

શ્રીમન્ મહારાજ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રમુખે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા; માટે સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટ્રન) ઠરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જુદી રાખી તેનું બ્યાજ તેમને નામે ગ્રંથો રચાવવામાં, ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન દાખલ ગ્રંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ફરિયાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા તરીકે છપાવવામાં આવ્યાં છે:-

૧. શ્રીસ્ત દેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિષવાવપન અનાચાર.
૩. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. ભાલણસુત ઉદ્ભવ કવિકૃત રામાયણ.
૫. કર્તવ્ય.
૬. ખર્નિયરનો પ્રવાસ.
૭. ઔષધિકાવ્ય ભાગ ૧ લો.
૮. અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.
૯. હેન્ડી ફોસેટનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. હિન્દની ઉદ્યોગસ્થિતિ.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદય.
૧૨. હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૩ જો. [બ્રિટિશ રિયાસત]
૧૩. " " ભા. ૧ લો. [મુસલમાની રિયાસત]
૧૪. " " ભા. ૨ જો. [" "]
૧૫. મરાઠી રિયાસત-પૂર્વાર્ધ.
૧૬. " -ઉત્તરાર્ધ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,
અમદાવાદ, તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭.

એ અન્યનો લોકમાં ઘણો સારો સત્કાર થયો. મારે ટીકાકારોને ઘણી સાબાશી આપવી જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે તેમની ટીકા યોગ્ય છે. ઘણાજ થોડા ટીકાકારોને ખાતલ કરીએ તો તેઓએ મારા પ્રયાસને કદાચ યોગ્યતા કરતાં પણ વધારે વખાણ્યા છે, તોપણ હું તેમને ખીલકુલ ઓળખતો નથી, કે તેઓ મને ઓળખતા નથી.

લગભગ દરેક યુરોપની ભાષામાં તેમજ હિંદુસ્તાન અને જાપાનની કેટલીક ભાષા કે બોલીમાં 'જાતમહેનત'નું ભાષાન્તર થયું છે, અને તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. એટલિટનના કરતાં અમેરિકામાં એ અન્ય વધારે વિસ્તારથી પ્રસિદ્ધ થયો છે અને વ્યાપ છે. પણ અંગ્રેજ અન્યકારને, અમેરિકામાં પોતાના અન્યની કેવી દશા યશે તે ખબર પડી શકતી નથી. અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધિના હક્કની ચોરી અમેરિકન કાયદો અટકાવે છે, અને ન્યૂયૉર્કના પ્રામાણિક પ્રસિદ્ધકર્તાને ચિકાગોનો અપ્રામાણિક પ્રસિદ્ધકર્તા હાવી પાડે છે. અમેરિકાના ધારા બાંધનાર ક્લાર્ક, જર્મનિ અને ઈટલિનાં રાજ્યતંત્રો કરતાં સા માટે ઓછા પ્રામાણિક થવા જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. એ સઘળા દેશોમાં પરદેશના અન્યની પ્રસિદ્ધિનો હક્ક છૂટથી અપાય છે.

'જાતમહેનત' પ્રગટ થયા પછી તેર વર્ષ રહીને (જે દર્મિયાનમાં હું બીજા દામમાં રોકાયો હતો) મેં 'સદર્શન' નામનો ગ્રંથ લખ્યો અને પ્રસિદ્ધ કર્યો, તે ગ્રંથમાં મેં ઉદાર અને મહાશય પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર આપવા પ્રયાસ કર્યો, અને ઉત્તમ પુરુષ અને સ્ત્રીઓ થઈ ગયાં, તેમનાં જીવનચરિત્રમાંથી ગંખ્યાબંધ દર્શાવો આપ્યાં. મને લાગ્યું કે ઉદાર સદર્શનનાં ઉત્તેજક દર્શાવો આપવાં એજ તરણુ પુરુષોનાં મન પર ઉત્તમ છાપ પાડવાની શ્રેષ્ઠ રીત છે. આછાએક ડિઝરપેલિએ કયું છે કે "કેટલાક લોકો કહે છે કે અમને અચકારની વાર્તા ન કહો, પણ તેના અંથોજ આપો; પણ મને વારંવાર એમ માલમ પડ્યું છે કે અંથો કરતાં વાર્તા વધારે રમણીય હોય છે." એજ દાખલાનું મેં દમોસ અનુકરણ કર્યું છે. પ્લૂટાર્ક કહે છે કે, " મનુષ્યોના સદગુણો કે દુર્ગુણો તેમનાં સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત પરાક્રમોમાં શ્રેષ્ઠ રીતે જાણાતા નથી, પણ ઘણીખરી વખત થોડી પ્રસિદ્ધિના કાર્ષ પણ દામમાં કે ડુંગ્રી કહેવતમાં, કે મરકરીમાં જાણાઈ આવે છે. કેમકે તેથી મોટામાં મોટાં યુદ્ધ કે સર્વથી વધારે અગત્યનાં કૃત્યો કરતાં કાર્ષ પણ પુરુષનું ખરૂં વર્તન વધારે ઓળખાઈ આવે છે."

ત્યારપછી પાંચ વર્ષ રહીને 'મિતવ્યય' નામનો ગ્રંથ બહાર પડ્યો. તે ગ્રંથમાં મેં ઉદ્યોગનું ગૌરવ ધારી લીધું અને સ્તાતેત્ય મેળવી, સાચવી રાખવાને લવિષ્યનો વિચાર કરી કુટુંબનું પોષણ કરવાને, સ્વચ્છ, ઠરેલ, અને મદાંઈભરેલી છંદગી નિર્ગમન કરવાને, મદ્યપાનરૂપી લયંકર શાપ, જેથી આટલાંમધાં સ્ત્રીપુરુષો દરિદ્ર રહે છે તેથી દૂર રહેવાને, અને સદ્ગુણ, નીતિ, અને ધર્મની ઉન્નતિમાં આવવાને માટે કરકસર કરવા આગ્રહ કર્યો. હું ધાંડું છું કે તે ગ્રંથે ધણો ફાયદો કર્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ થયા પછી પ્રજામાં મિતવ્યયનો ગુણ સ્થાપવા ધણી સલાહો બંધાઈ છે, અને ધણા પત્રલેખકો તરફથી મને ખબર મળે છે કે જ્યાં અગાઉ નહોતી ત્યાં અસ્પદ્રવ્યસંચાયક પેઢીઓ સ્થપાઈ છે.

'મિતવ્યય' પ્રસિદ્ધ થયા પછી પાંચ વર્ષે હું એ ગ્રંથમાલ્લોનો છેલ્લો ગ્રંથ " કર્તવ્ય " લોકોમાં જાહેર મૂકું છું. આશા છે કે આગલા ગ્રંથોના જેટલોજ એ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. મારામાં જે કંઈ માનસિક શક્તિ રહી છે તેના પ્રમાણમાં મેં તે મારાથી બન્યું તેટલું કર્યું છે. આ ગ્રંથનાં પાનાંમાં કલ્યાણ કરવાની કારકીર્દીમાં ઉત્તમ અને બહાદુરમાં બહાદુર પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંત વાંચનારને માલુમ પડશે.

પરાક્રમો, મોટા વારસા, અદ્ભૂત બ્યાબંધી વધી જાય છે, તેના જેવા છે. જે મનુષ્યોએ કર્યું હોય છે તે પરથી જે તેઓ કરી શકશે તે આપણે જાણીએ છિયે. કાંઈ પણ મોટી કારકીર્દી પરિણામે નિષ્ફળ થાય છે, તેાપણ તે મનુષ્યજાતિના ઉદ્યોગનું મર્યાદાચિહ્ન છે. જે પુરુષ કર્તવ્યરૂપી શ્રેષ્ઠ ગુણના જાગ્યામાં જાગ્યા બિંદુ સુધી પહોંચે છે તે પોતાની જાતિના સર્વથી વધારે પ્રસિદ્ધ પુરૂષોની પદવી પામવા યોગ્ય છે.

" શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય જાણે તારાની પેડે પ્રકાશે છે, અને જે પ્રેમભાવ દિશાસો આપે છે, દુઃખ નરમ કરે છે, અને સુખ આપે છે. તે મનુષ્યના પગ આગળ પુષ્પની પેડે વિસ્તૃત છે."

લંડન, નવેમ્બર, ૧૮૦૦.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.							
કર્તવ્ય ચિદ્રૂપિતિ	૫૦	૧-૨૨
પ્રકરણ ૨ લું.							
કાર્યરૂપી કર્તવ્ય.	૫૦	૨૨-૪૫
પ્રકરણ ૩ લું.							
પ્રામાણિકપણું-સત્ય....	૫૦	૪૬-૪૯
પ્રકરણ ૪ લું.							
દ્રવ્યધી વશ ન કરી શકાય એવા મનુષ્યો.	૫૦	૭૦-૯૨
પ્રકરણ ૫ લું.							
ધૈર્ય-સહનશીલતા.	૫૦	૯૩-૧૨૭
પ્રકરણ ૬ લું.							
અન્તર્પર્યન્ત સહનશીલતા...	૫૦	૧૨૮-૧૫૨
પ્રકરણ ૭ લું.							
નાયિકા	૫૦	૧૫૩-૧૮૭
પ્રકરણ ૮ લું.							
યોદ્ધાઓ.	૫૦	૧૮૮-૨૨૩
પ્રકરણ ૯ લું.							
સુકૃત્યરૂપી શાય	૫૦	૨૨૪-૨૫૫
પ્રકરણ ૧૦ લું.							
સમાનભાવ.	૫૦	૨૫૬-૨૮૬
પ્રકરણ ૧૧ લું.							
વિશ્વપ્રીતિ.	૫૦	૨૮૭-૩૧૭
પ્રકરણ ૧૨ લું.							
ધર્મપ્રચાર મંબંધી ગરત્વ	૫૦	૩૧૮-૩૪૭
પ્રકરણ ૧૩ લું.							
પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાલાવ.	૫૦	૩૪૮-૩૭૨
પ્રકરણ ૧૪ લું.							
અશ્વ પ્રત્યે દયાલાવ...	૫૦	૩૭૩-૩૯૬
પ્રકરણ ૧૫ લું.							
જ્વાબદારી.	૫૦	૩૯૭-૪૦૭
પ્રકરણ ૧૬ લું.							
પશ્ચિમાવસ્થા	૫૦	૪૦૮-૪૧૪

કર્તવ્ય.

—

મકરણ ૧.

—

કર્તવ્ય-ચિદ્વૃત્તિ.*

તે કહેતા ત્યારે ચિદ્વૃત્તિરૂપી પ્રબળ શક્તિ સાથે છે એમ સંમતતા.

મિલેન.

તારી જાત કે બાપા અને તે હોય તેપણુ ઈ એક જ છે. તારી દષ્ટિ આગળ કર્તવ્યરૂપી દીપત્ત્વાળા સર્વજ્ઞ, સંપત્તિને તેમજ વિપત્તિને સમયે પણ, અચળ અને સારખી પ્રકારે આવે છે.

‘જીવન વિષે ગીત.’

અરે મનુષ્ય, ઈ દુનિયાને તારા માટે નિર્દે છે ? દુનિયા તે બહુ જ સુંદર છે, કાશુ કે તે જીવન અને સંપૂર્ણ વિચારશક્તિથી રચાય છે. વાંચી દુનિયામાં ઈ જાતે અપવિત્ર અને દુષ્ટ છે, તેથી તે તને કદાચ અપવિત્ર અને દુષ્ટ લાગતી હશે.

માર્સિલિયસ ફિસિનસ

—

મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થનેજ માટે નથી. તેમાં પોતાનું હિત તેમજ પોરકાનું હિત સમાયલું છે. દરેક મનુષ્યને, તવંગરમાં તવંગર તેમજ ગરીબમાં ગરીબને, પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાનાં છે. ઠેકલાકને જાંદગી સુખરૂપ છે, અને ઠેકલાકને દુઃખરૂપ છે. પણ ઉત્તમ પુરુષો આત્માને સુખભોગ મળવાથી અથવા તે કીર્તિ સંપાદન કરવાથી પણ જાંદગી સાર્થક માનતા નથી. તેઓ ધારે છે કે દરેક સત્યક્ષમાં ઉપયોગી અને સારા પરિણામની આશા રખાય એવાં કૃત્યો કરવાં એજ જન્મારાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

હાથરોડલીસ કહે છે કે આપણે પ્રત્યેક એક મધ્યમિદુરૂપ છીએ અને આપણી આસપાસ ધણું નિઃશાન્તિ વર્તુલો છે. આપણામાંથી પ્રથમ વર્ણસ

જ્યારે બિડ્ડે બહુવારી શક્તિ, સાસદિનેશશક્તિ. † એક જ મધ્યમિદુરૂપ.

વિસ્તાર પામે છે અને તેમાં માખાપ, સ્ત્રી, અને છોકરાંઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજા સમાનકેન્દ્ર વર્તુલમાં સંબંધીઓ આવે છે, પછીનામાં સ્વદેશીઓ અને છેલ્લામાં આખું મનુષ્યમંડળ આવી જાય છે.†

ધર્મ પ્રત્યેનો તેમજ મનુષ્ય પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ આ દુનિયામાં સમાન રીતે અને દૃઢતાથી બળવવામાં ધર્મરે આપેલી સર્વ શક્તિઓ કેળવાયલી હોવાની જરૂર છે; અને આપણી ધમ્મજાને બોધ આપનાર અને દોરનાર એક મોટી શક્તિ ધર્મરે આપણને આપી છે એટલે એણે આપણને સર્વ આપ્યું છે. એ શક્તિ વડેજ સત્કાર્ય તે શું અને અસત્કાર્ય તે શું, ખરું શું અને ખોટું શું તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે; અને એ જ્ઞાનથી આપણે આ લોકમાં મનુષ્ય પ્રત્યે અને પરલોકમાં ધર્મર પ્રત્યે આપણી જવાબદારી સમજતાં શીખીએ છીએ.

કર્તવ્ય કરવાનું અમુક સ્થિતિમાંજ રહેલું છે. એમ કંઈ નથી. કર્તવ્યનો અધિકાર સર્વને છે. તે દરેક સ્થિતિમાં રહેલું છે. ધનાઢ્ય થવું કે દરિદ્ર થવું; મુખી થવું કે દુઃખી થવું એ કંઈ આપણી મરજી ઉપર નથી; પણ પ્રત્યેક પ્રમંજે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ આપણા હાથમાં હાથમાં છે અને આપણને યોગ્ય છે. ગમે એટલું નુકસાન થાય તોપણ કર્તવ્ય જરોજર કરવું એજ ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો સાર છે. પૂર્વ કાળની પેઠે હમણા પણ મોટાં કૃત્યોને માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, આશા રાખવી જોઈએ, અને જાહેરી અર્પણ કરવી પડે તો તેમ કરતાં પણ બીજું ન જોઈએ.

કર્તવ્ય વિષે વિચાર કરતાં વારંવાર આપણા મનને તે યોદ્ધાને સોંપેલા કામ જેવું લાગે છે. આશરે ૧,૮૦૦ વર્ષ ઉપર વેસુવિયસની રાખથી આખું પોમ્પીઆઈ શહેર દટાઈ ગયું ત્યારે એક મર્તિપૂજક ચોક્કીદાર પોતાની ચોક્કીએજ મરણ પામ્યો તે આપણને યાદ છે. એ તે ખરો યોદ્ધો. બીજા બંધા નાસી ગયા ત્યારે તે પોતાને મુકામેજ ઉભો રહ્યો. એજ તેનું કર્તવ્ય હતું. તેને એ જગ્યાની ચોક્કી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, અને તેમાં તે ટદી હકો નહિ. ચારે તરફ પ્રસરતી રાખની ગંધકવાળી વરાળથી તે ઘુંઘરાઈ ગયો. તેનું શરીર મૃતિકારૂપ થઈ ગયું, પણ તેનું નામ અમર રહ્યું. નેપલ્સમાં અંતહસ્થાનમાં હજી પણ તેનો મુગટ, ભાલો, અને બખતર નેવામાં આવે છે.

† સારાંશ કે આપણે માત્ર આપણું જ હિત જોવાનું નથી, પણ સર્વનાં, સંબંધી, અને સમસ્ત જનમંડળનું પણ જોવાનું છે.

એ યોદ્ધો આઝાદીન અને નિયમશીલ હતા. એને જે સૌંપવામાં આવ્યું તે એણે કર્યું. જે કોઈને સન્માર્ગે ચાલવાની ઇચ્છા હોય તેણે માખાપ, ગુરુ અને અધિકારીની આજ્ઞા પાળતાં શીખવું જોઈએ. તેણે બાળપણથી આજ્ઞાને અનુસરતાં રેવાનું જોઈએ. પણ ઉમ્મરે પહોંચ્યા એટલે એ ફરજમાંથી મુક્ત થયા એમ સમજવું નહિ. આખર સુધી આપણે આજ્ઞાને વશ રહેવું જોઈએ. શુદ્ધ કર્તવ્યમાં એવી તો નિયામક શક્તિ છે કે તે કરતી વેળા મનુષ્ય કદી પણ સ્વાર્થનો વિચાર કરતું નથી. એજ એની ખુશી છે. એ કરતાં પોતાને જે તુકસાન ખમવું પડે છે તેનો વિચાર પણ આણવાનો નથી.

હવે આપણે પોમ્પીઆઈ આગળના રોમન યોદ્ધાના દાખલા કરતાં વધારે નજીકનો દાખલો લઈએ. ત્યારે ‘બર્ક-હેડ’ નામનું વહાણ આફ્રિકાના કિનારાથી દૂર દરિયામાં હંકારાયું અને ત્યારે એની ઉપરના બહાદુર યોદ્ધા-એએ ‘મોઝામાં ભરાઈ જઈ તોપોનો માર ચલાવ્યો ત્યારેએ ખબર ઇંગ્લેન્ડમાં આવ્યા પછી ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટનને રાજવિદ્યાલય તરફથી ખાણું આપવામાં આવ્યું. મેકડોલે કહે છે કે “મેં લશ્કર દઈને જોયું (અને અમેરિકાના પ્રધાન હારીસે પણ એજ નોંધ લીધી) કે જે બાપડા મરી ગયા હતા તેના વંશજ કીધાં ત્યારે ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન તેઓના સૌર્ય વિષે કદી પણ ને કહેતાં ફરી ફરીને તેમની ક્વાયત અને તેમના આજ્ઞા પાળવાના ગુણો વિષેજ બોલ્યો. હું કહું છું કે એમ બોલવામાંજ સ્વાભાવિક રીતે તેઓના સૌર્યનું વર્ણન આવી ગયું.”

કર્તવ્ય કરવામાં સ્વાર્થ પણ હોયજ છે. એમાં કંઈ માત્ર સાહસંજ નથી. સિંહના જેવી હિંમતથી સિંહની સાથે તલવારના પટા ખેલી લડનાર રોમન મહો, ગ્રેક્કોના ઉત્સાહથી ઉશ્કેરાતા હતા અને કદી પણ તેમના મનમાંથી પોતાને વિષે તેમજ પોતાને જે ઇનામો મળવાનાં હતાં તેનો વિચાર જતો રહેતો નહોતો. પ્રિન્સીપામાં પૂર્ણ સાહસ હતું, પણ લયકેર પ્રેરોને સમયે પણ દ્રવ્યલોભજ તેને પ્રેરતો હતો.

સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન પૂછે છે કે “તમારે મોટા થવું છે? જો થવું હોય તો પ્રથમ નાના થનાં શીખો. વિદ્યાજ અને જીંચું મઝાન બાંધવા ઇચ્છો છો? ઇચ્છતા હો તો આરંભમાં નીચા પાયાનો વિચાર કરો. જેમ જેમ તમારે મઝાન જીંચું થવાનું હોય તેમ તેમ તેનો પાયો નીચો જવો જોઈએ. વિનય અને નમ્રતા સૌન્દર્યની પરિસીમા છે.”

ઉત્તમ પ્રકારનું કર્તવ્ય છુપું અને માણસ દેખી ન શકે એમ કરવામાં આવે છે. આ શુભ કર્તવ્ય એક નિષ્ઠાથી અને જાંચી પદ્ધતિથી થાય છે. એને કંઈ સંસારતાનમાં પ્રવીણ નીતિવેતાઓના નિયમક્રમને અનુસરવા પડતા નથી. એ વધારે જાંચી પદ્ધતિ અને વધારે ઉદાર નિયમો ગ્રહણ કરે છે; અને તેને વશ રહી તે પ્રમાણે વર્તવાનો અર્થ એજ કે દરેક મનુષ્યે પોતાનાં જીવન અને કૃત્ય મનુષ્યવર્ગ પ્રત્યે હમેશના કર્તવ્યરૂપ છે એમ સમજવું. આપણાં કુટુંબ અથવા ખેદરક્ષરીનાં કામો ઝાણરૂપ છે, અને તે ઝાણ મનુષ્યવર્ગે મોઢું વહેંટું વાળવાનું છે.

પણ આપણે કર્તવ્ય કરતાં શી રીતે શીખવું ? શું એમાં કંઈ મુશ્કેલી છે ? પ્રથમ તો આપણે સર્વે ઈશ્વર પ્રતિ આપણો શો ધર્મ છે એ હમેશ સમજીએ જિયે. પછી બીજી દરજ્જે જાગવવાની પણ આપણામાં સમજણ હોય છે; જેવી કે કુટુંબ પ્રત્યેની, પડોશી પ્રત્યેની, સ્વામીની સેવક પ્રત્યેની અને સેવકની સ્વામી પ્રત્યેની, દેશીલાઇ પ્રત્યેની, રાજ્ય પ્રત્યેની, અને રાજ્યની પ્રજા પ્રત્યેની.

આ બધાં કર્તવ્યોમાંનાં ઘણાં તો ખાનગી રીતે કરાય છે. આપણાં જાહેર કામ તો સારી પેઠે જાણીતાં હોઈ શકે, પણ ખાનગી કામોમાં કંઈક એવું છે કે કાઈ તે જોઈ શકતું નથી. તે જીવાત્માનું ગૂઢ વર્તન છે. યોગ્ય થવું કે અયોગ્ય થવું એ આપણી પુશી ઉપર છે. હૃદયને કાઈ હણી શકતું નથી. તે તો આપણાં તરીકે હણાય છે. જો આપણે માત્ર આપણી જાતને અને એક બીજાને સદાજ પણ વધારે આરાં, પવિત્ર, અને ઉદાર કરી શકીએ તો કદાચ આપણે કરી શકીએ એમાંનું ઘણુંખરું કર્યું એમ કહેવાય.

એક અમેરિકાના ધારાસભાસદે નીચે પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ જાગવ્યોઃ—

આસરે સો વર્ષ ઉપર ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં સૂર્યગ્રહણ થયું. આશ્ચર્ય ધનધોર મઈ રત્નું અને ઘણા લોકોને એમ ભાસ્યું કે ક્રિયામતનો દિવસ પાસે આવ્યો છે. આ મુમયે કોનેડિક્ટકટની કાયદા બાંધનારી સભા પોતાનું કામ કરતી હતી; અને અંધારું થયું ત્યારે એક સભાસદે સભા મૂલતવી રાખવાની દરખાસ્ત કીધી. તે ઉપરથી એક સ્ટેમેન્ટનો દેવનપોર્ટ નામનો જુદા રિજન મતનો કાયદા રચનાર એકદમ ઉભો થયો, અને તેણે કહ્યું કે જો ઉવડનો દિવસ પાસે આવ્યો છે તો મારી તો એવી ઇચ્છા છે કે મારી વસ્તુએ રહી હમેશની દરજ્જા જાગવનો અને જાણી જાણીએ. એ કારણથી હું એવી દરખાસ્ત કરું છું કે મીલુઅતી મંગાવવી કે સભા પોતાનું કામ વગર રાખે.

કર્તવ્યસ્થળેજ હમેશ રહેવું એ તે ડાહ્યા પુરુષનું નીતિવચન હતું, અને તેણે પોતાની દરખાસ્ત મંજૂર કરાવી.

એક નાનુક બાંધણી માણસ પોતાનો ધણો વખત પરોપકારના કામમાં ગાળતો હતો. તે માંદ માણસોની મુલાકાત લેતો, તેઓનાં ગરીબ ઘરમાં તેમની પાસે બેસતો, તેમની આસનાવાસના કરતો, અને તેમને બીજા ધણી રીતે મદદ કરતો. તેના મિત્રોએ પોતાનાં કામ તરફ બેદરકાર રહેવા માટે તેને ઈપકા દીધો, અને ધમકાવ્યો કે તારથી પીડાતા અને મરતા માણસોની મુલાકાત લેવાથી તું અવશ્ય મદિ પડીશ. તેણે તેઓને દબતાવી અને સાદાઈથી જવાબ દીધો કે ‘હું મારો ધંધો સાચવું છું તે તો મારે પોતાને અને છોકરાંને માટે કરું છું; પણ મારા મત પ્રમાણે તો જનમંડળ પ્રત્યે મનુષ્યનો ધર્મજ છે કે જેઓ પોતાના કુટુંબીઓ નથી તેમને માટે જરૂર ફીકર રાખવી.’”

આ શબ્દો પોતાનાં કૃત્યો ઉચ્ચતથી ધર્મને અધીન કરનારના હતા. મનુષ્યજાતિનું ખરું કલ્યાણ કરનારા દ્રવ્યદાતા નથી, પણ આત્માનું અર્પણ કર્તા છે. દ્રવ્ય આપનારની લેડામાં પ્રસિદ્ધિ ગવાય છે, પણ સમય, શક્તિ, અને આત્માનું અર્પણ કરનાર લેડાની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. પહેલાંને કદાચ લેડા યાદ કરે છે, અને બીજાને બૂલી જાય છે; પણ તેણે જે સારાં પરિણામરૂપી બીજાં રોપ્યાં છે તે કદી મરી જવાનાં નથી.

‘પણ કર્તવ્યનું શું? જૂદસ સાધમને ‘લેડીગ્રાવર’ નામનો પ્રસસ્ત ગ્રન્થ રચ્યો છે, તેમાં તે કર્તવ્યનો આમાર સ્વતંત્રતા બતાવે છે. મનુષ્ય સ્વતંત્ર હોય તોજ જનમંડળ પ્રત્યે પોતાનાં કર્તવ્ય કરી શકે, તેમજ પોતાનું સુકર્તન સ્થાપી દબ કરી શકે. તેઓને વિચાર કરવાની જેવી ફ્રી છે તેવીજ કામ કરવાની પણ હોવી જોઈએ. તેમજ એટલું પણ માદ રાખવું કે સ્વતંત્રતાનો લાભ લઈ સત્કર્મ કરવાને બદલે તેનો ગેરઉપયોગ કરી કુબર્મ પણ કરી શકે. એક મનુષ્યની કરતાના કરતાં ઘણાં મનુષ્યની કરતાનાં પરિણામ ત્રધારે માડાં ચાય છે. થોરો નામનો અમેરિકન કહે છે કે ખેડુતોની ગુલામગીરી ગઈ ને તેને બદલે અભિપ્રાય બાંધવામાં પરતંત્રતા આવી એજ હાલની સ્વતંત્રતા છે.*

* સારાંસ કે સરીની પસાપીનતા ગઈ, ને મનની પસાપીનતા આવી એજ હાલની સ્વતંત્રતાનો અર્થ છે.

ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે સર્વે મનુષ્યોએ સ્વતંત્રતા સરખી રીતે ભોગવતી એવો વિચાર લોકોમાં ઘણો મોડો આવ્યો.* પ્રાચીનકાળમાં જેઓ ‘સ્વતંત્ર’ કહેવાતા હતા તેઓને ગુલામો પાસે કામ કરાવવાનો હક્ક હતો. રાજ્યમાં તેમજ કુટુંબમાં પણ ગુલામગીરી હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તેમજ એક રાજાના શાસન નીચે રહેનારા મુલકોમાં પણ ગુલામગીરી માલમ પડતી હતી. રોમમાં પ્રજાતંત્ર રાજ્ય હતું તે સમયે લાંબા ઐષ અર્થશાસ્ત્ર જણનાર મોટા કેટલાએ પોપણ કરવાના બોળમાંથી દૂર રહેવા જૂના ગુલામોને છોડી મૂકવા યોગ્ય ગણી તેનો અમલ કર્યો. માંદા અને અશક્ત ગુલામોને ટાઈબર નદીમાં ઇસ્ક્યુલેપીઅસના ટાપુમાં લઈ જવામાં આવ્યા, અને લાં તેઓને રોગ અને જૂખથી મરવા દીધા. બાદશાહી રોમમાં અધમમાં અધમ સ્થિતિના લોકોનું પોપણ બેંચી સ્થિતિના લોકોની ઉદારતા પર આધાર રાખતું. ઇંગ્લંડમાં પણ જ્યારે ગુલામગીરી કાઢી નાંખવામાં આવી અને ગરીબ લોકોનું પોપણ મઠોમાં થતું તે બંધ થયું ત્યારે એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે દરેક ગામને લગતું દરિદ્રાલય સ્થાપી લાંના ગરીબોને લાં

* જૂના વખતમાં જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયો નહોતો અને લોકોમાં ચાકરી કરવા વગેરે શરતે જગીર આપવાનો રિવાજ હતો, ત્યારે હજી ખેડવાનું કામ ગુલામોનું જ હતું, અને અનાજ પાવડેથી એકઠું કરવાનું કામ અમુક પ્રકારના હાસનેજ દ્વારા હતું. તે સમયે લોકોના એવા વિચાર હતા કે મહેનત કરવી એ કેંઈ આજરહાર ધંધો નથી, અને આ વિચાર ત્યારેના હજી પણ રહેલી ગયો છે. ‘જેનાના બાપદાદાએ હાસપણું કરી પછું કાપું’ નથી તેઓના ‘ખાનદાન’ એવું લક્ષણ રોમન લોકો ખાનદાન પુરોવાનું આપવા. ગુલામવંશની દ્વારમાં દૂર સાખા પણ દ્રષ્ટિ છે એવો વિચાર અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ચાલે છે તેનું મૂળ અવશ્ય રોમન લોકોનો અસહનો રિવાજ છે. હીન કહે છે કે “પ્રિય જર્મન એકુતો ! અમેરિકા જાઓ. ત્યાં વધે સાદાજાઓને કે અમીરોને જોયો નહિ. ત્યાં તો સર્વ મનુષ્ય સરખાં જણાય છે. માત્ર એ ચાર લાખ લોકો કાળી કે બદામી રંગની ચામડીવાળા છે. તેઓનેજ વાસ્તવિક રીતે તેવા જણવામાં આવતા નથી તેઓનીજ વાંક કુટુમ્બની વાંક વર્તમામાં આવે તેમ વર્તમામાં આવે છે. જેનામાં હબસીનો વંશના કંઈપણ ચિન્હ છે, અને ચામડી કે રંગ પરથી તેવા જણાય નહીં તોપણ આકૃતિ પરથી તેવા જણાઈ આવે છે તેનું ધણું જ માનસંજ ચાય છે.....વિચાર ત્યાં ધણા ઉદાર ઇતિહાસ પુરોવા આવા સ્વાર્થોપણા અને અન્યાયને માટે મનમાં થોડા કરતા હશે. પણ તેઓ એ રિવાજ કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કરે અને તેમ કરતાં ઉરડા કરે તો તે પ્રાણત્યાગ પણ કરે તો તેમની એવી જવાબિ ચાય કે ધૂરો-પના લોકોને તેનો ખ્યાલ પણ આવી શકે નહિ.

રાખી પોપવા. આ કાંયદો તેઓએ સ્વતંત્રતા ખોઈ તેનો માત્ર બદલો હતો.

સ્વતંત્રતા કરતાં પણ એક વધારે પ્રયત્ન શબ્દ છે, અને તે ચિદ્વૃત્તિ છે. જંગલી અવસ્થામાંથી લોકો સુધરવા લાગ્યા સ્વાસ્થ્યજી આ શબ્દની સત્તા સર્વેએ કબૂલ કરી છે. ગ્રીક કવિ મીએન્ડર ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ ઉપર યઈ ગયો. એણે આ શબ્દની સત્તા યોગ્ય રીતે માન્ય કરી હતી. તે કહેતો કે “આપણા હૃદયમાં એક ઈશ્વર છે અને તે ચિદ્વૃત્તિ છે.” વળી તેણે કહ્યું છે કે “સ્વાર્થ સાધવાજી જીવવું એનું નામ જીવવું નથી. તમે કંઈપણ પવિત્ર કામ કરો ત્યારે ઈશ્વર જાતે ખરી હિંમતવાળા માણસોના પક્ષમાં રહે છે એમ જાણી આનંદમાં રહેજો. ઉત્તમ હૃદયની મનુષ્યને ધણી જરૂર છે.”

ચિદ્વૃત્તિ એ આત્માની વિશેષ વૃત્તિ છે, અને તેને પ્રેરક ધર્મવૃત્તિ કહી શકાય. જ્યારે જાંચી અને નીચી મનોવૃત્તિઓ વચ્ચે ચડસાચડસી થતી, દૈવી શક્તિ વિષયવાસના જોડે યુદ્ધ કરતી, અને સત્કર્મના વિચાર દુષ્કાર્યના વિચારો ઉપર પ્રાબલ્ય મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા આપણને માલમ પડે છે ત્યારે ચિદ્વૃત્તિનો પહેલો પ્રકાશ આપણને થાય છે. દેવળમાં કે દેવળની બહાર જ્યાં જુઓ ત્યાં આજ યુદ્ધ હમેશા ચાલ્યું જાય છે, અને તે ખૂબ જોસમાં મચી રહે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સત્કાર્ય ચાહે છે પણ કરી શકતાં નથી, તેથી તેમના આત્માને અંતિશય વેદના થાય છે.

આ અનુભવમાંથી ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉચ્ચ વૃત્તિના નિયમને અનુસરવાથી ચિદ્વૃત્તિના નિયમ જે ઈશ્વરનું જ્ઞાન કરાવે છે તે ઈશ્વરના વિચારને પહોંચીએ છિયે. કેનન મોઝલી કહે છે કે “અંતર્દર્શન ઉપરજી સર્વ ધર્મનું બંધારણ છે. મનુષ્ય મનમાં શું થાય છે તે જુએ છે, ત્યાં જાંચી અને નીચી વૃત્તિઓ વચ્ચે જે યુદ્ધ થાય છે તે તેને માલમ પડે છે, તેથી તેને ચિદ્વૃત્તિનું જ્ઞાન થાય છે અને તે પરથી ઈશ્વરજાંચી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.” આ ચિદ્વૃત્તિની સત્તાથી મનુષ્ય ખરૂં શું છે અને ખોટું શું છે તે સમજે છે અને તેનો અનુભવ મેળવે છે. સારું અને નરસું એ બેમાંથી એની ઈચ્છામાં આવે તે એને પસંદ કરવાનું છે, અને તેમ કરવામાં એને કશો પ્રતિબંધ નથી, તેથી પસંદગીનો જુઓ પણ એને સિર છે.

કદપનામાં મનુષ્યોનું માનવું ગમે તેવું હોય, તોપણ વ્યવહારમાં તો કાન ધીને પણ એમ જાગવું નથી કે આપણાં કૃત્યો દૈવાધીન છે, અને તેનું આપણાંથી નિવારણ યઈ શકવું નથી. આપણી ઈચ્છા પર કંઈ દબાણ નથી.

કોઈપણ આપણને મન્નશક્તિના બળથી અમુક વૃત્તિને વશ થવાની જરૂર પડતું નથી. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ કહે છે કે “અમુક વૃત્તિની સામાયિક શક્તિની શક્તિ આપણામાં છે એમ સિદ્ધ કરવાની જે આપણી મરજી હોય, તે કરી શકીએ; અને એથી વિરુદ્ધ વિચારવામાં ચિત્તનો અપકર્ષ થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટતાની ઈચ્છાનો નાશ થાય છે.”

આપણાં કૃત્યો કાણુમાં રખાય એવાં છે, નહિ તો દુનિયામાં બધે ઠેકાણે મનુષ્યો કાયદા સાં માટે બાંધે છે? બાંધવાનો હેતુ એટલેજ કે લોકોએ તે માનવા; કારણ કે માણસોએ માનવા કે ન માનવા તે ધણુંખરૂં તેમના નિઃશ્રય હિપર આધાર રાખે છે એ વાત સર્વ વિદિત છે; અને એવોજ સર્વનો અભિપ્રાય છે. આપણને બધાને, એકેએકને, લાગે છે કે ટેવ અને લાલચ કંઈ આપણાં ધણી નથી, પણ આપણે તેના ધણી છીએ. જ્યારે તેઓને વશ થઈએ છિયે ત્યારે પણ આપણે જાણીએ છિયે કે આપણે તેની સામાયિક શક્તિ અને જે તેને તદ્દન નાશ કરવા આપણી મરજી હોય, તે જોઈ. ઈચ્છા અને મંકલ્પશક્તિ આપણામાં છે એમ લાગે છે તે કરતાં વધારે બળવાન શક્તિનું કામ નહોતું.

ઉત્તમ પ્રકારની ધર્મસંબંધી સ્વતંત્રતા ભોગવવી હોય તો મન શાંત થી જાગત કરવું જોઈએ. જેમ જેમ મનમાં શાંતિનો પ્રકાશ થાય છે, અને જેમ જેમ ચિદૃત્તિ પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે, તેમ તેમ માણસની જવાબદારી વધતી જાય છે. તે સર્વોપરિ ઈશ્વરેચ્છાની સત્તાને વશ થાય છે, અને તેને અનુસરે છે; અને તે વળી દબાણથી નહિ, પણ ખુશીથી તે પ્રીતિના બંધનથી નિયમમાં રહે છે. શાંત અને વિશ્વાસ જણાઈ આવે એવી શ્રદ્ધા રાખવામાંજ તેનું મનુષ્યત્વ પ્રગટ થાય છે. તેને લાગે છે કે મારા સ્વતંત્ર વર્તનથી, ઈશ્વરેચ્છા પર શ્રદ્ધા રાખવાથી, અને તેની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલવાથી, હું સત્કર્મ કરું છું અને મોટું શુભકાર્ય સાધું છું.

હિર નામનો મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષનો સહાયકારી કહે છે કે “ધર્મહીન મનુષ્ય માત્ર અવસ્થાનું પૂતળું છે. જેમ લિન લિન અવસ્થાઓ નચાવે છે તેમ તે નાચે છે; પણ ધર્મ સર્વ અવસ્થાને માથે છે; એટલે મનુષ્યને સર્વ અવસ્થાને માથે મૂકે છે, અર્થાત્, સ્વતંત્ર બનાવે છે.” આમસ લિંચ પોતાના શિષ્યોશિલ્પ દ્વારાના નામના ગ્રન્થમાં કહે છે કે “જ્યાંસુધી આપણે ૬૬ થયા નથી ત્યાંસુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી. બીજા જમીનમાં સ્થપાયું નથી,

સાંસુધી ઝાડ થઈ પામતું નથી. જે મનુષ્ય સ્થિર થયો છે, ધર્મરત્ને વિષે દૃઢ થયો છે તેજ આક્રીનવાળો મનુષ્ય છે. આપણાં કૃત્યો, આપણું મન, આપણું ધર્મરત્ન પ્રત્યે મન બતાવી આપે છે. ” નવા કરારમાં (ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટમાં) આપણે વાંચીએ છીએ કે ‘ જ્યાં પરમાત્મા છે ત્યાં સ્વતંત્રતા છે. ’ કુપર પણ કહે છે કે “ જે ધર્મતત્ત્વ જાણી સ્વતંત્ર થયો છે તેજ સ્વતંત્ર છે. ખીજા બધા ગુલામ છે. ”

જ્યાં માણસો ચિદ્વૃત્તિરૂપ અંતર્યામીને આવી રીતે કબૂલ કરતાં નથી ત્યાં તેઓ કેવળ ઇન્દ્રિયો, મનોવિકાર, અને સ્વાર્થને વશ થઈ વર્તે છે. દ્રાષ્ટ પણ દુર્વાસના તૃપ્ત કરે છે ત્યારે તેઓ જાણે છે કે આપણે ખોટું કામ કરીએ છીએ. ચિદ્વૃત્તિ તેમને નિંદે છે. કુદરતનો નિયમ તેમની વિરુદ્ધ પોકાર કરે છે. પોતાનું કૃત્ય આપણુદીનું અને પાપી છે એમ તેઓ સમજે છે. પણ હવે પછી અટકાવ કરવાની તેમની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. તેમની સંકલ્પશક્તિએ સામર્થ્ય ખોડું છે, અને ખીજા વખતે લાલચ આવશે ત્યારે તેઓ એથી પણ ઓછો અટકાવ કરી શકશે. પછી ટેવ બંધાય છે. દરેક દુષ્કૃત્યનું પાપ એ છે કે તેમાંથી જુદાં દુષ્કૃત્યો એક પછી એક જન્મ પામ્યાંજ જાય છે.

પણ ચિદ્વૃત્તિ કંઈ મરી ગઈ નથી, આપણાથી તેને સારું કબર ખોદી મૂકી જ એમ કહી શકાશે નહિ. આપણે તેને કદાચ પગ તળે કચરી નાંખીએ, તેમ છતાં તે જીવતી રહે છે. જ્યારે જ્યારે દરેક પાપ અને અપરાધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે પ્રત્યેક પાપ કે અપરાધનું વેર લેનાર ચિદ્વૃત્તિરૂપી દેવદૂત તૈયારજ હોય છે. આપણે તેની તરફ આંખ મીચીએ તોએ તે નજર આગળથી ખસતી નથી, અને જ્ઞાન ખીડીએ તોપણ તેના પડદાને તેના લણકારા બંધ થતા નથી. “ આ પ્રમાણે ચિદ્વૃત્તિ આપણે બધાને બાપસા બનાવે છે. ” પણ આ દુનિયામાં પણ ન્યાયનો દિવસ આવે છે, ત્યારે તે આપણી વિરુદ્ધ ઉભી રહે છે, અને એતેવે છે કે સન્માર્ગનું વર્તન પાણું સ્વીકારો.

ચિદ્વૃત્તિ હમેશા રહે છે અને તે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં છે. તે પ્રત્યેક મનુષ્યના ચારિત્ર્યનું તત્ત્વ છે. તેથી મનુષ્યમાં ઇન્દ્રિયોમાં વશ રાખવાની, અને લાલચની સામા થવાની ને તેને પત ન કરવાની શક્તિ આવે છે. દરેક મનુષ્યનો ધર્મજ છે કે તેણે પોતાના વિશેષ ગુણ પોષી ખિલવવા, યોગ્ય પ્રકારનું જીવન કર્યું તે શોધી મૂકવા પ્રયત્ન કરવો, અને તે જીવનને માર્ગે જવું. આમ કરવું હોય તો તેથી તેનામાં સંકલ્પશક્તિ છે; તે દ્રાષ્ટ પણ બી

પુરુષનો મત્તિરૂપ નથી, કિંવા નીચ વૃત્તિઓનો પ્રતિબિંબરૂપ નથી, કિંવા લોકોમાં ચાલતા આચારનો સત્ત્વરૂપ નથી*, પરંતુ પૃથક્ પુરુષ છે અને એ પૃથક્પણું આણવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે. ખરું મનુષ્યત્વ આત્મ-મંથમથી, એટલે નીચ વૃત્તિઓ જીવનમાં મોટા પ્રયોજનને અધીન કરવાથી આવે છે.

જ્યારે ચિદૃત્તિ સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર પ્રધાનપણું મેળવે છે, એટલે કર્તવ્ય કરી શકાય છે, સારેજ સર્વ ઇન્દ્રિયોને સંપૂર્ણ રીતે અને જન્યુ વશ રખાય છે. ચિદૃત્તિથીજ મનુષ્ય સ્વતંત્ર બને છે, અને વિકાર અને દુષ્ટ વાસનાની સત્તામાંથી છુટો થાય છે. એથી તે મનુષ્યજાતિનાં ઉત્તમ દિતના મંથધમાં આવે છે. કર્તવ્ય કરવામાંજ સુખ ભોગવવાનું ખરું મળે છે. આનંદ કોઈના ફરમાવ્યા વિના પોતાની મેળેજ મહેનતમાં મીઠાશ મૂકશે અને દરેક થોડા કૃત્તનો પરિપૂર્ણ બદલો થઈ પડશે.

પૂર્ણતા પામેલી ચિદૃત્તિ જેથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ સુખી થાય એવાં કૃત્યો કરવા તેને ફરમાવે છે, અને જેથી તેઓ દુઃખી થાય એવાં કૃત્યો કરવાની મના કરે છે. હુબર્ટ[†] સ્પેન્સર કહે છે કે “મનુષ્યનું દિત કરવામાં ઇશ્વરેઆ રહેલી છે એમ સુધરેલી પ્રજામાં સર્વનો અભિપ્રાય છે, અને એમ નહિ માનનાર હશે તો થોડાજ હશે. આપણા સઘળા ધર્મગુરુઓ આ મતનો ઉપ-દેશ કરે છે. દરેક નીતિ વિષે લખનાર એ મત માની લે છે. તેટલા માટે આપણે તેને, સિદ્ધાન્ત તરીકે ગણીએ તો બૂલ જેવું નથી.”

જો મનુષ્ય ચિદૃત્તિના આદેશને ન અનુસરે તો મોજશોખ સિવાય ખીજ કંઈ પણ વધારે જાંચા ધોરણ પર વર્તી શકે નહિ. જે તેને સ્વધી વધારે ગમે તે કરે, પછી તે વિષયવાસના હોય કે માનસિક ભોગવિલાસ હોય. ઇશ્વરે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે કંઈ આપણી રુચિને તૃપ્ત કરવાને કે સ્વાર્થવૃત્તિજ સંતુષ્ટ કરવાને નહિ. સંસારનું તમામ બંધારણ જીવનના આવા વિચારથી વિરુદ્ધ છે. મન કદી પણ નીચ વૃત્તિને વશ રાખવું ન જોઈએ. જો એમ ન કરીએ તો મનુષ્યકૃત નિયમ ઉલ્લંઘન કરવાથી નીપજતાં પરિણામમાંથી ફર રહેવાને જેટલા નરૂરના હોય તેથી વધારે સ્વાર્થલાગ, આત્મમંથમ કે ઇન્દ્રિયવિજય હોઈ શકે નહિ.

* અર્થાત્, તેને ખીજ પુરુષો કે પોતાની નીચ વૃત્તિઓ કે લોકોમાં ચાલતા આચારો દોરે તેમ તેનાથી વર્ત્યા વિના રહેવાયજ નહિ એવો તેને ઇશ્વરે, પરવશ બનાવ્યો નથી.

ઉત્તમ બુદ્ધિ અને મનોભાવ મનુષ્યમાં ધૃશ્વરે સન્ન્યા છે. એવી નિર્મલો મનુષ્યભૂતિ પોતાના કૃત્યો ઉપર ચિદ્વૃત્તિની પ્રધાન સત્તા ન ચાલવા દે, તો તે તરતજ અવ્યવસ્થાનો ભોગ થઈ પડે, અને પરસ્પર નાશ થવાથી તેનો અંત આવે. જર્મની ને રશિયામાં ‘નિહિલિસ્ટ’ લોકોમાં જે ગાંડું તોફાન હાલ ચાલે છે અને પેરીસમાં ‘કેમ્યુનિસ્ટ’ લોકોના યુદ્ધને લીધે જે આગથી ને ખીજી રીતે પાપમાલી થઈ છે તેમાં આપણે આનું પરિણામ થોડે અંશે માલમ પડે છે જ. જે આવે ધોરણે કોઈ પણ આખી મંડળી વર્તે તો તેનું પરિણામ સંપૂર્ણ અપર્યાય—પ્રત્યેક મનુષ્યનો, જનસમૂહનો, અને પ્રજાનો—થાય, એ સિવાય ખીજું કંઈ થાય નહિ.

આવી સ્થિતિમાં, જતી રહેલી કર્તવ્યની સમજ લોકોમાં પાછી લાવવી એજ ઉપાય રહ્યો છે. આપણા આપદાદાનું કામ હક્કની લડતમાં વિજય કરવાનું હતું, સારે આ જમાનાનું કામ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરવાનું અને તેનો પ્રસાર કરવાનું થાઓ. વળી સદગુણનું આબૂપણ જે ન્યાયબુદ્ધિ તેને અને પરોપકારવૃત્તિને કર્તવ્યનાં સહાયભૂત રાખે. ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકમાં (માઈમલમાં) સુવાર્તા લખનારાઓનું એક વાક્ય છે. તે ‘પરંપરાથી આદ્યું આવે છે અને તેને નીતિઅન્ધને દરેક પાને લખવું જોઈએ. તે એ છે કે ‘જેવી ખીજાને હાથે તમે પોતે સરાહગત ચાહો, તેવીજ તમે ખીજાની સરાહગત કરો.’ વિદ્વેષ વાન હુખોદ્દ કહે છે કે “અસારમાં આ એક આસ રીતે ધ્યાનમાં લેવા લાયક બાબત છે કે જ્યારે આપણે સુખ કે દુઃખને વિષે અતિશય ઉત્સુક હોતા નથી પણ આપણી ફરજ બરોબર રીતે અને ચૂક્યા વગર બગવવામાંજ મગ્ન રહિએ છીએ, સારે સુખ પોતે જાતેજ આપણને શોધવું આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ ક્લેશ, ચિન્તા, અને તંગીની સ્થિતિમાંથી પણ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.”

ગોએથ પૂછે છે કે “તમારું કર્તવ્ય શું છે? જે દિવસ આવ્યો હોય તે દિવસે જે કૃત્યો કરવાં જોઈએ તે સંપૂર્ણ રીતે કરવાં એજ.” પણ આતો કર્તવ્યનો ધણો સાંકડો વિચાર છે. વળી તે પૂછે છે કે “ઉત્તમ રાજ્યરીતિ કઈ?” “જેથી આપણે આપણી મનોવૃત્તિઓ ઉપર હકુમત ચલાવતાં શીખીએ તે.” પ્લુટાર્કે ટ્રોજન બાદશાહને કહ્યું કે “તમારી સત્તા પ્રથમ તમારા મન પરજ ચલાવો, અને તમારા પોતાનાજ વિચારોને વશ કરવામાં તેનો પાયો રચો.” આ શિખામણમાં આત્મસંયમ, કર્તવ્ય અને ચિદ્વૃત્તિ એ શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે. ધર્માબ્યસ હુકર કહેતો કે “એવો વખત આવશે કે જ્યારે પ્રીતિલાવ અને

નમ્રતાથી ઉચ્ચારેલા ત્રણ શબ્દો અભિમાનયુક્ત બુદ્ધિઆતુર્યથી લખાયલા ૩,૦૦૦ ગ્રન્થો કરતાં વધારે સુખરૂપ ફળ આપનાર નીવડશે. "

સ્વાર્થબુદ્ધિથી નહિ, પણ કર્તવ્ય સમજીને, દયાથી, અને સ્નેહભાવથી કરેલાં કૃત્યોનું જ્યારે આત્મા ચિન્તન કરે છે, ત્યારે તેને આનંદ થાય છે. પ્રીતિ-ભાવથી કરેલાં ધણાં કૃત્યો દ્રવ્યને અર્થે કરેલાં કૃત્યો કરતાં હજારગણે દરજ્જે સારાં છે. પહેલા પ્રકારનાં કૃત્યોથી શૌર્ય અને આત્માર્પણનો સ્વભાવ આવે છે; અને બીજા પ્રકારનાં કૃત્યો પૈસા મળ્યા એટલે નાશ પામે છે. દ્રવ્યના બદલામાં કીવેલું કર્તવ્ય કંઈ કામનું નથી. ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ કહેતા કે " હું ધારું છું કે દ્રવ્ય, કીર્તિ, અને આરોગ્યથી પણ મહા પુરુષ પરની મમતા વધારે કિમતી છે; કારણ કે સારા, ઉદાર, અને સસવાદી મનુષ્યો જોડે એકરૂપ થવું એ એક રીતે જાતે સારાં, ઉદાર, અને સસવાદી થવાની ભરોબર છે. "

દરેક માણસને પોતાની તરફ તેમજ જે પોતાના સંબંધમાં છે તેની તરફ પોતાનો ધર્મ બજાવવાનો છે. ખરેખર, કર્તવ્યથી પવિત્ર ન થાય તો જીવન કશા કામનું નથી. માર્કસ ઑરીલિયસ ઑન્ટોનિયસ કહેતા કે, " જે શુભો બધી રીતે તારા હાથમાં છે તે બતાવ—એટલે કે શુદ્ધ ભાવ, ગાંભીર્ય, ઉદ્યોગ નિભાવી રાખવાની ટેવ, મોજશોખ તરફ કંટાળો, ઇશ્વરે જે આપ્યું હોય તેથી અને થોડી વસ્તુથીજ સંતુષ્ટ રહેવું તે, પરોપકાર, નિષાદસપણું, અને મોડું મન. "

બુદ્ધિ ધણી તીવ્ર હોય અને ઉદારતાનો અંશ પણ ન હોય. ઉદારતા તો 'મનુષ્યના મનમાં જે જિંયામાં જિંચું બળ, ચિદ્વૃત્તિ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને જિંયામાં જિંચી શક્તિ, વિચારશક્તિ, અને વિશ્વાસ રાખવાની શક્તિ, જેથી મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય થાય તેના કરતાં વિશેષ ગ્રહણ કરવાને સમર્થ થાય છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથીજ મનુષ્ય ઇતર પ્રાણીથી ભિન્ન થઈ વિચારવન્ત બને છે. ડાર્વિને ખરું કહ્યું છે કે " સન્માર્ગે દોરનાર અને અસન્માર્ગથી વારનાર ચિદ્વૃત્તિ અને તેના સંબંધમાં પશ્ચાત્તાપ અને કર્તવ્યનો વિચાર એજ મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીઓ વચ્ચે અગત્યનો ભેદ છે. "

જડવાદીઓ આપણને લલચાવે છે કે પદાર્થ દુનિયામાં તત્ત્વરૂપ છે અને તેની શક્તિ પ્રવળ છે એમ માનો. આપણી દષ્ટિવડે જોઈ શકીએ

અને હસ્તવડે જોને સ્પર્શ કરી શકાએ તેનેજ ખરું છે એમ માનવું; જે આપણે સમજી શકાએ નહિ એવું કશું માનવું નહિ. પણ કેટલી બધી થોડી વસ્તુ વિષે આપણે પૂરતી રીતે જાણીએ છિયે અને સમજીએ છિયે. 'જેમ કાચમાં કાંપુ' નોંધીએ છિયે તેમ આપણે માત્ર વસ્તુનો ઉપલો ભાગ નોંધીએ છિયે. જીંદગીનો મર્મ સમજવામાં પદાર્થજ્ઞાન આપણને શી રીતે મદદ કરી શકે ? આપણે સંકલ્પશક્તિ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, અને માનસિક વ્યાપારનાં કારણો વિષે તદ્દન અજાણ્યા છિયે. એની હયાતી વિષે જાણીએ છિયે, પણ એનાં કારણ સમજી શકતા નથી.

એક લુવાનીઆએ ડૉક્ટર પારને કહ્યું કે હું તો જે કંઈ સમજીશ નહિ તે માનનાર નથી. સારે ડૉક્ટરે કહ્યું કે "સારે તો સાહેબ ! તમે સ્વીકારેસો મત તો ધણાજ ટુંકા છે. બીજા કોઈનાં પણ મેં એત્તે ટુંકા મત જોયા નથી. પણ સિડનિ સ્મિથે આવેજ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો હતો." હૅલ્ડન્ડ હાઉસમાં ખાણામાં એક પરદેશીએ કહ્યું કે હું તો જડવાદી છું. તરતજ સિડનિ સ્મિથે ટીકા કરી કે 'એ. ધણું સાફ પુરિંગ' * છે. તે પરથી જડવાદીએ જવાબ દીધો, 'હા સાહેબ, એ ધણું સ્વાદિષ્ટ છે.' પોતાની ટીકા સચોટ લાગુ પડે એવી રીતે સંભાળી કરનારને ઉતારી પાડવાની હમેશની ટેવ પ્રમાણે સ્મિથે જવાબ દીધો કે "સાહેબ ! મારે આ ટાણે આપને પૂછવું છે કે આપ રસોઈઆને માનો છો કે નહિ ?"

હજારો ચીજો આપણા મગજમાં ઊતરતી નથી તે આપણે માનવી પ્રડે છે. જેમ જીંદગીનો મર્મ કોઈથી કળાતો નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના બિન્નબિન્ન પ્રકારના સંયોગ પણ અતિ ગહન છે. જુઓ, આ ધણે દૂર આવેલી અસંખ્ય દુનિયાઓ પોતપોતાના નીમેલા માર્ગમાં કેવી પ્રૌઢતાથી ફરીજ નાખે છે ? જે પૃથ્વી પર આપણે વસીએ છિયે તે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ વાર્ષિક પરિભ્રમણ કરતી વખતે પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ કેવી રીતે ગતિ કરે છે તેપર નજર કરો. આપણે આવી ગતિઓનાં કારણો વિશે શું સમજીએ છિયે ? એવી ગતિઓ છે એ ખરી વાત છે, પણ એ સિવાય એને વિષે ખીજું શું કદી પણ આપણે જાણી શકીએ ?

પાસ્કલ કહે છે કે આકાશમાં સૂર્યનો પરિવર્તનમાર્ગ ધણો મોટો છે,

તોપણ તારાઓ એથી પણ વધારે વિસ્તીર્ણ ચક્રમાં ફેરા ફેરે અને એની સાથે મુકાબલો કરતાં સૂર્યનો માર્ગ માત્ર નાના બિંદુ જેવો છે. જ્યાં નજર પહોંચે નહિ એવાં વિસ્તીર્ણ બ્રહ્માંડના પેટામાં આ જગત્ એક બિંદુ સમાન છે. સૃષ્ટિનું ખરૂં સ્વરૂપ અપાર, અનન્ત મંડળ છે, તેનું મધ્યબિંદુ દરેક સ્થળે છે પણ પરિધિ કોઈ પણ સ્થળે નથી, તેની સાથે સરખાવતાં આપણે કલ્પના કરી શકીએ છિયે તે કેવળ પરમાણુરૂપ છે. આ અનન્ત મંડળની વચ્ચે મનુષ્ય તે કાણુ માત્ર ? વળી મનુષ્યની નીચે અનન્ત, અપાર મંડળનો દેખાવ છે તે આથી કંઈ ઓછો આશ્ચર્યજનક નથી. આપણી નજરે પડતી કીડા જેવી નાનામાં નાની ચીજ તરફ જુઓ. તેને અવધવો છે, નાડી છે, નાડીમાં વહેતું લોહી છે, લોહીમાં ચપટા વર્તુલાકારના કણુ છે, તે નામાં ધાતુ છે અને ચરબી છે. આ પરમાણુના આવરણમાં હું તમને માત્ર દેખીતી દુનિયાજ નહિ પણ સૃષ્ટિની વિસ્તીર્ણતા પણ દર્શાવીશ. જે કોઈ આવા વિચાર કરે છે તેને પોતાને વિષે વિચાર આવતાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇશ્વરે મનુષ્યને અનન્તતા અને શુન્યતાની વચ્ચે જાણે લટકાવ્યો ન હોય એમ મૂક્યો છે તેથી તે કંપે છે. અદ્ભૂત સૃષ્ટિનો કર્તાજી આ બધું કળી શકે છે, બીજા કોઈના ખ્યાલમાં આવી શકતું નથી.

કૉન્ફ્યુશિયસ પોતાના શિષ્યોને શિખવતો કે વર્તણૂકમાં જીવનના પોણા પ્રયોજનોનો સમાવેશ થાય છે એમ તમારે માનવું. “પવિત્ર વિચાર. કરો અને સદ્ગુણ આચરો. જ્ઞાન, ઔદાર્ય, અને ઉત્સાહ સર્વેને અવશ્યનાં છે. ગંભીરતા, ઉદાર મન, શુદ્ધ ભાવ, એકાગ્રતા, અને પ્રેમ એજ ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ છે.” પવિત્ર અને ભવિષ્યદર્શી, જ્ઞાની કૉન્ફ્યુશિયસને તેના શિષ્યો દશ હજાર જમાનાનો મોટો ઉપદેશક કહેતા હતા, તેના આ શબ્દો દૂરના પ્રતિશબ્દની માફક આપણી તરફ આવે છે.

પણ આ સંધ્યા સદ્ગુણોનું મૂળ ચિદ્વૃત્તિરૂપી સહજન્મ પામેલો ઉપદેશક છે. આ સર્વોત્તમ ધોરણ ઉપરથી આચરણના સર્વ નિયમો નીકળેલા છે. જેને યોગ્ય કહીએ છિયે તે કરવાને એ આપણને ફરમાવે છે, અને જેને અયોગ્ય કહીએ છિયે તે કરવાની તે મના કરે છે. એ વૃત્તિ જ્યારે પૂર્ણ કળા પામે છે ત્યારે બીજાઓ જેથી સુખી થાય એવાં કૃત્યો કરવા આપણને આદેશ કરે છે, અને દુઃખી થાય એવાં કૃત્યો કરવાની મના કરે છે. ખરી શિખામણ એ લેવાની છે કે મનુષ્યે દૈવ યજ્ઞ પોતાની ફરજ બજાવવી, યોગ્ય હોય તેજ કરવું, અને પોતાની પાસેથી, લઈ શકાય નહિ તેવા પદાર્થમાં

સુખ અને મનની શાન્તિ શોધવાં. આપણા દુષ્ટ વિકારો ઉપર વિજય મેળવતાં જે યુદ્ધ થાય છે તે યુદ્ધનો હેતુ ચિદ્રૂપિતિ છે. જે મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો ગુપ્ત બ્યાપાર છે અને એથી ઈશ્વરેચ્છા અને પરમાત્માની ખાસ શક્તિ તેનામાં છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

કર્તવ્યના ગુણ વિષે આપણે ઉત્તમ પ્રાચીન ગ્રીક લોકો તરફથી પણ કંઈક શીખવાનું છે. કેટલાક સૉક્રેટીસને ગ્રીક તત્ત્વશાસ્ત્રનો સ્થાપનાર ગણે છે. મનુષ્યમાં સુનીતિનું અંતર્ગત જન્મત કરવાનું ખાસ કામ મને ઈશ્વરે સોંપ્યું છે એમ તે માનતો. ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮ માં તે અંધન્સમાં જન્મ્યો હતો. અંધન્સના લોકો જેવી ઉત્તમ કેળવણી મેળવી શકતા તેવી તેણે મેળવી હતી. તે પ્રથમ શિષ્યવિદ્યા શીખ્યો અને તેમાં તેણે યોદ્ધા કાર્તિ સંપાદન કરી. પછી તેણે યોદ્ધા તરીકે દેશની સેવા જનવી, કેમકે સર્વે અંધન્સના લોક તેમ કરવાને બંધાયેલા હતા. સઘળા જુવાનીઆઓની સાથે તેણે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી—“ મારા દેશે મને આપેલાં પવિત્ર શસ્ત્રને હું કલંક કદી લગાડનાર નથી; તેમજ જે સ્થાનનું રક્ષણ કરવાનું મને સોંપવામાં આવશે તે સ્થાન હું કદી છોડીશ નહિ. ”

જે જે સ્વારીમાં તે ગયો તે બધીમાં તેણે ધણું ધૈર્ય અને શૌર્ય બતાવ્યું. પોટિડીયા આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં અંધિસઆઈડીસ ધાયલ્થ યઈ શત્રુના સૈન્યમાં પડ્યો. સૉક્રેટીસ તેને બચાવવા ધસ્યો અને શસ્ત્રસહિત તેને પાછો લાવ્યો. આ પરાક્રમને માટે એને ઇનામ આપવામાં આવ્યું. તેની બીજી ચઢાઈ પણ આવીજ માનને પાત્ર યઈ. ડીલિયમ આગળના દારુણ યુદ્ધમાં તેને એનદ્રનનો જીવ ઉગાર્યો, અને પોતાના ખભા પર બેસાડી યુદ્ધ કરતો કરતો તેને રણક્ષેત્રમાંથી લઈ ગયો. તેણે વળી બીજી ચઢાઈમાં પણ નોકરી બજાવી, અને પછી થોડા વખત સુધી બીજાં ખાતાંઓમાં રાજ્યની નોકરી કરી.

તે જેવો બળવાન થોડો હતો તેવોજ પ્રતાપી સલાસદ હતો. મોતને પતન કરે એટલુંજ નહિ, પણ વિરુદ્ધ મતની પણ આમા ટક્કર લઈ શકે એવી તેનામાં પોતાના મતને વળગી રહેવાની અને જે ખરું લાગે તેજ કરવાની જિંયા પ્રકારની દિમત હતી. તેનામાં એવી શક્તિ હતી કે જુલમગારને તેમજ જુલમી તોફાની ટોળાને તે પન કરતો નહિ આર્જિન્યુસીની લડાઈ પછી જ્યારે દરિયાર્ધ સેનાપતિઓના પર યુદ્ધમાં કપાઈ ગએલાઓનાં મુકદ્દાને ન છોડવા માટે કામ ચાલ્યું ત્યારે તેમનો બચાવ કરવા માત્ર સૉક્રેટીસજ

ઊભો થયો. તોફાની ટોળું ઘણું જુરસામાં આવ્યું. તેને સલામાંથી કાઢી મૂક્યો અને સેનાપતિઓને ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવ્યા.

પછી સૉક્રેટીસ શિખવવાના કામમાં મચ્યો. મનુષ્યના તર્ક અને કૃત્યના વિષયો અને યોગ્યતા વિષે પોતાના વિચાર લોકોને શિખવવા તે બજારમાં ઊભો રહેતો, કારખાનામાં પેસતો, અને શાળાઓમાં જતો. જ્ઞાન માત્ર સંદિગ્ધ છે એવો વિચાર જ્યારે લોકોમાં ચાલતો હતો ત્યારે એ શિક્ષક તરીકે બહાર પડ્યો. સૃષ્ટિ વિષે જે ગહન તર્ક કરવાથી તેમનાં મન અતિશય ગુંચવણુ અને ચંકામાં પડ્યાં હતાં તેમાંથી બહાર કાઢવા તેણે પ્રયાસ કીધો. ‘જીંદગી જીવનયોગ્ય છે કે નહિ, અર્થાત્, જીવનમાં કંઈ લાભ છે કે નહિ’ એ હાલના જેટલોજ તે સમયે પણ તર્કનો વિષય હતો. સૉક્રેટીસ તેઓને અન્તર્દર્શન કરવા ફરમાવતો. લોકો દેવાને આરાધી સંતુષ્ટ કરતા; પરંતુ સદાચારજ આ લોકોમાં તેમજ પરલોકમાં સુખ મેળવે છે એમ તે આગ્રહપૂર્વક કહેતો.

સૉક્રેટીસ ઉપદેશક તરીકે દેશે દેશ ફરતો. ડાહ્યા માણસો અને શિષ્યો તેની પાછળ જતા. એરિસ્ટિપ્પસે તેને ઘણા પૈસા આપવા માંડ્યા, પણ તેણે તે લેવા તરતજ ના પાડી. સૉક્રેટીસ દ્રવ્યને અર્થે નહિ પણ જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે ઉપદેશ કરતો. તે કહેતો કે મનુષ્યજાતિને મારા ઉદ્યોગથી ફાયદો થયેલો જેજોં એજ હું મોટામાં મોટું ધનામ સમજું છું.

તે કંઈ ગ્રંથમાંથી વાંચી દીકા કરી અર્થ સમજાવતો નહિ. તે કેવળ વાદવિવાદજ કરતો હતો. તે કહેતો કે “ગ્રંથોને પ્રશ્ન પૂછી શકાય નહિ, તે ઉત્તર વાળી શકે નહિ, માટે તે ઉપદેશ પણ કરી શકે નહિ. જે આપણે પૂર્વે જાણતા હોઈએ તેજ એમાંથી શીખી શકીએ.” તે વસ્તુનાં છેક મૂળતત્ત્વ મોંઘી કાઢવા પ્રયાસ કરતો અને નિઃશયનેજ સત્વરું ધોરણુ ગણી તે પ્રાપ્ત કરવા કાશીસ કરતો. તે સદગુણની એકતા માનતો અને નિઃશયપૂર્વક કહેતો કે એક સાચીય વિષય તરીકે શીખવી શકાય. જે તત્ત્વજ્ઞાન આપણને સુનીતિનાં કર્તવ્ય કરતાં અને ધર્મસંજ્ઞા આપી રાખતાં શિખવે છે તેજ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તે સર્વ પ્રકારના અન્યાય અને મૂર્ખાઈને ધિક્કારતો અને તેમને ઉઘાડ પાડી તિરસ્કારવાય કરવાનો જે કોઈ પણ પ્રસંગ મળે તેનો લાભ લેવા ચૂકતો નહિ. સર્વ મનુષ્યો પોને રાજ્યતંત્ર ચલાવવા સમર્થ છે એમ ખારી લેતા હતા.

તેને માટે તે પોતાનો તિરસ્કાર બતાવતો. તેના મત પ્રમાણે માત્ર ડાહ્યા માણસો રાજ ચલાવવા યોગ્ય છે અને એવા થોડાજ હોય છે.

બોતેર વર્ષની ઉંમરે તેને ન્યાયાધીશોની આગળ બેસી રાખવામાં આવ્યો. તેના ઉપર તહોમત મૂકનારાઓએ નીચે પ્રમાણે તહોમત મૂક્યાં. 'સૌકેટીસ પાપી છે. તે જુવાનીઓને બગાડે છે. સરકાર જે દેવોને માને છે તેને તે માનતો નથી, પણ નવા દેવોને દાખલ કરે છે.' આ તહોમત પર તેના પર કામ ચાલ્યું, અને તેને મોતની શિદ્દાને પાત્ર ઠરાવવામાં આવ્યો. તેને દેદખાનામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેણે ત્રીસ દિવસ સુધી મિત્ર સાથે પોતાના પ્રિય વિષયો ઉપર સંભાષણ કર્યું. કામદારોએ તેને માટે દેદખાનામાંથી નાસી જવાના સાધનો તૈયાર કર્યા, પણ તે તકનો લાલ લેવાનું તે તેને મન કરાવી શક્યો નહિ. તેણે આત્માના અમરપણા વિષે, હિંમત, સદ્ગુણ, અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવા વિષે, સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય, અને સંપૂર્ણ હિત વિષે, અને પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાં વિષે વાત કરી.

તેણે રાતા મિત્રોને ધીરજ આપી, અને શિક્ષા ગેરવાજબી છે એમ જોઈ. બડબડતા હતા તેને માટે નરમાશયી તેમને કપકા દીધો. તેણે કહ્યું, "હું મરવાની તૈયારીમાં છું. તમારે શા માટે બિલાપ કરવો જોઈએ? હું બહુ મોટી ઉંમરે પહોંચ્યો છું. થોડા વખત પછી મોત એના નિયમ પ્રમાણે આપો-આપ આવેલું તમે દેખત." મૃત્યુ વધારે બેઝી સ્થિતિમાં પુનર્જન્મ છે એમ સમજાવવામાં પણ સૌકેટીસના કરતાં વધારે વિશ્વાસથી કદી એનો સ્નેહ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો નથી. આખરે શિક્ષાનો સમય આવ્યો, એટલે દરેગાએ તેને ઝેરનો પ્યાલો આપ્યો. તે હિંમતથી પી ગયો અને પૂર્ણ સાતં અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. ફીડાએ કહ્યું કે "ડાહ્યામાં ડાહ્યો, ન્યાયામાં ન્યાયી, અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષ, જેવો મેં કદી પણ જોયો નથી, એવા આપણા મિત્રનો આવો અંત આવ્યો."

લુક્રસ કહે છે કે "પર્જીના જમાનાના લોકો તેના સદ્ગુણ અને નાશનું પ્રીતિપૂર્વક સંમરણ કરે છે, પણ તેઓએ તેના દાખલાનો ધણો લાભ લીધો."

* તેણે કહ્યું કે "જો મોતથી સર્વનો અંતજ હોત, તો કુદને મોત પહોં લાલકારક યદ પડત; કેમકે તેઓ તેથી કેવળ પોતાના શરીરથી જ મુક્ત ન થાત, પણ કુટુંબો અને આત્માથી પણ મુક્ત થાત અને એ તેમને ઘણું સુખકારક યદ પડત. પણ આત્મા અદ્વિતી રીતે નિત્ય છે, તો લુક્રસ સદ્ગુણ કે સુમુક્તિ મેળવી શિવાય છુટકારો કે મુક્તિ નથી." જીવદૃષ્ટ ચિંતના સંવાદ ગ્ર. ૧. પૃ. ૪૮૮

નથી, નેમજ તેના વૃત્તાન્ત ઉપરથી પરમત સહન કરવાનો સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેનું નામ નેશાળીઆઓ અને સુભાષણ કરનારાઓમાં સુનીતિના પ્રબન્ધરૂપ થઈ પડ્યું છે. જે તે સુનીતિપ્રેરક થઈ શકે તેા કૃતું સારું !”

સૌકેટીસે એકે ગ્રન્થ રચ્યો નથી. એને વિષે જે જાણીએ છીએ તે બધું લગલગ એના પ્રસિદ્ધ શિષ્યો, પ્લેટો અને એનેફેન તરફથી મળી આવેલું છે. તેઓએ એનાં કૃત્યો, ઉપદેશો, એના પર ગુજરેલા ગેરમુનાસજ, અને એનું મોત મમતાથી યાદ રાખ્યાં છે. પ્લેટો એની સાથે દશ વર્ષ રહ્યો અને પછી એના અભિપ્રાયો સુપ્રસિદ્ધ ‘સંવાદ’ નામના ગ્રન્થમાં સમજાવ્યા. પણ એ સંવાદમાં પ્લેટોના અભિપ્રાય ક્યા અને સૌકેટીસના ક્યા તે જાણવું મુશ્કેલ છે. તેઓ મોતથી જુદા પડ્યા પછી પ્લેટોએ યાળાસમે વર્ષ સિસિલિમાં મુસાફરી કરી. ત્યાં તેને સાઇરેક્યૂસના નિરંકુશ રાજા પહેલા ડાયોનીશીઅસનું ઝાળખાણ થયું. સ્વતંત્રતા વિષે પોતાના મત દર્શાવવામાં પ્લેટો બહાદુર અને છૂટા હતો, તેથી રાજનીતિ વિષે મતભેદ થવાથી તે નિરંકુશ રાજાએ તેને મારી નાખવાની ધમકી આપી. તેના ભાઈ ડાયને તેને વચ્ચે પડી સમજાવ્યો અને તેથી તેની છાંદગી બચી, પણ તેને ગુલામ તરીકે વેચાવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. તેને એક મિત્રે ખરીદ કીધો અને તરતજ સ્વતંત્ર કીધો.

પ્લેટો અંધન્સ પાછો વળ્યો અને ત્યાં તેણે શિખવાનું કામ આરંભ્યું. પોતાના ગુરુની પેઠે તેણે પણ દ્રવ્ય કે બદલો લીધા વિનાં ઉપદેશ કીધો. તેના વૃત્તાન્ત પૂરો લખવાની જરૂર નથી. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે સત્ય, નીતિ, અને કર્તવ્ય લોકોના મન પર ઢસાવવા મંડ્યો રહ્યો. તેણે મુખ્ય સદ્ગુણોના ચાર વિભાગ કીધા; (૧) દુરદર્શિપણ અને વિવેક. (૨) હિંમત, દૃઢતા, અને ધૈર્ય, (૩) નિયમિતપણ, પકવ વિચાર, અને આત્મસંયમ, અને (૪) ન્યાય અને સદાચાર. સદ્ગુણના આ વિભાગને તેણે પોતાના નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ ગણ્યું છે. તેણે કહ્યું છે કે “કેટલે મને કે નહિ, જ્ય યાય કે ન યાય, તોપણ સર્વ સ્થિતિના લોકોએ પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં અને સંતુષ્ટ રહેવું.” આ શબ્દોમાં આવતા જમાનાના લોકોને માટે કેટલી બધી શિખામણ સમાયલી છે !

પ્લેટોએ જહાવરથા પોતાના વિદ્યાર્થિના સાંત અને એકાન્ત રચે નિર્ગમન કરી. ‘સંવાદ’ નામના ગ્રન્થનાં પછીની પ્રત્યક્ષાનંદાર્થ વખાણ

કરે છે. તે સ્વયંનું કામ એની જાંઘળીના અને મુખ્યત્વે કરીને કૃદાવસ્થાના આનંદકારક વિનોદનું સાધન હતું. એને લોકોએ દિવ્ય પ્લેટા કહ્યો છે. એનો આત્મા સત્ય શોધી કાઢવા ઘણો ઉત્કંઠિત હતો. એ કહેતો કે એજ મનુષ્યનો મોટો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પોતાના ગુરુની ચાક્ર સૌજન્ય, ન્યાય, અને સુશુદ્ધિ એ ગુણોને, તેમજ મનુષ્યના કામમાં ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ વચ્ચે પડે છે એ વિચારને એ સર્વોત્તમ જાની (ઈશ્વર) સાથે જોડતો, અર્થાત્, તેમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એમ માનતો. કાવ્યના ઉપર એની કાલાંકુસીનું નેટકીજ અરુચિ હતી. એ માત્ર નીતિ વિષેની કવિતાનાજ વખાણ કરે છે; કારણ કે ખરે જોતાં તે સિદ્ધતત્ત્વજ્ઞ છે. જ્ઞાનમાં રાખવું કે એ ઈ. સ. પૂ. આસરે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર યર્ષ ગયો. ફોલોરિજ એને વિશે વર્ણવે છે કે એ ઇસુખ્રિસ્તના સમયનો ખરેખરો ભવિષ્યદર્શક હતો; અને કાઉન્ટ ડિ મૈન્ડે એને વિશે હમેશા કહેતો કે “ પ્લેટોના અભિપ્રાય બાજુના વિના કોઈ પણ વિષય મૂકી દેવો નહિ.”

મનુષ્યનું જીવન કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે તો સંપૂર્ણ કહેવાય તે વિશે નવાં કરારના ધર્મપુસ્તકમાં સ્તુતિપાત્ર કહ્યુંના આપી છે; પણ એ સંપૂર્ણ

* કાલાંકુસ કહે છે કે “ એ તમારે મનુષ્યને કંઈ હિતકારક કહેવું હોય તો તે માર્ગને શા માટે કહો છો ? કોઈ પણ પ્રકારના શબ્દોમાં મનુષ્યે ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ દર્શાવવી અને શુભ દિવ્ય કાર્યને તે સારી રીતે જતાવવામાં સમર્થ છે તેમાં ન જતાવવી એ તેનું મોટું ક્ષમણીય અને લાજ છે. જે મનુષ્યને દેવોએ વિલક્ષણ મનોબળ (જેનો અર્થ કંઈ પણ હોય તો બુદ્ધિ, શૌર્ય અને સંપૂર્ણ મહાઈનો પ્રકાશ થાય છે, નહિ કર, કંઈ નહિ.) આપ્યું છે તેઓએ આવા આપણા અરાપણાના જમાનામાં યોનાની ઈશ્વરદત્ત શક્તિ કોઈ પણ માણસ તદ્દન અરા બાવથી હાલ-વાંચવું નથી એવી કવિતાના રૂપમાં જતાવવાનો આમહ રાખવો એ આ જમાનામાં અને ઉત્પન્ન થતા ચોક્કનાં કારણોમાંનું એક છે.” એથી ઉલટું મેથ્યુ આર્નોલ્ડ “અમેજ કવિઓ” નામના મન્યની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે જેમ જેમ વજ્રવ નરો તેમ તેમ કવિતા આપણા વંશજોનો વધારેને વધારે નિશ્ચિન આશ્રય યર્ષ પડશે. “ દરેક સ્વીકૃત પદ્યને તેના પ્રતિપક્ષીઓએ નુજાયો પાડ્યો છે, દરેક માન્ય કરેલો મત શક્યરેલો જતાવવામાં આવ્યો છે, અને દરેક પરંપરાથી ચાલતી આવેલી વાતને પણ નાશનો ભય છે. ખરી વાત અથવા જેને ખરી વાત ધારીએ છિયે એવા ખૂતી પદાર્થમાં આપણા ધર્મ અને તેને લગતા વિચારનો સમાવેશ થયો છે; અને હવે એ ખરી વાત ખોટી પડવાની માઠી છે. પણ કવિતાના સંબંધમાં તો કહ્યુંનાજ તેનો આત્મા છે અને એ સિવાય બીજું બધું માયા-ઈશ્વરી માયાનું ભરેલું છે.”

દ્રશ્યનાને મનમાં સર્વોપરિ રાખવા પ્રયાસ કરે તેને સખત મહેનત પડે છે. આપણે માથે ફરજ દાખવજો કામ રહેલું છે તેના કરતાં કંઈક બીજું કામ એવું લાગે, છે કે તે કરવાનું આપણને વધારે મન થાય છે. પણ જો કર્તવ્ય છે તે તો શોખયક્ષીસહી વિચાર કર્યા વિના કે આજસ્યા વિના કરવું જોઈએ. “જો કંઈ તારા હાથમાં આવે તે તારી બુધી શક્તિ વાપરી કર.” આ આદેશમાં શુદ્ધ અને સુખકારક સુનીતિનું કેટલું બધું જ્ઞાન સમાયલું છે. ઈશ્વરે તેને મને તે સ્થિતિમાં મૂક્યો હોય તોપણ પોતાથી બને એટલું કરે તે ઉદ્દયને માર્ગે ચઢ્યા વિના રહેતો નથી.

એક માણસને વિષે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે તે નિરાશાના ઊંડા ખાડામાં પડ્યો લારે તેણે કહ્યું કે “લગ્ન થવું કંઈ કામનું નથી; કારણ કે ન હો તો થવું કંઈ તમારી શક્તિમાં નથી, અને હશે તો તેથી તમને કંઈ લાભ નથી.” આ પ્રમાણે સદ્વ્યવસ્થા અને સત્કાર્યને વિષે બોલવાથી નિરાશા, અસહ, અને અવિશ્વાસ જણાય છે. આપણે દરેક જણ આપણી પોતાની સ્થિતિમાં થોડું પણ લાલું કરી શકીએ. જો આપણે કરી શકીએ તો તે કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણાત કરવા કરતાં નકામા થવાનો કંઈ આપણને વધારે હક્ક નથી.

જેમ મોટી વસ્તુમાં તેમજ નાની વસ્તુમાં પણ આપણે વિશ્વાસ થવું જોઈએ. ઈશ્વરે બહેલી ધણી શક્તિઓનો જોટલો સારો ઉપયોગ કરવાને આપણે બંધાયલા હોય તેટલોજ એક શક્તિનો પણ કરવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણે ચેતનના આદેશને અનુસરી શકીએ અને એકલા પણ કર્તવ્યના માર્ગમાં ચાલી શકી શકીએ. આત્મસંતોષ સિવાય બીજો કંઈ લાભ નહોતો તોપણ આપણે પ્રામાણિક, સત્યશીલ, અને ઉદ્યોગી થઈ શકીએ. આપણે ઊંચે સુધી વિશ્વાસ થવું જોઈએ. એક ગુલામ ખરીદ કરવા ઇચ્છતાં ગુલામને મૂળ્યું “જો હું તને ખરીદું તો તું વિશ્વાસ ચર્ષશ?” ગુલામે જવાબ દીધો “હા, સાહેબ. તમે ખરીદ કરો કે ન કરો પણ હું તો હમેશાં તેવોજ ચર્ષશ.” આ જવાબથી કાણ વિસ્મય પામતું નથી?

ગ્લાસ્ગોની બેરની ચર્ચમાં મહર્ષિ ડૉક્ટર મેક્લીઅડે મજબૂર અને કારીગરોને એક ધર્મબોધ કર્યો હતો તેના વર્ણનમાં એમ કહે છે કે તેણે ચર્ચના વિષે ખુબ લાર દધને કહ્યું હતું. તવગરમાં તવગરથી માંડીને તે

ગરીબમાં ગરીબ મુઠી સદ્ગતિમાં સર્વનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તેણે કહ્યું કે, મિત્ર સ્વ. આલ્બર્ટ કિમ્લીમાં કિમ્લી વસ્તુ મુઠી છે તે સદ્ગતિ છે. મુસારી પેટે જાણું છું કે અલ્બર્ટ ગરીબ લોકોના ધારે છે કે અમારાથી સદ્ગતિ શી રીતે રાખી શકાય? એ સાચી માત નથી. મું. એ સાંભળનાર નથી. એ તેવાં ગરીબ હોય તો પણ મધર કૃપાથી પૃથ્વીમાં ઉમદામાં ઉમદા વસ્તુ, સદ્ગતિ, પોતાની યાજ્ઞ મુઠી જવાની જેનામાં શક્તિ નથી એવાં કોઈ સ્ત્રી પુરુષ હું જોતો નથી. સુશીલ માળાપનાં છોકરાં તેમની પછી કદાચ જોઈ શકે તેથી એ પહેલેથી અને મધરનો ઉપકાર માને કે અમારી મા એક ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી હતી કે અમારો બાપ એક ધર્મિષ્ઠ પુરુષ હતો.

આમાંથી કાપણે નાનાં-નાનાં કૃત્યો કરવાં, ઇન્ડિયોને વશ રાખવી, પેટે નુકસાન વેકું, અને એમ અને કૃત્યોનાં કૃત્યો પ્રીતિપૂર્વક કરવાં, એ બધું મળીને સદ્ગતિ થાય છે. સદ્ગતિને મુખ્ય આશ્રય ધરમાં મળે છે; અને મનોવૃત્તિનું સ્વાભાવિક વલણ સારું-હોય કે નકારું હોય તોપણ તેને ધરકેળ વણીની અસરથી પુષ્ટિ મળવાથી તે ચપળ થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. “જે નાનાં કામમાં વિશ્વાસ છે તે જોટામાં પણ તેવો થશે, અને જે નાનાં કામમાં અવિશ્વાસ છે તે જોટામાં પણ તેવો થશે.” એક સુદૃઢથી ખીજ સુદૃઢ જન્મ પામે છે, અને સલ અને વિશ્વાસમાંથી સલ અને વિશ્વાસનાં પુષ્કળ ફળ ઉત્પન્ન થશે. ધણાં અનિશ્ચિત વચનો કરતાં નાનાં નજીવાં સુદૃઢ ઉપરથી મનુષ્યના સદ્ગતિ વિષે વધારે શીખીએ છીએ. એવાં કૃત્યો કરવાં સહેલાં છે અને તેની અસર આ નશ્વર જીવન કરતાં ધણી વધારે વાર પહોંચશે.

કારણ કે કોઈ પણ સુદૃઢનો કદી પણ નાશ થતો નથી. કોઈ પણ ચીજ નાશ પામતી નથી. હાંદગી પણ નાશ પામતી નથી. એ તો માત્ર એક રૂપ છોડી અન્ય રૂપ ગ્રહણ કરે છે. કોઈ પણ સારું કામ, કોઈ પણ સારો દાખલો, જોતો રહેતો નથી. એ હમેશાં આપણી મનુષ્યભૂતિમાં રહે છે. ગાત્રનો ક્ષય થઈ લોપ થઈ જાય છે, તોપણ કૃત્ય કદી પણ ભુલાય નહિ એવી બાપ મુઠી જાય છે, અને આવતા જમાનાના વિચાર અને દ્રવ્યોને પોતાનું રૂપ આપે છે. કાળ કંઈ સુદૃઢનું માપ નથી; સુદૃઢથી ઉત્પન્ન થતી આપણી ખુશીમાં પછીના જમાનાના લોક પણ લાગ લેશે. સદગુણના એક કૃત્યથી પણ આખું ગામ, આખું શહેર, અને આખી પ્રજા જીવી રીતિમાં આગળ છે. ગોઝાથ કહે છે કે “આ ક્ષણ જળવાન દેવતા છે.” મનુષ્યની ઉમદામાં ઉમદા ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ તેના મુખ્યકારક અને પવિત્ર વિચારો

હે; કેમકે જેવા તે એક વાર પણ ઉત્પન્ન થઈ અમલમાં મકવામાં આવે કે તરતજ પોતાની કુળદાયક અસર હજારો વર્ષ અને પેઢી સુધી વિસ્તારે છે. જમીનમાં નાંખેલાં નાનાં બીજમાંથીજ મુંદર વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય છે, અને સિદ્ધિતિના સ્વાભાવિક આદેશ અને તેથી પ્રેરણા પામેલા કર્તવ્ય સમજવાના ગુણમાંથી સદ્કર્તનરૂપી મુંદરમાં મુંદર ફળો ઉત્પન્ન થયાં છે. વડે સવર્ધકવિ કર્તવ્ય વિશે ક્વન કરે છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“અરે કાપડા બનાવનાર ! તું સખત છે તો પણ તારામાં ઈશ્વરી પ્રેમયુક્ત દયા છે, અને તારા મુખ પર જેવું કોમલ હાસ્ય છે તેવું રમણીય અમે કંઈ જોતા નથી. તારા મોં આગળ પુષ્પો તેમના ક્યારડામાં પ્રકુલિત થાય છે, અને સુગન્ધ તારા માર્ગમાં તું પ્રવર્તે છે. તું તારાઓને અનિષ્ટમાંથી બચાવે છે અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આકાશ પણ તારે લીધેજ નવીન અને પ્રગળ છે.”

મંકરણુ-૨.

કાર્યરૂપી કર્તવ્ય.

તું ઈશ્વર પર બરોસો રાખ, કર્તવ્યને માર્ગે ચાલ્યો જા, તારી નિમલ દષ્ટિ એનાં આદેશ પર દડ રાખ, એથી તારું કાર્ય સંકળ થશે.

કથુધર

વનમ કૃત્ય કરો. માત્ર આખો દિવસ તેની કપના કર્યા કરી છવનને મૂલ્યુ-સમાન અને અપાર નિરન્તર કાળને એક મુંદર મધુર મીઠાપ ન કરો.

ચાલસાં દિગ્વિસ્ત.

અરે કુનિવાના ફળોની પુત્રો ! નમાગ તરખ દસ્તને, બલે મંત્રશક્તિનેજ નદોષ તેમ, મન-વશદિન બુદ્ધિ અને અદિન વશ થાય છે: અરે તુવાન ખલા-મીઓ ! પોદાઓ ! ચિશાઓ ! ખેડૂનો ! વખરો ! વૃદ્ધો ! અને ખાલમાં કામ કરનારાઓ ! તમે કનમ ફળરૂપ છો. પરીવાર મેદા અને મુપડા વિનાના પણ તમે જ્યાં દો ત્યાં નમારામાં સંમિતનાં ગ્રમ કરજુ વડે છે. નમારામાં વતપાદક શક્તિ, છાનની કલ્પશા, સમજવન, મૂળતત્ત્વ અને સમાધાન છે.

‘અવન વિશે ગીત.’

જેણે પોતાનાં કર્તવ્ય વિષે સારી પેઠે વિચાર કરીએ છે તે તરતજ નિઃશયપૂર્વક વિચારને કૃત્યરૂપમાં મૂકશે. આપણાં કૃત્યોજ આપણા હાથમાં છે. તે માત્ર આપણી ટેવનાજ નહિ, પણ મંડલનરૂપ છે. .

તેમજ કર્તવ્યનો મા' હમેશ સુગમ હોતો નથી. તેમાં ઘણી અડચણો અને મુશ્કેલીઓ ઝોળાંગવાની છે. આપણામાં સન્માન જોવની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ હોઈ શકે, પણ તે રસ્તે જવાની દૃઢતા ન હોય. અનિશ્ચિત પુરુષને માર્ગમાં ઘણાં જોખમો માલમ પડે છે. તે વિચાર કરે છે, નીતિના વિષયોની વાતો કરે છે, કંઈપણ બાંધે છે, પણ કંઈ કરતો નથી. એક મહેનતુ માણસે ક્યું છે કે “જોવામાં ને કરવામાં કંઈ ઠમ નથી માત્ર તે કરવું એટલુંજ છે.”

કેવળ રુચિ અને અરુચિતેજ વશ કરવી જરૂરની છે એમ નહિ, પણ એથી વધારે અધર્મ અને અવસ્થાનું એ છે કે વિરુદ્ધ લોકમતની કંઈ પણ દરકાર રાખવી નહિ. દોષ કૃત્યનો વિચાર આવ્યા પછી જે પુરુષના મનમાં એવો સવાલ ઊઠે કે “લોકો શું કહેશે?” તે પુરુષથી કયું નીપજતાર નથી, પણ જો તે એવો પ્રશ્ન પૂછે કે “એ માફ કર્તવ્ય છે?” તો તે નીતિનું પૂર્ણકૃત્ય પહેરી કાર્ય કરવા શક્તિમાન થશે, લોકોની નિન્દા ખમવા તત્પર થશે, અને તેઓ હાસ્ય કરશે તો તેને પણ પત નહિ કરે. એમ. ડી. લા. ફ્રેટલી કહે છે કે “આપણે સારાં કામમાં વિશ્વાસ રાખો, અને શક અને અવિશ્વાસ નકારાં કામ માટેજ રહેવા દો. અવિશ્વાસ રાખવા કરતાં કંગાવું પણ વધારે સારું છે.”

કર્તવ્ય વિષે પ્રથમ બોધ ઘેર મળે છે. બાળક દુનિયામાં આવે છે ત્યારે નિરાશ્રય હોય છે, અને તેને આરામ, ખોરાક, અને શરીરના અને મનના પોપણ માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવાનો છે. આખરે તે વિચાર મદલ્યું કરતું ચાલે છે, અને યોગ્ય કેગવણી હોય તો તેની અસરથી આત્મા પાળતાં, મનોવૃત્તિઓને નિયમમાં રાખતાં, બીજા પર માયાળુ થતાં, કર્તવ્ય કરતાં, અને સુખી થતાં શીખે છે. તેનામાં સંકલ્પશક્તિ છે, પણ તે સારે કે નકારે માર્ગે દોરવાય તેનો ઘણો આધાર માતાપની કેગવણીની અસર છે.

ધર્મજીવાની ટેવને સંકલ્પ કહે છે, અને અગાધ ક્યું છે તે પરથી જાન શ્વાવસ્થામાં યોગ્ય સંકલ્પ કરવાની જરૂર ખુલ્લી માલમ પડશે. જોવેલિસ કહે છે કે “સંપૂર્ણ રીતે દૃઢ કરેલી ધર્મજા એજ ક્ષણ.” ધર્મજાને એક વાર દૃઢ કરી કે તે આખો જન્મારો સિંધર અને નિકળ રહે. સાચો માણસ સત્યાન

ઈનો મનમુગ્ધો કરી દૃઢ ઇચ્છાને વળગી રહે છે ત્યારે દુનિયા જે કંઈ ઈનામ આપે છે કે સ્તુતિ કરે છે તેની થોડીજ કિંમત ગણે છે. અન્તર્યામી કાર્ય પસંદ કરે છે અને “ઠીક કીધું, ઘન્ય છે” એમ કહેવાને તૈયાર હોય છે એજ તે અત્યુત્તમ ઈનામ સમજે છે.

નિયમના સંબંધ વિનાની ઇચ્છાનો વિચાર કરીએ તો તે માત્ર સ્થિરતા, દૃઢતા, અને આગ્રહ કહેવાય. પણ એ તો ખુદ્દું માત્રમ પડશે કે મનોગુણને યોગ્ય રીતે નિયમમાં મૂકવામાં ન આવે તો સંકલ્પશક્તિ દેવળ નુકસાન કરવાની શક્તિ થઈ પડે. મોટા નિરકુશ રાજાઓમાં તે રાક્ષસરૂપ છે. તેમનામાં ઇચ્છાને અમલમાં આણવાની શક્તિ છે, તેથી એ ઇચ્છાને કંઈ દૃઢ કે દબાણુ રહેતું નથી. તે લાખો માણસને વશ રાખે છે, તેમના મનોવિકાર પ્રેરે છે, તેમનામાં યુદ્ધનો જુસ્સો ઉચ્છેરે છે, અને જય મેળવવામાં, નાશ કરવામાં, અને જીલમ કરવામાંજ સંતોષ માને છે. નિર્ભયાઈ ઇચ્છાથી એલેક્ઝાન્ડરે કે નેપોલિયન જેવો પુરુષ બને છે. હવે કોઈ રાજ્ય છૂતવાનું રહ્યું નહિ એવા વિચારથી એલેક્ઝાન્ડર ખિન્ન થયો, અને આખા યુરોપ પર ફરી વળ્યા બાદ બેનાપોર્ટે રૂશિયાના પર્વત પર જરફમાં પોતાનું બળ કાઢ્યું. તેણે કહ્યું, “હું જયથી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું અને જયથીજ ટકી રહીશ.” પણ તે નીતિને ધોરણે વર્તતો નહોતો અને તેણે નાશનું કામ પૂરું કર્યું કે તરતજ યુરોપે તેને તિરસ્કારી કાઢ્યો.

સંકલ્પ કરી દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાથી જોટલું નુકસાન થાય છે તેટલોજ મલપ્રયોજન સાથે જોડાયેલા સંકલ્પથી લાલ થાય છે. સદુદ્દેશ રાખી સંકલ્પ કરનાર મનુષ્ય બીજાનાં મન અને અંતઃકરણને પ્રેરે છે અને ઉત્તેજિત કરે છે; તેમનાં મન વાળી કર્તવ્ય વિધેના પોતાના વિચાર તેમના મનમાં લાવે છે, યોગ્ય પદાર્થ મેળવવા પોતે પ્રયાસ કરે છે તેમાં પોતાની સાથે તેમને ધસડે છે, અને અન્યાયને દબાવી દેવા અને ન્યાયને સ્થાપવા તેઓના અભિપ્રાય દોરવે છે. દૃઢ સંકલ્પશક્તિવાળા મનુષ્યનાં કૃત્યોમાં પ્રતાપ રહેલો છે. દૃઢ આગ્રહ તેને ટેવ જેવો થઈ પડે છે. જે સોજતીઓમાં તે ફરતો હોય, જે મંડળીમાં તે રહેતો હોય, અને જે પ્રજામાં તે જન્મ્યો હોય તેને તે અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ આપે છે. બીકણુ તેનાથી આનંદ પામે છે અને મુસ્તને તે હમેશાં ધિક્કારે છે. તે બીકણુને આશા આપી ટટાર બનાવે છે. પોતાના દષ્ટાન્તની અસરથી મુસ્તને પણ ઉચ્છેરી તે તેમની પાસે કદાચ મુદ્દો કરાવે છે. ટનિ-સન પોતાના કાળમાં સંકલ્પશક્તિ વિશે નિચે પ્રમાણે યોગ્ય વર્ણન કરે છે:-

“ અંદરે સંકલ્પશક્તિ ! તું નિલ છે. સર્વ દસ્ય પદાર્થ હાય પામશે તોપણ તું અવશ્ય ટકી રહીશ. દિવ્ય ખડકમાં હિલ્લ પામ, અમારાં કૃત્યોમાં યજ્ઞને વેલ, અને તેને પવિત્ર કર, કે અમે જાણે કોઈ સંલગ્નતા હોય તેને કબરમાંથી અમારો અવાજ જાણે કરી સંલગ્નતાથી, અમારી સાથે જે સંસ્કર્મમાં મર્યા છે તેને લવિષ્યમાં પણ સંલગ્નતા એવી જૂઠા પાડીએ, અને જ્યાંસુધી જે સંલગ્નતા આવીએ છિયે અને જેઓથી જન્મ પામ્યા છિયે તે સર્વ સાથે આત્માએ આત્મા મળી જાય ત્યાંસુધી જે સત્ય વાતો કહી પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ તેને આત્મદમનથી ઉત્પન્ન થતી શ્રદ્ધાથી માનીએ. ”

કેટલાક પુરુષોની સંકલ્પશક્તિ બળવાન હોય છે, પછી તે સુમાર્ગે કે કુમાર્ગે પ્રવર્તે છે; પણ એથી ઘણા વધારે પુરુષો એવા છે કે જેનામાં સંકલ્પશક્તિ હોતીજ નથી અને હોય છે તો ઘણી નિર્બળ હોય છે. એવા પુરુષોમાં કોઈપણ પ્રકારનાં વિશેષ લક્ષણ હોતાં નથી. તેમનામાં દુર્ચ્છાને માર્ગે અસાધનારી દૃઢ સંકલ્પશક્તિ નથી, તેમજ સદ્ચુલને રસ્તે મુકનારી પણ નથી. તેઓ નિષ્ક્રિય રહી સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે, પણ એ સંસ્કાર તેમના મન પર લાંબો વખત રહેતા નથી. તેઓ આગળ જતા અને પાછા ફરતા દેખાય છે. જે દિશાથી પવન આવે છે તે દિશા તરફ તેમની પવનચક્કી ફરે છે, અને પવન ખીણ દિશાથી વાય છે સારે તે પાછી ફરી જાય છે. દરેક કારકહેતુ આવા આત્મા પર પોતાની છાપ મારી શકે. કોઈ પણ સંકલ્પશક્તિ તેમની સંકલ્પશક્તિ દોરવી શકે. તેઓ કોઈ સિદ્ધાન્ત દૃઢતાથી સ્વીકારતા નથી, અને ખરાપણું તે શું તે સમજતાજ નથી. પ્રમાદી, નિષ્ક્રિય, આગ્રાધીન, નિર્બળ, અને નિઃસ્પૃહી બેઠેલા આવા હોય છે, અને તે દરેક પ્રજામાં ઘણે ભાગે હોય છે.

તેટલા માટે સર્વથી અગ્રણી વાત એ છે કે સંકલ્પશક્તિ સુધારી દૃઢ કરવા તરફ ધ્યાન ખેંચવું, કારણ કે એ વિના સ્વાતંત્ર્ય, સ્થિરતા, કે વિશેષ લક્ષણ આવી શકે નહિ. એ વગર આપણાથી સત્તામાં યોગ્ય સામર્થ્ય આણી શકાય નહિ, કે નીતિને યોગ્ય રીતે દોરવી શકાય નહિ, કે ગુણહીન અને કાવત્રાખોર પુરુષના હાથમાં સાધનજૂત થવામાંથી બચી શકાય નહિ. શુદ્ધિને ખિલવવાથી દૃઢતા આવશે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વાદવિવાદ કરે છે, પણ દૃઢ પુરુષો કૃત્યો કરે છે. એકન કહે છે કે “ નિશ્ચય ન કરવો એ પણ નિશ્ચય કરવોજ છે, એટલે કે કંઈ ન કરવાનો નિશ્ચય કરવો. ”

હોદ્દ કહે છે કે “ સંકલ્પશક્તિને બરોબર કેળવવાનો યોગ્ય વખત

જીવવાની છે. જીવંતીમાં એક એવો વખત આવે છે કે જે વખતે આપણી શુદ્ધિ વધારી શકાય, ઉપયોગી સિદ્ધાન્તોનો મોટો સંગ્રહ કરી શકાય, મનોદૃષ્ટિઓ વિચારશક્તિની સત્તાને તરત આધીન થાય, અને ખરાબ નીતિના વિચારો એવા તો મન પર હસે કે પછીના વખતમાં દરેક અગત્યના કામ પર તેની અસર થાય. પણ એવો વખત આપણે પૃથ્વી પર રહીએ ત્યાંસુધી પહોંચતો નથી, તેમજ તેનો ધણો ભાગ પણ રહેતો નથી. એવો વખત આયુષ્યનો થોડો ભાગજ પહોંચે છે, અને એ વખત જે આપણે ખેદરહીત રહીએ તો સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે જૂલ કે અગાન અવસ્ય ઉત્પન્ન થઈ માથે પડે છે. સંકલ્પશક્તિના નિયમ પ્રમાણેજ વર્તવું પડે છે, અને વિષયવાસનાનું પ્રાગલ્ભ્ય એટલું વધી જાય કે પછી તેની સામા મનું વ્યર્થ છે. ”

હાલક સાથે ઝંભાપણમાં પહેલા હાલક રાંદૂસખરીએ લક્ષણ અને આચરણ વિષે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ કર્યો કે જેથી એનાં પોતાનાં લક્ષણ અને આચરણ જણાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું કે કહાપણનું સ્થાન હંફ્ય છે, મંગળ નથી; અને મનુષ્યનાં કૃત્યો મૂર્ખાઈથી ભરેલાં થાય છે, અને જીવન અવ્યવસ્થાથી પૂર્ણ થાય છે તે જ્ઞાનની અપૂર્ણતાથી નહિ પણ સંકલ્પશક્તિની આઝાદીથી. કેવળ જ્ઞાનથી ચારિત્ર્ય પ્રજ્વળ થતું નથી. જે મનુષ્યમાં ધણી વિવાદ કરવાની શક્તિ હોય તે બંને પક્ષની હજારો સંભવિત બાજોનો બેરોગર તુલના કરી શકે, પણ તેને કોઈ પણ કૃત્ય કરવાનું મન થાય નહિ કે નિશ્ચય કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે જ્ઞાનથી કૃષ્ણને પ્રતિબંધ થાય છે. ઉત્સાહદૃષ્ટિ અને મદલ્ય-શક્તિ જેમ દોરવે તેમજ સંકલ્પશક્તિએ વર્તવું જોઈએ, અને તેમ થવાથીજ આત્મામાં પૂર્ણ ઉત્સાહ આવે છે અને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

ખરેખર, અક્ષર, શબ્દ અને વાક્ય શીખવાં એ કેટલાક જેટલું અગત્યનું ધારે છે. તેટલું અગત્યનું નથી. જ્ઞાનને સૌજન્ય કે મુખ સાથે કરી અબંધ નથી. તેથી કદાચ નમ્રતાનો નાશ થાય અને તેને બદલે અહંકાર ઉત્પન્ન થાય. મનુષ્યના મુખ્ય ગ્રેરકાને વિધાનું થોડુંજ વ્યસન હતું. વિદ્વાન પુરુષો ધણીવાર સર્વ જમાનાના લેખા પર અસર કરે એવા પ્રૌઢ વિચાર કરી શક્યા છે. પણ તેમનાં કૃત્યોમાં કવચિતજ જિંવી નીતિ માલમ પડી છે.

‘દુનીઆની’ પ્રત્યેક જૂસ્તરસ્થિતિમાં જેવી રીતે પવતો સામટા જિંવા થયા હતા તેવી રીતે મનુષ્યોને સામટા જિંવી સ્થિતિએ આણી શકાય નહિ. પ્રત્યેકની સાથે જુદું જુદું વર્તવું જોઈએ; દારણ કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જિંવી રિય-

તિએ પહેાંચે તોજ મનુષ્યવર્ગ હંચી સ્થિતિએ મંપૂર્ણ રીતે આવી શકે. શિક્ષણ અને ઉપદેશકો તેમના પર બહારથી અસર કરી શકે, પણ મુખ્ય અસર અંદરથીજ થાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ, અને જાત મહેનત લેવી જોઈએ; નહિ તો તેને જીજ્ઞા મદદ કરશે તે સફળ થઈ શકશે નહિ, ડૉક્ટરે બટૂલર કહે છે કે “જેવી રીતે શરીરને લગતી ટેવ ખાલ કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મનને લગતી ટેવ અંદરના અનુભવસિદ્ધ વિચારો અમલમાં આણવાથી અથવા તે પ્રમાણે વર્તવાથી આઠાનુસાર, સભ્ય, ન્યાય અને ઔદાર્યના વિચારથી ઉત્પન્ન થાય છે.

બટૂલર વિષે વર્ણન કરતાં સ્ટીફન પોતાના ચોડા વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થમાં કહે છે કે “એણે જે વર્તનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે નીતિપદ્ધતિજ અસરકારક છે, પણ તે તરફની પ્રૌઢતા અમાધિત છે. ‘સાદૃશ્ય’ તેમજ ‘ઉપદેશ’ નામના ગ્રન્થોમાં સરખી ખુદી રીતે ચિદૃષ્ટિ દિવ્ય સ્વરૂપ છે એમ તે પોતાના ઉપદેશમાં સર્વત્ર, આરંભે, મધ્યે, અને અન્તે કહે છે. છેવટે એ કર્તવ્ય વિષે બોધ કરે છે. તે ગમે તેવા શક કે કલેશથી અકળાય છે તોપણ દુનીઆનો જેટલો મર્મ ઉઘાડો થયો છે તેટલો નીતિથીજ થયો છે એવા પોતાના દૃઢ વિચારને તે વળગી રહે છે.

શાળાશિક્ષણ અને નીતિ વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી, અથવા છે તો નહિ. જેવો છે. માત્ર શુદ્ધિની ખિલવટથી આચરણ પર ભાગ્યેજ કંઈ પણ અસર થાય છે. સ્મરણસ્થાનમાં સ્થાપેલા મતોથી દુર્વાસનાનું મૂળ ઉખડી નહિ. શુદ્ધિ માત્ર એક સાધન છે, અને તેને શક્તિઓ, આત્મનિગ્રહ, આત્મસંયમ, કલ્પના, ઉત્સાહ, અને જેથી ચારિત્ર્ય પ્રબળ અને સતેજ થાય છે, એ બધી શક્તિઓ પાછળથી ગ્રેરે છે અને ઉચ્છેરે છે. આમાંના ઘણા ગુણો ધરના શિક્ષણથી મેળવાય છે, શાળામાં મેળવાતા નથી. ન્યારે ધરનાં માણસો અધમ ગુણહીન, અને દુરાચારી હોય, એટલે ન્યારે ધરમાં પ્રવેશ કરવા કરતાં લાંથી દૂર રહેવું સારું હોય, ત્યારે આપણા પાળતાં અને નિયમમાં રહેતાં શીખવાનું એકજ સ્થાન છે, અને તે શાળા છે. તેમજ સદગુણરૂપી વૃક્ષને ઊગવા ખરી જમીન ધર છે. શાળા અને મોટાં વિદ્યાલયો કરતાં ધરના બનાવો આપણને વધારે નજીકના અને સંબંધના છે. શુદ્ધશિક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે તે જોવાથીજ કાંઈ પણ જમાનાનું ખરું સ્વરૂપ અને આસાજનક વિષયો માલમ પડે છે.

ધરનાં માણસોને કેળવવાં એ ધરનાં રક્ત સ્ત્રીપુરુષોનો ધર્મ છે. માળાપ-

ની આરા-પાળવી, અને હદાપણ વધારવું એ બાળકનું કર્તવ્ય છે. કેળવણી આપવી એ વક્ત્ર અને માનવું કામ છે. ગિર્જાટના મત પ્રમાણે ખ્રિસ્તિધર્મ દુનીઆમાં મોટામાં મોટી માનવંતી શાળા છે. ધર્મશિક્ષણથીજ આત્મસંયમ, મોટા-સદગુણો, અને ઔઠ વિચાર કરવાનો સ્વભાવ આવે છે. એ શિક્ષણ છેક અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; અને એથી મનુષ્યનું દુઃખી જીવન સહેવાય એવું થાય છે, અને મનુષ્યની સ્થિતિ ગૂઢ છે એવો કોઈ પણ બડબડાટ કરતું નથી.

એક મોટો અન્યકાર કહે છે કે “કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વતંત્રતા છે; અને જેમ જલદી તમે બાળકને તેના પોતાનાજ નિયમ પ્રમાણે વર્તતાં શિખવશો તેમ જલદી તમે તેને નર બનાવશો.” મૉન્શીન્યુર ડ્યુપનલોપ કહે છે કે “પુખ્ત ઉમ્મરનાં માણસ કરતાં નાનામાં નાના બાળકમાં સ્વતંત્રતા જોઈને તેને માન આપવામાં હું વધારે ચોક્કસ રહીશ; કારણ કે મોટા માણસ તો મારી સામે યઈ સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરી શકે, પણ બાળક કંઈ કરી શકે નહિ. હું કહી પણ બાળકની શક્તિનું એટલું બધું અપમાન નહિ કરું કે તેને મારી સંકલ્પશક્તિ જેવી છાપ મારે તેવી છાપ લઈ બીબામાંથી નીકળેલો પદાર્થજ ગણું.”

માબાપની સત્તા અને કુટુંબનું સ્વાતંત્ર્ય એક પવિત્ર સ્વાધિકારભૂમિસ-માન છે; અને એ ભૂમિ તોફાની વખતમાં થોડો વખત નિસ્તેજ થાય, તોપણ તે ન્યાંસુધી પોતાનો પ્રતાપ ફરીથી મેળવે ત્યાંસુધી ખ્રિસ્તિધર્મના વિચાર-વાળા. (દયાળુ અને ન્યાયી) લોકો વિરુદ્ધ પડે છે અને સામા થાય છે. પણ કેવળ સ્વતંત્રતાને માટેજ મનુષ્યે મથન કરવાનું નથી; મનુષ્યે મુખ્ય ઉદ્દેશ આરા પાળવી, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, અને મનોવૃત્તિઓને કબજે કરી પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ દોરવવી, આ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો રાખવો જોઈએ. એજ કેળવણીનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એ કંઈ ઉપદેશથી શિખવી શકાતું નથી, એ તો દૃષ્ટાન્તથી શિખવાય છે. બોનહૅડ કહે છે કે જુવાનીઆઓને કેળવતી સખતે પ્રથમ વાદવિવાદ કરતાં નહિ પણ ટેવ પાડતાં શિખવવું જોઈએ, અને કેવળ બોધ આપવાને બદલે દૃષ્ટાન્ત કરી બતાવવા. બોધ કરતાં દૃષ્ટાન્તથી વધારે શિક્ષણ મળે છે, અને તેનું કારણ એ કે કહેવા કરતાં કરી બતાવવું ઘણું અધર્ છે. તેમજ સત્તમ અસરકારક શિક્ષણ રહેતે રહેતે અને મનુષ્યની જરૂરીઆત ધીમે ધીમે બહુવાથી આપી શકાય છે.

આ પ્રમાણે જેવી રીતે વરાળ નીકળવા અને હવા આવવા દેવા માટે

રાખેલાં ભુંગળાંથી વરાળખંત સહીસલામત રહે છે, તેવી રીતે યોગ્ય વર્તનથી આપણી માનસિક પ્રકૃતિ સ્વચ્છ રહે છે. સારી સંકલ્પવૃત્તિજ નસ નથી. તેથી હમેશ સારાં કાર્ય નીષળતાં નથી. આગ્રહથી કરેલાં કૃત્યથી સહુથી વધારે લાભ થાય છે, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમથી કાંધેલું કામ બેનારાઓમાં એક ગુપ્ત શક્તિ પ્રેરે છે અને એ શક્તિ કેટલી અસર કરશે તે આપણે કહી શકતા નથી. ફેનન લિફ્ટન નામના ધર્મોપદેશક સેન્ટપૉલના દેવળમાં તરુણ પુરુષોને લા-
પણ આપ્યું તેમાં સૂચના કે ઉદ્યોગ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. તેણે કહ્યું,
“ મનુષ્યનું જીવન ઉદ્યોગ અને સહનશીલતાનું બનેલું છે, અને જે પ્રમાણમાં જીંદગી સતૃપ્ત કરવામાં અથવા ધૈર્ય અને અંત રાખવામાં ગુજારવામાં આવે તે પ્રમાણમાં તે સફળ થાય. પણ અંગમહેનત કરનારાનું માત્ર ખરા કામ કરના-
રાઓ નથી. જીવનના આ વિભાગમાં વિચાર કરનારાઓનું જીવન પણ આવે છે; કેમકે ખરો વિચાર અદર્શક કૃત્ય છે. આજસંમાં કે માનસિક નિદ્રામાં જીવને ગુમાવવાથી પ્રતિષ્ઠા ધટે છે; કારણ કે ઉદ્યોગથીજ જીંદગી ઉત્કૃષ્ટ થાય છે.”

સદુદ્યોગ કેળવણીનું ખરું સાધન છે. આજસ સરીર, આત્મા, અને અંતઃકરણને છેક અધમ સ્થિતિમાં લાવે છે. દુનીઆના દુર્ગુણો અને દુઃખનો નવદશાંશ આજસથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદ્યોગ વગર મનુષ્યના હિતમાં સ્વાભા-
વિક રીતે થાય તે કરતાં વિશેષ વધારો થઈ શકે નહિ. બીજાને આપી ન શકાય એવા ખાસ હક્કથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વધારે અસહ્ય દુઃખ કદી સહનું નથી. ધારો કે એક આજસ માણસને હમેશ જીવાનીમાં રહેવા-
ની શિક્ષા કરી છે, અને એની આસપાસ બધા પદાર્થોના ક્ષય અને નાશ થાય છે. એવો માણસ કેવા ખરા લાવથી પોતાના છુટકારા માટે મોતને બો-
લાવશે? કાર્લાઇલ કહે છે કે “ નમળામાં નમળું પ્રાણી પણ એકાદ વિપ્લવ પર પોતાની બંધી શક્તિ એક કરી અજમાવે તો કંઈક કરી શકે, અને એથી ઉત્પન્ન બળવાનમાં બળવાન પણ પોતાની શક્તિ ધણા વિપયો પર ફેલાવે તો એકે કરવામાં સફળ થાય નહિ. ”

આપણે વિદ્યો જીતવાનાં છે ! બે એમ હોય તો ઉદ્યોગ કરી પાર જીતરવું. ઉદ્યોગના જેવો બીજો કોઈ મંત્ર તંત્ર નથી. સરીરનું અને મનનું આજ-
સ કાટને મળવું આવે છે. ઉદ્યોગ કરતાં આજસથી વધારે ધસારો પડે એ છે. એક મહા ઉદ્યોગી પુરુષે કહ્યું છે કે “ આજસના કાટથી મારો અંત આવે તે કરતાં ઉદ્યોગથી અંત આવે એ હું વધારે ઈચ્છું છું. ” સ્કિલર કહેતો કે
“ કંઈક યાત્રિક કર્તવ્ય કરવામાં મને દુનીઆમાં મોટામાં મોટું સુખ મળે.”

મ: પડે છે.” વળી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સૌદર્શના વિચારથી કદી એક પણ કર્તવ્ય કરવામાં પુષ્ટિ મળતી નથી. નિશ્ચય કરવામાં દષ્ટિ અને કૃત્ય કરવામાં લાગણી જેમાં જતી રહે એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું જીવન સમજવું.*

ધણીવાર મોટામાં મોટાં વિદ્યો આપણે ધારતા નથી ત્યાં હોય છે. ન્યારે દુઃખદાયક બનાવો બને છે, ત્યારે કદાચ ઈશ્વર આપણી પરીક્ષા લેવાને અને આપણને કસી જેવાને તેને મોકલે છે. જો કસોટીને વખતે આપણે સ્થિર રહીએ તો તે સ્થિરતાથી મન શાંત થાય છે, અને એથી કર્તવ્યને અનુસરીને વર્તવામાં હમેશ સંતોષ મળે છે. નૌર્મન ઝંકડીડ કહે છે કે “જેમ રણમાં યુદ્ધો થાય છે તેમ દરરોજના જીવનમાં પણ ભારે યુદ્ધો થાય છે. તેમાં જેમ રાક્ષસ હોય છે તેમ આમાં પણ દુર્વાસનારૂપી રાક્ષસ હોય છે. જેમ તેમાં હારજીત થાય છે તેમ આમાં પણ થાય છે. તેમાં લોકોને જેમ માન મળે છે અને હારજીત થાય છે તેમજ આપણને પણ થાય છે.”

સંકટ વેડવાથી માણસને જે નીતિની કેળવણી મળે છે તે શ્રેષ્ઠ પ્રકારની કેળવણી છે. ન્યારે વિદ્યો જીતવાનાં હોય ત્યારે હિંમત અને આનંદથી તેની સામું થવું જોઈએ. શું એરિસ્ટોટલે એમ નથી કહ્યું કે જેટલું સુખ આપણી ઉત્સાહશક્તિમાં રહેલું છે તેટલું આપણા પદાર્થોમાં નથી? સંકટની સામા બાધ બીડતી એજ તેને જીતવાનો ખરો ઉપાય છે. કોઈ પણ દારૂ સાધવાનો નિશ્ચય તે કામ કરવાની આપણામાં શક્તિ છે ને કરીશુંજ એવો તર્કસિદ્ધ વિશ્વાસ છે. આપણી શુદ્ધિ આપણી જરૂરીઆતથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના માર્ગમાં જે વિદ્યો આવ્યાં હોય તેની સામા થવા અને તેને વશ કરવા તત્પર રહે છે.

જે માણસોએ પોતાની તક લાલ લીધા વિના જવા દીધી છે તેમનાં જન્મચરિત્ર કુનીઆના શિક્ષણ માટે એક દુઃખદાયક પણ યાદ રાખવા લાયક મન્ય થઈ પડે. દંબિનિઝર ઈલિયટ કહે છે કે ‘કોઈ પણ તનદુરસ્ત બળવાન પુરુષ પ્રામાણિક હોય તો તેનો અનાદર થઈ શકે નહિ. બાળકોના લાલ માટે હું ઈચ્છું છું કે હજાર માણસ સારી રીતે દલતાપૂર્વક કોઈ પણ કામ કરવાનો પ્રયાસ કરે તેમાં જેઓ નિષ્ફળ થાય તેમની ખરેખરી હકીકત

* નિશ્ચય કરી વખતે જે કાર્યનો નિશ્ચય કરીએ છિયે તે સુંદર છે કે કેવું તે તરફ દષ્ટિ ન રાખવી, તેમજ કૃત્ય કરી વખતે કરવામાં જીવાઈ કરી લાગણી મનમાં આણવી નહિ.

આપણી પાસે હોય તો કેવું સારું ! હું નથી ધારતો કે નિષ્ફળ યનારાઓની સંખ્યા સેકંડે એક કરતાં વધારે હોય. ' માણસો ખીજની ફોલ્ક જોઈ અદે-ખાઈ કરે છે, પણ તેઓ જાણતા નથી કે નિષ્ફળતારૂપી શ્રેણીમાં આ એક છેલ્લી સંખ્યા છે. તેઓ પ્રથમ કાળ્યા નહિ, ને પછી પણ વારંવાર નિષ્ફળ થયા; પણ આખરે તેમનાં વિધ્ના નાસી ગયાં અને તેઓએ જય મેળવ્યો.

પરિશ્રમ લીધા વગર કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરવી એ નળગાઈ અને આળસનું મોઢું ચિન્હ છે. જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા લાયક કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય. વ્યાવહારિક શક્તિનો એજ ખરો મર્મ છે. " માણસ આળસના કરતાં ઉદ્યોગ ખુશી રીતે વધારે પસંદ કરે; સર્વ વસ્તુઓને વાપર્યા વગર સુરંતી-માં તે નિદ્રામાં કટાઈ જવા દેવા કરતાં તેમને ફળવી પુષ્ટ રાખવી તેને વધારે ગમે. છેવટે આપણને ધણું કરીને એવું માસમ પડશે કે જે ફળ પ્રાપ્ત કરવા મનની શક્તિઓ વાપરવામાં આવી હતી તે ફળની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિથી સુખ મળે છે તેના કરતાં વધારે ખરા સુખનું મૂળ એ શક્તિનો ઉપયોગજ છે."

એક મોટા ન્યાયાધીશ વિષે એક કહેવામાં આવ્યું છે કે તે કદી કોઈ વાજખી તક સાધ્યા વગરજવા દેતો નહિ, અને કોઈ પણ ગેરવાજખી તકનો પોતાની મોટાઈ મૂકીને લાલ લેતો નહિ. જે તેને પોતાની દારકીર્દના કોષ્ટ પણ ભાગમાં કરવું પડતું તે મન મૂકીને અને ખરા દીલથી કરતો. જો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જતો તો તેથી અંતઃકરણ તેને નિંદી શકતું નહિ, કેમકે તેનાથી અને ઈ.ટકું કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો.

જે સારાં ખીજ આપણે વાપીશું તેમાંનાં થોડાં મૂળ ધાલશે અને તેમાંથી દિતકારક સુદૃઢ રૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થશે એવો વિશ્વાસ રાખી આપણે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. મનુષ્ય જે કૃત્ય પોતાને માટે આરંભે છે તે કૃત્ય ઈશ્વર ખીજને માટે પૂર્ણ કરે છે. ખરેખર આપણે કંઈ પણ સંપૂર્ણ કરી શકીએ નહિ. કરતાં કરતાં જ્યાં આપણે અધુરું મૂકીએ છિયે ત્યાં ખીજ રાડ કરે છે, અને તેમાં વધારો કરી પરિપૂર્ણતા તરફ એક મજબૂત આગળ લઈ જાય છે. આપણી પછીના લોકોને માટે આપણે અનુકરણ કરવા લાયક મુંદર નમુનો મૂકવાનો છે. ઠીક કરાવવું, ઠીક કરાવું, અને ઠીક કરવાનું એ રિયલિ અનન્ત કાળના પ્રસંગ સાથે નિત્યસંબંધથી જોડાયેલી છે.

દુનીઆમાં આપણે કર્યા કામના નીવડ્યા નથી એવો વિચાર ધણા

ચોડાનાજ મનમાં ભિતરે છે. તેઓએ આ દુનીઆમાં અવતાર લીધો છે જેથી એવું સ્વયંવાચ છે કે તેને માટે કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. દુનીઆ તેઓની સમક્ષ છે. તેઓની મરજીમાં આવે તો સત્કાર્ય કરે અને મરજીમાં આવે તો અસત્કાર્ય કરે, રુચે તો ઉપયોગી થવા પ્રયાસ કરે અને રુચે તો આળસુ થાય. પોતાના વખત અને સાધનનું તેઓએ શું કીધું છે? પોતાનો જન્મ કંઈ પણ ઉપયોગી થયો છે એવું તેમણે દુનીઆને બતાવ્યું છે? પોતાની જીંદગીથી તેઓએ કોઈનું પણ જીવન સુધાર્યું છે? તેઓની કારકીર્દી માત્ર આળસ અને સ્વાર્થ, સુસ્તી અને પ્રમાદરૂપજ થઈ છે? તેઓ મોજશોખ શોધે છે? મોજશોખ તેઓથી દૂર નાસી જાય છે. સુખ આળસુઓને અગોચર છે. મોજશોખ અને સુખ ઉદ્યોગ અને મહેનતનાં ફળ છે; કદી પણ બેપરવાઈ અને પ્રમાદનાં નથી.

એક ભાગ્યહીન તરુણ પુરુષે એમ જાણ્યું કે મારી જીંદગી દુનીઆમાં કશા ફામની નથી, તેથી તેણે જાહેર રીતે તેના અન્ત આણુવા નિશ્ચય કર્યો. આ બનાવ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ઈલ્લિનોઈસ પ્રાંતમાં કેમ્પન શહેરમાં બન્યો. એ માણસે માત્ર જીવિજ કેળવી હતી, તે સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ ખિલવી નહોતી. તેનામાં કર્તવ્ય, સદ્ગુણ કે ધર્મનો વિચાર નહોતો. દેહાત્મવાદી હોવાથી તેને પરલોકની ભીતિ નહોતી. તેણે જાહેરખબર છપાવી કે હું ભાપણુ આપીશ અને પછી માથામાં ગોળી મારી પ્રાણત્યાગ કરીશ. એ ભાપણુ સાંભળવાનો અને મનને સંકુબ્ધ કરે એવું પરિણામ જોવાનો લવાજમ માયાદીક સવાએ રૂપીઆનો હતો. આવી રીતે જે રકમ એકઠી થાય તેમાંથી થોડીકનો ઉપયોગ પોતાના મરણને લગતા ખર્ચમાં કરવાનો હતો, અને બાકીની લાંડનના ત્રણ દેહાત્મવાદીઓના ગ્રન્થો ખરીદ કરી તેને શહેરના પુસ્તકાલયમાં મૂકવામાં વાપરવાની હતી. ભાપણુનો મંડપ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. મોટી રકમ એકઠી થઈ. ભાપણુ પુરૂ થયું કે તેણે પોતાના વચન પ્રમાણે બંદુક કાઢી મગજમાં ગોળી મારી પ્રાણત્યાગ કીધો. પૃથ્વી પરના જીવનનું આ કેવું પરિણામ! ઈશ્વરસમીપ રુધિરવાળે હસ્તે ધસતું એ આ લોકના જીવનનો કેવો અંત! આ બનાવ ૧૮૬૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં બન્યો.

આ ઘોર કૃત્ય કદાચ વૃથાલિમાનનું પરિણામ હતું અથવા તો લોકાના મનમાં સંશ્લેષ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હતું. એનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં આવે, દરેક જણ એની દિંમતનાં યુગ વખાણુ કરે. પણ એતો શૌર્યને બંધો બીકણુપણું હતું. એ નિરાશ થયેલું અલિમાનજ હોવું જોઈએ. શેરિડને

એક વખત કહ્યું કે “લોકો લોક, વિધવાવાસના, અને કીર્તિસ્તૂહાને પ્રબળ મનોવૃત્તિઓ કહે છે તે બૂલ છે; એ તો નાની વૃત્તિઓ છે. સર્વના ઉપર અમલ ચલાવનારી વૃત્તિ મિથ્યાભિમાન છે. એ મહાભારત પરાક્રમનાં કામો કરવા પ્રેરે છે, અને ધોરમાં ધોર અપરાધ કરવા ઉત્કરે છે. મને એ વૃત્તિની સત્તામાંથી ઉગારો, એટલે હું બીજાઓને ગણનાર નથી. એ વૃત્તિ રાક્ષસ-સમાન છે, અને એના મોં આગળ અન્યવૃત્તિઓ બાળક જેવી છે.”

માત્ર અધરાં કર્તવ્યો કરવામાંજ નહિ, પણ લગભગ દરેક જાણના માર્ગમાં જે હજારો વિદ્યા આવે છે તે ત્વરાથી, અપળતાથી, અને સ્વસ્થતાથી તરી જવામાં દૃઢ સંકલ્પશક્તિની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવામાં જેટલું પ્રામાણિકપણું જરૂરનું છે તેટલું સૌર્ય જરૂરનું છે. આમાંના કાંઈ પણ વિદ્યને પ્રશમિતજ રાખી છુટું જીવવામાં જે શક્તિ જોઈએ તે નશ્ત-વી લાગે, પણ એક પછી એક ખીચોખીચ ચયલા સમૂહની સામા થવું, કઠી પણ ચકિત થઈ ગલરાવું નહિ; કે પ્રશમિતજ ખોવો નહિ એ મનુષ્યનો આત્મા જે ઉત્કૃષ્ટ શુભો સંપાદન કરે છે તેમાંના છેલ્લામાંના એક છે.

દરેક જમાનાને પોતાનાં દુઃખો વેડવાનાં છે, ખાસ જોખમોની સામા ટકી રહેવાનું છે, અને ઈશ્વરે કસી લેવા માટે નાંખેલાં ધણાં સંકટોમાંથી પાર પડવાનું છે. આગસ, મોજમજ, અને દુર્ગુણની લાલચો આપણને દર-રોજ લલચાવે છે. આ લોકના હિતનું ગમે તેટલું નુકસાન થાય તોપણ કર્તવ્યની સમજ અને સૌર્યની વૃત્તિથી આપણે તેની સામા થવું જોઈએ. જપારે આ પ્રમાણે સદ્ગુણ દરોજની ટેવ જેવો થાય છે, ત્યારે આપણામાં ખાસ લક્ષણ આવે છે અને જીવનનું પ્રયોજન ધણે દરજ્જે સાર્યક થાય છે.

થોડી દિંમત ન હોવાને લીધે દુનીઆને કેટલું બધું નુકસાન થાય છે ! આપણામાં કામ દરવાની મરજી હોય છે, પણ તે કરવામાં નિષ્ફળ થઈએ છીએ. દુનીઆની સ્થિતિ એવી છે અને એટલું બધું કૃત્ય પર આધાર રાખે છે કે દરેક પદાર્થ ‘કંઈ પણ કરો, કરો, ને કરો’ એવું દરેક પુરુષને કહેતો ન હોય એમ લાગે છે. ગરીબ ગામડાનો પાદરી પોતાની સત્તા નીચેના મુલકમાં પાપ, દુષ્ટતા, અન્યાય, અને અધર્મની સામે થાય છે, તેનામાં એલેક્ઝાન્ડરના કરતાં કર્તવ્ય વિશે વધારે ઉમદા વિચારો હોય છે. કેટલાક પુરુષો જ્ઞાત યદ્દ કામ કરવાનો ઢોંગ કરે છે ત્યારે પણ ઉદ્યોગી પુરુષોને માત્ર પોતાની બૂલ જીવ્ય કરતા ન હોય એવા લાગે છે. તેઓ કિનારે મુગ્ધતા

જિભા રહે છે અને અંદર રૂપવાની તેમનામાં હિંમત નથી. જો આરંભ કરવાની હિંમત હોત તો ઘણું કરીને બહુ સુકૃત્ય કરી શકત એવા ઘણા અપ્રસિદ્ધ લોકો દરરોજ મરણ પામે છે.

એડિન્બરોનો વિદ્યારૂઢ વિલ્સન પોતાના શિષ્યોને શિખવવામાં હમેશ કર્તવ્યના વિચાર અને વળી કૃત્યરૂપી કર્તવ્યના વિચારને મોખરે મૂકતો. જે-એ-એ એનો ઉપદેશ સાંભળ્યો તેમનાં લક્ષણ પર તેની ઊંડી અસર થઈ. તેણે તેઓને દુનીયાનાં સંકટો સામે બહાદુરીથી યુદ્ધ કરતાં, અને એક પ્રાચીન ઉન્માર્કના વીરની માફક “ઉત્તમ પ્રકારે હામ ભીડતાં, દૃઢ સંકલ્પ રાખતાં, અને કર્તવ્યના માર્ગમાં કંડી પણ ઠોકર ન રાખતાં” શિખવ્યું, એવો મત એણે સ્વીકાર્યો હતો.^૧

દુનીયામાં કાલાનુસાર વર્તન ઘણું જોવામાં આવે છે અને તે ઘણુંખરું હિંમત ન હોવાને લીધે છે. જ્યારે દ્યૂથરે ઇર્સ્મસને ‘કલું’ કે “તમે ધુંઘા વગર ઈડાં ઉપર અને ભાંખ્યા વગર કાચ-ઉપર ચાલવા ઈચ્છો છો,” સારે બીકણ અને શંકાશીલ ઇર્સ્મસે જવાબ દીધો કે “હું ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પક્ષ કરવામાં એકમાત્ર નહિ થાજીં. એટલું તો નક્કીજ કે જમાનાને અનુસરીને જેટલો ઈમાની થઈ શકીશ તેટલો તો ચપ્પશજ, દ્યૂથરનાં લક્ષણ જુઠીજ તરેહનાં હતાં. તેણે કહ્યું, ‘મારી વિરૂદ્ધ છાપરાનાં નળીઆં જેટલા મંખ્યા-બંધ શેતાન એકઠા થાય તોપણ હું વર્સ જઈશજ.” અથવા તો સેન્ટ પૉલે જેમ કહ્યું હતું કે “હું માત્ર બંધાવવાનેજ માટે નહિ, પણ જેરૂસલમમાં જઈ મરવાને પ્રણ તત્પર છું.” તેમ મનુષ્યે વર્તવું જોઈએ.

સર એલેક્ઝાન્ડર બર્ને કહ્યું કે “મારાં લક્ષણમાનું આસક્તિ છે. જે માથે લઈ, હું તેમાંની કોઈ પણ જાગતમાં હું બેદરકાર રહેતો નથી. ખરેખર હું કંઈ પણ કામ કરવા માથે લઈ તો હું બેદરકાર રહી શકુંજ નહિ.” દૃઢ અને અસ્થિર માણસો વચ્ચે આજ ભેદ છે. બહાદુર માણસો

૧. જ્યારે એડિન્બરોની નંચરસલાના માણસોના તે મત ઉધરાવતો હતો ત્યારે તેમાંના એકે એને કહ્યું કે ‘વિલ્સન, સાહેબ હું તમને મારો મત આપવા ખુશી છું, પણ મને એક ધાસ્તી છે. લોકો કહે છે કે ઈશ્વરકૃપાથી તમારો ઉદ્ધાર થાય એમ તમે ધારતા નથી.’ તેણે કહ્યું, ‘જેવિ એ વિષે મને બહુ ખબર નથી, પણ જો ઈશ્વરકૃપાથી મારો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો મારાં કૃત્યોથી થવાનો નથી.’ જેવિએ કહ્યું ‘બસ, હું તમને મારો મન આપીશ.’

ધણીવાર માર્યા જાય છે, વાતુડાઓ પાછળ પડી જાય છે, બાયલાઓ નાસી જાય છે. આપણે કેવા છિયે તે આપણાં કૃત્યો દર્શાવે છે. શબ્દો તો માન કેવા હોવા જોઈએ તે બતાવે છે. ઉલોગી જીવનની દરેક પળે અર્થદિગ્ધ જાય મેળવી શકાય.

દુનીઆમાં જે જે છે કે બને છે તેમાંનું કંઈ પણ સારા માટે નથી એવો મત ધરાવનારા કહે છે કે ઉલોગ કે ઉલોગ કરવાની જરૂર મનુષ્યનો શત્રુ છે. એથી ઉલ્લસું એમ કેરો કહે છે કે “અટકાવાય નહિ એવી પ્રયત્ન પ્રેરણાશક્તિથી મનુષ્ય કૃત્ય કરવામાં પ્રેરાય છે, અને કૃત્ય કરવાથી કોઈ અણુધારેસો આનંદ કે ધારેલું સુખ તેને મળે છે, અથવા જે કર્તવ્ય તેને માથે ધમિરે મૂકેલું તે કર્તવ્ય તે કરે છે. એ અનિવાર્ય પ્રેરણા તેજ જીવનની પ્રેરણો. એથીજ જીવન સમજાય છે, અને એજ પ્રેરણાવૃત્તિઓ એકઠી થઈ એકંદરે જીવન બને છે. જે ક્ષણે આ પ્રેરણા આપણામાં જીવનનો વિચાર પોષે છે તેજ ક્ષણે તે જીવનની ખરી યોગ્યતા માપે છે.....વિદ્વાને જીતી કાર્ય સાધવા માટે લાંબો વખત જારી રાખેલા પ્રયાસમાં, જે ઉત્સાહશક્તિ પ્રથમ પોતે જાગ્રત બની, જીવન પર અધિકાર ચલાવી તેને સૂતેજ કરે છે અને તેથી મનુષ્ય દુષ્ટ ઇચ્છાઓ વશ કરે છે, કે શાસ્ત્રના ગ્રંથો કે કળાને લગતી અડચણો દૂર કરે છે. તે ઉત્સાહશક્તિમાં, અને હુંકામાં કહીએ તો જે ઉલોગ મનુષ્યજાતનો ખરો મિત્ર અને દિલાસો આપનાર છે, જે કોઈ પણ મનુષ્યને નબળાઈથી દૂર કરી જિજ્ઞાસુ સ્થિતિમાં લાવે છે, પવિત્ર અને મોટો કરે છે, નીચ લાક્ષ્યોમાંથી બચાવે છે, અને વિપત્તિના દહાડામાં દુઃખ ખમવામાં મદદ કરે છે, અને જેના મોં આગળ ભારેમાં ભારે શોક પણ થોડા દિવસ નાસી જાય છે એવા ઉલોગમાં શુદ્ધ આનંદ રહેલો છે. ખરું કહીએ તો ઉલોગ કરવાથી જે પરિશ્રમ અને કંટાળાનો પ્રથમ વિચાર આવે છે તે દૂર થાય છે કે તરતજ તેથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પરિણામોથી નિરાળો ઉલોગ જાતેજ એક મોટા આનંદ અને સુખનું સાધન છે. દુનીઆનો કોઈ પણ જતાન્ત સારાને મટે નથી એવો મત ધરાવનારાની માફક ઉલોગને શત્રુ ગણવો એવો આનંદને વિષે વિચાર પણ ખોટો બાંધવા જેવું છે. કોઈ પણ ઉલોગી પુરુષે પોતાનો ઉલોગ હસ્તગતને લીધે આપ્તાદ થતો જોવો, અથવા તેને વિષે પોતાના વિચાર મુઠરતા જોવા અને ઓરિફ્ટાટલ કહેતો તેમ તેની સાથે એક રૂપ થવું-જેમકે ખેડુતે પાકની સાથે, ઘર બાંધનારે ઘરની સાથે, કાતરનારે પુતળાની સાથે, કવિ કે ગ્રન્થકારે કવિતા કે ગ્રન્થની સાથે-એ મોટા આનંદની વાત છે.

કામ કરવાથી જે ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહેનત અને પરિશ્રમના બદલા કરતાં વધારે છે, અને જેવી રીતે બાહ્ય વિધ્નની સામા ફળીભૂત થાય એવો જણાતો ઉદ્યોગ જગત્ જીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થયેલું કામ ધણાજ મોટા દર્પનું કારણ છે. આપણામાં પોતાપણનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરત પર આપણા જયને, જોકે એ જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તોપણ, પૂજ્ય કરે છે. પ્રયત્ન અથવા કૃત્યરૂપમાં પરિણામ પામેલી સંદેહપશક્તિનું આજ ખરું સ્વરૂપ છે.”

મનુષ્યમાં અદ્ભુત બુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દૃઢતા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે. ઉદ્યોગરૂપી શક્તિ એવી તો બળવાન છે કે તેમાં કોઈ પણ અવસ્થા વિધ્ન કરી શકે નહિ. તે ઉદ્યતો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે અને એવી ઉન્નત સ્થિતિએ ખીરાજે છે કે તેને કોઈ પણ પદાર્થ, સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુઃખથી અસર થતી નથી. આ લોકમાં જે આનંદ મળે છે તેથી માત્ર સાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દૃઢ થવું જોઈએ. મનુષ્યનું ડહાપણ તેનાં કૃત્યમાં જણાય છે; કારણ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાનાં કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. રિક્ટર કહે છે કે “સંકર્ષનો નાદ ધટની માફક સ્વર્ગમાં ખુલ્લો મંલળાય છે.”

દરરોજ વ્યવહારમાં મનુષ્યમનતિના સમાગમમાં રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંતવાસ કરતાં હિતકારક અને ભારે ઉદ્યોગની ટેવનું વધારે સારું સાધન છે. સ્ત્રીકનબર્ગે દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો સાગ કરવા વિષે જે કંઈ તે વાળખી અને ખરું ભાસે છે. તેણે કંઈ કે “જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો સાગ કરવાનું જીવન નથી, પણ દુનીઆમાં રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે. સદુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામાં જાંદગી કાઢવી, એટલે કે દરેક ધંધામાં અને કામમાં આસક્તિથી અને ન્યાયથી ઈશ્વરી નિયમને અનુસરીને વર્તવું, એ કંઈ અધરું નથી; પણ ભક્તિભાવમાં જીવન ગાળવુંજ અધરું છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશું એમ સાધારણ રીતે જેટલું ધારવામાં આવે છે તેટલુંજ સ્વર્ગથી દૂર જવાય છે.”

ધણા લોકો ધર્મ અસુક શંખે કહેવામાંજ રહ્યો છે એમ સમજે છે. ક્યન કરવામાં તો જે આપણે યોગ્ય ધારીએ છિયે તે કરિયે છિયે પણ

શબ્દથી ભાગ્યેજ ફૂલ, વિચાર, અને આચરણ, અથવા શુદ્ધિ, સૌજન્ય, કે પ્રમાણિકપણું આવે છે. ધર્મની બાજતમાં ઘણા અવિચાર અને ઉદ્વેગથી વર્તવામાં આવે છે અને ખરા દીલથી થોડોજ ઉદ્યોગ કરવામાં આવે છે. ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો રચાયાં છે; પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યનાં સંસ્કૃતિન અને ફૂલમાં રહેલો છે, અને એ હજારો ઉપદેશગ્રન્થો કરતાં વધારે બોધદાયક છે. જો માણસમાં દેહાણુને માર્ગે દોરવાનીરી, દદ અને ચાલાક મંદલપરાક્રિત નહિ હોય તો તેને વિષયવાસના જેમ નવાવશે તેમ નાચશે, અથવા નિશ્ચળ આળસમાં જીંદગી ગુમાવશે.

મોટામાં મોટું ભય હાલમાં ઇંગ્લેંડના જુવાનીઆઓને પીડે છે. એ ભય આળસ છે, જેને 'કેળવણી' કહે છે તે નહિ જેવી છે. એરી કેળવણી જેને મળી હોય છે તેનામાં કદાચ અધમમાં અધમ આચરણ, જાંચી પદ્ધતિ-વાળા અધિકારીઓની નીચમાં નીચ રીતે ગુલામગીરી ઉઠાવવાનો દોષ, અને ગરીબ અને નમ્ર માણસો તરફ ગર્વદૃષ્ટિ જેવામાં આવે છે. અવગુણને વળગી રહેનારા આળસુ તરુણ પુરુષો કશું માનતા નથી, કાંઈ પણ ચીજ પર પૂજ્યભાવ દર્શાવતા નથી, કશાની ઉમેદ રાખતા નથી, કે મનુષ્યના હૃદયમાં અંતે સદસ્તુનો જય થશે એવી પણ આશા રાખતા નથી. ટૂટસીના જેવા લક્ષણવાળા દુનીઆમાં ઘણા છે. તેઓ કહે છે કે 'એ સમજું એક જ છે. એ કંઈ કામતું નથી.' એ સમજું એક નથી, અને 'આજથી સો વર્ષ પર પણ એક નહિ થાય. દરેક મનુષ્યે પોતાની ખાસ ફરજ બજાવવાની છે, અને ખાસ ફૂલ કરવાનાં છે. તે નહિ કરે તો તેથી તેને તુકસાન થશે અને એને લીધે બીજાઓને પણ તુકસાન થશે. તેના આળસનો ચેપ બીજાને વળગશે, અને તેથી ખરાબ દાખલા ફેલાશે. નકામી જીંદગી માત્ર વહેલાં મોત જેવી છે.

જુવાનીઆઓમાં અતિશય બડબડાટ જેવામાં આવે છે. જે વસ્તુને વિષે દૃષ્ટના બાંધ્યા કરે છે તે વસ્તુ કરવાને બદલે તેઓ નિરાશાનાં રોદણાં રાયા કરે છે, અને તેથી કંઈ ફૂલ થતું નથી. ડૉક્ટર ચૈનીંગે આ દોષ ધ્યાનમાં લીધો હતો, અને આટલા બધા જુવાન પુરુષોને નિરાશાનીજ દેખાણી મળે તેને માટે દિલગીરી બતાવી હતી. જીંદગીમાં કંઈ લાભ છે ? તે આળસમાં ગુમાવાય તો ખરેખર તેમાં કશો લાભ નથી. વિદ્યાભ્યાસને પણ ઘણીવાર મનના વિક્ષેપ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એ માત્ર કેળવાયલી ઉદાસીનતા છે. આજ કારણે લીધે આપણને આટલા બધા બડબડાટ કરતા બેદરકાર જુવાનીઆઓ માલમ પડે છે. તેમનાં માન સુધરી શુદ્ધિમાં એક પ્રકારની

તીક્ષ્ણતા અને ચપળતા આવે છે. તેઓ બીજાનાં કૃતના પર ધણા મરડનાં કરતાં વચન બોલે છે, પણ જાને કશું કરતા નથી. તેઓ ખરા દીક્ષથી કામ કરનારાઓનો તિરસ્કાર કરે છે. આ અસ્થિર બુદ્ધિવાળાઓમાં શોચનીય અનાસ્થા-જોવામાં આવે છે. જો તેમનામાં આત્મા છે એમ તેમને લાગતું હોય તો તે આત્મા જેમ દરેક પ્રકારનો અભિપ્રાય ધસડે છે તેમ ધસડાય છે. તેઓ સમજે છે, પણ માનતા નથી. આવાં મન જે વિચાર ગ્રહણ કરે છે તેથી કાંઈ કૃત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેમાં કાંઈ વર્તનનું ધોરણ કે નિશ્ચિત વિચાર નથી. ધર્મનો વિષય તેઓ ધ્યાનમાં લેતા નથી. તેઓનો સ્વીકારેલો મત શૂન્ય હોય છે અને તેમાંથી પરિણામ પણ શૂન્ય નીપજે છે. તેમનામાં ધારે જાંચા પ્રકારના જીવન માટે ઉમેદ હોતી નથી કે ઉત્તમ વિચાર કે તેથી પણ વધારે ઉત્તમ લક્ષણ માટે આકાંક્ષા જોવામાં આવતી નથી.

તોપણ આપણે જોઈએ છિયે કે બુદ્ધિ પુષ્કળ હોય છે, પણ આસ્થા બીજકુલ હોતી નથી; ધણું જ્ઞાન હોય છે, પણ લગારે ડહાપણ હોતું નથી; પુષ્કળ 'કેળવણી' હોય છે, પણ જરાએ સ્નેહભાવ હોતો નથી. 'પ્રજ્ઞામાં સમ્યક્તા કે બારીક સમજશક્તિ રૂપી મૂલ્યારો હોય અને બીજું કશું ન હોય. જ્ઞાન અને ડહાપણ એક એકથી એટલાં બધાં નિરાળાં છે કે ઘણીવાર તેમને પરસ્પર-સંબંધ પણ હોતો નથી. જ્ઞાનથી સૌજન્ય કે ડહાપણનો વધારો થાય કે નહિ-તે શક્યરેહું છે. ફેનેસન કહે છે કે સારા ગ્રંથો પર પ્રીતિ રાખવા કરતાં જાતે સારા જીવતા ગ્રંથરૂપ થવું એ વધારે સારું છે. અનેક પ્રકારના ગ્રંથ વાંચવાથી મનને આનંદ થાય, પણ પુષ્ટિ મળે નહિ. સેન્ટ ઓગસ્ટિન કહેતો કે "સ્વબુદ્ધિનાં કૃત્યો શોધતા વિદ્વાનોની શક્તિના કરતાં ઇશ્વર ધણીવાર પોતાનાં કૃત્યો શોધતા અભણના જીવનથી વધારે કામ કરે છે."

એક-મોટા કેન્દ્ર ગ્રંથકારે પોતાના વખતના લોકોનું આ પ્રમાણે ચિત્ર પ્રાકટું છે. "આપણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં મત અને કર્તવ્યની બાબતમાં સંપૂર્ણ અનાસ્થા, અને મોજશોખ અને સુવર્ણથી જે કંઈ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તે મળી શકે છે તેથી તેને માટે અજળ આતુરતા સિવાય બીજું શું જોઈએ છિયે? તેઓ ધારે છે કે દરેક પદાર્થ-સુવર્ણથી ખરીદ કરાય-અંતઃકરણ, કીર્તિ, ધર્મ, અભિપ્રાય, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, મોટાઈ, અને માન મુખાં. તમામ તત્ત્વ અને સદ્ગુણનો કેવો સંપૂર્ણ નાશ! તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ

સિદ્ધાન્તો, અધર્મ વિષેના સમજા મતો; સર્પલક્ષક અનાસ્થામાં લીન થઇ અદશ્ય થયા છે. અનાસ્થા એ ગ્રહણશક્તિની ખરેખરી ધોર છે. એ ધોરમાં સમજ-શક્તિ સંસ તેમજ અસત્યરૂપી વસ્તુલીન નમ્ થઈ જતી રહે છે, અને હાડકાં પણ દેખાતાં નથી એવી ખાલી ધોર થઇ જાય છે.”

એમ છતાં પણ લોકો પોતાનો ઉદ્ધાર ‘કવળ બુદ્ધિની ખિલવટ’ થી થવાનો છે એમ સમજે છે. ઘણા એ ‘ખિલવટ’ને પૂજ્ય ગણે છે. એનેજ તેઓ ધર્મ સમજે છે. ‘એ તો સર્વ વસ્તુ તરફ બુદ્ધિજનથી દર્શાવેલો તિર-સ્કાર અને સંશયવૃત્તિ અને બહારથી સુધારાનો ડાળ છે. જે પુરુષો આવું ડાળ કરે છે તેઓ મોલીઅરે ‘લેસ પ્રેશિઅસીસ સિડિક્યુલીસ’માં દર્શાવી છે એવી ચારે પાસ પ્રસરેલી અંપૂર્ણ શ્રેષ્ઠતાની સ્થિતિમાં રહીએ છીએ એમ ધારે છે. કોઇ પણ પદાર્થનાં વખાણ કરવાં નહિ એ તેમનું આદર્શવાક્ય છે. તેઓ ઉદ્યોગ, આત્મસંયમ, ચાલાકી, અને જાતમહેનતરૂપી, પુરાતનકાળ-થી ગણાતા સફળણો તુચ્છકારી કહે છે. તેઓનો મત માત્ર નાઉમેદી ઉત્પન્ન કરે એવી દરેક વસ્તુનો નિષેધ છે. તેઓ કશાને વખાણતા નથી, કશાની ઉમેદ રાખતા નથી. તેઓ દરેક વિષયમાં સંશયશીલ છે. જાતે કંઈ કૃત્ય કરતા નથી અને બીજાનાં કૃત્યોનો નિષેધ કરે છે. તેઓ પોતાના સિવાય કોઈ પણ પદાર્થને ખરા માનતા નથી. પોતે જાતે પોતાના નાના દેવતા છે.

‘બુદ્ધિની ખિલવટ’ વિષે મૂળ લખનાર ગોએથે હતા. પણ ગોએથે નાં કાવ્યો સ્કિલ્ડરનાં કૃત્યો જેવાં કંઈ પણ કૃત્યો ઉત્પન્ન કરતાં નથી. ગોએથનાં કૃત્યો ફળ વગરનાં છે. એ માણસ જે સ્ત્રીઓને તેણે પોતાની મોહક-શક્તિથી પોતાના પર આસક્ત કીધી હતી તે સ્ત્રીઓ તરફ પ્રીતિનો વ્યવહાર રાખતો. એનો છેલ્લો જીવનજ્ઞાન્તં લખનાર કહે છે કે ‘ત્યારે એના મનમાં કોઈ પણ સ્ત્રી ન હોય ત્યારે એ, સુહૃદ વગરના વાઠગપ કરનાર શસ્ત્રવૈદ્ય જેવો દેખાય, તેવો ભાસતો હતો. તે બેલ્જીકને વિષે કહેતો કે તેણે રચેલી દરેક ઉત્તમ કવિપત કથા દુઃખિત સ્ત્રીના હૃદયમાંથી જાણે એવી કાઠી ન હોય એવી લાગે છે. બેલ્જીક એજ - માન એને ખાણું આપી શક્યો હોત. સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન ઉપર પોતાની બાળપણની પ્રીતિ વિષે ગોએથે કહે છે કે “મને યાદ છે કે ત્યારે હું બાળક હતો ત્યારે ફૂલને ચૂંટી નાંખીને જોતો કે દાંડીને પાંખડીઓ શી રીતે બાકી છે, અને પક્ષીના કંકડે કંકડ કરી જોતો કે પીઠાં પાંખમાં શી રીતે દાખલ થયાં છે.” બેટ્ટીનાએ લૉડ હાઉટને કહ્યું કે સ્ત્રીઓની સાથે પણ ઘણુંખરું તે તેવીજ રીતે વર્તેલો સમજા જોઈ તેમ.

જ નીચી પ્રિયતમાના શુભદોષ તે આજ પ્રમાણે જુદા જુદા પાડી નેતો. તેની મોહકશક્તિ વિલક્ષણ હતી અને જો કૌશલ્ય બતાવવા માટે તેને પ્રબળ-વૃત્તિ દર્શાવવાની જરૂર પડતી તો જેવી રીતે કૌશલ આકારના વધસ્તંભ ઉપર કાંઈસ્થિતીની છાંયી પાડનાર ચિત્રકારે મૂળમાં શારીરિક વેદનાનો જોષતો દેખાવ લાવવા માટે એની બાજુ પર લાલો ખોસ્થો, તેવી રીતે ખરેખરા કે દગ-દગા વિના તે પ્રીતિ વધારે ગંભીર દર્શાવતો. આવી સ્થિતિમાં, સૂક્ષ્મ અવલો-કન કરવાની શક્તિને લીધે જેટલા ખરા ભાવની આશા રાખીએ તેને મુદ્દાબલે ખરી પ્રીતિની શીતળતા કે અભાવ જણાઈ આવે છે, અને જેવી રીતે 'લે-હોમી બ્લાસી' માં નાયક આંગળીઓ વતી પોતાની નાડ જોતો હતો કે જરૂર જેટલો આવેશ આવ્યો કે નહિ અને જ્યરના જેટલી ઉજ્જ્વળતા થાય કે તરત અટકાવી ધણી સાવચેતી રાખતો હતો, તેવી રીતે આપણે ગોઝમ્મધને માટે કલ્પના કરી શકીએ. ગોઝમ્મથ આપણને નિખાલસપણે કહે છે કે પ્રી-તિના સંબંધમાં જે સમ્પ્રકારિક બનાવ બનતો તેનો હું લાલ લેતો અને સ્ત્રી સાથેના વ્યવહારમાં જે કંઈ બનતું તેને વિષે હું રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતો અને કંઈ પણ દુઃખકારક બનાવ કે નાઉમેદીની પીડા નરમ પાડવાનો ધણોજ બોધદાયક ઉપાય એજ કે તે વિષે લખતું એમ મને લાગતું."

અરે કેવળ શુદ્ધિબળ વિષે આ કેવું મિથ્યાભિમાન ! હૃદયના ઉત્તમ ભાવ સાથે સરખાવતાં શુદ્ધિબળ કેવું નકામું અને તિરસ્કારપાત્ર છે ! શુદ્ધિ અને શરીરની કઠોર શુદ્ધકશક્તિ શું પ્રદક્ષ કરી શકે છે ? માત્ર થોડા હાડપિંજર જેવા નીરસ અભિપ્રાય, અને રસ અને જીવન, તત્ત્વ અને અસ્તિત્વ, સત્ય અને આનંદ આપનાર આત્મા વિનાનાં એકાંકાં આધેશાં માત્ર થોડાં શુદ્ધ હાડકાં જેવા વિચાર. ગુરુત્વાકર્ષણ અને તેજના પૃથક્કરણના સિદ્ધાન્ત, અને પદાર્થની લિપ્ત લિપ્ત આકૃતિઓ ગતિને લીધે થાય છે એ ધારણાને આધારે કાંદેલી પૃથક્કરણની રીત શોધી કાઢનાર ન્યુટન, જે કદાચ દુનિયામાં મોટામાં મોટો પુરુષ થઈ ગયો, તેનું નમ્ર વચન સર્વને યાદ હશે. તે કહેતો કે જાણે સંત્યક્ષી મહાસાગર મારી. સમક્ષ શોધ્યા વગરનો આવી રહેલો છે, અને હું જાણે તેને કિનારે રમતો છોકરો ના હોજી એમ મને લાગે છે. આવી રીતે કશું કરે એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હાંસ આપણામાં છે ?

હાઉન્ટ ડી મેસ્થિરૂએ કહ્યું છે કે કેટલાક સિદ્ધાન્તો એવા છે કે તેને મનુષ્ય હૃદયબળ વડેજ પ્રદક્ષ કરી શકે. જ્યારે કોઈ સત્પુરુષ પોતાને સ્પષ્ટ લાગે એવા પ્રમાણની સામા તીવ્રશુદ્ધિ વાળા મનુષ્યોને વાંધા લેતા દેખે છે,

ત્યારે તેને વારંવાર વિસ્મય થાય છે. આનું ખર્ચ કારણ એ છે કે એ મનુષ્યોમાં અમુક મનોવૃત્તિ નથી. જ્યારે ચપગમાં ચપગ માણસમાં, ધર્મની સમજ નથી, ત્યારે આપણે તેને વાદવિવાદમાં જીતી શકતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ આપણું કહેવું તેને સમજાવવાને આપણી પાસે સાધન પણ નથી. વળી સર હંકરી કેવિટે કહ્યું છે કે 'વિચારશક્તિ ધણીવાર જીંદગીમાં નિર્ણયક બેઠા બોળ જોવી છે, મનોવૃત્તિઓનો નાશ કરે છે અને અમુક નીતિ-ધારણે ચાલતા શિખવવાને બદલે આપણને માત્ર સાવધ અને સાવચેત રહેતાં શિખવે છે.'

પણ કર્તવ્યનું ખર્ચસ્વરૂપ શાસ્ત્ર અને ગ્રંથમાંથી શીખાતું નથી. એનો વિસ્તીર્ણ વિષય શાસ્ત્ર અને ગ્રંથની મર્યાદા બહાર રહેલો છે. મનુષ્યો જેટલાં એકાન્ત વિચારમય પ્રાણીઓ છે તે કરતાં વિશેષ પરસ્પર સમાગમમાં આવતાં છે. મનુષ્યની કેળવણીનો ઉત્તમ ભાગ પરસ્પર વ્યવહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ વ્યવહારથીજ સખતા, સ્વાભિમાન, પરસ્પર વિચારસહિષ્ણુતા, અને પરહિતને અર્થ આત્માર્પણરૂપી યુક્તિનો ઉદભવ થાય છે. મનુષ્યનો અનુભવ શાસ્ત્ર કરતાં વિશાળ છે. જીવન એક ગ્રંથરૂપ છે, તે માણસ જીવે ત્યાંમુધી પહોંચે છે, પણ તેનાં કંઠણ પાનાં સમજવામાં ડહાપણની જરૂર છે.

બની નામની સ્ત્રી કહે છે કે 'આપણા વખતમાં કેળવણી અને લખવા વાંચવાના વિચાર ઘસ્ટે ગાઢો ગ્રંથ ધારવામાં આવે છે. હાલ તો કેવળ અભણ અને મૂર્ખ પુરુષોજ લખી વાંચી શકતા નથી, પણ પચાસ વર્ષ પહેલાં જીંઘામાં જીંઘા પ્રકારની કેળવણી લેવી હોય તોજ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને તે સિવાય કવચિત્તજ લેકિ પુસ્તકો વાંચતા, અને ઘણા હોં-શિયાર પુરુષ અને સ્ત્રીઓ ધર્મપુસ્તક સિવાય બીજા કોઈ પણ ગ્રંથની મદદ લીધા વગર પોતાના વિચાર પોતાની મેજેજ કરતાં. જીંઘા વર્ગના લોકોમાં પણ સ્ત્રીઓમાં વાચન ઘણું સાધારણ નહોતું. વિચાર કરવાની સારી શક્તિવાળા એક કૂંચે કહ્યું છે કે 'મારી દાદી લખતી ત્યારે લાગ્યેજ બરોબર જોડણી કરતી, અને લિવર ડ હ્યૂરીસ સિવાય તેણે કશું વાંચ્યું નહોતું; પણ હાલની સ્ત્રીઓ કરતાં તે ઘણીજ વધારે ડાહી અને લાપક હતી.'

અસંલના વખતમાં શિખને અભ્યાસમાં પ્રેરવાને અભ્યાસ કરવો એ તમારો ધર્મ છે એમ સમજાવવામાં આવતું. નિષ્કળ થતું નામોશી બરેહું ગણાતું અને સફળ થતું એ તો માત્ર સ્વધર્મ જાળવ્યો એમ મનાતું-

મિલરે કહ્યું છે કે 'કળવણીથી મનુષ્યજાતની સામાન્ય સ્થિતિમાં અસાધારણ સુધારો થઇ જાય છે. પંક્તિની યશો એવી કલ્પના કરવી એ તો માત્ર આ જમાનાની ગાંડાઇ છે, અને કેવળ ધર્મણુપ્રભાવથી તાંબાના સિક્કાને સોનાનો સિક્કો બનાવવાની કામીઆની હિંમત જેવી છે.'

અહીં જોઇએ તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવવાનું સ્થાન ધર છે. ગૃહવર્તન સાફ રાખવું એ બાળકોને કેળવવાની ઇશ્વરી રીત છે; અને ધર તો જેવાં સ્ત્રીઓ બનીને તેવાં બને છે. આંલિયન્સનો માણ ધર્માધ્યક્ષ કહેતો કે 'ફ્રાન્સની આશા માતાઓમાં રહેલી છે.' ઇંગ્લંડમાં પણ એમજ છે. પણ દિલ્લીગીરીની વાત એ છે કે સ્ત્રીત્વવિરુદ્ધ બોલતી અને પોતાનામાં ધણાજ પ્રીતિજનક ગુણો ઇશ્વરે મૂક્યા છે તે ગુણોનો લાગ કરવા અતિશય મથન કરતી સ્ત્રીઓ આપણને બેબાકળા બનાવે એવો ધુમાટો કરી મૂકે છે. એમને અધિકાર, અને તે રાજકીય અધિકાર જોઇએ જિયે. પણ વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો એમની ગૃહસત્તાએ જે સ્વરૂપ દુનીઆને આપ્યું છે તેજ સ્વરૂપ દુનીઆનું છે. પાર્લિમેન્ટના સભાસદનો મત આપવાથી પોતાની સત્તા વધશે એમ તેઓ માને છે, અને એ અધિકારનો હક્ક મેળવવા ઇચ્છે છે પણ ત્રણ ચાર વર્ષમાં એકવાર રાષ્ટ્રીયપરિષદમાં બેસનાર લોકોના પ્રતિનિધિને મત આપવાનો અધિકાર મળશે તો દુનીઆ છે તે કરતાં વધારે સારી યશો એમ તેઓ ખરેખરે અંતઃકરણથી માને છે ? સેન્ટપૉલ જે સ્ત્રીઓ પ્રરમાં રહી ઉભય કરતી તેમને સર્વોપરિ ગણતો, કેમકે એ જાણતો હતો કે ધર જનમંડળનું પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થાન છે, અને જગતમાં જે સર્વ પદાર્થ આપણને અતિમિત્ર છે તેનું ઉત્તમ રક્ષણ કુટુંબપ્રીતિ અને કર્તવ્યથીજ થાય છે.

સ્ત્રીઓમાં ક્યાં-ક્યાં હોવાં જોઇએ તે વર્ણવ્યા પછી એક થોડાં વખત પર ચર્ચ ગયેલો અન્યકર્તા કહે છે કે 'કાઇકે નવી તરેહના ધર્મપંથ કે અન્ય તરફ સ્ત્રીઓની વૃત્તિ કેવી વગર વિચારે ઉશ્કેરાય છે તે જોઇને માણસને લગભગ એવી ધાસ્તી રહે છે કે એમની મા અને દાદી પર ઇશ્વરની નેટલી કૃપા હતી તેટલી એમના પર નથી. ધર્મની સત્તા એમના પર વધારે હુકી છે અને ઇશ્વરના કાયદા દિતકારક છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા એમના હૃદયમાં વાસ કરતાં નથી.' આ અન્યકાર જાતે સ્ત્રી છે.

થોડા વખત ઉપરની કૃત્ય અને પ્રશિયન લોકો વચ્ચેની લગાઈ પહેલાં

ફ્રાન્સની સાથે સરખાવતાં 'પ્રશિયામાં લોકમત અને નીતિ કેવાં છે તે વિષે લખાણ કરવાનું કામ ઍરન સ્ટૉફેલને સોંપ્યું હતું. એ વિષે તેણે ટીકા કીધી છે તેમાં તે કહે છે કે "કોઈ પણ પ્રજામાં પરસ્પરવ્યવહારમાં અને ખાનગી કુટુંબવર્તનમાં જો વિનય અને આચારીનતા હોય તોજ લશ્કરમાં સારી કવાયત હોય. પ્રશિયામાં જીવાનીઆઓને સામાન્ય દુકમ માનતાં, અધિકારને માન આપતાં અને વિશેષે કરીને કર્તવ્ય કરતાં શિખવવામાં આવે છે. પણ ફ્રેંચ કુટુંબમાં તાબેદારીનો શુભ જોવામાં આવતો નથી, તો ફ્રેંચ લશ્કરમાં કવાયત ક્યાંથી હોઈ શકે? વળી કુટુંબમંડળની બહાર નિશાળ, વિદ્યાલય વગેરે સ્થળે જીવે. માખાપને માટે માન, કર્તવ્યની અપેક્ષા, સત્તા અને કાયદાની તાબેદારી અને સુખ્યત્વે કરીને આસ્તિકપણું, આ શુભો બાળકોમાં ખિલવવા કંઈ પણ ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે? કંઈજ નહિ, અથવા નહિ જેવુંજ. આનું પરિણામ એ થાય છે કે ધર્મમંજી વિચાર અને સુનીતિનો તો જેમનામાં અંશ પણ નથી. બાલ્યાવસ્થાથીજ કોઈને આચારીન રહેવાનો જેમને આવરો નથી, અને દરેક વસ્તુ માટે તકરાર ઊઠાવવાની અને કોઈને પણ માન ન આપવાની જેમને દેવ પડી છે એવા ઘણે ભાગે માલમ પડતા જીવાનીઆઓની દુકડી દરેક વર્ગે આપણે લશ્કરમાં દાખલ કરીએ છિયે. એમ છે તોપણ આવાં અશિક્ષિત અને દુરાચારી માણસો લશ્કરમાં દાખલ થાય કે તરતજ તેમને દુકમ માથે ચઢાવવાની દેવ પાડી સકાય એવો દોષ કરતા લોકો જોવામાં આવે છે. એ લોકોને ખબર નથી કે લશ્કરની કવાયત તે કુટુંબની કવાયત અને કુટુંબની કવાયત એટલે કર્તવ્ય. ઉપરી તરીકે નીમાયમાને આચારીન રહેવું અને અધિકારી અને સ્થાપિત મંડળીના વિચારને માન આપવું તે એકવાર દાખલ કીધેલી કૃત્રિમ કવાયત અમુક સ્થિતિના પ્રભાવથી અદ્ય કાળ સુધી કદાચ પહોંચે, પણ ખાતરી રાખવી કે જે ક્ષણે તેની ખરી કસોટી કાઢવામાં આવશે કે તેજ ક્ષણે તે હવામાં ઉડી જશે." ઍરન સ્ટૉફેલનાં આ વચન ખરા લવિષ્યવાદીનાં નીવડ્યાં એ ભાગ્યેજ કહેવું જરૂરું છે.

શું એ ખરી વાત છે કે ઇંગ્લેંડમાં આપણે આવીજ રીતિમાં આવીએ છિયે અને પ્રજાતંત્રરાજ્યના વિચારનો હમેશ વધતો પ્રવાહ કુટુંબકેળવણી અને નીતિનાં ઉત્તમ કૃણ તાણી જાય છે? આપણે મિથ્યાભિમાની પ્રજા છિયે. આપણે આપણી દોષતા, સત્તા, સાધન, દરીઆઈ અને લશ્કરી બળ, અને વેપારમાં ચઢીઆતાપણાનો ગર્વ રાખીએ છિયે: પણ એ બધું મોડાં

વર્ષમાં આપણી પાસેથી જતું રહે અને હોલિડેની માફક આપણે દ્રવ્યવાન પંથ શક્તિહીન પ્રજા થઈ જઈએ. પ્રજાનો આધાર તેની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર છે, અને દરેક માણસમાં તેમજ પ્રજાસમગ્રમાં નીતિ, કર્તવ્યનું જ્ઞાન, ટેક અને ન્યાયના નિયમને વળગી રહેવાના ગુણો ન હોય તો પ્રજા કદી પથ્ય એ ગુણો માટે ખ્યાતિ પામે નહિ.

લૅડી ડર્બીએ થોડા વખત ઉપરલાપણો કીધાં તેમાંના એકમાં નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી:—

“ધણા દહાડાપર એક ગુણવાન અમીરે મને કહ્યું કે જે ગુણો પ્રજાનાં મુશ્કેલીના સત્વરેપ ગણાય છે તેવા ગુણો ઈંગ્લેન્ડમાં વૉટર્સનાં મુદ્દના દિવસથી સમાન રીતે લય પામતા જાય છે, અને તેણે ખુલ્લેખુલ્લું ન કહ્યું તો પંથુ તેની બોલવાની રીત અને ઢળ પરથી મેં એવું અનુમાન કીધું કે તે ધારતો હતો કે પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવાનો સમય પીટી ગયો છે, દેશની અતિદુર્દશા સમીપ આવે છે, અને જેમનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે, એ દુષ્ટ પરિણામ આવે ભાં સુધી જીવવાના નથી, તેઓજ ભાગ્યવાન સમજવા. અલગત એવો અન્તકાળ આવે એમાં કંઈ અસંભવિત નથી, અને અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે એ આવશે એ નક્કી છે.”

આ ચેતવણીનાં ગંભીર વચન છે. જેમ ક્રાન્સમાં સો વર્ષ પર દુષ્ટ પરિણામ આવ્યું તેમ શું ખરેખર અહિં પણ થશે? મંરદુમ ડોક્ટર નોર્મન મેંકલીઅડે કહ્યું છે કે “૧૮૧૫ ના મુદ્દ પછી તરતજ જે અન્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે અને જેણે સોજમા ક્ષેત્રમાં થયેલા ધર્મપરિવર્તનના જેટલીજ ઉચ્ચપાથલ કરી મુકી છે તે દાલ ઘણી વધી પડી છે. એક તરફ વ્યવહાર, રાજ્યનીતિ, શાસ્ત્ર, તત્ત્વવિદ્યા, અને ધર્મ મૂળધી જૂની દબના વિચારો ભાગી પડતા જાય છે. જૂના વિચારને નાશ કરનારાઓમાંના અગ્રેસરોમાં મૂર્ખાઈ ભરેલું અભિમાન, અને અધિકારગર્વ ધણો જોવામાં આવે છે, તોપણ ઘણા વધારે ભાગમાં સલા અને કર્તવ્યની આવશ્યકતા વિષે સારી સમજ છે, અને એનો જરોજર વિચાર કરીએ તો એનો અર્થ એજ કે જે ઇશ્વર હમેશ સલાના પક્ષમાં છે તેના પર તેઓને વિશ્વાસ છે, એ સિવાય બીજું કંઈ નથી. સ્કૉટ્લેન્ડને વિષે પૂછો તો પરલોકનો તો કોઈ વિચાર કરતુંજ નથી. ફ્રાન્સના મોટા વિષય પર અમે ધ્યાન આપતાજ નથી અને માછીઓ માછલાં માટે લડી મરે તેમ નિર્માલ્ય જાગતો પર તકરાર કરીએ છીએ.”

જેમોટા સિદ્ધાન્તોમાં બાપદાદાઓની પૂર્ણ આસ્થા હતી અને એ આસ્થા હોવાથી તેઓ પોતાના જમાનાની પ્રજામાં શ્રદ્ધા, સૌજન્ય, અને એ સદ્-ર્તનક્રમી ગુણો સ્થાપી રાક્યા તેવા સિદ્ધાન્તો વિષે માત્ર દર્શના કરવામાં અને ગપાટા હાંકવામાં પુરુષવર્ગને અને સ્ત્રી વર્ગને પણ આખી 'જીંદગી ગાળતાં' બેઠીએ હિયે, એ કરતાં વધારે ખેદકારક દેખાવ કયો છે ? બે એવા વિચારો છે કે તેને બે એકવાર કબૂલ કરીએ તો જીંદગીનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય છે. એક તો એ કે આ દુનીઆ અનન્ત સંસારનો પ્રવેશમાર્ગ છે, અને બીજો આ લોકમાં જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ હિયે અથવા પરલોકમાં વિશ્વાસ રાખવોજ પડશે તે ઇશ્વરશ્રદ્ધાથી વિચાર. સુમાર્ગે કે કુમાર્ગે ચાલવું એ આપણા દરેકની મરજી ઉપર છે. આ બે માર્ગમાનો કયો બળવત્તરં નીવડી આપણને પોતાની તરફ દોરાવશે, એ કાણ કહી શકે ? કયે રસ્તે જવું એ તો આપણાજ હાથમાં છે, આપણા જગત્ત અંતઃકરણ અને સંસ્કાર પામેલી શ્રદ્ધાપશક્તિને આધીન છે. લિજ્જ લિજ્જ કર્તવ્ય કરવામાં આપણને વિપત્તિ અને ખેદ નડે પણ ખરાં, પણ એ તો કરવાંજ પડશે અને તે પણ આતંકથી, કારણ કે ઇશ્વરની એવી મરજી છે. સત્કર્મ આપણામાં બળ મૂકે છે અને પ્રીતમાં તેવાજ સત્કર્મની પ્રેરણા કરે છે. સુકૃત્ય તેના કર્તાને ખપતે માટે સંતોષ કરેલા ખજાના જેવાં નીવડે છે. ત્યારે તો આપણે આપણા મનને પુષ્ટ કરો, આત્માને દૃઢ કરો, અને પરલોક માટે આપણા અંતઃકરણ સજ્જ કરો. આ ઉદ્યોગ તો જીવનપર્યન્ત કરવાનો છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

પ્રામાણિકપણું—સત્ય.

‘સારી રીતે તેમજ હવાવળથી કામ કરી શકે એવા કોઈ પણ કારિગરો મળશે નહિ. સાવં કરવું હોય તો ધીમે ધીમેજ કરવું.’

એસર.

‘સોનાને હું સ્પર્શ કરીશ તો તને હરકત થશે નહિ, પણ જો તે તારે હાથે ચીંટશે તો તારા મર્મસ્થાનને હાથલ કરશે.’

ન્યોન્ન હુબર્ટ.

‘પ્રામાણિક માણસ ગમે તેવો ગરીબ હોય તોપણ તેની ગરીબાઈ છતાં મનુષ્યોમાં તે રાજા જેવો છે.’

બન્સ.

‘સફળતા અને પ્રામાણિકપણના માર્ગથી કરી પણ આરા નરો મા; સુખી થવાનો એજ માર્ગ છે.’

બર્કેન.

પ્રામાણિકપણું અને સત્ય બંનેને ગાઢ સંબંધ છે. પ્રામાણિકપણું તેજ સત્ય અને સત્ય તેજ પ્રામાણિકપણું. કેવળ સત્યથી મહાપુરુષ બનતો નથી, પણ સત્ય એ મહાપુરુષનાં લક્ષણોનાં મુદ્દાથી વધારે અગત્યનો ભાગ છે. એથી જેઓ તેને કામ સોંપે છે તે નિશ્ચિન્ત રહે છે અને તેમના હાથ નીચે નોકરી કરનાર પર તેમનો વિશ્વાસ બેસે છે. સત્ય એ નીતિવર્તન, પ્રામાણિકપણું, અને સ્વાતંત્ર્યનો સારભૂત છે. દરેક મનુષ્યને તે પહેલી જરૂરી વસ્તુ છે. ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં અગાઉ કોઈ પણ વખતના કરતાં હાલ સંપૂર્ણ સત્યની વધારે જરૂર છે.

અસત્ય લેકામાં સાધારણ થયું હોય તોપણ તેને લુકો જાતેજ નિંદે છે. હું સાચું બોલું છું એવી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે, કારણ કે તે જાણે છે કે, ‘સત્ય સર્વત્ર માન પામે છે અને અસત્ય ધિક્કારાય છે. અસત્ય બોલવું એ માત્ર અપ્રામાણિક છે એટલુંજ નહિ પણ હિયકાર પણ છે. ન્યોન્ન હુબર્ટ કહ્યું છે કે ‘સત્ય બોલવાની દિગ્મત ધરો, કદી પણ લુકું બોલી કામ કરવાની જરૂર નથી.’ જેઓ સત્યની મર્યાદા પર રહી સત્યમાં ખપવા જેવું બોલે છે, તેઓ મુદ્દાથી વધારે ખરાબી કરનાર બુદ્ધા છે. સાચી વાત બોલવાની નેમનામાં

હિંમત નથી, પણ તેઓ આડીઅવળી વાત કરી સત્ય બોલવાનું ડોળ કરે છે અને જે કહે છે તે ખરેખરે ભુલું છે. અર્ધ સાચું દેખાય એવું ભુલું ખરાબમાં ખરાબ છે.

મનમાં કંઈ ને કહેવું કંઈ એવી રીતનો કપટભાવ ભુલું બોલવા જેવોજ ખરાબ છે. કૃત્રો પણ ભાવણના જેટલીજ ખુલી રીતે અસત્ય દર્શાવી આપે છે. અધમ મનુષ્ય પોતાનું કંઈ પાળતો નથી. જે સત્ય વાત માનવાનું તે ડોળ કરે છે તેને યુક્તિથી ઉગ્રાવી દે છે. તે છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેનામાં નિષ્કપટીપણું અને સત્ય જાનેલી ખામી છે. નિષ્કપટી પુરુષ જેવો વિચાર કરે છે તેવુંજ ભાવણ કરે છે, જે માને છે એમ દર્શાવે છે, તે માને છેજ, જેવી રીતે વર્તવાનું મન દેખાડે છે તેવીજ રીતે વર્તે છે, અને જેવું વચન આપે છે તેવુંજ પાળે છે.

સ્પર્શીયન કહે છે કે, ‘વ્યવહારમાં વિરુદ્ધ ભાવણ કરવાની ખીજ રીતો સાધારણ છે. કેટલાક સ્વતંત્રમતાનુચારી હોય છે, પણ ભિન્નમત સહન કરી શકતા નથી; વળી કેટલાક સલાહસાંતિના દિશાયતી હોય છે, પણ એજ પક્ષવાદ કરવામાં ઉમ્મતા દર્શાવે છે, અથવા તો અમર્યાદ વર્તન વિષે બોલવામાંજ અમર્યાદ થાય છે. ઉદારતાનો પક્ષ કરનાર અને જાતે અતિશય બખીજ એવા પણ માણસો આપણે જોયા છે. આપણે એવા પણ પુરુષો વિષે સાંભળ્યું છે કે’ સત્ય ’—જે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અમુક પ્રકારનો મત છે—તેના તેઓ અદ્ભુત આગ્રહી હોય છે, તોપણ ક્યવિક્યમાં કે પડોશીઓની ખ્યાતિ વિષે કહેવામાં કે ગૃહવર્તનના બનાવની બાબતમાં તેઓ સત્યની દરકાર રાખતા નથી.” +

અસત્ય ભાવણ એ એક ધણોજ સાધારણ અને રૂઢ થયેલો દુર્ગુણ છે. જેને ‘સંસારવ્યવહાર’ કહે છે તેમાં એનો ધણો પ્રસાર છે. ‘ભાઈ-ધરમાં નથી’ એમ મળવા આવનારને જવાબ કેવાની ચાલુ રીત ચર્ચ પડી છે. ભુલું બોલવું એ મનુષ્યજાતિના વ્યવહારમાં એટલું તો અમત્યનું ગણાય છે કે તેને લોકો મોઢમં કબુલિત આપતા જણાય છે. કાંઈક ભુલાણ વિષે એમ ધરાય છે કે તે દાનિકારક નથી. કાંઈક નહતું છે એમ ગણાય છે, અને કાંઈક અચિંતિત છે એમ સંમંજાય છે. નાનાં નાનાં ભુલાણ ધણાં સાધારણ છે. ગમે તે પ્રકારે સહન કરાય તોપણ ભુલું પ્રત્યેક પવિત્ર વિચારના સ્ત્રીપુરુષને આક્રું કે

વસ્તુ કંટાળો ઉપજાવનારું છે. રસ્તિકન કહે છે કે લુહાણુ નજીવું ને અણુધારેલું હોય તોપણ તે પેટમાંથી નીકળતા ધુમાડાની કાળી મેશ જોવું છે, અને ક્યું મોટામાં મોટું છે કે ક્યું સડુથી વધારે નિંદ્રા છે તેનો વિચાર કર્યા વગર આપણા હૃદયમાંથી તેનો પાસ કાઢી નાખી સ્વચ્છ રાખવું એ વધારે સારું છે.

‘સ્વદેશહિતને અર્થે પરદેશમાં રહીએ છીએ’ એવું વાક્ય રાજદૂતો હમેશ બોલે છે. પણ માણસે પોતાની જીંદગી કરતાં પણ વચન પાળવાની વધારે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ત્યારે કાર્યજીવન લોકોએ દેદ કરેલા રેગ્યુલેસને એક્સપીએ સહિત રક્ષિત વહાણમાં સલાહ માટે વિનંતિ કરવા રોમ મોકલ્યો ત્યારે એવી શરત કીધી હતી કે સંધિ નહિ કરવામાં આવે તો તારે દેદખાનામાં પાછું ફરવું. તેણે સમ ખાધા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું પાછો આવીશ.

તે રોમ ગયો ત્યારે તેણે યુદ્ધ જારી રાખવા અને દેદીએ ફરજદલ કરવાનું કલુષ ન કરવા વૃદ્ધ સભાસદોને આગ્રહ કીધો. આનું પરિણામ એ થયું કે એને કાર્યજીવ પોતાને બંદીખાને પાછું ફરવું પડ્યું. વૃદ્ધ સભાસદો અને મુખ્ય ધર્માધિકારીઓનો પણ એવો મત થયો કે એની પાસે બળાતકારે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે, માટે એ જવાને બંધાયેલો નથી. રેગ્યુલેસે પુછ્યું ‘શું તમેએ મારી અપકીર્તિ કરાવવાનો નિશ્ચય કીધો છે? મરણ અને દારણ શારીરિક વેદના મારે માટે તૈયાર છે એ વાતનો હું અગ્નવયો નથી, પરંતુ અપમાનભરેલાં કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતી શરમ કિંવા અપરાધી હૃદયના તીવ્ર પ્રહાર આગળ એનો શો હિસાબ છે? હું કાર્યજીવનો શુભામ થયો છું તોપણ મારામાં રોમન લોકોની ઉચ્ચ પ્રકૃતિ છે. મેં પાછા ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. જવું એ મારો ધર્મ છે. પછી ઈશ્વરને જેચ્ચશે તે કરશે.’ રેગ્યુલેસ કાર્યજીવ પાછો ગયો અને અસહ્ય શારીરિક વેદના સહન કરી મરણ પામ્યો.

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જેને જીંદગી સારી રીતે શુંજરવાની ઈચ્છા હોય તેણે સત્ય સંપાદન કરવું જોઈએ, અને એમ કરશે ત્યારેજ તે શોકમાંથી મુક્ત થશે, તે પહેલાં કદી થનાર નથી. અધિરાજ માર્કસ આંરિલિયસના ગ્રંથમાંથી પણ અમે એક ફકરો ઉતારીએ. ‘જે અન્યાયથી વર્તે છે તેના આચરણ અપવિત્ર છે; કારણ કે જુદિમાન પ્રાણીઓ એક પીગને માટે, પોતાના યોગ્યતાના પ્રમાણમાં પરસ્પર, સહાય કરવાને ઉત્પન્ન થયાં છે અને

કોઈ પણ પ્રકારે અપકાર કરવા સંભવી નથી એમ પ્રાણિમાત્રના સ્વભાવથી જણાય છે. તેથી જે પોતાની સંકલ્પવૃત્તિનું ઉદ્ધંધન કરે છે તે સર્વોત્તમ દેવ તરફ અલક્ષિત દર્શાવી ખુલ્લો અપરાધી થાય છે, અને જે અનૃત વચન વહે છે તે પણ એજ દેવ તરફ અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે; કારણ કે વર્તમાન પદાર્થમાત્રની પ્રકૃતિ સમાન છે અને વર્તમાન પદાર્થને ભાવી પદાર્થ જોડે સંબંધ છે. વળી એ સર્વગત પ્રકૃતિનું નામ સત્ય છે અને સઘળા સાચા પદાર્થનું તે મૂળ કારણ છે. સારે જે જાણી જુઝને જુકું બોલે છે તે અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે, કેમકે તે છેતરપીંડી કરીને અન્યાયથી વર્તે છે; અને જે અણધાર્યું જુકું બોલે છે તે પણ તેજાજ અપરાધી છે, કારણ કે તેનું આચરણ સર્વગત પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે; તે જગતની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તી કમનો ભંગ કરે છે. જે સંસારી વિરુદ્ધ વસ્તુ તરફ પોતાની મેળે મનને દોરવે છે તે સર્વગત પ્રકૃતિ સાથે યુદ્ધ મચાવે છે; તેનામાં ઇશ્વરે સત્યમાર્ગે જવાની શક્તિ મૂકી છે પણ તેને પત ન કરવાથી તેનામાં હવે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે ભેદ કરવાનું સામર્થ્ય નથી અને ખરેખર ઉપબોગને સદ્વસ્તુ ગણી તે તરફ જે ધુરુષ વળે છે અને કષ્ટને અસદ્વસ્તુ માની તેથી દૂર રહે છે તે અલક્ષિતરૂપી અપરાધ કરે છે. * *

સત્ય અને પ્રામાણિકપણું લિન્ગ લિન્ન સ્વરૂપમાં દેખાય છે. લેવડદેવડમાં વાળખી રીતે ચાલનારા, ધંધામાં ન્યાયી, અને પોતાના લાભને અથ બીજાને છેતરે નહિ એવા પુરુષોનાં એ લક્ષણરૂપ છે. પ્રામાણિકપણું સત્યરૂપી વૃત્તિનું સાદામાં સાદું અને નમ્રમાં નમ્ર સ્વરૂપ છે. પૂરાં માપ, ખરાં કાટલાં, સાચા નમુના, પૂરેપૂરી નોકરી, અને વચન ખરેખર યાજવું એ બધું સલક્ષણવાળા મનુષ્યોને આવશ્યક છે.

એક સાધારણ દાખલો લો. સૈંમ કૂટને બોજનમાં પીરસેલો જવનો દાડ થોડો હતો એમ ફરિયાદ કરવાનું વાળખી કારણ હતું. તેણે તે વીસીના ધણીને બોલાવ્યો અને કહ્યું 'સાહેબ, એક મહિને તમે કેટલાં પાત્ર દાડ કાઢો છો?' વીસીવાળાએ જવાબ દીધો 'સાહેબ, દસ.' અને બની શકે તો અગિયાર કાઢવા ઇચ્છો છો?' 'બેશક, સાહેબ,' ત્યારે કૂટે કહ્યું 'કે શી રીતે તે હું તમને કહીશ. તે રીત એજ છે કે 'તમારું માપું જરોખર લરો.'

* માર્કિસ ઓરિલિયસ ઍન્ડોનિનસના વિચારોનું જર્મન લૅંગ એમ. એ. એ પ્રાપ્તું ભાષાન્તર. પૃ. ૧૪૪-૪૫.

પણ આટલેથી બસ નથી. આપણે ઝોધું તોલ અને માલમાં ભેળસેળ વિષે રોડણાં રોઈએ છિયે. આપણે ખરીદ કરવા જઈએ છિયે કંઈ અને આપણને મળે છે કંઈ, પણ ગમે તે ચાઓ તોપણ માલ તો વેચાશેજ. નો ફાયદાથી વેચાય તો વધારે સારું. એવો અપ્રામાણિક વેપારી પકડાય છે તો ધરાક બીજી દુકાને જાય છે. એમ. લેણેએ ધણાં વર્ષ ઉપર ઈંગ્લંડની મુલાકાત કરી ત્યારે એને અંગ્રેજી કાપડ બનાવનાર વેપારીનું ધંધામાં પ્રામાણિકપણું જોઈ ધણો આનંદ થયો. તેણે કહ્યું, 'તેઓ પરદેશ ચલાવવાના માલનું માપ, વજન, અને જાતની બાબતમાં ધણીજ ચોક્કસાઈ અને પ્રામાણિકપણું દર્શાવે છે.'

આવુંજ વર્ણન હવે તે આપી શકશે ? શું આપણે જાહેર કચેરીમાં સિ-સ્પનિર્મિત પદાર્થની કિંમત ઘટાડી નાખવા વિષે અને રૂમાં ચીનની માટી, જેજ સંગ્રહણિયમ અને જસતની મેળવણી વિષે નથી શાંભળ્યું ? આપણે એ વસ્તુઓને ભેગ કરતાં જોઈ છે અને તેથી તે શું છે તે જાણીએ છિયે. રૂ પર ફૂગ ચઢી આવે છે, રંગ બદલાઈ જાય છે અને તેથી વેચવાને નાલાયક થાય છે; ઈંગ્લંડમાં નીપજતું રૂ ધણા પ્રદેશમાં વેચાય છે તેમાંના ચીન પણ એક દેશ હતો. પણ ફૂગ દેખાઈ કે તરત ચીના લોકોએ વેપાર બંધ કરીધો.

ચીના લોકોમાં એક એવી મતલબની કહેવત છે કે 'જનકુગર પોતાના ઢોંલ વગાડનારને ઠગતો નથી.' ચીના આપણા જેવા ઠગારા છે, તેઓ પોતાની આદમાં લોટાના કાનસે ધસી કાઢેલા કકડા અને રેશમમાં પાણી નાખે છે, તેથી બીજાની ઠગાઈ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે; ચીનમાંના અંગ્રેજી એક્સપી કહે છે કે 'આનું પરિણામ એ છે કે આપણું વણાટકામ વગોવાનું જાય છે અને તેને ઠેકાણે અમેરિકાનો માલ ખપે છે. અમેરિકાનો માલ ચાળીશ દહા વધારે મોંઘો હોય છે તોપણ ઈંગ્લંડના માલને ખપવા દેતો નથી.' હવે આપણો વિશ્વાસ રહ્યો નથી. ઈંગ્લંડનું નિશાન પ્રામાણિકપણાની બાંહેધરી હતી, પણ હવે એમ નથી.

[હિંદુસ્તાનમાં પણ એમજ છે. ઈંગ્લંડનું કાપડ ધો ખમી શકતું નથી. ત્યારે માટી ને એજ ખંગાળી કાઢવામાં આવે છે ત્યારે કાપડ ચીથરા જેવું થઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનના લોકો રૂ વાવે છે. એ લોકો હાંશિયાર

કારીગરો છે અને એમનાં આંગળાં કળાકૌશલ્યમાં યુક્તિવાળાં અને વિચિત્રણ છે. એન્થ્રોપોમીટ્રી કારીગર જીઓના જેવીજ સારી રીતે તેઓ સરખી દોરી કાંતી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં લડાણ એકઠું થયું છે. કારખાનાંઓ બંધાય છે, અને એ લોકો કાપડ પોતાની મેળે વણે છે.

જે જે પ્રદેશમાં કાપડ વણાય છે તે બધે ઠેકાણે આ સુઘડુંગણીતું છે. જાહેર સલાઓમાં એ વિષય ચર્ચાય છે. કાપડને આરદેવાની, ખેત્ર ચઢાવવાની, અને ચીનની માટીથી ભારે કરવાની વાત સર્વત્ર વિદિત છે. રાષ્ટ્રીય પરિપક્વતાં એમનાર મેલરે ભેગભેગ કરનાર કાપડ વણનારની હુમ્મયાર્થ નિંદી છે. પોતાના સિવાય દુનીઆના જે લોકો એ માથ વાપરે છે તે બધા મૂર્ખ છે એમ તેઓ માનતા જણાય છે. હિંદી મમુદ્ર આળંગતાં પોતાની પાપડી મ-શરૂથી શોભાવતા એકબીજાને તેણે હાખલો આપ્યો છે. તેને પુછ્યું કે 'આ અંચેલ માલ છે, તેણે કશું 'ના, એ તો સ્વિચ્છર્સકરું છે. અંચેલ માલમાં 'મારાં આંગળાં ચોંટી જાય છે. તેમાં ગુંદર લગેલો હોય છે.' આજ પ્રમાણે આપણે વેપાર ઓછો ચાય છે. આજ રીતે આપણા દુર્દિવસ આવવા લાગ્યા છે.

અમેરિકાનું કાપડ લંડન, એન્થ્રોપોમીટ્રી, અને ધીજે ઠેકાણે સાધારણ નફે વેચાય છે. મુખ્યત્વે ગોડિયું ઇંગ્લંડના દોરા કરતાં મોંઘું છે તોપણ હિંદુસ્તાનનું કાપડ ચીન અને આસ્ટ્રેલિયામાં વેચાય છે. હવે હિંદુસ્તાનનું સ્થાનિક કાપડ એન્થ્રોપોમીટ્રી સ્વદેશ અને પરદેશને માટે વણેલા સમ્રાજા કાપડની બરોબર છે. શું આજ અગમ્યજ જેવી વાત નથી? આપણે આપણા કારીગરોને હાલ દુનરની કેળવણી આપીએ ઊંચે. પણ ખેતુમાર ઠગાર્થ અને જુઝાણુ આગળ કળાકૌશલ્ય શું કરી શકે? એક જુવાન સ્ત્રી ૨૫૦ વાર લખેલી સુતરની શીરકી ખરીદે છે. જ્યારે તે હાથે ઉકેલે છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે એમાં માત્ર ૧૭૫ વાર છે. આ ઉપરથી પોતાના દેશીઓના પ્રામાણિકપણા વિશે તે શું ધારી શકે?

જાહેર કામ કરનારાઓના વર્તનનું ધોરણ, પ્રજાનીતિ, અને રાજકીય વિચાર બગડતા જાય છે એ કાંઈથી ના કહી શકાય એમ નથી. જ્યારે આશરે ૬૦ વર્ષ ઉપર મહાન બૅરન ડયુપિને ઇંગ્લંડની મુલાકાત લીધી, ત્યારે આપણા વેપારીઓની હિંમત, બુદ્ધિ અને ચપલતા જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો. "માત્ર કારીગર કે વેપારીની હિંમત, બુદ્ધિ, કે ચપલતાથીજ પેદાશ અને

વેપારમાં કોઈ પણ દેશનું ચઢીઆતાપણું ટકી રહેતું નથી, એ તો પ્રજાનાં હક્કપણ, કરકસર, અને વિશેષે કરીને પ્રામાણિકપણથી જળવાય છે. જે બ્રિટિશ ટાપુઓમાં કદી પણ લોકોપયોગી કામ કરનારાઓમાં આ સદગુણો નાશ પામે તો આપણે ખાતરી રાખવી કે જેમ જીન દેશમાં થાય તેમ ઇંગ્લંડમાં પણ જળવાનમાં જળવાન નૌકાસૈન્યના રક્ષણ છતાં, દૂરમાં દૂર દેશમાં રહેલા કુશળ એલ્યી અને રાજનીતિમાં પારંગત પુરુષોની અગમખુદ્ધિ અને આસાફી છતાં પણ અમમ સ્થિતિએ પહોંચેલા વેપારનાં વહાણો દરેક કિનારેથી પાછાં લડશેલાશે, અને જે સમુદ્રતત્ત્વ x ત્રણ રાજ્યના ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન કરેલા ઉત્તમ પદાર્થોના બદલામાં ખરીદેલાં દુનિઆનાં રત્નોથી હાલ જવાપણું છે તે સમુદ્રતત્ત્વમાંથી જન્મીથી જતાં રહેશે. ”*

એશક આ અનીતિને માટે બહાનું એવું કાઢવામાં આવે છે કે વેપારી-જોની પદાપડી ધણીજ જમરી થાય છે અને સરકાર પેદાશના સ્વતંત્રપણામાં ધણી અડચણો નાંખે છે. નિયામક કાયદાઓ કારીગરોને હાથેપગે બાંધી લે છે. એમાંના કેટલાક ઉત્તમ છે, જેવા કે જે કાયદાએ કાયદાની ખાણોમાં મજૂરી કરવામાંથી ઔરોં છોકરોને મુક્ત કર્યાં તે અને જે કાયદાએ મજૂરી કરવાના કક્ષાક ઓછા કર્યાં તે. પણ કારખાનાને લાગના ધારાઓ જોઈ એ તેથી વધારે સખત થયા હોય એમ લાગે છે. થોડા વખત પર કિડ્સને લીડરમાં એમ કહ્યું કે કારખાના સંજોગના ધારાની અમરથી દેશના કેટલાક ધંધા લપ પામ્યા જેવા થયા છે. બેદરજીબ આ દેશમાં લોદા અને પોલાદના નાના કદના સળીઆઓ દાખલ કરે છે, કેમકે તેને તૈયાર કરવામાં છોકરાઓ કામે લગાડી શકાય. જે સધળાં નાનાં યંત્રો એક વખત ઇંગ્લંડના વેપારનું અગત્યનું અંગ હતું તે બધા હાલ ક્રાન્સ અને બેદરજીબમાં થાય છે. તેણે એમ બતાવી આપ્યું કે આ રીતે રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ દેશના કેટલાક વેપાર નાણુદ કરે છે અને એ નાશનો ખરચ એજ વેપારને માથે પડે છે એ વધારે અન્યાય થાય છે. એજ સમાના જીન વક્તાએ કહ્યું કે મારી પેટી બેદરજીબથી લોદાનાં ચોરસાં આ દેશમાં મંગાવે છે, કારણ કે અમારું કારખાનું આસપાસ લેંકે-શાયરના ગ્રવા સંચાથી વિંટલાઈ વળ્યું છે, તોપણ ઇંગ્લંડ કરતાં ત્યાંથી અ-ખને એ માત્ર વધારે સંગ્રા મળે છે.

કારીગરોને કામે લગાડનારાઓને માત્ર કાયદાનીજ ભારે અડચણ છે

એમ નહિ, પણ એથી એ વધારે ભારે દરકન હડતાલની છે. જ્યારે વેપારમાં તેજ ભાસે છે ભારે મજુરો જતા રહે છે, અને વધારે મુસારો મેળવવા સારૂ કામની બંધી કરે છે. સંચાઓ બંધ થાય છે, લોદાની ભટ્ટીઓ ટાલીપટી ગળે છે, બાંધકામ અટકે છે, અને દરેક પ્રકારનો ઉદ્યોગ ધંબી રહે છે. આપણે આપણાં સાધન અને તક ફેંટી દીધે છીએ, અને પરદેશીઓ આપણી બેદરકારીથી ઉદ્યોગ પામે છે. કારીગરોએ પ્રવર્તક શેકને જનશત્રુ સમજવા એ તો આપણા દેશનું ખરૂં કમનસીબ છે, કે એથી તો દેશની પાયમાલી થાય છે.

પણ કારીગરો જે કામ કરે છે તે કેવી જાતનું કરે છે તે વિશે તો વિચાર કરો ! એવો એ વખત હતો કે જ્યારે તેઓ પોતાનું કામ ખરૂં મન મૂકીને કરતા, જ્યારે ઉત્તમ પ્રકારનું કામ કરવાનું અભિમાન ધરાવતા, અને ઔસરેના ગ્રંથમાંથી આ પ્રકરણને મથાળે ફકરામાં કહ્યું છે તેમ 'અવકાશે પણ સંપૂર્ણ રીતે' ઉત્તમ પ્રતિનું કામ કરતા. પણ હવે આપણી કેવી સ્થિતિ છે ? હવે તો કળાકૌશલ્ય વગર, સદસદિયારરહિત, અને ઉદ્યોગ વગર ખજાણાની કામ કરવામાં આવે છે. આને લીધે સરંગો નાશ પામે છે, લોદાના પુલો પડી જાય છે, અને મકાનો ગગડી પડે છે; ઘરો અધુરાં મુકાય છે, ગટર બંધ કરવાની રહી જાય છે, અને વ્યાધિ સર્વત્ર પ્રસારે છે. અરે બેરીકરા, વિચારશન્ય અંગ્રેજ કારીગરો ! તમે કેટલાના છવ લીધા છે ? કેટલાં કુટુંબો પાયમાલ કીધાં છે ? કામ કરવું એજ તમારો ઉદ્દેશ, કેવા પ્રકારનું નુકસાન થયું તેની તમને ખીલકુલ દરકાર નથી. તમારાં કામ પાછળ તમારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરતા નથી. ગમે તેમ કરવું અને તે પૂર્ણ પડે એટલે થયું. આ બધું અપ્રામાણિક અને અપમાનભરેલું છે. મરીજ બાપડાં અંગ્રેજ કારીગરો ! આમાં કેવળ તમારોજ વાંક નથી. તમને જ્ઞાન આપ્યા વગર ઉછેર્યા છે. તમને દેશની દાઝ લાગે એવી કેળવણી આપવામાં આવી નથી. તમે ધારો છો કે દુનીઆ તમારી નિરુદ્ધ છે, પણ તેને તો ઘણીવાર તમારી દાઝ લાગે છે.

તમામ ખરાબ કામ બૂઝાણા જેવું છે, એ તદ્દન અપ્રામાણિકપણું દર્શાવે છે. તમે પૈસા આપો છો તે સારૂ કામ કરવાના આપો છો; પણ તે ખરાબ રીતે અને અપ્રામાણિકપણાથી કરવામાં આવે છે. તેને ઉપર ઉપરથી પરિપૂર્ણતાનો દેખાવ આપી શોભાવમાન કીધું દોષ, પણ આમ કરવામાં મદદ પાપ છે એમ ધરોજન કાજ વીને સમજાય છે. જ્યાંમુખી આવી સ્થિતિ છે ત્યાંમુખી

મજુરોના ઉદ્યોગના ગૌરવ વિષે અથવા તો 'કારીગરો' એવું જોડું નામ ધારણ કરનારાઓની જનમંડળમાં યોગ્યતા વિષે જોડવું એ વ્યર્થ છે. બંધા ઉદ્યમમાં પ્રામાણિકપણું નથી લાં ઉદ્યમમાં પ્રતિષ્ઠા આવેજ નહિ. " ઉપસડયું અને હસડું" કામ કરવાથી ઉદ્યમમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ સંગીન અને દહ કામ કરવાથી મળે છે. આપણા ધરડાવરડાઓનાં કામમાં જોવામાં આવતાં તેના કરતાં હાલ દરેક પ્રકારનું નિર્માણપણું અને હિપસક્રિયાપણું વધારે દેખાય છે તો તેનું ધારણ શું ? કામ પૂરું કરવાની અતિશય ઉત્કંઠા, વેપારમાં પડાપડી, અને દ્રવ્યવાન થવાની ત્વરા સિવાય બીજું કંઈ નહિ. "

પાંસિનિશિયનો પણ આપણી હુમ્મ્યાઈ સમજી ગયા છે. ધર્માધ્યાસ ધૃતિસન સાઉથ સી ટાપુઓમાં દયાલાવથી ધર્મના પ્રચાર સારું મુસાફરી કરતો હતો, સારે તેને માત્રમ પડયું કે લાંના લોકો આપણો માત્ર લેવાની ના પાડે છે. તેણે કહ્યું, "માત્ર ઉપરની ટાપટીપવાળો પણ ટકે નહિ એવો પદાર્થ તેમની નજરમાં કિંમત વગરનો છે. જે તેમને આપો તે સોધું કે મોધું હોય, એક શિલિંગની કિંમતનું હોય, પણ તે જાતનું સારું ટકાઉ જોઈએ. દર્શાત તરીકે એક શિલિંગે ખરીદેલા ખડગચડા હાથાવાળા એક પાનાના પણ ટકાઉ ચપ્પુની કિંમત તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે, પણ જ પાનાવાળા બાલશોભાવાળા ચપ્પુ તેઓ ફેંકી દેવા જોતું કરશે. એજ પ્રમાણે ડોક્ટર લિન્ડેનને માત્રમ પડયું કે આફ્રીકાના દેશીઓએ ઇન્ક્સડનું જોડું ખરીદવા ના પાડી, કેમકે તે કટાક ગયલું હતું. :

સોક્રેટીસ સમજાવતો કે માણસે પોતાના ધંધામાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરવો એ કેવું અગત્યનું ને ઉત્તમ છે; તેથી તે મુદ્દાર હશે તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ યર્ષ શકાય એવો મુદ્દાર થશે, અને રાજદરવારી પુરુષ હશે તો તે વર્ગમાં પ્રથમપદ પામશે. આવાજ સાધનથી ખરો જય પ્રાપ્ત થાય છે. તે કહેતો કે એવો મુદ્દાર પોતાના ધંધામાં, પછી તે લાકડા છોંવવાનો હોય તો તેમાં પણ, જયમાળા પહેરશે.

વેજબુડનો દાખલો લો. તેનામાં ખરા કામ કરનારનો સ્વભાવ હતો. તે સાધારણ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તોપણ બંધામુદી પોતાથી જને તેટલું સારું કામ કરતો નહિ લાંસુંથી પોતે કદિ સંતોષ પામતો નહિ. પોતાનું કામ કેવા પ્રકારનું થયું છે, એનાથી શો લાભ થશે, અને બીજા એની કિંમત કેવી કરશે ને વિષે ને મુખ્યત્વે કરીને વિચાર કરતો. આ તેની શક્તિ

અને જવનું મૂળ હતું. તેનાથી કંઈ પણ હલકી વાતનું કામ મદન થતું નહિ. પોતાના વિચાર પ્રમાણે જેનું ઉત્તમ પોતાનું કામ થતું નેહિજી તેનું ને થતું નહિ તો તે પોતાની લાકડી લેતો, વાસણ ભાગી નાખતો, તેને ફેંકી દેતો, અને કહેતો કે, 'આ જોશિયા વેજતુડને તો નહિ આવે.'

અજાણ પોતાના કામમાં ભૂમિતિની આકૃતિ જેનું જરૂર પ્રમાણ, ચળકાટ, સારો આકાર, અને શોભાના સંબંધમાં સંપૂર્ણતા લાવવા તે અતિશય સંભાળ લેતો. કંઈ જરૂરનો મુદ્દો કરવા તે એક પછી એક ભટ્ટી-એને લાંબી નાખતો. વારંવાર નિષ્ફળ થયો તેથી તે ગંધર્ભતા શીખ્યો. પોતાના કામમાં વપરાતું લગભગ એકેએક હથિયાર તેણે શોધી કાઢ્યું ને મુધાર્યું. તે ઘણો વખત કારીગરોની આસપાસ પાટલી પર બેસવામાં અને દરેકને શિખવવામાં કાઢતો, તે કેટલો ફતેહમંદ થયો તે નેના કામ પરથી જણાશે.

ખરા પ્રામાણિકપણનો અને હિંમતનો ખીન્ને દાખલો એક ઈંગ્લેન્ડનારનો આપી સકાય. અમે જેને વિશે બોલીએ છીએ તે થોમસ ઓસિસ. ત્યારે કંગાઈ લેકામાં સાધારણ થઈ પડી હતી, ત્યારે પણ ને વચનનો સંબંધ અને કામમાં પ્રામાણિક હતો. ૨૭ કમાનનું ઍરિન્ડિન નામનું નાણું લગભગ પૂરું થયું એટલામાં મૂલ્યબદલ વરસાદથી ખુબ પાણી મચવાથી આણું બાંધકામ ગગડી પડ્યું. એ અકસ્માત જનવાથી ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું નુકસાન થયું. ઈંગ્લેન્ડનાર કાયદાની રીતે કે નીતિની રીતે જુએદાર ન હતો. બાંધકામમાં જે સામાન વપરાતો હતો તેની વિરુદ્ધ તેણે ઘણીવાર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને તેણે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો માટે તે જવાબદારીથી મુક્ત થયો હતો એમ ફ્રેંચ વકીલો પ્રતિપાદન કરતા હતા. પણ ઍસિસ એથી લુદાજ મતનો હતો. તેણે કહ્યું કે મેં એ રસ્તો જનાવવાનો અને ટકાવ કરવાનો ઈંગ્લેન્ડનારો રાખ્યો છે, અને મને માફ વચન પાળતાં કોઈ પણ કાયદો અટકાવશે નહિ. ને નાણું ઍસિસના ખર્ચે ફરિથી ગંધાર્યું. આ જમાનાના લોકોને અનુકરણ કરવા સારું જે ઉત્તમ દેશનો આપી સકીએ તેમાંના એક દેશાન્તમૂલ એનું ચરિત્ર છે.

આપણે મુખના દીવસ જોયા છે અને દુઃખના દેહાડ પણ જોયા છે. પણ પરિણામ દર્શાવું સરખું છે, ને એ કે આપણે ભવિષ્યનો યોગ્ય વિચાર કરીએ છીએ. ત્યારે સ્વાર્થી ઉપભોગ માટે ખરચવા આપણી પાસે પૈસા નથી હોતા નથી ત્યારેજ આપણે કરકસર કરીએ છીએ. ઍફ્રિકામાં એક પ્રવર્તક

શેઠ+ થોડા વખત પર કહ્યું કે, " પાંચ છ વર્ષ પર આપણે વેપાર ધણોજ આપ્યા હતા. વેપારની તેજીથી વેપારીઓનાં મગજ ખસી ગયાં જેવાં હતાં. લોકો જલદીથી પૈસાદાર થતા હતા અને દ્રવ્યનો અંત્રહ કરવામાં તેઓ એવા તો તત્પર હતા કે એમ કરવાનો છેડોજ આવવાનો નથી એમ ધારતા જણાતા હતા. મહેનતુ' વર્ગે પણ એ સુખમાં ભાગ લીધો અને જાંચા વર્ગના લોકોની પેઠે તેઓની પણ ડાગળી ખસી ગઈ. તેઓએ મુસારો વધરાવવા હડતાળ પાડી અને થોડો વખત પોતાની ઇચ્છા સફળ કરી. તેઓએ પેદાશની હદ બાંધી અને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે જેમ આપણે ઝોજ કલાક કામ કરીશું તેમ આપણી મહેનત બદલ વધારે મુસારો મળશે, અને આપણી સ્થિતિ વધારે સુધરશે. પણ પછી વેપારમાં મંદીનો વખત આવ્યો અને હડતાળ પાડીને કે સમાજ બાંધીને ગમે તેટલો યત્ન કર્યો તોપણ તે વખત દૂર કરી શક્યો નહિ. તેણે મજૂર લોકોને ઠોકીને કહ્યું કે જો તમારે આપાદીનો વખત પાછો જોવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રામાણિકપણે અને એકનિશ્ચયી તમારો ધર્મ બજાવવો પડશે અને મુસારાના બદલામાં જેમ બને તેમ ઝોજું અને ટકે નહિ એવું કામ કરવાની તમારી હાલની રીત બદલવી પડશે.

એડિન્બરોમાં કારીગરોની સમાજમાં એક વક્તાએ હડતાલના ફાયદાના પક્ષમાં ભાષણ કીધું. તેણે કહ્યું, " મારો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જેમ બને તેમ ઝોજું કામ કરવું અને જેટલો મેળવી શકાય તેટલો વધારે મુસારો મેળવવો. " જો આ સિદ્ધાન્ત અમલમાં આણવામાં આવે તો કારીગરો છેક અનીતિમાન આગસ્ટ, ટ્રોસપ્સહીન, અને બેઈમાન બને. બીજા વક્તાનો મત એથી ઉલટોજ હતો. તેણે કહ્યું, " બાંધી કરવા માટે સમાજ સ્થાપવી એ ઘણુંજ અનીતિનું કામ છે. કેટલાક દિવસ પર હું એડિન્બરોમાં શેરીમાં ચઢીને જતો હતો. એટલામાં મને એક ધણોજ ધીમે અને સુખચેનમાં જતો માણસ મળ્યો. એક છોકરો તે રસ્તેથી જતો હતો, તેણે તેને કહ્યું 'તમારે તો જાણે કંઈ કામ કરવાનું હોયજ નહિ તેમ અંપૂર્ણ સાંતિ અને સુખચેનમાં જણાઓ છો.' તે માણસે કહ્યું ' હમણા મારા શેડની ચટતીના દિવસ છે.' " વળી તે વક્તાએ વિશેષ કહ્યું કે ' આ માણસના મનમાં કાંઈ એ એવો વિચાર દસાવ્યો હતો કે હડતાળની પદ્ધતિથી શેઠને જે દુઃખ થાય તે મજૂરોનું સુખ. એ બાંધી રીતનું પરિણામ એ હતું કે કંઈ પણ સારી બનાવેલી ચીજ મળી શકેજ નહિ. '

જો સ્થિતિમાં મહેનતુ વર્ગ હાલ છે તે સ્થિતિનું ખરું સ્વરૂપ જો તેમને સમજાવવામાં આવે તો ઠીક થાય. આખા યુરોપ ખંડનાં અને અમેરિકાના મહેનતુ વર્ગ સાથે તેઓએ સ્પર્ધા કરવાની છે. એવું ધારવામાં આવતું કે ઇંગ્લેન્ડના કારીગરોની ઉત્તમ કળાને લીધે પરદેશના લોકો તેની સાથે સ્પર્ધામાં કદી કાવશે નહિ. અગાઉ ગમે તેમ હો પણ હાલ તો એ તદ્દન પાયા વગરનું છે. પરદેશીઓ આપણાં ઉત્તમ યંત્રોનો પૂર્ણ લાભ લે છે, અને તેમાં થયેલા છેવટમાં છેવટના આધુનિક સુધારાનો પણ લાભ તેઓ લે છે. હવે તેઓ પોતાનાં યંત્રો પોતે જાતે કરે છે. તેઓ અંગ્રેજી કારીગરોના નેટલીંગ ઝડપથી અને સારી રીતે કામ કરતાં શીખ્યા છે. તેઓ શનિને રવિવારે પણ કામ કરે છે. આપણા દેશમાં કારીગરો અડવાડીઆમાં માત્ર ૫૬ કલાક કામ કરે છે સારે ક્રાન્સમાં કારીગરો ૭૨ કલાક કામ કરે છે. વળી પરદેશી કારીગરોનો મુસારો ઇંગ્લેન્ડના કારીગરોના મુસારા કરતાં આશરે ૨૫ ટકા ઓછો છે. ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થતી ચીજો ક્રાન્સના નેટલી સારી અને પ્રામાણિક પથ્થાથી બનાવાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણે પરદેશી વેપારી સાથે શી રીતે સ્પર્ધા કરી શકીએ ? ક્રાન્સ અને જર્મનીનું સુતરાઉ કાપડ ઇંગ્લેન્ડમાં આવે છે તેના પર જકાત લેવાતી નથી. પણ આપણું કાપડ ભારે આપાર પ્રતિનિધેષક જકાત આપ્યા વિના ક્રાન્સ અને જર્મનીના જંદરમાં દાખલ થઈ શકતું નથી. સુતરાઉ કાપડનો વેપાર અગાઉ આપણા એકલાનાજ હાથમાં હતો તે હવે આપણે ખોયો છે, અને આપણા એકલાનાજ હાથમાં પાછો આવવાનો સંભવ નથી. આપણા સુતરાઉ કાપડનો વેપાર મંદ થઈ ચોડા વખતમાં માત્ર દેશમાં જોઈતી ચીજોનું પુરી પાડશે, અને જો માલ સારો અને સસ્તો નહિ થાય તો તેટલો પણ બધે થઈ ક્રાન્સ અને અમેરિકાનું કાપડ ખપતું થશે. બીજા પણ દરેક વેપારમાં એજ પ્રમાણે થશે.

ભારે હોલિઓકે કારીગરોની એકઠી ટોળીના દોષો નિંદા અને શોક અને ચાકર વચ્ચે ૧૮૨૧૨ લાગણી અને આરાદીય વિષે પોતાનો અભિપ્રાય, જે બેશક મહેનતુ વર્ગમાંના ઉત્તમ લોકોનો હતો, તે દર્શાવ્યો. ભારે તેના બોલવામાં ખરો લાવ હતો. “મારો ચૌદ વર્ષનો કારીગર તરીકેનો અનુભવ માદ લાવીને હું હવે કહું છું કે જો મને દરરોજની આઠ કલાકની મજુરીનો એવો મુસારો નક્કી કરી આપવામાં આવે કે તેમાંથી છંદગીનું જેમ નરમ પડી ગયા પહેલાં સાધારણ ખરચ નીજે એટલું ફ્રવ પ્રાપ્ત થાય, મારાથી બની શકે એવું ઉત્તમ કામ કરવાનું મને સ્વાતંત્ર્ય રહે, અને તેથી મારી

હરતકળા વિષે માફે અલિમાન, મારી રચિ, અને મારી આગર દકી રહે, અને ન્યાં મુધી હું મારી કરજ પ્રામાણિકપણે બળવું, સાંમુધી મારી સ્થિતિ-માં કાયમ રહેવાની અને યોગ્ય ખાતરી હોય તો હવે બીજી કાઈ સ્થિતિ કરતાં એ સ્થિતિ વધારે પસંદ કરું. હું મારા શેકનો મિત્ર યાઉં, એની કીર્તિ-માંજ હું અલિમાન માનું, અને એનો લાલ તેજ મારો સ્વાર્થ સમગ્રું. એને ભાગે ધંધાને લગતી શીકરચિન્તા અને તેના યોગ્ય બદલા તરીકે મળતો લાલ રહે, અને મારે ભાગે મંતોપ અને શીખવાને ને અભ્યાસને માટે કુરસદ રહે.”

અ.પણી ખાસે બેશક દુનીઆમાં ઉત્તમમાંઉત્તમ સાધન છે. આપણામાં કામ કરવાને ખુશી તેમજ સમર્થ માણસો છે; પરંતુ આપણે સારા કામની જરૂર છે, ઠગાઇભરેલાં કામની જરૂર નથી. ઓછા મુસારાની સામા હડતાળ પાડનાર. આપણામાં છે, પણ ખરાબ કામ સામે વંધી કરનાર માણસો નથી. ખરી જોટ તો વધારે સારા માણની છે, મજૂરીના કલાક વધારવાની નથી. દુનીઆના સઘળા મોટા બજારમાં ઈંગ્લેન્ડના માણ પર અવિશ્વાસ થાય છે તેનું કારણ અપ્રામાણિક અને દીલ વગરની મજૂરી છે. વળી હોલિંગ્વેડ કહે છે કે “મજૂરી કરવામાં થોડોજ આનંદ મળે છે, તેનું કારણ કે તેમાં થોડુંજ સ્વાભિમાન રહ્યું છે. નીચો, તિરસ્કારપાત્ર માણ પેદા કરનારાઓ મેળવવા પણ મુઠી રોકનારાઓને અશક્ય માણસ પડે એમ થવાની જરૂર છે. નકારે માથ પેદા કરવો એ ઉદ્યોગની કીર્તિને કલંકરૂપ છે, અને ખરીદનારને જોયું ન જોયું કરી ઠગ્યા જેવું છે. હલકો મુસારો લેવાની ના પાડનારને પુષ્ટિ આપવા આપણામાં સર્વ પ્રકારની વેપારી સમાજો છે, પણ અપ્રામાણિક માણ પેદા કરવા ના કહેનારને મદદ કરવા એક પણ સમાજ ડોળ કરતી નથી. આથી જેટલી ખુશી રીતે કારીગરીમાં કેટલું માન રહ્યું છે તેજણાઇ આવે છે તે કરતાં વિશેષ ખુશી રીતે કાંઈ પણ બાળતથી જણાતું નથી. આવી સ્થિતિ જરૂરી રહેશે તો ગમે તેટલી વિદ્યાશાળા અને કળાલવન હશે તોપણ એક મોટા વેપારીદેશ તરીકની ઇંગ્લેન્ડની ખ્યાતિ ટકવાની નથી.

અમેરિકામાંથી પણ આપણને એવીજ દરિયાદ મળે છે. ‘મસુરી નદીની પશ્ચિમે કાંઈ દેવ વસતો નથી’ આ કહેવતની સાચાઈ દરેક રથજે ખુશી જણાય છે. સર્વ કાર્યસાધક. પૈસો એજ સાચો દેવ, એની પુણ સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. સેકેમેન્ટોનું એક વર્તમાનપત્ર કહે છે કે “અમેરિકન પ્રજા પૈસો આહ-નારી અને પૈસો ભેગો કરનારી છે. તેમના પર રાજ્ય કરનાર કાંઈરાણી

કે અમીરો નથી. તેમનો અમીર પૈસો દ્રવ્યતૃષ્ણા દરેક અન્ય વિચારને દબાવી દે છે. વેપારમાં કપટ નિયમશૂત છે, અપવાદરૂપ નથી. આપણે ખોરાકમાં ભેળસેળ કરી વિપર્યય બનાવીએ છીએ. ઔષધિઓને પણ વધારે સસ્તા માલના ભેગથી ઝેર જેવી કરીએ છીએ. બિનને બદલે ફૂંચો વેચીએ છીએ. નકર લાકડાંને બદલે પાતળાં પાટીયાં વેચીએ છીએ. ખરાબ ઈંટ, ખરાબ હો, અને લીલાં લાકડાંનાં ખરાબ ઝુપડાં બાંધીએ છીએ અને તેને ઘર કહીએ છીએ. બધી બાબતમાં, દરેક મંદામાં અને વેપારમાં એક બીજાને લૂંટીએ છીએ અને હગીએ છીએ. દ્રવ્યસંગ્રહ કરવામાં એટલા બધા તત્પર છીએ કે ઘોળ દિવસે થતી હંગામની વિરુદ્ધ બોલવાનો પણ આપણને અવકાશ મળતો નથી, અને મળે તો તેમાં બીજા દોષને છેતરી સુખ માનીએ છીએ. આપણી પ્રજાના જાતિસ્વભાવ મુદિ આપણે ભારે નુકસાન ખમવું પડે છે. આંધી પ્રામાણિકપણ વિષે અને સાચવટ વિષે પ્રજાની સમજનો જલદી નાશ થાય છે. અજ્ઞાનના અધિકારમાં અને શુદ્ધામગીરીમાં સપડાએલા દેશોમાં એકાધિપતિ રાજ્ય કરે છે. આપણા કરતાં લોકોનું જીવન ઘણું વધારે સસ્તું અને બીજા પ્રધારનું હોય છે. આ કપટ અપરાધ ગણાય છે અને હંગારાઓ પકડાય છે ભારે તેમને સખત શિક્ષા થાય છે. પણ તેને તો આપણે પ્રાચીન ધુમસવાળા દેશ કે જ્યાં સ્વતંત્રતાનું લોકોને ભાન નથી તેવા ગણીએ છીએ. તેમને આપણા જેવી જુદાઈની ૪ થી તારીખ નથી, વેલ્ફેર નથી કે બિનને બદલે ફૂંચો વાપરનારો અમીરી વર્ગ નથી. જાદગી, સ્વતંત્રતા, અને સુખ (એટલે પૈસા)ની શોધનો હક્ક મળ્યો એટલે દરેક માણસને પોતાના પાડોશીઓને હંગવાનો હક્ક મળ્યો અને આ જુદામ માટે દાદ મેળવવાનો સર્વને બાધ એ રીત આપણામાં જોવામાં આવે છે તે તેઓને માન્ય નથી. ”

અજ્ઞાનજ્ઞ જેવી વાત એ છે કે અમેરિકનો એમ સમજવા લાગ્યા છે કે ખરાબ માલ પેદા કરવો અને સારો માલ પેદા કરવાની નાખુશી રાખવી એ કેટલેક અંશે સાધારણ શાળાપદ્ધતિનું પરિણામ છે. દરેક જણ એવો સારી રીતે કેળવાયેલો છે કે તેને હસ્તક્રિયાના મંદામાં પડવું એ હલકું કામ લાગે છે. અમેરિકન શિષ્યવિદ્યાશિષ્ય કે અમેરિકન નોકરો મળતાજ નથી. અમારું કહેવું પ્રમાણ વગરનું નથી. સ્ક્રિફ્નરના ‘માસિક’ નામના પત્રમાં એક લેખક કહે છે કે “અમેરિકનો પોતાની સાધારણ શાળાપદ્ધતિને દેવ જેવી પૂજ્ય માને છે. એની વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચરવો એ રાજદ્રોહ ગણાય છે. એની અગત્ય વિશે જે કાંઈ શકે બતાવે તે કેળવણીનો શત્રુ ગણાય છે. પણ

આપણે આંખ ઉઘાડીશું તો જોઈ શકીશું કે જીંદગીના કામ માટે અને વિશેષે કરીને હસ્તક્રિયાના કૌશલ્ય પર આધાર રાખનાર કાષ્ઠપણુ કામ માટે મનુષ્યને સક્તિમાન કરવામાં શાળાકેળવણી અડચણકારક અને નિષ્પ્રયોજક છે. એટલે માત્ર ઉપલક્ષ્ય, ટાપટીપિયું, અને પોપટિયું જ્ઞાન છે. ”

ઉપલુ લખાણ કરનાર કહે છે કે સિલ્પવિદ્યા શીખવા અમુક કરારે શિષ્ય રહેવાની જૂની રીત નાશુદ થયા જેવી છે. છોકરાઓ નિશાળે જાય છે તેથી તેને કાષ્ઠ પણુ ધંધો શીખવા વેપારીને ત્યાં મોકલાય નહિ. આ કારણથી ધણુંખણ યાંત્રિક કામ પરદેશીઓ કરે છે. જેણે શુદ્ધિ કેળવવાનો આરંભ સફળ કીધો છે તેને સાધારણ ધંધામાં સ્વર્ણ હસ્તક્રિયા કરી પોતાનું પોપણુ કરવાનો વિચાર ગમતો નથી, તેને શારીરિક ઉદ્યોગ માટે શોખ નથી. તે કંઈ હલકા ધંધો જોઈ કાઢે છે, અથવા શુદ્ધિજળથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે.

“એક વિશાળ જાયાવાળા એસ્કન્ટના ઝાડ નીચે ગામનાં લુહારનાં કારખાનાં આવેલાં છે.” આવો ભાવ લોંગ્ફોલોએ કવિતામાં દર્શાવ્યો છે.

* “જે કોઈ એમ પૂછે કે સિલ્પીને ત્યાં શિષ્ય રહી કળાજ્ઞાન સંપાદન કરવાની જૂની પદ્ધતિ ફરી સ્થાપવાનો સર્વ લોકો તરફથી શા માટે પ્રયાસ થતો નથી ? તો અમે જવાબ હૃદયે છિયે કે એમ કરવામાં બારે અડચણ નડે છે. એક ‘પીયાનો’ (વાદ્યયંત્ર) બનાવનાર રોહણાં રોતો હતો કે મારું કામ કરવાને જોઈએ તેટલાં માણસ મને મળતાં નથી; કારણ કે દરેક જણને પોતાના ધંધામાં કેટલાં શિષ્યો શીખવા દેવા તે જે જનમંડળીએ મુકરર કીધું છે તે મંડળીમાંના મારા ધંધાના માણસો છે. તેમણે એકજ શિષ્ય રાખવા દેવો એમ નક્કી કર્યું છે. પણ એ સંખ્યા જોઈતી માગણી પૂરી પાડવા ધળીજ જોઈ છે અને એથી રોકનું કંઈ આણું નથી. આથી એને કેળવાયલા કારીગરો પરદેશથી લાવવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. સારાંસ એ કે આખા દેશમાં આ મંડળીનાં માણસોએ અમેરીકન છોકરાઓને ઉપયોગી ધંધા ન શીખવા દેવા એવો એકો કર્યો છે, અને ધંધાની કેળવણી એક જુલમી પદ્ધતિને બોલ થઈ પડી છે, તેથી તે પદ્ધતિને સખન કાયદાથી રદ કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સાધારણ શાળાકેળવણી હસ્તક્રિયાના ઉદ્યોગથી શિષ્યસમૂહનું મન દેવાભાવિક રીતે ફેરવી નાંખે છે ત્યારે જેમને એમ છતાં પણ એવા ધંધા શીખવાનું મન હોય છે તેમને તેમ કરવાની છુટ નથી, કારણ કે મંડળીનાં માણસોનું એક મોટું લક્ષ્ય પ્રવર્તક અને કારીગર બનના પદ અધિકાર ચલાવી દેડ રીતે રસ્તો રોકવું માલમ પડે છે. ”

૧૮૮૦ ના માર્ચનું રિક્ષનરનું માસિક-સંચિત્ર ચાપાનીફ.

પણ હવે ત્યાં લુહારનાં, કારખાનાં જોવામાં આવતાં નથી. જ્યારે બાહ્ય આડંબરવાળા હુંમટનના વિદ્યાર્થીમાં કેળવણી જનરલ આર્મી સ્ટાફના લુહારની શોધ કરવા ઉત્તર દિશા તરફ ગયો, ત્યારે તેને કારીગર રહેવા ફાઇનલ પસંદગી મળ્યો નહિ. દરેક લુહાર આર્થિકીકરણ રહી જાય છે; અને આયર્લેન્ડ લોકોમાં પણ આવતી વીચીમાં એવી સારી કેળવણી આપવામાં આવશે કે તેને શારીરિક ઉદ્યોગ કરવાનું મન થશે નહિ. એક ન્યૂયોર્કના મોટા કુટુંબવાળા પાદરીએ (આ પ્રસરતી અસર અટકાવવાને) થોડા વખત પર ઉપદેશકને ડાંચે સ્થાનકથી બોધ કરતાં કહ્યું કે “મારો વિચાર એવો છે કે મારા કુટુંબના દરેક છોકરાને કંઈ કુતરની કેળવણી આપવી કે આફતને વખતે તે પોતાનું પોષણ કરી શકે. જો બને તો ગરીબને તેમજ તવંગરને કળાશાળ આપવું જોઈએ, કેમકે કેટલાક ગરીબને દ્રવ્યવાન થવાનો જોડલો મેલવ છે તેટલોજ મેલવ દ્રવ્યવાનને પણ ગરીબ થવાનો છે. અને જે કેળવણીથી મનુષ્ય જીવનપર્યંત પોતાનો તેમજ પોતાના આશ્રિતોનો નિભાવ કરવા સમર્થ થાય નહિ તે કેળવણી નિઃસાર સમજવી.”

આપણે થોડો વખત અ્યાં વેપારની મંદી વિષે જોઈ કરીએ છીએ, પણ શું ધણે ભાગે એ આપણાજ દુષ્ટતાનું પરિણામ નથી? વેપારીની દુકાનોમાં હમેશાં પ્રામાણિકપણું જોવામાં આવતું નથી. બીજાઓ કરતાં વધારે જલદી દ્રવ્યસંગ્રહ કરવા માટે કેટલી બધી તદ્દખીરો કરવામાં આવે છે કે જેમાં પ્રામાણિકપણાનો અંશ પણ પાણી નથી! સાધારણ આજીવિકાને અર્થે ધૈર્યથી અને સારી રીતે ઉદ્યોગ કરવાને બદલે ધણા લોકો એકદમ ધનાઢ્ય થવા ઇચ્છે છે. આ જમાનાના લોકોની વૃત્તિ વેપારી થવાની નથી પણ જુગારી થવાની છે. દ્રવ્ય મંપાદન કરવાઈથી શરત ચાલી રહી છે, અને તે એવી જુસ્સાભેર ચાલે છે કે માર્ગમાં કોણ પડી ગયું તે તપાસવા પણ લોકો ચોક્કસ નથી. તેઓ આગળ દોડવાજ જાય છે અને જોનો વેગ ધણી હોય છે તે એ શરતમાં ફાળે છે. લોકોની આસ્થા દ્રવ્ય પર છે. વેપારમાં ચાલતું જુગારીપણું અને કપટ, પ્રજાનું ઉગ્રાઉપણું અને શીશીઆરી, અને સર્વત્ર પ્રસરેલી પાપમાત્રી અને સંકટરૂપ પાપને લીધે આખલાપર શાં શાં દુઃખો આવી પડશે તે કહેવા લાનિષ્કવાદીની જરૂર નથી.

એક પિતાએ કહ્યું, ‘મારા દીકરા! તું કુનીઆદારીમાં પડ્યો છે, તને નુકસાન પણ થાય, પરંતુ એવો વખત આવે તો કગજે, પણ કગતો ના.’

ખીજાએ કહ્યું, 'બને સાંસુધી પ્રામાણિકપણે, નહિ તો ગમે તેમ પણ દ્રવ્ય સંપાદન કર.' ત્રીજાએ કહ્યું, 'અપ્રામાણિકપણા કરતાં પ્રામાણિકપણું સારું છે, મેં બને અજમાવ્યાં છે.' અલગત આ બધાં વચનો સહ અને પ્રામાણિક-પણાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અમે ઉતારીએ છીએ. પરંતુ દુનીયામાં ધણા વેપારી વર્ગમાં વધારે ઊંચા નીતિવિચારો ચાલતા દર્શો એ શક્યભરેલું છે. કાંઈ તરુણ પુરુષ પોતાને ધંધે વળગે, અને પોતાનો રાજગાર ધીમો પણ જોખમમાં પડ્યા વિના ચલાવે, તો તેને ક્ષાપદો ઝોછો મળે પણ તે પ્રામાણિકપણે મળે છે. "પ્રામાણિક મનુષ્યને અવસ્થા પુષ્કળ મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે દ્રવ્યવાન થવા ઉતાવળ કરે તે નિરપરાધી રહી શકેજ નહિ. તેની નજર દુષ્ટ છે અને દરિદ્રતા પોતાના પર આવી પડે એનો તેને વિચાર નથી."

મોટાં વેપારી શહેરોમાં તરુણ પુરુષો અગ્રેસર વેપારીઓનો ભપકા જોઈ દિગ્મૂલ્ક બની જાય છે. તેઓ ધણાજ ધનાઢ્ય છે એમ ધરાય છે. દરેક ઉચ્ચ માર્ગનું દાર તેમને ખુલ્લું છે. તેઓ પ્રજામંડળમાં જિંદગીમાં જિંદગી પદવી ધરાવે છે. તેઓ નાચ કરવા સાફ મીજલસ મેળવે છે, ખાણું આપે છે, અને જમણવાર દરે છે. તેઓનાં ધર ઉત્તમ ચિત્રકારનાં ચિત્રથી ભરપૂર છે. તેમનાં બોયરોં સરસમાં સરસ દ્રાક્ષના દારથી ભરેલાં છે. તેમની વાતચિતમાં કંઈ માલ નથી; તેનો ધણોખરો વિષય દાર, ધોડા, અને પદાર્થોનું મૂલ્ય છે. એક મોટા દ્રવ્યસંગ્રહરૂપી સુવર્ણસાગરમાં તેઓ ધાન દરતા દેખાય છે.

આવા દાખલા જોઈને જુવાન ધંધેદારો વારંવાર ચળી જાય છે. જે તેમનામાં દૃઢતા ને હિંમત ન હોય તો તેમને એવા માણસોનું અનુકરણ કરવાની તૃત્તિ થાય છે. પહેલો સદો કદાચ લાભકારક નિવડે. લાભથી લોભાઈ તે ખીજો સદો કરે છે, અને એ પ્રમાણે દ્રવ્યની તૃષ્ણાથી તેમનાં મગજ ખરી જાય છે. તેઓ અપ્રામાણિક થાય છે અને ખોટું કામ કરતાં આચ્છા ખાતા નથી. તેમની હુંડી કાંઈ સીકારતું નથી, તેનો લાવ વટાવમાં પડે છે. પોતાની શાખ જાળવવા તેઓ ચિત્ર પર અને ધર્માદા કામમાં પણ વધારે પેસા ખરવે છે. અગાઉ લોભી અને અન્યાયી માણસો ખીજાઓનો માલ જોરજુલમથી લેતા. આજ તેઓ હુઆઈભરેલું દેવાળું કાઢી મેળવે છે. અગાઉ દરેક પ્રયત્ન ઉધાડેછોકે કરવામાં આવતો, આજ જ્યાં-મુઢી આખર વખત આવે અને બધું બોપાણું પ્રગટ થઈ જાય ત્યાંસુધી દરેક વાત ગુપ્ત રખાય છે. અને તે માણસ દેવાળું કાઢે છે, તેની હુંડી કિંમત-

વિનાની થાય છે, ચિત્રો વેચાઈ જાય છે અને એ બાબતો લેણુદારનાં શાપમાંથી દૂર રહેવા નાસી જાય છે.

એક દેવાદારના મુકરદમામાં હિસાબના ચોપડામાં અનાથ છોકરાંના આ-અમાલ્યના અને ધર્માદાના ખરચ ખાતે ૩૬,૦૦૦ પૈાંડી વધારે રકમ માંડેલી જાહેર થઈ હતી. લેણુદારોની સલામાં એક વક્તાએ કહ્યું કે હું હિસાબ રાખનારને પ્રામાણિક ગણી કહું છું કે “આ પેઢીના વેપારીઓ બેમુમાર માલ વહેંચતા હતા અને પૂર્વ દેશોના જાનરેને પોતાના માલથી ભરપૂર કરતા હતા તે સમયે તેઓ એવા નાદાર થઈ ગયા હતા કે પોતાનું દેવું વાળી શકે એવી આશા રાખી શકોતી નહોતી; પણ ઉપજ વધારવા, અથવા તો સાધારણ લોકોની લાખા વાપરીએ તો માત્ર લોકોમાં પોતાનો દમદમાટ વધારવા આ અવિચારી વેપાર, રે હું કહું છું કે જુગાર ચલાવતા હતા. મિલકત દેવામાં કુખી ગઈ હોય એવા પુરુષનો મોઢળે હાથે કાપેલો ધર્મ અને વિકરાળ લાગે છે.” એથી મને આપણા ધર્માખ્યક્ષે કહું હતું તેનું સ્મરણ થાય છે. કે આપણામાંના કેટલાક મનુષ્યો સ્વર્ગમાં જવાનો રસ્તો મુગમ કરવા અપવિત્ર લાલમાંથી થોડો લાગ દેવાસય જાંધવામાં વાપરે છે.”

જુગાર અને કપટને લીધે ઘણીએ વેપારી પેઢીઓ તૂટેલી અને તેથી સઘળી જાતના લાગીદારોના પૈસાટકાની ખુવારી અને કુટુંબની પાપમાંથી વિષે કાળે સાંભળ્યું નથી? ત્રિકલ્પર કહે છે કે “એક લાખ પૈાંડ ઉચાપત કરવા એ ઘણું હિંમતનું કામ ગણાય છે, પણ એના પ્રમાણમાં એક કાઉન ચોરવો એટલો હદ ઉપરાંત ભારે કામ છે. જેમ અપરાધ વધતો જાય છે તેમ પાપ ઓછું થતું દેખાય છે.” થોડાં વર્ષ થયાં લાખો પૈાંડ ઉચાપત કરવા એ અસાધારણ ગણાતું નથી. લોકોએ બેકમાંથી જન્મે કરાવેલાં નાણાં આગ-ગાડીના શેરો ખરીદવા અથવા કોઈ દૂરસ્થાનમાં જમીન લેવા ઉપાડી લીધાં છે; અને શેરોના ભાવ વધવાના કે જમીનની કિંમત ચઢવાના આવા સદ્ગતું પરિણામ ઘણીવાર એવું જન્મ્યું છે કે ભાવ ગચડી પડ્યા છે ને તેથી પાપમાલો થઈ છે. બેકો લાગી પડી છે ને એ પડતીથી પરિણામે હળવે કુટુંબો પાપમાલ અને નારાજ થયાં છે. પુરુષો ગાંડાબની ગયા છે અને સ્ત્રીઓ એ દુઃખી છાંદગીમાંથી મુક્ત થવા પ્રભુની પ્રાર્થના કરી છે.

અરે ધધર! અમારા પર દુષા કરો. અમારામાંના પાંચ વ્યતે તમારે

• પાંચ સિલિંગ. સરાસી પેઢીમાંથી. હિરસા.

આગ્રે છિયે અને તેમાંના છેક નાનાની ઉમ્મર પણ સાઠ વર્ષની છે. અમે પાંચે શોક અને લયમાં બેઠા છિયે. એટલું સાઈ છે કે અમારામાંની વિધવા મરણ પામી છે. શું તેઓ પરલોક ગયા છે તે અમારી રાહ નહિ જુએ? અમે તેમને બહુ રોકીશું નહિ. વળી અમે આનંદમાં અને ધૈર્યથી એટલો થોડો વખત જીવી શકીશું, પણ જૂનું ઘર છોડતું કે જ્યાં જૂની વાતનું સ્મરણ ઝામ્યું છે અને દ્રરિદ્રાલયમાં જતું એ કેવી દિલગીરીની વાત અથવા બરોબર કહીએ તો કેવી આનંદની વાત કે કળરમાં સુષ્ઠ અનન્ત શાન્તિ પ્રાપ્તિ કરવી!

પૈસાદાર છતાં પણ વધારે પૈસાદાર ચવાની ઉતાવળ કરતા મનુષ્યો અગાઉના કરતાં વધારે ઝડપથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવાના વિચારથી વિચિત્ર સદ્દા-ઓમાં ઝંપલાય છે. અને તેનું પરિણામ શું થાય છે? પરિણામ એજ નીવડે છે કે તેઓ નાદારીમાં ડુબી જાય છે અને તેમાંથી તરી નીકળવાની આશા રહેતી નથી. આ વાત સિદ્ધ કરવા ધણું દષ્ટાન્તો પાસેજ મળી આવે છે.

* ઉપલી મતલબની કવિતાનો રચનાર લેફ્ટનન્ટ સિ. સ્મિથ એડિન્બરોમાં એક સલામાં ગયો અને જોડ્યો કે જેકોના લાગી પડવા વિષે મને ઘણા કાગળો મળ્યા છે, અને એક વર્ગના પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ મને લખ્યું કે મહિન દ્રવ્યલાભ માટે હું એટલી બધી માયાફોડ કરું છું કે તેનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે હું એ દુષ્ટ કાર્ય તથા 'સુધરેલો માણસ' શી રીતે થાઉં. કમનસીબે હાલની આફતથી મારા ભવિષ્યકથનો ભારે દુઃખમાં સપડાયા છે, અને જે-ધર્મથી લોકો ભવિષ્યકથનોનાં દુઃખો માટે દાઝ ભણતા નથી તે ધર્મ માટે મને પોતાને તો બહુ લાગ્યું નથી. આપણામાં આવાં કપટ વિશ્વાસુ માણસોએ કહ્યા છે એ જોઈને મને સરમ લાગે-છે, અને આશા છે કે મારો પ્રિય દેશ આ વિપત્તિથી અંધકારમાંથી કીર્તિને ક્ષંક લાગ્યા વિના બહાર નિકળી આવશે, અને અગાઉ કરતાં વધારે પવિત્ર અને સુલ્કારક નીતિ જ્યાં સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે એવી રિયતિમાં આઘાત અને ઉલ્લોગની કારકીર્દીમાં દાખલ થશે. પાંચ પુત્ર વધતી બેનો વિષે ઘણાઓએ વાંચ્યું હતું. તેમનો વૃત્તાન્ત ખરો હતો કે કેમ તે વિષે મને પૂછવામાં આવ્યું હતું. એ વાર્તા ખરી હતી અને પેટી વૃદ્ધા પછી નવ દિવસે જ્યારે મેં એ સ્ત્રીઓને પ્રથમ જોઈ તે વખત હું કદી ભૂલીશ નહિ. એ દરમિયાનમાં તેઓ એવી ગજરાઈ હતી અને જેબાકળી જની હતી કે તેમના ધરમાં એક વાર પણ ભોજન તૈયાર કરવામાં આવ્યું નહોતું, તેમનાં કપડાં કદી ઢીલેથી ઉતર્યા નહોતાં, અને તેઓ પથારીમાં કદી સૂતાં નહોતાં. કૃપાળુ ઇશ્વર આપીને અમને જે દુષ્ટ પરિણામ નીપજવાનું હતું તેમાંથી બચાવશે એમ તેઓ અનિશ્ચિત આશા રાખતાં હતાં.

એક ટિપ્પરેરીનો ધનાઢ્ય સરાફ મૂલોચ્છેદક સુધારક અને પ્રગ્નનાયક હતો. તેણે રાષ્ટ્રીય પરિપક્વતાં બેસવાની પેરવી કરી તેમાં તે સફળ થયો, અને થોડા વખતમાં તેની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવા તેને કાશાધિકારી બનાવવામાં આવ્યો. અમીરની પદવીનો મુકુટ તેની દૃષ્ટિ સમીપ પ્રકાશતો દેખાયો, પણ એ પદવી પ્રાપ્ત કરવામાં તે નિરાશ થયો. તેણે છટાલી, અમેરિકા, અને સ્પેનની આગગાડીમાં પૈસા રોક્યા હતા અને તેમાં તેને ભારે નુકસાન થયું હતું. પછી તેણે ખોટા દસ્તાવેજો, સમર્પણપત્ર, અને લાખો પૌંડની હુડીઓ બનાવવાનો આરંભ કર્યો. તેની ચતુર પણ અનીતિવાળી યુક્તિઓ નિષ્ફળ થઈ. તેની હુડીઓ સફારતી બંધ થઈ અને તેની ખરાબી છેક પાસે આવી ગઈ. એક દિવસ મોડી રાત્રે તે પોતાની અબ્બાસ કરવાની ઓરડીમાં પેકો અને લાંથી એક ઝેરી ખારની સીસી લીધી. તે હેમ્સ્ટેડ હીથ ગયો, ઝેર પી ગયો, અને મરણ પામ્યો.

તેનું મરણ જાહેર થયું પછી થર્ડીસ અને ટિપ્પરેરીના મહોલામાં કેવો દેખાવ બન્યો ! વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાનું સર્વસ્વ ગયું તેથી શોક અને રુદન કરતા હતા, અને વિધવાઓ પૃથ્વી પર કુંટણીએ પડી ઈશ્વરને પૂજતી હતી કે 'અરે ઈશ્વર ! એ શું ખરી વાત છે કે અમે હવે હમેશને માટે બીજા માંગતી બની ગઈ; અને એતો ખરીજ વાત હતી. એ સરાફ અને કાશાધિકારીએ પોતાની પછએ પછ ખોઈ હતી અને પોતાની ખોટ પૂરી પાડવા પ્રપંચ ઉપર પ્રપંચ રમ્યો હતો. એ જાગ્રેદનું પરિણામ એજ થયું કે એના આશ્રિતોની વધારે ખરાબી થઈ અને તેમને બચવાની બીજાકુલ આશા રહી નહિ.

તેણે જે છેલ્લા કાગળો લખ્યા તેમાંના એક પોતાના પિત્રાદેને લખ્યો. તેણે કથું 'કમે કમે અપરાધ પર અપરાધ કરતાં છેવટે મારી કેવી અપકીર્તિ થઈ છે ! હજારોની ખરાબી, દુઃખ, અને નામોશીનું હું કારણુરૂપ છું. અરે! જેમની આવી પાયમાલી યશોજ તેમને માટે મને કેવી દયા આવે છે ! હું સર્વ પ્રકારની શિક્ષા ખમી શકું, પણ તેમનાં દુઃખો મારાથી જોઈ શકાશે નહિ. હું છતું નહિ એજ વધારે સાફ. અરે ! મેં આયર્લેન્ડ કદી છોડ્યું નહોત તો કેવું સાફ ! અરે ! મને સદામાં નાંખવાના પ્રથમ પ્રયાસને મેં લેખવ્યા ન હોત તો કેવું સાફ ! ભારે તો હું જેવો હતો તેવોજ, એટલે પ્રામાણિક અને સાચો રહ્યો હોત. હવે હું રુદન પર રુદન કરું છું, પણ તેથી શો લાભ ! *

* જટમૂળથી હબેશ સુધારક કરનાર.

* ટિપ્પરેરીના ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે 'એકમાત્રમ અને જોગ્યોખ માટે લગ્નકારક પ્રીતિ, દ્રવ્યની દેવ તરીકે અપમાનકારક પૂજા, તે સંપાદન કરવાની

જેમ જુદા જુદા આદર્શો અપ્રામાણિક હોય તેમ સમસ્ત પ્રગ્ન અને રાજ્યો પણ હોય છે. તેમની સ્થિતિ તેમને વ્યાજે ધીરેલાં નાણાં (લોન) ની સ્થિતિથી મપાવાની છે. સ્પેન, ગ્રાસ, અને તુર્ક સ્તાને દુનીઆના વેપારી મંડળમાં શામ જોઈ છે. સ્પેનની ખરાબી દ્રવ્યથી થઈ છે. દક્ષિણ અમે-

અતિતૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં અનીતિવાળાં કપટો અને અપ્રમાણિક દૃત્યો, તે પ્રાપ્ત થયું કે વારંવાર જોવામાં આવતો વિચારશૂન્ય અતિરાય બોગવિલાસ, અભિમાન અને અનગ્ની પરિપૂર્ણતાથી છકી જઈ ફુગુણી પુરુષો સદ્ગુણી પુરુષને વેરા ધારણ કરી સદ્ગુણને જેટલું વ્યાજ માન આપતા તેટલું પણ માન આપતું પોતાની પદવીથી જતારું બંધુ છે. એવા ફુગુણી પુરુષોની નિર્ભયતા, સચળા ઉમદા વિચારો અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશો પ્રબળતા વધારે જાંચા જીવનના પ્રાણરૂપ છે, તેને ધિક્કારી કાઢતી શ્રેષ્ઠતિ, જેમ જેમ ગરીબ લોકોનું હર્ષાભરેલું સ્વાર્થપણું ધનાઢય લોકોના ઉમદમાકભરેલા સ્વાર્થપણાની વિરુદ્ધ, સ્વાભાવિક પ્રતિક્રિયાની માફક જન્મી ધાય છે તેમ તેમ પ્રતિદિવસ પ્રસાર પામતો અને વધારે જાંચાં મૂળ ધાકતો જુદા જુદા સ્વાર્થવાળા પુરુષો વચ્ચેના કળંગો અને જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેની લડાઈ, જેઓ તંગીમાં હોય છે અને જેમની પાસે દ્રવ્ય હોવું નથી તેઓ આખરે જુલમ સાફ રહેલી એક મોટી યુક્તિરૂપ લાસતા જનમંડળના સમસ્ત ખંધારણ તરફ મૂર્ખાઈભરેલા ધિક્કારની દષ્ટિએ જુએ છે તે, જે વૈભવો હાથ માત્ર થોડાં મનુષ્યોના ખાસ હક્ક તરીકે પ્રાપ્ત કરે છે પણ જેને માટે ઘણાં મનુષ્યોનાં જીવ દુઃખ-દાયક અને આગ્રહી તૃષ્ણાથી તલપાપટ થાય છે, એવા વૈભવો નિર્દોષ અને સ્વાભાવિકતાનાં કદ સહન કર્યા વગર જે ભારે ઉચ્ચપાયલથી ચઢેને સારખે હિરેરો મળી શકે એવી ઉચ્ચપાયલની વિગિત્ર કલ્પના-આ સર્વે દુઃખનાં કેટલાંક કારણ છે અને એને આપણા પોતાના દેશમાં અને પોતાને હાથે ઉત્પન્ન કર્યાથી કોઈક દિવસે બારે સૈન્યતુલ્ય થશે અને કોઈ પણ પરદેશી શત્રુના હુમલો કરતાં લશ્કરો કરતાં પણ તેની વધારે ધારતી રાખવી પડશે. આધુનિક સુધારાના પ્રકાર ને તેજથી કેટલોક વખત એ દોષરૂપી વૃક્ષો આપણી દષ્ટિથી ઠંકાઈ રહેશે, એના ઉપજી આવશ્યકતામાં. આપણી પ્રબળી મોટાઈના કેટલાક અવયવો કેવી રીતે કરમાઈ જાય છે, અથવા તેા જોડામ છાયા એ વૃક્ષો કરે જે તેમાં કયા દુઃખરૂપી છાંટવાઓ પરિપકવ થાય છે તે આપણને થોડો વખત માલમ નહિ પડે, પણ આપણી નજર તજે નહિ આવે તોપણ એ દોષો છે તે જાણ: અને આપણે તેને દૂર કરવા દરકાર નહિ રાખીએ કે સુધારીશું નહિ તો એવો વખત આવશે કે જ્યારે એવું ઇચ્છીશું કે સંપૂર્ણ સલાહસાંતિના સમયમાં આપણાં પોતાનાં દુષ્ટત્યોથી નીપજેલા ભારે ભયમાંથી આપણને બચાવવા ઇશ્વરે યુદ્ધરૂપી તીરણ અને ઠેકાણે લાવનાર શિક્ષા આપણને કરી હોત તો વધારે સાફ. રે, આપણે એમ પણ ઇચ્છીશું કે યુદ્ધ થઈ તેમાં પરાજય થાય ને તેથી આપણી ભયંકર કસોટી થાય અને ખેદ થાય એવું શાસન ઇશ્વરે કર્યું હોય તો વધારે સાફ.

રિકામાંનાં તેનાં જીવેલાં અંતર્યામીઓ રૂપેનમાં સોનાના જે દગલે દગલા બાંધ્યા તેણે લોકોને નીતિબ્રહ્મ, આજ્ઞા, અને મુક્ત બનાવ્યા. હાલ રૂપેનિયડને કામ કરવાની શરમ લાગે છે, પણ તેને બીજા માગવાની શરમ લાગતી નથી. ત્રીસે ધણાં વર્ષ સુધી પોતાનું દેવું વાળવાની ના પાડી છે. તુર્કિસ્તાનની માફક એની પાસે દેવું આપવાનો પૈસા નથી. એ દેશોમાં ઉલોગનાં સર્વ કામો પરદેશીઓ કરે છે.

ફિઝાઉલ્લિયા અને બીજા અમેરિકાનાં રાજ્યો વિષે વધારે સારી આશા રાખી શકાય એમ હતું, પરંતુ તેમણે પોતાનું દેવું ધણાં વર્ષ ઉપર નાકબૂલ કીધું. એ સમુદ્ધ રાજ્યો હતાં અને પરદેશ પાસેથી ઉછીનાં લીધેલાં નાણાંની સદાપતાથી લોકોના કાયદા સાદ રસ્તાઓ ખૂલવાથી તથા નહેરો બંધાવાથી તેઓ વધારે સમૃદ્ધ થયાં. રેવરન્ડ સિડની રિમથે 'સંકટ અને તંગી વેડીને પ્રાપ્ત કરેલી જાંદગીની કમાડમાંથી બચાવેલા' પૈસા ધીર્યા હતા. તેણે પોતાને થયેલું નુકસાન ફુનીઆને પ્રસિદ્ધ કીધું હતું. યોર્કિંગ્ટનમાં રાષ્ટ્રીયપ્રતિનિધિસભા (કોંગ્રેસ)માં તેણે એક સખત કપકાવાળું ભાષણ કીધું અને પાછળથી તે જવાબી પ્રસિદ્ધ કીધું. તેણે કહ્યું, 'અમેરિકાનો જૂની-ફુનીઆના ધારાઓ સુધાર્યાની મગજથી ધરાવે છે, પણ તેઓએ વધારે નહિતો જૂની-ફુનીઆના જેટલાજ અપરાધ કર્યા છે. પૃથ્વીપરના સઘળા જુલમોનો નાશ કર્યા પછી એક મોટી પ્રજાએ યુરોપની અધમમાં અધમ પ્રજાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ રાજ્યો પશુ કદી નહિ કર્યો હોય એવો નામોશીલરેલો કપટરૂપી અપરાધ કર્યો છે.'

ઈલ્લિનાઈસનું રાજ્ય ગરીબ હતું તોપણ તે ઉચ્ચવૃત્તિથી વર્ધુ. ફિઝાઉલ્લિયાની માફક એ રાજ્યે દેશની અંદર સુધારા કરવા પૈસા ઉછીનાં લીધા હતા. સમૃદ્ધ ફિઝાઉલ્લિયાના રહેવાસીઓએ પોતાનું દેવું નાકબૂલ કરવાનો દાખલો આપ્યો ત્યારે ધણાં ગરીબ રાજ્યોએ તેનું અનુકરણ કરવા ઈચ્છ્યું. દરેક કમીસદાર ગૃહસ્થને રાષ્ટ્રીયપરિપક્ષમાં મત આપવાનો હક્ક હતો તેથી તેઓ અપ્રામાણિક થાય તો દેવું નાકબૂલ કરવું સહેલું હતું. એ રાજ્યની રાજધાની રિપ્પરગ્ડીફ્ડમાં પ્રતિનિધિઓની સભા મળી અને એ સભામાં દેવું નાકબૂલ કરવાનો ધારો મુકવામાં આવ્યો. એ ધારો પસાર થવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક પ્રામાણિક માણસે એને અટકાવ્યો. સ્વીડીયન એ. ડગ્લાસ (એનું માનવતું નામ કહેવું જોઈએ) વીસીમાં મહિ પડ્યો હતો, પણ એવી રિતિમાં પણ તેણે પોતાને કાંઈ સભામાં લઈ જાય એવું ઈચ્છ્યું. તે એટલો બધો માંદો હતો કે તેનાથી ચાલી શકતું નહોતું તેથી તેને પથારીમાં સૂતો લઈ જવો પડ્યો. પથારીમાં સૂતાં ને સૂતાં તેણે નીચે લખેલો ઠરાવ લખીને તે દેવું નાકબૂલ કરવાના ધારાને ખડ્ડે સભામાં રજુ કર્યો.

‘ઈંદ્રિનાંકુસ એક સેન્ટ* પણ દરી આપનું નથી તોપણ તે પ્રામાણિક યશ એવા નિમિત્ત કરે છે.’

આ દરાયથી સમાના દરેક માણસના પ્રામાણિક વિચાર પર ધણીજ અગરંધર આવેશથી સર્વે માણસોએ તે કબૂલ કર્યો. નાકબૂલ કરવાની પદ્ધતિનો આથી નાશ થયો. નહેરોની લોભોની કિંમત નરતજ વધી. મુડીનો રાજ્યમાં વધારો થયો, પરદેશથી લોકો આવી વસવા લાગ્યા, અને દાસ ઈંદ્રિનાંકુસ અમેરિકાનું એક આબાદમાં આબાદ રાજ્ય છે. ખીત્ત કાર્ક રાજ્ય કરતાં એ રાજ્યમાં વધારે માર્કિસ જગ્યા રેલ્વેથી લેડાયલી છે. એનાં વિદ્યાળ મેદાનો એક મોટું અનાજનું ક્ષેત્ર છે અને તે લાખો શાંત અને મુખી કુટુંબોનાં ગૃહોથી છવાયેલું છે. પ્રામાણિકપણનાં આવાં કળ થાય છે.

અરી વાત એ છે કે આપણે ધણીજ સ્વાર્થી જન્યા છિયે. પરમાર્થ કરતાં આપણે સ્વાર્થનો ધણીજ વધારે વિચાર કરીએ છિયે. જેમ જેમ આપણે મોજડોખમાં વધારે મમ થઈએ છિયે તેમ તેમ આપણા જાતિલાઈઓ વિશે ઝોઝો ઝોઝો વિચાર કરીએ છિયે. સ્વાર્થી લોકોના મનમાં પારકાની તંગીનો વિચાર પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેમનાં ઉદરે જાણે એક પ્રકારનું લોહકવચ પહેલું છે અને તેને દુઃખ કે તંગીથી સત્ત ખીત્તકુલ બેદી શકતાં નથી. તેમના બોગવિશ્વાસ જેથી તૃપ્ત થાય તેજ તેમનો ઇન્દ્રિયો મદલુ કરી શકે છે. ક્રિસોસ્ટોમ કહે છે કે ‘એવાં પણ મનુષ્યો છે કે જેઓ માત્ર બોગવિશ્વાસ માટે અને આ નશ્વર દેહને પ્રુષ્ટ કરવાજ આ દુનિયામાં આવ્યા છિયે એમ સમજે છે. તેમનું મિષ્ટાન્નથી ભરેલું ખાણું જોઈ દેવદૂતો જતા રહે છે, ઇશ્વર કાપે છે, દાનવો આનંદ પામે છે, મદ્યથી માણસોના મનમાં કંટાળો ઊપજે છે, અને ચાકરો પણ તેમને તિરસ્કારે છે ને દસી કરે છે. જુલમીઓ અને પાપથી ધનાઢ્ય થયલા માણસો દુનિયાની શિક્ષાના સાધનશ્રૂત છે, તેમને માટે પૂર્વના ન્યાયી જનો વૈભવથી પરિપૂર્ણ બોજનો મૂકી ગયા છે.

હવે આપણે થોડા પર નિલાવ કરી જાણતા નથી. માણસને વૈભવ વગર માલતું નથી. પણ અર્ધ જોઈએ તો મનુષ્યજીવન પદાર્થની પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાથી સાર્થક થતું નથી. ગરીબ હોય તોપણ માણસે પ્રામાણિકપણે વર્તવું જોઈએ. નકામી ચીજો કમી કરવી અને એવી ચીજોને મુકાવલે જે ચીજો જરૂરની હોય તેની પણ તંગી બોગવંતી એ અસ્તિત્વપ્રમાણે આત્મ-

સંયમનો તેમજ પ્રાચીન મત પ્રમાણે ઉચ્ચ વર્તનના તત્વનો ધોરી રસ્તો છે. દરેક યોગ્ય ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને સમર્થ અને તેમ છતાં પણ ચોડાથી તૃપ્ત રહે એવા મનુષ્યોની આપણા જમાનાને સંદુથી વધારે જરૂર છે. લોકોડેર કહે છે કે 'નાનું ધર પણ મોટું મન એથી મારા મન પર પૃથ્વી પરના કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં વધારે અસર યદ યદ છે. સારાં અને પ્રામાણિક કૃત્યોનાં જે બીજાં વાવે છે તેજ મનુષ્ય સુખી છે. તેને સારો પરિપાક મળ્યા વિના રહેનાર નથી.'

એક ગરીબ જર્મન ખેડૂતના પ્રામાણિકપણા અને મૂલ્યનો આ એક મુંઢર નમુનો છે. બર્નાર્ડિન ડિ સેન્ટપીઅરે પોતાના 'ક્રાઇસ્ટિસ ડિ લા નેચર' નામના ગ્રન્થમાં એની વાત વર્ણવી છે. ૧૭૬૦ માં હેન્ડેસેમાં કાઉન્ટ ડિ સેન્ટ જર્મને સ્વારી કીધી સારે તે તેના હાથ નીચે ઈન્જનેર તરીકે નોકરી કરતો હતો. તે પ્રથમજ લડાઈના ભયંકર સ્વરૂપથી વાંકે થયો. માર્ગમાં ચાલતાં દરરોજ હુંડાંપટ્ટાં ગામડાં અને વેરાંન કીધેલાં ખેતરો અને વાડાઓ તેની દૃષ્ટિએ પડતાં. મરદો, બેરાં, અને હાકરાં રોતાં રોતાં પોતાનાં છુંપડાંમાંથી નાસી જતાં હતાં, હથિયારવાળા મનુષ્યો તેમના ઉદ્ધોગના ફળનો દરરોજ નાશ કરતાં હતાં, અને તેમ કરવામાં કીર્તિ માંનતાં હતાં. પણ આટલાં ગદાં નિર્દય કૃત્યની વચમાં આગળ વધતાં સૈન્યના માર્ગમાં જેનું છુંપડું અને ખેતર-આગ્યાં હતાં એવા એક ગરીબ માણસે જે ઉચ્ચ વર્તનનો દાખલો દર્શાવ્યો તે જોઈને સેન્ટપીઅરને દિલાસો મળ્યો.

એક બંદુકથી લડનાર સવારોના અધિપતિને પોતાની દુકડીસહિત કોઈ ગામમાં ફરી વળી ધાસદાણો જોરજુલમથી કઢાવવા હુકમ કર્યો હતો. તેઓએ એક નાની કોટડી આગળ આવીને બારણું ઠોક્યું. એક ધોળી દાઢીવાળો વૃદ્ધ પુરૂષ બહાર આવ્યો. તે અમલદારે કહ્યું, 'મને એક લશ્કરને માટે ધાસદાણો મળે એવા ખેતરમાં લઈ જાઓ,' તે વૃદ્ધ પુરૂષે જવાબ દીધો કે 'હાં-સાહેબ તૈયાર છું' તે આગળ થયો તે બીજાપર ચઢ્યો. અધો કલાક ચાલ્યા પછી એક જવનું મુંઢર ખેતર આવ્યું. તે અમલદારે કહ્યું, 'આ અમારી ગરજ બરોબર સારશે.' તે વૃદ્ધે કહ્યું, 'ના લગાર પીરજ રાંખો, બધું કીક થશે.' તેઓ આગળ ચાલતા ગયા, અને એટલામાં એક જવનું બીજું ખેતર આવ્યું. સીપાઇઓ ચોડા ઉપરથી ઉતર્યા, અનાજ કાપ્યું, અને ચોડા પર ચડાવ્યું. તે અમલદારે કહ્યું, 'લાઈખે અમને આટલે દૂર કેમ લાવ્યા? અમે જે પહેલું જવનું ખેતર જોયું તે આવું જ મુંઢર હતું.' તે ખેડૂતે કહ્યું 'એ વાત તો ખરી, પણ તે મારું નહોતું.'

પ્રકરણ ૪.

દ્રવ્યથી વશ ન કરી શકાય એવા મનુષ્યો.

તું સત્યનું સિદ્ધાન્ત આપવા ઇચ્છતો હોય તો તારે જાતે હિંમતવાન થઈને જાણે, તારી રહેણીકહેણી સત્ય રાખીશ તો તારું જીવન એક મોટું અને ઉમદા ધોરણે થઈ પડશે.

પૈસા ખીરવી વખતે, ખરચવી વખતે કે દાન કરવી વખતે દુનીયા આપણને ઘણીજ ભડી બાંસે છે; પણ માનની વખતે, ઉછીણું લેતી વખતે, કે પોતાનું આપણું પણ પાણું લેતી વખતે તો દુનિયા ઘણીજ દુષ્ટ લાગે છે.

શુદ્ધર સિદ્ધાન્ત.

અરે મારા વહાલા સાહેબ ! પુરુષ તેમજ સ્ત્રીનું બહું નામ તેમના આત્માનું સાક્ષાત્ રત્નરૂપ છે. જે માટે દ્રવ્ય ચોરે છે તે નજીની ચીજ ચોરે છે, દ્રવ્ય એ અદૃશ્ય વસ્તુ છે, એ કંઈજ નથી; એ કાલ-માર્ગે હાલું, આજ એનું છે, અને હાલરોનું હાલરૂપ થઈ જાય છે; પણ જે માટે બહું નામ ચોરી લે છે તે મારી પાસેથી એવી વસ્તુ લઈ લે છે કે તેથી એ જાતે દ્રવ્યવાન થતો નથી અને હું ખરેખરો દરિદ્ર બનું છું.

શુદ્ધસપીઅર.

દ્રવ્ય કરતાં કીર્તિ વધારે કિમતી છે.

દ્રવ્ય કહેવત.

પ્રથમ તો એવા મનુષ્ય છે કે તેઓ દ્રવ્યથી વશ કરી શકાય છે. એવા અર્થજ્ઞ બને છે કે તેઓ દ્રવ્ય અને મદ્યપાનને માટે પોતાનો દેહ અને આત્મા વેચવા તત્પર થાય છે. લાંચ અને રૂઝવતથી રદ થયેલી રાષ્ટ્રીય-પરિષદની સુટણી વિષે કાણે સાંભળ્યું નથી? આ કંઈ સ્વતંત્રતા ભોગવવાની કે જાળવવાની રીત નથી. જેઓ પોતાના મન વેચે છે તેઓ ગુલામ છે. તેમના ખરીદનારાઓ અપ્રામાણિક અને અનાતિવાળા છે. સ્વાતંત્ર્યમાં પણ જોખમે રહેલા છે. એક ચતુર વક્તાએ ભાષણમાં કહ્યું કે ‘હું સ્વતંત્ર ભૂમિ પર ઉભેલો છું’ શ્રોતાજનમાંથી એક મોટી બોલી ઉઠ્યો કે ‘તમે સ્વતંત્ર ભૂમિ પર ઉભેલા નથી, તમે તો જે જૂઠના પૈસા મને આપ્યા નથી એવા જૂઠની જોડપર (જોડ પહેરી) ઉભેલા છો.’

લોકોની અધિક સંખ્યા જે માર્ગે જાય તે માર્ગ પકડવાની અને વાહવાદ થાય એવી રીતે ચાલવાની હમેશ લોકોની વૃત્તિ રહે છે. સ્કિલ્લરે કહ્યું છે કે ‘અધિક સંખ્યાનો અર્થ શો? જુદી તો હમેશાં અલ્પસંખ્યા માંગ રહેલી છે. લોકોના મતની તુલના કરવી જોઈએ, મણત્રી કરવી ન જોઈએ. જે રાજ્યમાં સંખ્યાનું પ્રાગલ્ભ્ય છે અને અજ્ઞાની લોકોથી નિર્ણય થાય છે તે રાજ્યની મોટી વહેલી ખરાબી થવાનીજ.’

સ્કૉટલેન્ડમાં ફેટલાક લોકો સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી જુદા પડ્યા સારે નામન મેકલીઅડે કહ્યું કે લોકમતથી વિરુદ્ધ પક્ષમાં રહેવું અને ચિર-વૃત્તિ જેને ‘કર્તવ્યનો માર્ગ’ કહે તે રસ્તે જવું એ એક આત્માની મોટી કસોટી છે. પગલે પગલે તેનો ધિક્કાર થયો અને લોકોએ તેનો ફિટકાર કર્યો. તેના એક પત્રમાં તે લખે છે કે “હોસિરડના લક્તિગ્રુહમાં મેં એક કબર જોઈ તેના પર લેખ હતો કે ‘અહિં એક પ્રામાણિક માણસ સૂતો છે.’ આજ સ્તુતિને પાત્ર થાઉં એવી મારી રહેણી થાય એજ માત્ર હું ઇચ્છું છું.”

અલજુ અને બેરીકર લોકો અનીતિવાળા લોકોના હાથમાં સપડાઈ જાય છે; અને અલજુ હજી લોકોમાં ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. એક ફ્રેંચ જિન્ટવૈદને પોન્ટ ન્યુફનો માર્ગ અટકાવવાને પરિણામ નશીયત આપનારી ન્યાયસભામાં લઈ ગયા સારે ન્યાયાધીશે તેને કહ્યું, “મૂર્ખ, તારી ધૂળ જેવી દેવા, જેને હું ‘કદી નિષ્ફળ ન થાય એવી’ કહે છે, તે વેચવામાં તારી આસપાસ હું લોકોની મેદની શામાટે એકઠી કરે છે ને તેમની પાસે આટલા બધા પૈસા શા માટે નીચોવી લે છે?” તે જિન્ટવૈદે જવાબ દીધો, ‘મારા સાહેબ, એક કલાકમાં ફેટલા લોકો પોન્ટ ન્યુફ ઓળંગે છે એમ આપ ધારે છે?’ ન્યાયાધીશે કહ્યું, ‘હું જાણતો નથી.’ સારે હું તમને કહીશ. આમરે દશહજાર લોકો એમાંના ફેટલાને આપ ડાહ્યા ધારે છે?’ ‘અરે, કદાચ મોને.’ તે જિન્ટવૈદે કહ્યું ‘એ તો આપે ધણીજ વધારે સંખ્યા કહી. પણ આપના કલાક પ્રમાણે એ સો માણસ બાતલ મડું છું અને બાકીના નવહજાર ને નવસેને મારા ઘરાક સમજું છું.’

સઘળે ટેકણે માણસોને લાંચ આપવામાં આવે છે. તેઓમાં પ્રામાણિક-પણ, સ્વાભિમાન કે મર્દાંધસિરેલા મોટામની વૃત્તિ નથી. તેમનામાં એવા ગુણ હોત તો તેઓ દરેક પ્રકારની રજાવતને ધિક્કારી કાઢત. વાપરવા લાયક કે નાલાયક સામાન ચલાવી દેવા માટે સરકારી નોકરોને લાંચ આપવામાં આવે છે. એથી જેવા સિપાઈઓ લકાઈમાં જવાને દૂર કરે છે કે તેવા

તેમના અર્ધા ફળવેલા જોડાઓ ફાટી જાય છે, જૂના ઉનના કોટ ચીથરી-આળા થઈ જાય છે, અને વરખ ચોંટાડેલા ખોરાક સડી જાય છે. ઉત્તર-પ્રવ પાસેના પ્રદેશમાં ટૂંક નેર્સના ખારવાઓને કેવો ખરાબ ખોરાક મળતો તે વિષે તેને ઘણું ખેદકારક વર્ણન કરવું પડ્યું. મુલકી નોકરીમાંના હલકા નોકરો લાંચ અને રૂશવત લે છે તેનું આ પરિણામ છે.

ઘણી રીતે ગેરવાજખી હકશાઈ લેવામાં આવે છે. અમુક અમલદારને નાણાં મળવાનો રૂખતો (ચેક) પહોંચે છે કે તે તરત હિસાબ મંજૂર કરે છે. આ પ્રમાણે ઘણાં માણસોને સાધારણ પગાર મળે છે તોપણ તેઓ સમૃદ્ધિ-માન થાય છે. એક જાહેર સભાના નોકરે એક કામમાં ભારે રૂશવત લીધા પછી તે સભાની બેઠકને ખારણે આવી મતઘણની જાહેર ખબર ચોટવામાં આવી કે 'સભાના નોકરોને લાંચ લેવાની છૂટ નથી.' રસોઇયાને વેપારી પાસેથી હકશાઈ મળે છે. છુટકેરે દારૂના વેપારી સાથે છુપી સમજુતી કરેલી હોય છે.

'કાઠપેસ' કહે છે કે આ કાપદાંવિરૂદ્ધ હકશાઈથી વ્યાપારના બ્વહાર બગડી જવાનો ઘણો સંભવ છે. પણ કંદી પણ એ દુર્ગુણ ચાકરોનાં રહે-કાણે કે બજારથી જાંચે સ્થાને ચડે અને કાઠ પણ જાહેર કચેરીમાં પ્રવેશ કરે તો સરકારી નોકરીની કાર્યનિપુંણતાનો અન્ત આવે કે તેમના પર કાઠનો વિશ્વાસ રહે નહિ. સરકારી નોકરો પ્રામાણિક હોવા જોઈએ, તેમજ જવાબદારી અને વિશ્વાસના ઓઢા પર કાઠ પણ અમલદારને વિષે કાઠ પણ તરેહનો. અંપ્રામાણિકપણાનો સંશય પણ રહેવો ન જોઈએ એ ઘણુંજ અંગતનું છે. સરકારી મુલકી નોકરો બક્ષીસો લે છે એવી શંકા સર્વત્ર પ્રસારે તો તો ખરેખરે દુર્ભાગ્ય સમજવું.

એક યોજક આશ્ચર્યમાં એસતાં માણસોની સંખ્યા નોંધવાની એક રીત સૂચવી. પણ ઉપમંત્રી (સેક્રેટરી) એ મત. અમલમાં આણુવા અસમર્થ હતા. તેણે કહ્યું, 'એ યુક્તિ આપણને કંઈ કામની નથી. જેથી આપણા દેશના લોકો પ્રામાણિક થાય એવા સાધનની આપણે જરૂર છે, અને મને લાગે છે કે એ સાધન મળી આવવાનો સંભવ નથી.' આપણને પ્રામાણિક માણસો જોઈએ છીએ એવી સર્વત્ર ખૂસ છે. જેમના પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો છે, તેમની ચોરી અને જગમદ પોલીસ-કચેરીઓમાં ઘણીવાર ઉઘાડાં થાય છે, અને પરિણામે તેઓ પરથી વિશ્વાસ ખીલકુલ ઉડી જાય છે અને

તેઓ ખરાબ ખંસત થાય છે. વિશ્વાસ રાખવાં લાયક સદ્ગુણની સહુથી વધારે ખોટ છે. સદ્ગુણ એટલે વિશ્વસનીયતા, એટલે તમે વિશ્વાસપાત્ર છો એવી તમારાં કૃત્યથી બીજાને ખાતરી આપવી તે.

પરદેશમાં પણ આવીજ સ્થિતિ છે. રશિયા, ઈંગ્લેન્ડ અને રૂપેન એ ખાગતમાં સહુથી ખરાબ છે. રશિયામાં ઉંચામાં જિંચી પદવીના પણ સરકારી નોકરોનો રશવત લેવાનો દુર્ગુણ ધણોજ ઉઘાડે છે. તમારે જે માર્ગે જવું હોય તે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને દ્રવ્ય આપ્યા વિના છુટકો નથી. દરેક કળી, શકાય એવે પ્રકારે લાંચ લેવાય છે. માત્ર પૂરો, પાડનાર અને જે અમલદારોએ તેમના પર અંકુશ રાખવો જોઈએ તેમની વચ્ચેની મસજતથી માંડીને તે માત્ર હાથોહાથ અપાય છે. લાંસુધી રશવતનો પ્રચાર એવો સ્પષ્ટ છે કે કોઈથી નથી એમ કહી શકાવું એવું જહાનું કંઠાય છે કે સરકારી નોકરોનો પગાર ધણોજ ટુંકો છે. મોસ્કો અને પીટર્સબર્ગ રેલવે બાંધતાં ધણો ખર્ચ થયો. ઈજનેરો અને કારીગરોને ભારી રકમો મળી અને તેટલીજ મોટી રકમ દેખરેખ રાખનારા અને કારભાર ચલાવનાર મુખ્ય અધિકારીઓ ખર્ચ ગયા. ઇરાનેનો એકથી રશિયા જોવા ગયો તેના લાલને માટે રશિયાનો શહેનશાહ રાજધાનીમાં થઈને સહેલ કરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે શાહનદા મેન્દરિયેકોફ તેની સાથે હતો. તે ઇરાનીએ સુવર્ણના ધુમટો, ઐનાઈટના* ચાંસલાઓ, અને ઘણા માછલો લગણુ હારબંધ શોભાપમાન ટુકાનો જોઈ ત્યારે પૂર્વ તરફના લોકો એવી ચીજો તરફ જોવી બેપરવાઈ બતાવે તેવાજ અનાદર દર્શાવ્યો. આખરે શહેનશાહે પોતાના શાહનદા તરફ વળીને ચીડવાયલે ચહેરે તેના કાનમાં પૂછ્યું કે આ માણસ વિસ્મય પામે એવું કંઈ પણ આપણે એને બતાવી શકીએ એમ નથી ? તે શાહનદાએ જવાબ દીધો, હા, સાહેબ, એમને મોસ્કો અને પીટર્સબર્ગ રેલવેનો હિસાબ બતાવો. આવી રીતનો 'દ્રવ્યસાવ' ઈંગ્લેન્ડ એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં પુષ્કળ થાય છે. રૂપેનમાં પુરજના અધિકારીઓને લાંચ આપે સારેજ, દરેક વહાણ બંદરમાં દાખલ થઈ શકે છે. જેવું જહાનું રશિયામાં કાદવામાં આવે છે તેવુંજ અત્રે પણ કદાય છે. તે એ છે કે, રૂપેનના મુલકી સરકારી નોકરો રશવત લીધા વગર પોતાનો નિભાવ કરી શકતા નથી.

પ્રગતસત્તાક રાજ્યમાં પણ માણસોને લાંચ લેવાની ખાસિયત અને ખુશી હોય છે. દ્રવ્યથી ઘણી અડચણો દૂર થાય છે, અને ઘણા મંદિષ્ઠ

* એક નળનો અડરીયો પથ્થર.

વિધોનું નિરાકરણ થાય છે. અમેરિકા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ છે, ત્યાં પણ ખૂબ રક્ષણ લેવાય છે. અધિકારીને પગાર માત્ર બસ નથી. મોટામાં મોટા અમલદારોને પણ ગાડી, ઘોડા, અને નગદનાણાની બક્ષીસના રૂપમાં લાંચ આપાય છે. દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને પ્રામાણિક, રાજનીતિમાં ધુરંધર અમેરિકનોને માત્રમ પડે છે કે કપટવૃત્તિ અને રક્ષવતથી રાજ્યકારભારમાં નિપુણતાનો જરૂરી સમૂહ નાશ થાય છે, અને સાર્વજનિક સદગુણનું ધોરણ હલકું પડી જાય છે.†

દુનિયામાં બધે આવીજ સ્થિતિ છે. રાજ્ય કેવા પ્રકારનું કહેવાય છે, એક રાજસત્તાક, શિષ્ટજનસત્તાક, કે પ્રજાસત્તાક, તે કંઈ અગત્યનું નથી. નીતિનો આધાર રાજ્યના પ્રકાર પર નથી, પણ રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર પર છે. સ્વાર્થવૃત્તિથી વાપરે તો રાજકીય સત્તા પ્રજાને એક શાપરૂપ છે, બુદ્ધિપૂર્વક

૪૧૮૭૨ ના જાનેવારીનો 'નોર્થ અમેરિકન રિવ્યુ' એક જુઓ લેકમ ક્રિકેટ કહે છે કે રાજ્યપદવી અને રાજ્યદ્રવ્ય માટે અતિદુષ્ણા રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રસારેલી છે. ગમે તેવું વેરાન જગ્યાએ આવેલું અપ્રસિદ્ધ ક્રુ'પકું હોય નોપણ તેવું નીતિધોરણ આ દુષ્ટ ચેપથી બચ્યું નહિ હોય. રાજ્યમાં વિરૂદ્ધ પક્ષામાંથી એક પક્ષ ખીજને હંકારે છે ત્યારે નાનામાં નાની કારકુની સુધીના દરજ્જા અને પગારવાળી લગભગ સઘળી જગ્યાનાં માણસોને ઘેર બેસાડવામાં આવે છે. યુદ્ધધોષ એવો થાય છે કે 'લૂંટની માલિકી જય મેળવનારાઓની છે.' ક્રિકેટ કહે છે કે આપણે શરમ સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે સર કરેલા શહેરમાં પ્રવેશ કરતી સેના પર 'મહો, સુંદરી અને લૂંટ' એવા પોકારથી જેવી અસર થાય છે તેવીજ અસર આથી આપણી રાજનીતિ પર થાય છે. આપણે નામોશી ભરેલી લૂંટવાની રીતથી એટલા બધા પરિચિત થયા છિયે કે હવે આપણી બેદરકારી જોઈ આશ્ચર્ય પામીએ છિયે અને પ્રજાની વિદગ્ધિ થોડે અંશે બાહેર મારી ચલેલી છે એ ખરી વાત સમજવા માંડીએ છિયે. (૫૦ ૮૯) કોઈ પણ પ્રજાની તવારીખમાં જે ધણાંજ અનીતિના સમયની રૂપરેખા કરે એવી વસ્તુસ્થિતિ જોન્સનના કારભારના દરમિયાનમાં હતી. હાલહા, લાંચ અને ખાકીના રાજનીતિને લગતા કંઠાળો કપાતરે એવા દુર્ગુણોનો સમુદાય, જેમ જેમ નીચી પદવીના માણસોનો વિચાર કરીએ છિયે, તેમ તેમ વધતો જવામાં આવે છે. આખરે આપણે એક એવા જગતી લુચ્ચા માણસને જોઈએ છીએ કે તે પોતાના પક્ષ માટે મતપૂરણી કરે છે (ખુબ મન એકઠા કરે છે), અથવા પરચરે પરચરે લે છે, અને જે પૈસા કોઈક હમેશ્વાર પાસેથી 'ગ્રામ (એક પ્રકારનું માપ) દારૂ આપવાથી વસા કરાય તેવા સ્વતંત્ર મત આપનારને સંતુષ્ટ કરવા' તેણે મેળવ્યા છે તે પૈસા ચોરી લઈ પોતાનો લાલ મેગરે છે.

અને નિષ્પક્ષપાતે વપરાય તો જનમંડળને એક-મેટા આશીર્વાદરૂપ છે. અધિકારિવર્ગમાં પ્રથમ સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રવર્ત્તમાન થાય તો જે દેશ-પર એવી રીતે રાજ્ય ચાલે તે દેશના ભોગ સમજ્યા. એ સ્વાર્થરૂપી અનર્થ નીચલા નીચલા વર્ગોમાં પ્રસરતો જાય છે, અને એ પ્રમાણે સર્વ વર્ગના લોકોમાં અતિદરિદ્રમાં પણ, એ વૃત્તિ માલમ પડે છે. હરામનો પત્તો ભેગો કાઢો અને સ્વાર્થવૃત્તિ મનુષ્ય કાંઈ એટલે જીવન સાર્થક કાંઈ એમ લોકો સમજતાં થાય છે. સુનીતિનો સાગ થાય છે. પ્રામાણિકપણાં સદ્ગુણને લોકો ભૂલી જાય છે. વિશ્વાસ જતો રહે છે, અને જનમંડળ માત્ર પક્ષી અને દ્રવ્યને માટે મથી મરે છે.

તોપણ સઘળા જમાના ને યુગમાં એવા પણ મનુષ્યો જોવામાં આવ્યા છે કે જેઓએ દ્રવ્યથી ખરીદાવાની ના પાડી છે. દરિદ્રમાં દરિદ્ર પણ કર્તવ્યની પ્રેરાણાથી વેચવાની ના પાડી છે. ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનોમાં ધનની તૃષ્ણા હિંમતવાનું મનુષ્યને અયોગ્ય ગણાય છે, તેથી સરદાર પોતાની ટોળીમાં ધણીવાર સહુથી ગરીબ હોય છે. ઇંગ્લેન્ડના લોકોમાં, યુનાની લોકોમાં, અને રોમન લોકોમાં ગરીબ પુરુષો પ્રજાના ઉત્તમ કલ્યાણકર્તાઓ થયા છે. એલિશાને ભવિષ્યવાદી થવાની ઇશ્વરપ્રેરણા થઈ સારે તે હળ ખેડતો હતો, અને સિન્સનેટસને રોમના લશ્કરની સરદારી કરવાનું આમંત્રણ આવ્યું સારે તે પોતાનાં ખેતરોમાં હતો. ક્સાક્રેટીસ અને ઇપિમિનોન્ડાસ ગ્રીસમાં દરિદ્રવર્ગમાં હતા. આપણા ધર્મના ઇશ્વરપ્રેરિત સ્થાપકો જાલદીઅન માછીઓ પણ એવાજ હતા.

એરિસ્ટાઈડીસને દૈદ પ્રામાણિકપણા માટે 'ન્યાયી' કહેતા હતા. તેની ન્યાયવૃત્તિ નિષ્કર્ષ હતી અને આત્મત્રંપમ અદ્વયશૂન્ય હતો. તેણે ઝંઝેરન અને સ્કોમિસ આગળ યુદ્ધ કર્યું અને પ્લેટીના યુદ્ધમાં લશ્કરની સરદારી ભોગવી. તેણે રાજ્યમાં મોટામાં મોટી પદવી ભોગવી હતી તોપણ તે મરી ગયો સાંસુધી ગરીબ હતો. દ્રવ્યથી કે ખીન્ન કશાથી તે વેચાતો નહિ. કશાથી પણ તે કર્તવ્યનાં માર્ગથી પ્રચલિત થવા પ્રેરાતો નહિ. એમ કહેવાય છે કે તેના સુંદર દેહાન્તનું મનન કરવાથી અંધિનિયન લોકો તમારે સદ્ગુણી થયા. એક પ્રમંથે ઇન્ડિક્સના એક કરુણરસ નાટક લખવામાં એક વાક્ય સુનીતિ વિષે કહેવામાં આવ્યું કે તરતજ આતાજનની દષ્ટિ વચર ઈચ્છે, સ્વાભાવિક રીતેજ પાત્ર તરફથી એરિસ્ટાઈડીસ તરફ ફરી.

અંધિનિયન સરદાર ક્રોશિયન, જે ઘણી હિંમત અને દીપ્તદૃષ્ટિવાળો

મનુષ્ય દત્તો તેને 'મુજનની' અટક આપવામાં આવી હતી. મદાન એલેક્ઝાન્ડરે મીસ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે તેણે દ્રૌશિયનને દેશમક્ષિતમાંથી પ્રવસિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. દ્રવ્ય અને મરજમાં આવે તે એશિયામાંનાં ચાર શહેર તેણે તેને આપવા માંડ્યાં. પણ દ્રૌશિયનના ઉત્તર પરથી તેનું નિઃશ્વંક સદર્તન જળાઈ આવ્યું. તેણે કહ્યું, 'એલેક્ઝાન્ડર મારા પર ખરેખરી પ્રીતિ રાખતો હોય તો તેણે મારે પ્રામાણિકપણું મારી પાસે રહેવા દેવું.'

પણ વક્તા ડિમોસ્થનીસ દ્રવ્યથી વંચાયો. એલેક્ઝાન્ડરનો એક સરદાર, હાપેન્સસ એંથન્સમાં આવ્યો ત્યારે વક્તાઓની દૃષ્ટિ એના દ્રવ્ય નરક ગઈ. ડિમોસ્થનીસ એમાંનો એક દત્તો. પણ પ્રામાણિકપણા વિનાનું સુભાષણ ચા કામનું? ડિમોસ્થનીસે હાપેન્સસની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે સરસારે જોયું કે એનું મન રાગના સુંદર નકશીવાળા એક પ્યાલાથી ઘણું ખુશ થયું છે. તેણે કહ્યું, તમે હાથમાં લઈ લુઓ એટલે તેનું વજન તમને માલમ પડશે. ડિમોસ્થનીસે પૂછ્યું, 'એનું શું ઉપજે?' હાપેન્સસે જવાબ દીધો, 'એનું મધ્ય તમને વીસ ટૅલન્ટ* ઉપજશે. તેજ રાતે તે પ્યાલું માંહે વીસ ટૅલન્ટ મળીને ડિમોસ્થનીસને મોકલવામાં આવ્યું. ડિમોસ્થનીસે એ બક્ષીસની ના કહી નહિ. આ ખીનાથી એ વક્તાની નામોશી થઈ અને તેણે તરતજ એર ખાધું.

એથી ઉલટું સિસરોએ મિત્રો તેમજ પોતાના દેશના દુશ્મનો પાસેથી બક્ષીસ લેવાની ના પાડી. તેના છપા ખૂત થયા પછી કેટલેક દાદા સીઝર આગરંદે પોતાના પૌત્રના હાથમાં સિસરોનો એક અન્ય જોયો. તે છાન્ડરાએ તે અન્ય સંતાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ આગરંદેસે તેની પાસેથી તે લીધો; ઉપરઉપરથી વાંચી જોઈતેણે છાન્ડરાને તે અન્ય પાછા આપ્યો ને કહ્યું, 'મારા પ્રિય બાળ, આ એક છટાદાર વક્તા અને પોતાના દેશ પર પ્રેમ રાખનાર હતો.'

સઘળાએને નાસી જવું પડ્યું ત્યારે તેઓએ જેમ પોતાની મિલકત સાથે લીધી તેમ તમે કેમ થોડી મિલકત જ લીધી એમ જ્યારે બિચારાને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, 'તમારે આશ્ચર્ય પામવાનું કંઈ કારણ નથી. હું મારો સઘળો ખજાનો મારી સાથેજ લઉં છું.'

ડાયોકલીશિયને થોડો વખત સુધી રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે

મહિસમિલિયને તેને રાજ્યતંત્ર ફરીથી સ્થાપીન કરવા આમંત્રણ કીધું. ડાયોકલીશિયને ઉત્તર દીધો કે, 'સેલોનામાં' મારે હાથે રોપેલી કાળી, જે સુંદર ખડખડી હું જાતે પકડું છું તે, અને મારી વાડીમાં જે મનોરંજક વાવણી મેં કીધી છે તે સવળું હું તમને બતાવું તો તમે મને સત્તાના લોભને માટે સુખના ઉપભોગનો ત્યાગ કરવા આગ્રહ નહિ કરો.'

જેને માટે એણે ઉઘમ કર્યો હતો તે એવું પોતાનું હતું, એનીજ મહેનત અને શ્રમનું ફળ હતું. જે ઉદ્યોગના સ્વભાવથી મહેનત કરનારમાં ખંત, યોદ્ધામાં સાહસવૃત્તિ અને રાજકારભારીમાં દૃઢતા આવે છે, તે ઉદ્યોગનો સ્વભાવ એણે ગ્રહણ કર્યો હતો. ઉદ્યોગ અપ્રામાણિકપણાનો પ્રવેશમાર્ગ બંધ કરે છે. પ્રત્યેક મનની શક્તિ ખિણવવાને વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉધારે છે, અને હરેક ધર્મમંત્રી 'અને જનમંડળ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે નવો ઉત્સાહ પ્રેરે છે. આ કારણથી 'રોમન લોકોએ ડાયોકલીશિયન રાજકીય' ધર્મ ફરી બજાવે એમ ઇચ્છ્યું.

મોજશોખ કે સત્તા કરતાં મંત્રાંજ એ વધારે સારી વસ્તુ છે. 'ખરેખર, તે કુદરતી ધન છે, એકલિચ્છાએથી એન મેરી વારંવાર ઇચ્છતી કે રાણી જન્મી તેના કરતાં હું ગોવાળીબધુ જન્મી હોત તો વધારે' સારું. પ્રેમનો બદલો ન મળવાથી અને મંત્રિમંડળથી થયેલા સત્તાના ઘટારાથી જે રીબાવવા જેવું ભારે મંકદ મારે સહન કરવું પડ્યું તેમાંથી હું બચત, અને ધણા ધર્માર્થ પ્રાણુભાગીઓ બળી મરવાથી બચત.

ગુરૂ અને પ્રામાણિક માણસો દ્રવ્ય માટે ઉઘમ કરતા નથી; તેઓ પ્રીતિ, માન, અને સદ્ગત્તિની કીર્તિને અર્થે ઉઘમ કરે છે. સોક્રેટીસે ખરી નીતિના પોતાના વિચારો તજવા કરતાં મરવું વધારે પસંદ કીધું અને લાસ કેસસે ગરીબ ઇંડિયનોનાં કષ્ટ ઓછાં કરવા પ્રયત્ન કીધો, ત્યારે તેમના મનમાં દ્રવ્ય કે દેશનો વિચાર નહોતો. તેઓએ સર્વ વિચારશક્તિવાળાં પ્રાણુઓની ઉન્નતિ સારૂ તેમજ જેઓ રોમાના હતા તેમના છુટકારા સારૂ ઉઘમ કીધો.

મિક્રાયલ એન્જેલોને પોપેના મેંટ પીટરના કામો પર દેખરેખ રાખવાનું માથે લેવા ફરમાવ્યું, ત્યારે પગાર નહિ લઈ પણ 'પ્રભુપ્રીત્યર્થેન' કે મ કરીશ એવી શરતેજ તેણે તે કામ કરવાનું કબજા કીધું. 'બૂસેદસના વીઅર્ડે' પોતાની એક જમી લેનાર ગૃહસ્થને કહ્યું 'તમારા પૈસા તમારી પાસે

રહેવા દો. દ્રવ્ય લઈ કામ કરવાથી કળાકૌશલ્યનો નાશ થાય છે, તેમજ એટલું પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે વીઅર્સ ઓફ વિલક્ષણ સ્વભાવનો હતો.

રાજ્યકાર્યમાં જેઓ જીવન ગાળે છે તેઓ દ્રવ્ય અને પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરવા બહુ ઇચ્છે છે. સરકારી નોકરી બરોબર બજાવ્યાથી પ્રામાણિક પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો તે ધણીબરો વખત નીતિબ્રષ્ટ ચલાવું સાધન થઈ પડે છે. આથી લોકો દેસકલ્યાણના ઉત્તમ ઉદ્દેશનો ત્યાગ કરી અધમ ઉદ્દેશથી વર્તતાં શીખે છે અને જ્યાં પુરુષવિશેષ તરફ પક્ષપાતના વિચારથી પદ્ધતિ અપાય છે ત્યાં રાજનીતિની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે અને સદ્વર્તનનો અપકર્ષ થાય છે.

એન્ટ્રું માર્ચેલ જૂના રોમન લોકોના જેવા બાંધાનો દેશભક્ત હતો. તે તોફાની જમાનામાં થઈ ગયો. ૧ લા ચાલ્ડર્સના રાજ્યની શરૂઆતમાં તે હલ શહેરમાં જન્મેલો હતો. બાળક હતો ત્યારે તેણે ચાર વર્ષ કેંબ્રિજમાં ટ્રિનિટિ વિદ્યામંદિરમાં ગાળ્યાં. પછી તેણે યૂરોપમાં મુસાફરી કરી. ઈટલિમાં, તેને મિલ્ટન સાથે મુલાકાત થઈ અને મરણપર્યન્ત તેનો મિત્ર રહ્યો. તે ઈંગ્લેન્ડ પાછો આવ્યો ત્યારે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. તે સ્વતંત્રતાનો હમેશ રક્ષક અને વધેક હતો તોપણ તેણે એ યુદ્ધમાં કંઈ ભાગ લીધો હોય એમ દેખાતું નથી. ૧૬૬૦ માં જન્મનગરના પ્રતિનિધિ તરીકે તેને રાષ્ટ્રીય પરિપક્વમાં ખેંચવા પત્રક દરવામાં આવ્યો; અને પોતે એ સભાનો સભાસદ રહ્યો ત્યાંસુધી નગરાધિકારીને અને પ્રતિનિધિ નીમાયાઓને દરેક ટપાલમાં પત્ર લખતો ને જે જે ખીના સભામાં બનતી તે તે સર્વ વિદિત કરતો.

જેમ મિલ્ટનની વૃત્તિ એક રાજાધિપત્યની વિરુદ્ધ હતી તેમ માર્ચેલની તેવી નહોતી. એનું જીવનચરિત લખનાર એને ‘ઈંગ્લેન્ડ, સ્વતંત્રતા, અને મહાન અધિકારપત્ર મેક્સા આર્ટી’નો મિત્ર’ કહે છે. ચોગ્ગ રોતે નિયમિત થયેલા એકરાજાધિપત્યને માટે તેને કંઈ વાંધો નહોતો અને તેથી તેણે રાજાધિકાર પુનઃસ્થાપનને (રેસ્ટોરેશનને) પુષ્ટિ આપી. લોકોની ઇચ્છા રાજાધિકાર ફરીથી સ્થાપિત થયેલો જોવાની હતી, કેમકે તેઓ ધારતા હતા કે ૨ જો ચાલ્ડર્સ પાછો આવશે એટલે શાંતિ અને રાજભક્તિ પાછાં આવશે. એમ ધારવામાં તેમની મોટી ભૂલ હતી. માર્ચેલને દરબારનો યત્ર ગણવામાં આવ્યો નથી એમ દર્શાવવા તેને લૉર્ડ કાર્લિઈલ જોડે એલચીના કામપર રશિયા જવા નીમવામાં આવ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં દેશમાં ઘણો અનર્થ થયો. રાજ્યાસન પર પાછા આણેલા રાજાને વારંવાર પૈસાની તંગી પડી. હમેશની ખોટ પૂરી પાડવા

તેણે દરેક ઉપાય ચોલ્યો. તેણે જગ્યાઓ વેચી અને અમુક વસ્તુ ; વેચવાનો અધિકાર અમુક માણસનેજ આપ્યો. માર્વેલે મત આપનારાઓને જે પત્રો લખ્યા તેમાંના એકમાં તેણે કહ્યું કે 'રાજા અતિશય તંગીમાં છે, અને મોજ-શાખમાં મગ્ન છે, અને પ્રજા પૂર્ણ અમંતુષ્ટ છે.' ઓલ્ડ બેક્લી આગળ પેન અને મીડ નામના બે કડવેકરના પર કામ આવતું હતું ત્યારે પુરાવો લખનાર અધિકારીએ બીબ્બોની સ્પેનની ધર્મવિચારણસલામાં (ક્રિક્લિંગ-સિસ્ટનના*) વખાણ કર્યા અને કહ્યું કે 'જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં એના જેવું કંઈ નથી ત્યાંસુધી મધું જરોબર થનાર નથી.'

રાજાએ દરબારીઓ અને સ્વધર્મત્યાગ કરનાર દેશાલિમાનીઓ મારફતે કંઈપણ અંદેશો આપ્યા વગર પૈસો ઉઘરાવવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેણે હમ્મરો રૂપીઆની લાંચ આપી દેશલક્ષ્મીને વરા કીધા. પણ માર્વેલે એ પ્રમાણે ખરીદ કરી શકાયો નહિ. તેણે રાજા અને તેના ખુશામતિયા વિષે નિંદાત્મક કાવ્ય છપાવ્યાં. એ કાવ્યો રાજાથી માંડીને તે વેપારીવર્ગ સુધી સર્વ વર્ગના લોકોએ વાંચ્યાં. રાજાએ તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા નિશ્ચય કીધો, તેને ધમકી આપી, તેની ખુશામત કીધી. તેના ઉપક્રમમાં અડચણો નાંખી, તેને અતિશય પ્રીતિ દર્શાવી, તેની આમ્રપાસ બેઠુઓ મૂક્યા, તેને છુટવાને મારી નાંખવાને માર્ગમાં હરામખોરો છુપાવ્યા અને સુંદરીઓના પ્રેમથી તેને વરા કરવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. પણ ડેલિસા જેવી કાંઈ પણ અપવિત્ર સ્ત્રી તેની દડતાનો મર્મ સમજી શકી નહિ. તેનું પ્રામાણિક-પણું એવું દટ હતું કે તે ભયથી કે લાંચથી કંઈ નહિ. ધમકી અને ફાવતની સામા થવાને અભિમાન નીતિધોરણને મદદગાર થાય છે. જે દરબારમાં કાંઈ પણ પુરુષ પ્રામાણિક નહોતો અને સ્ત્રી પતિવ્રતા નહોતી તેવા દરબારમાં આ નમ્ર જાદુમંત્ર અપૂર્ણ રીતે ફળવવામાં આવ્યો, પણ માર્વેલે દેશાલિમાન ધરાવતો હતો તો તે પણ આ મંત્રની સામા ટકી રહ્યો.

એમ કહેવાય છે કે કાશાધિકારી લૅન્ડ ડૅન્મિ પોતાના જૂના સહા-બ્યાથી માર્વેલેને દ્રવ્યથી વરા કરવા માટે તેની મુલાકાત લેવા તેને કાતરીએ ગયો. છૂટા પડતી વખતે કાશાધિકારીએ તેના હાથમાં ૧૦૦૦ પૌન્ડનો તિજોરી-પરનો રૂપતો (ચેક) છૂપી રીતે સેરવી દીધો અને પછી પોતાના રથ તરફ

* સ. ૧૬૨૪ માં જાન્યુઆરી ૧૬૨૪માં રજાપેલા ધર્મપંથનો માણસ.
x સ્પેનમાં સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી નિર્જન ધર્મવાળાઓને સાસન કરનારી કેરટ.

ગયો. માર્વેલે કૃપતો જોયો કે તરતજ કાશાધિકારીને જૂમ પાડી કે મારા સાહેબ, બીજો થોડોક વખત આપને મારી સાથે રોકવા માયું છું.' તેઓ પાછા કાતરીયામાં ગયા અને માર્વેલે પોતાના નોકર જોકને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું, 'ભાઈ જોક ! કાલે હું શું જમ્યો હતો ? જોકે કશું કેમ સાહેબ ! આપને યાદ નથી ? બજારમાંથી એક સ્ત્રી પાસેથી ગોમ વેચાતું લાવવા આપે મને હુકમ કીધો હતો તેમાંનું થોડુંક આપ જમ્યા હતા.' ' બહુ સારું ભાઈ ! આજે મારે શું જમવાનું છે ? ' સાહેબ ! આપ ભૂલી ગયા કે આપે મને ખલાનું હાડકું જૂજવા માટે જાયું મરવા માટે ફરમાવ્યું છે ! ' ' ખરી વાત ભાઈ ! જા તને રજા છે '. માર્વેલે કાશાધિકારી તરફ જોઈને કહ્યું, ' મારા સાહેબ ! આપ સાંભળો છો ? અર્નૉ માર્વેલને બોજન મળે છે. આ આપનો કૃપતો, મારે એનું કામ નથી. તમે જે પ્રકારની કૃપા દર્શાવવા ઇચ્છ્યું હતું તે હું સમજું છું. અહિં મારું કર્તવ્ય મારા મત આપનારાઓની સેવા બજાવવાનું છે. પ્રધાનમંડળ પોતાની મતસજ સાથે એવાં માણસો શોધી લે. હું એમાંનો નથી. "

માર્વેલે જીવ્યો ત્યાંસુધી ઉમદા વૃત્તિથી વર્ત્યાં. તેનું સદ્ગતિન અનિષ્ટ હતું. તે મત આપનારાઓનો ખરેખર પ્રતિનિધિ હતો. દરિદ્રી નહોતો, તોપણ તેની રહેણી સારી અને કરકસરવાળી હતી. ૧૬૭૮ જુલાઈમાં તેણે મત આપનારાઓની છેલ્લી મુલાકાત લીધી, લંડન પાછા ફર્યા પછી તરતજ કંઈ પણ અગાઉના મંદવાડ સિવાય કે દેખીતા શરીરના ઘસારા સિવાય તે મરણ પામ્યો. કેટલાક કહે છે કે તે ઝેરથી મરણ પામ્યો. એ કદાચ ખરું નહિ હોય. પણ એતો ખરું છે કે તે જીવ્યો ત્યાંસુધી પ્રામાણિક રહ્યો. તેણે પોતાનું પવિત્ર વર્તન હમેશ જાળવ્યું. તેણે વાજબી વાતનું હમેશ રક્ષણ કીધું. તેને ' સજ્જનોએ અહાયો, દુષ્ટ પુરુષો તેનાથી બીધા. થોડાજ તેનું અનુકરણ કરી શક્યા, અને કોઈકજ તેની બરોબરી કરી શક્યા. હૃદયમાં તેની કબરના પથ્થર પર આવા શબ્દો લખેલા છે.

માર્વેલેની પેઠે બેન્જમીન આગ્રહી અને ખરાબોસો હતો. તે બહાદૂર કવિની મરીબાઈ અને મંદવાડમાં ૧ લા વ્યાડસે તેને ઘણે કાળે થોડી વાર્ષિક બંક્સીસ મોકલી ત્યારે બેને તે પૈસા પાછા મોકલ્યા ને એવો અંદેશો કહાવ્યો કે હું ધારું છું કે હું સાંકડા માર્ગમાં રહું છું માટે એ મને આ બંક્સીસ મોકલે છે. એમને કહો કે તમારા આત્મા એવાજ સાંકડા માર્ગમાં રહે છે.

ગોડડરિમથ પણ એવો મનુષ્ય હતો કે ને દ્રવ્યની વશ કરી શકતો

નહિ. તેણે અત્યન્ત ગરીબાઈ જોઈ હતી. તે યુરોપમાં ભટક્યો હતો અને વાંસળી વગાડી પોતાની આજીવિકા મેળવી હતી. તે દાણો, ઘાસ વગેરે ભરવાના ધરમાં અને ખુલ્લા આકાશની નીચે સૂતો હતો. તેણે નાટકકારનું, ઉપશિક્ષકનું, અને દાકતરનું કામ અજમાવ્યું હતું, પણ એ યધા ધંધા કર્યા છતાં તે જુએ મુઝો હતો. પછી તેણે ગ્રંથકર્તાનો ધંધો અજમાવ્યો અને સફળદસ્થ થયો. પણ તે કદી પણ દરિદ્રતાના પંખમાંથી તદ્દન બચી ગયો નહોતો. ‘હું કાતરીઆમાં આજીવિકા માટે લખતો હતો અને દૂધના હિસાબ માટે મારા પર તગાદો થશે એમ હું ધારતો હતો,’ એમ તે પોતાનું વર્ણન કરે છે. એક દિવસ હું બહુ સંકટમાં છું એવો સંદેશો જૉન્સનને ગોલ્ડ્સ્મિથ તરફથી મળ્યો. તે વિદ્વાન ગૃહસ્થ તેને મળતા ગયો અને જુએ છે તો તેને ધરના ભાગ માટે ધરપણી આણીએ કેદ કરેલો જોયો. તેની પાસે વેચવા માત્ર એક હસ્તલિખિત ગ્રંથની ગાંસડી હતી. જૉન્સને તે લીધી અને તે ‘વિકાર ઓફ વેન્ડ્રીલ્ડ’ છે એમ તેને માલમ પડ્યું. તે ગ્રંથની યોગ્યતાની ખાતરી કર્યા પછી તે તેને એક ચોપડી વેચનાર પાસે લઈ ગયો અને સાઠ પાઉંડ સાડ વેચ્યો.*

ગોલ્ડ્સ્મિથ તે વખતે ગરીબ હતો અને મરણસમયે પણ તેવોજ હતો—કારણ કે તે દેવાદાર મરણ પામ્યો—તોપણ તેને કોઈ દ્રવ્યથી વશ કરી શક્યું નહિ. તેણે નીચ રાજકીય કર્મ કરવાની ના પાડી. તે વખતે સર્વ દાખલ ઘોષપાત્ર દરેક વર્ષે આસરે ૫૦,૦૦૦ પાઉંડ સરકારી નોકરીમાં પોતાના પસંદના માણસો દાખલ કરવામાં ધુપી રીતે વાપરતો હતો. રાજ્યકારભારીઓનાં કાર્યની સ્તુતિના અને તેમના પ્રતિપક્ષીઓના કાર્યની નિંદાના ગ્રંથો લખવા દરરોજ છુદ્દ ગ્રંથકારોને તરકટથી ઉભા કરવામાં આવતા હતા. આ બધું લેવા માટે લખેલાં નિર્લજ્જ લખાણ દેસમાં ભરપૂર થયાં અને તેથી તેની અપકીર્તિ ઘટી. આ બધેડામાં ભાગ લેવા ગોલ્ડ્સ્મિથને દ્રવ્ય આપી બોલાવવાતો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે મસલત કરવા લોડ્સ-

* એ ગ્રંથ કેવો આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો હતો તેનું વર્ણન ગોએથ આપે છે. જ્યારે તે ૮૧ વર્ષની ઉંમરનો મરવાળી તૈયારીમાં હતો ત્યારે તેણે એક મિત્રને કહ્યું કે મનને ખિલાવી પુષ્ટિ કરવાને નિશ્ચિત સમયે ‘વિકાર ઓફ વેન્ડ્રીલ્ડ’ થી મને કેળવણી મળી છે અને હમણાંજ મેં આરંભથી અન્તધુપી સમાન પ્રીતિથીએ પુસ્તક ફરીથી વાંચ્યું છે, અને તે વખતે, ૭૦ વર્ષ અગાઉ હું ગ્રંથકારનો કેટલો બધો દેવદાર થયો હતો, તેનું મને આજેદુજ રમરણ થયું તેથી માત્ર મન ૫૩ ધણીનું અસર થઈ.—ફોર્સ્ટર.

વિચના કુલશુર ડોક્ટર સ્કોલને મોકલવામાં આવ્યો. ડોક્ટર સ્કોલે કહ્યું કે “ મેં એને બવહારશાલામાં (ટેમ્પલમાં) કંઈપણ સગવડ વિતાના ઓરડામાં જોયો. હું જે કહેવા ગયો હતો તેનું પ્રમાણ મેં એને બતાવ્યું. એના પરિશ્રમનો બદલો વાળવાને મને કેવી રીતે મળ્યા મળી છે તે મેં એને કહી જણાવ્યું; પણ તમે માનશો સાહેબ ! એણે ઉધી અક્કલનો થઈ જવાનું દીધો કે ‘ કોઈ પદ્મ પડ્મને માટે લખ્યા વગર મારી જરૂરીઆત પૂરી પડે એટલું હું કમાઈ શકું છું તેથી તમે જે મદદ કરવાનું કહો છો તે નકામી છે.’ આ કારણથી એને એના કાતરીઆમાં મૂકી હું ચાલતો થયો. ”

આ રીતે દરિદ્ર પણ ઉદારવૃત્તિવાળા ગોલ્ડસ્મિથે અધર્મથી મળતા દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કીધો. ક્રિષ્નાતિયાજીજ્ઞાસકારભારીઓ માટે ભાડુતી ચોપાનીઆં લખનાર થવાને બદલે બાળકોને આનંદ આપવા ‘ ગૂડી દૂ શુઝ ’ નામની પ્રસિદ્ધ વાર્તા લખવામાં પોતાની કલમ વાપરવી તેણે વધારે પસંદ કરી.

આમની સલામાં પ્રતિપક્ષિમંડળના નાયક પદ્મનીએ એક ભાષણમાં લેટિન ભાષાના એક ગ્રન્થમાંની કવિતા કહી બતાવી તેને સર રાખર્ટ વો-લ્પોલે સુધારી, અને એ કવિતાની પંક્તિ અશુદ્ધ છે એમ કહી એક ગિનિની શરત બકવા કબૂલ કર્યું. પદ્મનીએ શરત કબૂલ કરી. લેટિનનો મૂળ ગ્રન્થ જોવામાં આવ્યો અને પદ્મની ખરો માધ્યમ પડ્યો. પ્રધાને ટેબલ પર ગિનિ નાંખી અને પદ્મનીએ તે લઈ લઈ પ્રંગના પૈસાનો આ પહેલોજ ગિનિ હું મારાં ગજવામાં મૂકું છું એમ પ્રસન્ન બોલ્યા સલાતે કહ્યું. આ પ્રમાણે જ્ય-પરાલ્ત્યમાં આવેલો સિક્કો બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનમાં નજવી રાખ્યો છે. અને તે ‘ પદ્મની ગિનિ ’ કહેવાય છે.

ત્યારે પિટ અર્લ્સ ઓફ ઈન્ડિયામને લશ્કરના પગાર ચુકવનાર અધિકારીની પદવી પર નીમ્યો, ત્યારે કાવદાએ એ જગ્યાનો જોટલો પગાર નક્કી કરી દીધો હતો તે ઉપરાંત એક પાઈપણ વધારે લેવાની તેણે ના પાડી. સુલેહના સમયમાં એ અધિકારીને મોટી રકમ, કદાચ લાખો પાઈડ જેટલી ભારે રકમ, પોતાને ત્યાં જમે રાખવા દેવામાં આવતી અને એ રકમનું બ્યાજ પોતે પોતાના ઉપયોગમાં વાપરી શકતો. પણ ઈન્ડિયાએ એ સધજો લાલ લેવાની ના પાડી. વળી ઈંગ્લેન્ડનો પગાર ખાતા પરદેશી રાજ્યોએ તેને જે રૂશવત આપવા માંડી-જે દરવર્ષે ભારે રકમ થતી-તે પણ લેવા તેણે ના કહી. જેવા

તેના દ્રવ્યવ્યવહાર પ્રતિષ્ઠા આપનાર અને સ્વાર્થરહિત હતા તેવું જ ચારિત્ર્ય પણ માન્ય અને નિઃસ્વાર્થ હતું.

વિલિયમ પિટ્ટ, આમની સલાનો મહાન સલાસદ, પણ એવોજ સલસીલ હતો. પ્રભુકલ્યાણ અને પ્રભુપ્રીતિને મુકાબલે તે દ્રવ્યને પાદરજ સમાન ગણતો. તે પ્રામાણિક હતો; જ્યારે તેની અને ફ્રાંકસની આગેવાની નીચેના પ્રતિપક્ષમંડળની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે 'કન્સર્કશિપ ઓવ ધ રોલ્સ' ખાલી પડી. એ જગ્યા જીવનપર્યંત કંઈ પણ પરિશ્રમ વગર ઘેર બેઠા પગાર ખાવાની હતી, અને તેની વાર્ષિક આવક ત્રણ હજાર પાઉંડની હતી. દરેક જણને ખબર હતી કે પિટ્ટ ગરીબ છે અને એ જગ્યાએ પોતાની નીમણુંક કરશે. એમ કરત તો તેમાં એનો કોઈ દોષ કાઢત નહિ. તે વખતે એમ કરવું સાધારણ હતું. પણ તેણે એ જગ્યાએ એક ગરીબ અધ્યક્ષમિત્ર કન્સર્કશિપ ધેરનને આપી; અને એ રીતે પહેલાંના પ્રધાનમંડળે જે પેન્શન એને આપ્યું હતું તેનો બચાવ કીધો.

દરેક માણસ પિટ્ટની નિઃસ્વાર્થતા સમજતો હતો. તેની આબરૂ લેવા માટે લખાણ કરાયાં, તેવું અપમાન કરવામાં આવ્યું, અને તેને ગાળો દેવાઈ. પણ લાખો પાઉંડ તેના હાથતળેથી જતા હતા, તોપણ તેના કદા શત્રુઓ પણ ગેરવાજની લાલ મેગવવાનું તહોમત તેના પર મૂકવાની હિમત ધરી શક્યા નહિ. દેશના ધનાઢ્ય લોકો અમીર ઉમરાવના ચાંદ અને પદવીઓ પ્રાપ્ત કરવા તેની પ્રાર્થના કરતા, ત્યારે તે જાતે એવા ખિતાબોને અતિતુચ્છ ગણતો. તેને દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થતી પ્રતિષ્ઠા વિશે અતિશય તિરસ્કાર હતો. એરિસ્ટોટલ નીતિશાસ્ત્રના અન્યમાં (એથિક્સમાં) જે મહાપુરુષનું મુંદર વર્ણન આપે છે તેવોજ મહાપુરુષ એ હતો. અર્થાત્ તે જાતે ખરેખરી યોગ્યતાવાળો હતો તથા ઉત્તમ કાર્ય માટે પોતાને યોગ્ય સમજતો. તેની ઉદારવૃત્તિવાળી દારૂતાથી જેટલી તેના ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ તથા વધારે કરાઈ ચર્ચ નહિ.

એક મોટા ફ્રેંચ વજીલ એમિલાડ^૧ વિશે એમ કહેવાય છે કે તે એક કામમાં વજીલાત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો. તેવું કારણ એ કે એક અગત્યનો દસ્તાવેજ પુરાવામાં મૂકવો રહી ગયો. ન્યાયાધીશોએ પોતાનો મુકદ્દમા રાષ્ટ્રીય-પરિષદને (પાર્લિમેન્ટને) લખી જણાવ્યો અને તે મંજૂર થયો. દવે અપીલ.

થઈ શકે એમ રહ્યું નહિ. દાવો કરનાર અસીસ ચંમિલાડને ઘેર મળવા ગયો અને પોતાના પૈસા ગયા તેને માટે તેણે શોક કીધો. તેણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું કે તમે મારા કામના આધારરૂપ એક અગલના દસ્તાવેજ વિષે કહેવું બૂલી ગયા તેથીજ મારો દાવો રદ થયો અને પૈસા ગયા. ચંમિલાડે પ્રતિજ્ઞા કરી કહ્યું કે મેં એ દસ્તાવેજ જોયો નથી. અસીસે આગ્રહથી કહ્યું કે બધા કાગળો સાથે એ તમને હાથોહાથ આપ્યો છે. આખરે ચંમિલાડે પોતાની પેટી ખોલી કાગળો શોધ્યા એટલે તે દસ્તાવેજ જડયો. તેને માલમ પડ્યું કે આ દસ્તાવેજને પુરાવામાં મુકવામાં આવ્યો હોત અને વંચાયો હોત તો દાવો જીતાત; પણ હવે કંઈ અપીલ કરાય એમ નથી. હવે પોતે શું કરવું તે વકીલ તરત સમજી ગયો. તેણે અસીસને કહ્યું કે કાલે સવારે મને મળજો. તેણે પોતાનું બધું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું અને બીજો દહાડે અસીસ મળવા આવ્યો ત્યારે તેને તમામ અર્પણ કીધું. આ પ્રમાણે તેણે સ્વાભિમાન જળવ્યું. પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે કરવામાં તેને ઘણો ખર્ચ થયો, તોપણ તેણે તેમ કીધું. તે આટલેથીજ અટક્યો નહિ. તેણે ન્યાયસલાના પ્રમુખની મુલાકાત લીધી અને તેને વિનંતિ કરી કે રાષ્ટ્રીયપરિષદને કંઈ પણ લખાણ (રિપોર્ટ) કરો તેમાં મને ફરી કંઈ કામ સોંપવાનું લખશો મા; કેમકે આ મોટો અપરાધ થયા પછી પોતે આવી ઉદારવૃત્તિથી અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કીધું હતું તોપણ તે પોતાને અવિશ્વાસ્ય અને શંકાપાત્ર સંમજતો.

એસેના યુદ્ધ પછી પોતાના બાદશાહ માટે શા લાભ રાખી મુક્યા હતા તે ખાતરીપૂર્વક જણાવા હૈદરાબાદના નવાબના પ્રધાને સર આર્થર વેલેસ્લીને (જે પાછળથી ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન થયો તેને) ધણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું. સર આર્થરે શાન્ત વૃત્તિથી થોડો વખત તેની તરફ જોઈને કહ્યું, “ત્યારે એમ જણાય છે કે તમે વાત છુપી રાખવા ચોગ્ય છો.” તેણે કહ્યું, ‘હા, બેશક.’ તે અંગ્રેજ સરદારે કહ્યું, ‘ત્યારે હું પણ તેવો જ છું.’ તેણે તે રકમ લેવા ના પાડી અને પ્રધાનને વિનયપૂર્વક રજા આપી. પછી ચિતોરના રાજાએ કેટલોક લાભ પ્રાપ્ત કરવા સારૂ તેને ૧૦,૦૦૦ પેગોડાની લાંચ પોતાના પ્રધાનની મારફત આપવા માંડી. તે સરદારે લાંચ લેવા કોપથી ના પાડી અને કહ્યું કે ‘તમારા રાજાને ખેંચર કહો કે હું અને તમામ બ્રિટિશ અમલદારો ગમે તેણે આપવા માંડ્યાં હોય તોપણ નજરાણાને અપમાન તરીકે સમજીએ છીએ.’

માર્કિવસ ઓફ વેલેસ્લીએ, એજ પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા

કંપનીના મુખ્ય કારભાર-ચલાવનારાએ તેને ૧,૦૦,૦૦૦ પાઉંડનું નજરાણું આપવા માંડ્યું તે લેવા ના પાડી. તેઓ કાર્ષિયજી ઉપાયે તે તેની ખાસે સ્વીકાર કરાવી શક્યા નહિ. તેણે કહ્યું, 'મારા ચારિત્ર્યની સ્વતંત્રતા કે મારી પદ્ધતિના યોગ્ય ગૌરવ વિશે ચૂંચવવું જરૂરનું નથી.....હું આપણા લશ્કર સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કરતો નથી. પેલા બહાદૂર સિપાઈઓનો ભાગ ઓછો કરવાથી મને ધણો સંતાપ થાય.' સર આર્દર્ફ નેપિયર હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેણે એવોજ આત્મસંયમ દર્શાવ્યો. તેણે કહ્યું, 'ખરેખર, મારા સિંધ આખ્યા પછી હું ૩૦,૦૦૦ પૌંડ મેળવી શક્યો હોત, પણ હજી મારા હાથ દબિત થયા નથી કે તેને પવિત્ર કરવા પડે. આપણા પ્રિય પિતાની તરવાર નિષ્ક્રમ છે.'

સર જેમ્સ આર્કિબલ્ડ ધણોજ ઉદાર અને નિઃવાર્ધી હતો. હિંદુસ્તાનમાં તરતજ નોકરીમાં દાખલ થયેલો સરદાર હતો, ત્યારે મહિકાંઠાના બળવાખોરોની સામે લશ્કર એકઠું કરવાનું હતું, તેની સરદારી તેને આપવા માંડી. પોતાનો એક મિત્ર, પોતાનાથી ધણો જૂનો નોકર હતો, તેના લાભમાં એ માન સ્વીકારવા તેણે ના પાડી. તેણે બપેરું કે મારા જેવા નવાસવા અમલદારની આવી નીમણુંક, જ્યાં એકમત અને મુંપની જરૂર છે ત્યાં, ના-ખુશી ઉત્પન્ન કરશે એ બતાવવું એ મારો ધર્મ છે. ત્યાંનોજ જૂનો અમલદાર લશ્કરમાં લગભગ જૂનો સરદાર હતો. તેણે કહ્યું, 'તે અમલદારની યોગ્યતા મારી યોગ્યતા કરતાં ધણીજ ઉત્તમ છે. તેની વર્તણૂક માટે હું મારી નમ્ર કીર્તિ હોડમાં મૂકું છું. ફરજ બળવવામાં હું ધારું છું તે પ્રમાણે તેની સાથે રહીશ એટલે જે કામેની હું દરખાસ્ત કરીશ તે કરવામાં બ્યારે જાનની કીર્તિ એને મળશે ત્યારે પરાજયની અપકીર્તિ મને મળશે.' પણ સેનાધિપતિએ એની સૂચના માન્ય રાખી નહિ. ફરીથી એને લશ્કરની સરદારી આપવામાં આવી, અને તે તેણે કબૂલ કરી.

સિંધની લડતમાં આવેલાં નાણાં અમલદારો અને સિપાઈઓ વચ્ચે વહેંચવામાં આવ્યાં ત્યારે 'મેજર' તરીકે ૩,૦૦૦ પાઉંડ લેવાનો દક્ક દનો તે પોતાના ઉપયોગને માટે લેવાની તેણે ના પાડી. તેણે કહ્યું કે જે રાજનીતિ-સામે મેં વાંધો લીધો છે તે નીતિ પ્રમાણે ચાલવાથી ઉત્પન્ન થતી લડતમાંથી એક રૂપિયો પણ હું લેવાનો નથી. તે બધી રકમ તેણે ધર્માદા કામમાં વહેંચી આપી.

૩૮૬૨ ૩૬ની હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિધર્મપ્રચાર સારૂ સ્થાપેલી શાળાઓ હતી તેની પુષ્ટિને અર્થે તેણે કેટલીક રકમ આપી. વળી તેણે કસોડીમાં ડુંગરીની શાળાના અનાયાલયમાં ૮૦૦ રૂપિયા આપ્યા. પછીથી લેડી લૅરન્સે તેને લખ્યું કે અમે ધર્મપક્ષ સમજીએ છીએ તેની તરફ નિઃશરૂપે આ તમારૂં ધર્મદાન આવે છે તેથી તે ઝોણું ગ્રાહ્ય નથી.’

પોતાના લાલ વિષે તો સર જેમ્સ આર્ટિદ્રામ કહી વિચારતોજ નહોતો, અને ખીજને મદદ કરવામાં વાપરી શકે તે સિવાય દ્રવ્યની તેને કશી કિંમત નહોતી. તે માણસથી વધારે સાદો અને સ્વાર્થજ્ઞાનથી મુક્ત કોઈ પણ માણસ કહી પણ જોવામાં આવ્યો નથી. જેમ જેમ તેના જીવનવૃત્તાન્તનો તપસીસવાર અભ્યાસ કરશો, તેમ તેમ પોતાના કરતાં ખીજને માન આપવાનો અને પોતાના વિષે ઓછો અને પારકાના લાલ વિષે વધારે વિચાર કરવાનો તેને કેટલો બધો અભ્યાસ પડી ગયો હતો તે વધારે માલમ પડશે. ખરેખર, તેનો દયાલાવ અપાર હતો. એજ દયાલાવ, ખીજની દૃષ્ટિએ જોવાની અને ખીજને હૃદયે વિચારવાની વૃત્તિ, જે વૃત્તિનો અભાવ આપણા મુખ્ય રાજ્યકર્તામાં હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં આપણે મહાકષ્ટમાં આવી પડ્યા. એ દયાલાવ અને એવી વૃત્તિથીજ આર્ટિદ્રામ દરેક પ્રકારના અન્યાયનો આટલો બધો આગ્રહી શત્રુ થયો.

લૅડી લૅરન્સને વિષે એમ કહેવાયછે કે હિંદુસ્તાનના એક રાજકુમારનો અગસનો મુકરદમો ચાલતો હતો તે દરમિયાનમાં રાજ્યે તેના હાથમાં મેજની નીચેથી એક રૂપિયાની થેલી મૂકવા પ્રયાસ કર્યો. લૅરન્સે કહ્યું, ‘કુમાર, તમે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું ભારેમાં ભારે અપમાન દીધું છે. આ વખત તો તમારી બાહ્યાવસ્થાનો વિચાર કરી માફ કરૂં છું, પણ આ અનુભવ લઈને તમારે હમેશા ચેતતા રહેવું કે અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું આવું ભારે અપમાન કદી કરવું નહિ.’

આવા પુરુષોનાં શૌર્ય અને પ્રામાણિકપણાથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ટકી રહ્યું છે. તેમણે વારંવાર, જાંદગી જોખમમાં નાંખીને પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં મહેનત કરી છે. હિંદુસ્તાનના મોટા બળવા વખતે ઘણાં માણસો, સાંસુધી ખીજને મુકાબલે થોડાજ પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ જલદી આગળ નીકળી આવ્યા. જેવા કે, હૅવેલૅક, નીલ, નિક્લસન, આર્ટિદ્રામ, ક્લાઇક, ઇંગ્લિસ. એડ્વર્ડ્સ અને લૅરન્સ. લૅરન્સનું નામ વાયવ્ય પ્રાંતમાં શક્તિરૂપ હતું. અને ભાષનું કર્તવ્યધોરણુ ઘણુંજ જિંચું હતું. પહેલો જૅન, જેને આયરે જૅન કહેતા હતા, અને ખીજે હેન્નિ, એ બંનેએ,

પોતાના સંબંધમાં આવ્યા, તેમનામાં પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિભાવની પ્રેરણા દીધી. પહેલાને માટે એમ કહેવાયું કે એનું સદ્ગતિનજ શક્તિમાં સૈન્યતુલ્ય છે. કર્નલ એડવર્સે બંને ભાઈઓ વિષે કહ્યું કે ‘તેઓએ એવો પંથ દાઢ્યો છે અને એવા મતનો પ્રચાર કર્યો છે કે તે આજ પશુ હયાતીમાં છે.’

જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭ નો બળવો થયો ત્યારે સર જૉન પંજાબનો સીક્રેટરી મિરાનર હતો. જે દેશ પર તે રાજ્ય કરતો હતો તે અંગ્રેજોએ તરતજ છોડ્યો હતો. તેણે નવા પ્રાંત પર સારીરીતે અને કહાપણથી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. આસપાસના લોકો પર તેણે વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેમને મિત્ર બનાવ્યા, અને પછી એવું કામ કીધું કે તેનો કદાચ ધતિહાસમાં જોડો નહિ મળ્યા આવે. તેણે બધી પંજાબી દેશી દુકડી દિલ્હીમાં અંગ્રેજી લશ્કરને મોકલ કરવા મોકલી અને પોતાના રક્ષણને માટે કંઈપણ લશ્કર રહેવા દીધું નહિ. પરિણામથી એમ સિદ્ધ થયું કે તેણે કીક કીધું. સીપી લોકો અને પંજાબીઓ નિમકહલાસ નીવડ્યા. દિલ્હી છતાંયું અને હિંદુસ્તાન બચ્યું. આ બધાનો આધાર જૉન લૉરેન્સનું પોતાનું ચારિત્ર્ય હતું. તેના ભાઈ સર હેન્રીએ જે શબ્દો એની કબર પર મૂક્યા હતાંયું તે શબ્દો સાધારણ રીતે તેનું જીવનજીતાનું અને ચારિત્ર્ય વર્ણવે છે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે. ‘જેણે પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તે હેન્રી લૉરેન્સ અહિં સૂતો છે.’

પદાર્થવિજ્ઞાનમાં મએક્સા મનુષ્યોએ એવુંજ આત્માર્પણ દર્શાવ્યું છે. જ્વલનશીલ* કાસસામાંથી નીકળતા વાયુ (ગાસ) માં કામ કરતા કાસસા ખોદનાર મજૂરનો ભય ઓછો કરવાના હેતુથી ધણો પરિશ્રમ લઈ સર હેન્રી ડેવિએ અભયદીપ (સેફ્ટી લેપ) શોધી કાઢ્યો ત્યારે પોતાની નયી શોધ માટે તેણે પરવાનો મેળવ્યો નહિ, પણ તે જાહેર કરી દીધી. તેના એક મિત્રે તેને કહ્યું, ‘તમે આ શોધ માટે પરવાનો મેળવ્યો હોત અને વરસોવરસ પાંચ કે દસ હજાર પાઉંડ મેળવ્યા હોત તો તું ખોટું હતું?’ ડેવિએ કહ્યું, ‘ના, મારા ભલા મિત્ર, મેં એવી કાંઈ બાબતનો વિચાર કદી કીધો નથી, મારો ઉદ્દેશ માત્ર મનુષ્યજાતિની સેવા બજાવવાનોજ છે. મારા સઘળા વિચાર અને ઉદ્દેશ માટે મારી પાસે જોઈએ તેટલું છે. વધારે દ્રવ્યથી મારા પ્રિય અભ્યાસમાંથી મારું ધ્યાન અલિપ્ત થાય. વધારે દ્રવ્ય મારી કીર્તિને કે સુખમાં વધારો કરી શકે નહિ. બેશક એથી હું મારી ગાડીને ચાર થોડા જોડવા શક્તિ

માન યાઉં પણ સર હુંક્રિ ચાર ઘોડાની ગાડી દોડાવે છે એમ કહેવાથી મને શો લાભ છે ?

એનો અનુયાયી ફરેડે પણ એવોજ હતો. તે માત્ર વિદ્યાને - અર્થેજ ઉદ્યોગ કરતો. જેવો તે વિદ્યામાં ધુરંધર હતો તેવોજ કર્મનાશક્તિમાં પણ જળ્યરો હતો. જે દરેક નવી શોધ તે પોતાની બુદ્ધિબળથી કરતો તે વધારે ગૂઢ વસ્તુનું મધ્યબિંદુરૂપ થતી હતી. તે કંઈ દેહાત્મવાદી નહોતો. શાસ્ત્રીય વિષયમાં સ્વમત વિષે દલામહ અને ધર્મના વિષયમાં ધર્માધ સ્વપક્ષાવલંબન એ બેથી એનું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હતું. તે જ્ઞાની હતો તોપણ નમ્ર હતો અને જે સભ વાતનો તેને ઇશ્વરગ્રેષ્ણાથી પ્રકાશ થાય તેથી વિસ્મય પામતા બાળકના જેવી વૃત્તિથી ઉદ્યોગ કરતો. તેણે ક્યું કે પેલો 'ઓઝોન' (કિપાર્થિતિનો પ્રાણુવાયુ), અને પેલો પ્રાણુવાયુ (ઓકિસજન) જે દુનિયાનું અર્ધ કરતાં વધારે વજન થાય છે તે કેવા વિસ્મયકારક પદાર્થ છે ! એમ છે તોપણ મને તો લાગે છે કે કે હજી આપણને એના વિસ્મયકારક ગુણોના જ્ઞાનનો આરંભ થાય છે.

ફરેડે બીજાને મુશબ્લે ગરીબ રહેવામાં સંતુષ્ટ હતો. તે દ્રવ્ય માટે પરિશ્રમ કરતો નહોતો. તેમ હોત તો તેણે ધણું દ્રવ્ય એકઠું કીધું હોત. તેણે કોઈપણ શોધનો પરવાનો લીધો નહોતો, પણ બધી જાહેર કીધી હતી. તે ઉદાર વૃત્તિથી દ્રવ્યસંચય કરવાની લાલચની સામે થયો—જો કે એની બાબતમાં એ કંઈલાલચ નહોતી—અને માત્ર પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધ કરવાનોજ માર્ગ તેણે પસંદ કીધો. તે દૃઢ રીતે શાસ્ત્રોની સભ વાતોનો શોધક હતો, અને એ સભ વાતોથી ઘણીવાર અચંબો પામતો. તે કહેતો કે, "આ સભ વાતનું હાલ કારણ સમજાનું નથી; તેથી એટલું જણાય છે કે આપણાં આટલાં બધાં જ્ઞાન છતાં પણ હજી ઘણી બાબતો વિષે આપણે મહેજ જાણીએ છીએ, આગળ કદાચ વધારે શોધ થશે." આ સખ્દો આપણને સર આકર્ષક ન્યૂટનના એક હેતુ નીતિવચનનું સ્મરણ કરાવે છે.

કાયસ ઇન્સ્ટિટ્યુશનની ઘોડા વખત ઉપર સલા થઈ તેમાં વિદ્યાગુરુ (પ્રોફેસર) ઇન્ડાલે ડાહ્યર હૅન્કમેન ફરેડેને ચાંદ બક્ષીસ કીધો, તે ચાંદ એ મંડળની શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાનની દર પિઞાનવાનું મોટામાં મોટું ચિહ્ન હતું. તેણે તે વખતે ફરેડેની દયાવૃત્તિનું અસરકારક દષાન્ત આપ્યું. એડિન્બરોનો એક જુવાન શિષ્ય (એટલે સંમ્યુઅલ ગ્રાહિન, પાછળથી એમ. ડિ. થયો તે), પદાર્થ અને પરમાણુ વિષે ઘણા દુર્ધટ અભ્યાસમાં મગ્ન હતો. તેણે પોતાની ધારબાના વિચારો તે જમાનાના મોટામાં મોટા

રસાયનશાસ્ત્રીને નમ્રતાપૂર્વક મોકલી તે વિષે તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ફરેડે તે વખતે ઘણા કામમાં હતો, તોપણ તેણે તેને જવાબ દેવામાં અનાદર-દર્શાવ્યો. નહિ કે ફોગટની ખુશામત કીધી નહિ તે અપરિચિત જીવાનીઆતે તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું:—“તમારા વિચારને દબ કરવા પ્રયોગ કરવાની સલાહ આપતાં હું આંગેડો ખાતો નથી, કારણ કે તમે એ વિચારને પ્રયોગથી દબ કરશો કે ખોટા પાડશો તોપણ તમારા પ્રયોગથી લાભ થયા વિના રહેનાર નથી. તમારા વિચાર વિષે તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી. માત્ર એટલું જ કે એ મનને શોધ કરવાની પ્રેરણા કરવામાં ઉપયોગી છે. આનુભવિક-પદાર્થવિજ્ઞાનના પ્રગાર વિષે સદૃશ વિચાર કરશો તો તમને માલમ પડશે કે એથી પૂર્વે ધારેલા સિદ્ધાન્તોમાં ઉચ્ચપાથક થાય છે. મેં આકર્ષણ રજ-કણ, અને પદાર્થના પરમાણુના સિદ્ધાન્તો વિષે લાંબો વખત સુધી અને બારીક રીતે વિચાર કીધો છે, અને જેમ જેમ હું પ્રયોગ સાથે એ વિષે વધારે મનન કરું છું, તેમ તેમ પરમાણુ કે રજકણ વિષે મારો વિચાર એકો સ્પષ્ટ થાય છે.”

હવે બીજા વિષય—દ્રવ્ય એકું કરવા—વિષે વાત કરીએ. રૉબર્ટ આર્થરડના કુટુંબના દ્રવ્યનો આધાર ને કુટુંબના મૂળ પુરૂષ મેયર એમ્મસચેલ અથવા એન્સેલમના પ્રામાણિકપણા પર હતો. તે ૧૭૩૪ માં મેન નદી પર આવેલા ફ્રેન્કફર્ટમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માળાપ યાહુદી હતાં. મધ્ય કાળમાં (મિડલ એજમાં) અને આપણા જમાના સુધી પણ યાહુદી લોકોના ઉપર ગુજરેલા જીલમ, તેમનાં પરાધાણનાં દુઃખ, અને ધર્મીય દેહલાગ વિષે કેવો લયંકર ઇતિહાસ લખી શકાય ! ફ્રેન્કફર્ટ તેમજ જર્મનીનાં બીજાં શહેર અને કસ્ટામાં યાહુદી લોકોને મોતની શિક્ષાને લયે સાંજે અમુક કલાક પોતાને આશ્રયે જવાની જરૂર પડી. ફ્રેન્કફર્ટમાં જયુડનગેસના

* પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયની વચ્ચેનો સમય.

* આપણા જણવા પ્રમાણે યાહુદી લોકોના પર છેલ્લો જીલમ ગુજરનારા શમાનિયન અને બલ્ગેરિયન લોકો હતા. તેઓએ ચોતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે, તોપણ યાહુદી લોકોને સ્વાતંત્ર્ય આપવા તેઓ ના પાડે છે અને તેથી યાહુદીઓ હજી દુઃખ અને શોકથી ભરપૂર છે. શમાનિયન અને બલ્ગેરિયન લોકો સ્વાતંત્ર્યને લાગેજ લાયક છે. તેઓએ સત્તા મેળવી છે. ન્યાય પ્રાપ્ત કર્યો નથી, તેઓ જેવો અન્યાય બીજાને કરે છે તેવોજ અન્યાય તેમને પાત્ર થશે. “મરખીનાં બચ્ચાંની માફક દુષ્ટ શાપરૂપ કબો આરામ લેવા આર પાછાં પર આવે છે.”

હરવાળા બંધ કીધા અને રાત્રે તેને તાણું દીધું. નેપોલિયને તેને તોપને ઝોળે ઉઠાવી દીધા. એ કામ તેના ઉત્તમ કાર્યોમાંનું એક હતું. તોપણ યાહુદી લેકો પરનો ભુલમ જારી રહ્યો.

બાળ ઍન્સેલમે અગીઆર વર્ષની ઉંમરે માઆપ ખાયાં, અને તેને દુનિયામાં એકલા, નિરાધાર ઠેકાણે પડ્યું પડ્યું. થોડી કળવણી મેળવ્યા પછી એક મોકે યાહુદી લોકો પરસ્પર માયાળુ હોય છે—આ બાળને મુલાગ્યે હોનાં વરમાં એક સરોહ અને નાણાવટીને સાં ગુમાસ્તાની જગ્યા મળી. તે ૧૭૭૨ માં 'રેન્કફોર્ટ' પાછો આવ્યો; અને દલાલ અને નાણાં ધીરનારનો ધંધો કરવા લાગ્યો. પોતાની દુકાન ઉપર તેણે લાલ ઢાલ—જેને જર્મન ભાષામાં 'રૅન્કફોર્ટ' કહે છે તેના ચિહ્નવાળું પાટીક લટકાવ્યું. તેણે પ્રાચીન અને જવલે મળતું આવે એવા સિક્કા એકઠા કર્યાં, અને પ્રેમભાવથી કળાનો અભ્યાસ કરનારાઓ તેની દુકાને આવતા તેમાં એક લેન્ડ એવ વિલિયમ, પાછળથી હેસ્સેનો 'ઇલેક્ટર' થયો તે હતો.

નેપોલિયને યુરોપ ઉપર ચઢાઈ કરી સારે હેસ્સેના વિલિયમને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો. તેનાથી જે દ્રવ્ય એકઠું થઈ શક્યું તે તેણે પોતાના આડતીઆ ઍન્સેલમના હાથમાં મૂક્યું. એ દ્રવ્ય બધું મળી ૨, ૫૦૦૦૦ પાઉન્ડ હતું. આ પૈસાની શી રીતે સંભાળ લેવી અને પોતાના કળજમાં રહેલાં સુધી ઍની શી રીતે વહેંચ કરવી એ ઍન્સેલમની મોટી મતલબ હતી. તે વખતે નાણાંની ઘણી તાણ હતી. સારી જાહેધરી પર નાણાંનું બારું કીધીશ. ટકા પછુ બ્યાજ નીમજતું. લગાઈ જારી રહી. રશિયા પર નેપોલિયને ચઢાઈ કરી, એનું લશ્કર લગલગ તમામ જરૂરમાં ગરક થઈ ગયું. હીપ્પો-ક્રેન્ટું થઈ ગયું, અને નેપોલિયનને પોતાના સૈન્યસહિત રાહિતની પેલી તરફ ધસડાવવા પડ્યું. હેસ્સેનો 'લેન્ડ એવ, * પછી પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો. થોડા દિવસ રહી એયર ઍન્સેલમનો વડો પુત્ર દરબારમાં ગયો અને પોતાના બાપે જે દ્રવ્યની સંભાળ લીધી હતી તે ૩૦ લાખ 'ફ્લોરિન' * તેને સ્વાધીન કીધાં. તે અમીર આનંદથી ગાંડા જેવો બની ગયો. તેણે આ પાછા આવેલા પૈસાને જાણે આકાશવટ્ટિ થઈ હોય એમ ગણ્યા. અતિદુર્લભમાં તેણે તે બાગ રૅન્કફોર્ટને એકદમ 'નાઈટ' * બનાવ્યો. રાજ્ય એ દેલું.

* જર્મનિમાં બાદશાહ નીમવાનો હક્ક છે એવો અધિકારી.

* વિધાયનમાં જેવી 'અર્લ' ની પદવી છે તેવી જર્મનિમાં અમીરની પદવી.

* ચિહ્નિંગનો સિક્કો. * ક્યુટલપદ્ધતિ પ્રમાણે બનાવેલો સરદાર.

કે 'આતું પ્રામાણિકપણું દુનિયામાં કદી જોવામાં આવ્યું નથી.' ત્રિએનાનાં પ્રતિનિધિમંડળમાં (કોમિસમાં) તે થોડો વખત રહીને ગયો ત્યાં તેણે રોશ્સન ચાઈલ્ડના કુટુંબના માણસોના પ્રામાણિકપણા સિવાય બીજું કશું જાત કાઢી નહિ. એન્સેલમનું કુટુંબ મોટું હતું. એના કુટુંબીઓએ એનું અમુકરણ કાઢ્યું અને એ પ્રમાણે રોશ્સચાઈલ્ડના કુટુંબીઓ દુનિયામાં મોટામાં સોટા નાણાં ધીરનાર થયા. *

મહુમ લોડ^૧ મેકાલે વિષે એમ કહી શકાય કે તે બીજાકેસ લાંચ લે નહિ એવો હતો. વિલ્મર્ફસ, હેન્રિ ઘાટન, ઝંકારી મેકાલે જેવા માણસો સાથે તેને કેળવણી મળી હતી. એટલે તે લોક દિતકર્તા અને નિઃસ્વાર્થ યંત્રા વિનાં રૂબોજ નહિ. તે ગ્રન્થલખી વરસે માત્ર ૩૦૦ પાઉન્ડ પેદા કરતો. સારે પૂન્ય (રેવરન્ડ) સિડની રિમથ, જેને અતિસ્તુતિ કરવાની દેવ નહોતી, તેણે તેને વિષે કહ્યું કે 'હું ધારું છું કે મેકાલે નીતિબ્રષ્ટ કદા થનાર નથી. તમે એની સમક્ષ રેશમી કાર, તારાટપડી, કિમતી મોઝાઈક, દ્રવ્ય, અને ખિતાબો મોકો, પણ તે વ્યર્થ છે. તેનામાં પોતાના દેશને માટે પ્રામાણિક સાચો, ભાવ છે અને દુનિયા તેને લાંચ આપી દેશકલ્યાણ તરફ અનાદર કરાવી શકનાર નથી.' x

મેકાલે પોતાના કામકાજની એવી સારી ગોઠવણ કરતો કે એ વ્યવસ્થા સંતાપ અને ચિન્તાનું મૂળ હોવાને બદલે આનંદરૂપ થતી. એની ગૃહ-વ્યવસ્થાનાં નીતિવચનો સાદામાં સાદાં હતાં. નોકરી કરવાથી અને વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાથી જે લાભ થાય તેને મુડી સમજવી અને બધું કરજ એવીસ કક્ષાકમાં પતાવી દેવું. તેણે કહ્યું છે કે 'હું ધારું છું કે જલહી કરજ વાળવું એ નીતિકર્તાનું છે. કેમકે વાપકો કરવાથી કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું બહુ ધું. ગરીબ રિચર્ડનાં નીતિવચનો કરતાં બીજાં કંઈ વધારે સાચું નથી. કે 'આપણા પર જેટલો રાજ્યનો કર છે તે કરતાં બમણો ભગરખીતો છે.' ખાનગી અને જાહેર પ્રામાણિકપણા માટે સારી સાખ મેળવવાનો અને પ્રતિ

* આ વાત ફ્રેડરિક આર્ટિને પોતાના 'સરાફ અને સરાફની પેઢીની વાર્તા' નામના પુસ્તકમાં સવિસ્તર વર્ણવી છે.

x સિડની રિમથે એક વખત કહ્યું કે તે પોતાની કામગીરી રેડી આવતાં કદી ખીતો નહિ. તે પ્રામાણિક અને સાચા દિલનો હતો. તેણે કોઈની પાસેથી દ્રવ્ય લેવું નથી. એમકે 'એન્સિલ્વેનિયા કંપની'એ દેવું ના કપૂર કર્યું તેથી તેણે પેટા ખાખા તેમાં તેનો અપરાધ નહોતો, પણ તેના લેણદારનો હતો,

પ્રાયુક્ત સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાનો નિશ્ચિત આધાર માત્ર પોતાની આવક પરો-
ખર વાપરવા પર છે, તેથી તેણે નાનપણથી પોતાના મનને એમ દેખ્યું.

તેની પાસે માત્ર સાધારણ આજીવિકા થાય એટલો પૈસો હતો. લૅન્ડ
લૅન્ડાઉને તેને હિંદુસ્તાનના મંત્રિમંડળની સભામાં ('ઇંડિયા કાઉન્સિલ'માં)
જગ્યા આપવા માંડી તેને તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું: — "મારી જીંદગીમાં દિન-
પ્રતિદિન મને ધણી દ્રવ્ય માટે ઝોઘી ઝોઘી તૃષ્ણા થાય છે. પણ દરરોજ હું
ખરચ નીભે એટલા સાધારણ દ્રવ્યની અગત્યતા વિષે વધારે વાકિફ થાઉં છું.
નિભાવ થાય એટલા ધન વગર જાહેર કામમાં પડેલા માણસે પ્રામાણિક
ચતું સહેલું નથી, અને એને લોકો પ્રામાણિક ધારે એતો અશક્યજ છે. મારી
સ્થિતિ એવી છે કે મારો નિભાવ માત્ર બેજ રીતે થઇ શકે; નોકરી લેવાથી,
કે અન્યકારનું કામ કરવાથી. એપડી વેચનારના લાકુતીઆ ચતું, મન જે
વિચારથી પરિપૂર્ણ હોય તે વિચારથી બોળાથી તેને મુક્ત કરવાને માટે નહિ, પણ
ગંજવું ખાલી ચર્ધ ગયું હોય તે ભરવાને માટે. અન્ય રચવા, ધરડી ખચ્ચર
જેવી બનેલી કદપનાશકિતને પરોણી મારી નાખીથી મહેનત કરાવવી, માત્ર
પાનાં ભરવાની ખાતર, નિર્માલ્ય, વિચારશૂન્ય લખાણથી પાનાં ભરી કાઢવાં, મંદ
મંત્રિક કરનારાઓ અને પ્રગટ કરવા સારું તૈયાર કરનાર અધિપતિઓ તરફથી
જેવી વર્તણૂક થોમ્સન પાસેથી ફાઈડનને મળી અને મારા જણવા પ્રમાણે
મેકિન્ડોરાને લાડન તરફથી મળી તેવી વર્તણૂક મેળવવી—આ બધો વિચાર
મને કંટાળો ઉપજાવે છે. પણ હું પદવી છોડું તો મારી એવીજ દશા થવીજ
જોઈએ. પણ માત્ર લાભને અર્થે પદવી ધારણ કરવી એતો એથી પણ
વધારે કમકમાટ ઉપજાવે છે."

એનું પરિણામ એ થયું કે મેકાલેએ હિંદુસ્તાનમાં એક માનવંતી
પદવી મેળવી અને સ્વદેશ પાછો ફર્યો સારે એવી પાસે ખરચ નીભે એવું
સાધારણ દ્રવ્ય એટલું એકલું ચતું હતું કે તેથી પ્રસિદ્ધ "ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિ-
હાસ" તે લખી શક્યો.

પ્રકરણ ૫.

ધૈર્ય—સહનશીલતા.

અધમ, અયોગ્ય કાર્ય કરવાનો ભય એજ ધૈર્ય, અને એવાં કાર્ય કોઇ આપણી પ્રત્યે કરે તો તે ખમવાં તે પણ ધૈર્ય.

એન્ગેલ્સન.

હે ઇશ્વર, જે પ્રકાર મનુષ્યજાતિની સંગતિ કરવાનો ઉત્સાહરૂપ થાય તે સિવાય ખીજે પ્રકાર આપરો ના. જે વૃદ્ધિ પામતા વંશપરંપરાથી આવેલા ગુણોથી વધારે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ થાય તે સિવાય કંઈ ખીજી શક્તિ પણ આપરો ના.

જર્જાન્ ઇલિયટ.

જીવનપ્રવાહ સાંત વહે છે, ત્યારેજ સત્ય અને શક્તિ બહાર નીકળી આવે છે, એમ નથી; પણ વિચિત્ર હૈવયોગ એ પ્રવાહ પર અસર કરે છે. ત્યારે અપ-વિચિત્ર પ્રસંગોમાં, જ્યારે મંદવાડ શરીરને લાંબી નાંખે છે,—શુધા, ભગવત્, અ-મિતાચારીપણું, કે શિષિલતા—જે વારંવાર મરણ સમીપ આજ્ઞાનાં ચિન્હ છે—તે સમયમાં અને એખમ, અતિશય આનંદ, કે દુઃખના સમયમાં પણ સત્ય અને શક્તિ બહાર નીકળી આવે છે.

ફૅબર્ડ આઉનિંગ.

ધૈર્ય એક એવો ગુણ છે કે તેને સઘળાં માણસો માન આપવામાં પુશી માને છે. એ એવો ઉત્સાહ છે કે તે જીંદગીના સર્વ સંકટ સમયે ઉદ્ભવ પામે છે. એ એક સંપૂર્ણ સંદેહપશક્તિ છે અને તેને કોઈ ભય હકાવી શકતો નથી. એ કર્તવ્ય બગવવામાં જરૂર હોય તો પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાનુ કરે છે.

કાયરપણાની સ્તુતિમાં એક પણ શબ્દ કોણ કહેશે? શું આખી દુનિયાનું અંતઃકરણ તેને ધિક્કારતું નથી? કાયર પુરૂષ નીચ અને નામદ છે. તેનામાં પોતાના મતને વળગી રહેવાની દિમન નથી. તે દાસ થતા તઈયાર છે. હોમર કહે છે કે “ માણસ દાસ થાય છે ત્યારે તેના અર્ધ સદ્ગુણ તેની પાસેથી જોરજુલમથી લઈ લેવાય છે. ” અને ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ વળી વધારામાં કહે છે કે “ બાકીના અર્ધો સદ્ગુણ, જ્યારે તે છૂટો મૂકેલો દાસ થાય છે, ત્યારે જતા રહે છે. ”

પણ ૩૫૨ પુરુષ સાથે વર્તવામાં હિંમતની જરૂર છે. એક મૂર્ખ જુવાને સર ફિલિપ સિડની સાથે કળ્યો કર્યો હતો, અને તેને લડવા ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે એટલો બધો મૂર્ખ થયો કે તેના મોંમાં થુંકયો. સર ફિલિપે કહ્યું, “જુવાનીઆ, જેવી સહેલાઈથી હું મારા હૃદયમાં તારે અપમાન જૂસી નાખું છું તેવીજ સહેલાઈથી હું મારા મુખ ઉપરથી આ (મનુષ્યનું) લોહી જૂસી નાખી શકું તો હું આજ ક્ષણે તારો પ્રાણ લઉં.” આ ઉમદા પ્રકારનું ધૈર્ય હતું. કેવી રીતે સહન કરવું અને કેવી રીતે તિતિક્ષા રાખવી, એનું આથી દરકને શિક્ષણ મળે છે.

ધૈર્યવાન મનુષ્ય શરાઓને દષ્ટાંતરૂપ છે. તેની અસર લોહચુંબક જેવી છે. તે ઉદારતા સર્વત્ર ફેલાવે છે. મનુષ્યો મરતાં સુધી પણ તેને અનુસરે છે. માત્ર જે માણસો જય મેળવે છે તેઓજ હમેશાં કીર્તિપાત્ર નથી. જેઓ થોડો વખત નિષ્ફળ થાય છે, તેઓ પણ પોતાની જાતિપર પ્રેરણા અસર કરતા જારી રહે છે. અસાધારણ જોખમથી હુમલો કરનારી હુકડીનો સરદાર ખાડામાં પડી જાય, પણ તેનું શરીર એક સેતુરૂપ છે અને તે પર ચઢને વિજયી સૈન્ય દુર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે.

સ્વધર્મને અર્થે દેહત્યાગ કરનાર ખુંટીએ બંધાઈ જીવતા બળી મરે, પણ જે સંસારે માટે તે પ્રાણ તજે છે તે સસ તેના દેહત્યાગથી નવો પ્રકાશ મેળવે છે. દેશભક્ત કાંસીને લાકડે પોતાનું માથું ખુએ, પણ તેથી જે પક્ષને માટે પોતે ભોગ આપે છે તેનો વિજય વધારે જલદી થાય. મહા પુરુષના જીવનની સ્મૃતિ જીવનની સાથે નાશ પામતી નથી; પણ બીજા પુરુષોના મનમાં રહે છે. ઉત્સુક અને આવેશી પુરુષો જાંદગી નકામી ગાળતા દેખાય, પણ ધૈર્યવાન પુરુષો યુદ્ધ જારી રાખે છે. અને જે જગ્યાપર તેના પૂર્વજો નિદ્રા લે છે તે જગ્યામાં પ્રવેશ કરે છે અને તેનો કબજો લે છે. આ પ્રમાણે વાજમી પક્ષનો વિજય મોડો થાય પણ ત્યારે થાય ત્યારે જે પુરુષો આખરે વિજય પામ્યા છે તેને લીધે જેટલો થાય છે, તેટલોજ જેઓ નિષ્ફળ થયા છે તેને લીધે પણ થાય છે.

દુનિયામાં સઘળાં મોટાં કામ ધૈર્યથી થાય છે. જે દરેક મુખ્ય આપણે ભોગવીએ છીએ—જનનો નિર્ણય, પ્રત્યેક આદમીની સ્વતંત્રતા, અને કાયદાનું સ્વાતંત્ર્ય—તે ધણા લાંબા વખત સુધી સંકટ વેડવામાં દેખવાયા પછીનું મેળવાયું છે. ધણા જમાના સુધી યુદ્ધ અને ત્રાસ વેડવા પછીજ પ્રગ્ન તરીકે રહેવાનો હક પ્રાપ્ત થયો છે. ચાર સૈન્ય સુધી સ્વધર્મ માટે લોકોએ પ્રાણત્યાગ

ક્રીધા લાગે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થાપન કરી શક્યા, અને એક સૈકા મુકી દેશમાં માંહોમાંહે યુદ્ધ આણ્યું ત્યારે ધર્મસુધારો (રેફર્મેશન) કરી શક્યા.

ધર્માર્થપ્રાણુસાગ હમેશ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે તેનું કારણ એજ કે તે કેવળ સંસની શુદ્ધ નિઝાથી કરવામાં આવે છે. ગમે તે સત્યને અવગંબીને નેઓએ સ્વંત્ર વિચારની જરૂર માટે પ્રાણુ તળ્યા છે તેઓએ સર્વે આપણા કલ્યાણને અર્થેજ પ્રાણુત્યાગ કર્યો છે. આપણે સ્વતંત્ર થઈએ માટે તેઓએ પોતાનો આત્મા અર્પણ ક્રીધો છે. રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ, ખ્રિસ્તિ એને મૂર્તિપૂજકો, સન્માર્ગી અને પાખાંડી, પૂર્વ કાળના આ ઉત્કૃષ્ટ વારસામાં ભાગ લઈ શકે. મેરુજિનિ કહે છે કે “ધર્માર્થપ્રાણુસાગ અને વિજયના દેવદૂતો લાઈએ છે. જાને લવિબ્ધજીવનરૂપી પારણા ઉપર પોતાની પાંખ વિસ્તારે છે.”

ધર્માર્થપ્રાણુસાગીના ઉત્કૃષ્ટ સમૂહની એક વાર્તા ખ્રિસ્તિ ધર્મના આરંભથી આપણને મળી આવી છે. એ વાર્તા પેન્ટ્રેટિયસ કે પેન્ટ્રેસની છે. ધર્મબોધને અર્થે ઇસુખ્રિસ્તે મોક્ષેશ્વર પાસે ઝેલેશિયામાં ખ્રિસ્તિ દેવમોક પુષ્ટિ આપી ત્યારે ફ્રિજિયા પ્રાંતની મુલાકાત લીધી. તે પ્રાંતમાં તે જન્મ્યો હતો. પેન્ટ્રેટિયસને જ્યુપિટર પૂજવાની કેળવણી મળી હતી, પણ તેનો પિતા મરણ પામ્યા પછી તેને તેના કાકા ડાયોનિશિયસની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યો. આ નવાપો છોકરો, પુષ્કળ દ્રવ્યનો વારસ હતો, તે બાદ શાહી ઇસ્મારની પાસે આવે તેવા હેતુથી ૩૦૫ ના વર્ષમાં તેનો કાકા રોમ ગયો. રોમના ધર્માધ્યક્ષ જુલ અને પવિત્ર માર્સેલિનસના દેખરેખ અને શિક્ષણથી તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગ્રહણ ક્રીધો. સાર પછી તરતજ તેનો કાકા મરણ પામ્યો, અને તે બાળક, તે સમયે માત્ર ૧૪ વર્ષનો હતો, તેને દ્રવ્ય અને ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં દુનિયામાં કાઈ પણ મિત્ર રહ્યો નહિ.

તે સમયે ડાયોકલિશિયન ખ્રિસ્તિઓના ઉપર ભુલમ ગુજારતો હતો. તેને એવી ખબર મળી કે પેન્ટ્રેટિયસ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયો છે. તેને ડાયોકલિશિયનના મહેલમાં હાજર રહેવાનો તરતજ હુકમ થયો. તું જ્યુપિટરને બળિદાન નહિ આપે તો તને તરતજ મારી નાંખવામાં આવશે એવી બાદશાહે તેને ધમકી આપી. તે છોકરાએ જવાબ દીધો કે હું ખ્રિસ્તિ છું અને પ્રાણુસાગ કરવા તૈયાર છું, કારણ કે તેણે ક્યું કે “અમારો

ચુર કાઢરત, પોતાના સેવકોના આત્મામાં-હું બાળક છું તોપણ મારા આત્મામાં પણ-પોતાની ખાતર પ્રાણ તજવા હિંમત પ્રેરે છે.” બાદશાહે કંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહિ, પણ તેને નગર બહાર લઈ જઈ આરેલિયન માર્ગ પર તરવારથી કાપી નાખવા હુકમ કરીધો. ત્યાં તેણે પોતાનાં રૂઢિરથી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સત્યની સાક્ષી પૂરી. તે ત્યાં પડી રહ્યો ને બીજો દિવસે પહો કાટતાં એક ખ્રિસ્તિ રોમન સ્ત્રી તેના મુઠ્ઠાને સુંદર સણીઆમાં લપેટી સમીપે આવેલી મુઠ્ઠાં દાટવાની ચુકમાં લઈ ગઈ; ત્યાં તેના પર તેણે તાગ્ન ફૂલો પાથર્યા અને ક્ષયથી રક્ષણ કરવા સુગંધ દ્રવ્યમાં અશ્રુથી ભીંજાવી નાંખ્યું. તેનું નામ તેના સ્મરણાર્થે જિસા કીધેલાં ખ્રિસ્તિ દેવલોમાં હજી પણ યાદ કરાય છે.

એક ત્રીજા સૈકાના અન્ત સુધી અસહનના ખ્રિસ્તિઓને રોમનો મહા-યુદ્ધશાળામાં રાત્રી પશુઓ વડે ફાડી નંખાવતા. રોમન લોકોને ‘ઉત્સવ પળાવવા માટે તેમને કતલ કરવામાં આવતા.’ વન્ય પશુનાં યુદ્ધ, ખ્રિસ્તિઓને પશુઓ વડે ફાડી નંખાવવા અને અસહીડક મહત્તાં પ્રાણહારી દ્વંદ્વયુદ્ધથી જોટલી રોમન લોકોને પ્રીતિ ઉત્તમ થતી તેટલી બીજા કશાથી થતી નહિ. ખરૂં કહીએ તો એજ ગમત આખા રોમન રાજ્યમાં પ્રસરી હતી. જ્યાં જ્યાં રોમનો વસતા ત્યાં ત્યાં મોટી ગાળાકાર રંગભૂમિ સ્થાપતા. ઇંગ્લાંડમાં રિચ્ચમરો અને ડાર્થેસ્ટરમાંજ માત્ર એવી રંગભૂમિ હાલ રહેલી જોવામાં આવે છે. આદેખસની ઉત્તરના રોમન રાજ્યની રાજધાની ટ્રીંસમાં રોમન લોકોએ બાંધેલાં શેષ રહેણાં ઘણાં મકાનો માલમ પડે છે. તેમાં એક ખડક-માંથી કોતરી કાઢેલી વિશાળ રંગભૂમિ છે, તેમાં હજારો પ્રેક્ષકો માર્ષ શકે છે. ૩૦૬ ના વર્ષમાં કોન્સ્ટેન્ટાઇને ‘ક્રૂંક લોકોની ગમત’નું પ્રદર્શન કરાવીને પ્રજાને આનંદ પમાડી. હજારો બિનહથીયાર ક્રૂંક કેદીઓને વન્ય પશુઓથી ફાડી નંખાવવામાં આવ્યા. પ્રાણીઓ કતલથી ધરાઈ ગયા અને પોતાની ખુશીયોજ વધારે નાશ કરતા અટક્યા. જેઓ જીવતા રહ્યા હતા તેમને અસહીડક તરીકે પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પણ યુદ્ધ કરી

* રોમમાં સેન્ટ જોન લેવેરન દેવલ વિશે કહેવાય છે કે ‘લેવન પાસે હાઈગેરની નીચે સેન્ટ પેન્કાસનું દેવલ બાવલ કરો તો એ સધળાં ખ્રિસ્તિ દેવલમાં મુખ્ય અને મૂળરૂપ છે.’ સેન્ટ પેન્કાસના ‘વેરિશ’ ની (વિધાયનમાં ‘પાર્સન’ નામના ધર્મગુરુની સત્તાનીચેનો મુલક) સાધારણ મદોરના લપર મૂર્તિપૂજકોના વહેમોને નાશ કરનાર જીવન સાધુની મૂર્તિ છે. ઇંગ્લાંડમાં સાત સેન્ટ પેન્કાસનાં દેવલો છે અને ઈટલિ અને ફ્રાન્સમાં બીજાં વધારે છે. તત્કલવારથી ખેલનાર.

વવા માટે હોંશાતોશી કરવાને બદલે તેઓએ ખુશીથી એકબીજાને કાપી નાંખી કૂર તમાશગીરોને ના હિમેદ કીધા. એજ વર્ષમાં હળરો બુકટેરાઈ લોકોને પ્રગ્નના આનંદ માટે કૂર રીતે મારી નાંખ્યા. રંગભૂમિનું ખંડીએર તેમજ રાત્રી પશુઓનાં ધુમટદોર રહેકાણો હજી પણ જોવામાં આવે છે.

ફ્રાન્સમાં ધણી રોમન રંગભૂમિઓ હજી પણ છે, પણ તેમાંની કેટલીક પથ્થરની ખાણ તરફ વપરાય છે. નિર્મિત સ અને આર્લિસમાંની મોટામાં મોટી છે, અને તેમાંની છેલ્લી એવી વિશાળ છે કે મૂર લોકોએ ફ્રેન્ક લોકોથી એ શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે તેની બહારની દિવાલ પર ચાર કિલા બાંધ્યા. વિરોનામાં એક રંગભૂમિ છે, તે લગભગ અંપૂર્ણ છે અને તેના પર વરસોવરસ મરામત થાય છે. પણ સર્વથી મોટી રંગભૂમિ તો રોમમાં કોલિસિયમ છે. એમાં ૮૭,૦૦૦ પ્રેક્ષકો માંડી શકતા હતા. એક ગોડોન્ટિયસ નામના ખ્રિસ્ત સ્થપતિજ અને ધર્માર્થ પ્રાણુલાગીએ એની બાંધણીનો નકશો કાઢ્યો હતો, એમ દેવલસંબધી દંતકથાથી જણાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે બેડસલમથી દાઈટસે ખરીદેલા હળરો માહુદી કેદીઓને એ બાંધવામાં કામે લગાડ્યા હતા. દાઈટસે એ મકાન અર્પણ કીધું ત્યારે ૫,૦૦૦ પશુઓને મલયુધ્ધશાલામાં કાપી નાંખવામાં આવ્યાં. માત્ર થોડા વખત ઉપરજ એ ખેલના સ્થાનની નીચે ધુમટમાં રાત્રી પણ, સિંહ, અને વાધનાં હાકડાં માલમ પડ્યાં છે.

કોલિસિયમમાં મોટા તમાસાના દિવસ આખા રોમને ઉત્સવના દિવસ હતા. પુરુષો, સ્ત્રીઓ, અને છોકરો આ કૂર રમતો જોવાને બેગાં યતાં. અમલદારો અને સેનેટના સભાસદો, રાજ્યના અધિકારીઓ, અમીરો, સાધારણ લોકો, અને વેસ્ટા દેવીને પૂજનારી કુમારિકાઓ પણ ત્યાં આવતાં, અને સર્વોપરિ પ્રમુખને સ્થાને બાદશાહ બીરાજતો. અસિકીડો બાદશાની આગળ સાક્ષતા, અને “સિઝર તમારો જય થાઓ, જેઓ મરવાની તૈયારીમાં છે તેમના નમસ્કાર ગ્રહણ કરો,” એ પ્રમાણે બોલતા. પશુઓ બુદ્ધ શરૂ કરતા અને અસિકીડો તેની પછી ચારંલ કરતા. રાતે જ્યાંસુધી તમાશગીરો ખુનરેજથી ધરાતા ત્યાંસુધી રમત ચાલતી.

જ્યાંસુધી રોમમાં નામનો ખ્રિસ્ત ધર્મ ફેલાયો ત્યાંસુધી એ ખેલ જરી

• પર બાંધવાની કળા બહુનાર. નરોમમાં અમીરોએ પચ્ચેદ કદેલા પુરુષોની કાયદા ધટનાર મંટબી, ઋષીક અને રોમન લોકોમાં પૂજતી કુમારિકા દેવી.

રહો. પણ આખરે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર એક વૃદ્ધ સાધુએ આ ખુનરેજીઉત્સવ માટે દિલ્લીગીર થઈ પોતાના દેહનો નાશ થાય તોપણ વચ્ચે પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ઘોર અપરાધ કરવાને મુકાબલે એની જીંદગી તે શું ? એ ધર્માર્થ-પ્રાણુભાગીનું નામ મુઘાં જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહે છે કે એ ઝોલમેકસ હતો, વળી બીજાઓ કહે છે કે એ ટેલેમેકસ હતો. ફિકર નહિ, તેનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું નથી તોપણ તેની હિંમતથી તેની યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ. તે છેક પૂર્વ દેશમાંથી આવ્યો હતો. તે કાઠને ઝાળખતો નહોતો અને તેને કાઠ ઝાળખતું નહોતું. મધ્યયુદ્ધસાળામાં અસિકીડાકુદ્ધ થવાનું છે એવી ખબર ચોતરફ પ્રસરી. જાંધુ રોમ તે જોવાને એકઠું થયું. તે પણ મેદનીમાં ભેગો થયો, પણ તેનું અંતઃકરણ પોતાનું કાર્ય સાધવા તરફ હતું. અસિકીડો રંગભૂમિમાં તીક્ષ્ણ ભાક્ષા અને તરવાર સહિત દાખલ થયા. આ મરણસાટાનું યુદ્ધ થવાનું હતું. અસિકીડો રંગભૂમિ પાસે ગયા કે તરતજ તે વૃદ્ધ પુરુષ દીવાલપરથી કુદ્યો, અને જે અસિકીડો યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં હતા તેમની વચ્ચે પડ્યો. તેણે તેમને અપરાધ વિના પરસ્પર લોહીલોહીઆણુ કરતા જાંધુ થવા દરમાલ્યું. આરે તરફ ‘ધરડા માણસ, પાછો જા,’ એવા પોકારો સંભળાયા; પણ તે કંઈ પાછો હાથો નહિ. અસિકીડોએ એને હડસેલો મારી એક તરફ ખસેડ્યો અને યુદ્ધ કરવા આગળ ધસ્યા, પણ હજી પણ તે વૃદ્ધ પુરુષ તેમની તીક્ષ્ણ તરવારો વચ્ચે હોયો રહ્યો અને તેમને કાપાકાપી કરવાની મના કરી. ‘મારો એને’ એવી સર્વ તરફથી જૂમ સંભળાઈ. અધ્યક્ષે એ વાતને પોતાની સંમતિ આપી. અસિકીડોએ તેને કાપી નાંખ્યો અને તેના મુઠકા પર થઈ લડવા ધસ્યા.

તેનું મોત નકામું ગયું નહિ. પોતે જે ફૂલ કીધું હતું તે વિષે લોકો વિચાર કરવા લાગ્યા. જે પવિત્ર માણસે તેમની અધિરતૃષ્ણાની વિરુદ્ધ થવા પોતાનો પ્રાણ ખોયો તેવા પવિત્ર મનુષ્યનો પણ તેમણે નાશ કર્યો. તેમને પોતાની નિર્દયતાથી કમકમાટ છૂટ્યો. જે દિવસે સ્વાર્થણુ કરનાર વૃદ્ધ મનુષ્યની કતલ કરવામાં આવી તે દિવસથી કોલિસિયમમાં કંઈ વધારે યુદ્ધ થયાં નહિ. તે સાંધુનું મોત એક જાતનો વિજય હતો. ૪૦૨ માં હોનારિયસે અસિકીડકનાં યુદ્ધો ચતાં જાંધુ કર્યા. થોડા વખત ઉપર આ અપ્રસિદ્ધ માણસ, જેનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી, તેનું શળ મધ્યયુદ્ધસ્થાનની આસપાસ વાજતેગાજતે લઈ જવામાં આવ્યું; અને પછી પાસેના સેલ કલેમેન્ટના દેવલમાં માનપૂર્વક સર્વ ધર્મક્રિયાનુસારે દાટવામાં આવ્યું.

નીતિમાં જગાડ, દુરાચાર, અને નિર્દયતાને લીધે રોમે પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ ખોષ. જ્યાં વર્ગના લોકોની અનીતિ જનમંડળના સર્વ વર્ગ પર હાનિકારક અસર કર્યો વગર રહેતી નથી. આચાર દુષ્ટ થવાથી વિચાર પણ દુષ્ટ થાય છે. મનુષ્યસ્વભાવની અધમવૃત્તિઓની અસર પ્રબળ થાય છે, અને ચારિત્ર્યના નીતિરૂપી સરવને હાંડી કાઢે છે. રાજ્યકર્તાની અધમનીતિ અને તેથી ઉદ્ભવ પામતી લોકોની નીતિવ્રજતાથી શ્રીસ અને રોમની પાયમાલી થઈ. મધ્ય યુરોપના જંગલમાંથી જંગલી ટોળાઓ ધસી આવી, તેના ધસારાથી પ્રાચીન કાળમાં દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ, રોમન રાજ્ય નાશ પામ્યું. ધનાઢ્ય લોકો વિધવસુખમાં લીન થયા, અને ગરીબ કંગાલ થયા અને બીજાની ઉદારતા પર જીવન ગુજારવા લાગ્યા. દેશનું રક્ષણ કરવાની તેમનામાં હિંમત રહી નહિ. ખરૂં જોઈએ તો એવો દેશ હયાતીમાંજ ન રહે એ વધારે સાહે.

પછી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયો અને તેણે મનુષ્યનાં મોં આગળ ધમનું ખરૂં મૂળ પ્રગટ કર્યું. દુનીઆની આત્મશુદ્ધિ થઈ પુનરુદ્ભવ થાય એવા હેતુથી સેંટ પૉલ એ ધર્મ રોમમાં લઈ ગયો. સુધરેલા ગરીબ લોકોમાં એ ધર્મ પ્રથમ મૂળ ધાલ્યું, અને તે શા માટે? કારણ કે દુનિયામાં મનુષ્ય-જાતિનું શું નિર્માણ છે તે સમજાવે છે, આપણી આ લોકોની સ્થિતિ વિશે કવિતારૂપ ચિતાર આપે છે, અને વધારે સુંદર ભવિષ્યનું દિક્ષાસાલરેહું વચન આપે છે. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્ત્રીઓમાં પણ પ્રસર્યો. રોમમાં સ્ત્રીના જીવ તેમના પતિના હાથમાં હતા. તેઓ કેવળ શુભામ જોવી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મથી તેમને ફરી ન્યાય મળ્યો. હવે તેમને પ્રથમજ પોતાની સ્થિતિ સુધરવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ પુરુષો તરફથી માન અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યાં. એક પ્રાચીન શુરવીર (નાઈટ) કહ્યું છે કે “સર્વે સદ્ગુણો સ્ત્રીમાં રહેલા છે. તેઓ યોગ્યતાનો બોધ આપે છે અને પુરુષને યોગ્ય બનાવે છે.”

પ્રત્યેક પુરુષ અને પ્રત્યેક સ્ત્રીના હૃદયમાં ધર્મના ઉદ્દેશની અસર થવાથી તેના બળ વડે અમિતાચારીપણું, ધર્મનિદા, અને અનીતિ નાશુદ થયાં. આ પ્રમાણે દુષ્ટ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા ઓછી થઈ ગઈ કે દૂર થઈ. મનુષ્યના મનને જે જે ઉમદા પદાર્થની જરૂર હતી તે તે ધર્મથી સંતુષ્ટ થઈ. આરામનો દિવસ પવિત્ર ગણાવા લાગ્યો, અને તે દિવસે ઉઘોગી મનુષ્ય હમેશનાં પરિશ્રમથી મુક્ત થયા. દેવલ ભક્તોને ધર્મકાર્ય માટે ઘંટનાદ વડે બોલાવતો. અને એ સુંદર મદાનમાં તમામ ખ્રિસ્તિ પ્રજા જાતિભેદ વગર ઇશ્વરપ્રાર્થના માટે ભેગી થતી; કારણ કે શું ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં તેઓ મનુષ્ય અને જાતિ-

બાપઓ નહોતા ? કેવું સુંદર ચિત્ર ! એવું ને એવું જારી રહ્યું હોત તો કેવું સારું !

અકસોસ ! મનુષ્યના હૃદયમાંથી તમામ વિકાર જતા રહ્યા નહોતાં. સૃષ્ટિમાં સુખરચના છેજ નહિ, ધર્મગુરુઓ કૂરતાના સાધનભૂત થયા, સધળાના યોગ્ય દિતનું રક્ષણ કરવાની વિરૂદ્ધ માત્ર યોડાજ લાલનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા અને તેથી જેમને તેઓએ પુષ્ટિ આપી હતી તેમની દુર્દશામાં તેમને લાગ લેવો પડ્યો. ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં ધણા મતભેદ થયા. જેવી રીતે મૂર્તિ-પૂજકોએ અસહના ખ્રિસ્તિ લોકોની દશા કીધી હતી તેવીજ દશા ખ્રિસ્તિ લોકોએ પ્રતિપક્ષીઓની કીધી. જુલમનો અગ્નિ ફરી પ્રદીપ્ત થયો અને અગાઉની માફક ધર્મને માટે લોકોને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. જેઓ સહ્ય માટે લડતા હતા તેમને અગાઉની પેઠે હિંમત અને ધૈર્યની ફરી જરૂર પડી, અને તેમણે ઉત્તમ રીતે વેદના સહન કરી અને ઉત્તમ રીતે પ્રાણત્યાગ કીધો.

સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી જેમનો મત જુદો પડતો તેના પર ધણો જુલમ ગુજારવામાં આવતો; એવો જુલમ પ્રથમ ઇટાલમાં શરૂ થયો અને પછી સ્પેન, ફ્રાન્સ, અને નેધરલેન્ડમાં ફેલાયો. જર્મનિ એની સામા થયું. લ્યુથરે કહ્યું કે, ‘મનુષ્યોએ હમેશ સંપૂર્ણ નિર્ભય, શાંત અને ઉદાર થવું, ખીલકુલ ભય રાખવો નહિ, પણ ઇશ્વરની કૃપા પર વિશ્વાસ રાખી દરેક ચીજ પર જય મેળવવો અને દરેક ચીજ ધિક્કારવી, શિક્ષા અને મોતની મશ્કરી કરવી એવી ઇશ્વરની ઈચ્છા છે. જે બાપલાઓ દરેક ચીજ વિષેના ભયથી વ્યાકુળ થાય છે, અને ખણખણતા પાંદડાના અવાજથી પણ બીએ છે એવાં બાપજાને તે અતિશય ધિક્કારે છે.’

૨. વ. ન્યૂમન કહે છે કે ‘કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મથી કૂરતા શી રીતે ઉદ્ભવ પામી એ નવાઈ જેવું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મે મૂર્તિપૂજા બંધી વાળ્યા પછી જે ધર્મવિચારજીસલા સ્થાપવામાં આવી તે વિચારપૂર્વક કીધેલી અમુક પ્રકારની કૂરતાની પદ્ધતિ હતી. સેંકડો વર્ષ સુધી તે પવિત્ર સલા ગણાતી જારી રહી, અને ધણીજ અપકીર્તિ અને શાપયોગ્ય એવી કાળાલીટી હમેશ તેના પર ચોંટી રહેશે; તોપણ એ સલા એક નમ્ર અને પ્રેમાળ ધર્મને નામે ધર્મપરીક્ષણનો ઢોંગ કરતી હતી !’

સ્પેનના ધર્મગુરુઓએ અદીક્ષિત અધિકારીઓની સહાયતાથી કેવળ

અંગળળ વડેન ધર્મસુધારાને (રેફર્મેશનને) નાખૂદ કર્યો. એક રાતમાં સે-
વાઈલના ક્રેડખાનામાં ૮૦૦ પ્રૌટેસ્ટન્ટને કેદ કરીધા. દરેક સ્થળે તેમને
પકડી જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. રૂપેનના મુખ્ય શહેરમાં લડકા પ્રકા-
શવા સાગ્યા. થોડા વખત ઉપર મૅડ્રિડ પાસે એક ખેતરમાં પ્રૌટેસ્ટન્ટોને
બાળી મૂક્યા હતા, ત્યાં યધને એક નીક ખોદવામાં આવી. તે વખતે મલુ-
રાને ખોદતાં કાળું પ્રકાશમાન ધૂળનું બિંદુ પડ, ભૂકા યર્ધ ગયેલાં હાડકાં
અને કાપલા સાથે મિશ્ર થયેલું માલમ પડ્યું. ધર્મગુરુઓના હુકમથી જેમને
મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમનાં એ અસ્થિ અને કાપલા વગેરે
શેયં ભાગ હતા.

આ ભયંકર ક્રૂરતાથી રૂપેનને શો લાભ થયો ? તેણે દ્રવ્ય ખોયું છે,
અને દેશ લગભગ દેવાળીઓ થયો છે. અખને દાઇ કેળવણી આપતું નથી કે
તેની કોઈ સંભાળ લેતું નથી. માત્ર આઠ માથુસે એકજ લખી વાંચી શકે
છે. તેઓ ધર્મગુરુને સહજ શત્રુ ગણે છે. તેઓમાંની મોટી સંખ્યા ખુશી
નાસ્તિક છે. ધર્મગુરુઓ પણ ગરીબ છે. ડૉક્ટર લીસ કહે છે કે ' ખ્રિસ્તિ
રાજકર્તાના વખતમાં જેવું હતું, તેના કરતાં મૂર લેકોનાની સત્તા હતી ત્યારે
રૂપેન વધારે આખાદ હતું, એવો વિચાર આવતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
મૂર લેકોનાના વખતમાં રાજ્યાધિકારીઓ વધારે ઉદારચિત્તિવાળા, અને ધર્મ પંથ
પ્રત્યે વધારે સહનશીલતાવાળા અને વધારે કેળવાયલા હતા. મૂર લેકોને ઠારી
મૂકવામાં આવ્યા પછી રૂપેન લગભગ અધમ સ્થિતિએ પહોંચતું ગય છે.

રૂપેનનો રાજા ૨ બે ફિલિપ એવો તો નાસ્તિક રાજા હતો કે
એવો કદી પણ જોવામાં આવ્યો નહિ હોય. તે માત્ર નીરો અથે ફિલિપ-
લાનીજ સાથે સરખાવવાને યોગ્ય છે. ૧૫૬૮ ના શાસનપત્રમાં તેણે નેધર-
લેન્ડમાં દરેક પ્રૌટેસ્ટન્ટને મારી નાંખવાનો હુકમ કરીધો. તે શાસનપત્ર
નિબ્ધળ ગયું. કારણ કે તેની ઘેર આજ્ઞા અમલમાં આણવા માટે જોઇએ
એટલાં સાધન નહોતાં. પણ તેના પ્રધાન આદવાએ પોતાથી બન્યું તેટલું
કીધું. પોતાની રુધિરસભા (કાઉન્સિલ ઑફ બ્રઝ) અને ઘણીજ પવિત્ર
ધર્મવિચારણુસભાના સેરિક્સ અને ફાંસી દેનારાઓની સલાયતાથી તે કોઈ કોઈ
વખત અડવાડીઆમાં ૮૦૦ પ્રાણીઓને રીઝાતી રીઝાતી મારી નાંખવા શક્તિ
માન થયો. તેઓનો પકેલો અપરાધ એ કે તેઓ પ્રૌટેસ્ટન્ટ પંથના હતા,
અને ખીજે એ કે તેમની પાસે દ્રવ્ય હતું. ખીજાં કારણને માટે તેણે કેધા-

સિક તેમજ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોને લૂંટી લીધા અને મારી નાંખ્યા. પાસે મિલકત હોય પછી સન્માર્ગીપણાનો ગમે તેટલો પુરાવો આપે તે નકામો હતો. ૭ વર્ષને અંતે ૧૮,૦૦૦ કરતાં વધારે જાતિભાઈઓને ગુંગળાવીને મારી નાંખવાની, હુબાળી દીધાની, બાળી મૂક્યાની, ને ફાંસી દીધાની આલ્વા બહોશ મારતો હતો. આ સંખ્યા તો આલ્વાની કારકીર્દીમાં ઘેરામાં ને મુઠમાં લાખો માણસો નાશ પામ્યાં હતાં તે ઉપરાંત હતી. તેના વધની પેઠે તેની લૂંટ પણ રાક્ષસી હતી.

પણ ફ્રાન્સ સ્પેનના જેવુંજ ફૂર હતું. તે રોમને વળગી રહ્યું. ત્યારથી માંડીને જે સર્વ રોમનો મહાન આચાર્યવર્ચના (પોપના) મતથી વિરુદ્ધ હતા તે સર્વેને લૂંટી લીધા, બાળી મૂક્યા, ગરદન માર્યા કે દેશ બહાર કાઢ્યા. એલ્બીજેન્સીસને કતલ કરવામાં આવ્યા અથવા તો પિરિનીસમાં હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. સેવિયની મદદથી વાંડાઈ લોકોને ફ્રાન્સના અગ્નિ દેાણમાં અને ઇટલિના ઇરાન દેાણમાં બધે ફાંસીએ લટકાવ્યા અને બાળી મૂક્યા. જુલમ ગુજારવાનું ને બાળી મૂકવાનું કામ આખા ફ્રાન્સમાં ચાલી રહ્યું. સ્પેનના ઉમરાવ લોકોને ખુશ કરવા લૂંટપટ્ટણના ૭ સલાહકારોને યુરિસમાં બાળી મૂક્યા.

આ જુલમ ગુજારવાના ગાંડા તોફાનમાંથી ધણી ઉદારવૃત્તિના લોકો બાતલ રહ્યા હતા. એન્સેલર ડિ લે હૅપિટલે પોતાના ધર્મના લોકોને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે “ તમારે સદગુણ અને સુંદર જીવનરૂપ સુગાર પહેરવો અને પ્રીતિ, પ્રાર્થના, અને અનુનયનથી શસ્ત્રવડે પ્રતિપક્ષીઓના પર હુમલો કરવો. આ ઘેર શબ્દો, પક્ષો, ટાળીઓ, અને દ્રોહસૂચક નામો, જેવાં કે લ્યુથેરન લૂગિનાટ, અને પેપિસ્ટને આપણે આધાં મૂક્યા. એ બધાંને બદલે ક્રિશ્ચિયન એવું નામ વાપરો. આને માટે એન્સેલર નાસ્તિક કહેવાયો.

બ્યારે એયોનેના ગવનર વાઇકાન્ટ ડોર્ટેને ૯ મા આલ્સ તરફથી ત્યાંના પ્રોટેસ્ટન્ટને મારવાનો હુકમ મળ્યો ત્યારે તેણે જવાબ લખ્યો કે “ મેં આપ સાહેબનો પત્ર લસકરની દુકંડી અને રહેવાસીઓને વિદિત કર્યો છે, પણ લસકરની દુકંડીમાં તેમજ શહેરમાં મને શરૂા ચોદાઓ અને ભલી ગ્રજા માલમ પડ્યાં છે, અને એક પણ ફાંસી દેવાનું કામ કરનાર જડયો નથી. ”

પછી વૅમ્પરિસ અને સેન્ટ બાર્થોલોમ્યૂની કતલો થઈ અને તેથીજ કતલો ફ્રાન્સમાં બધે થઈ. સેન્ટ બાર્થોલોમ્યૂની કતલ મિજબાનીમાં હાર-

પિતૃની પેઠે-પૂરોપમાં બધાં પ્રોટેસ્ટન્ટના વિચારમાં હમેશ હાજર હતી, અર્થાત, ત્રાસ ઉત્તર કરતી. એ અને ૨ જા ફિલિપે રપેનના દરોઆઈ કાફલાથી ઇંગ્લંડ પર હુમલો કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે સોળમા સૈકાના પાંચલા અર્ધ ભાગના ઇતિહાસનાં એ મોટાં સ્વરૂપ છે.

૧૪ મા હુઈએ નેન્ડરના સાસનપત્રને રદ કરનાર પત્ર કાઢ્યું તે પણ વધારે દયાળુ નહોતું. એ પત્રની આગાથી દરેક પ્રોટેસ્ટન્ટને ક્રાન્સમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો, ને ન ગયો, તેને ધર્મપંથ બદલી રોમન કેથોલિક થવાની કે મોતની શિક્ષા થઈ. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉમરાવો, ખાનદાન કુટુંબીઓ, વેપારીઓ, ખેડૂતો અને દારીગરોએ વેપારી થવાની ના પાડી. જે ધર્મ-વિચાર તેઓ માનતાં નહોતા તેને તેઓએ અનુસરવાની ના કહી. અમીરોએ અને જમીનદારોએ જાગીરો છોડી દીધી, ખિતાબો તજ દીધા, અને સર્વસ્વ શત્રુઓને અર્પણ દીધું. વેપારી, દારીગરો જોડે નાસી ગયા અને જ્યાં તેમને ચિદ્વૃત્તિની પ્રેરણા પ્રમાણે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવાની અને સલાહશાંતિમાં ઉદ્યોગનાં ફળનો ઉપભોગ કરવાની છૂટ હોય એવા દેશમાં જઈને વસ્યા.

તેઓ મોતથી ખીતા નહોતા. “એ લોકોને વંશપરંપરાથી મોત સહન કરવાની ટેવ પડી હતી,” એમ ક્યુકે કેએયને ટ્યુગિન્ગાઈના ચારિત્ર્યનું મર્મ બરોબર શોધી કાઢ્યું. તેમનામાંના હજારો કુદાડાથી, ચક્રથી, અને કળી ન શકાય એવી રીબાંધીને મારવાની રીતથી મરણ પામ્યા. તેમને મોત વશ કરી શક્યું નહિ. તેઓએ કર્તવ્યની ખાતર જીવનનો ભોગ આપ્યો. મહાન ટ્યુગિન્ગાઈ પંથના નામકોમાં જે ઉદાર જીવન અને આચરણના ગુણ જોઈએ છિયે તેવા ક્રાન્સમાં કદી ફરી જોવામાં આવ્યા નથી. વાસ્તવિક રીતે જો-ઈએ તો ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની ઉદારતા, મોટાઈ, અને નિમિત્ત વિચારથી આ ઉચ્ચ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને તે આખા ફ્રેંચ ઇતિહાસમાં સુંદરમાં સુંદર જોવામાં આવે છે. જય અને પરાજયને લોકો પાદ કરે છે, પણ બુદ્ધિમ ગુજરવાથી મરણ પામેલા પુરોને બૂલી જાય છે.

૧૪મો હુઈ અને સંપૂર્ણ સૈન્ય પણ ચિદ્વૃત્તિરૂપી અભેદગુર્ગને તોડી શક્યા નહિ. તેની કુર પદ્ધતિથી સાદથી વધારે વર્ષ મુધી ક્રાન્સમાં સેન્ટ આર્થોલોમ્યની કતલ જંગી કતલ જારી રહી, અને તેનું પરિણામ શું થયું? હુઈ હાંફી ગયો ને હાર્યો. તે મરણ પામ્યો ત્યારે ક્રાન્સ ખરાબખરાબ થયેલું હતું, ને તેના પર ભારે કરનો બોળે હતો. ટ્યુગિન્ગાઈને દેશનિકાલ કરી તેણે વ્યાપાર અને ખેતીનો નાશ કર્યો અને ક્રાન્સને અવ્યવસ્થાના મોંમાં

લક્ષ મૂક્યું; તે અવ્યવસ્થા વધી વધીને છેવટે ૧૭૮૯ માં મહાન રાજ્ય પરિવર્તન થયું.*

મિકેલેટ 'ફ્રાન્સના ઇતિહાસ' માં કહે છે કે હ્યુગિનોટ લોકો નાસી ગયા તેમાં તેમણે હિંમત પ્રકારની ધર્મનિષ્ઠા અને ખરોભાવ દર્શાવ્યો. એથી તેમણે અસત્ય માટે કમકમાટ અને સત્ય માટે પૂન્યભાવ દાખવ્યો. પુરુષ અને સ્ત્રીની આવી મોટી સંખ્યા સત્યને માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખુએ, દ્રવ્ય છોડી ગરીબાઈમાં આવે, અને આવી મુશ્કેલીથી નાસી જવાના હાનિદારક સાહસમાં જાંદગી, કુટુંબ, અને સર્વસ્વ જોખમમાં નાંખે એ મનુષ્યજાતિના સ્વભાવની મોટી કીર્તિ છે. આ લોકોને કેટલાક હડીલા વિશેષપક્ષાનુસારી ગણે છે, પણ હું તો તેમને જાંચા માન્ય વિચારવાળા પુરુષો ગણું છું; કેમકે તેમણે આખી દુનિયાને, એમ ફ્રાન્સના વીણી કાઢેલા ઉત્તમ પુરુષો છિયે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. કોઈ પણ શાસ્ત્ર ઇશ્વર પ્રતીત નથી એમ માનનારા-એએ (ક્રીધિકર્સ) 'સત્ય અર્થે અર્પણ કરેલી જાંદગી', એ સ્વાધિક્ષ્ત લોકોના જેવું ઉદારસીનતાસૂચક નીતિચત્રયુક્ત લક્ષણ, લોકોમાં ફેલાવ્યું છે તેવાજ વિચાર જે ઉદારશક્તિવાળા પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો સત્યવીર રહેવાને માટે મોત અને ફાંસીને નહિ ગણ્યકારતાં સ્વદેશભાગ કરી દૂર દેશ ગયા તેમના કૃત્યના આધારભૂત છે.

* ડૉક્ટર આર્નોલ્ડ કહે છે કે એવિઝનમાં ખ્રિસ્તિલોકોના આચાર્યવર્ચના (પોપના) મહેલમાં કેદખાનાઓ, મારી જાંદગીમાં કદી નહિ જોયાં 'હોય એવાં અભયજન જેવાં હતાં. એજ કેદખાનામાં ધર્મવિચારણસભાના અગ્નિમાં માણસોને અસહ્ય વેદનાથી કે જીવતાં બાળી મૂકી, મારી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં; તે અમિના ધુમાડાથી છાપફં હજી કાઠું થઈ ગયેલું હતું, અને નીચેના ચોરડામાં ચોરબારણાં તરફ નજર કરીએ તો ૧૭૨૧ ની પ્રસિદ્ધ કતલમાં નીચે હિમચૂદમાં જોમને જોરડન કૂપ દેડેએ નાંખી કીધા હતા તે ભોગ આપેલા પ્રાણીનાં રૂધીરનાં ચિન્હ દિવાલ પર હજી પણ હતાં. એ મોટી વિરૂદ્ધ પ્રકારની મનુષ્યજાતિની કૃતતાનાં આવાં ચિહ્નો જોવાં એ ધર્મજન ભયંકર હતાં.

x આ વિષય પર હ્યુગિનોટ લોકો, ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડમાં તેમના સંસ્થાન, દેવલ અને ઉદ્યોગ અને નેન્ડસનું શાસનપત્ર રદ થયા પછી ફ્રાન્સમાં હ્યુગિનોટ લોકો* એ જે અન્ય રમ્યા પછી વધારે વિવેચન કરવું અન્યકર્તાને નિષ્પ્રયાજક લાગે છે.

+ ચુનાની લોકોમાં. એક ભતના વત્સજ્ઞાની, એ મુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન શક્તિવાળા તથા દુનિયા પ્રત્યે વિરક્તભાવવાળા સાધુ પુરુષો હતા.

આની પહેલાં સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિથી લિખિત મતવાળાને બાળી મૂકવા સજાગાવેસો વર્ષિ ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટ્લેન્ડમાં પ્રદીપ્ત થયો હતો. લંડનમાં સમયદ્વીકામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કાથોલિક બાળી મૂક્યાં તેથી તે હમેશા અગ્નિગતું થઈ રહેતું હતું. પણ જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટોમાં છે તેમ રોમન કૃષિાલિકમાં પણ ધર્મને માટે પ્રાણસાગીઓનો ઇતિહાસ છે. ૮ મા હેન્રીનું ઉપરીપણું નાકબૂલ કરવા માટે ફોરેસ્ટ નામના નિયમ પાળનાર સાધુને બાળી મૂકવામાં આવ્યો. ૭^{મું} પક્ષના લોકોને બાળી મૂક્યા. એરી રાણીના સમયમાં ધર્મને અર્થે અગાઉ કરતાં દશગણા વધારે લોકોને બાળી મૂક્યા. સેન્ટ સેપલ્કરના ધર્મોપાધ્યાય જૉન રોજર્સને ખુંડીએ બાધી પોતાના દેવલના મિનારાની સમક્ષ બાળી મૂક્યો. જૉન ઝેડફોર્ડ જળતી ખુંડીને ભેટતો અને પોતાના સમાન દુઃખી ભાઈઓને દિશાસો આપતો મરણ પામ્યો. તેજ સમયે વિન્ચેસ્ટરના મુખ્ય ધર્મોપધ્યાયના સહાયકારી જૉન ફિલ્પોર્ડને બાળી મૂક્યો. લેટિમર, કૅન્મર, અને રિડ્લીનાં નામ વર્ણવાં જરૂરનાં નથી. તે વખતના મહાન પુરુષોની પ્રકૃતિ આજના માણસોના જેવી નહોતી. આપણને દાઝેલી આંગળી જોઈને ચીતરી ચડે છે, તો જે માણસોને તેમના મત માટે બાળી મૂક્યા એટલુંજ નહિ, પણ જેમણે તેમાં કીર્તિ માની, તેમનાં દૂલથી આપણને કેમ આશ્ચર્ય ન ભાગે! જૉન ફિલ્પોર્ડે કહ્યું કે “મારા તારનારે (ઇસુ ખ્રિસ્તે) મારે માટે કૃષ્ણ પર ઘંટાજ નિયમ પ્રકારના મોતને તામે ચવાતી પણ ના પાડી નહિ એ બાબતનો વિચાર કરી મારે આ ખૂંડી પર બાળી મરવાનું નીચું ગણવું જોઈએ ?”

લિખિત વિચાર માટે લોકો પર જે ભુલમ ગુજારવામાં આવ્યો તે છેક રાજ આદર્શના રાજ્ય લગી પહોંચ્યો. વિલિયમ પેને કહ્યું છે કે “માથ રાજની પૈતૃક રાજપદ પર સ્થાપના થઈલાદથી આસરે ૧૫,૦૦૦ કુટુંબો તારા પામ્યાં છે, અને ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસો ઇશ્વર પ્રત્યે ખરા ભાવને માટેજ બંદીખાનામાં મરણ પામ્યાં છે.” રાજ આદર્શને તેના પછી રાજ જેમ્સે આ કરતા સ્કોટ્લેન્ડમાં પણ ફેલાવી. ‘જૂના કેથોલિક’ લોકોના વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને માત્ર બાળી મૂકવાનીજ શિક્ષા કરવામાં આવતી. કાર્ડિનલ ધીરને જ્યોર્જ વિસ્કોર્ડે સેન્ટ એન્ડ્રુ નામના તેના પોતાના કિશ્કા આગળ બાળી મૂક્યો; અને બારીમાંથી બુએ છે તો તેણે પોતાની નજરે કરાયળી વળી જઈ બાળીને આખ થતો તેને જોયો. આદર્શ અને જેમ્સના પ્રોટે-

+ ઈન્ડિયા દેવલોનો પોને ઉપરી છે તે.

સ્વચ્છ સમયમાં એક પંથના પ્રોટેસ્ટન્ટો ખીજ પંથના પ્રોટેસ્ટન્ટો પર મતભેદ સારુ જુલમ ગુજરતા હતા. સૂઅર્ટ રાજ્યોના જખરા જુલમનાર સીપાઇઓ પ્રેસિપીટીરોઅનેની પાછળ પડતા તેમને ગાળાથી મારી નાંખતા. તેમનું ખૂન કરતા, અને તેમને લટકાવી દેતા. આનું પરિણામ માત્ર એજ થયું કે એ વિશિષ્ટ ધર્મપદ્ધતિ તેમના હૃદયમાં અતિપ્રિય થઈ વસી. ખૂદ અને અંગુષ્ઠપેપણી સહન કરતાં કમકમાટ છૂટતો; પણ મહન કરનારાઓ પાલાદુર અને ધૈર્યવાન હતા.

ન્યુ યૉર્કનો રાખર્ટ કોલિયર કહે છે કે મિલ્લૈસે કાઢેલું એક નાનું ચિત્ર હું સંધરી મૂકું છું. ભરતીની નિશાનીની અંદર દૂર એક સ્તંભ સાથે ગાંધેલી એક સ્ત્રીનું એ ચિત્ર છે. તેના પગની આસપાસ સમુદ્ર ગુચ્છાકાર મોજાથી સ્પર્શ કરે છે, એક વહાણુ ધમધાકારે આડું જાય છે, પણ તેને કે તેની માફી દશાને ગણકારતું નથી. શિકારી પક્ષીઓ તેની ઉપર ભમ્યાં કરે છે, પણ તે સ્ત્રી પક્ષીને, કે વહાણુને, કે સમુદ્રને લેખતી નથી. તેની દષ્ટિ સીધી ટકી રહેલી છે, અને તેના પગ સ્થિર રહ્યા છે, અને તમે જુઓ છો કે તે પ્રલક્ષ સ્વર્ગ તરફ નજર કરે છે, અને જે કીર્તિ લખિયમાં મળવાની છે તેની સાથે તુલના કરવાને આ સમયનાં દુઃખો યોગ્ય નથી એમ પોતાના આત્માને કહે છે. એક જૂના સ્કોટિશ કબરસ્તાનમાં તેના સ્મરણાર્થે બેસા કરેલા પથ્થર પરથી ઉતારી લીધેલી આ ગાથા તેના ચિત્રની નિચે છે:—

“ઇમ્મુ ખ્રિસ્તને દેવસોનો સર્વોત્તમ ઉપરિ માનવા માટે, અને ખીજ કાઈ પણ અપરાધ વગર, એ સ્ત્રીનું ખૂન થયું. દેવસના ઉપરિપણનું કામ અખ્યક્ષ કરે એ માત્ર નાકખૂસ રાખવાથી અને ધર્મકામ ચલાવવાં ખ્રિસ્ત વડીલોની સત્તા છે એવો મત સોગન ખાઈ ન તજી દેવાથી તેને દરીઆની અંદર એક ખુંટી માથે ખાંધી લીધી. તેણે ઇમ્મુ ખ્રિસ્તને માટે દેહલાગ કર્યો.”

“આ ચિત્રને હું એક રત્ન નરીકે સંધરી મૂકું છું; કારણ કે હું તે તરફ નેડે હું સારે અદૃષ્ટ સાથે દૃઢ બંધાયેલી જે સ્ત્રીઓ ભરતી તેમની પાસે આવી સ્પર્શ કરે સાંસુધી નીધા રાખે છે અને વાટ જુએ છે, પણ જેઓ મોગન જાયા ચડે છે કે જાંચી ચડે છે અને છેલ્લાં અને ક્રિયામાં ઉચાં મોજાના અગ્ર ભાગ પર ખેસી શાંત સ્વર્ગમાં જાય છે અને ‘ધન્ય છે તેમને’ એવો સ્તુતિનાદ સાંભળે છે તે સ્ત્રીઓના મોટા અમુદાયના નમુનારૂપે એ ચિત્ર ભાસે છે.”

* ધર્મકામ ચલાવવા ખ્રિસ્તિ વડીલોની સત્તા છે એવું માનનારા.

ધર્મસંબંધી આચારમાં બધા લોકો એકમતના હોવાથી કોઈ પણ દેશ કે પ્રાંત બગવાન થાય છે એમ ધારવા કરતાં વધારે લક્ષ્યકરું બીજું કંઈ નથી. અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય, પદ્ધતિ અને આચારને માટે રાજ્ય તરફથી સરખી જૂટ હોય તો તેથી પ્રગ્નને અને રાજ્યતંત્રને પુષ્ટિ મળે છે. દરેક માનુસમાં જે કંઈ વિશિષ્ટપણું હોય તેને પુષ્ટિ આપવી જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય હોઈ શકે નહિ. દરેક કલ્યાણનું મૂળ સમગ્ર વિશિષ્ટતા સર્વત્ર સાચવી રાખવી અને તેને સર્વને માન આપવું. જોન રુટબર્ઈ મિલ કહે છે કે ‘જ્યાંસુધી વિશિષ્ટત્વ હયાત છે ત્યાંસુધી નિરંકુશ રાજ્ય-સરણિ પણ કુટમાં કુટ પરિણામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, અને જે કંઈ વિશિષ્ટત્વનો નાશ કરે છે તેજ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સમજવી, પછી તેને ગમે તે નામ આપો અને તે ઈશ્વરેજીને અનુસરવાનું કે મનુષ્યાત અમલમાં આણવાનું કોણ કરે.’

ખ્રિસ્તિઓની પરમસદિષ્ટતા વિશે પોતાના દોષોદ્ધારક ક્રિષ્નાને અને જેરિમિ ટેલર એક પૂર્વ તરફની ઉપદેશ વર્ણવે છે. “એથ્રાહામ પોતાના તંજુના બારણા આગળ બેઠો હતો એવામાં એક જુદા પુરુષ લાકડી પર નીચો વળતો અને નમતો તેની પાસે આવ્યો. એથ્રાહામને તેને તંજુમાં બોલાવ્યો, અને તેના મોં આગળ ખાવા સાર માંસ મૂક્યું. ખાતી વખતે ઈશ્વર પાસે આશીર્વાદ ચાલતો તેને ન જોયો તેથી તેને પૂછ્યું કે ‘તું સ્વર્ગ-લોકના ઈશ્વરની પ્રાર્થના કેમ કરતો નથી? તેણે કહ્યું, ‘હું માત્ર અમિનીજ પૂજ કરું છું, બીજા કોઈ દેવને માનતો નથી.’ એથ્રાહામ તેના પર શરસે થયો અને તે જુદા પુરુષને તંજુ બદલ દાંડી કાઢ્યો. પછી ઈશ્વરે એથ્રાહામ પાસે આવીને પૂછ્યું કે ‘તે પરદેશી ક્યાં ગયો?’ તેણે કહ્યું, ‘મેં તેને દાંડી કાઢ્યો કારણ તે તમને ભજતો નથી.’ ઈશ્વરે તેને જવાબ દીધો, ‘તે મારું અપમાન કરતો હતો તોપણ મેં તેને સો વર્ષ સુધી રહેવા દીધો (ક્ષમા કરી) અને તું એક રાત પણ સદિષ્ટતા રાખી શક્યો નહિ?’ વાર્તામાં એમ વર્ણવ્યું છે કે આ ઉપરથી એથ્રાહામ જઈને તેને પાછો બોલાવી લાવ્યો, તેનો આદરસતકાર કર્યો, અને તેને ડહાપણની સિખામણ દીધી.

જે મહાન પુરુષોએ પ્રાકૃતિક વિદ્યાની શ્રદ્ધ કરવા ઉદ્યોગ કર્યો છે તેમને પણ પોતાના સસ માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનું જોખમ ખમવું પડ્યું છે. અગાઉના વખતમાં ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન કે પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રમાં ભાગ્યેજ કંઈ એવી મોટી શોધ થઈ છે કે તેના પરનાસ્તિકતાપણું સિખવવાની બદનામી ન

રીતે વળગી રહેવું એ એથી પણ વધારે કઠણ છે. એક પ્રસિદ્ધ લેખક કહે છે કે “મૂળ-જ્ઞેસમાં ચાલતો જુલમ-ગુનરો અને ફર શિક્ષા હિંમતને પ્રદીપ્ત કરે છે. પણ પ્રગ્નપીડન કે જંગલીપણાની સામા થવામાં ઉચ્ચ પ્રયત્નનો નાશ થાય છે તેના કરતાં વધારે નાશ, કોઈ પણ આપણી સંભાળ રાખતું નથી, કોઈ પણ આપણી દરકાર કરતું નથી, કોઈ પણ મનુષ્ય આપણને આદર આપતું નથી, અને કોઈ પણ દેવ આપણાં દુઃખ માટે દયા જાગૃતો નથી, એવી ખાતરીથી થાય છે.

પણ ધર્મની જાગૃતમાં મતભેદ માટે જુલમ ગુનરવાની નિરર્થકતા વિશે આપણા વિચારો શું આપણે બરેબર તજ દીધા છે ? સાંપ્રતકાળમાં ગમે તે છાપવાની અને પ્રસિદ્ધ કરવાની છટ છે, અને માણસો ગમે તેવા વિચારો જાહેર વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ કરે છે. લંડનના એક વર્તમાનપત્રમાં થોડા વખત ઉપર આ તીચે લખેલું વાક્ય વાંચવામાં આવ્યું તે વિશે આપણે શું ધારતું ? “મનુષ્યજાતિની મુખ્ય મતલબ અને વ્યવસ્થિત જનમંડળના ઉદ્દેશનો વિચાર કરતાં દયુથર અને હૃદયને સ્થાપિત ધર્મપદ્ધતિની સામાં બંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે તેમણે જે ધોર અપરાધ કીધો તેને મુકાબલે ખૂન અને લૂટકાટ નજીવા ગુના છે, અને દેશમાં ઘણે દેશાણે વ્યાપી રહેલા રોગનો પ્રચાર પણ કંઈ હિંસાજમાં નથી.” સેંટ બાર્થોલોમ્યૂ કતલ કરનારાઓ તેમજ જે હજારો માણસ પોતાના ધર્મસંજ્ઞાથી વિચારોને દૃઢ રીતે વળગી રહ્યા તેમને જંથે બાળી મૂક્યા અને ગરદન માર્યા તેઓએ આ વાક્યને પત્રક કર્યું હોત, પણ એ સમય ગયો છે. હવે આવું વાક્ય કોઈને સચિત્ત થઈ પડશે નહિ. કદી પણ થવા નહિ હોય એવા કેટલાક ઉત્તમ પુરોહિતોએ જીંદગી અર્પણ કરીને જે સ્વતંત્ર રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનો અનર્થ વારસો આપણા ઘરઘવરણો આપણે માટે મૂકી ગયા છે અને આપણાથી વિરુદ્ધ મતવાળાઓ પરમતઃપ્રત્યે અસહિષ્ણુતા રાખવા આવી કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારી અરજ કરે છે તેને જો આપણે ઉત્તેજન આપીએ, તો તેમાં આપણો પોતાનોજ દોષ. લુગિનાંટ લોકોની પેઠે જે સુરેશ્વરને પણ ક્રાન્સમાંથી કાઢી મૂક્યા છે, પણ બીજા બધા હેરાન કરાવવા લોકોની માફક તેમને પણ અંગ્રેજી કાયદાના રક્ષણ તીચે રહેવાની છટ છે, પણ એ કાયદાઓ માટે અને જે દેશ તેમનું રક્ષણ કરે છે તે દેશની ધર્મની જાગૃતમાં પરમતઃપ્રત્યે અસહિષ્ણુતા માટે તેઓએ પવન-લાવ દર્શાવેલો જોઈએ.

વિલિયમ પેનનો એવો અભિપ્રાય દોનો કે ધર્મસંજ્ઞાથી ઉપદેશ કે

ધર્મસંબંધી આચારમાં બધા લોકો એકમતના હોવાથી કોઈ પણ દેશ કે પ્રજા બચવાનું થાય છે એમ ધારવા કરતાં વધારે જીવસરેહું બીજું કંઈ નથી; અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય, પદ્ધતિ અને આચારને માટે રાજ તરફથી સરખી છૂટ હોય તો તેથી પ્રજાને અને રાજ્યતંત્રને પુષ્ટિ મળે છે. દરેક માણસમાં જે કંઈ વિશિષ્ટપણું હોય તેને પુષ્ટિ આપવી જોઈએ, કારણ કે વિશિષ્ટત્વ વિના સ્વાતંત્ર્ય હોઈ શકે નહિ. દરેક કલ્યાણનું મૂળ સમગ્ર વિશિષ્ટતા સર્વત્ર સાચવી રાખવી અને તેને સર્વને માન આપવું. જોન રુટઅર્ડ મિલ કહે છે કે ‘જ્યાંસુધી વિશિષ્ટત્વ હયાત છે ત્યાંસુધી નિરંકુશ રાજ્ય-સરણિ પણ દુષ્ટમાં દુષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન કરતી નથી, અને જે કંઈ વિશિષ્ટત્વનો નાશ કરે છે તેજ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સમજવી, પછી તેને ગમે તે નામ આપો અને તે ઈશ્વરેચ્છાને અનુસરવાનું કે મનુષ્યના અમલમાં આણવાનું ડોળ કરે.’

ખ્રિસ્તિઓની પરમસહિષ્ણુતા વિશે પોતાના દોષોદ્ધારક ક્રિષ્ણને અન્તે જેરિમિ ટેલર એક વર્ષ તરફની ઉપદેશ વર્ણવે છે. “એથ્રાહામ પોતાના તંબુના બારણા આગળ બેઠો હતો એવામાં એક જુદું પુરુષ લાકડી પર તીચો વળતો અને નમતો તેની પાસે આવ્યો. એથ્રાહામ તેને તંબુમાં બોલાવ્યો, અને તેના મોં આગળ ખાવા સાર માંસ મૂક્યું. ખાતી વખતે ઈશ્વર પાસે આશીર્વાદ માગતો તેને ન જોયો તેથી તેને પૂછ્યું કે ‘તું સ્વર્ગ-લોકના ઈશ્વરની પ્રાર્થના કેમ કરતો નથી? તેણે કહ્યું, ‘હું માત્ર એમિનીજ પૂજ કરું છું, બીજા કોઈ દેવને માનતો નથી.’ એથ્રાહામ તેના પર ગુસ્સે થયો અને તે જુદું પુરુષને તંબુ બહાર ફાંટી કાઢ્યો. પછી ઈશ્વરે એથ્રાહામ પાસે આવીને પૂછ્યું કે ‘તે પરદેશી ક્યાં ગયો?’ તેણે કહ્યું, ‘મેં તેને ફાંટી કાઢ્યો કારણ કે તે તમને ભજતો નથી.’ ઈશ્વરે તેને જવાબ દીધો, ‘તે મારું અપમાન કરતો હતો તોપણ મેં તેને સો વર્ષ સુધી રહેવા દીધો (ક્ષમા કરી) અને તું એક રાત પણ સહિષ્ણુતા રાખી શક્યો નહિ?’ પાર્તમાં એમ વર્ણવ્યું છે કે આ ઉપરથી એથ્રાહામ જઈને તેને પાછો બોલાવી લાવ્યો, તેના આદરસત્કાર કર્યો, અને તેને યજ્ઞપણની શિખામણ દીધી.

જે મહાન પુરુષોએ પ્રાકૃતિક વિદ્યાની શક્તિ કરવા ઉદ્યોગ કર્યો છે તેમને પણ પોતાના સસ માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનું જોખમ ખમવું પડ્યું છે. અગાઉના વખતમાં ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિદ્યાનું કે પ્રાકૃતિકશાસ્ત્રમાં ભાગ્યેજ કંઈ એવી મોટી શોધ થઈ છે કે તેના પર નાસ્તિકતાપણું શિખવવાની બદનામી ન

મકવામાં આંત્રી. હોય. તે વખતના વિદ્વાનોમાં મનાતું પણ ખોટું શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ખુબોને રોમમાં જવતો બાળી મૂક્યો. કોપર્નિકસના અનુયાયીઓના પર નાસ્તિકપણાની કાળી લીટી ચોંટી. હૅલડમાં મિડલ્-બરોના લિપરિસ્કો દુર્બીન શોધી કાઢ્યા પછી ગેલિલીઓએ એ વિચાર ઉપાડી લીધો. પોતે જાતે એક દુર્બીન બનાવ્યું અને તે વતી વેનિસમાં સેન્ટ માર્કના મિનારા પર પ્રદર્શન કરાવ્યો. તેણે પ્રહો અને અચળ તારા તરફ દુર્બીન વાળ્યું અને તેને જોઈ તેને એટલો બધો દર્પ થયો કે તે આપણાથી મનાય પણ નહિ. તેણે ગ્રહસ્પતિના ઉપગ્રહો અને પટા, શુક્રના કળાભેદ અને સૂર્યના ડાઘા શોધી કાઢ્યા. જે નવું જ્ઞાન તેને આશ્ચર્ય તરફ પ્રત્યક્ષ થયું તે તેણે બરોબર પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કરીયું. તેણે પ્રયોગ જરૂરી રાખ્યા અને પછીના દાયકા પણ ખગોળવેત્તા કરતાં પોતાની જાહેશીમાં પોતે કદાચ વધારે શોધ કરીધી.

પણ આ બધું તે વખતે ધર્મગુરુઓ તરફથી જે વિચારો લોકોએ પ્રદર્શ કરીયા હતા તેથી વિરુદ્ધ હતું. ધર્મવિચારણુસભાએ ખગોળવિદ્યાને નિયમમાં રાખવાનું કામ માથે લીધું, ગેલિલીઓને રોમ જોવાડ્યો, અને જે નાસ્તિક વિચારો તેણે પ્રસિદ્ધ કરીયા હતા તેને માટે જવાબ દેવા ધર્મવિચારણુસભાના સભાસદોની આગળ દાબર રહેવા હુકમ કરીધો. તેને પોતાના મતને લાગ કરવાની જરૂર પડી. તેણે કહ્યું કે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે એ વિચાર હું છોડી દઉં છું. ધર્મવિચારણુસભાના સભાસદોએ ગેલિલીઓ, કેપ્લર, અને કોપર્નિકસના ગ્રંથો પ્રતિષિદ્ધ ગ્રંથની નામમાલામાં દાખલ કરીયા. ગેલિલીઓએ ફરી દિંમત પકડી અને સંવાદ રૂપે એક નવો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરીધો; તેમાં પોતાના અભિપ્રાયનો બચાવ કરીધો. તેને ધર્મવિચારણુસભા આગળ જોવાડ્યો અને ઘુંટણીએ પડીને પોતાની પ્રતિમત શોધને નાકમી કરવાની અને તે ખોટી છે એમ સોગંદ ખાવાની જરૂર પડી. ગેલિલીઓમાં પોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહેવાની દિંમત નહોતી. પણ તેણે પોતાનો મત ખોટો છે એમ જાહેર કરીયું ત્યારે તે ૭૦ વર્ષનો વૃદ્ધ થયો હતો. ગેલિલીઓના મત વિરુદ્ધ દાઢ તકરાર લઈ શક્યું હોત તો એના પર લુલમ ગુળ નામાં આવ્યો ન હોત; તોપણ સત્ય તો દર્શી રહ્યું અને ત્યાર પછીના સર્વ જમાનામાં મનુષ્યોને અવલોકન કરવાનો ખરો માર્ગ સમજાયો.

પાસ્ટરે તેની કિશ્કિતિ : થું છે કે નહીં (જેમુકરોએ) પૃથ્વીની

મતિ વિષે ગૅલિલીઓના અભિપ્રાયને નિંદિતો હુકમ તેની વિરુદ્ધ રોમથી મેળવ્યો છે તે ફોગટ છે. બેચક એથી કંઈ પૃથ્વી સ્થિર છે એમ સિદ્ધ થવાનું નથી; અને જો તે ફરે છે એમ સિદ્ધ કરતાં નિશ્ચયકારક અવલોકન વિષે આપણે બહુએ છિએ તો આખી મનુષ્યજાતિ પણ તેને ફરતી કે તેની સાથે પોતાને ફરતા અટકાવી શકતાર નથી.” ઘણો વખત સુધી કદાચ શાસ્ત્રીય સહ અપ્રસિદ્ધ થવડું અંદરનું અંદર રહે, પણ આખરે તે બહાર નીકળી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી. અને જેમ જેમ તેને વધારે હરકત નડે છે અને જેમ તે હરકતોને ફર કરતાં વધારે વખત ગળ્ય છે તેમ તેનો જય વધારે વિસ્તાર પામેલો અને નિશ્ચિત થાય છે.

કેપ્લરનું જીવનજ્ઞાન ગૅલિલીઓના જેવુંજ શોકકારક છે. મૂળમાં તે એક ગરીબતો છોકરો હતો. તેને મોલબુમના મકાને લગતી, શાળામાં દાખલ કીધો અને આખરે એક વિદ્વાન થયો. રિટરિઆમાં, ઝેલ્ઝમાં, તેણે ખગોળવિદ્યાના આચાર્યની પદવી ગ્રહણ કરી અને ગ્રહો વિષે અભ્યાસ કરવા માંડી પડ્યો. પછી તેને જ્ઞાદશાહના ગણિતશિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યો, પણ તેને પગાર મળતો તે તેનું અને પુરુષનું પોપણ કરવાનું, પણ પૂરતો નહોતો. તેણે ટ્રાન્સપરેન્ટિશિયેશન^x વિષે કેટલાક અભિપ્રાય દર્શાવ્યા તેટલા માટે લિંડઝમાં તેને રોમન કેથોલિક લેક્ચરે પ્રિસ્ટિ માંડળમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. તેણે હુંફર્મનને કહ્યું કે “દરેક જાળતમાં જે પ્રકૃષ્ટ ઈશ્વરની મરજીને અનુકૂળ લાગે તે પ્રકૃષ્ટ લઈ હું તેથી ધર્મગુરુ અને શાળાનો પરીક્ષક જે સ્થાનમાં બહાર રીતે મારા માથા પર નાસ્તિકપણની કાળીદીલી ચઢાવવા એકઠા થયા તે સ્થાનમાં હું કેટલે દરજ્જે મદદ કરી શકું તે વિચાર કરો.”

પછી કેપ્લરને બોલોનામાં ગણિતશાસ્ત્રના આચાર્ય (પ્રોફેસર)ની પદવી આપવા માંડી, પણ ગૅલિલીઓને પોતાનો મત મનકાર કરવો પડ્યો હતો અને સિદ્ધા થઈ હતી તે તેના મનમાં પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેણે એ પદવી લેવા ના પાડી. તેણે કહ્યું કે “હું મારું દ્રવ્ય વધારી શકું એ તો ખુશ્કું છે, પણ હું એક જર્મનનો જર્મન હું તેથી મને બોલવામાં અને આચરણમાં સ્વાતંત્ર્ય રાખવાની ટેવ પડી છે, અને એવી સ્વતંત્રતા જો બોલોનામાં જરી રાખું તો એથી હું હવમાં આવું; અને એમ ન થાય

^x પ્રભુ બોલનમાંથી રોટલી તથા દ્રાક્ષારસ ઇંસુ ખિરનો દેહ તથા ચોલી બની ગય છે એમ માનવું તે.

તોપણ લોકોની પ્રસિદ્ધિમાં આવું અને તેઓ મારા પર વહેમ રાખતા થાય અને વિરુદ્ધ પક્ષના લોકો મારા પર દ્વેષભાવ રાખે. ”

૧૬૧૯ માં કેપ્સરે એવો પ્રસિદ્ધ નિયમ શોધી કાઢ્યો કે જે પદાર્થ તત્ત્વવિદ્યાના ઇતિહાસમાં હમેશ નોંધી રાખવા આવક રહેશે. તે એ કે ‘ગ્રહોના પરિવર્તનકાલના વર્ગ તેમના અંતરના ઘનના પ્રમાણમાં છે.’ જે નિયમ પાછળ સત્તર વર્ષ સુધી હમેશ તેણે સારી પેઢે ઉદ્યોગ કર્યો તે નિયમનું સંપૂર્ણ સત્ય તેણે અતિહારથી સ્વીકાર્યું. તેણે કહ્યું, “છાપ પડવાની હતી તે પડી, ચોપડી કાપાઈ; પછી તેને હમણાના લોકો વાંચશે કે હવે પછીની પ્રજા વાંચશે. ગમે તેમ થાય તે વાતની મને દરકાર નથી. ઇશ્વરે અવલોકન કરનાર માટે ૬,૦૦૦ વર્ષ વાટ બેઠોતો અન્ય પણ વાંચનાર માટે કદાચ સો વર્ષ વાટ લુએ.”

કોપર્નિકન ખગોળવિદ્યાનો ગ્રંથ ‘એ નામનો શ્રીજે અન્ય કેપ્સરે પ્રસિદ્ધ કર્યો તેનો નોંધમાં તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેને પ્રતિષિદ્ધ ગ્રંથની નામમાત્રામાં દાખલ કરાયો. એ દર્શિયાનમાં તેનું મૂલ્ય એથી પણ વધારે મંડકારી ગણાયું. તેની મા છક વર્ષની હતી. તેને જાંદીખાનામાં નાંખી રીખાવીને મારી નાંખવાની સિદ્ધા થઈ અને ડોક્ટર તરીકે તેને ડાવતી બાળી મૂકવાની તૈયારી હતી. કેપ્સર તરતજ તેને મદદ કરવા દોડ્યો અને વધારે શિક્ષાથી બચાવવા વખતસર પોતાના સ્વેચ્છીઆ નામના જન્મસ્થાનમાં આવ્યો. પણ ત્યાર પછી વધારે મંડકો આવ્યાં. ૧૬૨૪ ના વર્ષના તેના ટીપણાની તમામ નકલો તદ્દર બાળો નાંખવાનો સ્ટીરીઆના રાજ્યોએ હુકમ કર્યો. જેમુકરુ લોકોના હુકમથી તેના પુસ્તકાલયને સીલ સિક્કા કરવામાં આવ્યા અને જે લોકપ્રિય બંદ તે વખતે સિંદુરમાં ગાલનું હતું તેથી તેને સિંદુર છોડતું પડ્યું. ક્રીડલેડના ક્યૂક આદમરે વાંચેન્સ્ટીનના રક્ષણ નીચે તે સિલિસિયામાં સેગનમાં ગયો.

કેપ્સરને પણ ધર્માર્થપ્રાણન્યાયીની સ્થિતિમાં ગણી શકાય. નરી દુનિયાની શોધને માટે તેણે પોતાની હાંદગીનો ભોગ આપ્યો. ઇનોઆના આ ગરીબ જન પીજનનારના હોકરાને પોતાની ધારબાગદળ કરવા માટે આવડતક નાની નાની સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરવા, લાંબો વખત, ફેદ પાડવા વગર, મથન કરતું પડ્યું. દુનિયા જે વાત માનતી નહોતી અને જે પ્રત્યે ઉપદાસ અને તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ ભેળી હતી તે વાત તેણે પોતાની જુદીને પર્ચાઈ ખાનતાં કારણને આધારે માનવાની દિમત ધરી. દુનિયા એમ માનતી હતી કે પૃથ્વી યાગી જેવી ચપટ છે. પૃથ્વી ને એમ માનતો હતો કેને ગોળ છે. તેનો

અભિપ્રાય એવો હતો કે શોધી કાઢવી દુનિયાની બહારની વર્તુળાકાર તમામ પૃથ્વી દરીઆથીજ બધી રાકાયલી હોય નહિ, પણ સંભવ એવો રહે છે કે તેમાં જમીનના ખંડો હોય. બેચક એ માત્ર સંભવ હતો, પણ આત્માના સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગુણો, જે સંભવ આજા હિંમતવાળા સ્વભાવના પુરુષોને મજબૂત હાથે તેવા સંભવના બળવડે બહાર નીકળી આવે છે. કોલંબસના દેશીઓની નજરમાં તે અજાણ્યા દરીઆના જોખમમાંથી જીવતો રહે અને પૃથ્વીનાં નવા ગોળાર્ધને કિનારે કિનારે એ વાત કરતાં : બીજી થોડીજ વાતો વધારે અસંભવિત હતી.

કોલંબસ જેવો શુદ્ધિમાં યશ્વે હતો તેવોજ વ્યવહારમાં ધણું કુશળ હતો. તે એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ગયો અને જે દુનિયા તેનો અશુદ્ધ આત્મા ક્યારનોએ અતિ દૂર સમુદ્રમાં જોતો હતો તે દુનિયાની પ્રથમ મુલાકાત લેવાનું કામ માથે લેવા તેણે રાજ્યોને અને બાદશાહોને આગ્રહ કર્યો. તેણે જીનોઆમાં પોતાના દેશીઓને અજમાવ્યા, પણ ત્યાં તેને મદદ કરવા તત્પર કાંઈ મળ્યું નહિ. પછી તે પોર્ટુગલ ગયો, અને પોતાની પ્રારથના બીજા જાનને તત્પરતાપૂર્વક વિદિત કરી જોને તે સભા આગળ મૂકી તેને લક્ષમણ અરથ કરાવનારી અને કલ્પનારૂપ ગણી સભાએ તુરંતકારી કાઢી. એમ હતું પણ તે રાજ્યએ કોલંબસનો વિચાર ગ્રહીત કરી તે અજમાવવા પ્રયાસ કર્યો. તે નાવિકે દર્શાવેલી દિશાએ એક નૌકાસાધન મોકલવામાં આવ્યું, પણ તોફાન અને વાયગ્રોહથી નાઉમેદ થઈ ચાર દિવસની સફર કરી તે પાછું સિરખન આવ્યું.

કોલંબસ જીનોઆ પાછો ફર્યો અને ફરીથી તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને તેણે પોતાના વિચાર કહી બતાવ્યા, પણ તેમાં તેને જય મળ્યો નહિ. તે કશાથી નાઉમેદ થયો નહિ. નવા દુનિયા શોધી કાઢવી એ તેની જીંદગીનું દૃઢ કર્તવ્ય હતું તે સ્પષ્ટ ગયો અને એનું લૂશિઆ શહેરમાં ઉતર્યો. દેવોગે તે ક્રિસ્ટસ્કન સાધુઓના એક મઠમાં ગયો. તેણે બારણું ઠોક્યું અને થોડું અમ અને પાણી માંગ્યાં. મઠાધિપતિએ તે પરદેશીને સારો આવકાર દીધો, અન્નપાન આપ્યું, અને તેની તરફથી તેની જીંદગીનો જીતાન્ત બાપ્યો. તેણે તેની આશાને ઉત્તેજન આપ્યું અને સ્પષ્ટતા દર્શાવી, જે તે વખતે કોર્ડોવામાં બરાતો હતો, ત્યાં દાખલ થવાનું સાધન પૂરું પાડ્યું. ફરિનાં રાજ્યએ દયાભાવથી તેનો આદરસત્કાર કર્યો, પણ નિશ્ચય કરતાં પહેલાં તેણે સેલામાન્કામાં પોતાના વિદ્વાન સભાસદોની સભામાં એ શુદ્ધિ મૂકવા ઇચ્છ્યું. કોલંબસને માત્ર જે સાચીય દલીલો તેની આગળ મૂકવામાં આવી તેનોજ

તેની સંતાંમાં હતાં ઘણાં ઉમરાવો એ યાત્રામાં સાગીલ થયાં. આ પ્રસંગે ગ્વાડાલુપ અને જમેકા-શોધી કહાયા અને સેન ડામિંગો અને ક્યુબામાં ફરી વળી તે વિષે વધારે તપાસ કરવામાં આવી. પણ ઉમરાવો સોનાની આશા રાખતા તે કંઈ જડી આવ્યું નહિ; એથી તેમનામાં ટેળાઓ ખંધાઈ અને પરિણામે ખૂન થયાં. તેમના કિસાહને ફરીથી જાગૃત કરવા કોલંબસે ફોગટ પ્રવાસ કર્યો. તેઓએ તો તેને તિરસ્કારી કાઢ્યો અને દુઃખના કારણરૂપ મણ્યો.

કોલંબસ બીજી વખત સ્પેન પાછો આવ્યો, પણ અગાઉના જેટલીજ શાખાશીથી આ વખતે તેને આવકાર મળ્યો નહિ. સ્પેનના રાજાઓએ તેનો પ્રીતિથી સત્કાર કર્યો, પણ તે પ્રીતિમાં શિથિલતા અને અનાદર ભેવામાં આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ. તેને માલમ પડ્યું કે દરબારમાં મારી વિરુદ્ધ ઈર્ષ્યામુક્ત શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. એમ છતાં પણ બીજાવાર તેને સફરે મોકલવા કબૂલ કાઢ્યું. જો મોટા વહાણમાં બેસી વળી કોલંબસ અને તેના સાથીઓ નવી દુનિયામાં ગયા. આ પ્રસંગે અમેરિકા ખંડ અને હરિબિંધન સમુદ્રમાં બીજા ટાપુઓ શોધી કાઢવામાં આવ્યા. એ દરમિયાન સેન ડામિંગોના રહેવાસીઓએ સ્પેનિયર્ લોકોની સામા ખંડ કાઢ્યું, કેમકે તેઓ તેની સાથે અતિ કૂરતાથી વર્ત્યા. વળી સ્પેનના લોકોએ ત્યાં આવી સંસ્થાન કાઢ્યું હતું તેઓમાં પણ માંહેમાંહે કથઓ થયો, અને તેઓ હમેશ લડાઈ કરવા લાગ્યા. આ બનાવથી અતિખિન્ન થઈ કોલંબસે સ્પેનના રાજાને સંદેશો મોકલ્યો અને એવી ઈચ્છા દર્શાવી કે સેન ડામિંગોમાં એક અધિકારી અને ન્યાયાધીશ મોકલે.

દરબારના કેટલાક અદેખા અને દુશ્મનોની શીખવણીથી રાજાએ ડોન ક્રાન્સરકો ડિ બ્રોએડેલેને નવી દુનિયાનો સુબો નીમી, કુલ અખલાર આપીને મોકલ્યો. તે ન્યાયાધીશ નહિ પણ ફાંસી દેનાર હતો તેણે નવી દુનિયામાં પગ મૂક્યા પછી પ્રથમ કોલંબસ અને તેના બે ભાઈઓને કેદખાનામાં નાંખ્યા. તેણે એલાઓ ડિ વિદેલેગોને આ લાઇઓને સ્પેન લઈ જવાનું કામ સોંપ્યું. કોલંબસને એક અપરાધી તરીકે સાંકળથી બાંધ્યો અને વહાણમાં બેસાડ્યો. રસ્તામાં વિદેલેગોને આ મહાન નાવિકની દશા જોઈ દયા આવવાથી તેણે તેની બેડી છોડી નાંખવા ખુશી જણાવી. કોલંબસે કહ્યું, 'ના, એને તો મારી સેવાના યોગ્ય બદલાની નિશાનો તરીકે હું સાચવી રાખીશ.' તેના પુત્રે કહ્યું છે કે 'આ બેડીઓ મારા પિતાનો

એકાંત ઓરડીમાં મેં હમેશ હલકાપી મહેલી ભેઈ છે અને તેણે એવો હુકમ ફાટ્યો છે કે મારા મરણ વખતે મારી સાથે મારી કબરમાં એને દાટવી.'

જેવું વહાણુ રથેન પાછું ફર્યું કે રાત્રી અને રાણીએ બોબેડિલોનાં કાર્યથી શરમ આવવાથી, હુકમ કીધો કે ઢેદીઓને છોડી મૂકવા. કોલંબસ તેમની વર્તણૂકથી કંટાળી ગયો. તેણે કહ્યું કે 'દુનિયાએ મને હમ્મર વિરોધ કરાવ્યા છે અને હું તે સ્વર્ગની સાથા આજદિન સુધી ચલ્યો છું. હું શાસ્ત્ર વડે કે હાથપણ વડે મારું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. તેણે હમેશ મારા પ્રત્યે કેવા જંગલીપણાથી વર્ત્યો છે !

તોપણ તેના આતુર આત્માને ગૂઢ રીતે ખબર મળતી હતી, તે તે હજી પણ વિસ્તીર્ણ સમુદ્ર પર ભમ્યો હતો. તેણે એથી વાર સફર કરવાનાં સાધન પ્રાપ્ત કર્યાં. જે દેશની તેણે હજી જુધી આવી રીતે કદર વિના સેવા બળવી હતી તે દેશ આખરે આ સફરથી સમૃદ્ધ થશે એમ તે ધારતો હતો. આ વખતે તેણે ગ્યાનાગ્નનો ટાપુ સોંપી કાઢ્યો. તેણે હૈન્ડયુરાસ, નિકારાગ્યુઆ, અને પનામ ને કિનારે કિનારે વહાણુ હંકાર્યું. તે વીરાગ્યુઆસમાં જીત્યો અને એ પ્રદેશમાં તેને સોનાની કિમ્મત આણો જડી આવી. તેણે બેલન નદી પર સંસ્થાન સ્થાપવા પ્રયત્ન કીધો. પણ તોફાન યર્ષ આવવાથી તેનાં વહાણુ આમ તેમ અથડાયાં અને તેની મરામત કરવા તેને સૈન્ય ડામિંગા તરફ જવાની જરૂર પડી. હવે તે જૂઠું થયો હતો અને પરિશ્રમ અને સંકટોથી ધસાર્ય ગયો હતો. તેની તખ્તીયત બગડી અને તે મદિ પડ્યો. એવામાં તેના ખલાસીઓએ બંડ કીધું અને તેને મારી નાંખવાની ધમકી આપી. તે સમયે યર્ષ શક્યો નહિ, કેમકે તેને મદદ કરનાર કોઈ નહોતું. પણ એટલામાં એકાએક જમીન દ્રષ્ટિએ પડી અને તે સૈન્ય ડામિંગામાં સહીસલામત દાખલ થયો.

થોડા વખત પછી તે રથેન જવા નીકળ્યો. આ તેની છેલ્લી સફર હતી. હવે તેની ઉંમર આસરે ૭૦ વર્ષની હતી. તેના ચિરકાળના ભટકવાના કષ્ટ પછી તે, આખરે રથેન પહોંચ્યો તેથી ખુશ થયો. વધારે નહિ તો જેથી પોત્રાનો નિલાવ યર્ષ જીવતો રહે એટલા ઈનામની તો તે આશા રાખતો હતો, પણ તેની અરજ નિષ્ફળ ગઈ. તે પાછો ફર્યા પછી થોડા માસ દરિદ્ર, એકાકી, અને પ્રાણહારક રોગથી પીડાતો જીવ્યો. મરણ સમય સમીપ આવ્યો. ત્યારે પણ તે એક બીજાની સ્થિતિમાં હતો, અને તેને ભાગ્યેજ જાણીને એસવા દેતા. તેને એવી શરિયાદ કરવી પડી કે મારું હિપ્પલ લઈ લીધું અને વેચી નાંખ્યું, મારું રહેવાનું પોતાકે કુપડું પણ રહ્યું નહિ અને કલાલવીરીનો હિસાબ

પત્રાવવા મારી પાસે પૈસા નથી, આજ સમયે તે મહામુશીબતથી, હાંકતો, હાંકતો, મનોવેધક ઉત્કૃષ્ટ સાદાર્થથી બોલ્યો, 'મેં, જીનોઆનાં રહેવાસીએ, દર પશ્ચિ-મમાં ખડે અને ઇંડિયાના દાપુએ શોધી કાઢ્યા.' તે ૧૫૦૬ ના મે. માસની ૨૦ મી તારીખે વલેડોલિડમાં મરણ પામ્યો, અને તેના છેલ્લા સપ્તદે એ હતા કે 'અરે ઇશ્વર, હું મારો આત્મા તને અર્પણ કરું છું.' આ પ્રમાણે શોધ માટે પ્રાણુ લાગી આ મહાપુરુષ મરણ પામ્યો. તેના પરાજય તે એક જાતનો જય હતો. તેણે સંકટો સામા બહાદુરીથી બાથ લીધી અને પોતાના કાર્યને એકનિઃશયી વળગી રહી મરણ પામ્યો.

કેટલાક માણસો કોઈ મોટા કાર્યની શોધમાં પોતાનો આત્મા અર્પણ કરવાને તત્પર થાય છે. પ્રાચીન ધર્માર્થપ્રાણુલાગીઓ, પ્રાચીન શોધકો, પ્રાચીન યોજકો, સુધારાના અગ્રેસરો-જે સર્વે સત્ય, ધર્મ અને સ્વદેશભક્તિ માટે મથન કરે છે-તે સર્વે મનુષ્યજાતિના નિરાધાર આશરૂપ છે. તેઓ આત્મલાક્ષની કંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના પોતાનું જીવન ગાળે છે, ઉદ્યોગ કરે છે, અને મરણ પામે છે. પોતાનું ધર્મ બાણ્યુ અને નીતિબળને યોગે કરવું એ તેમને બસ છે. અપણ અને હુદમાન પુરુષ પોતાની રૂતબો હિમદામાં હિમદા અને જિંવામાં જિંવા છે એવી સમજથી પ્રેરાય છે. તેને નડતર નડે અને તે નાઉમેદ થાય, વિધો તેની આસપાસ ફરી વળે, પણ તે અજ્ય્ય હિ મતથી ટકા રહે છે; અને મરણ પ મે છે તો પોતાની પાછળ એવું નામ મૂકી જાય છે કે તેને દરેક માણસ પૂજ્ય માને છે. શત્રુએ એની જાંઘી સફળ કીધી છે, અને બીજાઓને વધારે ફળદાયક કીધી છે. બ્રાહ્મણને કહ્યું છે કે 'ઇશ્વર ઉપદેશકોને ધર્મ માટે પ્રાણુત્યાગ કરવા દે છે, સારે પોતે જીવતાં કરતા હતા તેના કરતાં કંઈરમાંથી વધારે મોટે સાદે ઉપદેશ કરે છે.' જેરેમી ટલરે કહ્યું છે કે 'થોડાં વર્ષના અલ્પ અવકાશના સમયમાં જે આપણે બીજે રોપીએ છીએ તે સુખદાયક અને કીર્તિમંત અનંત કાળમાં ઊગીને રાજ્યસુકુદ અને રાજ્યદંડ (ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થો) થાય છે.'

જિંવામાં જિંવા પ્રકારનાં લક્ષણ, ઉદ્વેગ, અને શુદ્ધિ પ્રવૃત્તિવા શું સંકટ અને દુઃખની જરૂર નથી? પ્રયત્ન અને સહનશીલતા; મથન અને અધીનતા, ઉદ્યોગ અને ધૈર્ય, સૃષ્ટિના દરેક નિર્માણમાં દાખલ થામે છે. ધણીખરી વખત નિષ્ક્રિય (શાંત) સહનશીલતામાં એવો સદૃશ્ય રહ્યો છે કે તે વિજયની કીર્તિ કરતાં પણ વધારે છે. એ સદૃશ્યથી મનુષ્ય સંકટ ખમે છે, વેડે છે, સહન કરે છે, અને તેમ છતાં પણ આશા રાખે છે. એથી તે હારવડી વચ્ચે

વિંધની સામા યુદ્ધ કરે છે, અને ભારેમાં ભારે દુઃખરૂપી બોમ્બે લઇને પશુ ટંટાર ઉભો કહેવા કોશીશ કરે છે. પૈયં અને સહનશીલતાથી દુઃખ સહન કરવું મનુષ્યનું જિંયામાં જિયું લક્ષણ છે. એ ગુણમાં કંઈક એવું ઉત્કૃષ્ટ છે કે તેથી તે જિંયા પ્રકારનો થઈ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રતિના શૌર્યમાં દાખલ થાય છે. મિહટનનું એવું નીતિસૂત્ર હવું કે 'જેઓ ઉત્તમ રીતે સહન કરી જાય છે તેઓ ઉત્તમ રીતે કરી જાય છે.'

કાષ્ટ પશુ જમાનો એવો છે કે નેમાં આ શૌર્યરૂપી સદ્ગુણની જરૂર નથી. એમ ધારવું, અથવા તો ધર્માર્થ પ્રાણત્યાગ કરવાના જમાનામાં કે જીલમની સામા મરણ પર્યંત લડાઈ કરવાના જમાનામાંજ માત્ર આ સદ્ગુણની જરૂર છે એમ ધારવું, મૂલભરેલું છે. જીલમની વિરુદ્ધ થવામાં કે મસ્તક છેદનારના કુહાડાની સામા ઉભા રહેવામાં જેટલા ખરા શૌર્યની જરૂર છે તેટલુંજ શૌર્ય જે જમાનામાં મનુષ્યને પોતાના ઉત્તમ નિર્માણની સમજણ જતી રહી છે અને જે જમાનામાં કર્તવ્ય કરવાને બદલે મનુષ્ય ભોગવિલાસમાં મગ્ન રહે છે તે જમાનાના દરરોજના બનાવોની સામા ટક્કર લેવામાં જરૂરનું છે.

યુદ્ધમાં પશુ સહનશીલતા હિંમતના જેટલોજ સદ્ગુણ છે, અને આધુનિક સમયમાં યુદ્ધ શાસ્ત્રીય રીતે થાય છે તેથી સહનશીલતા હિંમત કરતાં વધારે જિંયા ગણાય છે. સારા કેળવાયલા યોદ્ધાએ માંપવામાં આવેલે સ્થાને ટંટાર ઉભાજ રહેવું જોઈએ. 'ભાઈઓ દલ ઉભા રહો,' એવો હુકમ આપવ.માં આવે છે. બંદુકની ગોળીઓ તે યોદ્ધાની આસપાસના સિપાઈઓને મારી નાંખે છે, ભારે તે હાલ્વાચાલ્વા વિના લયની સામા ટક્કર લે છે. તે ધસારો કરે છે, ભારે પશુ તેને સહનશીલતા રાખતી પડે છે. જ્યાં સુધી હુકમ મળ્યો નથી ત્યાં સુધી તેનાથી ગોળીગાર કરાતો નથી. હુકમ મળ્યો કે તરત હલો કરવામાં આવે છે. પશુ માત્ર કાર્ય કરવામાં સહનશીલતા ઉત્તમ પ્રકારની છે એમ નહિ પગાજ્યને લીધે પરાવર્તન કરવાની જરૂર પડે છે તે પરાવર્તનમાં પશુ સહનશીલતાનો ખપ છે. એ રીતે વિચાર કરતાં હેનોફોનના દશ હજાર સિપાઈઓનું પરાવર્તન એલેક્ઝાન્ડર વિજય કરતાં વધારે કીર્તિમંત હવું, અને સર જન મૂરેનું કોરેન્નામાં પાછું હકવું વોલગટનના વિજયો જેટલુંજ પરાક્રમવાળું હવું.

સ્વદેસરક્ષણ માટે પ્રાણત્યાગ કરનારા હજારો મનુષ્યો થઈ ગયા છે. ક્રાન્સમાં એક જૂની વાત છે, ખરું જોઈએ તો એવી જૂની વાત સર્વત્ર સંભળાય છે. ગરોળ નદીને પેલે કાંઈ ઉત્તમ સેના જોઈ કલોવિસે કહ્યું કે

‘જે દુષ્ટ લોકોની ધર્મસરણિ આપણી, ધર્મપદ્ધતિથી જુદી છે તેમના તાબામાં આવા પ્રદેશો હોય, એ આપણને શરમગરેલું છે. ધર્મો, આપણે તેનો મુલક કળજે કરો.’

અકસીસે ગ્રીસ જતવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે અથાક ઈરાની લશ્કરની સામે થવા લિબ્નનિડાસે માત્ર ૩૦૦ માણસ લઈ થર્મોપિલોના સાંકડા પ્રદેશમાં દૂધ કરી યુધ્ધ બારે મધ્ય, હુમલો કરનારાઓની બારે મંખ્યા મરણ પામી. લિબ્નનિડાસ અને તેના ગોદાઓની નાની દુકડીના નાશ થયો, પણ, ગ્રીસ દેશ-શત્રુના હાથમાં જતો બચ્યો.

જુડાસ મેકકેબ્યુસ, ‘હથોડા મારનાર,’ લિબ્નનિડાસથી ઓછો બહાદુર નહોતો. માત્ર આડસે માણસને લીધે પોતે આદા છોડીને પવિત્ર ભૂમિ (જેરૂસલમ) પર ચંદાઈ કરનાર ૨૦,૦૦૦ સિનિયોના હુમલાની સામે થયો. છેલ્લો ટકાવ જુડાસે અંતીસા આગળ કીધો તેના સાર્ધાઓ નું આશ્રય હોત તો તેઓએ તેને પાછું ફરવા સમજાવ્યો હોત. પણ તેણે કહ્યું, ‘હું તેમનાથી નાસી જઈ એવું ઇશ્વર કદી ન કરે. મરણ સમય આવે તો પણ આપણા જાનિબાહ્યોને માટે સૌર્યથી લડી મરણ પામવું, પણ કીર્તિને ફક્ત લગાડવા, દેવું નહિ.’ યુદ્ધ બારે અને બેસમાં આશ્રય. જુડાસ અને તેના સિપાઈઓ બહાદુરીથી લડ્યા અને એકેએક હાંપા વચ્ચે શત્રુ મનુષ્ય મરણ પામ્યા. તેઓનું મરણ વ્યર્થ મથું નહિ. ચાંદુદી લોકોમાં કિંમત આવી, અને જુડિઆ ફરીથી પૂર્વમાં ધણીજ આબાદીએ પહોંચ્યું.

રોમનો પણ દેશના લાભને અર્થે સૌર્ય અને એકનિષ્ઠાની કિંમત સમજતા. પણ આપણે એથી વધારે આધુનિક સમયની વાત કરીએ. ખીન્ન દેશને મુકાબલે જે દેશમાં થોડી વસ્તી છે તેવા નાના દેશોએ બારે અડચણો છતાં હિંમતથી પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી છે અને જાળવી છે. દેશની ખરી કિંમત તેના કદ પર નથી પણ લાંબા લોકોનાં લક્ષણ પર છે. આપણે એવા માણસો જોઈએ છીએ, કે તેઓ સ્વતંત્રતા માટે હમેશા જૂમ પાડે છે, પણ તેવી યોગ્યતા ધરાવવા કશું કરતા નથી. તેઓ સુસ્ત, હાડકાંનાં ભાગેલા, અને સ્વાર્થી રહે છે. એક પ્રકારની કહેવાતી સ્વદેશભક્તિ હોય છે, તેમાં વરના ધુરંધરા કરતાં વધારે પ્રતિષ્ઠા જોવામાં આવતી નથી. ખરી સ્વદેશ-ભક્તિ જુદા પ્રકારની છે. તેનો આધાર પ્રામાણિકપણું, સત્ય, ઉદારતા, સ્વાર્ધણ અને સ્વતંત્રતાના ખરા પ્રેમ પર છે.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે સિવડ્જલોડના નાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પર નજર કરો.

સેંકડોં વર્ષ થયાં એ દેશ નિરંકુશ રાજ્યથી વિંટલાયલો છે, પણ લોકોં શરા, મિત્રબંધી, પ્રામાણિક, અને જાતમહેનતુ છે. તેઓથી પરસતા નીચે રહેવાં યુજ નહિ, પણ પોતાનું રાજ્ય પોતેજ કાધું. જાહેર જનરમાં-જેમકે અપનજેલમાં-હાથ જોડ્યા કરી તેઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કર્યાં. સિદ્ધાંતને રૂએ તે ધર્મ પાળવાની દરેકને છુટ છે એવું તેઓએ જાહેર કાધું, અને ઇંગ્લેંડની માફક સ્વિટ્ઝર્લેંડ, ધર્મને માટે જુદામ ગુજરેલાઓનું અભાર સુધી હમેશ આશ્રયસ્થાન થયું છે.

સ્વિટ્ઝર્લેંડને સખત લડાઇઓ વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું નથી. એ શરા લોકોના આગેવાનોએ સ્વદેશહિતને અર્થે ધણીવાર પોતાનો જીવ ખોલ્યો છે. હજાનત તરીકે આર્નોલ્ડ વૉન વિકેલ્સ રીડનું જ્ઞાનત લો. ૧૪૮૧ માં ઓલિવિઅન લોકોએ સ્વિટ્ઝર્લેંડ પર હુમલો કર્યો, અને મુકાબલે ધણાં થોડાં માણસોએ તેમની સામા યવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્તેમ્પેન નામના નાના શહેર પાસે અખંડ હારખંધ બાંધાઓ ધરતી ઓલિવિઅન લોકોનો ધટ સમુદાય ધનાઢારમાં નજરે પડ્યો. સ્વિસ લોકો તેની સામા થયા, પણ તેમના બાલા હુંકા હતા અને મુંખ્યા ધણી ઝાણી હતી, તેથી તેમને નાસવાતી જરૂર પડી. આ ઉપરથી અને સ્વિસ લોકોના શત્રની હાર તોડવાના તમામ પ્રયાતન નિષ્ફળ થયેલા જોધને આર્નોલ્ડ વૉન વિકેલ્સ રીડ પોતાના દેશીઓને કહ્યું કે-‘હું સ્વતંત્રતાનો માર્ગ ઉઘાડું છું, પ્રિય સોજનીઓ, મારાં જૈરાં છોડારાંનું રક્ષણ કરજો.’ તે આગળ ધસ્યો અને પોતાના હાથમાં પકડાયા તેટલા બાલા એકઠા કરી તેણે પોતાની જાતીમાં ભોંક્યા. તે મરણ પામ્યો, પણ તેણે રસ્તો કાધો, સ્વિસ લોકો ધસ્યા અને તેમણે ધણી ભારે જીત મેળવી. નાના પદાડી પ્રગસત્તાક રાજ્યે સ્વતંત્રતા જાળવી. ૬ મી જુને યુદ્ધ થયું અને અઘાંપપર્વનત નાયકના સ્વાતંત્ર્યધુને લીધે અલ્સિયન લોકોથી પોતાના દેશનું રક્ષણ થયું તેનો ઉત્સવ કરવા એ દેશનાં લોકો એકઠા મળે છે.

પણ સ્વિસ સ્ત્રીઓ સ્વિસ પુરોના જોટલીજ શરી થઈ શકે છે. નીતિસંખંધી અને શરીરચંબંધી લયમાંથી પસાર થતાં સ્ત્રીઓ જે સૌંદર્ય જતાવે છે તે જહાદુરમાં જહાદુર પુરુષના સૌંદર્યની જરોજર છે. તેઓ દલ સહન શીલતામાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને અકસ્માત આવી પડેલાં ભારે જોખમની સામા યવામાં ગોચ સૌંદર્ય દર્શાવવામાં પુરુષોની કાઈ કાઈ વખત જરોજરી કરે છે. એવી કહેવત છે કે શરા સ્ત્રીપુરુષો શરાના પુત્ર અને પુત્રીઓ છે, કારણ માત્ર

એટલુંજ કે તેઓ યશાથી ઉછેરાયા છે અને તેમના દષ્ટાન્તની તેમને અસર થઈ છે.

૧૬૨૨ માં સેપ્તેમ્બરના યુદ્ધ પછી આસરે બસે વર્ષે 'ગ્રેટેસ્ટન્ટ' ધર્મ નાશુદ્ધ કરવા અને તેના ઉપદેશકોને દેશનિકાલ કરવા ઓસ્ટ્રિયાના બાદશાહે યિસનોને વચ કરવા ઇચ્છ્યું. તેનું હસ્તક પ્રથમ પ્રાદેશીની ખીલુમાં દેખાયું. એ ખીલુ ઊંચા પહોડાથી બંધ થયેલી છે. તેમાં દોરને ચરવાની જગ્યા પુષ્કળ છે અને હજી પણ તે મોટાં દોરને માટે પ્રસિદ્ધ છે. મરદો ઊંચી ટેકરીઓ પર દોરના ટોળાંને હાંકતા અને રખેવાળ કરતા હતા. માત્ર સ્ત્રીઓ રહી હતી. તેમણે જેવું સાંભળ્યું કે કલોસ્ટર્સ અને લેડકવોર્ટની વચ્ચે ઓસ્ટ્રિયન લોકો આવા પહોંડા કે તરતજ પોતાના ધણીનાં હથીઆરો—ભાલા, દાતરડાં, પંઝેરીઓ—લીધાં અને તેમની સામા થવા ધર્યાં. સ્વિસ દ્રોઈસીડમાં એવી સાંકડી જગ્યાઓ છે કે ત્યાં થોડા બરોબર હથીઆરબંધ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ હજાર માણસને મારી હાંકી કાઢી શકે. ટેકરીઓ પરથી શત્રુપર કરેલ પથ્થરની વૃષ્ટિની મદદથી સ્ત્રીઓ ફારી. ઓસ્ટ્રિયન લોકોને પાછા હાંકી કાઢ્યા. અક્ષબત સ્ત્રીઓ જેવી બહાદુર હતી તેવા મરદો પણ ચરા હતા. ભાર પછી થોડો વખત રહીને ફ્રિડેરીસની સામા આવેલો કંસ્ટેબલને કિલ્લો માત્ર લાકડીથીજ ગામડીઆઓએ હુમલો કરી છતી લીધો. સ્ત્રીઓએ બહાદુર બચાવ કીધો તેથી એ ખીલુમાં હજી એવો જાણીતો નિયમ જારી રહ્યો છે કે પ્રભુભોજન નામના સમારંભમાં સ્ત્રીઓ પ્રથમ જાય છે અને પુરુષો તેની પાછળ જાય છે.

સ્વિસ લોકો આવા ચરા સ્ત્રીપુરુષો તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે, જેવા કે નિર્ભય ધન્વી ટેલ, અને લાલો રાખનાર વિંકેલ્ રીડ. પહેલો પરંપરાથી આશ્યો આવતો કથાપુરુષ છે, તોપણ બીજો તો અતિહાસિક પુરુષ છે. જે ધરમાં તે રહેતો હતો તે હજી પણ અન્ટરવોડનમાં સ્ટ્રાંઝ આગળ બતાવવામાં આવે છે. તેનું કવચ હજી રેથહાસમાં જોવામાં આવે છે. અને બગરમાં તેના સ્મરણ માટે એક પૂતળું ઉભું થીપું છે અને તેના હાથમાં લાલાનો જથ્થો આપ્યો છે.

આસરે પાંચ સૈંકા ઉપર ઇંગ્લેન્ડનો ઉત્તરમાં ભારે પરાજય થયો તે

x એવા દેહાક 'ટેલ' નામના પુરુષો છે, જેમકે ટૅનિસ ટેલ, ફિન્લેન્ડ ટેલ અને સ્વિસ ટેલ. પૂર્વમાં એક ટેલ છે. ટેલની વાર્તા ફિન્લેન્ડની એક કથિત વાર્તા છે એમ સંલક્ષિત છે.

પાંજળથી એક મોટો આશીર્વાદ થઇ પડ્યો. સ્કોટ્લૅન્ડ ગરીબ દેશ હતો અને તેમાં મુખ્યત્વે પહાડ અને બીનાસને ઘાસવાળાં મેદાન હતાં. તેમાં લંડનની હાલની વસ્તીનો ચતુર્થાંશ પણ વસ્તી નહોતી. + લોકો ઘણા વિખરાયલા હતા. દેશ ઈસ્લૅન્ડની લગભગ હતો અને હમેશાં લાંબુમસા થવાનો સંભવ હતો. આયર્લેન્ડની માફક તેનું રક્ષણ એક વિશાળ અને જાંડી દરી. આની ખાઈથી થયું નહોતું; વળી એ પ્રજામાં એકથ નહોતું, તેમજ એ દેશની પ્રજા એકજ જાતના લોકોની બનેલી નહોતી. ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફ કેટલે અથવા તો ઉચ્ચભૂમિવાસી (હાઈલૅન્ડર) હતા અને દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સ્કૅકસન, ઍંગ્લિકન, અને નોર્થમેનના વંશજો હતા. ઉચ્ચભૂમિમાં વસનારી ટાળાઓ પરસ્પર લડતી હતી. નીચભૂમિવાસી (લોલૅન્ડરો) સ્વતંત્રતા માટે લડાઇ કરતા હતા તેમાં તેને ઉચ્ચભૂમિવાસીઓ મદદ કરતા નહિ. રોબર્ટ ટ્રુસ લોર્નમાંથી નાસી ગયો. સારે મંકડુમસા લોકોએ તેને મરણુતોલ કીધો.

વાલેસ ટ્રુસની પૂર્વે થઇ ગયો. નીચભૂમિપ્રદેશ ૧ લા એડવર્ડ છતી લીધો. તેનાં સઘળાં મજબૂત રચાનો અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યાં. તેની પોતાની શક્તિ મોટી હતી, તોપણ તે મોટો થોદો નહોતો. વ્યૂહપૂર્વક યુદ્ધ કરવા પૂરતાં માણસો ભેગા કરવા તે કદી સમર્થ નહોતો. તે ફ્રેંચકર્ત આગળ હાથે. ખરું બેઠએ તો તેજ હાથે કહેવાય. તે વખતે સ્કોટ્લૅન્ડમાં હુમલો કરવામાં આગેવાન તેજ હતો. તોપણ તેની પછીના થોદા રોબર્ટ ટ્રુસે વિજય મેળવ્યા તેના કરતાં પણ વોલેસને પોતાના દેશનાં લવિષ્ય વિશે જે વિશ્વાસ હતો તેણે શીર્ષનું વધારે પોપણ કીધું. આખરે વોલેસને દગાથી સ્વાધીન કરી અંગ્રેજ લોકોને સોંપી દેવામાં આવ્યો. તેને લંડન લઇ ગયા અને ૧૩૦૫ના સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુના તહેવારની સાંજે લંડનના કેદખાના (ટાવર)માંથી ગાડીમાં બેસાડી સ્મિથફીલ્ડ લઇ ગયા. અને ત્યાં જીવતો લટકારી કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. આ પ્રમાણે આ માણસે સ્વતંત્રતા માટે પોતાનો પ્રાણ ખોયો. તેનું જીવન કૃથા ગયું નહિ. તેણે પોતાના દેશીઓમાં સ્વતંત્રતા માટે પ્રીતિ પ્રેરી અને એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે તેઓ તેના દલાનતનું અનુકરણ કરી જ્યાં મેળવી શક્યા.

રોબર્ટ ટ્રુસ એક નોર્મનનો વંશજ હતો. તેઓ અંગ્રેજ અને અધો સ્કોટ્લૅન્ડ હતા, અને માની પેઢી તરફથી સ્કોટ્લૅન્ડની ગાદીનો દાવો

૧. + ૧૭૦૭ માં મયોગ (યુનિયન) ને વખતે સ્કોટ્લૅન્ડની વસ્તી માત્ર ૧૦ લાખ નાણસની હતી.

કરતો હતો. પ્રબળ, આગ્રહી ધર્મવૃત્તિ અને સ્વતંત્રતા માટે અતિશય પ્રીતિથી સહન કરેલાં ઘણાં મદુર્ગભીલરેલાં સાહસકર્મ અને બારે બેખમો પછી ધ્રુવ ૧૩૧૪ માં ખેનોકખર્ન આગળ અંગ્રેજ લોકોની સામા ચવા એક સ્વદેશ-ભક્તિ ધરાવનાર લસ્કર જમાવી શક્યો. યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં સ્કૉટલ લસ્કરે ધુટણીએ પડી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. ૨ બે એડવર્ડ જેવાં કરતો હતો. તે પોતાના મારીતા શ્રેયીર તરફ ફર્યો અને તેને કહ્યું, 'આર્ગેન્ટાઇન ! બળવાખોરો શરણે ધાવ છે. તેઓ કૃપા કરો એવી વિનંતિ કરે છે.' આર્ગેન્ટાઇન તરફથી જવાબ મળ્યો કે 'હા, સત્તાધીશ, ખરેખર તેઓ કૃપા માટે વિનંતિ કરે છે, પણ તે તમારી કૃપા માટે નહિ' યુદ્ધના પરિણામમાં સ્કૉટલ લોકોએ માત્ર જય પ્રાપ્ત કીધો એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ લોકોના લસ્કરને હાલી કાઢ્યું.

ખ્રિસ્તિ આચાર્યવર્ચ (પોપ)ના દરબારમાં અંગ્રેજ એલમીએએ રૉબર્ટ-બ્રુશને ખ્રિસ્તિમંડળમાંથી બહાર કાઢી મૂકવાને અને તેના રાજ્ય સાથે ધર્મ સંબંધી બ્યવહાર બંધ કરવાને ૧૨ માર્ચનાં સમગ્નઓ. ઇ. સ. ૧૩૨૦ માં આઝોથમાં મળેલી બહાદુર રાષ્ટ્રીયપરિષદ ધર્મબ્યવહાર નિષેધની સામા થઇ હતતાથી પ્રતિષાદન કીધેલા વર્તનધારણને માટે યુરોપના ઇતિહાસમાં કોઇ પણ લેખની બરોબરી કરે એવો પત્ર રાષ્ટ્રીયપરિષદ તરફથી ખ્રિસ્તિઓના આચાર્યવર્ચને (પોપને) લખવામાં આવ્યો, તેમાં ૮ અર્ક્ષ અને ૨૧ હિમરાવોએ પોતાનાં નામ દાખવ કરીયાં. એ પત્રમાં રાષ્ટ્રીય પરિષદે આચાર્યવર્ચ પાસે માગ્યું કે તમારે ઇઝ્હાંડના રાજાને કહેવું કે તમારે સ્કૉટલેન્ડની સ્વતંત્રતા તરફ પુન્યભાવ દર્શાવવો અને તમારે તમારાં કામની સંભાળ રાખવી. સહી કરનારાઓ કહે છે કે 'જ્યાંસુધી અમારામાંના સૌ જીવતા છે ત્યાંસુધી અમે અંગ્રેજોને લગાર પણ વશ થઈશું નહિ. અમે કંઈ પ્રાર્તિ, દ્રવ્ય, કે માન ખાતર લડતા નથી, પણ માત્ર સ્વતંત્રતા, જે કોઇ સંબંધન પોતે મરી જાય ત્યાંસુધી છોડતો નથી તેને માટે લડીએ છીએ.'*

ધણી લડાઇઓ થઈ અને વધારે બળવાન પ્રબળ (અંગ્રેજોએ) નબળા પ્રબળ (સ્કૉટલ લોકો) પાસે ધર્મની નવી પદ્ધતિ જોરજુલમથી કબજ કરાવવા પ્રયત્નો કીધા, તોપણ પરિણામ હમેશાં એકજ થયું. સ્કૉટલેન્ડના ઇતિહાસમાં સ્કૉટલ લોકોએ નિરંકુશ રાજ્યસરણિ સામે હમેશ ઉદાવણી

* અમીરોની અમુક પદવી.

+ આચાર્ય વીચકૃત 'સીમાપ્રદેશનો ઇતિહાસ અને કાવ્ય' પૃ. ૨૭૭.

ક્રીધી તે બનાવથીજ રક્ષેલું'ડનો ઇતિહાસ બનેલો છે. તેમાં બે ઉપદેશ મળે છે. જે પ્રજામાં દરેક પુરુષને પોતાના અભિગ્રામ બળથી વિશિષ્ટ લક્ષણ સાચવવાની છુટ છે તેની કેવી શક્તિ છે તે અને ધર્મસંબંધી વિષયમાં ચિદ-દૃષ્ટિને રૂચે તેમ વર્તવાનો હક્ક બળવવાની શક્તિ જેનામાં છે, તેનું ઠેકું બળ છે તે.

એજ સમયે ઇંગ્લંડનો એક ખીજે મોટો પરાજય થયો અને તે તે પ્રસંગે શોકકારક ગણાયો; તોપણ ઈર્લેન્ડખર્નના જેટલો મોટો આશીર્વાદરૂપ પરિણામે થઈ પડ્યો. એ પરાજય ઓર્લિયન્સના ઘેરામાં થયો, અને ડોક્ટર આર્નોલ્ડ કહે છે કે એ 'પ્રજાનું ઇતિહાસસ્વરૂપ ફેરવી નાંખે એવો બનાવ હતો.'+ અંગ્રેજો ફ્રાન્સ જીતી લેતા હતા. તેઓએ ધણાં યુદ્ધોમાં જય મેળવ્યો હતો. તેઓ પેરિસમાં દાખલ થયા હતા અને ઓર્લિયન્સને ઘેરા ધાલતા હતા. ફ્રાન્સ અતિખેદકારક દશામાં હતું. મુખ્ય અમીરોએ રાજને (૭ મા આર્દર્સને) તણ દીધો અને દરેકે પોતાનું નાનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો. દાઈ પણ રીતે સામા થયા વિના સહેરો તાંખે થયા. કર જોરજીલમથી લેવાયા અને રાજને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાનાં પણ બાગ્યેજ સાધન રહ્યાં તો લશ્કર જારી રાખવાનાં તો ક્યાંથીજ હોય ? રાજ તેમજ અમીરો પરથી લેકોનો વિશ્વાસ ભીડી ગયો અને ઇશ્વર આપણા દેશને છોડવાનો કાંઈ ઉપાય થાજે એમ તેમણે ઇચ્છ્યું.

અહો ! કેવી નાની ખીના પ્રજાનું બાવી બદલી શકે ! આ સમયે

+ ડોક્ટર આર્નોલ્ડ નીચે પ્રમાણે કહે છે (ધર્માધિકારી રહેન્સી રચિત 'જીવનવૃત્તાન્ત અને ખત્રો' જુઓ) કે, 'ઓર્લિયન્સનો ઘેરા પ્રજાનું ઇતિહાસસ્વરૂપ ફેરવી નાંખે એવો બનાવ છે. ફ્રાન્સમાં ઇંગ્લંડનું રાજ્ય સ્થપાયું હોત તો ઇંગ્લંડને તેનું શું પરિણામ થાત તે કોઈથી કહી શકાતું નથી. ધણું કરીને ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સના રાજ્યનો અગ્રધાન ભાગ થઈ પડત. પ્રજાની આબાદી યુદ્ધમાં સંપાદન કરેલા જય પ્રદ એકલો ઘોડો આધાર રાખે છે કે જે જે મોટામાં મોટા આપણા પરાજય થયા, ઓર્લિયન્સ અને ઈર્લેન્ડખર્ન આગળ, તે આપણને જે મોટામાં મોટા આશીર્વાદરૂપ થઈ પડયા, પણ એ પણ નવાઈ જેવું છે કે રાજ એકલવંડના રાજ્યમાં જેમ રક્ષેલ હોએ એ આપણો પરાજય ક્રીધા તે પરિણામે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો તેમ આઈ-રિશ હોએ પર અંધગ્રી આગળ આપણે જે જય મેળવ્યો તે આપણને સાપરૂપ નીવડ્યો. જે આઈરિશ સ્વતંત્ર રહ્યા હોત તો રક્ષેલું'ડની પેઠે તેઓ કદાચ આપણી સાથે જોડાઈ ગયા હોત, અને જે રક્ષેલું'ડ તાંખે થયું હોત તો આયર્લેન્ડની માફક તે આપણને ખીજું સાપરૂપ થઈ પડ્યું હોત.'

ફ્રાન્સની મદદે એક સ્ત્રી, એક ગામડાની છોકરી, નીકળી આવી. તે ઘેર રહેતી ત્યારે કાંતવા, ગ્રંથવાનું કામ કરતી હતી અને ઘર બહાર દોરની સંભાળ રાખતી હતી. તે જોન ડી આર્કે લોરેનના ડાઁએમી ગામમાં જન્મી હતી. તે સાદી સફ્ફણી, અને ધર્મિષ્ઠ હતી. તેના સ્વભાવ-સહેજમાં ગભરાવ એવો હતો તેથી તેની બેચી મનની સ્થિતિમાં તેને સ્વપ્નાં આવતાં અને તે અંબીર દેવવાણી થતી સાંભળતી. તેને એવી વાણી થઈ કે ફ્રાન્સના રાજાની મદદે જા, અને 'તું તેને પાછો રાજ્યપર સ્થાપન કરીશ' એવી તેની ખાતરી કરી આપવામાં આવી. સરદાર ઓડિકોર્ટને તેણે પોતાની ઇચ્છા વિદિત કરી. તેણે પ્રથમ તો એને ગાંડી ધારી. આખરે તેના મન પર તેને ખરાબાવથી એટલી બધી અસર થઈ કે તેણે, તેને હથિયારબંધ સિપાઓની ટુકડી પૂરી પાડવા અને રાજા પાસે લઈ જવા કબજા કીધું. તેણે અંગ્રેજ લેફ્ટીના તાબાના ૧૫૦ સાઈલ મુસાફરી કરી અને આખરે ચિનનમાં રાજા અને તેના દરબાર પાસે સહી-સલામત પહોંચી.

રાજા મદદને માટે કંઈ પણ સાધન મેળવવાને ખુશી હતો, પછી તે કાની તરફથી મળે તેની તેને કંઈ દરમર નહોતી. ધર્માધ્યક્ષો અને પાદરીઓએ તેને એક ડાકણુ અતે ભૂતપ્રેરેલી ધારી. એમ છતાં પણ રાજાએ તેને ઓર્લિયન્સમાં મોકલી અને તે તે ઘેરો ધાલેલા શહેર આગળ પહોંચી. અંગ્રેજોને ક્યારનાંએ કશો પડવા માંડ્યા હતાં. તેઓ ઓર્લિયન્સ આગળ શિંયાળામાં ઘેરો ધાલી જોડા હતા અને તેમનું લશ્કર તંગીથી જલદી નાશ થઈ ચોખું થઈ જતું હતું. અહીં ઓર્લિયન્સ સેલિસ્ટરીએ તોફારીમાં રાખેલા ઘણા હથિયારબંધ સિપાઈઓ તેના મોત પછી જાવણીથી જુદા પ્રકાર હતા. બર્ગન્ડિયનો અંગ્રેજોના મદદગાર હતા, તેમને તેમના ડચુક પાછા બોલાવી લીધા. માત્ર ૨,૦૦૦ કે ૩,૦૦૦ ને આશરે અંગ્રેજો સોડેસ્વાર રહ્યા હતા, અને તેમને એક બીજા સાથે સંબંધ વગરના ૧૨ કિલાઓસાં વહેંચી દીધા હતા. મિકેલેટ કહે છે કે 'જે સરદારો પોતાનાં લશ્કરસહિત ઓર્લિયન્સના રક્ષણ માટે તૂટી પડ્યા તેમની સોડી ટીપ વિષે જાણીએ, જિયે ત્યારે એ શહેરનો છટકો બધું જોતાં એટલો બધો ચમત્કારિક બાસતો નથી.'

કિલાઓ માહેલા અંગ્રેજોના પર હુમલો કરવામાં જોન ડી આર્કે આવેવાની પકડી. તેમને હાંકી કાઢ્યા, પણ છેલ્લા કિલા પર (ધ ટર્નલીસ પર) હુમલો કરતાં એ કુસારિકા ધાવલ થઈ, પણ માત્ર ઓર્લિયન્સનો ઘેરો ઉડવાથીજ તે સંતુષ્ટ થઈ નહિ. અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવા

જોઈએ. તેની સરદારી નીચે લશ્કર પંદે આગળ પહોંચ્યું, અને હાં અંગ્રેજોને ફરીથી હરાવ્યા. પછી તેણે લવિષ્ય કર્યું હતું તે પ્રમાણે રીમ્સમાં ૩ મા આર્ટર્સને રાજ્યાલિપેક કીધા. મિકેલેટ કહે છે કે 'લા પ્યુસેલીની અપૂર્વ બુદ્ધિ, અને તેના વિજયનો મર્મ, તેની હિંમત કે તેના સ્વપ્નામાં રહ્યા નહોતા પણ તેની સુબુદ્ધિમાં હતાં. ૭ મા આર્ટર્સને તે પાધરો રીમ્સ લઈ ગઈ અને હાં તેને ગાદીએ બેસાડાઓ તેથી તેણે અંગ્રેજ લોકોના મન પર તેના રાજ્યાલિપેકની દૃઢતા દેસાવી.

તેણે જે કરવાનું ધાર્યું તે કર્યું અને પૂરેપૂરું કર્યું. હવે તેણે પોતાનાં માઆપ અને ઠોરનાં ઠોળાં પાસે જવાનું ઇચ્છ્યું. પણ રાજ્યએ તેમ કરવા દીધું નહીં. જોને ફ્રેંચના વ્યુહબદ્ધ લશ્કરને કેવો જય સંપાદન કરાવ્યો હતો તે તેણે જોયું હતું, તેટલા માટે સિપાઇઓમાં તે હાજર રહે એમ ઇચ્છ્યું. પણ આ વખતથી તેને પોતાની શક્તિ પર અગાઉ જેવો ભરોસો નહોતો. તેને પોતાનું મન અનિશ્ચય અને બેચેન લાગ્યું, અને યુદ્ધ કરવાનું મરી રાખ્યું તોપણ તેમાં કંઈ નિશ્ચિત પરિણામ થયું નહિ.

અંગ્રેજો અને બર્જીડિયનોએ પાછી સંધિ કરી અને આર્ટર્સી નદી પર કોમ્પીની' શહેરને ઘેરા લીધો. તે શહેરના લોકોએ ૭ મા આર્ટર્સના પક્ષમાં જિંદગી એમ કપારનુંએ જાહેર કીધું હતું અને લા પ્યુસેલી એકદમ તે જગ્યાએ ધસી. તેજ દિવસે તેણે ઘેરા લાક્ષનારાઓ પર જાપો મારવામાં આગેવાની પકડી, અને તેમના પર છુપી રીતે લગભગ તૂટી પડી હતી; એટલામાં તેને શહેરના દરવાજા આગળ પાછી હાંકી કાઢી અને હાં તેની આસપાસ ફ્રેંચ (બર્જીડિયનો) ફરી વળ્યા, તેને ઘોડા પરથી નીચે ખેંચી કાઢી અને કેદ કીધી. તેના દેશીઓએ તેને અંગ્રેજ લોકોને સ્વાધીન કીધી. અને તેઓએ તેના પર કામ ચલાવવા રૂબરૂમાં ધર્મવિચારણાસભાને હવાલે કીધી. ધર્મોપાધ્યાય એ સભાનો અધ્યક્ષ થયો અને તેને બેવેસના ધર્માધ્યક્ષ, લિસિયુકસના ધર્માધ્યક્ષ, અને બીજા ફ્રેંચ પાદરીઓએ મદદ કરી. બેવેસના એક કેનન x ઈસ્ટેવેરને સભા તરફથી એ ફાજદારીનું કામ ચલાવવા નીમ્યો.

૭ મા આર્ટર્સ રાજ્યને પણ રાજ્યગાદી આ જીવાન, ઉત્સાહી સ્ત્રીના બહાદુરીથી મળી હતી, પણ તેણે તેના રક્ષણ માટે કંઈ ઉપાય યોજ્યા નહિ. સોર્બોની નામની મોટી ધર્મસભામાં અપીલ કરવામાં આવી અને તે કોર્ટ

એવો ઠરાવ કીધો કે ‘આ છોકરીને સેતાન વળગ્યો છે, અને તેને તે પ્રમાણે શિક્ષા થવી જોઈએ.’ જે ભયંકર શિક્ષા તેના પર થવાની તૈયારી હતી તેની સામા ક્રૈંચ બર્ગીડિયનોએ કંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. તે સમયમાં સાધારણ રીત એ હતી કે સેતાન જેને વળગ્યો હોય એવી તમામ ઝકેણુ અને જાદુ-ગરેબો બાળી મૂકવાં, અને એ પ્રમાણે જોન ડિ આર્કને જીવતી બાળી મૂકવાની શિક્ષા કરવામાં આવી. રૂઝ્મનમાં હાલ પ્લેસ ડિ લા પ્યુસેલ્લીના નામથી ઓળખાતું સ્થાન કવે ડિ હેવર ન્યાં એની યાદગીરી માટે એક પૂતળું ઉભું કીધું છે તે જગ્યાથી ધણે દૂર નથી, એવે સ્થાને તેણે દેશહિત માટે પ્રાણુલાગ કીધો.

મિકેસેટ કહે છે કે ‘ધણાએ ધર્મ કે મતને અર્થે પ્રાણુલાગી થયા છે. ઇતિહાસમાં આપણે ઓછા કે વત્તા પવિત્ર, ઓછા કે વત્તા કીર્તિમંત, ધણા-એને વિષે વાંચીએ છીએ. ગર્વને લીધે લોકોએ પોતાના પ્રાણુ આપ્યા છે, તેમજ ધિક્કાર અને વાદવિવાદની વૃત્તિને લીધે પણ પ્રાણુત્યાગ થયા છે. યુદ્ધમાં ખરાપણાને લીધે પ્રાણુલાગ કરનારાઓ વગર કોઈ જમાનો ગયો નથી. એવા લોકો ન્યારે-શત્રુઓને મારી શક્યા નહિ ત્યારે બેશક ખુબીથી મરણ પામ્યા. આવી દહપનાઓ આપણા વિષય સાથે અસંબંધ છે. આ સાધુ કુમારિકા એ-માંની એક નહોતી. તેનામાં ખાસ લક્ષણ હતી—લેલમનસાર્થ, ઉદારતા, અને ચારુતા. તેનામાં પૂર્વના ધર્માર્થપ્રાણુલાગીઓના જેવી ચારુતા હતી, પણ તેમાં ફેર હતો. પ્રથમના ખ્રિસ્તિઓ પ્રવૃત્તિથી વેગળા રહીને અને દુનિયાની માથા-ફૂટ અને કષ્ટથી દૂર રહી, પવિત્ર રહેતા. જોન કોટારમાં કોટાર યુદ્ધમાં પણ નમ્ર, હુણોમાં સાધુ, અને યુદ્ધમાં પણ શાંતવૃત્તિની હતી. તે યુદ્ધમાં દિવ્ય આત્મા રાખતી.’^૧

ક્રૈંચ લોકો જોન ડિ આર્કને બૂલી ગયાં નથી. તેની યાદગીરી કાયમ રાખવા ધણાં પૂતળાંઓ ઉભાં કીધાં છે. પેટ્રીધરપેટીના ક્રૈંચ સિપાઇઓ તેને માટે પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે. લશ્કરની હુકડી ડોઝેમીમાંથી ફૂચ કરે છે ત્યારે સિપાઇઓ હમેશ તેની જન્મજૂમિના માન ખાતર, ઊંઝાગરે છે અને હથિયાર ઉભાં કરે છે. એ રિવાજ આટલો લાંબો વખત જારી રહ્યો છે અને જે દેશની તેણે આવી નીમકહલાવીથી સેવા જનવી તે દેશ હજી આ ચરી કુમારિકાની યાદગીરી તાજી રાખે છે એ આભળવાથી હૃદય પીગળી જાય છે.

પ્રકરણ ૬.

અન્તર્ધર્મ સહનશીલતા—સેવાનારોલા.

પ્રીતિ વેદનાને વશ કરે છે. જે આત્માતબ્યલો લાસતો હતો તેને પાછી સર્વવ્યાપી ઈશ્વરની લાગણી થાય છે, અને તે જગત્પતિના હાથમાં, સંતુષ્ટ થઈ લય પામે છે.

કેબલ.

પૃથ્વી પર ઇશ્વરકૃપાથી સંપાદન કરેલા ઉત્કૃષ્ટ જન્મ કરતાં કર્તવ્ય પૂરું થયે મરણ પામતું વધારે સુંદર છે.

જ્યોર્જ મેંડોનહૅડ.

જીવનમાં સર્વ પ્રકારનું જીવવાનું નથી, તેમજ મરણમાં સર્વરીતનો નાશ નથી.

હિમ્મલ.

આ બુદ્ધિનું પરિણામ શું થશે તે વિષે તમે મને સામાન્ય રીતે પૂછો છો ! હું ઉત્તર આપું છું કે જ્યારે પશુ તમે મને વિશેષ રીતે પૂછતા હો તો હું જવાબ દઉં છું કે મોત નીપજશે.

સેવાનારોલા.

હવે આપણે પુર્વ કાળના સ્વપક્ષાર્થે પ્રાણુલાગ કરનારા ઇટલિના ફેદલાક મહાન વીર પુરુષો જેવા કે ઍરિશિયાનો આનોર્દિડ, ડેન્ડિ, અને સેવાનારોલા વિશે બોલીએ. રોમન રાજ્યની પડતી થયા પછી તરતજ મનુષ્યપ્રકૃતિની અધમવૃત્તિઓએ પાછું પ્રાબલ્ય મેળવ્યું. ધર્મગુરુઓ તેની સામા ફાવી શક્યા નહિ. ખરેખર ધર્મગુરુઓની વૃત્તિ પશુ તેવીજ દૂષિત થઈ. કલેરવૉડસના સેન્ટ બર્નાર્ડે રોમન લોકોના દુર્ગુણોને નીચેના તીક્ષ્ણ શબ્દોમાં નિષ્ઠા છે:—“તેઓની શીશીઆરી અને ગર્વથી કાણ અજાણ્યું છે ? તે લોકોને દગાખોર થવાની જન્મથીજ કેળવણી મળે છે. તેઓ કલાસર ચાલે એવા નથી, અને સામા થવાને છેક અસમર્થ ન હોય તો તાબે થવું તેઓ ધિક્કારે છે. તેઓ ઉપદ્રવ કરવામાં કુશળ છે, પણ સારું કામ કરવાની વિદ્યા કદી શીખ્યા નથી. ખુશામત, બદગોષ્ઠ, બેઈમાની, અને રાજદ્રોહ એ તેમની રાજનીતિનાં જાણીતાં ફૂલ છે.”

જેવા વર્ગના લોકોમાં અનીતિ અને હલકાર્થ પ્રવેશ કરે કે તેનાં નાશકારક પરિણામ જનમંડળની સ્થિતિ પર થયા વિના રહેતાં નથી. એ દુર્ગુણો નીચલા વર્ગના લોકોમાં પ્રસરે છે અને પછી સર્વ સરખા દુરાચારી થાય છે. ઇટલિમાં જેવા વર્ગના લોકો મોજશોખ અને હલકાર્થમાં પડી નીતિ બ્રષ્ટ

થયાં, અને નીચલા વર્ગના લોકોમાં દારિદ્ર્ય, દુઃખ, અને દુર્ગુણો સર્વત્ર પ્રસાર્યાં. ધર્મગુરુઓ સામાન્ય લોકો કરતાં વધારે નીતિમાન નહોતા. “તમારે તમારા પુત્રને હૂર મનુષ્ય બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો એને ધર્મગુરુ બનાવો,” એવું વચન લોકોમાં સાધારણ હતું. આ પ્રમાણે જે પ્રજા એક સમયે શરી અને શક્તિમાન હતી તે અનીતિથી નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં હતી.

બારમા સૈકામાં ઐશિયાનો આર્નોલ્ડ મુઝલિમાં રથજે રથજે સ્વતંત્રતાના ગુણ માતો કર્યો. પાદરીવર્ગમાં તેના દરજ્જે દલકો હતો. તે એક જુરસાદાર અને છટાદાર ઉપદેશક હતો. તેણે પવિત્રતા, પ્રીતિ, અને ધાર્મિકપણા વિષે ઉપદેશ કર્યો. વળી તેણે સ્વતંત્રતા વિષે પણ ઉપદેશ કર્યો તેના સર્વ ઉપદેશમાં આ ધણોજ ભયંકર ઉપદેશ હતો; તોપણ લોકો તેને દેશભક્ત તરીકે પૂજતા હતા. ખ્રિસ્તિ આચાર્યવર્ગ (પોપ) ને તેના ભાષણની ખબર કરવાને શત્રુઓની ખાત નહોતી. ૩ જા ઇનોસન્ટે તેના મતને તિરસ્કારી કાઢી તેને શિક્ષાપાત્ર ઠેરવ્યો, અને ઐશિયાના ફ્રાન્સદારી અમલદારો એ શિક્ષાનો અમલ કરવા તૈયાર થયા. પણ આર્નોલ્ડને અગાઉથી ચેતવણી મળવાથી આદેશ ઓળંગી સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં નાહો અને લાં સ્વિસ સંસ્થાનમાંના પ્રથમ સંસ્થાન ઝ્યુરિચમાં તેને આશ્રય મળ્યો.

ભયથી બીધા વગર તે આદેશ પર્વત ફરીથી ઓળંગી રોમ પાછો ગયો, અને લાં તેણે ઉપદેશનો ખુંડો ફરી બોલો કર્યો. અમીરોએ અને સામાન્ય લોકોએ તેનું રક્ષણ કર્યું અને દશ વર્ષ સુધી તેનું છટાદાર ભાષણ સાત ટેકરી ઉપર ગાઈ રહ્યું. તેણે રોમના લોકોને મનુષ્ય અને ખ્રિસ્તિ તરીકેના અવિચ્છેદન હક્ક જાહેર કરવા, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સમયના કાયદા અને ફ્રાન્સદારી અમલદારી પાછાં સ્થાપવા, અને ધર્મગુરુઓને સિમ્બલર્ગ ઉપર ધર્મસંબંધી બાબત સિવાય બીજા કોઈ બાબતમાં અમલ ન ચલાવવા દેવા આદેશપૂર્વક બોલ્યો કર્યો.

જે ખ્રિસ્તિઆચાર્યવર્ગ (પોપ) જીઆલાંસુધી એની સત્તા જનરી રહી; પણ જે એકજ અંગ્રેજના હાથમાં સેન્ટ પિટરની ગાદી આવી હતી એવો એન્ડ્રિયન ઈ થો ગાદીએ બેઠો કે તરતજ તે જુરસા અને જોરથી આર્નોલ્ડની સામે થયો. એ આચાર્યવર્ગે આખી પ્રજાને ખ્રિસ્તિસમાજના સંસર્ગ દેડતી સામે થયો.

૧. * રોમ સહેરમાં રોમ સહેર સાત ટેકરી પર બાંધેલું હતું.

+ કોહને આખી ન દેખાય એવા, છતાં ન પડાય એવા.

માંથી બહિષ્કૃત કીધી અને આ સુધારકને દેશનિકાલ કરે તોજ પ્રગ્નને એ શિક્ષામાંથી મુક્ત કરવા કહ્યું. આનેઈડને પકડ્યો અને તેને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી. બેદરકાર અને કૃત્રિમ પ્રગ્નની સમક્ષ તેને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવ્યો અને તેની રાખને દારૂબરમાં નાખી દીધી કે તેના અનુયાયીઓ પોતાના ગુરુની અવશિષ્ટ રહેલી રક્ષાને એકઠી કરી પૂજે નહિ.

ઇટાલિયન લોકોનાં આચરણમાં લઘુતા, કુચ્છંદ, અને દુર્ગુણો જરી રહ્યાં. રાત્રી પડેપડે લડ્યાં અને જ્વેલ્લ અને ધિબેલાઈન લોકોએ દેશને ઉજડા કીધો. તેરમા સૈકામાં ડેન્ટિ પ્રાદુર્ભૂત થયો અને તેણે ફરી સ્વતંત્રતાની ઘાંટી પીટી. તેનો મત એવો હતો કે ઇશ્વર હમેશ ન્યાય કરે છે. તેના પોતાના આત્મામાં સહ અને પ્રીતિએ નિવાસ કીધો હતો તેને આધારે ઇટાલિયન લોકોનું જીવન મનુષ્યમંડળની ઉચ્ચ અને ઉદાર વૃત્તિથી કેટલું વિરૂદ્ધ હતું તે તેણે દર્શાવી આપ્યું. તે સમયે જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો તેથી ઉપર સ્વર્ગ અને નીચે નરકની વચ્ચે ઘાંટી ઇટાલિયન પ્રજા કંપવા લાગી. મનુષ્યના અમર્યાદ પ્રયાસમાં પણ ડેન્ટિને નિત્ય ઇશ્વરી ન્યાય માલમ પડતો હતો. તેના આત્માએ આ મોટા વિપયના જેવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું અને મનુષ્ય પ્રત્યે ઇશ્વરની રીતિ કેવી ન્યાયી છે તે તેણે એક અનુપમ કાવ્યમાં દર્શાવી આપ્યું.

સેક્ટો વર્ષપર્વન્ટ અધમ રિયતિ અને દુઃખમાં ઇટાલિયન લોકો રહ્યા તે સમયે તેના હૃદયદાહક સખ્દો દેશના સત્પણી અને ઈનામી લોકોને બખ-સૂચક અમિ અને દીવારૂપ હતા. તે પોતાની પ્રગ્નમાં સ્વતંત્રતાનું આગમન સૂચવવામાં અચેસર હતો, અને તેના પર જોરેલુક્ષમ ગુજારવામાં આવ્યો, અને તેને દેશનિકાલ અને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવી તે કહ્યું તેણે. સ્વાતંત્ર્યની પ્રીતિને લીધે લેખ્યું નહિ. ડિ મોનક્રિયા નામના ગ્રંથમાં તેણે ઐરિશ-યાના આનેઈડની માફક ધર્મ ગ્રંથથી અધિકાર સાંસારિક અધિકારથી છૂટા પાડવાના પક્ષને પુષ્ટિ આપી અને એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે ખ્રિસ્તિઆચાર્ય વર્ષ (પાપ) સાંસારિક બાજુમાં જે અધિકાર ચલાવે છે તે માત્ર પચાવી પડેલી સત્તા છે. આચાર્યવર્ણના કૃતના દુક્રમથી બોલોનામાં તેના ડિ મોનક્રિયા ગ્રંથને નહેરૂ રીતે બાળી મૂકવામાં આવ્યો, અને એ ગ્રંથને પ્રતિપિદ્ધ રાખન ગ્રંથ માત્રામાં દાખલ કીધો. ઇટાલિયન કવિઓમાં તે ધણેજ દેશપ્રિમાની હતો, તેના પર લોકોની ધણીજ પ્રીતિ હતી અને તેના ગ્રંથ ધણેજ વંચાતા હતા. તેને ૧૩૦૧ માં ફ્લોરન્સમાંથી દેશનિકાલ કીધો. તેનું ઘર લડી લેવાનો દુક્રમ થયો, અને તેની ગેરહાજરીમાં તેને જીવતો બાળી મૂકવાની શિક્ષા થઈ. દેશનિકાલના

સમયમાં તેણે કેટલાક ઘણાં જીવંત મનુષ્યો લખ્યા. લેક્ટર તેનું ચિન્તન કરતા હતા, તેને માન આપતા હતા, અને તેના પર પ્રેમ રાખતા હતા. તેની દેશનિકાસની શિક્ષા રદ થાય અને તે પાછો ફેલોરન્સ આવે એવું પ્રયત્ન ધમ્મજી કરી હતી.

‘ઘણા પ્રેમાળ’ દેવદત્ત સેંટ જોનના ઉત્સવને દિવસે ફેલોરન્સમાં કેટલાક કેદીઓને મારી બંધવાનો પ્રાચીન રિવાજ હતો. ઇન્ડિને એવી ખબર આપી કે તું કેદી તરીકે લાગર થઇશ તો તને એવી મારી મળશે. એ વાત એને કંઠી ત્યારે તે જુરસાંથી બોલી ઉઠ્યો:—“શું એક ગેરવાળખી શિક્ષાને આવી કીર્તિમંત રીતે રદ કરી ઇન્ડિ અંડિથિંએરીને આસરે પંદર વર્ષ પરદેશનું દુઃખ ભોગવ્યા પછી ચોતાને દેશ પાછો બોલાવેલો છે? શું દેશભક્તિની આવી કિંમત છે? મારા નયુ ઉદ્યોગ અને અભ્યાસનો શું આવો બદલો છે?...જે આજ રીતે મારાથી ફેલોરન્સ પાછું આવી શકાય તો હું ફેલોરન્સમાં દેદી પ્રવેશ કરનાર નથી; અને તેમાં શું? કીર્તિશૂન્ય અને લંગલગ અપકીર્તિમાં આવી ફેલોરન્સની પ્રજાને વશ થયા વિના શું હું ત્યાં જઈશ ત્યાં સૂઈ અને તારાને જોઈશ નહિ કે આકાશની તળે કાંઈપણ સ્થળે પ્રિય નવ વીરે મનન નહિ કરી શકીશ? હજી મને ખાવાને અમ મળે છે. ના, ના, હું દેદી પણ ફેલોરન્સ પાછો જનાર નથી.” આ રીતે ઇન્ડિને જે મારી આપવામાં આવી તે સ્વીકારવાની તેણે ના પાડી. તે પીસ વર્ષ પર્વત પરદેશમાં રહ્યો અને રવેન્સામાં ૧૩૨૧ માં મરણ પામ્યો.

આસરે એક સેંટ રહીને સ્વતંત્રતાનો એક ખીજો અગ્રદૂત તીકળા આબ્યો. તે એક ઘણા જ ઈમાની અને શૂરો, ઐતિહાસિક પુરુષરત્ન, ગિરોલેમે સેવાનારોડા હતો. તે ૧૪૫૨ માં ફ્રેન્સમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માબાપ ગરીબ તોપણ ઉદાર પ્રકૃતિનાં હતાં. તેનો બાપ દરબારમાં ઉભો રહેતો હતો અને એ સત્તા તેને કુટુંબના વારસામાં પિતા તરફથી મળી હતી. તેની મા એક પ્રજા ચારિત્ર્યવાળી સી હતી. ગિરોલેમેને વેદકની કેળવણી આપવાને પ્રયત્ન કરાદો હતો, પણ તેની શક્તિએ તેને ખીસકુલ જુદા માર્ગે પ્રેર્યો.

ક્રિસ્ટિયન લોકો હજી દુર્દૃષ્ટિ, દુરાચાર, અને દુર્ધૃષ્ટિમાં જ મગ્ન હતા. તદ્વગર લોકો ગરીબ લોકો પર જુલમ ચલાવતા હતા, અને ગરીબ લોકો

દુઃખી, નિરાધાર અને તળવણા હતા. ગિરોલેમોએ બાલ્યાવસ્થાથી ધર્મ મંથનથી વિચાર ગ્રહણ કર્યા. તે ખ્રિસ્તીધર્મપુસ્તક (બાઇબલ) અને સેન્ટ ટ્રામસ ઍક્ટિવનસના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવામાં મગ્ન રહ્યો. તેને પોતાનો આત્મા મંસારથી વિરુદ્ધ માલુમ પડ્યો અને પોતાની આસપાસ જે બ્રહ્માચાર હતો તે જોઈને તેને ચીતળી ચડી. તેણે કહ્યું ‘જે સાદું છે તેની ઈચ્છા રાખે એવો કોઈ નથી એવો એક પણ પુરુષ રહ્યો નથી. આપણે બાળકો અને નીચલા વર્ગની સ્ત્રીઓ પાસેથી બ્રાહ્મ મેળવવાનો રહ્યો છે, કારણ કે તેમનામાં હજી નિરપરાધીપણાનો આભાસ પણ અવશિષ્ટ છે. સજ્જનો પર જીલમ કરવામાં આવે છે, અને ઈશ્વરિયન લોકોએ ધાર્મિક લોકોને ગુલામગિરિમાં રાખ્યા હતા, તેના જેવા કંટસિના લોકો થયા છે.’

આખરે ગિરોલેમોએ દુર્ગુણી મંસારનો ત્યાગ કરી તદ્દન ધર્મચિન્તનજી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૩ વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાની પાસે જે થોડો સામાન હતો તેની ગાંઠડી બંધી, માંગાપની રમ્મ લીધા વિના ઘર છોડ્યું, અને બેલોના ચાલતો ગયો. તે પાધરો સન ડેમિનિકોના મકામાં ગયો અને સેવક તરીકે એ પંથમાં દાખલ થવા વિનંતિ કરી. તેને એકદમ દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેણે સિખાઉ તરીકે ઉમેદવારી કરવા તૈયારી કરી.

તેણે તરતજ બાપને કાગળ લખ્યો અને જે જે કારણોથી ઘર છોડ્યું હતું તેની તેને ખબર આપી. તેણે કહ્યું, “ મંસાર તજી સાધુ તરીકે જીવન ગાળવા જે કારણોએ મને પ્રેર્યો છે તે આ છે:—દુનિયાનું મહાદુઃખ, મનુષ્યોનો અન્યાય, તેમનો દુરાચાર અને લંડકાર, તેઓની મગફળી, મર્તિ-પૂજન, અને ભયંકર ઇશ્વરનિંદાઈશ્વરના અન્ધ લોકોની અતિરાય દુરતા દુઃખગી ‘શકો’ નહિ, અને તેનું વિશેષ કારણ એ કે મેં દરેક સ્થળે સંદર્શન નિરસ્કાર પામતો અને દુર્ગુણને માન પામતો જોયો. આથી વધારે ખેદ મને આ દુનિયામાં ધર્મ શોધવા નહિ, અને આથી મારે જીસસ ક્રીસ્ટની પ્રાર્થના કરવી પડી કે તું મને આ અપકીર્તિના ખાગમાંથી ઉપાડી લે. આ હું પ્રાર્થના દમેલ મારા એક પર દત્તી, અને હું ભક્તિપૂર્વક પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો હતો કે મારે કયે માગે જવું તે મને દર્શાવ.....હવે મારે તમને લખવાનું કંઈ રહ્યું નથી. માત્ર એટલીજ વિનંતિ કરવાની છે કે તમે દદ મનના છો તેથી મારી માને તમારે દિલાસો આપવો અને એણે અને તમારે બંને જણે મને આશીર્વાદ દેવો.”

તે સમયે ધર્મશુરુઓનો અનાચાર લગભગ સહન ન કરી શકાય એટલો બધો વધી પડ્યો હતો. ૨ જા. પોલીસનો સંતોષાય નહિ એવો લોભ, ૪ થા સિક્કરેસની દોંગાર્મ અને આંચકા ખાધા વિના દુષ્કર્મ કરવાની દિમત, ૬ થા એલેક્ઝેન્ડર (ખોજીયા) * નાં અવર્ણનીય અપરાધો, આ સર્વેએ આખા દેશમાં સત્પુરુષોમાં સર્વત્ર ભય ઉત્પન્ન કરીધો. પોતાની સાંકડી ઝોરડીમાં સેવોનારોલાએ કહ્યું, ‘ક્યાં ગયા પ્રાચીન આચાર્યો, પ્રાચીન સાધુ-સન્તો ક્યાં ગયા, અને ક્યાં ગઈ પ્રાચીન વિદ્યા અને પવિત્રતા ! અરે ! પ્રભુ ! માત્ર નિલ નાશ કરાવનારી આ ઊંચી ક્રૂપનાશક્રિતીની પાંખો તૂટી જાય તો કેવું સાઈ !’

તેમજ, સ્વતંત્રતા જતી રહ્યા જેવી હતી. જે નાના ગ્રામજનો લોકો પર શુદ્ધમ કરતા હતા તેમનામાં તેઓના બાપદાદાનો ઉદ્દોગ કે ડહાપણ કંઈ જોવામાં આવતું નહોતું. તેમની ઇચ્છા માત્ર નિરંકુશ સત્તા ભોગવવાની હતી. તેઓની વર્તણૂક જોઈ ને પ્રમંથે પ્રસંગે પ્રજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો. આ પ્રમાણે તેમનામાંના કેટલાકને, ધોળે દિવસે મારી નાંખ્યા હતા. ડયૂક ઝેલીઝઓને મિલનના દેવલમાં શૂન રીતે મારી નાંખ્યા હતા. ડયૂક નિકોલાસ ડિ એન્ડીને ફેરેશમાં મારી નાંખ્યા. ડયૂક ગિઉલિઅંનો મેડિસિને ફેલોરેન્સમાં ધર્મોપદેશના અધિકારપ્રદેશમાંના પરગણાના દેવલમાં, પ્રભુભોજનના પવિત્ર મંસ્ત્રારને સમયે મારી નાંખ્યા.

આટલી બધી અનીતિની વચમાં સેવોનારોલાની છાંદગીએ આવું સ્વરૂપ પ્રદણ કર્યું હતું બોલોનાના રામિનિકન મકાના ઉપરીને તેના અસાધારણ, વિરલ મનોશુભ તરતજ માત્રમ પડ્યા, હલકું નોકરનું કામ કરવાને બદલે તેને શિખાઉને શોધ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આણ પાળવી એ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો અને આ નવી પદવીનું કામ તેણે ઉલટથી કર્યું. પછી તેને શિખાઉઓના શિક્ષકની પદવી પરથી ડાંચે ચઢાવી ઉપદે-

* ૬ થા એલેક્ઝેન્ડરની આચાર્યવર્થ તરીકેની કારકીર્દી અર્વાચીન રોમના ઇતિહાસમાં બેસક સંદર્ભી વધારે અપકીર્તિવાળો જનાવ છે. તે સમયની સર્વત્ર પ્રસરેલી અનીતિનું પુષ્કળ સવિસ્તર ખ્યાન લેને બર્ચર્ટના ‘શાયેરિયમ’માં, પેન્વિનિયસમાં, મુરેટોરિમાં, ફેલ્ડરીના ‘ધેસ બંધી ઇતિહાસ’ના અનુસંધાનમાં, ફેલ્ડરે લખેલા ‘યુસ્તકમ’ અને બીજા કેટલાક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મંથકારોના ગ્રંથમાં માલમ પડે છે. તે અનીતિ આપણા વખતમાં લગભગ ગાંધી પણ સકાય નહિ એવી બારો છે.—‘ઈન્ડિયા સાયકલોપીડિયા.’

શક્યું કામ સોંપ્યું. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તેને પોતાની મનમજૂમિ, શ્રેરેશમાં, ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો. ત્યાં તેના ઉપદેશ પર કાંઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. લોકોએ કહ્યું કે એતો આપણામાંનોજ છે, એટલે સારી પેઠે ગળણીતો છે. આપણે નથી જાણતા એવું એની પાસેથી આપણે શું સાંભળી શકવાના છીએ? આ પ્રમાણે તેને પોતાના દેશમાં કંઈ માન મળ્યું નહિ. તેણે વળી એરિશયા, પેરિયા, અને જીનોઆમાં ઉપદેશ કર્યો અને ત્યાં તેના જતા-દાર ભાપણની વધારે કદર જાણવામાં આવી.

બોલોનામાં ડામિનિકન મઠમાં આસરે સાત વર્ષ રહ્યા પછી સેવોનારોલાને આખરે ફ્લોરન્સ મોકલવામાં આવ્યો. માર્ગમાં તેણે નવો દેશ જોયો. અગાઉ તેણે દક્ષિણમાં એટલે બધે સુધી મુસાફરી કરી નહોતી. તે શાસતો ગયો, અને તેથી આસપાસના રમણીય સૃષ્ટિના દેખાવો જોવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. બોલોના અને ઉત્તર તરફનો નજર પહોંચે લાંબુધીનો દેખાવ, જે તે કદી ફરીથી જોવાનો નહોતો. તે તરફ નજર કરતો, દંડ-તાંથી ને ટેકરી પર ચઢતો ચઢતો દ્યુગને પહોંચ્યો. તે વનસ્પતિરહિત અને શીતળ, ઉગ્ગડ, વરતી વિનાના પહાડોમાં ચઢતે દરિયાની સપાટીથી આસરે ૩,૦૦૦ ફીટ ઊંચા લા. ફ્યુટાના શિખર પર પહોંચ્યો. તે સીવની ખીણમાં ચઢતે ગયો, અને તેણે સીવની ખીણને. આનોની ખીણથી છૂટા પાડતો આપનાઈન્સનો ફાંટો જોઈ જોયો. ત્યાં તેની નીચે રમણીય ફ્લોરન્સ શહેર આવી રહેલું હતું, તે તેની ઝળકી રહેલી કારકાઈનું, શૌર્યયુક્ત જીવનનું, તેમજ સ્વપક્ષ માટે પ્રાણુલાગ કરવાનું પણ સ્થાન થઈ પડ્યું.

ફ્લોરન્સમાં આવ્યો એટલે સેવોનારોલા તરતજ સેંટ માર્કના મઠમાં ગયો, અને ત્યાં તેને સોળતી તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે મહાન લોરેન્ઝો સત્તાને ઊંચામાં જીએ શિખરે પહોંચ્યો હતો. તેણે દેશનિકાસ, કૌશલ, અને મોનની. શિક્ષાથી શત્રુઓનું કાંસણ શઢ્યું હતું. તેણે ઉત્સવ, નૃત્ય, અને યુદ્ધવિહારથી લોકોને પોતાના કમળમાં રાખ્યા હતા. તે અમીર વર્ગનો તેમજ નીચા લોકોનો સરખો માનીતો હતો. તે વિદ્યા અને બુદ્ધિબળનું કામ પડે એવી ઊંચા પ્રકારની કળાને ઉત્તેજન આપતો, તેથી તેની હાંદગીના સધળા દુરાચાર લોકો બૂલી ગયા હોય એમ લાસતું હતું. વિદ્વેરિ કહે છે કે તેના વખતમાં કળાકૌશલ જાણનારાઓ, વિદ્વાનો, રાજનીતિવેત્તાઓ, અમીરો, અને સાધારણ લોકો સરખા બનીતિવાળા હતા. તેમનામાં જાહેર કે ખાનગી એકે સદ્યુષ્ટ નહોતો, અને તેઓ પોતાના

કામમાં નીતિના વિચારથી દોરવાતા નહિ. ધર્મનો ઉપયોગ માત્ર સત્તાના સાધન તરીકે કે નીચ વેપધારીપણા તરીકે થતો. તેમને રાજકીય કાર્યમાં, ધર્મમાં, નીતિમાં, કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં બીલકુલ ગ્રહા નહોતી. આ દરેક વસ્તુ તરફ અવિશ્વાસના મતમાં, પણ કંઈ ખરો ભાવ નહોતો. નીતિધોરણ તરફ સંપૂર્ણ ખેંચવાઈ સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી.*

આ સર્વથી સેવોનારોડા કંટાળી ગયો હતો. તેણે સેન્ટ લોરેન્ઝો આગળ પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તે તે સમયની અનીતિની વિરુદ્ધ બોલવામાં મેદાન પડ્યો. તેણે ભાષામાં દુર્ગુણને લોહાના ચાળખા માયાં. છુત રમવું, જુકું બોલવું, અને દગો કરવો એની તેણે ખૂબ નિંદા કરી અને ભાષણની પુષ્ટિમાં ખ્રિસ્તીધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) માંથી ઘણાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં. શ્રીતાજન પ્રથમ આશ્ચર્ય પામ્યા, પછી કંટાળ્યા, અને છેવટે ગુસ્સે થયા. તેમણે કહ્યું, ટેકરીઓ ઓળંગી, બદામી રંગનો જન્મો પહેરી ફેસારેન્સની અનીતિ નિંદવા આ ક્યો સાધુ આવ્યો છે ? તેમણે તેનો તિરસ્કાર કીધો અને તેને હસી કાઢ્યો. સૌંદર્યવાળા શહેરમાં એ સૌંદર્યરહિત હતો. તે વચલા બાંધાના કદવાળો અને કાળા અંગવાળો હતો. તેની શીકલ સદાઈ વગરની અને ચપળ હતી, તેનું નાક લાંબું તથા પોપટની યાંચ જેવું અણીદાર હતું, તેનું મોં મોઢું અને જાડા ઓઠવાળું અને તેની હડપચી ઊંડી અને ચોરસ હતી. તેનીસ વર્ષની ઉંમરે પણ તેના કપાળપર કર-ચલીથી કાંપા પડ્યા હતા. શું આ માણસ ફેસારેન્સમાં સત્તા કે પદવી સંપાદન કરનાર હતો ?

બીજા વિદ્વાન સાધુએ ઉપદેશ કીધો; ત્યારે લોકોનાં ટોળેટોળાં તેને સાંભળવા એકાં યંયાં. તેણે લોકોને ઓળખ્યા અને તેમના દુર્ગુણને રુએ એવું ભાષણ કીધું. તેણે કહ્યું નિંદુ નહિ, પવિત્રતા કે સ્વતંત્રતાના નાશને પણ નિંદો નહિ. તે મુંદર લોરેન્ઝોનો મિત્ર હતો. સેવોનારોડાને આ હરી-ફની ફતેહથી ચીડવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, નિર્દોષ મતનો ઉપદેશ કરવામાં સાદાઈ આગળ અલંકૃત ભાષાની હાર થવીજ જોઈએ. પોતાના ઈશ્વર પ્રેરિત દૈત્યની તેને ખાતરી થઈ હતી. એ તે જીવનનું, જિંદગીમાં જિંદગી કર્તવ્ય સમજતો, હતો, અને

* વિદ્યારૂપ વિલ્હેમિટ્ટે “મિસેઝેઓ સેવોનારોડા અને તેના સમયનો ઇતિહાસ.”

એ કર્તવ્ય સાર્થક કરવા બરોબર સમર્થ કેમ થવાય એજ તે હમેશા વિચાર્યા કરતો હતો.

સેંટ માર્કના મકામાં તેણે શિખાઉઓને બોધ આપવો ફરી શરૂ કર્યો અને પ્રસંગે પ્રસંગે મકામાં થોડા થોડા ચૂંટી કહેલા સમાચીવ શ્રોતાઓને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેને દેવલમાં ઉપદેશકને આસનેથી ઉપદેશ કરવાનો આગ્રહ કીધો. તેણે એ વાત કબુલ કીધી અને ૧૪૯૦ ના ઓગસ્ટની ૧ લી તારીખે એક સાધારણ ઉપદેશ કર્યો. તે સમયે તે ૩૮ વર્ષનો હતો. ત્યાર-પછીને વર્ષે 'સેંટ' ના ઉપવાસના દિવસમાં ડ્યુએઓમાં તેણે ઉપદેશ કર્યો. લોકોનાં ટાળોટાળાં તેના ઉપદેશ સાંભળવા એકાં ગયાં. ઉશ્કેરાયલા લોકોના સમૂહમાં તેણે પોતાની મનોવૃત્તિનો બુસ્સો અને ખરો ભાવ જાણત કીધો. સેંટ લોરેન્ઝો આગળ જેવો તે હુદ્દ મનુષ્ય દેખાયો હતો તેવો હવે ભાસતો નહોતો. ઉંઘા કરતા લોકોના દુર્ગુણની વિરુદ્ધ તે પોતાની સર્વ શક્તિથી જાગી ઉઠ્યો અને તેમને દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે તેની વાણીનું ઘણી ઉત્સુકતાથી પાન કર્યું અને તેની તરફ તેમની આતુરતા અને ભાવ દિવસે દિવસે વધતાં ગયાં.

આ બધું જોઈ લોરેન્ઝો ડિ મેડિસિને ઘણી નાખુશી ઉત્પન્ન થઈ. આથી માત્ર પોતાનેજ નહિ પણ પોતાના મકાને પણ કેટલા જોખમમાં નાંખે છે તે સમજાવવા તેની પાસે લોરેન્ઝોએ ફર્સ્ટોરસના પાંચ મુખ્ય રહેવાંસીઓને મોકલ્યા. તેણે જવાબ દીધો, “હું સારી પેઠે સમજું છું કે તમે મારી પાસે તમારી મેજ આવ્યા નથી પણ તમને લોરેન્ઝોએ મોકલ્યા છે. તેને જાણને કહો કે ‘તમે તમારાં પાપને માટે પશ્ચાતાપ કરવો શરૂ કરો, કેમકે ઇશ્વર કાંઈને છોડતો નથી; અને તેને કંઈ પૃથ્વીપતિનો ભય નથી.”

આજ વર્ષમાં તેને સેંટ માર્કના મકાનો ઉપાધ્યક્ષ નીમવામાં આવ્યો. તેણે સ્વતંત્રતા અને પ્રમાણિકપણું જાળવી રાખ્યાં. લોરેન્ઝોએ એ મકાને કિમતી બહીસો કીધી તોપણ સેવાનાંરોજાએ તેનાં લક્ષણ પર સખત દીકા કીધી. તેણે લોકોની નીતિને જે ગુકસાન કીધું હતું તે તે જાણતો હતો. તે તેને માત્ર સ્વતંત્રતાનો ચતુરજ નહિ પણ નાશ કરનાર સમજતો હતો, અને વળી એમ જાણતો હતો કે લોકોની ટેવ સુધારવામાં અને ખિસ્તિ ધર્મમાં કંઈ

* ઇસુખ્રિસ્તના પુનરુત્થાનને અગે ચાલીસ દિવસનો ઉપવાસ કરવામાં આવે છે તે.

છે તેમ ધાર્મિકપણથી જીવન ગુન્નરવામાં તે મુખ્ય વિવેકરૂપ હતો. રાજ્યને કાયદાકારક હોય તોપણ પોતાના ઉપદેશમાં ઘૂતની વિરુદ્ધ દીકા કરવી તેણે ગરી રાખી અને ધનાઢ્ય લોકોના મોજશોખ અને ઉડાઉપણને તેણે ધિક્કારી કાઢ્યાં, કેમકે તેથી સમસ્ત પ્રજાની નીતિમાં જગાડ ચાલ્યું છે.

સાત્કાર્ય કરવાની અગત્ય અને તેને માટે મનુષ્યજાતિની સંકલ્પશક્તિ સ્વતંત્ર હોવાની આવશ્યકતા વિષે સેવનારોક્ષા હમેશા આગ્રહપૂર્વક બોલતો. તે કહેતો કે “આપણી સંકલ્પશક્તિ સ્વભાવે અવશ્ય સ્વતંત્ર છે, તે સ્વતંત્રતાની સાક્ષાત્ પ્રતિષ્ઠા છે.” ઈશ્વર સર્વોત્તમ આશ્રય આપનાર છે, પણ તે ઇચ્છે છે કે આપણે એને સહાયતા કરવામાં મદદ કરવી. સેવનારોક્ષા કહેતો કે “ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવામાં ખરું દિલ રાખો, પણ મનુષ્યજાતિ જેવા ઉપાયો યોજી શકે તેવા વાપરવા બૂલતા ના. તમારે સર્વ પ્રકારની જાતમહેનત કરવી જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ ઈશ્વર તમારા પક્ષમાં રહેશે. મારા બંધુઓ હિંમત પકડો, અને વિશેષે કરીને સંપીલા ચાલો.” વળી તે કહે છે કે “જે દેવથી મનુષ્ય પોતાના કૃત્યથી તેમજ વચનથી પોતે જેવો હોય તેવુંજ પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને કંઈ પણ ન્યૂનાધિક દર્શાવતો નથી. તે અમુક દેવ તેજ સત્યશીલતાનો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ. આ કાયદાનું બંધન નથી તો પણ નીતિનું બંધન છે; કારણ કે એ એક નિયમરૂપ છે અને પ્રામાણિકપણના સ્વરૂપમાં દરેક મનુષ્યે પોતાના પોષાધીને અદા કરવાનું છે, અને સત્ય દર્શાવવું એ ન્યાયનો અંગત્યનો ભાગ છે.”

આખરે સુદર લોરેન્સો ફેલોરન્સો છોડી મૃત્યુને શરણ થવા પોતાના ફેલોરિંગિ નામના ગ્રામ્યાલયમાં ગયો. એગ્રિલ માસના આરંભમાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય ધણુંજ નેનીન અને રમણીય હોય છે અને છુદ્ધછુદ્ધ પક્ષીનો મધુર રાગ હમેશા સંભળાય છે; ત્યારે તે પોતાના ગ્રામ્ય વિહારસ્થાનમાં ગયો. એ ગ્રામ્યગૃહ ફેલોરન્સના ઇશાન કોણમાં આસરે ત્રણ માઇલ છેડે આનેની નદીની વિસ્તીર્ણ ખીણમાં આવેલું છે. એની બારીઓમાંથી ડુગુઓએ અને ફોરેનાંકલ અને વૃક્ષથી પણ ઉંચાં ઘણાં દેવાલયનાં શિખરો નજરે પડે છે. ઉત્તરે દિશા તરફ ફીસોલેની ટેકરીએ આવેલી છે, અને દૂર ટરકન ટેકરીઓની રમ્ય આકૃતિ દેખાય છે.

પણ આ સંઘળા સૌંદર્યથી રોગ અને દુઃખનો પ્રવેશ અટકાવી ચક્રો નહિ. લોરેન્સો મોતની પચારીએ સતો હતો. સંઘળાં ઔપધો અજમાઈ ચૂક્યાં હતાં. કિમતી રત્નોનાં સત્ત્વ પીધાથી પણ કંઈ અસર થઈ નહિ. તે

મહાપુરુષને કોઈ પણ ઉપાયથી આરામ થયો નહિ, ત્યારે તેના વિચાર ધર્મ તરફ ગયા. જેમ જેમ મરણ પાસે આવતું ગયું, તેમ તેમ પોતાનાં પાપ તેને વધારે વધારે ઘોર લાસવા માંડ્યાં. ધર્મના છેલ્લા કૃત્યથી તેના આત્માને એનું પડ્યું નહિ. તેને કોઈ પણ મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો, કારણ કે દરેક તેની ઈચ્છાને આધીન રહેતો હતો. તે પોતાનાં પાપ શ્રવણ કરનાર ધર્મગુરુને પણ ખરો માનતો નહોતો. તેણે કહ્યું, “કોઈ પણ પુરુષે કોઈ પણ જાગૃતમાં મને દહતાપૂર્વક ના કહેવાની કદી પણ હિંમત ધરી નથી.” હવે તેને સેવોનારોલા યાદ આવ્યો. એ પુરુષ તેની ધમકી અને ખુશામતને કદી વશ થયો નહોતો. તેણે કહ્યું, “એના સિવાય હું ખીજા કોઈપણ પ્રામાણિક સાધુને ઝાળખતો નથી. તેણે પોતાનાં પાપ નિવેદન કરવા સેવોનારોલાને બોલાવ્યો. ત્યારે તે સાધુને લોરેન્ડોની બચબીત સ્થિતિ કહેવામાં આવી ત્યારે તે તરતજ કેરેગિ જવા નીકળ્યો.

લોરેન્ડો અને સેવોનારોલા વચ્ચેના છેલ્લા સમાગમ વિષે વિદ્યાગુરુ વિદ્યેરિ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પિકો ડેલા મિરન્ડોલા જોવા ગયો કે તરતજ સેવોનારોલા દાખલ થયો, અને મરણ પામતા લોરેન્ડોની પથારી તરફ માનપૂર્વક ગયો. લોરેન્ડોએ તેને કહ્યું કે મારે તમારી આગળ ત્રણ પાપ કબૂલ કરવાનાં છે અને તેને માટે ક્ષમા માગવાની છે. એક તો વોલ્ટેરને લુટું તે, બીજું આંત્રિ ડેલી ફ્રાન્સિસકોમાંથી દ્રવ્ય લીધું અને તેમ કરવાથી આટલાં બધાં મોત નીપજ્યાં તે, અને ત્રીજું પેલિઝના કાવતરા પછી માણસોની જે ખુનરેણ કરવામાં આવી હતી તે. આ કહેતાં તે વળી ગભરાઈ ગયો, પણ “ઈશ્વર મોટો છે,” ઈશ્વર કૃપાળુ છે.” એમ વારંવાર કહીને સેવોનારોલાએ તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

લોરેન્ડોનું બોલવું પૂરું થયું કે તરતજ સેવોનારોલાએ કહ્યું, “તમારે ત્રણ વાત કરવાની છે.” લોરેન્ડોએ કહ્યું, “અને હે સાધુ પુરુષ ! તે શું છે તે કહો.” સેવોનારોલાનો તહેરો બદલાઈ જઈ ગયો. થયો અને જમણા હાથની આંગળીઓ બિંચી કરી તે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો. “પહેલી વાત એ કે ઈશ્વરની કૃપા પર તમારે સંપૂર્ણ અને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો.” લોરેન્ડોએ કહ્યું “એ તો મારામાં પૂરેપૂરો છે.” સેવોનારોલાએ કહ્યું કે “બીજી વાત એ છે કે જે તમે અન્યાયથી લૂંટી લીધું છે તે તમારે જાતે પાછું આપવું અથવા તમારી તરફથી તમારા છોકરાઓને પાછું આપવા હુકમ કરવો એ અવશ્યનું છે.” આ આવશ્યકતાથી તેને આશ્ચર્ય

અને દિલગીરી ઉત્પન્ન થતાં દેખાયાં, તેમ છતાં પણ તેણે પ્રયાસથી પોતાની કબુલત માથું ધુણાવી જતાની.

પછી સેવોનારોલા બિન્ને થયો, અને મરણ પામતો બાદશાહ પોતાની પયારીમાં બચથી કંપતો હતો, સારે આ સુમા આપનાર ધર્મગુરુ પોતાનું ખરું ઉત્તર સ્વરૂપ પ્રકાશી બોલ્યો, “છેલ્લી વાત એ કે તમારે ફોર્સેન્સના લોકોને સ્વતંત્રતા પાછી આપવી.” તેનો ચહેરો ગંભીર હતો, તેનો સ્વર બયાનક જેવો હતો, અને તેની દૃષ્ટિ જાણે જવાબ વાંચવાને આતુર ન હોય તેમ લોરેન્સોની દૃષ્ટિ તરફ સ્થિર રહી. પણ લોરેન્સોએ જે કંઈ બળ હથેરે તેનામાં રહેવા દીધું હતું તે બધું એકદમ કરી પોતાનું પાસું ધિક્કાર દર્શાવી પાછું ફેરવ્યું અને તે એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ. આ પ્રમાણે સેવોનારોલા એને પાપમાંથી મુક્તિ આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને લોરેન્સો પશ્ચાત્તાપથી વીધાર્થ તરતજ મરણ પામ્યો.

તેની પછી તેનો પુત્ર પાયરો ગાદીએ બેઠો. તે સર્વ બાબતમાં તેના પિતાથી પણ વધારે ખરાબ હતો. તેને વિદ્યા કે કળા માટે કંઈ આદર નહોતો. પણ તે હલકાઇના કામમાં અને દુરાચારમાં લીન રહેતો. સેવોનારોલાએ અગાઉની પેઠે ઉપદેશ કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેના જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. પાયરોની સત્તાથી તેને થોડો વખત મુધી ફોર્સેન્સમાંથી કાઢી મૂક્યો અને તેને પાર્થસા, જીનોઆ અને ખીમ્ શહેરમાં ઉપદેશ કરવો પડ્યો. તે વળી પાછો ફોર્સેન્સ ગયો. તેણે પોતાના મઠમાં દરિદ્રતાનો નિયમ અમલમાં આણ્યો, અને સાધુઓએ પોતાના ઉદ્યોગથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ એમ ફરમાવ્યું. તેણે ધર્મપુસ્તકના અધ્યયનને ખાસ ઉત્તેજન આપ્યું અને એવો હુકમ કીધો કે મારે તેમજ મારા બંધુઓએ નાસ્તિકલોકોને ઉપદેશ કરવા નીકળવું. તેના પર આપત્તિ આવી સારે તેણે ફોર્સેન્સ છોડી ઉપદેશકના કામમાં મંડા રહેવાનો વિચાર કીધો.

પણ તે તો સાંજ રહ્યો. લોકોએ તેને જવા દીધો નહિ. તેણે ડયુઓમોમાં મોટી ધર્મસમાનંતે ઉપદેશ કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તેણે માત્ર તે સમયના દુરુચી વિરુદ્ધ ટીકા કીધી એમ નહિ, પણ જે ધર્મીઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા નહોતા તેમની વિરુદ્ધ પણ સખત ટીકા કીધી. તેણે કહ્યું, “તમે તેમને મસ્તક ઉપર કિમતી રત્નથી જડીત સુવર્ણમુકુટો પહેરેલા, રૂપાના દંડસહિત, કીનખાજતો ખુલ્લો જામો પહેરીને પ્રભુભોજનનો વિધિ પાળવાના મેજ આગળ ઉભા રહેલા, સંજ્ઞાકાળની પ્રાર્થના અને ખીમ્ ભજનો ધણાં દબ-

દયાથી મંભીર સ્વરે ધીમે ધીમે વાદ્ય અને ગવૈયા સાથે કરતા જુઓ છો, અને જોઈને ધણા સ્તબ્ધ થઈ જાઓ છો. પ્રથમ ધર્માધ્યક્ષેને બેશક આટલા બધા સુવર્ણમુકુટો કે આટલા બધા પ્યાલા નહોતા. તેઓ તો પોતાની પાસે જે હોય તે છોડી દઈ તે વડે દરિદ્રીઓને જરૂરની ચીજો પૂરી પાડી દુઃખમાંથી છોડવતા. આપણા ધર્માધ્યક્ષો દરિદ્ર લોકો પાસેથી આજીવિકા માટે અવસ્યની ચીજો પણ લેઈ લઈ, પોતાને સારૂ પ્યાલા બનાવે છે. મૂળ દેવલમાં લાકડાના પ્યાલા અને સુવર્ણના (સુવર્ણ જેવા કિમતી) ધર્માધ્યક્ષો હતા, પણ હવે દેવલમાં સુવર્ણના પ્યાલા અને લાકડાના (નિર્માલ્ય, અધમ) ધર્માધ્યક્ષો થયા છે.”

પાયરો ડિ મેડિસિએ ફેલોરન્સમાં સર્વોપરિ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના વિચારથી ખ્રિસ્તિઆચાર્યવર્ધ (પોપ) અને નેપલ્સના રાજાની સાથે ગાઢો સંપ દીધો; પણ તેને ખચર થઈ કે ફ્રેંચ લોકોએ ઇટલિ પર હુમલો કર્યો, સારે તેણે તેમને તરતજ છોડી દીધા. મૂર લ્યૂડોવિકો મિલનનું રાજ્ય પચાવી પડ્યો, અને તેણે ફ્રાન્સના રાજાને ઇટલિ પર હુમલો કરવા અને નેપલ્સના રાજ્યને જીતી લેવાનું કામ માથે લેવાં ખોલાવ્યો. તે ઉપરથી ફ્રેંચ ફોજ સરહદ ઓળંગી દક્ષિણ તરફ વળી. જે શહેર અને કરખા તેણે જીત્યા તેને લૂટી લીધા અને દરેક પ્રકારના વિધ્નને માર્ગમાંથી દૂર કાઢ્યું. હવે ૮ મા આલ્ફ પાસે જઈ તેની સાથે સંધિ કરવાનું પાયરોને સૂઝ્યું. પાયરોએ સાર્ડેનાનો અગલનો કિલ્લો, તેમજ પાએટ્રા સંન્ટા કર્મો અને પાઇ અને સાલેગ્રુહોર્ન શહેરો તેને હસ્તગત કર્યા.

ફેલોરન્સની પ્રજા રાજાની હક્કાધથી ગુસ્સે થઈ. તેણે તેને ફોજદારી અમલદારોના મહેલમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ. તેને પોતાની સહીસલાંગતી નેખમમાં માલમ પડી અને તે જલદી વેનિસ પાછો ફર્યો. ફેલોરન્સમાં સર્વત્ર હુલ્લડ થવાની તૈયારી હતી.

મેડિસિના મળતીઆઓની ધ્રુજા કોઈપણ રાજાને અધિકાર સોંપવાની હતી, પણ તમામ લોકોની મરજી પ્રબલસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. જે પક્ષના લોકો વચ્ચે ખૂબ અણુબનાવ થવાથી તેઓ લડવાની તૈયારીમાં હતા. માત્ર સેવોનારોલાનુંજ લોકોમાં વજન હતું. તેણે તેમને ડ્યુઓમોમાં એકાઠા કર્યા અને સાં શાંત પાડવા પ્રયાસ કર્યો. તેમજ વળી તેણે તેમનામાં પશ્ચાત્તાપ, ઐક્ય, પ્રેમ, અને વિશ્વાસની વૃત્તિ પ્રેરી. આ પ્રમાણે જે બંડ કરવાની તૈયારી હતી તે સંમી ગયું.

પ્રમુખોજનની કીયાને અર્થે પ્યાલા જોઈએ તે.

ફ્રાન્સના રાજાને અરજ કરવા ફ્રેંચરન્સના મુખ્ય વતનીઓને પસંદ કરી વકીલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા, આમાં સેવોનારોડા પણ હતો. એલચીઓ ગાડીઓમાં ગયા, સેવોનારોડા હમેશની મુસાફરી કરવાની રીત પ્રમાણે ચાલતો ગયો. એલચીઓને રાજાનો સમાગમ થયો, પણ તેમનું કાર્ય સફળ થયું નહિ. ફ્રેંચરન્સ પાછા આવતા તેમને રસ્તામાં સેવોનારોડા મળ્યો. તે એકલો ફ્રેંચ છાત્રાણીમાં ગયો અને રાજાને મળ્યો; તેણે રાજાને વિનંતિ કરી લગભગ આદેશ કર્યો કે તમારે ફ્રેંચરન્સ શહેર, તેની સ્ત્રીઓ, તેના વતનીઓ, અને તેની સ્વતંત્રતા તરફ માન દર્શાવવું જોઈએ. પણ તેનું બોલવું બ્યર્થ ગયું. થોડા વખત પછી તરતજ ફ્રેંચ લશ્કર ફ્રેંચરન્સમાં દાખલ થયું અને તેની સામું કોઈ થઈ શક્યું નહિ. મેડિસિનો મહેલ લૂટવા અને કળાના ધણાજ કિમતી નમુના લઈ જવા સેના તત્પર થઈ. એ કામમાં ફ્રેંચરન્સના લોકો પણ તેમની સાથે સામેલ થયાં અને તેઓ જે કંઈ વિરલ કે કિમતી ધારતા હતા તે સઘળું ઉઘાડેછોડ લઈ ગયા કે છાનામાના હાથ ભારી ગયા. આ પ્રમાણે માત્ર એક દિવસમાં અર્ધા સૈકાના કિમતી કળાસંગ્રહનો નાશ કર્યો કે તેને વિખેરી નાંખી ધૂળ કર્યો.

ફ્રેંચ સેના દક્ષિણ તરફ વળી ત્યારે ફ્રેંચરન્સમાં કોઈ રાજ્યકર્તા રહ્યો નહિ. મેડિસિના પક્ષી જાણે જાદુજંતી ન હોય તેમ ગૂમ થઈ ગયા. લોકોની ઈચ્છાને દોરવાનું કામ સેવોનારોડાના હાથમાં રહ્યું. હવે પછીની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે તેણે સલા બોલાવી એવી સૂચના કરી કે વેનિસમાં ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવી. તેણે કહ્યું કે તેજ માત્ર સામાન્ય નાશમાંથી બચી ગઈ છે અને તેની દૃઢતા, શક્તિ, અને કીર્તિ વધી છે. એ વિષય પર લાંબી તકરાર ચાલી, પણ આખરે એ રાજ્યતૈલી થોડા વખત સુધી સ્થાપવામાં આવી. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં ફ્રેંચરન્સની સ્વતંત્રતા પાછી સ્થપાઈ.

સેવોનારોડાએ ઉપદેશ કરવો જારી રાખ્યો. તેણે ગાંધીમાં, દેવસમાં, અને રીતભાતમાં સુધારો કરવાનો આગ્રહ કીધો. તેણે સ્વતંત્રતાના ઉપયોગ લોકોના મન પર ઠસાવ્યા. તેણે કહ્યું, “ જરૂર સ્વાતંત્ર્ય એકજ છે, તે સુનીતિમાં જીવન નિર્ગમન કરવાનો નિઃશ્ચય કરવામાં રહેલું છે. જે સ્વતંત્રતાથી મનો-વૃત્તિઓ આપણને વશ કરી આપણા પર બુલ્લમ ગુજરે છે તેને દેવા પ્રધારની સ્વતંત્રતા કહી શકાય ? વારૂ, ત્યારે આ ઉપદેશના ઉદ્દેશ વિશે બોલીએ તો ફ્રેંચરન્સના લોકો ! તમે સ્વાતંત્ર્ય ઈચ્છો છો ! તમે નગરવાસીઓ ! તમે સ્વતંત્ર થવા ચાહો છો ? જો તેમ હોય તો જાણું મૂકી દઈ ઇશ્વરપ્રેમ

રાખો. પાડોસી પર પ્રીતિ રાખો, પરસ્પર સ્નેહ રાખો અને સામાન્ય હિત ચાહો. ન્યારે તમારામાં આવો પ્રેમ અને એકમ આવશે, સારે તમને ખરી સ્વતંત્રતા મળશે ”

પ્રભસત્તાક રાજ્યે જે વ્યાવહારિક ઉપયોગનાં કામો દાખલ કીધાં તેમાં કરવું કમી કરવું, ન્યાયસુધારો, અને મોન્ટિ ડિ પાએટા સ્થાપન કરી બારે વ્યાજનો દર ૨૬ કીધો તે હતાં, ચાહુદી નાણાં ધીરનારા મહેનતુ વર્ગને નાની રકમો ધીરતા હતા તેના પર પણ ૩૨% ટકા વ્યાજ લેતા હતા. પણ ગરીબ લોકોને થોડી મુદત સારૂ ઘણીજ ઘ્યાણુ શરતે નાણાં ધીરવાને મોન્ટિ ડિ પાએટાને એક જાહેર પેઢી તરીકે સ્થાપવામાં આવી. એ પેઢી સેવોનારોલાનાજ પ્રયાસથી સ્થપાઈ. દેશનિકાલ કરેલા ડિન્ટિના વંશને હવે છેક ગરીબ અવસ્થામાં આવી ગયા હતા, તેને પ્રભસત્તાક રાજ્યે પાછા આપ્યા હતા.

એ દરમિયાન શહેરનો દેખાવ ખીલકુલ બદલાઈ ગયો. સ્ત્રીઓ કિમ્તી આભૂષણો છોડી દઈ સાદો પોશાક પહેરવા લાગી. તરુણ પુરુષો વિનયી અને ધાર્મિક થયા. મધ્યાહને અવશરને સમયે વેપારીઓ ખ્રિસ્તિધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) નો અભ્યાસ કરતા કે એ શ્રેષ્ઠ સાધુનો કોઈ ગ્રંથ વાંચતા નજરે પડતા. દેવલો સારી પેઢે ભરાયાં અને યોગ્ય પુરુષોને છટથી શિક્ષા આપવામાં આવી. પણ સહુથી અગ્રગણ જેવું એ હતું કે જે મોટી રકમો, કોઈ કોઈ વખત તો હજારો ફોરારિનો,* વેપારીઓએ અને નાણાવટીઓએ અધર્મથી પ્રાપ્ત કીધી હતી તેઓ અન્તઃકરણના ખટકાથી પાછી આવી દેતા જેવામાં આવ્યા. આ બધું માત્ર એકજ માણસની સ્વસન્નથી થયું.

૧૯૪૫ ના વર્ષના લેન્ટ+ નામના ઉપવાસના દિવસોમાં કીર્તન કર્યા પછી સેવોનારોલા છેક ચાલી ગયો. તે હલકો ખોરાક ખાઈ જીવ્યો હતો. તેણે ઉપવાસ પ્રામાણિકપણે પાળ્યા હતા. તેની પધારી ખીજી કોઈ પણ કરતાં વધારે કઠણ હતી. તેની કોટડીમાં ખીજ કરતાં ઓછું રાચરચીયું હતું. તેણે સર્વ પ્રકારના ઉપયોગનો ત્યાગ કર્યો હતો. તે ખીજ તરફ સખત હતો તો પોતાની તરફ એથી પણ વધારે સખત હતો. તેનું શરીર અસાધારણ દરજ્જે ગળાઈ ગયું, તેની શક્તિ દેખીતી ખુટી ગઈ, અને તેની નજીકાઈ અંદરના રોગથી વધારે વધતી ગઈ. વેલેરિ કહે છે કે “ એમ છતાં પણ તે સાધુની હિંમત

* એક વ્યતનો રૂપનો સિક્કો. • ઈઝુખ્રિસ્તના યુગરત્થાનના અંગનો ૪૦ દિવસનો ઉપવાસ.

એવી તો. સુદૃઢ હતી કે રાજકીય. લગાઇઓ લાગેજ બંધ થઈ એટલામાં તેણે જોખ વિષે ઉપદેશમાળા રચવાનું કામ માથે લીધું. તેની શારીરિક નબળાઈથી તેની માનસિક ઉન્નતિ વધી. તેની દૃષ્ટિમાંથી અમિસમાન તેજ નીકળવા માંડ્યું, તેનું આખું અંગ કંપવા લાગ્યું. તેના ઉપદેશની લાખા હંમેશના કરતાં વધારે જુસ્સાવાળી તોપણ તેનીજ સાથે વધારે કામજ થઈ. "

બર્લિનમાં કહે છે કે " સેવોન્નારોડાએ એક ધણીજ ભયંકર અને ત્રાસદાયક ઉપદેશ કર્યો, અને તે રાખેરાખેડે ઉતારીને ખ્રિસ્તધર્મીઆર્થવર્ધ (યોપ) ને મોકલવામાં આવ્યો. આચાર્યવર્ધ ક્રોધાવમાન થયા અને તેમણે એક ધણીજ વિદ્વાન એજ પંચના ધર્માધ્યક્ષને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું, " આ ઉપદેશનો જવાબ તૈયાર કરો, કેમકે તમે આ સાધુની સાથે વાદ વિવાદ ચલાવો એવી મારી ઇચ્છા છે." ધર્માધ્યક્ષે જવાબ દીધો, " હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ, પરંતુ એને જીવતા પ્રત્યુત્તર આપવા મારી પાસે સાધન નોંધ્યો." આચાર્યવર્ધે પૂછ્યું, " શાં સાધન નોંધ્યો છો ? " તેણે કહ્યું કે " તે સાધુ કહે છે કે આપણે ઉપપત્ની રાખવી ન જોઈએ અથવા જગ્યાઓ આપવામાં રૂચવત ખાવી ન જોઈએ, અને એ જે કહે છે તે ખરું છે." ધર્માચાર્યવર્ધે જવાબ દીધો, " તને એની સાથે શી નિસબત છે ? " ધર્માધ્યક્ષે ઉત્તર આપ્યો કે " એને ઇનામ આપો, અને એની સાથે મૈત્રી બાંધો, એને રાત્રી ટોપી આપી સન્માન કરો કે એ ભવિષ્ય કહેતો બંધ થાય અને એણે જે કહ્યું છે તે પાળું જોઈ લે." "

૧૪૯૫ માં મેડિસિના કુટુંબના પક્ષની ફેલ્સરન્સની એક ઍરેખિમ-ઍટિ નામની તર્કદ્રી લેકોની ટોળીએ સેવોન્નારોડાને છૂપી રીતે ઠાર કરવાની ધમકી આપી. તેઓ એમ ધારતા હતા કે એ સાધુને મારી નાંખવાથી આંખણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અન્ત આણીયું. પણ આથી હથિયાર-બંધ ઐરિષ્ઠક સૈનિકનું રક્ષક ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું, અને ડયુ-ઓમોથી સેન્ટ માર્ટિના મઠ સુધી તેની સાથે ગયું. આચાર્યવર્ધ ૬ ફા બ્રાજીય. એલેક્ઝેન્ડરે એક હુંક શાસનપત્ર કાઢ્યું કે તેણે ઉપદેશ કરવો બંધ કરવો, અને તેમાં વળી તેને અસત્ય મતનો પ્રચાર કરવા માટે નિંદો. ન્યારે તેને આ પ્રમાણે ચૂપ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઍરેખિમઍટિએ હાર્નિવલ્ડના ઉત્સવમાં લેકોની અનિયન્ત્રિત શક્તિઓ અને અપવિત્ર વિલાસને પુનરુજ્જીવિત કરવા પ્રયાસ કર્યો. સેવોન્નારોડાએ ' બાળ સુધારા ' નામના

પુસ્તકથી આ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીધો. તે અનુયાયીઓનાં છોકરાં એક સરઘસના રૂપમાં એકઠાં થયાં, અને ગરીબના આશ્રયને માટે સેન્ટ્રલ માર્કિટના સાધુઓને આપવાના પૈસા એકઠા કરવું ફેલોરન્સના મહોલામાં થઈને એ સરઘસ ગયું.

આખરે આચાર્યવર્યે પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી લીધો અને સેવોનારોલાને અગાઉની પેઠે ઉપદેશ કરવા દીધો. ઉપદેશની બાપા સરણી હવે પછી બદલી નાખે તો તેણે તેને ‘કાર્ડિનલ’* અનાવવાનું હતું. આતું કહેણ તેને મોકલવામાં આવ્યું, પણ તેણે તેની ના પાડી. બીજો દિવસે સવારે હાથુઓમાં તેણે ઉપદેશ કર્યો તેમાં હતું કે “મારે કંઈ રાત્રી ટાપી કે, નાનો કે મોટો સુક્રુટ નોંધતો નથી. સાધુ પુરુષોને જે કંઈ આપ્યું છે—એટલે મોત—તે સિવાય મારે બીજા કશાની અપેક્ષા નથી. જો મારે પદવી નોંધતી હોત તો તમે સારી પેઠે બહો છો કે હું હાલ ચીથરીઆળ જબો પહેરતો નહોત. કર્તવ્યની ખાતર મારી છંદગી અર્પણું કરવાને પણ હું તૈયાર છું.”

પ્રજ્ઞસત્તાકરાજ્ય પર ભારે વિપત્તિઓ આવી પડી. પાછરાના ઘેરાના દરમિયાન ફેલોરન્સના લોકોને ધણી આપદા પડી. મહોલામાં કે રસ્તા ઉપર જુએ મરતા ગરીબ લોકો નેવામાં આવ્યા. પછી એકદમ મરકી ચાલવા માંડી અને તેથી ધણો નાશ થયો. તે સેન્ટ્રલ માર્કિટના મકામાં પેડી. સેવોનારોલાએ બીકણુને અને માંદાઓને ગામડે મોકલ્યા અને પોતે શ્રદ્ધાળુ અનુયાયીઓ સાથે ત્યાંજ રહ્યો. શહેરમાં દરરોજ આશરે ૧૦૦ માથુસો મરવા લાગ્યાં. મરકીના ઉપદ્રવવાળાં ઘરોમાં પ્રવેશ કરવા અને મરનારાઓને માટે છેવટની ધર્મક્રિયા કરવા સેવોનારોલા હમેશ તૈયાર હતો. આસરે એક માસ વીત્યા બાદ મરકીનું જોર નરમ પડ્યું અને પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની સામાં પાછાં તરફટો શરૂ થયાં.

સેવોનારોલા ધણુંખરૂં પોતાના મકામાં રહેતો તે ‘ખ્રિસ્તિધર્મનો વિજય’ નામનો ગ્રન્થ લખવામાં અને જાપનાર પાસેથી જેમ જેમ તેના જાપા ખરડા (મુદ્ર) આવે તેમ તેમ સુધારવામાં ઉદ્યમથી રોકાયો હતો. એ ગ્રન્થમાં ખ્રિસ્તિધર્મનો આધાર તર્ક, પ્રીતિ, અને ચિદ્વૃત્તિ છે એમ તે દર્શાવે છે. તે આચાર્યના સંક્ષિપ્ત શાસનપત્રોનો પૂરેપૂરો રદીઓ હતો, અને શાળાઓમાં તેમજ ધર્મપ્રચારક સભામાં શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ તરીકે ચલાવવામાં આવ્યો. એમ

* આચાર્યવર્યની મંત્રસત્તામાં જેમ્લાસ ૭૦ ધર્મગુરુઓ; એમની અનુમતિથી આચાર્યવર્ય નીમાય.

છતાં પણ ૧૪૯૭ ના મે માસમાં આચાર્યવર્યે સેવોનારોલાને ખ્રિસ્તિ-સમાજમાંથી બહિષ્કૃત કીધો. તેને બહિષ્કૃત કરેલો ગણી તથા તે નારિતક છે એવો તેને વિશે શક લાગી તેને કોઈપણ પ્રકારની મદદ કરતાં કે તેની સાથે કોઈપણ જાતનો સંસર્ગ રાખતાં દરેક જણને અટકાવ્યો. આવતે ગહિને દેવલમાં ન્યાતબહાર મૂક્યાનો આચાર્યવર્યનો આ હુકમ ધણી ગંભીર-તાથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. ધર્મગુરુઓ, ધણા મહેના સાધુઓ, ધર્માધ્યક્ષ, અને જાંચી પદવીના ધર્માધિકારીઓ સર્વે ભાં એકઠા થયા. આચાર્યવર્યનું સંક્ષિપ્ત સાદાનપત્ર વાંચવામાં આવ્યું અને પછી દીવાઓ ઝોલવી નાંખ્યા ને સર્વે અંધારામાં મુંઝા બેસી રહ્યા.

હાર પછી બે દિવસ રહીને જ્યારે સેન્ટ માર્ક મંડળ સાધુઓ બજનો ગાતા હતા હારે મંડળી બહાર શોર કરતા અને મંડળી બારીઓમાં પંથર મારતા માણસોએ તેમના બજનમાં વિશેષ કર્યો. ફાજદારી અમલદારો વચ્ચે પણ નહિ અને દિવસે દિવસે તોફાન વધતું ગયું. વળી પાછું દુરાચારનું રાજ ચાલવા માંડ્યું. દેવલો ખાલી થયાં અને દારૂની વીંછીઓ ભરાવા લાગી. દેશભક્તિ અને સ્વતંત્રતાના સઘળા વિચારો જતા રહ્યા. બૉશ્ચિયાએ સેવોનારોલાને ખ્રિસ્તિધર્મસમાજથી બહિષ્કૃત કીધો તેનાં આ પહેલાં ફળ થયાં. એ ન્યાતબહાર મૂક્યાનો હુકમ રદ કરવા ધણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. આચાર્યવર્યે શહેરને એવી ધમકી આપી કે હું પાદરીઓને તમને ક્રિયા કરાવવા મના કરીશ અને રોમમાં વસેલા ફ્રાંસિસ્કનના વેપારીઓની મિદકત જપત કરીશ. તેણે ઉમરાવોને સેવોનારોલાને રોમ મોકલવા હુકમ કર્યો. તેઓએ જવાબ દીધો કે એ સાધુને ફ્રાંસિસ્કમાંથી બહાર ટાઢી મૂકવાથી શહેર બહુજ જોખમમાં આવી પડશે. તેઓએ તેને ફરીથી દેવલમાં ઉપદેશ કરવા સમગ્રવ્યો અને તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. તેણે ૧૪૯૮ ની ૧૮ મી માર્ચે ઉલ્લેા ઉપદેશ કર્યો.

પછી લોકમતમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો. વાયુથી ફરતાં વાયુચન્દ્રની પેઠે તે એકદમ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. સેવોનારોલાએ ફ્રાંસિસ્ક શહેરમાં આઠ વર્ષ ઉપદેશ કર્યો હતો. તેણે લોકોને પચાત્તાપ કરવાની, એકબીજા તરફ સલાહસંપે રહેવાની, સ્વતંત્રતા માટે મથન કરવાની અને દુરાચાર અને જુગટાથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપી હતી. વળી તેણે તેમને ઈશ્વરની સહાયતાથી દેવલમાં સર્વ પ્રકારનો સુધારો કરવા કંઈ પણ કાગલેપ કર્યા વિના તત્પર થવાને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું, અને એવા ઉપદેશથી તેને પોતાને જાતે

ધણું માઠાં પરિણામ ખમવાં પડ્યાં. ફેલોરનસમાં અસારસુધી તે ધણેજ લોકપ્રિય હતો, પણ હવે તે લોકોને ધણેજ અપ્રિય થયો. બાઇ એકદમ ફરી ગઇ. સેવોનારોલાના અનુયાયીઓ કાંતો ગૂમ થઇ ગયા હતા અથવા તો સંતાર્ધ રહ્યા હતા, કેમકે આખું ફેલોરનસ એની તરફ વૈરભાવથી જોતું દેખાયું.

મધ્યકાળમાં* વિચિત્ર રિવાજો આજતા હતા તેમાંનો એક એવો હતો કે મનુષ્યે પોતાનું સલ અગ્નિપ્રવેશ કરી સિદ્ધ કરી આપવું. તે પ્રમાણે ફ્લોરિસરુકન લોકોએ સેવોનારોલાને કહ્યું કે તમે સાચા હો તો અગ્નિ-દિવ્ય ગ્રંથણુ કરો, જોઇએ વાર. સેવોનારોલાએ એ પરીક્ષાની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો, પણ તેનો ભાઈ ડોમેનિકો તે કબૂલ કરવા ખુશી હતો, કેમકે એને તે સાધુના સલ ઉપર ધણો વિશ્વાસ હતો. બીજાઓ પણ તેની સાથે સામીલ થવા ખુશી હતા, પણ સેવોનારોલા તેઓ પરીક્ષા કહેતા હતા તે કેવળ નબળા અને મૂર્ખાઈભરેલી છે એમ ધારતો હતો, અને તેણે અગ્નિપ્રવેશ કરવાની ના પાડી. એનું પરિણામ તરતજ જણાઇ આવ્યું. સેન્ટ માર્કના મઠ પર કોમ્પેન્ટેક્સિની સરદારી નીચે લોકોના ટોળાએ હુમલો કર્યો અને તેને બાળી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઠેઠલા એક સેવોનારોલાના હથિયારબંધ મિત્રો લાં હતા તેમણે તે સ્થાનનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ સેવોનારોલાએ તેમને કહ્યું કે “ મને જવા દો, કેમકે આ તોફાન મારે લીધે થયું છે. મને શત્રુવશ થવા દો.” સાધુઓએ તેને શત્રુવશ થવાની ના કહી.

ઉમરાવોએ પછી પાંચેઝામાં લશ્કરની હુદ્દી મોકલી. ચોપદારોએ તે મઠમાં દરેક માણસને હથિયાર મૂકી દેવાનો હુકમ કીધો અને જાહેર કીધું કે સેવોનારોલાને દેશનિકાલ કીધો છે અને તેણે બાર દલાકમાં ફેલોરનસનો મુલક છોડી દેવો. મઠમાંનાં હથિયારી માણસો તેનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયા અને બંને પક્ષનાં ધણાં માણસો માર્યા ગયાં. સેવોનારોલાએ પ્રભુપ્રાર્થના ભરી રાખી. આખરે મઠમાં અને મઠ બહાર ધણાં માણસોનો નાશ થયો જોઇ તેણે બંધુઓને અને મિત્રોને કહ્યું કે રક્ષણ કરતા બંધ યાઓ અને મઠની પાછળ પુસ્તકાલય આવ્યું છે ત્યાં મારી સાથે ચાલો.

તે ત્રિશાળ ઝોરડાની વયમાં મિકેલોજિના સાદા ધુમટ નીચે તેણે બંધુઓને એકઠા કરી પ્રભુભોજનવિધિ કીધો અને તેમને પોતાનાં છેલ્લાં અને

* પાંચમા સૈકામાં રોમનરાજ્યની પડતી થઈ ત્યારથી તે ૧૫ મા સૈકાને અન્તે વિધાનું પુનરુજ્જવન થયું ત્યાંસુધીનો કાળ.

સ્મરણુ રાખવા લાયક વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરાવે:- “ મારા પુત્રો ! ઇશ્વરસમક્ષ, પ્રભુભોજનની પવિત્ર રોટલીની હજુર, અને મારા શત્રુઓ મઠમાં આવી પહોંચ્યા છે ત્યારે હું હવે મારા મત સંલગ્ન છે એમ દૃઢતાપૂર્વક કહું છું. જે મેં કહ્યું છે તે મને ઇશ્વર તરફથી મળ્યું છે અને હું કહું છું તે સાચું છે તેનો એ સ્વર્ગમાં બેઠો સાક્ષી છે. આખું શહેર મારી વિરુદ્ધ આટલું બધું જલદીથી ચર્ચા જશે એમ હું બાગ્યેજ ધારતો હતો, પણ ઇશ્વરેજી બળવાન છે. મારો છેલ્લો બોધ તમને આ પ્રમાણે છે:-શ્રદ્ધા, ધૈર્ય, અને પ્રાર્થનાને તમારા બાહુરૂપી સહાયબૂત રાખો. હું તમને ક્ષેષ અને દુઃખથી છોડીને મારા શત્રુઓના હાથમાં જાઉં છું. હું જાણતો નથી કે તેઓ મારી છાંદગી લઈ લેશે, પણ એટલી તો મને ખાત્રી છે કે છાંદગી પૃથ્વી પર જે કંઈ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય હતું તે કરતાં મરી જઈને તમારે માટે હું સ્વર્ગમાં ધણું વધારે કરવા શક્તિમાન થઈશ. ધૈર્ય રાખો, કૂસને બેટો, અને એથી તમને મોક્ષનું સ્થાન માલમ પડશે. ”

લશ્કર અંદર ધરતું અને સેવનારોસાને કેદ કરીધો. તેના હાથ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યા અને ઉમરાવો પાસે તેને કેદી તરીકે લઈ ગયા. લોકો નિર્દય વૃત્તિમાં આવી ગયા હતા અને તેને મારતાં તેમને મહા મુશ્કેલી થતી અટકાવ્યા. તેના બે બંધુઓએ તેની સાથે જવાનો આગ્રહ કરીધો. ઉમરાવોની અધિકારબૂમિ આગળ આવ્યા એટલે ત્રણે સાધુઓને લુદી લુદી કાઢીમાં પૂરવામાં આવ્યા. પંજેઝાના કિલામાં અંદરગરદેહિને નામને આરડો જ્યાં ફારુકે ડિ એડિશનને થોડો વખત કેદ કર્યો હતો ત્યાં સેવનારોસાને પૂર્યો.

સેવનારોસાને તરતજ અસહ્ય શરીરવદના થાય એવી રીતે રીખાવવા માંડ્યો, તેને બાઈબેલોમાં ઉપલી કચેરીમાં અમલદારો પાસે લઈ ગયા; અને સવાલો પૂછ્યા, ધમકી આપી, અને તેનું અપમાન કર્યું. ત્યારપછી તેઓએ અમુક પ્રકારની વેદના કરવા જીએ ચલાવવાના દોરડા સાથે તેને બાંધ્યો. આ જાતની અંગવેદના કરવી હોય ત્યારે એક જીએ વાંસને મથાળે મુકેલી ધરેડી સાથે એક દોરડું જોડવામાં આવતું. જે પુરુષને રિખાવવો હોય તેના હાથ પાછળથી બાંધતા, દોરડાનો છેડો તેના કાંડાંની આસપાસ વીટાળતા, અને આ રીતિમાં તેને ફાંસી દેનાર, જલદી ઉપર નીચે ખેંચતો. હાથ પાછળથી ખેંચાતા તેથી તેઓ અર્ધજીજ દાઢતા દેખાતા. આ પ્રમાણે સ્નાયુઓ કાઢી જતા અને સઘળા અવયવો વેદનાથી

કંપતા. થોડો વખત બરી રહે તો એ સિદ્ધાથી ચિત્તભ્રમ અને મેતા અવસ્થા નીપજતાં.

સેવોનારોડા છેક બાળપણથી નરમ અને નાબુક બાંધાતો હતો, અને હમેશના નિષમિત બોજન, દીર્ઘ રાત્રિગ્મગરણુ, નિરંતર ઉપદેશ, અને બારે માનસિક વ્યથાથી તે એટલો મધો નબળો અને સહજમાં ગંભીર થઈ ગયો હતો કે તેની છંદગી એક હમેશની દુઃખનીજ સ્થિતિ કહી શકાય, અને તે માત્ર તેની દૃઢ સંકલ્પશક્તિના બળથીજ ટકી રહી હતી. વળી તેના આખરના સમયમાં જે જે બનાવો બન્યા હતા—તેને જે જોખમો ખમવાં પડ્યાં હતાં, એનાં જે અપમાન થયાં હતાં, ફર્સ્ટ-રેન્સના લોકોએ તેને તથા દીધો તેથી તેને જે શોક ઉત્પન્ન થયો હતો—તેથી તેની ચિત્તવ્યયામાં કંઈ થોડો ધણો વધારો થયો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં તેને આ સખત અને દૂર અંગવેદના ખમવી પડી, તેને ધણીવાર દોરડાથી ઉપર ખેંચ્યો અને એકદમ નીચે નાંખી દીધો. તરતજ તેનું ચિત્ત ભમવા શાગ્યું, તેના ઉત્તર અસંબદ્ધ થવાં માંડ્યા અને આખરે જાણે આશા હોય તેમ પથ્થરના પથ્થુ હૃદયને પિગળાવે એવે સ્વરે તે બોલી બહો છે “હે પ્રભુ! લઈ લે, અરે તું મારી છંદગી લઈ લે.”

આખરે એ અંગવેદના બંધ દરવામાં આવી. તેને છુંદાયલો અને લોહી ચૂતો પાછો બંદીખાનામાં લઈ ગયા. રાત્રે તેને જે વેદના થતી તેનો આપણને ખ્યાલ પણ આવી શકે નહિ. પ્રાતઃકાળ થયો અને મધ્યાહ્નને સુમારે તેનો તપાસણી, જે માત્ર નામનીજ હતી, તે સફ થઈ. તેને સવાલ પૂછવામાં આવ્યા, ને તેના તેણે જવાબ દીધા. સેવોનારોડાની વિરૂદ્ધ આપણને કંઈ જાણું નથી એવી ઉમરાવ વર્ગમાં દિલ્લીની રોઈ ત્યારે એક ફર્સ્ટ-રેન્સના વકીલ કેફોર્મીએ કહ્યું કે “જ્યાં કંઈ વિરૂદ્ધ કારણ હોય નહિ, ત્યાં આપણે નવું જણું કરવું જોઈએ.” આપણે અપરાધી કેરવાન એવી રીતે એની ચાકલી તપાસની ખોટી નોંધ લે તથા એના જવાબમાં ફરદાર કરે તો ન્યાયાધીશોએ તે વકીલને ૪૦૦ ડ્યુડેન આપવા કહ્યું.

‘લેટ’ ના દુઃખમાં દિવસોમાં અને ‘દેર’ના ઉત્સવ અને આનંદના દિવસોમાં તેને દરરોજ અંગવેદના કરતા. એવી તપાસ એક માસ

+ રૂપાનો દોષ તો ૪ અને સોનાનો દોષ તો ૮ રૂપિયાની કિંમતને એક દિલ્લી.

પહોંચી. એક દિવસ તેને ચૌદ વાર દોરડેથી જેન્ની ખૂબ બેરશી નીચે નાંખી દેવામાં આવ્યો. તોપણ તેણે કદી પણ ધૈર્ય ખોયું નહિ. તેનું શરીર દુઃખથી કંપતું હતું, પણ તેનો નિશ્ચય ડગતો નહોતો. તેઓએ તેના પગના તળીઆને બળતા કાચલાઓના ડામ દીધા, પણ તેનો આત્મા હકંચો નહિ. વળી તેને કેદખાનામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તે એક માસ રહ્યો.

૧૪૯૮ના મે ની ૧૫ મી તારીખે આચાર્યવર્યે મોકલેલા અધિકારીઓ આવ્યા. સેવનારોક્ષાની ત્રીજી વાર તપાસ ચાલી. કાર્ડિનલ રોમોલિનાના હુકમથી પાછો તેને ઉઘાડો કરી જંગલી કૂરતાથી રિબાવવામાં આવ્યો. તેનું ચિત્ત ભમવા માંડ્યું, તેણે અસંગત જવાબ આપ્યા અને તેને પણ વધારે ખીલકુલ બદલીને લખ્યા. તેઓએ એની પાસે રિબાવનારાઓની મરજી મુજબ કહેવડાવ્યું, તોપણ તેમની મતઘળ ખીલકુલ બર આવી નહિ. તેની તપાસની નોંધ પર કદી ન્યાયાધીશોની સહી થઈ નથી કે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી.

અધિકારીઓ ૨૨ મી મે ને દિવસે એકઠા થયા અને અમીર વર્ગની અનુમતિથી ત્રણે સાધુઓને તેમણે મોતની શિક્ષાને પાત્ર ઠેરવ્યા. સાધુઓને તે ઠરાવ તરત કહેવામાં આવ્યો. તેઓએ તેને માટે તૈયારી કરીજ મુકી હતી. રોમનિકોને મોતનો ઠરાવ જણે ઉત્સવનું નોતરું નહોત્ય તેવો લાગ્યો. સેવનારોક્ષા તે સાંભળી ઘુંટણીએ પડી પ્રભુપ્રાર્થના કરતો માલમ પડ્યો. રાતને સુમારે તેને રાત્રિભોજન આપવા માંડ્યું, પણ તેણે તેની ના પાડી ને કહ્યું કે મારે મારા મનને મોત માટે તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

પછી તરતજ જોકોપો નિકોલિનિ નામનો એક મઠવાસી તેની કાંટડીમાં પેટા. તેણે કાળાં કપડાં પહેર્યાં હતાં અને તેનો ચહેરો કાળા ટાપથી ઢંકાયેલો હતો. શિક્ષાપાત્ર થયલા અપરાધીઓની પાસે મરણ સમયે જે બેંટ્રો-ગંડળા ખુશીથી જાય છે તેમાંનો એક એ મઠવાસી હતો. નિકોલિનિએ સેવનારોક્ષાને પૂછ્યું કે તમને ઉપયોગી થઈ પડે એવું મારાથી કંઈ થઈ શકશે ? તેણે કહ્યું “હા, અમીર વર્ગને અરજ કરો કે મને મારા બે સાધુબંધ કેદીઓ સાથે થોડી વાત કરવા દે, કેમકે એમને મરતાં પહેલાં મારે થોડુંક કહેવાનું છે.” બ્યારે નિકોલિનિ આ સંપિલું કામ કરવા નીકળ્યો ત્યારે એક બેનિડિક્ટાઈન પંથનો મઠવાસી કેદીઓના અપરાધ શ્રવણ કરી ક્ષમા બક્ષીસ કરવા આવ્યો, અને કેદીઓએ શ્રદ્ધાથી પગે પડી એ ધર્મક્રિયા ધણી આતુરતાથી કરી.

ત્રણે સાધુઓ એક વાર ફરીથી ભેગા થયા. ચાળીસ દિવસ થયાં કેદખા.

નામાં રહ્યા પછી અને અંગવેદના ખમ્યા પછી આ તેઓ પ્રથમજ મળ્યા. હવે તેમના મનમાં ધૈર્યથી મોતને શરણે થવાના વિચાર સિવાય બીજો કાંઈ વિચાર નહોતો. બે અધુઓ પોતાના ઉપરી સેવોનારોડાના પગ આગળ ધુંટણીએ પડ્યા, અને તેનેટ આશીર્વાદ મેળવ્યો. સેવોનારોડા પોતાની કાટ-ડીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે રાત ઘણી ગઈ હતી. પરોપકારી નિકોલિનિ ત્યાં હતો. પ્રીતિ અને ઉપકારના ચિહ્ન તરીકે સેવોનારોડા જમીન પર લાંબો થયો અને તે મડવાસીના ખોળામાં સૂતો. તેના મનની શાંતતા એટલી બધી હતી કે તે જાણે સ્વપ્નમાં હોય અને હસતો હોય તેવો દેખાતો હતો. પ્રાતઃકાળે તે જાગ્યો ત્યારે તેણે નિકોલિનિ સાથે વાત કીધી. ફેલ્સરનસની હવે પછી કેવી અવદશા થશે તે તેણે તેના પર હસાવવા પ્રયત્ન કીધો.

સવારે ત્રણે સાધુઓ પ્રભુભોજનવિધિ કરવા એકઠા થયા. સેવોનારોડા એ પોતાને હાથેજ એ વિધિ કીધો. તેઓએ ખુશી અને હિંમતથી તેના સ્વીકાર કીધો, પછી તેમને પિર્અંજળા આગળ બોલાવ્યા. રિંધિએરા ઉપર ત્રણ ન્યાયસભા કરવામાં આવી હતી અને ત્યાં વૈસેનાનો ધર્માધ્યક્ષ, આચાર્યવર્ચનો મોકમેલો અધિકારી અને ગોન્ડેલોનીઅર બેઠા હતા. પેલ્સંજો વેલ્કિએના ચોરસ મેદાનમાં ફાંસી દાટવામાં આવી હતી. છેડે એક ભારોડીઓ બીમો કીધો હતો અને તે પર ત્રણ દોરડાં અને ત્રણ સાંકળો લટકાવ્યાં હતાં. ત્રણ દોરડાં વડે ત્રણ સાધુઓને ફાંસી દેવાની હતી અને તેમની નીચેનો દેવતા તેમને ભરમ કરે તે ફરમિયાનમાં તેમના શબની આસપાસ ત્રણ સાંકળો લપેટવાની હતી.

કેદીઓ પેલ્સંજોનાં પગથીઆં ઊતર્યા. તેમના તપખીરીઆ જબ્બા ઉતારી લીધા અને તેમને દીલે માત્ર પહેરણુજ રહેવા દીધું. તેમના પગ ઉઘાડા હતા અને તેમના હાથ બાંધ્યા હતા. તેમને પ્રથમ વૈસેનાના ધર્માધ્યક્ષ પાસે લઈ ગયા અને તેણે તેમને કહ્યું કે તમે ધર્મખટ થયા છો. ધર્માધ્યક્ષે સેવોનારોડાનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું, “હું તને યુદ્ધપ્રવૃત્ત અને વિજયી ખ્રિસ્તિમંડળમાંથી બહાર કાઢું છું.” પણ તે સાધુએ તેની બૂલ કાઠી ને કહ્યું કે “યુદ્ધપ્રવૃત્ત ખ્રિસ્તિમંડળ એમ બલે રહો પણ વિજયી નહિ, કેમકે એ કંઈ તમારાથી થઈ શકે એમ નથી.” પછી તેમને આચાર્યવર્ચના અધિકારી પાસે લઈ ગયા, અને તેણે કહ્યું કે તમે ખ્રિસ્તધર્મમાં ફાટા પાડનારાઓ અને પાખંડી છો. છેવટે તેઓ ઝોટો પાસે ગયા અને તેણે તેમની શિક્ષા માટે રિવાજ પ્રમાણે મત લીધા અને તે એકમતે પસાર થઈ.

હવે તેઓ ફાંસી માટે તૈયાર થયા. સાધુઓ ફાંસીની જગ્યાએ દંડતાપી ગયા. નિરોદ્ધિ નામના ધર્મશૂરએ સેવોનારોલાને પૂછ્યું, “આ સ્વમત માટે પ્રાણત્યાગ કરતી વખતે તમારું મન કેવી રીતિમાં છે?” તેણે જવાબ દીધો, “પ્રભુએ મારે માટે એટલુંજ કષ્ટ વેડ્યું છે.” આ શબ્દો તેના છેલા હતા. પ્રથમ સેલ્ફેસ્ટ્રો સાધુને ફાંસી દીધી, પછી ડામેનિકો સાધુને ફાંસી દીધી, અને છેવટે સેવોનારોલાને તેમની વચ્ચેની ખાલી જગ્યાએ જવાનું ફરમાવ્યું. તે નીસરણીને મથાળે પહોંચ્યો અને જે લોકો ડ્યુઓમોમાં પૂર્વે તેના ઉપદેશનું અતિતૃષ્ણાથી પાન કરતા હતા તે લોકો તેની આવી દશા જોવાને આવ્યા હતા. તેમની તરફ તેણે નજર કરી. આ કેવો વિચિત્ર ફેરફાર ! અરિયર મનવાળું લોકોનું ટાળું હવે તેને મારી નાંખવાને ખૂબ પાડતું હતું. તેણે પોતાની ગરદન દોરડાને વશ કરી એટલે ફાંસી દેનારાએ દોરડું ફેરવ્યું. તરતજ તેનો પ્રાણ ગયો. સાધુઓના શળની આસપાસ સાંકળો લપેટી, અને નીચેના અગ્નિએ તેમને તરત બાળીને ખાખ કીધા. તેમની રાખને ગાડામાં ભરીને પૌંટ વેક્રિઓ ઉપરથી ઓતેનાં નાંખા દીધી. આ ફાંસીનો ખર્ચ ૧૪૯૮ ના મે મહિનાની ૨૩ મી તારીખે સેવોનારોલાની માત્ર ૪૫ વર્ષની ઉંમરે બન્યો.

દયુધર વર્ણવે છે કે એ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માટે પ્રાણત્યાગ કરી સન્તની પંકિતમાં દાખલ થયો હતો તોપણ એ કારણને માટે કંઈ એને મોતની શિક્ષા કીધી નહોતી, પણ એ શિક્ષાનું કારણ તે એનો સ્વાતંત્ર્ય વિરોધો અતિશય પ્રેમ હતો. એનો ઇરાદો સ્થાપિત ખ્રિસ્તધર્મનો ત્યાગ કરવાનો નહોતો, પણ સ્વતંત્રતા અને ધર્મનાં બંધારણ મજબૂત કરી તે વિષે લોકોના મનમાં સાચા વિચાર પાછા આણવાનો હતો. આનેજ લીધે એણે સ્વમતને વળગી રહી પ્રાણત્યાગ કીધો અને આજ હેતુથી ઈશ્વર અને દેશની ખાતર એણે પોતાની જીંદગી ખર્ચી. જે સુધારા વિષે એને આગ્રહ કીધો હતો તે સુધારો અમલમાં આવી સત્વરે યદ્યપડશે ત્યારે ખ્રિસ્તધર્મ ખરું અને સંપૂર્ણ જીવ પામેલું સ્વરૂપ પામશે, અને ઇટલિ વળી પાછું નવો અવતાર પામેલા સુનારામાં અગ્રેસર થશે.

ફેલારન્સ એક ઘણુંજ પ્રખ્યાત શહેર છે. તેમહાન ચિન્તકો, મહાન

* ખરેખર ડ્યુએલિક મનના લોકો કરતાં પણ તે વધારે ડ્યુએલિક હતો. ઘણી વાર જે તહોમતો તે ધર્મોપદેશકો પર મૂકતો તેમાંનું એક એ હતું કે તેઓને પ્રભુ જોગ્યનવિદ્ય પર શ્રદ્ધા નથી.

કવિઓ મહાન દલાવેતાઓ, ડુન્ટ, ગલિલીઓ, લિઓનાર્ડો ડા વિન્સી, મિકાએલ એન્જેલો, રફાએલ,* ડાનેટેલ્લો, લ્યુકકારલ્લો રેખિખ્યા, મેડિચાવેલ્લિ, અને ખીન્ન ધણી પ્રસિદ્ધ પુરોનાં નિવાસસ્થાન હતું. “ જે દુનીયાને મોઢ પમાડે છે એવું પૂતળું,” ઈટલિના મોટામાં મોટા ચિત્રકારોનાં કીર્તિમંત ચિત્રો, ગલિલીઓનું વેધગૃહ, ડુન્ટનું જન્મસ્થાન, લોરેન્ઝો ડિ મેડિસિની મરણભૂમિ, અને મિકાએલ એન્જેલોનું ગૃહ અને કબર ત્યાં જોવામાં આવે છે.

પણ જ્યાં સેવોનારોલા આવા જુરસાવાળા છટાદાર ઉપદેશ કરતો તે ડયુઓમાં, સેન્ટ માર્કનો મઠ ત્યાં તેણે દરિદ્રતા, ધાર્મિકતા અને એ અધ્યયનમાં જીવન નિગમન કર્યું તે, અને જ્યાં તેને જુલમગારોએ હરત-ગત કર્યો તે તેણે પોતાના મતને અર્થે પ્રાણત્યાગ કીધો તે પેલેઝો સિખોરા એ ફ્લોરન્સમાં ધણીજ જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. તે રહેતો હતો તે નાની કોટડી, જે વાંચતો અને જેમાંથી ઉપદેશકને આસનેથી બોધ કરતો તે ખ્રિસ્તધર્મપુસ્તક (બાયબલ)—જે હાથમાં રખાય એવું નાનું પુસ્તક છે અને જેની બાજુ પર હાથે લખેલું અગ્રંથ્ય ટિપ્પણ એવા કીણા અક્ષરમાં છે કે તેને સુક્ષ્મદર્શક યંત્રની મદદ વિના વાંચવું અશક્ય જેવું છે—તે સેન્ટ માર્કના મઠમાં આપણા જોવામાં આવે છે. આ બધું તેમજ તેની સાથે તેની જખી, તેનાં હરતલિખિત પુસ્તકો, તેનાં ભક્તિચિહ્નો, અને ખીન્ન ધણી મનોરંજક સ્મરણચિહ્નો ત્યાં માલમ પડે છે.

ઈટાલિયન લોકોએ ધણી વખત યથા ફ્લોરન્સમાંથી ડુન્ટને દેશ-નિકાલ કર્યાની ચિંતા પાછી ખેંચી લીધી છે, અને બધાં મુખ્ય શહેરમાં તેના સ્મરણ માટે પૂતળાં બનાવી કરી એ ચિંતાને નિંદી છે. સારે દેશભક્ત અને સ્વમતને અર્થે પ્રાણત્યાગ કરનાર સેવોનારોલાને તેઓએ શા માટે ન્યાય ન કરવો જોઈએ, અને સર્વ આવતા જમાનાના લોકો અતુકરણ કરે માટે તેનું સ્મરણ રહે એવું પૂતળું શા માટે બિલું ન કરવું જોઈએ ? તેને માટે યોગ્ય સ્થાન હાં છેજ. પેલેઝો વેક્સિયોનું ચોરસ ચોગાન જ્યાં ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને મનુષ્યભક્તિની સ્વતંત્રતા માટે તેણે આવી બહાદુરી પ્રાણત્યાગ કર્યો તેજ.

પ્રકરણ ૭.

નાવિકો.

ઈન્ડ! તું વિજયી સમુદ્રથી પરિવેષિત છે, અને તે સમુદ્રનો પહાડી કિનારો સમુદ્રદેવ વરુણનાં વિચિત્ર મોઢાંને પાછાં ઢાંસેલે છે

ફાંકનર.

પણ, અરે તું મીર્તિમંત અને રમ્ય સમુદ્ર! તું આરેન્ડ, આનંદ, અને આશીર્વાદનો હેતુ છે. હું તારી મર્મના ગર્ભરતાથી અને પુરુષીયા સાંભળું છું. તે મર્મના મને દેવડારે છે, નેમજ મારામાં આનંદ પણ ઉત્પન્ન કરે છે, તારી લગ્નને પ્રિયજનો દલાઈ ગયા છે તેને માટે શોક કરાવે છે, અને જે હથેરે મૃત્યુ જત્યું છે તેને વિષે આનંદલીન કરે છે.

યૂરિડાઇસનો કંઈત્ર લેર.

મહાના આગધા વંકે ભાગમાં ખીછ દુનિયાની બહીસ સમાવડી છે. મહાનો ન હોત તો આ સ્ત્રેત અને શોકમનક સમુદ્રના જેવું મજબૂત કેદખાનું ખીતું કયું થાત? પણ મહાના આગધા વંકે ભાગમાં પાણીમાં જે ખીતઓ સાંભળે છે, તે દુનિયાની પ્રગતિ વચ્ચે બંધુભાવ દડ કરે છે. તેનું લોહું સ્વર્ગમાંથી વિજયી પ્રેમવા કરતાં પણ વધારે પરાક્રમ કરે છે, તે પૃથ્વી પર સર્વત્ર સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન કરે છે

રન્ડિકન.

સમુદ્રે શરમાં શરમજ મનુષ્યોને કેળવ્યા છે. સમુદ્રવૃત્તિનાં જોખમથી મનુષ્યને હિંમતની કેળવણી મળે છે, અને માત્ર હિંમતથીજ નહિ પણ કર્તવ્યની જાંડી સમજણની પણ કેળવણી મળે છે. નાવિકની જાંડી, વૈર, અપગતા અને જ્વાનની બનેલી છે. તે જાંડી અને જોખમદારીથી ભરપૂર છે. તે કંઈ કાનારા પરની જાંડી જેવી નથી કે જ્યાં દિવસનું કામ પૂરું થાય એટલે માણસ નિર્ભય થયે અને ઊંઘી જાય.

નાવિક દિવસે અને રાત્રે હમેશ જાગૃત રહેવું જોઈએ. લાંબી સફરમાં પવન શાંત હોય અને પાણીમાં તોફાન ન હોય ત્યારે નાવિક પોતાની ઝાડડીમાં નિરાંતે બેસી શકે, પણ તોફાન થઈ આવે છે અને દરીઓ સંસ્પૃધ બને છે ત્યારે તેને ચારે તરફ નજર રાખવી પડે છે અને ચપળ રહેવું પડે છે. સડ ખાંધી લઈ તેનો વિસ્તાર નાનો કરવો પડે છે અથવા તો વહાણનો માર્ગ બદલવો પડે છે. કદાચ રાત્રિનો સમય હોય તો નાવિકને સડને ટોચે ચઢવું પડે છે. તે એકલો જાય છે અને તેનો જીવ જોખમમાં રહે છે. પવનનો

સપાટો તેને ઉચલાવી પાડે, વહાણની સાથે એકાએક મોઝું બેરથી અથડાઈ તેને ઢુળની દૂર ફેંકી દે, અને તોફાનને લીધે અને અંધારાને લીધે તે પડે તે. પણ સંભળાય નહિ. વહાણુ તો અગાઉની પેઠે ચાલ્યું જાય છે.

ઉઘાડાં મછવામાં અને જગીન ન દેખાય એટલે સુધી પહેલાં, માથાસે દરીઆની સફર કીધી હશે ત્યારે તેને પોતાની નવી સ્થિતિ બેઠને આતશય લય ઉત્પન્ન થયો હશે. આસપાસ ટંઠ નહિ, ઉપર આભ અને નીચે સમુદ્ર, પોતાની અને મોતની વચ્ચે માત્ર એક પાટીક. એ 'કેવું લયનાનક દર્શન ! આ પહેલાં નાવિકના હૃદયમાં જીભેદારી અને દિશ્મતની કેવી નવીન લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હશે ! કિનારા પરના મનુષ્યોને પણ દરિયો એક મહાન કેળવણી આપનાર છે. ડૉક્ટર આર્નેસ્ટ કહેતો કે દરિયાના પ્રથમ દર્શનથી નેટલાં છુદ્ધિશાળી બાળકનાં લક્ષણુ ખીમે છે તેટલાં ખીજ કશાથી ખીજતાં નથી. ડૉક્ટર બ્રિન્ગ બાળક હતો ત્યારે ન્યૂપોર્ટમાં દરિયા કિનારે ઘણો વખત ગાળતો. તેણે પછી કહ્યું છે કે 'કિનારાની કેળવણીથી મારા ચારિત્ર્ય બંધારણમાં નેટલી મદદ મળી તેટલી ખીજ કોઈપણ પ્રદેશની કેળવણીથી મળી નથી.' કેટલાક દરિયાને પાણીનો વિશાળ ભંડાર ગણે છે. પર્વતના શિખર પરથી દરિયા પર નજર કરનારને તે મર્યાદારહિત લાગે છે. જમણી અને ડાબી બંને બાજુ તરફ પાણી સિવાય કંઈ નથી. હવા શાન્ત હોય ત્યારે મોઝાં ધીમે ધીમે રેતી પર તમારા પગને સ્પર્શ કરવા આવે છે. પછી તેમાં વમળ થઈને કિનારા પર બેરથી પાણી ઉછાળતાં બારે અબડતાં મોઝાં સાથે તોફાનથી પાણી કિનારા પર આવે છે. કોઈક વખત તે શાંત હોય છે અને બિલાડીની પેઠે ધીમે નાદ કરે છે, અને કોઈક વખત તોફાની થાય છે. અને ચિત્તાની પેઠે ધુરંદે છે. દરિયો કંઈપણ સ્મરણ રાખતો નથી. તે ખડખડા ખડક પર વહાણના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે અને પછી પોતાનું કૃત્ય સ્મરણ કર્યા વિના જેમ કોઈ મનુષ્ય નિદ્રાવશ થઈ સ્વપ્નની અસ્પષ્ટ અવસ્થામાં હોય તેમ થોડો શાંત અને થોડો લુબ્ધ થાય છે. જેરિમીએ કહ્યું છે કે 'શોકમાં મનુષ્યનું મન જેમ સંતુલ્ય રહે છે તેમ સમુદ્ર તોફાનથી બાકુળ રહે છે. તે કદી પણ શાંત હોતો નથી.' તે મનુષ્યમંડળ અને કળાની મર્યાદાને ગળી જાય છે. તે અનન્તતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તે સંગ્રાહણ શોકજનક ગર્જના કાઢ્યા જ કરે છે.

પણ સમુદ્રને મનુષ્ય જાતિના સુધારા સાથે ગાઢો સંબંધ છે. દરિયાની સફર કરનારાઓની સંભાળ રાખવામાં ઈંગ્લેંડ ખીજ બધી પ્રજા કરતાં શા

માટે ચઢીઆતું છે ? તેનું કારણ એ કે આપણે એક નાવિક પ્રજા છીએ, અને એજ કારણથી આપણે વેપારી પ્રજા પણ છીએ. આપણા કિનારાની આસપાસના માછીઓ, આપણો હમેશનો માછલાનો જથ્થો પૂરો પાડે છે, તેમને માટે તેમજ મોટી આગમોટો જાંઘીની અવસ્યની ચીજોની અને સુખ આપનાર પદાર્થોની આપણી દરરોજની જોડ પૂરી પાડવા, અમેરિકા, ચીન, હિંદુસ્તાન, અને યુરોપખંડના બંદરો તરફ જાય છે તેને સારૂ પણ આપણે આપણા નાવિકોના ધણા દેવાદાર છીએ. આપણા દેશની આસપાસ સમુદ્ર ન હોત તો કદાચ આપણી પ્રજા કદી પણ મોટી થઈ ન હોત; એટલું તો ખરુંજ કે તે એક સ્વતંત્ર અને મોટી પ્રજા તો નજર થઈ હોત.

આપણા દેશ અને યુરોપખંડની વચ્ચે જાંઘી ખાડી આવી છે તેથી બીજા દેશોમાં જે લોકો ઉપર ધર્મસંબંધી બાબતમાં મતભેદ માટે જુદામંત્રણરવામાં આવ્યો હતો તે બધાને આપણો દેશ આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યો હતો. બસે વર્ષ ઉપર 'નૅન્ટસનું શાસન' કરદ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ફ્રાન્સના ઉત્તમ વેપારી લોકોએ આપણા દેશમાં આશ્રય લીધો અને તેથી આપણા દેશને ધણો લાભ થયો; કેમકે એ ફ્રાન્સમાંથી નાસી આવેલા લોકો તરફથી ઉદ્યોગ અને કારીગરીની બાબતમાં જે અનેક પ્રકારનો બોધ આપણને મળ્યો તેને લીધેજ ધણે અંશે આપણી હાલની વેપારની શ્રેષ્ઠતા છે. વેપારજ આપણા નૌકાસાધનને પુષ્ટિ આપે છે. વેપારજ પરદેશથી આપણો ખોરાક આપણે કિનારે લાવે છે. એટલુંજ નહિ, પણ વેપારજ દુનિયાને સુધારવાનું કારણ થઈ પડે છે.

સિવપૂર્ણમાં ભાવણમાં સર સંમુઅલ બેકરે કયું કે આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચાર કરવાનું ઉત્તમ સાધન ત્યાંની પ્રજાને વેપારનો બોધ આપવો એજ છે. ત્યાંના વતનીઓમાં સામાન્ય રીતે મનુષ્યમાં જેટલું બુદ્ધિબળ જોવામાં આવે છે તેટલું છે. તેથી તેઓ પોતાની સ્થિતિને જેથી લાભ થાય એમ તેમને લાગશે તે સાંભળશે. જગલી પ્રજાને વેપારથી જેટલો લાભ થાય તેટલો બીજા કશાથી યથ શક નહિ; કેમકે એથી પોતાના દેશની જમીન પેદા કરી શકશે તે પદાર્થો પોતાના દેશમાંજ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્યોગ કરતાં તેઓ શીખશે; અને પોતાના દેશની પેદાશને બદલે, જે જુદા જુદા પદાર્થો હાલ તેઓ જાણતા પણ નથી, પણ જેનો ઝોળખ્યા પછી તેમને હમેશ ખપ

* જેથી ફ્રાન્સના પ્રેસિડેન્ટ લોકોને સ્વેચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની પ્રેર મળી હતી.

પડશે અને જેથી તેમના આવશ્યક પદાર્થની સંખ્યા વધશે તેવા પદાર્થો પરદેશથી લાવતાં થીખશે. *

નવા દેશોની શોધ કોલમ્બસથી માંડીને ક્રિસ્ટન ક્રૂક પર્યંત નાવિકોએ કરી છે. એમ ધરાય છે કે આર્કટિકાન્ડના લોકોએ પ્રથમ ઉત્તર અમેરિકા શોધી કાઢ્યો, પણ તેઓએ ત્યાં સંસ્થાન કીધાં નહિ. કોલમ્બસ અને અમેરિકેનસેજ પોતાની શોધ પ્રથમ દુનિયાને પ્રસિદ્ધ કીધી. કોલમ્બસ પછી ફિરંગી લોકો અને વલંદા લોકો મોટામાં મોટા શોધકો થયા. ફર્નાન્ડો મંગેલેને પ્રથમ દુનિયાની પ્રદક્ષિણા કીધી. કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે મંગેલેન માત્ર વીસ વર્ષનો હતો, તેણે પહેલી સફર આફ્રિકા અને ઇંડીસ તરફ કીધી. પછી તેણે દક્ષિણ અમે-

જીને પ્રસંગે સર રોમ્યુઅલ બેકરે કહ્યું કે “ મુસાફર તરીકે આપણે એક કર્તવ્ય કરવાનું છે, અને એ કર્તવ્ય ઇશ્વરને જ કરવાનું છે એમ કહી શકાય. મુસાફરો માત્ર અપ્રસિદ્ધ દેશોમાં જાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પાછા ફરે છે ત્યારે તેઓ એવી ખબર લાવે છે કે તે વેપારના સંબંધમાં આ દેશને અગત્યની યથ પડે છે.” એ હમેશા બેધું છે કે કાંઈપણ મુસાફર ગમે તેવી ભારે આપદા અને દુઃખ વેઠે તોપણ જે દેશમાં તે ગયો હોય તેની વેપારના સંબંધમાં કિમતી યથ પડે એવી કોઈપણ સ્વાભાવિક વેદારા તે શોધી કાઢે કે તેથી એના પ્રવાસને પ્રથમ પ્રવાસ છે-તેને અનુસરીને સાહસિક વેપારીઓ તે દેશ જાય તોજ તેની શોધ કીમતી યથ પડે, નહિતર એની શોધ બીજકુલ નફામી છે. ઉલ્ટા થોડા સૈનામાં કાંઈ નહિ, તો ઐલિઅમેથના રાજ્ય પછી ઇશ્વરે પૃથ્વીને સુધારવામાં જે ભાગ લીધો તેથી આપણે બેલાશક મગરર યથ સહીએ. અમેરિકાની નવી દુનિયા તેમજ આર્કટિકિયા લગભગ અમેજ લોકોએજ વસાવ્યાં છે, અને પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં અમેજ બોલનારી પ્રજાનો અતિરાય. ફેલાવો લેધને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મુસાફરોની શોધોના કરતાં વેપારીઓનાં સાહસનાં આ વખતે પરિણામ છે, અને અત્યારસુધી જંગલી દેશો દેવી રીતે ધીમે ધીમે સુધરે તેનું એ પરિણામો ભવિષ્ય સૂચવે છે. વલંદા અને ફિરંગી લોકો મોટામાં મોટા મુસાફરો અને શોધકો હતા, પણ એ મુસાફરોની શોધો મનુષ્ય જાતિને હમેશા કામગી યથ પડી તે સંપૂર્ણ રીતે નહિ તોપણ ધણે અરો વેપારીઓના સાહસને લીધેજ છે, અને જે થોડું જાન્યું તે કર્યા પછી હું આ દેશમાં આવ્યો છું ત્યારે મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે કે મનુષ્ય આફ્રિકાના સ્વાભાવિક સાધનોને પોષી વધારવાનું કામ ઇશ્વર માથે લે તો અત્યારસુધી જંગલી પ્રજાથીજ વસેલા દેશોને ધીમે ધીમે સુધારાની મર્યાદામાં આવવાનો સમય બહુ દૂર નહિ રહે, અને એ કામ માત્ર વેપારથીજ થશે.

રિકા તરફ સફર કીધી. તે ગિર્નિ અને બ્રાહ્મીલને કિનારે સફર કરતો રાયો ડિ જનેરોના ઉપસાગરમાં ગયો. તે દક્ષિણ તરફ ગયો અને મેંજી-લનની સામુદ્રકુની શોધી કાઢીને લાંથી પૅસિફિક સમુદ્રમાં ગયો..

વલંદા લેકો પણ શોધ કરવામાં ધણી સાહસિક હતા. કુંથે જવાનો માર્ગ શોધવાનો પ્રયાસ કરતાં ઉત્તર ભૂચિર આગળનાં બેખમ બેરેન્ડઝના હાથ નીચે એ લેકોજ પ્રથમ ખમ્યા. આનું પરિણામ એજ થયું કે તેઓએ નોવા એમ્બલાનો ટાપુ શોધી કાઢ્યો. વલંદા નાવિકો દક્ષિણ તરફ ગયા, અને તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયા (ન્યુ હૉલ્લંડ) વૅન ડીમનનો પ્રદેશ, અને મેલેશિયન સમુદ્રના કીપો શોધી કાઢ્યા.

શુડ હોપ બૂચિર આગળ યઈને હિંદુસ્તાન જવાના માર્ગની વાસ્કોડિગામાએ કાંધેલી શોધ વેપારને સગતા ઇતિહાસમાં એક નામાંકિત બનાવ યઈ પડી. એથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને દૂર આવેલા પૂર્વના દેશો તરફ જવાનો સમુદ્રમાર્ગ માલમ પડ્યો. વલંદા લેકો પણ કહે છે કે એ શોધ અમે કીધી છે. તેઓ કહે છે કે એ બૂચિરને માર્ગે પ્રથમ હોલ્લંડ નામના બાઈઓ હિંદુસ્તાન ગયા, અને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાનો તે સમયે એકલીજ હક્ક ધરાવતી હતી તે પ્રસિદ્ધ મોટી 'ડચ-ઇન્ડિયા કંપનિ'ના તેમણે પાથો રચ્યો અને તેથી હોલ્લંડના નાના પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય નૌકાસમૂહ, સંસ્થાન, અને વેપારની બાબતમાં આટલો બધો અગત્યનો પ્રભાવ મેળવ્યો.

અંગ્રેજ લેકો હજી વેપારી થયા નહોતા. વેપાર પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો હતો, પણ ઈંગ્લંડ પહોંચ્યો નહોતો. એ દેશમાં માત્ર અસિદ્ધ પદાર્થોજ ઉત્પન્ન થતા હતાં. ઈંગ્લંડનું બિન પણ વજીરને લગડાં થવા મારે બેહજીયમ મોક્ષવામાં આવતું હતું. ઈંગ્લંડમાં પુષ્કળ નાવિકો હતા, પણ વેપાર નહોતો તેથી તેમને વહાણ હાંકવાની રોજી મળતી નહોતી. તો-પણ તેઓ ધણી યુદ્ધપ્રિય હતા. પરદેશ સાથે જમીન પર યુદ્ધ ન ચાલતું હોય, સારે તેઓ માંહોમાંહે લડવાને દરીએ જતા હતા. પાસે પાસે આવેલા લોએરૅટૅન્ડ અને વારમાઉથ બંદરોના લેકો વારંવાર પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રસંગે પ્રસંગે ચોક્કું આંચિવાતું કામ કરતાં પણ તેઓ ખીતા નહોતા. તેઓ દરીએ જવાની હિ મત ધરતા હતા અને પોતાનાં બંદરો પાસેથી જ વહાણો જાપ તેને કળજે કરતા હતા.

● ૩. બિન. વગેરે સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય તેવા પદાર્થો; તેને કાંતી, વાંપી વાપરવા હાયક કીધેલા નહિ.

એલિઝાબેથના સમય પહેલાં ઇંગ્લંડમાં મહાન નાવિકોનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો નથી. ડ્રેક, રૅલી, હૅકિન્સ, અને અસંખ્યના પરાક્રમી નાવિકોને ઇતિહાસ દરેકને માલુમ છે. તેઓ જાણે આધળા, અધારામાં ઇંગ્લંડના ભારતી ન હોય તેમ ધણાંજ નાનાં હોડકાંઓમાં બેસી અજણ્યાં દરિયામાં સફર કરતા અને નવા દેશો શોધી કાઢતા. એ દેશો પછીના વખતમાં તેમના વંશજોના સ્વદેશ યઈ પડ્યા છે. તે વખતે સ્પેન અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને અંગ્રેજોને પોતાના શત્રુઓ સાથે જમીન પર તેમજ દરીઆમાં ધણી સખત લડાઈઓ યઈ. આ પ્રમાણે એક બહાદુર નાવિકવર્ગ ઉત્પન્ન થયો અને કેળવાયો; અને જ્યારે યુરોપની પ્રજામાં બળવાનમાં બળવાન સ્પેનીઅર્ડ લોકોએ અજાણ્ય નૌકાસૈન્ય ? (ઇન્વિન્સિબલ આર્મી) વડે ઇંગ્લંડ પર હુમલો કર્યો ત્યારે એવા ધીર પુરુષોની ઇંગ્લંડને ધણી જરૂર હતી. દેશ, ધર્મ, કીર્તિ, અને સ્વાતંત્ર્ય માટે ઇતિહાસમાં જો મોટામાં મોટા યુદ્ધ જોવામાં આવે છે તેમાંનું આ એક હતું.

તે સમયના ઇતિહાસમાં જે સમુદ્રવીરો ધણાજ બહાર પડી આવેલા જણાય છે તેમાંનો એક સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક છે. મોટાભાઈ અને વિરે એમ કહે છે કે સોળમા સૈકાના મહાન અનુકરણ કરવા લાયક, ધીરપુરુષોમાંનો એ એક હતો. ડ્રેક એક સંપૂર્ણ નાવિક હતો, તે મુજબરીજ સ્થિતિનો હતો. તે એક નાના વહાણમાં અમુક કરારે અમુક મુદત સારી શીખાઉ તરીકે રહ્યો હતો અને હાં તે ખલાસીનો ધધો શીખ્યો. એ વેપારી વહાણનો ટુકેલ મરી ગયો ત્યારે એ વહાણ પોતાના શીખાઉ-શિષ્યમારતાને વારસામાં આપ્યું. સાંકડાં સમુદ્રમાં થોડી મુદત સુધી કિનારે કિનારે વહાણ હંકાર્યા પછી નૌકાખ્યત્ત હૅકિન્સ સાથે સફર કરવામાં તેણે પોતાની કબ્જે મેજવેલી કમાઈ જોખમમાં નાંખી. તેને સ્પેનિઅર્ડ લોકોએ કેદ કર્યો અને તે મરતો મરતો બચ્યો. સ્પેનિઅર્ડ લોકોની સામા તેની ત્યાર પછીની સ્વારીઓ પ્રસિદ્ધ રીતે ફોતહમંદની વડી.

સ્પેનના રાજાએ સ્પેનનાં બંદરોમાં થઇને અંગ્રેજી વહાણો, અંગ્રેજો, અને તેમના માલને જવાની મના કીધી, કેક જ હથિયારબંધ વહાણ સહિત સમુદ્રમાં નીકળ્યો અને તેણે સેન ડોમિંગો કાંથાજીનાં, અને સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન જીતી લીધાં. નાસ્તિકોમાં અંગ્રેસર* ઇંગ્લંડને પાપમાઘ

* ? એ નૌકાસૈન્ય એટલું મોટું હતું કે સ્પેનિયર્ડ લોકોએ તેને જર્વથી અજાણ્ય (હજાય નદિ એટલું) નામ આપ્યું.

* ઇંગ્લંડ પ્રેટરસ્ટન્ટ દેશોમાં અંગ્રેસર* હતું, તેથી રોમન કેથોલિક અતનો ક્ષિય તેને નાસ્તિકોમાં અંગ્રેસર ગણતો હતો.

કરવા રં જો દિલિપ, રૂપેન અને પોટુંગલ, નેપલસ અને સિસિલિ, જીનોઆ અને વેનિસનાં એકાં કીધેલાં વહાણોનું દરિયામાં હંકારી સકાય એવું મહાન નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરતો હતો. રોમના ખિસ્તિઆચાર્યવર્યે દિલિપની આ સ્વારીનું કલ્યાણ ઈચ્છ્યું હતું. જુદી જુદી ભાષાઓમાં ભવિષ્ય-વાણીઓ સંભળાઈ કે '૧૫૮૮ નું વર્ષ' 'સર્વ વર્ષના લોકોને ધણુંજ નાશ-કારક અને અનિષ્ટમયક' થશે; અને હવે એવું માલમ પડ્યું કે આ મહાન સાહસિક નૌકાસૈન્ય ઇંગ્લંડ પર હુમલો કરવા માટેજ સજ્જ થયું છે. તો-પણ ઇંગ્લંડ આથી ઈચ્છું નહિ. સમસ્ત પ્રગ્ન એકચિત્ત અને એકચિત્તાર થઈ. સઘળા પંથના લોકો, પ્રોટેસ્ટન્ટ તેમજ રોમન કેથોલિક, આથી એકલા થઈ ગયા. આ સમયે રોકસપીઅર જીવતો હતો. ઇંગ્લંડની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાના આ સાહસિક પ્રયાસ વિશે તેણે કપન કીધું છે તેના સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

" દુનિયાના ત્રણ ખુણાના લોકો સત્તમદિત સજ્જ થઈ આવશે તો-પણ અમે તેમને ત્રાસ હેમન કરીશું. જો માત્ર ઇંગ્લંડના લોકો પોતાની ખૂબ પ્રતિ પ્રામાણિક રહેશે તો આપણે કાષ્ઠપણ કારજુથી પરતાવો કરવો પડશે નહિ. "

ટૂંકે રૂપેનની ચોળાનો સમૂળ નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચાર રાણીનાં વહાણ અને ચોવીસ લંડનના વપારીઓએ પૂર્ણ પાડેલાં વહાણો સમને તે રિસમધથી નીકળ્યો. ૧૫૮૭ ના એપ્રિલના આરભમાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય કેડીઝના જંદરમાં પેહું અને ઇંગ્લંડ પર હુમલો કરવાને નકાં કરેલાં વહાણો પર તૂટી પડ્યું. એમાંના કેટલાક તો તે વખતે જે મોટામાં મોટું ૬૬ મજબુતામાં હતું તેવા કદનાં હતાં. એક ૧,૫૦૦ નદનનું, બીજું ૧,૨૦૦ દનનું અને બાકીનાં કેટલાંક ૧,૦૦૦ અને ૮૦૦ દનનાં હતાં. ટૂંકે અંધું મગીને ૧૭,૦૦૦ દનનાં વહાણોના તેમાંના સર્વ પદાર્થ સહિત નાશ કીધો. જે રાત અને એક દિવસ સુધી તેણે પોતાનું દામ મારી રાખ્યું, એટલે રૂપેનના લડાઈનાં વહાણોમાં તગીએ કે બાલુએ બાકાં પાડ્યાં, તેને તૂટી લીધાં, ખાકી કીધાં. અને બાગી મૂક્યાં. તેણે એ જંદર છોડ્યું તે પહેલાં ૧૫૦ વહાણો બગતાં હતાં અને કેડીઝની દિવાલો અને રિસાઓ ઉપર તેના ચળકતા ભડકાનો પ્રભાવ પડેલો હતો.

ઇંગ્લંડ પાછા ફરતાં રસ્તામાં ડ્રેકે બીજાં ૧૦૦ વહાણુ કબજે કરી તેનો નાશ કીધો, તેમાંનો થોડો માલ લીધો અને ખલાસીઓને કેદ કીધા. વળી તેણે અસાધારણ મૂલ્યના મલથી બનેલું એક મોટું સ્પેનનું ઝાઝ પકડ્યું. એ પણ તે પેતાની સાથે ઇંગ્લંડ લઈ ગયો. તેણે કબજા કીધું કે મેં કંઈ ભારે પરાક્રમ કીધું નથી, અને સ્પેનનાં બેહુદ બાળ અને ભારે તૈયારીઓ વિષે તેણે સરકારને ચેતવણી આપી. તેણે કહ્યું, “થોડા વખતમાં શસ્ત્ર અને ખોરાક સહિત સારી પેકે સજ્જ થઈ ૪૦,૦૦૦ માણસ આપણા દેશ તરફ આવશે અને તેમની સામા થવાનાં સાધન તૈયાર કરવા ઇંગ્લંડ જેટલો ઉદ્યોગ કરશે તેટલો ઓછો છે.”

નોકાસાધનને અજમ્ય બનાવવા ફિલિપે જેટલા બન્યા તેટલા ઉપાયો કીધા. તેણે એ નોકાસૈન્યની પાછળ લગભગ ૫૦,૦૦૦ ડ્યુકેટ ખર્ચ્યા હતાં, તે ઉપરાંત ૨૦ લાખ ડ્યુકેટ અણીને વખતે વાપરવા તૈયાર રાખ્યા હતા. એ નોકાસૈન્ય ૧૩૬ વહાણનું બનેલું હતું. તે સમય સુધીમાં જે વહાણો બંધાયા હતાં તેમાં આ અતિશય મોટામાં મોટાં હતાં. તેમાં ૩૦,૦૦૦ સ્પેનિશ પાળા અને નાવિકો, પવન ન હોય ત્યારે વહાણોને હલેસાં મારવા ૨૦, ૦૦૦ શુલાઓ, અને ધર્મવિચારણ સભાના ૯૦ મહવાસીઓ ધર્મશુરઓ, અને વિશ્વાસુ પુરુષો હતા. આ મોટા સન્ય ઉપરાંત એ નોકાસૈન્યને મદદ કરવા ઈસારો મળે કે તરતજ વહાણુ પર ચઢી બેસવાને તૈયાર ૩૦ હજાર માણસના લશ્કરની સામા અંગ્રેજી નાવિકોને બાથ લીડવાની હતી. નોકાસૈન્ય ઇંગ્લંડ તરફ જવા નીકળ્યું તે પહેલાં આચાર્યવર્મા ૫ માં સિફ્ટરેસે તીવ્ર આજ્ઞાપત્ર પ્રસિદ્ધ કીધું. તેમાં એલિઝાબેથના પર તું અતીરસ છે ને રાજ્યને બીનહકે પચાવી પડી છે એવાં વહોમત મૂક્યાં. ફિલિપને ખ્રિસ્તધર્મ રક્ષકનો ઇલકાળ આપી એને રાજ્ય વિધિપૂર્વક આપ્યું અને એવો હુકમ કીધો કે “એ રાજ્યને રોમના ખંડિયા રાજ્ય તરીકે તમારા અધિકારમાં રાખવું.” હવે ઇંગ્લંડને તાણે કરવાને સર્વ સામગ્રી તૈયાર થઈ અને અજમ્ય નોકાસૈન્ય ચાલતું થયું.

૧૫૮૮ની ૨૯ મી જુલાઈએ લિઝડે બ્રિશરથી દૂર પહેલાં વહાણો નજરે પડ્યાં. ઘણા વખત થયાં તેની આશા રાખવામાં આવી હતી. લિઝડેથી ફાદમાઉથ, ડાઈમન, ગ્રિબિન અને રેમ બ્રિશરો સુધી દિવાદાંડીના

ભયસૂચક ભડકાઓ પ્રકાશ્યા; શત્રુ નજરે પડે એટલા પાસે આવ્યાની ખબર પ્લિમથમાં આવી ત્યારે ડૂક સોળતીઓ સાથે દડાનો ખેલ રમતો હતો; પણ સાંજ પડી તે પહેલાં ૬૦ ઉત્તમ ઇંગ્રેજ વહાણુ શત્રુની સામા થવા પ્લિમથ ખંદરમાંથી ખસેડવામાં આવ્યાં. તેઓ ઇંગ્લંડની ખાડી આગળ ગયાં. ખીન્ને દહાડે થયો ત્યાંસુધી તેઓ ગંગાવર રુપેનિશ વહાણુને ધુમસમાં જોઈ શક્યા નહિ. એક ખીન્ને દિવસ ગયો એટલે તેમને પરસ્પર સમાગમ થયો.

ઇંગ્લંડના નૌકાસૈન્યના અધિપતિઓ ડૂક, હુલ્કિન્સ, અને ક્રાબિશર હતા. તેઓમાં સંપૂર્ણ શાન, કસાયલી સહનશીલતા, કૌશલ્ય, અને પરાક્રમ હતા. તેઓએ સર્વ પ્રકારનો ભય જોયો હતો અને તે પ્રસંગે દેશના રક્ષકને અર્થે દરેક પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવા તત્પર હતા. પ્રથમ યુદ્ધમાંજ તેમની સત્તા જણાઈ આવી. તેઓએ પોતાનાં વહાણુ શત્રુના વહાણુથી પર્વનની દિશાએ રાખ્યાં, શત્રુઓ પર તોપોનો માર ચલાવ્યો અને ઇચ્છામાં આવે ત્યારે શત્રુના હાથમાં ન આવે એટલે દૂર નાસી જતા. નાનાં નાનાં અંગ્રેજી વહાણુ જેમ ધારે તેમ સહેલથી ખસેડતાં હતાં, તે રુપેનનાં ભારે, મુશ્કેલાઈથી ખસેડાય એવાં, ઝાઝની આસપાસ ફરતાં અને જેમ ચાલતાં તેમ રુપેનનાં વહાણુમાં તેમાંથી ગોળાનો બહાર કરવામાં આવતો. રુપેનિઅર્ડ લોકોની ઇચ્છા અંગ્રેજ લોકોની સાથે સામાન્ય યુદ્ધ કરવાની હતી, પણ અંગ્રેજી લોકોએ તેમ કરવા હીંમ્મ નહિ. તેઓ શત્રુઓના પર માત્ર માર ચલાવતાં અને તેઓ નાસતા કે તેની પાછળ ધસતા. આ પ્રમાણે દોડતાં કિનારે કિનારે પ્લિમથ છોડીને ગયા ત્યાંસુધી યુદ્ધ ચાલ્યા કીધું, પણ પ્લિમથ આગળથી અંગ્રેજી વહાણુની મદદે વહાણુ અને માણસો આવ્યાં. રાત પડી ત્યારે દિવાદાંડીમાંથી ભયસૂચક ભડકા પ્રકાશવા માંડ્યા કે યુદ્ધ ક્યાં ચાય છે તેની હમેશ ખબર પડે. રુપેનિઅર્ડ લોકોનાં વહાણુ માંહામાંહે અથડાયાં અને એક વહાણુને એક ફ્લેમિંગે તોપને ગોળે ઉડાવી મૂક્યું. અન્ય નૌકાસૈન્યનો પૂજાગ રક્ષણ કરનારે એક વહાણુ અશક્તિમાન થયું, અને રાત પડી ત્યાંસુધી ક્રાબિશર હુલ્કિન્સે, તેના પર તોપનો માર ચલાવ્યો, પણ ખીન્ને દહાડે સવાર થઈ ત્યાંસુધી તે ડૂકના હાથ નીચેના 'રિવેન્જ' નામના વહાણુને તાળે થયું નહિ.

રુપેનનું નૌકાસૈન્ય ડેવન અને ડોર્સેટને કિનારે ઘસીને યુદ્ધ કરતું હતું અને ઇંગ્લંડનું નૌકાસાધન તેમની પાછળ પડતું હતું, ત્યારે જમીન પરના લોકો અતિશય ચિન્તાથી જોતા હતા. દરેક નાના ખંદર આગળથી તેઓ ગયા તે દરેક ખંદર આગળ, ડાર્દમાઉથ, ટીનમાઉથ,

અને વીમાઉથ આગળ, એ યુદ્ધમાં ભાગ લેવા માણસ અને ખોરાકથી ભરેલા મછવાઓ નીકળી આવ્યા અને નાનાં વહાણો, તેમાં ઘણે ભાગે વેપારી વહાણો, તેમની મદદે દરીઆમાં ધસ્યા. સ્પેનનું નૌકાસૈન્ય પોર્ટુગેઝ બિલ અને એન્ટ આલ્બન ભૂશિરની વચ્ચેના ઉપસાગરમાં પહોંચ્યું એટલે પવન ધસાન તરફનો થયો અને હવે સ્પેનિઅર્ડ લોકોનાં વહાણુ અંગ્રેજી વહાણુથી પવનની દિશામાં આવ્યાં. અંગ્રેજ લોકોએ વહાણુની દિશા ફેરવી સમુદ્ર તરફ ચલાવ્યાં, પણ તેમના પર સ્પેનિઅર્ડ લોકોએ તરતજ તૂટી પડી ખૂબ જોરથી હુમલો કર્યો. અંગ્રેજ લોકોનાં વહાણુમાંથી એક પછી એક તેમની સામું થયું; પણ સ્પેનિશ લોકો હમેશ હુમલો કરતા અને હમેશ નાશી જતા પ્રતિપક્ષીઓને સામાન્ય યુદ્ધમાં રોકવા ક્ષમી શક્યા નહિ કે તેમનાં વહાણુમાં પ્રવેશ કરી હુમલો કરી શક્યા નહિ. આ પ્રમાણે તોપની ગર્જના કિનારા તરફ ગઈ. એક પછી એક યુદ્ધ થયાં પણ એકે પરિણામકારક થયું નહિ.

સ્પેનિશ નૌસાધન કલેના નાંગરણુ તરફ જતાં રસ્તામાં વાઈકિ ટાપુ આગળ થઇને ગયું. કિનારેથી માણસ અને ખોરાકની મદદ મળી તેથી અંગ્રેજી નાવિકો પણ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે ગયા. તેઓ લૉડ્ હેન્રિસીમાર અને તેની ૧૬ માણસની ટુકડી ડબ્લનેસ અને ફ્રાન્સેટોનની વચ્ચે હતી તેમની સાથે ભેગા થવાની વાટ જોતા હતા. તેમની સાથે ભેળું થયું કે અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય કલે આગળ ગયું અને ત્યાં તેને સ્પેનિશ નૌસાધન અર્ધઅંધારમાં નાંગરેલું માલમ પડ્યું. સ્પેનિશ નૌકાસૈન્ય નેધર્લેન્ડમાંથી ૩૦ હજાર હથીઆરખંધ અતુલવી શસ્ત્રોની વાટ જોતું હતું. એલેક્ઝેન્ડર ફ્રાન્સેસ નામનો અતિ થરો સ્પેનિશ સરદાર તમામ સ્પેનના લશ્કરને ઇંગ્લેન્ડની રાજધાનીમાં વિજયનો ડોકા કરી લઇ જવાનો હતો. પણ સ્પેનિશ નૌસાધન લશ્કરની વાટ જોતું હતું તે નકાર્યું હતું. ડચ અને બ્રિટાનના નૌસૈન્યોએ એકઠાં થઈને નેધર્લેન્ડનાં સધળાં બંદરો રોક્યાં અને તેથી એક નાની હોડી પણ સાંધી જવા પામી નહિ.

અંગ્રેજી નૌસાધનના સરદાર લૉડ્ હાવર્ડ્ જુદી જુદી ટુકડીના સરદારોને મસલત કરવા બોલાવ્યા. હવે સ્પેનિશ નૌસાધન પર હુમલો કરવાનો સર્વોચ્ચ નિશ્ચય કર્યો તે સમયે મધ્યરાત્રી થઈ હતી. દરીઆમાં પાણી કાળાં દેખાતાં હતાં અને દૂર ગર્જના સંભળાતી હતી. તરતજ સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો ભરેલાં છ વહાણો શત્રુઓના વહાણુ તરફ મોકલવામાં આવ્યાં. સ્પે-

નિઝરડામાં એકાએક અતિશય ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ. સમગ્ર નૌસાધનમાંથી પો-
કાર થવા માંડ્યો. દરેક દોરડું કાપી નાંખવામાં આવ્યું, અને વહાણો ધસડાવા
માંડ્યાં. મોટાં મોટાં ઝાઝો એક બીજા સાથે ઝુંચવાયાં. કેટલાંક સળગતાં
વહાણોથી બળી ગયાં. સ્પૅનિશ નૌકાસાધનમાંનું મોટામાં મોટું અને
અતિ સુંદર 'કંપિટના' નામનું વહાણ ધસડાતું ધસડાતું કિનારે ગયું અને તેને
ફ્રેન્ચ લોકોએ લઈ લીધું. સવાર થઈ ત્યારે સ્પૅનિશ નૌસૈન્યમાંના થોડાંક
વહાણો નબળાં થઈ નકામાં પડી ગયાં, પણ ઘણાં ભાગ દરીઆમાં ચાલતો ધયો
અને નેઘ્રલ્લાંડનાં બંદરો તરફ જતો દેખાયો. અંગ્રેજ લોકો નાંગર ઉપાડી
તેમની પાછા પડ્યા. તેઓ સ્પૅનિશ નૌસાધનને ગેવેલાઈન્સધી દૂર મળ્યા
અને તરતજ તેમણે તેના પર હુમલો કર્યો. તેઓએ મોખરાની દુકડી તોડી
અને સ્પૅનિશ સેનાપતિના વાવટાવાળાં વહાણો પર હુમલો કર્યો. તેમણે ગો-
ળીના બારથી તેમાં ખૂબ ગાળડાં પાડ્યાં, તેના સડ અને દોરડાંના ફાડી કાપણે
કાપણા કર્યા અને તેને નૌસૈન્યના કુખ્ય ભાગ તરફ હડસેલી મૂક્યાં. તેમનાં
ચાર વહાણો એક બીજા સાથે અથડાઈ ભાંગી ગયાં. અંગ્રેજ લોકોએ ૭
૭ કલાક યુદ્ધ જારી રાખ્યું, પણ સ્પૅનિશ લોકોના પાસે આવવાના ધ્ર-
યાસને હમેશ નિષ્ફળ કર્યો. યુદ્ધ પૂરું થયા પહેલાં ત્રણ સ્પૅનિશ વહાણો
ડૂબી ગયાં, અને બીજાં ઘણાં ભાંગી જઈ નકામાં પડી હુલ્લાંડની નાશ-
કારક રૈતીની ખડક તરફ તણાતાં ગયાં. સોળ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્પૅનિશ
વહાણોનો નાશ થયો અને ચારથી તે પાંચ હજાર સુધી થોડાઓ મરી ગયા,
પણ અંગ્રેજ લોકોનું એક પણ વહાણ નાશ પામ્યું નહિ અને સોથી
વધારે થોડાઓ મરણ પામ્યા નહિ.

હવે પવન ખૂબ જોરથી વાતો હતો અને વહાણોને રક્ષિત બાણથી
વિરુદ્ધ કિનારે ધસડી લઈ જતો હતો. એ જોઈને સ્પૅનિશ નૌસાધનના
અધિપતિ મેડિના સિડાનિઆએ પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો. પછી
અજાણ્ય નૌકાસૈન્ય વાયવ્ય કોણ તરફ ખુદા સમુદ્રમાં તણાયું. લૉડ' હા-
વડ' તેમની પાછળ થોડું અંગ્રેજી નૌસૈન્ય લઈને ગયો અને બાકીનાં વહા-
ણોમાં દારૂગોળા ખુટ્યા હતા તેથી તે થોડું નદી તરફ ગયાં. એક બયંકર
પવનનો સપાટો નીકળ્યો. દક્ષિણ તરફનો પવન ચાર તૂતકના સ્પૅનિશ વહા-
ણોને શીતળ, બયંકર, અને અત્રકીન ઉત્તર સમુદ્ર તરફ તાણી લઈ ગયો.
હાવડ' ફ્રાન્સના અખાત સુધી તેમની પાછળ ગયો. તેથી વધારે તેમની
પાછળ જવું નકામું હતું. રાત્રીઓ પવનની સત્તામાં આવ્યા-હતા નબળાં પડેલાં

વહાણો એક પછી એક ફૂંચી ગયાં. તેઓ એકએકથી દૂર તથા છ ગયાં. કેટલાંક નાવેના ખડકવાળા કિનારા પર અચ્છાદિ ભાંગી ગયાં. તેઓ દક્ષિણ તરફ વહાણો હંકારી શક્યા નહિ. ઇંગ્લંડની ખાડીમાં થઇને જવાનો રસ્તો રોક્યો હતો. તેઓથી સ્કૉટ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડના પશ્ચિમ કિનારાની આસપાસ થઇનેજ રહેન જવાય એમ હતું, પણ એ રસ્તે વહાણો હંકારવાં એ ઘણું ભયંકર હતું. પશ્ચિમ સમુદ્ર પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવામાં ઘણાં રૂપનિશ વહાણો સ્કૉટ્લેન્ડ અને આર્કની દ્વીપ ઉપર અથવા તો સ્કૉન્ડના અને પેન્ટલેન્ડના અખાતની ભયંકર રેલમાં ખડકમાં ભાંગી ગયાં.

૫મી એકવાર પશ્ચિમ સમુદ્રમાં આવ્યા એટલે હેલ્થિડીસ અને સ્કૉટ્લેન્ડની પશ્ચિમના ખડકવાળા ટાપુઓ આગળનાં જેખમો વટાવવાનાં હતાં. વહાણો હંકારવાની રત જતી રહી હતી અને તોફાનને વખતે પશ્ચિમ તરફથી મોળાં ભયંકર જીરસાથી આવે છે. સ્કૉટ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડના કિનારાઓ ભાંગેલાં વહાણોના કટકોઓથી છવાઈ ગયલા માલમ પડ્યા. દુઃખનો વૃતાન્ત કહેવાને થોડાજ રૂપેનિશ્ચઈ લોકો જીવતા રહ્યા. માત્ર કિનારા ઉપર ભાંગેલા વહાણોના ધસપાસલા લાકડાના ઢગલાથીજ કેટલાં બધાં વહાણોનો નાશ થયો તે જણાઇ આવતો હતો. તોપણ એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે અધિપતિ આર્કવેન્ડના મોટા ચાર તૂટકવાળા વહાણો સહિત ૩૮ રૂપેનિશ વહાણો આયર્લેન્ડના કિનારા પર ભાંગી ગયાં. તે પરનો લગભગ દરેક આદમી નાશ પામ્યો. બાકી રહેલું રૂપેનિશ નૌસાધન નાશની સ્થિતિમાં રૂપેન પાણું કર્યું. વહાણોને એટલું બધું તુકસાન થયું હતું કે હવે પછી ઉપયોગ માટે ખીલકુલ નકામાં થયાં હતાં. *

ફિલીપે આતું નૌસાધન મોકલવાનું સાહસ કદી ફરીથી કર્યું નહિ. તો-

+ એક વહાણ વાવાઝોડથી બાંગેલી ટેકરીની કરેલીથી થયલા ફેર નામના દ્વીપ ઉપર અચાઈ બાંચું દોચ એમ થયય છે. તેમાંના કેટલાક ખદાસીઓ ખમ્યા હશે, કેમકે આજ પણ એ દ્વીપવાસીઓમાં રૂપેનિશ લોહીનો અંશ લેવામાં આવે છે.

* જો નાવિકોએ બહાદુર બચાવ ન કર્યો હોત તો રૂપેનિશ નૌસાધને જય મેળવ્યો હોત એ સંભવિત હતું. જેમ હાલ છે તેમ તે સમયે પણ દેશના રદાણાં ઉત્તમ સાધન નૌસાધનજ હતું. એવિઝામેય રાણી પાસે આતું લરકર નહોતું, તેમજ યુદ્ધના પ્રસંગને માટે રાખેલું લરકર પણ નહોતું. તે માત્ર ૪,૦૦૦ એવિઝક સૈનિકો જમાવી રાણી વિલ્હરીમાં આ મુકીલર સૈનિકોને મળી તે પહેલાં તો રૂપેનિશ નૌસાધન હારી ગયું હતું, અને નજીક પડી ઉત્તર સમુદ્રમાં

પણ પોતાના અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે વ્યવહાર જારી રાખવાને માટે તેમજ સ્વદેશ આપતાં સુવર્ણથી લહેલાં વહાણોને જળવવા માટે નૌસૈન્ય ટકાવી રાખવાની તેને જરૂર હતી. ઇંગ્લંડ અને હૅલ્લંડ સ્પૅનની સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું હતું તેથી એ દેશોનાં નૌસૈન્ય વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો યતી હતી. જે સુવર્ણથી ફિલિપ ઇન્ડિઝ અને હૅલ્લંડના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવા તેમની સામા યુદ્ધ ચલાવતો હતો તે સુવર્ણ તેની પાસેથી લઈ લેવા સારૂ ઇન્ડિઝ અને હૅલ્લંડના નાવિકો સ્પૅનનાં મોટાં ચાર તુતકનાં સુવર્ણથી બરપૂર વહાણોને તાક્યા કરતા હતા.

ઇન્ડિઝના સમુદ્રવીરોએ ધણાં પરાક્રમનાં કામ કીધાં છે. દાખલા તરીકે એલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં ઉપનૌકાધિપતિ સર રિચર્ડ ઍન્વિલે જે હેલ્લું યુદ્ધ કર્યું તે વિષે વિચાર કરો. સ્પૅનિશ લાપ્સાટાના નૌસૈન્યને માર્ગમાં અટકાવવા તેને એઝોર્સ મોકલ્યો હતો. સ્પૅનના રાજા ફિલિપને આ સાહસની ખબર પડવાથી એ પ્રયાસ નિષ્ફળ કરવા અને સુવર્ણથી બરપૂર વહાણોને બંદરમાં લાવવા તેણે પક વહાણનું બનેલું જળવાન નીસાધન મોકલ્યું. બંને પક્ષનાં નૌસૈન્યો સામસામાં ચર્ચા. તેમાં ૬ ઇન્ડિઝનાં વહાણો અને ૫૩ સ્પૅનનાં હતાં. સ્પૅનનું ચડીઆતાપણ એટલું બધું હતું કે હૅલ્લંડ હાવડની સરદારી નીચેનાં પાંચ અંગ્રેજી વહાણોને યથુવશ થવાની જરૂર પડી. 'રિવેન્જ' નામના જે જૂના વહાણમાં સર ક્રાન્સિસ ડુકે સ્પૅનના અજાણ્ય નીસાધનની સામા ઇન્ડિઝની ખાડીમાં યુદ્ધ કીધું હતું તે 'રિવેન્જ'માં સર રિચર્ડ ઍન્વિલ ટક્યો રહ્યો હતો. તે યત્રુને ચરણ થયો નહિ, તે આખા સ્પૅનિશ નૌસૈન્યની સામા ટકી રહ્યો.

તેની પાસે માત્ર ૧૦૦ જ માણસો હતાં, પણ તે તેના જેવાજ શૂરા હતા. ખાર કલાક સુધી સ્પૅનિશ્ન લોકોએ આ નાશને માટે નિર્મેષા વહાણમાં દાડગોળાનો માર ચલાવ્યા કીધો. તેઓએ તેની અંદર પંદર વાર પ્રવેશ કીધો, પણ તેમને દ્રઢ ધીર્યથી પાછા હાંકી કાઢ્યા. સર રિચર્ડ બે વાર ધાયલ થયો. તેને નીચે લઇ ગયા અને તેને માથામાં ખીજ ગોળી ચાગી અને જે સત્તરેય તેના ધાને પટીઓ મારતો હતો તે તેની પાસેજ ગોળી

પરણ્યું હતું. અંગ્રેજ નૌકાસૈન્ય સ્પૅનિશ નૌકાધનમાંનાં ચેદાઓને ઇન્ડિઝમાં ઉતરતાં ન અટકાવી સક્યું હોત તો તે લોકોએ હેડન સહેર છૂટવા ધારું હતું તે તેમને હાથ આવ્યું હોત. આ પ્રમાણે ઈન્ડિઝનું રક્ષણ માત્ર નાવિકો-એજ કીધું છે.

વાગવાથી મરણ પામ્યો. આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં તેણે એવી સલાહ આપી કે શત્રુને તાબે થવા કરતાં વહાણને ડુબાવી દેવું; પણ ધણીખરા ખલાસીઓ એ મતની વિરુદ્ધ થયા અને ‘રિવેન્જ’ પરથી શરણે થયાના ચિન્હ તરીકે નિશાન ઉતારવામાં આવ્યું. એ એકલાજ વહાણને હજી સુધી સ્પેન્સિઅર્ડ લોકોએ લીધું હતું. પણ સઘળી બાબુથી વાગેલી ગાળાથી તે એટલું બધું નુકસાની થયું હતું કે તેને તરવું રાખી શકાયું નહિ, અને તે એ દિવસમાં ડૂબી ગયું.

આ પરાક્રમી પુરુષનું મોત એની જીંદગીના જેટલુંજ ઉત્તમ પ્રતિબું હતું. એણે કહ્યું, “ હું રિચર્ડ એન્વિસ આનંદી અને શાન્ત મનથી મરણ પામું છું, કારણ કે જેવી રીતે ખરા યોદ્ધાએ પોતાના દેશ, રાણી, ધર્મ, અને કીર્તિ માટે પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ તેવીજ રીતે મેં મારું જીવન પૂરું કર્યું છે. જેવી રીતે દરેક પરાક્રમી યોદ્ધાઓની વર્તવાની ફરજ છે તેવીજ રીતે વર્તવાની છેલ્લી કીર્તિ પાછળ મૂકી મારો આત્મા શરીર-માંથી ખુશીથી જાય છે.” આ પ્રમાણે બહાદુર સર રિચર્ડ એન્વિસ મરણ પામ્યો.

સત્તા અને વેપાર સાધારણ રીતે સાથેજ જોવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ દેશનો વેપાર જતો રહે છે, ત્યારે તેની સત્તા પણ જતી રહે છે. અને તે પરસ્પર આધાર છે. અર્વાચીન સમયમાં પહેલું મોટું વેપારી રાજ્ય વેનિસ-નું હતું. હાલ એ શહેર ગરીબ સ્થિતિમાં છે તોપણ એન્ડ કુનાસની બાબુ તરફ જે મોટા રોનકદાર મહેલો રહ્યા છે તે એની પૂર્વની સ્થિતિ દર્શાવે છે. લેપેન્ટોના મુઠ્ઠા પછી વેપાર એથી પણ વધારે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો. પછી દક્ષિણ તરફ વેપારનું મથક જીનોઆ થયું, અને હિત્તર તરફ જર્મનિના હિન્સ શહેરો થયાં. જ્યારે હૅલ્ડ રાહિન નદીના કાંઠામાંથી લાગ્યેજ બહાર નીકળવા પામ્યું હતું તે વખતે પણ વિસ્તારમાં નાનો પણ બેહજીઅમ દેશ યૂરોપમાં મોટામાં મોટી પેદાશવાળા દેશોમાંનો એક હતો.

પણ ૨ જ ફિલિપના રાજ્યમાં આદવાની ફરતાથી બેહજીઅમના વેપારનો નાશ થયો. સ્પેનનું રાજ્ય અત્યારસુધી નરી ડુનીઆ, જર્મનિ, ઇટલિ, અને નેધર્લેન્ડના પર ભુલમ ગુજારતું હતું, તે યૂરોપમાં દાસ્યપાત્ર થયું. હૅલ્ડ તેને દરાવ્યું, અને તેના વહાણોને નસારી મૂક્યાં. હૅલ્ડ વેપારનું મોટું મથક થયું અને સ્પેનનો વેપાર ધીમે ધીમે નિયમિત રીતે મંદ થયો અને તે છેવટે આપણે હાલ જોઈએ છિયે તેવો ગરીબ દેશ થઈ ગયો.

હોલંડની પછી ઈંગ્લંડ પણ વેપારમાં આબાદ થયું એ બંને દેશના લોકો એકજ વંશમાંથી ઊતરેલા નાવિક લોકોને હુનીઆના ઇતિહાસમાં તેઓએ એક નવોજ નામાંકિત સમય આરંભ્યો. વહાણો, સંસ્થાનો, અને વેપાર, એ તેમનું નિત્ય વ્યવહાર હતું. તેમણે નવા દેશો વસાવ્યા, અને હુનીઆમાં જુદે જુદે સ્થળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. ફ્રાન્સ, સ્પેન, હોલંડ, અને ઈંગ્લંડ સર્વે દેશોએ ઉત્તર અમેરિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં; પણ સર્વેનાં સ્થાપેલાં સંસ્થાનોમાંથી બાકી રહેલાં હાલ જોવામાં આવે છે, તેપણુ ઈંગ્લંડનાં ખીબા બધા દેશો કરતાં વધારે છે. કેનેડા, ઉત્તર અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિઆ, ન્યૂઝિલેન્ડ, કેપ ઓફ ગુડ હોપ, અને ઇન્ડિયાના ટાપુઓમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે, અને એક ખીબા સેકામાં એ હુનીઆમાં સર્વથી વધારે સ્થળે બોલાતી ભાષા યશે. આ સધળું વહાણુ અને નાવિકોનું પરિણામ છે.

યુરોપનાં રાજ્યમાં ઉચ્ચપાયાલ ઉત્પન્ન કરે એવા મેટા ગુદના દર્મિ-માનમાં નેપોલિયને યુરોપનાં તમામ બંદરો રોકી એકમાં અંગ્રેજી વહાણોને દાખલ થવાં દીધાં નહિ. ઇટલિમાં નેપોલિયને ફ્રાન્સમાં ફ્રેન્ચી, સ્પેનમાં કેટીજી, હોલંડ, ડેન્માર્ક અને જર્મનીના અને કિનારાની આસપાસ, બ્રાહ્મિક સમુદ્રમાં ડેન્ડિગ સુધી તમામ બંદરો રોકવામાં આવ્યાં. નેપોલિયન અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યને ધિક્કારતો હતો. પણ તે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં ધકકે તેની પાછળ પડ્યું અને એને એબ્રુકર આગળ પકડ્યો. તેણે બેલ્ગિયમ આગળ એનાં સપાટ તળીઆનાં વહાણોનો નાશ કરીધો, અને અનેક યુક્તિઓ નિષ્ફળ કરવા કોરના, ટોરીસ વીડાસ, અને બેદલઅમમાં લશ્કરો ઉતાર્યાં. નેપોલિયન અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યે કીધેલા ગુસ્સાનું વેર લેવા કદી ચૂક્યો નહિ.

તેપણુ અંગ્રેજી નૌકાસૈન્યે પોતાની સત્તા સર્વત્ર જતાતી આપી. તેના અધિપતિઓ ધણા યશ્વ હતા અને તેમાં સર્વથી યશ્વ નેપોલિયન હતો. તે અસાધારણ જુદિમાનુ પુરુષ હતો. તેની દષ્ટિ ખુલી હતી અને તે જે કામ કરતો હતો તે જુસ્સાથી કરતો હતો. તેને લાગ્યું કે ઈંગ્લંડની હયાતિ પણ જોખમમાં છે, અને તેનું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે અને કંતવ્ય છે. બ્યારે તે દરિયામાં રહેતો ત્યારે ઈંગ્લંડનાં સીપુરો પોતે સહીસલામત અને શાંત છે એમ ધારતા. તે રક્તિમાનુ અને યશ્વ નાવિક હતો એટલુંજ નહિ પણ તેના પરાક્રમી આત્મામાં દેશભક્તિની ગુદ જવાળા પ્રદીપ હતી, અને તેના ધર્મનો સાર હોમરના નીચે લખેલા શબ્દોમાં કહી શકાય:—

“ જન્મભૂમિ માટે લડવું એજ ઉત્તમ શુભ ચિન્હ છે. ”

તેનું જીવન એક કલ્પિત વાર્તારૂપ હતું. તેના દોષ પણ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ અને શુભના જેવાજ અદ્ભુત હતા; તોપણ તે દુનીઆમાં મહાન શુર પુરો-
માંને એક કહેવાશેજ. જે ઉદ્ધા શબ્દો તે બોલ્યો તે આ પ્રમાણે હતા:-
“ મેં મારું કર્ત્તવ્ય કીધું છે; હું તેને માટે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરું છું. ”

આપણા નાવિકો આપણા દેશમાંજ જેવામાં આવે એવા વિશિષ્ટ નાવિકો છે; અને જે નાવિક પ્રજા સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ વેપારને માટે ઇચ્છા ધરાવે છે, જેની ટેવ પર વેપાર અસર કરે છે, અને જે, દોષમાં ભરેલી નિ-
રાશી રહેવાથી એક ખાસ અને વિચિત્ર જાતની બની છે એવી ભાવિક પ્રજાની પરાપૂર્વથી આવી આવતી દંતકથાથી એ નાવિકોનાં લક્ષણ બંધાયેલાં છે. ‘સૂઠાકે’ જે સર્વ પુરોનાં ચિત્રો આપ્યાં છે તે ચિત્રસમુદાયમાં રૂક, મેન્વિલ્સ, કોલિંગવુડ, કે નેક્સનને માટે આપણા મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરે એવું એક ચિત્ર નથી. આપણા નાવિકો વિલક્ષણ પુરો છે અને તે આપણા દેશમાંજ જેવામાં આવે છે. સિવપૂર્ણમાં લૉડે સેન્ડને તેમનાં લક્ષણ વર્ણન કર્યું છે તે જુઓ. વેપારી નાવિકો યવાની કેળવણી લેનારા ડોક્ટર-
ઓની મોટી સંખ્યા સમક્ષ તે આપણુ કરતો હતો. તેણે કહ્યું, “પ્રથમ પંક્તિના અંગ્રેજ નાવિક થવું એ કરતાં શું ઉત્તમ ચર્ષ શકે ? અને અંગ્રેજ નાવિક-
કનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ પંક્તિનું ચાથી હોઈ શકે ? હું તો કહું છું કે તેણે વિશેષ કરીને પ્રામાણિક થવું જોઈએ, શુરા થવું જોઈએ, માયાળું હોવું જોઈએ, નબળા લોકો તરફ વિવેકી થવું જોઈએ, અને ઇશ્વર અને સ્વભૂમિ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવા નિશ્ચિત થવું જોઈએ. જે પુરો પોતાને માટે નહિ પણ આસપાસના લોકો માટે પ્રથમ વિચાર કરે છે, અને જેઓ કર્ત્તવ્ય કરી પરિણામને માટે ઇશ્વર પર વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ સર્વથી સુખી જીવન નિર્વહન કરે છે. એજ અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ વસ્તુપ્રાપ્તિ છે, એજ રીતે શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજ ચારિત્ર્ય બંધાયું છે.

મદારાજીજીએ નાવિક બાજકોને ઈનામ આપવાની જે ચરતો રાખી છે તે આ પ્રમાણે:-

ઉપરીએને આનંદથી આગ્રાવીન રહેવું, જાત્યાન્નિમાન અને સ્વતં-
ત્રતાપાત્રું ચારિત્ર્ય રાખવું, નિર્દેશ પ્રતિ દેશ રાખતી અને તેમનું રક્ષણ કરવું, અપરાધ લૂંટા કરતા તત્પર રહેવું, એને બીજાઓને સમજતી મનને

છોડાવી પોતાની તરફ લઈ લેવાની ઈચ્છા રાખવી, અને મુખ્યત્વે કરીને નિઃશંક ધર્મપરાયણતા અને દૃઢ સત્યતા રાખવી.

આવા વિચાર જો મનમાં આણી કાર્યમાં મુકવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનું નીતિવર્તન દરેક પ્રકારના જીવનમાં લગભગ પૂર્ણ કળાયે પહેંચે.

નાવિક વહાણ પ્રત્યે પ્રામાણિક રહે છે, અર્થાત્ તેને દૃઢતાથી વગગી અને ત્યાં લગણુ છોડી દેતો નથી. ભવને સમયે તેનો સર્વથી છેલ્લો લાગ કરનાર ટંડેલ હોય છે. વહાણ અમિ કે તોફાનથી જોખમમાં આવે ત્યારે ટંડેલ પ્રથમ તે માંહેની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને સહીસલામત રાખવા તરફ નજર રાખે છે, પછી ખીજાં માણસોની સહીસલામતી તપાસે છે, પછી પોતાના માણસોની અને છેવટે પોતાની. આવી સ્થિતિમાં સદગુણની ચેઠે હિંમત કાંઈ પણ પ્રકારના ઇનામની અપેક્ષા રાખતી નથી. સમુદ્રમાં કે જમીન ઉપર પોતાનો સ્તુતિવાદ થાય એમ નાવિક ઈચ્છતો નથી. 'મેં માત્ર માઈ કર્તવ્ય કીધું છે' એજ વિચારને નાવિક સર્વોત્તમ સ્તુતિ ગણે છે. ભયથી મનુષ્યને જ્યાંમાં જાંચા ગુણો દર્શાવી આપવાનો પ્રસંગ મળે છે. ધણાં માણસોના જીવ જોખમમાં હોય સારે તેને બચાવવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં મનુષ્યની આખર રહેલી છે. હિંમતવાન મનુષ્ય ભયનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી શકે છે, તોપણ તેથી તે ખીતો નથી, પણ મર્દાઈથી તેની સામા ટક્કર લે છે. જીવતાં જેવી શાંતતા તેનામાં હોય છે તેવીજ શાંતતાથી તે મોતને મળવા તૈયાર રહે છે.

રાજના વહાણનો ટંડેલ આખર સુધી વહાણ પર રહાના ધણા પ્રસિદ્ધ દાખલામનો એક રિઉ નામના સરદારનો છે. તેનું 'ગાર્ડિયન' નામનું વહાણ ભરે દરીએ હતું સારે ધુમસને વખતે જરૂરના તરતા કુચરામાં ધસડાયું. વહાણ ભાંગી જવાની તૈયારી હોય એમ લાગ્યું. તેમાંથી પાણી કાઢી નાંખવાને માણસોએ ખંબા ચલાવવાનું કામ ખીલકુલ અટક્યા વગર જારી રાખ્યું. તોપો, ખેરાકનો સંગ્રહ, છરાના ગોળા વગેરે જે કંઈ નાંખી દેવાથી વહાણ ફલકું ચવાનો સંભવ હોય તે સધળું વહાણ પરથી નાંખી દેવામાં આવ્યું. ખીલકુલ વિરામ લીધા વિના, બચવાની આશા વગર, ૪૮ કલાક કામ કર્યા પછી 'મજવાઓ' એવી ખૂમ પડી. રિઉના નોકરે તેને પૂછ્યું કે તમે ક્યા મજવામાં જવાના છો કે હું તમારી પાસે તેમાં બેસું. રિઉએ જવાબ દીધો કે 'હું તો વહાણમાંજ રહેવાનો છું. બનશે તો તેને બચાવીશ, અને ન ચાલતાં જરૂર પડશે તો તેની સાથે ફૂજી જઈશ.'

ચોડા ખશાસીઓ સાથે મજવાઓ ચાલતાં ચલા તે પહેલાં રિઉએ

દરિયાઇ મુકદ્દમા ચુકવનારી સભાને કાગળ લખ્યો, તેમાં તેને આ અકસ્માત
 બનાવની ખબર ટીકી, અમલદારો અને માણસોની વર્તણૂકનાં વખાણ કર્યા,
 અને છેવટે તેમની રજા માગી, કેમકે 'હવે આ દુનિયામાં મારો ધણા કલાક
 રહેવાનો કંઈ સંભવ દેખાતો નથી.' મજવાઓ હંધારાયા અને રિઉ આસરે
 અર્ધા ખલાસીઓ સાથે વહાણમાં રહ્યો. વહાણખરા મજવાઓ ડૂબી ગયા, પણ
 વહાણ ટકી રહ્યું. આઝ અઠવાડીયાં સુધી બહાદુરી ભરેલા ધૈર્ય અને વહાણ
 ચલાવવાની અતિશય ચતુરાઈથી 'ગાર્ડિયન' ને તરતું રાખ્યું. છેવટે તે ડચ
 મગરમચ્છ પકડનારાં વહાણને રસ્તે ચઢ્યું, અને એ લોકોએ તેને દોરડે વતી
 ધસડીને ટેબલ ઉપસાગરમાં પાછું હડસેલ્યું. પછી એ ટેબલ રિઉ કોપન-
 હોગનના હુકમો વહાણમાંથી બહાદુરીથી લડતાં મરણ પામ્યો.

પ્રમાણિકપણું અને કર્તવ્ય તે શું એ સમજવાની જોને ટેવ પડી હતી
 એવા સાધારણ વેપારી વહાણના ટેબલનો વળી બીજો દાખલો લો. અમે
 મહંમદ ટેબલ નોક્કીસ વિષે કહીએ છીએ. તેને ઝ્વેડ્સ્ટન નેપોલિયનના
 કરતાં પણ 'વધારે મોટો' પરાક્રમી ગણે છે, કારણ કે તેનું જીવન સ્વાર્થ-
 જીવિથી ખીલકુલ દૂષિત થયું નહોતું. તેની જીંદગીની મોટામાં મોટી બીના
 નીચે પ્રમાણે છે- 'નાર્થક્લીટ' નામના વહાણનો તે ટેબલ હતો અને તે
 વહાણ સ્વદેશ તથા પરદેશમાં વસવા ઇચ્છનારાઓની મોટી સંખ્યાને લઈને
 લાંડનથી હોબર્ટ ટાઉન જવાનું હતું. તેને ડચ્ચનેસથી દૂર નાંગરેલું
 હતું. રાત્રે અગીઆર વાગ્યા હતા અને ધોર અંધારું હતું. આવતાં જતાં વહા-
 ણોને ચેતવવા માટે વહાણમાં દીવા બળતા હતા. એજ સમયે તરતજ 'મ્યુ-
 રિસ્કો' નામનું રેવેનિશ વહાણ તેની જોડે અથડાવાથી તેના તળીઆમાં
 મોટું ખાકું પડ્યું. તે એકદમ ડૂબવા માંડ્યું. રેવેનિશ વહાણ ગોખરાના
 ને પાછલા ભાગની વચ્ચે ચડીને પાછું ફર્યું અને લગાર પણ મદદ આપવાનું
 કહા વગર ૩૦૦ થી વધારે માણસોને મરણ પામતાં મૃત્યુને જલદીથી
 સંટકી ગયું. ટેબલ નોક્કીસે બંબા ચલાવી પાણી કાઢી નાંખવાનો હુકમ
 કાઢ્યો અને બવનાં ચિહ્નો દર્શાવ્યાં. વહાણ ડૂબે છે એમ જ્યારે માલૂમ પડ્યું
 ત્યારે ઉતારઓમાં ધણે ગભરાટ પેદા થયો અને સ્ત્રીઓમાં અતિશય દુઃખનાં
 ચિહ્નો જોવામાં આવ્યાં. મજવાઓ નાંખવામાં આવ્યા અને અધિપતિએ હુકમ
 દીધો કે જૈરાં અને છોકરાંને એકદમ માંહે ઉતારવાં; પણ મજવામાં ઊતરવા
 માટે માણસોનો ખૂબ ધસારો થયો, અને નોક્કીસે હાથમાં પિસ્તોલ લઈને કહ્યું
 કે જે પહેલો મરદ જૈરાં છોકરાંઓને મજવામાં ઊતરતાં અટકાવશે તેને હું

ગોળીથી ઠાર કરીશ. એક મરદ આગળ ધસી આવ્યો. તેને પગમાં ગોળી મારી નિર્જળ કરવામાં આવ્યો. હવે યૌરાં છોકરાં માંહે બિતર્ય. બે મજવાઓ ઉતાડ્યોથી ભરપુર મધ હંકારાયા. વહાણુ જલદી નીચે જતું હતું, તેની આસપાસ મોજાં અથડાતાં હતાં, અને આખરે તે ડૂબી ગયું. તે પરાક્રમી ટડેલ વહાણુની સાથે ડૂબી ગયો. તેની સ્ત્રીનું લમ થોડા વખત ઉપરજ થયું હતું, તે તથા ખીજાં ૮૫ માણસો બચ્યાં. એ પુરૂષ વિશે એક કવિએ કાવ્ય રચ્યું છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“પોતાની તરતજ પરણેલી આનંદી સ્ત્રી, તેનું પ્રીતિસર્વસ્વ હતું, તેને મૃદાને તેણે દહતાથી સમુદ્રમાં ડૂબી જવું પશ્ચદ કીધું; કેમકે એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તે સમજતો હતો. અરે મારી પ્રિય જન્મભૂમિ ! તું આવા પુરૂષોને કેળવે છે ! હું એ જોઈને હર્ષનાદ કરું છું અને આનંદાશ્રુ નાંખું છું. તું એવાજ પુરૂષને હશેષ કેળવ, મારા પ્રામાણિક પુત્રનું કાર્ય સફળ કર.”

જ્યારે આસરે ચૌદ વર્ષ ઉપર બિસ્કેના ઉપસાગરમાં ૨૨૦ ઉતાડ સહિત ‘લેકન’ નામનું વહાણુ ડૂબી ગયું, ત્યારે આખા દેશમાં લોકોના મનમાં ધ્રોણ સંક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો. વહાણુમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે બોલે બરો હતો. ધણીજ ધીમી પવનની લહેર વખતે પથ્થુ ફરીઆનાં મોજાં તેનાં તૂટક પર અથડાતાં હતાં. તે વખતે વહાણુમાં આટલોજ બોલે ભરાય એવો નિયમ નહોતો. વહાણુના લોભીઆ માલિકોની સામા રિલમ્સોલે પોતાનું ધુલ્લ આરંભ્યું નહોતું. પણ ખલાસીઓમાં ૨૧ ખલાસીઓ કચ હતા અને તેમણે કામ કરવાની ના પાડી. તે ખલાસીઓ સિવાયના બાકીનાઓની તેમજ ઉતાડોની વર્તણૂક વખાણુવા લાયક હતી. વહાણુમાંના અતિથર. પુરૂષોમાં પ્રસિદ્ધ, શોકપર્વવસાથી નાટક* લખવનાર ૫ મો ગરદાવરા બ્રૂક હતો. તેણે વહાણુને તરતું રાખવા સર્વ સામર્થ્ય અજમાવ્યું. તેણે પાણી કાઢી નાંખવાના બંબા પર દહાડો ને રાત કામ કર્યા કીધું. તે ઉધાડે પગે, ટાપી વગર, માત્ર રાતું કિમ્બિઆના લોકો પહેરે છે તેવું ખમીસ, અને પાટલૂન પહેરી તૂતકો પર ફરતો હતો. તે એક બંબા પરથી બીજા બંબા ઉપર મોતને બચ રાખ્યા વગર કામ કરવા જતો અને આગબોટ ડૂબનાં પહેલાં ચાર કલાક અગાઉ એને છેલ્લો જોયો ત્યારે એ ધણા શાન્ત ચિત્તથી પોતાના સાથીના એક અર્ધદારને ટેકવીને ઉભો હતો. બચેલા ઉતાડમાંના એક એને

* ને નાટકનું પરિણામ શોકજનક હોય, જેને જોઈ હૃદય પરમરોડ પામે એવું કદાચરસપ્રવાન નાટક.

જોયો હતો. તેણે કહ્યું 'તેણે અદ્ભુત ઉદ્યોગ કીધો, અને ખર્ચ કહીએ તો એ વહાણમાંના કેઈપણ માણસના કરતાં વધારે બહાદુરીથી તેણે મહેનત કીધી હતી.

બિચારા વેપારી નાવિકોનો ટાઇ મિત્ર થતો નથી; એવા નિરાધાર પુરુષોનો પક્ષ એંચવાનું પ્લિમ્સોલને શી રીતે મન થયું તે વાત તેણે વર્ણવી છે. " એક પ્રસંગે તોફાની હવામાં મેં થ્રમ્સથી રેડક્રસ સુધી સફર કીધી હતી; હું સુભાગ્યે સરકારની દેખરેખવાળી જિતાડ્યોની આગબોટમાં હતો તેથી મારે જે મુકામે જવું હતું ત્યાં સહીસલામત પહોંચ્યો. પણ રસ્તામાં અમે ત્રણ ખડક પર અચ્ચાઈ ભાંગી ગયેલાં વહાણો પાસે થઈ ગયા અને એક ડૂબેલા વહાણના ડોલ જોયા. એવું બન્યું હતું કે એ વહાણમાંના ત્રણના ખલાસીઓ એકે એક મરી ગયા હતા. મારી સ્ત્રી મારી રાહ જોતી હતી અને તેનું મન લાખો વખત સુધી વાટ જોવાથી ભયંકર ચિન્તામાં હતું. તે પ્રસંગે મને આ ડૂબી મુએલા માણસોની સ્ત્રીઓ વિષે વિચાર આવ્યો કે એ બાપડીઓ તેમના સ્વામીને માટે વાટ જોતી હશે, પણ હવે તેઓ તેમને કદી પણ મળનાર નથી. તે દિવસથી આ અટકાવી શકાય એવા નૌકામંડળ વહાણના માલીકોના અતિથય લોભથીજ (વહાણમાં ખૂબ ભાર ભરવાથી) થાય છે તે અટકાવવા મેં મારો આત્મા, કાળ, અને દ્રવ્ય સર્વ અર્પણ કરી ઉદ્યોગમાં મગવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે આજ દિન સુધી હું ચલાવું છું. " પ્રજાના અન્ય વર્ગને કામદાથી જે રક્ષણ મળે છે તેજ રક્ષણ નાવિકોને પણ હાલ મળે છે ત્યારે પ્લિમ્સોલને એના કામમાં મદદ કરવાને જેની ઇચ્છા હોય તે બલે નીકળી આવે, પણ નાવિકોના રક્ષણનું કામ માત્ર આરંભવાની જ નહિ પણ પૂર્ણ કરવાની પણ શાખાથી તો હમેશાં એનેજ અવશ્ય મળશે.

પ્રુકીના લશ્કરના સેનાપતિ અને સીપાઇઓ વચ્ચે જેટલું સ્નેહબંધન રહે છે તે કરતાં તરીના લશ્કરના અધિપતિ અને તેના ખલાસીઓ વચ્ચે કદાચ વધારે સાધારણ સ્નેહબંધન રહે છે; કારણ કે તેઓ 'એકજ મજવામાં હોય છે.' તેઓ વચ્ચે વધારે નિકટનો સંબંધ હોય છે. તેઓ એક બીજાને વધારે સારી રીતે ઓળખે છે. તેઓ પરસ્પર વધારે પ્રીતિ રાખે છે. પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓ એક બીજાનો જીવ ઉઘારવા અદ્ભુત રીતે તૈયાર થાય છે. આ લખીએ છિયે ત્યારે અમારા જાણવામાં બે અગત્યજ જેવા વૃત્તાન્તો આવ્યા છે:—

‘ધિ ઇન્વિન્સિબલ’ નામની રાણીની આગખોટ ૧૮૮૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી એબુકર ઉપસાગર સુધી જતી હતી ત્યારે ‘આગખોટમાંથી એક માણસ પડી ગયો’ એવી ખૂબ આખી આગખોટમાં ફેલાઈ ગઈ. તરતજ બચાવને માટે બોયાં નાંખવામાં આવ્યાં. એન્જનો દેરવી નાંખ્યાં, અને વર્ણવી પણ સકાય નહિ એટલા થોડા વખતમાં મજબાઓ પાણીમાં નાંખવામાં આવ્યા. એ દર્મિયાનમાં પડી ગયેલો માણસ પાણી માપવાનો મરગ બહાર પાણીમાં હતો તેને પકડતો દેખાયો અને તેથી પાણીમાં ઘસ-સાયો. તેના હાથમાંથી મરગ છૂટી ગયો, અને કેવળ મુઝદાની પેઠે તે વહાણના પાછલા ભાગ તરફ તણાયો.

માન્ય એ. વ. ક્રિમેન્ડલ નામનો નૌકાધિપતિ તૂતક પર હતો, તેણે જોયું કે બચાવવામાં એક ક્ષણનો વિલંબ થશે તો આ રૂબતો માણસ નક્કી નાશ પામશે. ટોપી, ડગલો, ખુટ, અને જે સધળું તેણે પહેર્યું હતું તેવોને તેવોજ તે આગખોટ ઉપરથી પાણીમાં ફેંદી પડ્યો. જોઈએ તે કરતાં એક ક્ષણ પ્રથુ તે વહેલો પહોંચ્યો નહોતો; કારણ કે અતિશય પ્રયત્ન કરી જે ટેકાણે તે માણસ રૂપ્યો હતો ત્યાં તે પહોંચ્યો ત્યારે તેને તે પાણીમાં કેટલોક જાડો ગયેલો માસમ પડ્યો. તેણે રૂબકી મારીને તેને લગભગ મરી ગયેલો ખેંચી કાઢ્યો. તે અધિપતિ પાસે ભારે જાળે હતો તેથી તેને ખૂબ ધાક લાગ્યો અને તે માણસને પાણીની ઉપર રાખવાની તેને કંઈક મુશ્કેલ લાગી. પછી ઉપાધિકારી મૂર અને તે લુહારનો સોળતી કનિંગહામ બને તેની મદદે વહાણમાંથી ફેંદી પડ્યા, અને મજબાઓ આવી પહોંચવાથી ત્યારે માણસને માંહે ખેંચી લીધા અને સહીસલામત વહાણમાં લઈ લીધા. તે બચાવેલા માણસને લાગલોજ માંદા માણસની કેટડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેને તરત શુદ્ધિમાં આણ્યો, અને તે બહાદુર રક્ષણ કરનાર થોડો વખત આરામ લઈ તરતજ હતો તેવો તનદુરસ્ત થયો.

૧૮૭૮ ના નવેમ્બરમાં ‘મીડની’ નામના ફ્રેન્ચ વહાણના બળતા ખલાસીઓને બચાવવામાં ‘અન્નેએલા કલાઈ’ નામના વહાણના ટડેલ રાઈફ અને જૉન મેકિન્ટોશની વર્તણૂક આનાથી ઝોલી હિંમતવાળા કે સ્વાર્થાણુવાળા નહોતી. બેયોનીથી દૂર એડુર નદીમાં બે વહાણો પાસે પાસે હતાં. ‘મીડની’માં જૂમતૈલ (પેટ્રોલિયમ)* જરેલું હતું. કેટલુંક જૂમતૈલ સળગી જાયું, અગિયો પીપો ફાટી ગયાં અને તરતજ વહાણ સળગી ગયું. તૂતકમાંથી

* કેટલાક ખૂટકમાંથી નીકળતો શિપ્રદાહી પ્રવાહી પદાર્થ.

પાણી કાઢવાનાં ખાડાંમાંથી સળગતું જૂંમતેલ દરીઆમાં ગયું અને 'મીડની'ને તરતજ અગ્નિ ચારે તરફ વ્યાપી ગયો. કેટલાક ખલાસીઓ વહાણમાંથી ફેદી પડ્યા, પણ કેટલાક અગ્નિ અને પાણીના ભેવડા ભેખમથી ખીને માંહેજ રહ્યા.

'અન્નેબેક્ષા ક્લાર્ક'નો ખલાસીઓએ પીપો ફૂટ્યાં તેનો ભડાકો સાંભળ્યો અને અગ્નિની જવાળા હવામાં ખૂબ જાગી ગયલી જોઈ, આ બધાં છતાં જે માણસોએ બળતા ફ્રેન્ચ લોકોને બચાવવાનો નિશ્ચય કીધો. ટૂંકે જ શાપ્ મહવામાં ફેલો અને વહાણનો સુધાર મેકિન્ટોશ તેની પાછળ પડ્યો. તેઓ અગ્નિસમુદ્રમાં થઇને હલસાં મારતા મારતા 'ગોલ્ડની' તરફ ચાલ્યા. તેમનાં લુગડાં ભરમ થયાં; હાથ અને બાહુ બળી ગયા, પણ તેઓ તે વહાણ આગળ પહોંચ્યા અને ફ્રેન્ચ ખલાસીઓને બચાવી તેમને સહીસલામત પાછા 'અન્નેબેક્ષા ક્લાર્ક'માં લઇ આવ્યા. તેથી આપણી મહેનત સફળ થઇ એમ તેઓએ વિચાર્યું. આ ધણુંજ ભારે પરાક્રમ હતું અને એથી જાંચામાં જાંચા પ્રકારની આત્માર્પણવૃત્તિ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ જણાઈ આવી. આ પરાક્રમ કંઈ દ્રવ્ય માટે કીધું નહોતું કે કીર્તિ માટે કરવામાં આવ્યું નહોતું. માત્ર કર્તવ્ય સમજીનેજ, અને જેવી રીતે પોતાનાં આત્મા માટે પોતે પ્રયત્ન કરે તેવીજ રીતે બીજાને માટે કરવાનું ધારીનેજ, આ પરાક્રમ થયું હતું. પણ આ બેમાંના એક માણસે ઉદાર કૃત્યથી જીવનપર્યન્ત પોતાની જાતને ખરાબ કીધી તે જોઇને ધણે શોક ઉપજે છે. તે વહાણના સુધાર જોન મેકિન્ટોશના હાથ અને બાહુ એવા ભયંકર રીતે બળી ગયા કે પોતાના ધંધાનું કામ કરવાને તે બીજાકે અસમર્થ થઇ ગયો. તેને પોતાને ઘેર મેક્ટોશનામાં લઇ ગયા; અને ત્યાં આવજી હમણું તે મર્યાદા જીવે છે. એ તો ખરી વાત છે કે દરીઆમાં લેકિના જાન બચાવ્યા તેને માટે રાણી તરફથી પ્રથમ વર્ગનો ધાંડા * ધાંતુનો ચાંદ, ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી સોનાનો ચાંદ, અને લોર્ડસ તરફથી પણ એક ચાંદ તે ટૂંકેજ તેમજ વહાણના સુધારને આપવામાં આવ્યો. પણ હમેશને માટે અશક્ત થયેલો માણસ ચાંદ ઉપર પોતાની જીવિકા ચલાવી શકે નહિ. આવા પરાક્રમી વીરને આજીવિકાનાં સાધન પૂરાં પાડનાર 'શું' કાંઈ પણ નથી ?

અમેરિકામાં એક એના જેવોજ દાખલો બન્યો; પણ સુહાંએ તે માણસે જ્ય મેળવ્યો તે સમયેજ તે મરણ પામ્યો અને તેથી તેને આશ્રયને

* તાંબું, કલક, અને જસત એ ત્રણ ધાતુની બનેલી મિશ્ર ધાતુ.

માટે લોકોને વિનંતિ કરવાની જરૂર રહી નહિ. ઈરી સરોવરમાં એક આગળોટ આજતી હતી એવામાં તેમાં આગ લાગી. આગળોટમાં ૧૦૦થી વધારે માણસો હતાં. પૈડાં આગળ મેનડી નામનો માણસ કામ કરતો હતો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય દઢતાથી કીધું. ઉતારજોના છવ જયાવવા વહાણને જલ-દીથી કીનારે લઈ જવું એ તેનો હિંદુશ હતો. અગ્નિ વહાણમાં પ્રસર્યો અને છેવટે તેની પાસે આવ્યો. તેનાં લુગડાં બળી ખાખ થયાં. તે બચકર રીતે સળગી બેઠ્યો. પણ તેણે પોતાનું કામ છોડ્યું નહિ, તે પૈડાંને વળગી રહ્યો. આખરે વહાણને કીનારે પહોંચાડ્યું. માંહેના તો ૧૦૦ માણસો બચ્યા, પણ તે સુકાની મરી ગયો. શૌર્યથી બીજાઓના જન જયાવવામાં તેણે પોતાનો છવ જોયો.

હુમતા કે બળતા વહાણ પરના માણસો વોટરૂના જેવોજ મોટો જય મેળવી શકે. 'મર્ડનહેડ' x નામના વહાણ પરના ખલાસીઓ અને સીપાઈઓની ઉત્તમ વર્તણૂક કોને યાદ નથી? દક્ષિણ સમુદ્રમાં સેરાહ રેન્ડસ નામના વહાણ પરની ૫૪ મી પાયદળ દુકડીની વર્તણૂક પણ એથી ઓછી બહાદુરી ભરેલી નહોતી. 'આગ લાગી' એવી જૂમ વહાણમાં પડી કે તરતજ માણસો પોતપોતાની જગ્યાએ કામ કરવા મંડી ગયા, આગ પાસે જઈ હોલવવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. વહાણને જયાવવાને ધણામાં ધણું કરી સકાય એવું એજ હતું કે પાછલા બંડારમાંથી કેડાર ખાલી કરવો, પણ માણસો કાને લાગ્યાં ત્યારે દારૂગોળાના બે પીપો ફાટવાનો કડાકો થયો અને તેથી મુખ્ય ડોલ અને પાછલા ભાગની વચ્ચેના ડાબા પાસાને ભાગ બીડી ગયો અને મુખ્ય દોરડાંથી તે પાછલા ભાગ સુધી આગ ફેલાઈ. સુલાએ એ ઘડાઘાથી તુતકો વચ્ચેના આંતરાને કંઈ તુકસાન થયું નહિ, અને તેથી ખલાસીઓએ સળગેલા ભાગ પર પાણીનો માર એવો તો સારી રીતે ચલાવ્યો કે તેથી આગ વહાણના વચ્ચલા ભાગની પેલી ભેર પ્રસરવા પામી નહિ. તરાપાઓ તૈયાર કીધા અને મહવાઓને ધણાજ સારા બદોબસતથી દરીઆમાં નાંખ્યા. સ્ત્રીઓને અને છોકરાંઓને તેમાં બેસાડ્યાં અને સિપાઈઓ બહુ કવાયત ન કરતા હોય એવીજ નિય-મિત રીતે તુતકો પર એકકા થયા તેમને ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને અગ્નિ હજી પણ વહાણ બાળી નાંખવાની ધારતી ઉત્પન્ન કરતો હતો તેને હોલવી નાંખવાનું કામ હતું.

તેઓએ એ દિવસ સુધી કશાથી પણ કંઈ નહિ એવી હિમતથી આગ હોલવવાનું મયન કીધું અને આખરે તેને હઠાવી. પણ આગ શમી સારે વહાણુ અર્ધું ભાંગ્યું હતું. પવન નીકળ્યો અને ગહાદુર ખલાસીઓ અને રીપાઇઓને જાણે દરીઆમાં ગરક કરવાને ન હોય તેમ મોજાંઓ ખૂબ ત્રિયાં આવવા માંડ્યાં. પણ સર્વે નાવિકા પોતાને કર્તવ્ય સ્થળે સ્થિર રહ્યા. તેમણે વહાણુને ભાંગી ન જાય માટે તળીએથી દોરડાં બાંધ્યાં, અને મુખ્ય ડોલ અને પાછલા ભાગની વચ્ચેના ડાબા પાસાના ભાગમાં એક મોટું ગાળકું હતું તેને સડ અને ધાળળીથી બંધ કીધું. જીવન માટેનું આ ભારે મરણીઆ થઇને કીધેલું મયન અટક્યા વગર ચાલુ રહ્યું, એટલામાં આખરે દરીઆ લગાર ટેકાણે આવ્યો તેથી તેઓ વહાણુને સડ બરાબર રાખી પવનને માર્ગે ચલાવી શક્યા. ટૂંક સમયની હમેશ જારી સૂચના પ્રમાણે આઠ દિવસ વહાણુ હંકાર્યા પછી તે ભાંગેલું વહાણુ એક પણ માણસનું થયા વિના મૌરિશિયસ પહોંચ્યું.

જ્યારે મુસાદર નૌરિયમાં મુખ્ય કેવલમાં જાય છે અને વંદિ અને કોરાની વચ્ચેના ભાગમાં લટકાવેલા જીર્ણ થતા વાવટા વિષે પૂછે છે ત્યારે ધર્માધિકારી છડીદાર જાણીતી મગજીથી તેને કહે છે કે એ ૫૪ મી દુકડી, 'સેરાલ સેન્ડસ' સેનિકાના વાવટા છે. એ દુકડીનાં ખુરકીની લગાઇનાં પરાકમ થયાં મોટાં છે તોપણ તેને માટે એક શબ્દ પણ કહેવામાં આવતો નથી. તેનું દરીઆઈ પરાકમજ તેનું મુખ્ય કીર્તિસ્થાન છે. હમેશ એમજ રહે.

ખીજે પ્રશ્ને એક લશ્કરની દુકડીથી લેરેલું વહાણુ સળગ્યું અને ૨૮૦ માણસ મરણ પામવાનેજ સમર્થ છે એમ જણાયું ત્યારે નસીબની ચીટીઓ નાખી. તે પ્રમાણે એક કુંવારા અમલદારને મહવામાં બેસવાને અધિકાર મળ્યો. તેણે સ્ત્રી અને કુટુંબવાળા ખીજ અમલદારના લાલમાં પોતાનો પ્રાણુલામ કરવાની માગણી કીધી. તેની માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને જે સર્વે થોડા વખતમાં અનન્તકાળ સાથે જોડાઈ જવાના હતા તેમની સાથે તે કુંવારા અમલદાર ભેગો થયા. આ તે ખરા સ્વત્વનો-જોડીદાર અમલદાર વધારે જવાબદાર હતો અને પોતાના કરતાં ખીજ સાથે જીવવાની તેને વધારે જરૂર હતી, તેવા અમલદારને સાથે મરવાની તત્પરતાનો-આ તે દાખલો ખરો.

તોફાની અને જીવંત દરીઆ વહાણુને સદુથી વધારે લેખમકારક નથી. એ તો ભયંકર ખડકનો દિનારો છે. જ્યારે વહાણુમાં જરૂરની ચીજો સારી રીતે ભરેલી હોય છે, સ્વીમકામત રહે એટલેજ, ભાર ભારેલો હોય છે, અને જોટકા

નેઈએ તેટલા ખસાસીઓ હોય છે, ત્યારે સૂડા ગોદીમાં જેવું સહીસલામત છે તેવુંજ ખુલા સમુદ્રમાં પણ છે. નીકળતી વખતે કિનારો છોડે છે કે પાછું ફરતી વખતે કિનારાની પાસે આવે છે ત્યારે જ તેનું ભાંગવાનું નોખમ રહે છે. એજ કારણથી નાવિક સ્વદેશ તરફ સફર કરી વહેલો આવી શકે માટે આપણા કિનારાની આસપાસ બધી તરફ દીવાદાંડીઓ બની કરેલી છે. જે પુરો તારા વગરની અંધારી રાત અને ચીઆળાના તોફાની પવનની રતમાં સફર કરી રહી સ્વદેશના કિનારાની સમીપ આવ્યા હોય છે, અને દિનપ્રતિદિન મુલતવી રાખેલી જમીન ઉપર પહોંચવાની આશા અને અનુભવો બધ ને આકર્ષિતક નૌકાભંગની ધારતી એ બે વૃત્તિઓ વચ્ચે નાવિકના મનમાં યુદ્ધ થાય છે તેનો જેમને અનુભવ હોય છે તેમના સિવાય એ દીવાઓનો કાયદો બીજું કાંઈ બંધી દાકતું નથી. જે દીવો કિનારાનું રક્ષણ કરે છે અને જેને નાવિકો સ્થિર પ્રકાશ, રંગ, અથવા તો નિયમિત વખતે ગુપ્ત ચવાથી ઝાળખી કાઢે છે તે દીવો નાવિકોને બ્રહ્મર કે ખરાબાથી દૂર રહેવાનું ચિહ્ન સૂચવે છે તેમજ તેનું પ્રથમ દર્શન જે મુકામે વહાણને જવું છે તે મુકામે પહોંચવા ક્યે રસ્તે જવું તે નિશ્ચયથી બતાવી તેમના હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે.

દીવાદાંડી બાંધવાનું કામ સમુદ્રના ભારેમાં ભારે નોખમમાંનું એક છે. ઇંગ્લંડના દક્ષિણ કિનારા ઉપર જે પહેલી દીવાદાંડી બાંધી હતી તે લાકડાની બાંધી હતી. રૈમૉલ્સ ઉપરની દીવાદાંડી અને એડિસ્ટોન પરની બે પહેલી દીવાદાંડીઓ એવી હતી. રૈમૉલ્સ ઓરિસ્ટલની ખાડીમાં એક નાનો ખડક છે અને એવન કે સેવર્ન નદી તરફ જનારાં વહાણો એ ખડક પર ધણી વખત થયાં ભાંગી જતાં. એ ખડકની સામા પ્રથમ યત્ન કરવામાં આવ્યો તે બહાદુરી ભરેલો હતો. ત્યાંથી આસરે વીસ માઇલને છેટે બૂખંડ પર આવેલા સોલ્ડયામાં ઈર્નિશ ખાણ ખોદનારાનું ટાળું એકું થયું. તેઓ હોડીમાં બેસીને લાં જવા નીકળ્યા. તેમનો પ્રથમ હેતુ પથ્થરમાં ખાડા કરી તેમાં લોઢાના ચાંબલા દાટવાનો હતો. તેમણે હોડીમાંથી ખડક પર ઊતરી ખડકમાં લાંબો લોઢાનો સોટો લખલ કીધો. એટલામાં હવા એકાએક તોફાની થઈ. તે હોડી ભાંગી ન ગય માટે તેને ફેરવી નાંખવી પડી. ખડક પરનાં માણસો અર્ધા દોટેલા સોટાને વળગી રહ્યાં, અને મનુષ્ય જાતિની દૃઢતા અને અતિશય જોરથી અથડાતા સમુદ્ર વચ્ચે એક ભારે યુદ્ધ જામ્યું. તેઓ સોટાને આખી રાતથી તે વહાણા સુધી અને આખા દિવસથી તે રાત સુધી એ પ્રમાણે ત્રીજા દિવસ સુધી દૃઢતાથી વળગી રહ્યાં. એટલામાં તોફાનનું જોર

નરમ પડ્યું અને તેઓ બેઠ્યા. તેઓ પાછા કામે વળગ્યા; કડી અને પકડવાના સળીઆ ખડકમાં નાંખ્યાં કે દરીઆનાં પાણી ચઢે ત્યારે તે માણસો તેની સાથે અથડાય. આખરે સ્મૌલ્સ ઉપર લાકડાના ચાંબલાનું કામચલાઉ ગુલામેને રહેવાનું સ્થાન બાંધવામાં આવ્યું. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી એ દીવાદાંડી નાવિકોને ચેતવણી આપતાં દીપસહિત બિભી રહી. આખરે એક મજબૂત અડદીઆ પથ્થરનો મિનારો બિભો કીધો. મનુષ્ય પ્રયત્નનો વિચાર કરતાં એ નિત્યસ્થાયી થયો છે એમ કહી શકાય.

પ્લિમથની સામુદ્રધુનીના આગલા ભાગના દરીઆમાં ધણે દુર એડિન્ડોનની દીવાદાંડી બાંધવામાં વિન્ડરૂન્લી, રૂડિઅર્ડ, અને સ્મીટને કંઈ ઓછી હિંમત દર્શાવી નથી. આમાંના પહેલા બેની બાંધેલી તાર પામી. એક તો ૧૭૦૩ ના ત્રવેન્ગરની ૨૬ મી તારીએ બંધ કરેલો તોફાન થયું તેમાં તણાઈ ગઈ, અને બીજી આગથી નાશ પામી; કેમકે બંને લાકડાની હતી. પછી સ્મીટન આવ્યો. તેણે નિશ્ચય કીધો કે દીવાદાંડી પથ્થરની અને મજબૂત અડદીઆ પથ્થરની, બાંધવી; પણ દિનિદિ હાઉસનાં સલાસદોએ એવા વિચારને પ્રુષ્ટિ આપી કે એડિન્ડોન પર લાકડા સિવાય બીજું કંઈ રહેવાનો સંભવ નથી. પરંતુ આખરે સ્મીટને પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું અને છેવટે પથ્થરની દીવાદાંડી બાંધવાનો કરાવ થયો.

સ્મીટન પ્લિમથ ગયો. જે મકાન બાંધવાનો તેને વિચાર થયો હતો તેને માટે જમ્મા બેવા તેણે સફર કીધી. ખડકોની ટોચ ઉપર મોજાં ખૂબ જુરસાથી અથડાતાં હતાં તેથી તે વહાણમાંથી ખડક પર ઉતરી શક્યો નહિ. ત્રણ દિવસ રહેને તે એડિન્ડોન ઉપર બિતરવામાં ફત્તેહ પામ્યો. ત્યાં માત્ર બે આગલા બાંધનારોએ દોઢલાં લોદાનાં ખામણાં - તેને માલમ પડ્યાં. તેણે બીજી ત્રણવાર એ ખડક પર પહોંચવાના પ્રયાસ કીધા. પણ મોજાંઓએ તેને પાછો હટાડેલો. તેનો છોટો પ્રયત્ન સફળ થયો અને પાણી બિતર્યા ત્યારે તે ત્યાં બિતરી શક્યો. પછી તેણે જે દીવાદાંડી બાંધવાની હતી તેનું સર્વ પ્રકારનું ચોક્કસ માપ લીધું. આ ઇન્જનેરને જે જે સંકેતો ખમવા પડ્યાં તે સઘળાં વર્ણવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનું વર્ણન ક્યારનું થઈ ગયું છે.

* નાવિકોને પરવાનો આપીને, દીવાદાંડીઓ બાંધવીને અને બીજી એવી રીતે વેપાર અને સમુદ્રયાત્રાને ઉત્તેજન આપવા સ્થાપેલી સંસ્થાની એક સભા.

† 'ઈન્જનેરનાં ઇવન્ટ્સ' ગ્રંથ ૨ ભાગ, ૯૮૫.

એક પ્રસંગે સ્મીટન અને તેના કારીગરો વહાણ લાંગી ગયા જેનું યવાથી મરણ પામવાની તૈયારીમાં હતા. તેઓ રિલિમથ પાછા આવતા હતા ત્યારે પવનનું જોર વધતું જઈ આખરે તોફાની પવન વાવા લાગ્યો 'નેપ્યૂન' નામનું તેમનું વહાણ દ્રોષી તરફ હંકારેલું હતું, અને તેને તોફાની શીણવાળાં મોટાં મોજાંમાં સપડાઈ જવાની તૈયારી હતી. તેનો માર્ગ બદલાઈ ગયો અને મોજાં છેક તેના તૂટક પર અચકાવા માંડ્યાં. સવારે જમીન દક્ષિમયાદાની બહાર જતી રહી, અને બિસ્કેના ઉપસાગર તરફ તે વહાણ તણાતું હતું. ચાર દિવસ બર દરિયામાં તોફાનથી ઘસડાયા પછી તેઓ આખરે લેન્ડસએન્ડ પહોંચ્યા અને છેવટે રિલિમથની સામુદ્રધુનીમાં તેમણે વહાણ નાંખ્યું.

સ્મીટન દીવાદાંડીના બધા બાંધકામ પર દેખરેખ રાખતો હતો. કાંઈ પણ કામના કામમાંથી એનાં માણસો હડી જતાં, તો એ તરતજ બહાર પડતો અને મોખરાના સ્થાનને 'કીર્તિનું સ્થાન' કહી તે પોતે લેતો. ખડકોમાં પડવાથી તેના હાથનો અંથુઠો ઉતરી ગયો, ત્યારે તેને ઠેકાણે લાવવાનું કામ પોતેજ કરવાનો નિશ્ચય કરીધો. તેને જીરસાથી જેમીને યોગ્ય સ્થળે પાછો ચઢાવ્યો અને ત્યાર પછી તે મકાનનો વચ્ચેનો પથ્થર બેસાડવા તે મમ્મી પડ્યો. કામ પૂરું થયું ત્યાં સુધી નિયમિત રીતે આસ્થા કરીશું. સ્મીટન પોતાનું કામ ટકાવે અને નિત્યસ્થાથી થાય એમ ધ્યાન રાખતો હતો. તેણે કહ્યું છે કે 'આના જેવા બાંધકામના ઉપયોગ અને લાભ વિષે ચિન્તન દરતી વખતે એ ટટલી મુદત સુધી ટકવું જોઈએ અને ક્યાં સુધી હયાતીમાં રહેવું જોઈએ તે વિષેના મારા વિચારો એક-બે જમાનાની હદમાં સંકુચિત થતા નથી, પણ વિસ્તાર પામી સંલપિત અનન્તતા તરફ નજર કરે છે.' અરે! મનુષ્યની ધ્રુષ્ટિ કેવી વિક્ષેપ યજ્ઞ શોચનીય થાય છે! એડિસ્ટોનની દીવાદાંડી ૧૨૦ વર્ષના તોફાનોની સામા દડી રહી છે, તોપણ તેના રક્ષણનાં સાધન તોડી પાડવાની તૈયારી થાય છે અને એક નવી દીવાદાંડી ઊભી કરવાનું કામ શરૂ થાય છે. તે ખડકના જેવીજ સ્થિર રહી છે. રે, ખરેખર ખડકથી પણ વધારે સ્થિર રહી છે, કેમકે મોજાં જોરથી અચકાવાથી જે ખડક પર તે બાંધી છે તેજ પાયામાંથી ઉખાડી નાંખે છે પણ એ તો અતિસ્થિર રહી છે—તોપણ નવી દીવાદાંડીને તેણે અવશ્ય પોતાનું સ્થાન આપવું જ પડશે અને જે કંઈ રહેશે તે માત્ર સ્મીટનના બાંધકામના શેષરૂપ રહેશે. તોપણ સ્મીટનને બારે કામ ઉભા રહેવાનું પડીતી બધી દીવાદાંડીઓ માત્ર સ્મીટનની દીવાદાંડીનાં રૂપાન્તર છે.

નવી એડિસ્ટોન દીવાદાંડીના પાયાનો પથ્થર ૧૮૭૬ ના ઓગસ્ટની ૧૬

મી તારીખે ચણુત્રામાં આવ્યો. સ્મીટનની પછી પ્રીતિમાં અને બહાદુરીમાં તેના જેવો ડગ્લાસ થયો છે. એ તેના જેવોજ કુશળ અને શરો હતો. દીવાદાંડીના પાયા રચતાં એણે સમુદ્રમાં ઘણાં જોખમો ખાળ્યાં છે. બિશપના ખડક આગળ એના પર પુષ્કળ પાણીનો ધસારો થયો તથા એ લગભગ ડૂબી ગયો. સ્મીટનની પેઠે એ પણ ભયથી પાછો ફરતો નથી. એનાં માણસો એને હમેશ અનુકરણ કરવા લાયક ગણે છે. એડિસ્ટોનમાં નવી દીવાદાંડીનો પાયો નંખાયા પહેલાં થોડે દહાડે દરીઆનાં પાણી ભુસ્સાથી અથડાતાં હતાં તોપણ તેઓ કામ કરતાં જારી રહ્યાં. ભરતી ચઢી ત્યારે ઉછળતાં મોજાંથી તેઓ બધાં એકા વખતે ખડક પરથી ધસડાઈ જતાં જણાયાં. શરીર લગણુ બીનાં, એક પર એક ટેકવીને વહાણુ પર તેઓ સર્વે સહીસહામત થયાં ત્યાંસુધી ગયાં.

મહંમ જેમ્સ યૉકર, સી. ઇ. એ મોટો ડગ્લાસ, પણ એક મોટો દીવાદાંડીનો બાંધનાર હતો. તેને ડયૂક ઓફ વેલિંગ્ટનનું ઝાળખાણુ કરાવ્યું. યૉકરે કહ્યું, 'આ માણસ આપ સાહેબના જેટલાંજ યુદ્ધ લડ્યો છે, પણ એણે કદી એક પણ માણસનો જીવ ખોવડાવ્યો નથી.' તે ડયૂકે કહ્યું, 'એવું મારાથી કહેવાતું હોત તો કેવું સાઈ !' ખરેખર દીવાદાંડીના બાંધનારાઓને દિનપ્રતિદિન હમેશ જે શારીરિક ભયનું જોખમ રહે છે તેના કરતાં ફૂર યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવામાં અને કુમલાનાં ફોટોહમંદ પરિણામ લાવવામાં મુખ્ય સેનાધિપતિને ઓછાં શારીરિક ભયની ધારતી રહે છે, મુખ્ય ઈજનેર હમેશ મોખરે થાય છે. કામ આરંભતી વખતે ખડક પર ફૂદનાર પણ પહેલો તેજ હોય છે, અને દામ પુફ થયું કે ખડક છોડનાર પણ છેલ્લો તેજ હોય છે. જે બાપકા મલુરો તેની યોજના સફળ કરવામાં રોકાયેલા હોય તેમનામાં તે પોતાના દાખલાથી હિંમત ગ્રેરે છે, અને તેનીજ પેઠે તેઓ તે સ્થાનનાં ખાસ ભય વેડવાને ટેવાય છે.

હાલના સમયનાં ઘણાં બહાદુરી ભરેલાં કામેશમાંનું એક આસરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર સ્કેરિવોરની દીવાદાંડી બાંધી છે તે છે. સ્કેરિવોરની ટકરીની હાર સ્કૉટલેન્ડના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ટિરેના ટાપુની સામા દરિયામાં ફૂર આવેલી છે. આ સ્થળે ઘણાં વહાણો બાળ્યાં હતાં અને તે વહાણોના બારીક કકડા સિવાય બીજું કશું કિનારે પહોંચવા પામ્યું નહોતું. સ્કેરિવોર આગળ દીવાદાંડી બાંધવાનો ઉત્તર તરફની દીપસ્થાપન મંડળાએ નિશ્ચય કીધો. બાંધતા પહેલાં માપ લેવાનું શરૂ કરવાનો એલના સ્ટીવન્સનને હુકમ મળ્યો,

અને એ માપણી તે છેક ૧૮૩૫ માં પૂરી કરી શક્યો. ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ રહીને બાંધવાનું કામ શરૂ થયું. પ્રથમ તો થોડો વખત નીચે એવો ઇજનેર વગેરેને માટે મુકામ બાંધવાનો હતો. આ મુકામ માટે મિનારાના આકારના રતબો સિવાય બીજું કંઈ થયું નહિ તે પહેલાં મળુરો ખડક છોડી જતા રહ્યા અને બધું બાંધકામ બીજે દહાડે સવારે ધસઘાધ ગયું. બીજો વર્ષ એ કામ ફરી શરૂ થયું. ૪૨ ફૂટનો પાયો રચવાનો ખાડો ખોલો અને ૧૮૪૦ માં મુકામ ફરીથી બંધાયો અને તેમાં ઇજનેર અને તેનાં માણસો ખુશીથી રહ્યાં.

તે બહાદુર સરદાર કહે છે કે “અહિં પહેલે મહિને અમારા ઓરડા-ઓમાં પાણી ભરાઈ જવાથી અમે બહુ દુઃખ વેડયું. એક પ્રયત્ને કિનારા કે આગબોટ સાથે વ્યવહાર વગર અમારે ચૌદ દિવસ રહેવું પડ્યું. એમાંનાં ઘણા વખત, ન્યાં સુધી અમારી નજર પહોંચે લાંસુધી વિસ્તીર્ણ શ્વેત શીશુ સિવાય અમે બીજું કંઈ જોયું નહિ, તેમજ પવનનો સસવાટ ને મોજાની ગર્જના, કોઈ કોઈ વખતે તો એટલી બધી મોટી થતી હતી કે કોઈ પણ માણસ બોલે તે સાંભળી શકાતું નહિ. એ ગર્જના સિવાય બીજું કંઈ સંભળાતું નહિ. આવો દેખાવ અને અગાઉના મુકામનું ખંડીઅર, અમારાથી વીશ વાર પણ નહોતું, તે જોઈને અમારા મનમાં ભવિષ્યના ઘણાજ નિરાશાજનક વિચારો આવે એ ચોખ્ખું હતું. એક ભારે તોફાની મોજા અમારા મુકામ સાથે જોરથી અફળાયું, તેણે મારા ખાટલાને દીવાલથી અંદરના ભાગમાં હિંચકાની પેઠે ડોલાવી મૂક્યો. તે સાંભળીને તરતજ મારી ઉપરના ઓરડામાંનાં માણસોએ એક ભયંકર ચીસ પાડી તેથી તેમાંના ઘણાખરા અવાજ અને ધુમ્મસથી અમકા ઉઠીને, આખું મકાન ફરીઆમાં તણાઈ ગયું એવો વિચાર મનમાં આણી, સુવાના ઓરડામાંથી ભોંપ પર ફૂટી પડ્યા. એવા ભારે મોજાથી એક દિવસ રાત્રે હું જાગી જાગ્યો એટલે મારા મનમાં ભયની અનિશ્ચિત લાગણી એકાએક આવી તે મને સારી પેઠે યાદ છે.”

તોફાન નરમ પડ્યું, એટલે જે ઇજનેરો લગભગ ખોરાક વગર હતા તેમને તેમનો સંગ્રહ પૂરો કરી આપ્યો અને તેઓ અગાઉની માફક કામે વળગ્યા. પછી ભારે પથ્થરોને ત્યાં આણી ચોખ્ખું રચે એસાડ્યા. ૭ વર્ષ કામ ચાલ્યું ત્યારે દીવાદાંડી પૂરી થઈ; અને ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે પશ્ચિમ કિનારે નાવિકોને પ્રથમ દીપદર્શન કરાવવામાં આવ્યું.

તોપણ ભારે તોફાનોમાં કિનારે પહોંચતાં નાવિકોને મદદ કરવાને આવ-

શ્વક વસ્તુઓમાંની દીવાદાંડી માત્ર એક છે. ખડકવાળા કિનારા ઉપર મોઝાનો ઉછળાટ અને ગર્જના એવાં તે ભારે થાય છે કે મનુષ્યોને નાશ કરવાને તોપખાનાના ભડાકા કદી પણ કરવામાં આવ્યા હશે તેને પણ તેઓ કુખ્યાવી દે છે. દીવાદાંડી ખુલ્લું બંદર બતાવી શકે, પણ એ ખુલ્લા બંદરમાં પેસી શકાય ? વરસો વરસ પ્રસિદ્ધ થતા નૌકાભંગ દર્શાવતો દરિયાઈ નકશો કાઢી જોશે તો તેને માત્રમ પડશે કે ન્યૂફૅસલથી તે હાંડન સુધી કાયદાનાં વહાણોને જવાને રસ્તે પૂર્વ કિનારા પર વધારેમાં વધારે નૌકાભંગ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડને ઇશાન કિનારે વિશેષે કરીને ઇર્ષનમાઉથની પાસે નૌકાભંગનાં ચિહ્નો સૌથી વધારે છે. તેથી એજ ભાગના રહીશે પ્રથમ, જીવનનૌકાની + યોજના શોધી કાઢી એ અમ્યમ જેવું નથી. રૂબે નહિ અને પોતાની મેજ સીધો થઈ જાય એવા મજવાની યુક્તિ શોધી કાઢનાર પ્રથમ પુરુષ તે દક્ષિણ શીટ્લેન્ડનો હેન્નિ ગ્રેન્ડ હેડ હતો. વળી હાંડનના હેન્નિ લંકિને પણ રૂબતાં મનુષ્યોનાં જીવ બચાવવાને માટે રૂબી ન જાય એવી હોડી તૈયાર કાઢી. ઈંગ્લેન્ડ પાસેના કિનારાથી દૂર ફર્ન ટાપુઓ આવ્યા છે, ત્યાં વારંવાર નૌકાભંગ થતા હતા; તેથી ધર્મોપદેશક ડૉક્ટર શાર્પ, તે વખતે કિલ્લામાં રહેતો હતો, તેણે લંકિનેને એક નાની માછલાં પકડવાની હેડીની જીવનનૌકા બનાવવા કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરી આપી અને જે વખતે વાપરવામાં આવી તેમાં કેટલીક જીંદગીઓ તે હોડીએ બચાવી, તોપણ જીવનનૌકા હજી સાધારણ વપરાશમાં આવી નહિ. ઈંગ્લેન્ડમાં માછલાં પકડવાની હોડીની જે જીવનનૌકા બનાવવામાં આવી તેજ હજી લગણું થઈ હતી, બીજી જીવનનૌકા થઈ નહોતી.

૧૭૮૯ માં ન્યૂફૅસલનું 'એડવેન્ચર' નામનું વહાણ ટાઇન નદીને કિનારે ભાંગ્યું. એ નદીના મુખ આગળ હાંડેન્ડમાં લયંકર મોઝાની વચમાં ભાંગેલું વહાણ પડ્યું હતું, ત્યારે તેમાંના ખલાસીઓ એક પછી એક કિનારાથી ત્રણસો વારને છેટે તેના દોરડા ઉપરથી પડી ગયા. આ બનાવ હમરો પ્રેક્ષકોની સન્મુખ બન્યો, તોપણ તેમાંનો એક પણ તેમની મદદે જવાની હિંમત ધરી શક્યો નહિ. આવાં લયંકર મોઝામાં સાધારણ રચનાવાળી કાઈ પણ હોડી કે માછલાં પકડવાનો મજબો દેકે નહિ. આ દુષ્ટ બનાવથી લેકિના મનમાં ભારે ટાંચણી ઉશ્કેરાઈ હતી. તેવામાં એક સભા નીમાઈ અને 'દરીઆનાં જોખમો, તેમાં વિશેષે કરીને ખડક પર અથડાતાં

+ વહાણ ભાગે ત્યારે તેમાંના માણસોને બચાવવાને ખાસ બાંધણીનો મજબો.

મોળનાં બેખમેની સામા ટકર લેવાને સમર્થ" જીવનનૌકાના ઉત્તમ નમુના માટે ધનામ આપવાનું પ્રસિદ્ધ કીધું. સભાએ બે નમુના પસંદ કીધા, એક વીલિયમ વુડહેવનો અને બીજો હેન્રિ ગ્રેટહેડનો. શીલ્ડસ સભાએ ગ્રેટહેડના નમુના પ્રમાણે પોતાની ચપટા તળીઆની નીચી હોડીને આકાર રાખ્યો તેથી તેને ધનામ આપ્યું, પણ તેણે કાર્કનાx લાકડા વડે હોડીને વધારે હલકી અને તરી શકે એવી કરવાની સચના વુડહેવના નમુના પરથી લીધી. ખરેખર જીવનનૌકાની અતિકૌશલ્યવાળી યુક્તિ આજ છે અને વુડહેવને ધનામમાં ભાગ લેવાનો હક્ક હતો. વુડહેવ પ્રથમ ચિતારો હતો અને પછી સેંટ હિલ્ડાના દેવશમાં કારકુન હતો. કળસ્તાનમાં તેની યાદગીરી માટે દેવડી ઉભી કરવામાં આવી છે તેને મથાળે તેણે બનાવેલી જીવનનૌકાનો નમુનો કાઢ્યો છે; વળી વેદી અને કંઠરાના ભાગની વચ્ચે ડિવાના લોલકપર એના નમુનાને લટકાવ્યો છે; અને સાઉથ શીલ્ડસના મહત્ત્વ વાંચવાની છૂટવાળા પુસ્તકાલયમાં (સ્ટ્રી લાયબ્રેરીમાં) તેનો બનાવેલો નમુનો જાળવી રાખ્યો છે. 'મનુષ્યજાતિને અમૃત્યુ સુખનું સાધન, જીવનનૌકાની પ્રથમ યોજના કરનાર એ હતો એવું હક્ક ખતાવનારે વચન એની રમણીય રચેલી દેવડી ઉપર લખ્યું છે.

ગ્રેટહેડની રચનાવાળી અને વુડહેવની કાર્કની યુક્તિવાળી જીવનનૌકા ટાઇનના મુખ આગળ લગભગ ૨૦૦ માણસની જાંદગી બચાવવાનું સાધન થઈ પડી. બીજી જીવનનૌકા ૩૫૬ ઓફ નોર્થમપ્ટોન્ડ બનાવવાનો હુકમ કીધો અને તેની મરામતને માટે વાર્ષિક રકમ આપી. વળી ૩૫૬ એક બીજી જીવનનૌકા એપોર્ટો માટે બનાવરાવી. ૩૫૬ને સેંટએન્ડ્રુસને માટે એક બનાવવાનો હુકમ આપ્યો અને ત્યાં તે ધણીની જાંદગી બચાવવામાં સાધન બૂત થઈ. ૧૮૦૩ ની સાલ પૂરી થઈ તે પહેલાં ગ્રેટહેડ ૫ રફોર્ડલાંડને માટે, ૮ પરદેશને માટે, અને ૧૮ ઈંગ્લેંડને માટે એ પ્રમાણે ૩૧ થી ઓછી જીવનનૌકા બાંધી નહોતી. ગ્રેટહેડની જીવનનૌકામાંની જૂનામાં જૂની જે હાલ વપરાય છે તે ૧૮૦૨ માં બંધાઈ હતી. રેડકાર બચકર ખડકાથી વીંટાયેલી જગ્યા છે, તેના ખલાસીઓના કમળમાં એ જીવનનૌકા છે. હલકી ને તરી શકે એવી છે તેજ કારણથી નહિ, પણ ખલાસીઓની બહાદુરીથી પણ એ જીવનનૌકાએ ધણાના જીવ ઉગાર્યા છે.*

+ એક વતનું ધણું હલકું લાકડું. એના બુચ બને છે.

* આ મુંદર બુની હોડી જોઈને મહાંમ હોઈ રૂફોર્ડ ડિ રેડકિલ્ડે કેટલીક

જીવનનૌકામંડળી હવે એક રાજકીય અને દેશીય સભા થઇ છે. મેન્નિય નામના ટુંડેલના વોપના સાહિત્યસહિત એ મંડળી વરસોવરસ હજારો વહાણુ ભાંગવાથી ફૂલતા ખલાસીઓને બચાવે છે. હાલ એ મંડળી પાસે ૨૫,૦૦૦ બહાદુર ખલાસીઓ સાથે ૩૦૦ થી વધારે મછવાનું બંધનપ્રાણુ-રક્ષક નૌસાધન છે. એની હયાતીમાં એણે ૨૭,૦૦૦ થી વધારે માણસોને નૌકાભંગના ભેખભોમાંથી બચાવ્યાં છે. જિગારેલા પુરુષોની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને આથી કેટલું સુખ થયું તે વિશે વિચાર કરો.

એ નાવિકોએ જે બહાદુરી ભરેલી નોકરી બજાવી છે તેનું સવિરતર વર્ણન કરવું એ અશક્ય થાય. એ રાષ્ટ્રીય સભાની જીવનનૌકાઓમાં મહર્ષિ મ. એ. વ. દૂક આર. એ. નામના પુરુષે બહેલી 'વેનકૂક' નામની એક છે. એ માણસ જર્મન વંશનો હતો, મારે એ નૌકાનું નામ એવું રાખ્યું હતું. તેને ૧૮૬૫ માં ડીલ આગળ મૂકવામાં આવી હતી. તેણે પણ ૧૬૧ જન બચાવ્યા છે, અને ૭ વહાણોને નાશમાંથી બચાવવામાં મદદ કરી છે. એ ૬૬ કળાવેતા મોતની તૈયારીમાં હતો ત્યારે એની જીવનનૌકાનાં માણસો ધણજા હિંમતનું કામ કરતા હતા.

૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે રવિવારે એક વાગે ડીલથી આસરે ૭ માઇલને ઇંટે જીડવિન્સ ઉપર સાઉથ સેન્ટસ લાઇટશિપ-માંથી એક તોપે એવી સૂચના આપી કે એક વહાણુ સફેત શીશુવાળાં મોજામાં ગરક થયું. તે સમયે વાયવ્ય કોણમાંથી ખૂબ તોફાની પવન વાતો હતો અને બીજા રથજને મુકાબલે રક્ષણરથાન ડાઉન્સમાં પણ વહાણોને બે લંગરથી નાંગરેલા હતા. કેટલાક કહેતા હતા તે પ્રમાણે પવન એવો હતો કે 'તમારા દાંત પણ તમારા મોંમાંથી બહાર ખેંચાઇ નીકળે.' દેવલોમાંથી ધર્મ-સમાજે ટોળાખંધ બહાર નીકળતી હતી ત્યારે તે લોકોનાં છતરો પવનથી ફાડી

કવિતાઓ બનાવી છે, તેમાંની છેલ્લીનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

= ફૂલતાં બચેલા માણસોની જૂએ (અને તેમની સંખ્યા કેટલી બધી છે તે વર્તમાનપત્રમાં વાંચી શકાય). આપણી સ્ત્રીઓ અને છોકરા અવર્ણનીય લાગ-ણીથી જે અકુપાત કરતાં હતાં તે, માણસને અતિશય વિપત્તિમાં જે દયા દર્શાવવામાં આવે તેની યાદદાસ્તી, એ બધું એકદું થઈ ગિય લુની જીવનનૌકાનો પક્ષ કરતું બાસે છે. જીવનનૌકાના ખલાસીઓની બહાદુરી અને વરસો વરસ કેટલાં બધાં માણસોની જીંદગી તેઓ બચાવે છે તે વિશે જેને વાંચવાની ઈચ્છા હોય તેણે 'જીવન-નૌકાનું ચોપાનીઈ' અને 'જીવનનૌકા અને તેના કામનો ઇતિહાસ' જોવો.

ગયા અને તેઓ જેમ બને તેમ જલદી ધેર ગયા. પણ નાંવિકો કિનારા પર હતા. ધંટનાદે એવી સૂચના આપી કે જીવનનૌકા 'પૂરતા' માણસો સાથે તૈયાર કરવી, અને તે ખલાસીઓએ એ હુકમ બહાદુરીથી અમલમાં આપ્યો. ઉપનૌકાપતિ રામદેવ સાથે ૧૪ માણસો તે મજવામાં બેઠાં. જમરા હલેસાથી તેઓએ તે જીવનનૌકાને ઊભા કિનારા પરથી ઊછળતાં મોજમાં ઊતારી. તેઓ આ જોખમભરેલું કામ કરવા નીકળ્યા ત્યારે કિનારા પર ઘણાં લાંબો વખત સુધી હર્ષનાદ થયો.

ગુરૂવિન સેન્ડસ પર ખડું જોઈએ તો ત્રણ વહાણો હતાં. તેમાંનાં એકના ખલાસીઓ વહાણને ઊડી દઈ મજવામાં ઊતરી પડ્યા અને માર્ગેટ પહોંચ્યા એટલે તેમના વહાણના કકડે કકડા ચર્ચ ગયા. બીજું વહાણ સમીકું બેટાલવાળું હતું અને ડેન લોકોનું હોય એમ ધરાતું હતું તે ગૂમ ચઢી ગયું અને તેમાંનાં સઘળાં માણસો ડૂબી મુકાં. ત્રીજું વહાણ રહ્યું હતું તે 'લીડા' નામનું જર્મન વહાણ હતું અને ન્યુ યૉર્કથી જૂમિતૈથ (મેટાલિયમ) ના કપ્પાઓ લઈ એકમેક જતું હતું. જીવનનાકાના ખલાસીઓ ગુરૂવિનસ આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે એ મોટું વહાણ ત્યારે તરફથી શીલ્પવાળા તોફાની મોજાથી ટિંટલાઈ વળેલું છે. સેન્ડસનો નકારામાં નકારો ભાગ-સાઉથપિટ ન્યાં અતિશય શાંત દિવસે પણ મોજાં જોરથી અફળાય છે, ત્યાં તે વહાણ મજબૂત ચોટી ગયું હતું. ખલાસીઓએ ધાર્યું કે શીકર નહિ, ગમે તે ચાપ તોપણ એ વહાણની પાસે તો જવુંજ. પાસે ગયા ત્યારે તેમને માલમ પડ્યું કે મુખ્ય ડોક અને મધ્યભાગનો ડોક કપાઈ ગયા છે, માણસો હવાથી રક્ષણ કરે એવાં સ્થાનને વળગી રહ્યાં છે, અને તેમની ઉપર જોરાવર મોજાંઓની વિસ્તીર્ણ હાર અતિશય જુરસાથી ધસારો કરે છે.

આ મોતના મોંમાં આવેલા વહાણની પવનની દિશાએ 'વેન્ડ્રક' લગા-રેક આપ્યું અને ખલાસીઓએ લંગર નાંખી તેની પાસે જવાને દિશા બદલી. જો દોરકું તૂટે અને જીવનનૌકા વહાણ સાથે ખૂબ જોરથી અથડાય તો એક પણ માણસ જીવી શકે નહિ. પણ તે જીવનનૌકાના ખલાસીઓએ કહ્યું, 'આપણે એ લોકોને બચાવવાને બંધાયલા છીએ,' અને એ જાતિના લોકોમાં જે ધૈર્ય જોવામાં આવે છે તે ધૈર્યથી, 'મનુષ્યજાતિ જે કંઈ કરી શકે તે સર્વ કરવાની હિંમત ધરીને,' તેઓએ પોતાનો મજબો મરગ નાંખી સકાય એટલે તે લાંગેલા વહાણની પાસે લાવવામાં સર્વ શક્તિ એકઠી કરી અજમાવી. બપોરે મોજાં છેક હલેસાં ચારનારની બેઠકની પાટલી સુધી મજબો પાડીથી ભરાઈ ગય એવી રીતે મજવામાં અને તેમની ઉપર ફરી વળતાં હતાં તેથી તેઓ

હડસેલાયા અને હાંસી ગયા, તોપણ ખીજું મોલું આવતું જોઇ ઉપનૌકાપતિ બોલી ગયો, ‘ચક્ષુઓ, લાગ્યો.’ તેઓએ તે પાટલી પકડી અને દમ પણ સેવાતો નહોતો એવી સ્થિતિમાં પ્રિય જીવન સાથે તેને બે હાથે પકડી રાખી. પણ એક બારે મોલું આવ્યું તેથી તે મજબૂત વહાણ સાથે જોરથી અથડાયો અને તેના આગલા હવાના રયાન સાથે પછડાયો તેથી સર્વની સહીસલામતી માટે તેઓને જીવનનૌકાની દિશા બદલી દૂર લઇ જવાની જરૂર પડી.

વળી તેઓ પાછા આવ્યા. આખરે તે વહાણ પર મરગ નાંખવામાં આવ્યો, અને તે માંહેના ખલાસીઓને એકઠાં અને બીજાને તે જીવનનૌકામાં લીધા. એ પ્રમાણે છેલ્લો માણસ બચ્યો એટલે તે બહાદુર ઉપનૌકાપતિ બોલી ગયો, ‘આગલો સડ જોડો કરો અને દોરડું કાપી નાંખો.’ એમ કીધું અને ૩૪ પુરુષોના સુંદર બોળે લઇને તે જીવનનૌકા કિનારા તરફ ચાલી. આ બચેલા ખલાસીઓમાંના એકને ‘વેન્ડ્રક’ અગાઉ બેવાર બચાવ્યો હતો. તેણે આગલા બચાવનો વૃત્તાન્ત વર્ણવીને સોબતીઓને હિતેજન આપ્યું. એ પ્રમાણે આખરે ચારે તરફથી જીજળતાં મોળાંથી ઘેરાયેલી જીવનનૌકાએ બેચાકળા બનેલા અને આભારી જમીન લોકોને ડીલખીય ઉપર ઉતાર્યા. ત્યાં તોફાન ન હતું તેમ છતાં પણ આશ્ચર્ય પામતાં અને આભારી અંતઃકરણવાળા લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમને મળવા આવ્યાં હતાં. એડવર્ડે ડબલ્યુ કુક ‘ધન્ય છે’ એવી કાંતિ સાંભળવાને જોઇએ તેટલું જીવ્યો. તે સાત દિવસ રહીને મરણ પામ્યો, પણ તેનું સાઈ કૃત્ય તેની પછી જીવતું છે, અને ખીજાઓને દાખલા તરીકે કામ લાગશે.

આપણા કિનારાની ચારે તરફ ફરતી જીવનનૌકાના ખલાસીઓ વરસો-વરસ આવાં બહાદુરીનાં હજારો કામો કરે છે. કોઈ વહાણ કે માછલાં પકડવાની નાની હોડી પણ દરીઆમાં સપડાયેલી માલમ પડે કે તેઓ કશાથી પણ મદદ કરવામાં અટકતા નથી. તેઓ પોતાનો મજબૂત દરીઆમાં ઉતારે છે, અને નિર્દય તોફાન વારંવાર પાછા હડસેલે છે, તોપણ તેઓ ફરી પ્રયત્ન કરે છે, અને આખરે તે બહાદુર નૌકાને હડસેલીને દરીઆમાં હંકારે છે. કોઈ વખત તેમનો મજબૂત ખડકો સાથે અથડાય છે, પણ તરત ટેકાણે આવે છે અને દયાનું કામ કરવા આગળ ચાલે છે. થોડા વખત ઉપર ‘રેડકાર’ જીવનનૌકા એક માછલાં પકડવાતી હોડીના ખલાસીઓને બચાવવા દરીઆમાં ચાર માઈલ દૂર ગઇ, અને તે જીવનનૌકાના ખલાસીઓ પોતાના કાર્યમાં ફોહ પામ્યા. એજ વર્ષમાં ફ્રેજરની આગળ તે ખુલા બંદરની પવનની દિશાએ

કેટલીક ખડકો પર 'આગસ્ટા' નામનું સાંકડું બેડાલવાળું વહાણ ભાંગી મયું. તેના ખલાસીઓને બચાવવા બચકર અને તોફાની પવનના સપાટામાં એક જીવનનૌકા નીકળી પડી. ખલાસીઓ ઊગર્મા પછી તે નૌકાના કકડે કકડા ચઢી ગયાં. પણ હજી મુશીબતનો છેડો આવ્યો નહિ. એમ માલમ પડ્યું કે હલેસા મારનારાઓ અતિશય જળ વાપરે છે. તોપણ પવનના સપાટાની સામા બંદરના મુખ તરફ તે જીવનનૌકા લઇ ચકાતી નથી. લંગર નાંખ્યું પણ બેકું નહિ, તે જીવનનૌકા ખડકો સાથે અથડાઇ અને તોફાની મોજાં તેના પર ધસ્યાં. ઉપનૌકાપતિએ દોરકું કાપી નાંખવાનો હુકમ કીધો, કારણ કે તેણે ધાર્યું કે આવી હાલતી અને તરી શકે એવી નૌકાને ઊછળતો દરીઓ ખડક પર એટલે બધે દૂર ધસકશે કે તે પરનાં માણસો બચી જવાને શકિતમાન થશે. આ પ્રમાણે જીવનનૌકા ભાંગેલા વહાણની દશાએ પહોંચી હતી, તોપણ માર્હેનાં બધાં ૧૭ માણસોને તે સખત મજબૂત ખડક પર ધસડી ગઇ, તેથી બધા ખલાસીઓ બચ્યા.

આત્માર્પણનો એક વિશેષ દાખલો નીચે પ્રમાણે છે. માર્ચ મહિનામાં એક દિવસ રવિવારની સાંજે તોફાની પવન વાતો હતો ત્યારે, લોકો એક ધારમાઉથમાં દેવલમાંથી બહાર નીકળતા હતા. તેવામાં તેમણે ઓર્મિ સેન્ડ ઉપરના વહાણમાંથી બચતી સૂચના આપનારી તોપ ફાડવામાં આવી તે સાંભળી. તે વહાણ રેતીના કિનારા પર ચોંટી ગયું હતું અને તેના પર મોજાં ખૂબ જોરથી ઊછળી ગર્જના કરતાં હતાં. ખલાસીઓ તરતજ કિનારે પહોંચ્યા અને એક નાવકું દરીઆમાં ઉતારવાની તૈયારી કીધી. મોજાંમાંથી હોડકું હંકારવા તોફાની પવન બંધ થવાની તેઓ વાટ જોતા હતા તેવામાં એક કિનારા પરનો જીવાન માણસ દોડતો દોડતો આવ્યો અને તે નાવકાના ખલાસીઓમાંના એકને હાસેલો મારી તેની જગ્યા પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. તેણે કહ્યું, 'નહિ નહિ, જોક, આ વખત એમ નહિ આવે. હું પરણ્યો છું. માટે હું ત્રણવાર તો મારે બદલે જઇ ચૂક્યો છે. સસનો જય છે, માટે હુંજ મારો વારો ભરીશ.' મજબો ઉતાર્યો અને તે મોજાં વટાવી આવતો હતો એટલામાં એક ભારે શીથળાળા મોજાંએ તેને જોત્કી તદ્દન ઉચકાવી નાંખ્યો. ત્રણ ખલાસીઓ ઢૂળી ગયા તેમાંનો એક પેલો નવો પરણેલો પુરુષ, જેણે પોતાના મિત્રને પોતાને ઠેકાણે જવાની ના કહી હતી, તે હતો. એક ક્ષણ પણ વિલંબ કર્યા વિના બીજું હોડકું દરીઆમાં ઉતારવા તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તેને દરીઆમાં હાસેલ્યું, પણ હવે તે વહાણને બચવાનો સમય રહ્યો નહોતો. સેન્ડ ઉપરનું વહાણ કકડે કકડા ચઢી ગયું અને તેમાંના સર્વ ખલાસીઓ મરણ પામ્યા.

પ્રકરણ ૮.

ચોદાઓ.

હું અધિકારીઓના હાથ નીચે છું અને મારા હાથ નીચે ચોદાઓ છે; હું આ માણસને કહું છું કે જા એટલે તે જાય છે, અને ખીજને કહું છું કે આવ એટલે તે આવે છે, વળી મારા નોકરને કહું છું કે આ કર એટલે તે કરે છે.

સેન્ટ મેથ્યુમાં ૧૦૦ ચોદાનો અધિપતિ.

એ માફ નસીબ, અથવા તો જરોજર કહી એ તો એ માફ કર્તવ્ય છે. આપ-જ્ઞાનાનો મોઠામાં મોટો પક્ષ પોતાને કર્તવ્ય રચણે ચોષીઆત છે.

બહાઈ મોદવલ.

આપણા કુટુંબના અર્થે, આપણા મિત્રના અર્થે, આપણા હૃદયને અર્થે, આપણા દેશને અર્થે અને આપણી જાતને અર્થે જે માણસોની ખુબરેજ યાચ છે તે તો ઠીક યાચ છે, પણ બાકીનાનું કારણ મિથ્યા મર્વ છે, બાકીના અપરાધ છે.

બુકું.

હું અત્રે માફ કર્તવ્ય કરવાને આજ્ઞા; અને મારા પોતાના હેરા પ્રત્યે માફ કર્તવ્ય કરવા સિવાય ખીજ કરામાં અને સંતોષસુખ મળવું નથી અને મળી શકે પણ નહિ.

ચોદાગણમાં વેલિંગ્ટન.

ચોદાનું જીવન કર્તવ્યનું જીવન છે. તેણે આઝાનુસારી, નિયમશીલ, અને હમેશ કાર્યતત્પર રહેવું જોઈએ. રણચિંગડાના નાદથી તેને બોલાવે ત્યારે એણે આવવું જોઈએ. કોઈ જોખમવાળા સાહસ પર જવ તો તેને હુકમ થાય, ત્યારે તેણે જવું જોઈએ. તેનાથી કામ કરવા, ન કરવા વિષે વાદવિવાદ કરાય નહિ. તેને તોપના મોંમાં જવાનો હુકમ કરવામાં આવે તોપણ તેને હુકમ માનવોજ પડે.

જે લશ્કરોથી મનુષ્યત્વ આવે છે તેમાંનાં કેટલાંક આઝાધીનતા, તાબેદારી, નિયમશીલતા અને હિંમત છે, અને એજ લશ્કરોથી ખરો ચોદો બને છે. ચોદાઓમાં પરસ્પર વિશ્વાસ, જરોજર હુકમ પાળવાનો ગુણ, અને જે સર્વે તેની ઉપર હોય તે બધાને આઝાધીન રહેવાના ગુણ હોવા જોઈએ. રસ્કિન કહે છે કે “ચોદાઓ ક્રોધશીલ અને તરેહવાર પ્રકૃતિના પુરૂષો છે, અને માત્ર નિયમશીલતાને લીધેજ તેઓમાં સંપૂર્ણ જોર અને

શક્તિ આવે છે. જે માણસો અન્ય સ્થિતિમાં દેવળ સુસ્તી અને કુચ્છંદમાં પડી ગયા હોય તેઓ જે નોકરી તેમના ઉદ્યોગને ગ્રેરે છે અને નિયમમાં મૂકે છે તેથી દુર્ગુણ તથા ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગણવા સમર્થ થાય છે.”

જ્યમાં કે પરાજયમાં યોદ્ધાને હમેશ પોતાને નીમેલે સ્થાનેજ રહેવું પડે છે. તેણે હમેશ જાગ્રત રહેવું જોઈએ. જે સૈન્યની તે યોડી કરતો હોય તેનો એક ક્ષણની બેપરવાઈથી પણ નાશ થાય. યોદ્ધાએ હમેશ સ્વ-દેશીઓની સહીસલામતી માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જાંબી પાયરી પર આજસુ રહેવાથી મોત નીપજે છે.

યોદ્ધાએ ઉતાવળા અને ચાલાક રહેવું જોઈએ. તેણે હમેશ તત્પર રહેવું જોઈએ. ‘તત્પર રહો’ એ લૌડી લૌરન્સનું નીતિવાક્ય હતું. ૪ થા હેન્ડ્રિની હિંમત અને ચપળતાથી સાધનની ન્યૂનતા પૂરાઈ જતી હતી. ૬૬ ડિ મેચેને તેની પાછળ ૨૫,૦૦૦ માણસો સાથે આવતો હતો તેની સામા તેણે માત્ર ૫,૦૦૦ માણસ સાથે ટક્કર લીધી, અને જાને લશ્કરની સંખ્યામાં આટલો બધો ફેર હતો તોપણ તે આકર્ષીસનું યુદ્ધ જીત્યો. આ અસાધારણ પરિણામ ધણું કરીને બે સેનાપતિનાં આત્મલક્ષણમાં ફેરફાર હતો તેને લીધે થયે અંશે હતું. મેચેનેને જોટલો વખત ખાતા ચતો હતો તેનાથી ઓછો તેને ઉંઘવામાં જતો હતો, અને તે બનાત ધણી થોડી ફાડતો હતો. પણ ખૂટનું ચામકું ધણુંજ ફાડતો હતો. x એક વખત હેન્ડ્રિની સમક્ષ એક માણસ મેચેનેની કળા અને હિંમતનાં વખાણ કરતો હતો. હેન્ડ્રિએ કહ્યું, “ તમે ખરું કહો છો. એ મહાન સેનાપતિ છે, પણ કામ કરવામાં હું હમેશ તેનાથી ખાંચ કલાક આગળ રહું છું.” હેન્ડ્રિ સવારે ચાર વાગે ઉઠતો હતો, અને મેચેને આસરે દશ વાગે ઉઠતો હતો. આથીજ બેનાં લક્ષણ અને પરાક્રમમાં ફેરફાર થયો.

સેનાપતિ ટરેનને યોધ્ધાઓ દેવતા તરીકે પૂજતા. તે તેમનાં સર્વ સંકટોમાં બાગ લેતો અને તેઓ તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા. ૧૬૭૨ માં ઍન્ડર્બર્ગના * ઇલેક્ટર સાથે લડાઈ કરવા તેને સૈન્યસંહિત જર્મનિ મોકલ્યો. તે સમયે બર શિયાળો હતો, અને કાદવ કીચડવાળા રસ્તાઓ ધણાજ વિકટ અને કંટાળો ઉપજાવે એના હતા. એક વખત લશ્કર કાદવ કીચડવાળી

+ અર્થાત, તે ઘણું સુધ રહેતો નહોતો કે તેથી બનાત ફાટ, પણ જાગ્રત રહી ઉદ્યમમાં પણ કસતો તેથી ખૂટ વધારે ફાડતો.

* જર્મનિમાં જે અધિકારીઓને બાદશાહ તીમવાનો હક્ક હતો તેમનાં એક.

પોતી જમીનમાં ચર્મને મહાપુરુષીજાતથી કૃત્ય કરતું હતું, ત્યારે કેટલાક નવા દાખલ થયેલા ચોખ્ખાઓએ બળકવા માંડ્યું, પણ વધારે જુના ચોખ્ખાઓ બોલ્યા, “ખાતરી રાખજો કે ટરેનને આપણા કરતાં પણ આપણી વધારે શીકર છે, આજ ક્ષણે આમાંથી આપણો શી રીતે મોક્ષ કરવો તે વિષે તે વિચાર કરે છે. આપણે ઉંઘીએ જિયે ત્યારે-તે આપણી રખવાળી કરે છે, તે પિતાસમાન છે અને તેની ધારણામાં આપણે સમજી શકીએ નહિ એવું કંઈ મોટું પ્રયોજન ન હોય, તો આ શ્રમ પડે એવે સ્થળે આપણને લાઈ જાય નહિ.” આ સંબંધે તે સેનાપતિએ છુપી રીતે સાંભળ્યા. તેણે કહ્યું કે, ‘આ સંભાષણથી જેટલી ખુશી મને ઉત્પન્ન થઈ તેટલી ખીજ કથાથી કદી પણ ઉત્પન્ન થઈ નથી.’ જે સેનાપતિ સાથે તેને યુદ્ધ કરવાનું હોય તેના ગુણ શોધી કાઢવામાં ટરેન ઉતાવળો હતો. ફ્રાન્ડનાં યુધ્ધમાં રાજક્રાય સેનાનો તે સરદાર હતો, ત્યારે કોન્ડે તેના પ્રતિપક્ષી સેનાધિપતિ હતો. લડાઈ થઈ ત્યારે તે ઝેરહાજર હતો એમ સંભળાય છે. તોપણ જેવી રીતે હુમલો કરવામાં આવ્યો તે ઉપરથી ટરેનને એકદમ ખબર પડી કે કોન્ડે પાછો ફર્યો છે. તેણે કહ્યું, “હા કોન્ડે અહિં છેજ.” સત્રુની કુશળ હિતચાલ કાંઈ પ્રવીણ પુરુષથી દોરાયલી છે એમ તેને માલમ પડ્યું.

ફ્રંકોપ્રશિયન * યુદ્ધ પછી જર્મનિના એક કવિએ વૉન મોલ્ટકેની અતિશય સ્તુતિ કાઢી, તેમાં તેણે એમ પ્રતિપાદન કાઢ્યું કે પ્રશિયાના આ પ્રસિદ્ધ સેનાધિપતિની સાથે સરખાવતાં હેનિમૉલ અને એલકર્જેન્ડર, નેપોલિયન અને માર્શૉબરો માત્ર નિઃસત્ત્વ ચોદાઓ છે. વૉન મોલ્ટકેએ એ કાબ્યગ્રન્થની પહોંચ મોકલી અને તે કવિના કાગળનો ઘણા વિનયથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો. તેણે પોતાના સ્તુતિકારને કહ્યું કે વિપત્તિની કસોટીથીજ ખરેખરા મહાપુરુષો જાણી આવે છે. તેણે કહ્યું, “આપણને ઘણી ફતેહ મળી છે, એને નસીબ કહો કે દૈવયોગ કહો, સુભાગ્ય કહો કે ઈશ્વરી મુજબ કહો, એ કલા મનુષ્યદૃત્યથી જાય મળ્યો નથી. જે સ્થિતિ આપણે પેદા પણ કરી શકતા નથી અને નિયમમાં પણ રાખી શકતા નથી તેવી સ્થિતિના આવા મોટા વિજયો મુખ્યત્વે કરીને પરિણામ છે.” ઉત્તમ પણ કમનસીબ આચાર્યવર્ય એડિયને પોતાની કબર પર નીચે લખેલા સંબંધે કાતરાવ્યા:-

“જે સમયમાં તે જીવતો હોય તેના પ્રમાણમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્યનું પણ કૃત્ય જેવું શિત્ત પ્રકારનું છે ! સ્થિતિના અજખ્ય પ્રભાવને લીધે અતિ

સમર્થ પુરુષો પણ એકથી વધારે વાર નિષ્ફળ થયા છે અને ઓછી શક્તિવાળા પુરુષોએ સ્થિતિના બળે ફરીને જય સંપાદન કરીધો છે. ”

યોદ્ધામાં સ્વાહિતનો ભોગ આપવાની હિંમત હોવી જોઈએ. ૧૭૬૦ના વર્ષની પાનખર ઝગ્ગમાં ૧૫ માં હુમ્મએ જર્મનિમાં એક સેના મોકલી. મા-કિંવસ ડિ કેસ્ટ્રીસે ૨૫,૦૦૦ માણસોનું સૈન્ય રોનબર્ગ તરફ મોકલ્યું. તેણે કેસ્ટ્રીસે ૬૦૫ આગળ મજબુત ડાવણી કરીધી. ૧૫મી ઓક્ટોબરની રાતે એક નવા અમલદાર કેવેલિઅર ડિ ઓસસને શત્રુના લશ્કરની સ્થિ-તિ તપાસવા મોકલ્યો. તે પોતાનાં માણસોથી થોડે દૂર એક જંગલમાં એકત્રી ગયો. તેને તરતજ માણસ પડ્યું કે મારી આસપાસ શત્રુના સૈનિકો વિંદ-લાઈ વળ્યા છે. તેના બંદુક પરના ભાથા તેની છાતીમાં ભેંકાયા, અને તેના કાનમાં એક માણસે કહ્યું, “તું સહેજ પથુ શબ્દ કરીશ તો મરણ પામીશ.” ક્ષણવારમાં તે પોતાની સ્થિતિ સમજી ગયો, કે શત્રુઓ કેન્દ્ર્ય ડાવણી પર છાપો મારવા આવતા હતા. જેટલો જોયો શબ્દ તે કાઢી શક્યો તેવે શબ્દે તે બોલી જાયો, “સમાલભે ઓવર્ન. † શત્રુઓ અહિં આવ્યા છે. ” આ શબ્દોથી તેનું પરિણામ નક્કી થયું. તેને તરતજ કાપી નાંખ્યો. પણ તેના મોતથી †લશ્કર બચ્યું. છાપો નિષ્ફળ ગયો અને શત્રુઓ પાછા ફર્યા.

એમ કહેવાય છે કે સધળા દેશમાં યુદ્ધસમયમાંજ સલાહશાન્તિની કળાઓ ધણી આખાદીએ પહોંચી છે અને વિદ્વાન પુરુષોની કુદ્ધ ધણાજ ચમ-ત્કારથી ઝળકી રહી છે. † આને માટે કદાચ સંશય લાગે, પણ મીસનો દાખલો-સો. સોક્રેટીસ, ઇરિકલસ, સોફોકલીસ, અને હેનોફોન એ સર્વે પુરુષો પ્રથમ પોતાના દેશનાં યુદ્ધો લડ્યા, અને પછી સાહિત્યને તેમણે કીર્તિમંત કર્યું. રોમની કીર્તિ જ્યારે પૂર્ણ કળા પામી, ત્યારે સાં પણ એ-વીજ સ્થિતિ હતી. રાજધિરાજ સીઝર રોમનો મોટામાં મોટો પોદ્ધો તેમજ મોટામાં મોટો લેખક હતો. હોરેસ કવિ પણ જુવાનીમાં યોદ્ધો હતો અને તેને પ્લુટસે મોટા સૈન્યની સરદારી સોંપી હતી.

† નામાંકિત પુરુષો—કવિઓ, ગ્રંથકારો અને તત્ત્વવેત્તાઓ—જેઓએ યોદ્ધાઓ તરીકે દેશની સેવા બજાવી છે અને ફરીઆમાં તેમજ જમીન ઉપર, સ્વદેશમાં તેમજ પરદેશમાં યુદ્ધ કરીધાં છે, તેવા પુરુષોની આટલી બધી ગંખ્યા જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કદાચ એમ પણ હોય કે આગ્રાધીનતા, ક્વાયત, અને નિયમશીલતા, યોદ્ધાના જીવનના આત્મરૂપ છે, તે યુરો

મનુષ્યનાં લક્ષણ ઉપર બળવાન અને અમુક પ્રકારનું રૂપ આપે એવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને ખરા શુદ્ધિપ્રભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં જરૂરની નિયમિત એકાગ્રતાની શક્તિને પરિપૂર્ણ કરે છે.

ફ્રેંચેલિડોનાના યુદ્ધમાં સૈનિક તરીકે ડુંટી હાજર હતો, અને સાં એલ્ફ્રેડ ધોડેસ્વારેને મોખરે તે બહાદુરીથી લડ્યો. કદાચ આ કારણથી અને ખીન્ન કારણોથી પણ તેને પછી ફ્રેંચરન્સમાંથી દેશનિકાલ કીધો. અરણ્યવાસી પીટર, ક્રૂઝેડના ÷ યુદ્ધમાં અગ્રેસર હતો, તે તરુણાવસ્થામાં સૈનિક હતો, અને કાઉન્ટ ડિ બેલોને ફ્રેંચડર્સના લોકો સાથે યુદ્ધ કીધું તેમાં તેના હાથ નીચે તેણે નોકરી કીધી હતી. તે સૈનિક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો નહિ, તેથી તેણે નોકરી છોડી. પછી તે પરણ્યો અને તેને કેટલાંક છોકરાં થયાં. તેની સ્ત્રી મરી ગઈ તેથી તે દુનીઆ તજ મઠમાં ગયો અને પછી અરણ્યવાસી થયો. તેણે જેટસલમની જાત્રા કીધી અને સાંથી પાછો આવ્યા પછી જાત્રાજીએને સં- રેસન લોકો દુઃખ દેતા હતા તેની ખબર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કીધી. તેણે આખા યુરોપમાં ઉપદેશ કીધો અને પ્રથમ ક્રૂઝેડમાં લાખ માણસોની મોટી સંખ્યાની આગેવાની કીધી. તેમાંના ભગભગ બધા નાચ પામ્યા, પણ સાર પછી ખીજ ક્રૂઝેડો થઈ.

આપણા પોતાના દેશના કવિઓમાં એસરે ૧૩૭૬ માં ૩ જા એફ- વર્ડે ફ્રાન્સ પર ચઢાઈ કીધી સારે તેના હાથ નીચે સૈનિક તરીકે નોકરી કીધી હતી. રેટેન શહેર આગળ તેને યુદ્ધકેદી કરવામાં આવ્યો અને સાં તે કેટલોક વખત સુધી કેદખાનામાં રહ્યો. જ્યોર્જ બુકેનને, જીવાન હતો સારે, સ્કોટિશ લશ્કરમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે નોકરો કીધો, અને ૧૫૨૩ માં વોર્કના કિલ્લા પર હુમલો કીધો સારે સાં હાજર હતો. બેન વૉન્સને હૉલ્ડમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે નોકરી કીધી. ત્યાં વળી સર ફિલિપ સિન્ડની પણ હતો, તેની મરતી વખતની ઉદાર વર્તણૂક ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી ઉત્તમ વસ્તુઓમાંની એક છે. * એલ્ગાર્નોન સિન્ડની આઈરિશ દુશ્મનમાં

— ફેરેસન લોકોની ખાસેથી પંહેરગાદન લેવા ખિસ્ત લોકોને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં તે.

* ત્યારે ગ્રેફેનના રણક્ષેત્રમાં ગર ૧૬૬૫ સિન્ડની નાશકારક ધા વાગેલો પડ્યો હતો અને પુષ્કળ લોકો નીજળવાથી તૃપ્તાતુર થયો, ત્યારે તેણે કંઈક પી- વાનું માગ્યું. તે તેને વાતન આપી આપવામાં આવ્યું. જેલો તે સીસો ગ્રાંચે લગાડતો હતો તેજા તેણે તેમથી લઈ જતા એક સિપાઈને તે તરફ નજર કરતો

ધોડેસ્વારની દુકડીનો સરદાર હતો. ડેવેનન્ટ અને લવ્લેસ પણ ચાલ્સર્સના હાથ નીચે સરદાર હતા; અને વિધર્સ રાષ્ટ્રીય પરિષદના સૈન્યમાં મેજર હતો. બનિયન કૉમનવેલ્થની x નોકરીમાં સાધારણ સિપાઈ હતો. આદ-વેએ ફ્રેન્ડસર્સમાં લશ્કરમાં ધોડાની પાયગામાં ઝુડો ઉપાડનાર અમલદાર તરીકે સેવા બળવી હતી અને ફાર્કુલ્ડર અર્લ આર્ચ બોરેરિની દુકડીમાં અખત્યારી સિપાઈ હતો.

હૉર્સ ગાડસર્સમાં + સાધારણ સીપાઈ તરીકે રટીલ દાખલ થયો; પણ તેના ઉપરીઓને તેની યોગ્યતા તરતજ માત્રમ પડી અને તેને વાવટો જાંચનાર અમલદારની પદવીએ ચઢાવ્યો. તેણે નેમરના ઘેરામાં અને પછી વેન્ડુના ઘેરામાં વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી. કોલરિજ બંદુકથી લડનાર સવારોની દુકડીમાં સાધારણ સિપાઈ તરીકે દાખલ થયો, પણ તેના ઉપરી અધિકારીએ તેને જાંચી પદવીએ વધારવાને બદલે નોકરી છોડવામાં મદદ કીધી. કોલરિજે એક મિત્રને કહ્યું, “થોડો વખત સુધી હથિયાર ધારણ કીધાં અને મારા નામની પાછળ ‘સાધારણ સીપાઈ’ લખ્યું તેથી, (પણ જરોજર કહીએ તો નામની પાછળ નહિ, પણ ખીજા નામની પાછળ મેં ‘સાધારણ સીપાઈ’ લખ્યું, કેમકે મને એકદમ માઈ નામ પૂછ્યું ત્યારે માઈ નામ ભૂલી જવાથી મેં ‘કં. બરબેક’ કહ્યું; અને ખરેખર મારી મનોવૃત્તિઓ સવારની નોકરીને એટલી તો આછી અનુકૂળ હતીકે મને ખાતરી છે કે મારા ધોડાનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો) હું માઈ જીવન કોઈક વખત રટીલના જીવન સાથે સરખાવું છું, પણ અરે, તેનાથી તે કેવું જુદું છે !”

તેથી. સર ફિલિપ આ ત્રેહને પોતે પીતા પહેલાં તે સીસો માથા આગળથી લઈ લીધો અને તે બાપડા સિપાઈને આપી આ પ્રમાણે કહ્યું કે “તારે પાખી પી-વાની જરૂર હજી મારા કરતાં વધારે છે.” ત્યાર પછી થોડે દિવસે આનર્દામમાં સર ફિલિપ મરી ગયો. એક ધારણ યરલા ડેનિસ સિપાઈનો સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ પણ લગભગ એવીજ ઉમદા હતી. એક ધાયલ રટીડનનો રહીય તેની પાસે રૂનો હતા તેને લાકડાના પાતમાંથી દારૂ પીવાને આપ્યો, અને તેમાંથી પીવાની વિનંતિ કરી. જવાબમાં તેણે ખલામાં પિસ્તોલ મારી. તે ડેને કહ્યું. “હવે તું તને શિક્ષા કરીશ; મારો વિચાર તને આજુ પાત આપી દેવાનો હતો, હવે હું માત્ર અધુર આપીશ.”

* લશ્કરી ખાતામાં એક અમલદાર છે.

x ૧ લા ચાલ્સર્સને ફ્રેન્ડી કીધા પછી તે રાજ્યપદ્ધતિ ઈંગ્લેન્ડમાં થોડો વખત ચાલી તેનું નામ.

+ દુકડીનું નામ.

આ પુરુષો ઉપરાંત વર્ણલક્ષ્ય નર્મોક્તિસનો ભાષાન્તરકર્તા અને કવિ થયો તે પહેલાં સોથળી બંદુકથી લગનાર સવારોની ૧૦મી દુકડીમાં અમલદાર હતો. અન્યદાર થયો તે પહેલાં વિલિયમ ક્રાબેટ સિપાઈથી પાયદળનાં સારજન્ટ મેજરની પદવી મુધી વધ્યો. એફ. આર. લી. આર. એ. નામના પુરુષો દૃષ્ટિગોચર પ્રદેશની ચિત્રકળા તરફ ધ્યાન આપ્યું તે પહેલાં ૫૬ મી પાયદળની દુકડીમાં અમલદાર તરીકે નોકરી કીધી હતી; અને સર રોડરિક મર્ફિસન અર્વાચીન ભુસ્તરવિદ્યાનો એક પ્રસિદ્ધ વેતા થયો તે પહેલાં એનેરિક્લિંગ + ડેગુનનો નાયક હતો.

જે સુદર જમાનામાં રૂપેનમાં વિદ્યાર્થિ થઈ તે જમાનામાં તેના સમજા કવિઓ અને મહાન ગ્રંથકર્તાઓ ચોક્કા અને સાહસિકો હતા, અને દેશમાં તેમજ પરદેશમાં, ખુશ્કીની તેમજ તરીની લડાઈઓ લડ્યા હતા. લોપ ડિ વેગા રૂપેનના અજાણ્ય નૌસાધનમાં ચોક્કો હતો. ધણાજ થોડા બચી સ્વદેશ જવા પામ્યા તેમાંનો એ એક હતો. એણે સ્વદેશ જઈ ધણાં નાટકો રમ્યાં અને પછી ધર્મોપદેશક અને ધર્મવિચારણ સભામાં વિધાસુ પુરુષ થયો. મહાન સર્વેન્ટીસ ચોક્કો હતો અને જમીન તેમજ દરીઆમાં લડાઈઓ લડ્યો હતો. હર્બેન્ટોના યુદ્ધમાં તેણે બહાદુરી બતાવી ખ્યાતિ મેળવી; ત્યાં તેને એક બૂની દગની નાની બંદુકથી ત્રણ ધા વાગ્યા, બે છાતીમાં ને એક હાથમાં. એ ધાતી તે જીવ્યો સાંસુધી અથક્ત થયો. પણ તેણે જાતે પાછળથી કહ્યું તે પ્રમાણે “ભાલાથી કદી પણ ક્ષમ ભુકી થતી નથી” અને અવશિષ્ટ અવનકાળમાં પોતાનો મહાન ગ્રંથ ‘ડોન કિવોઝોટ’ લખ્યો.

કુલ્ટરન નામનો બીજો રૂપેનનો ચોક્કો નાટક રમનાર અને પછી ધર્મોપદેશક થયો. મેન્ડોઝા ડિ સેન્ટિશ્ચાના નામનો એક મહાન રૂપેનનો ચોક્કો ૨ જા બુઆનના દરબારમાં ધણાજ છટાદાર વિદ્વાન ગણાતો હતો; અને ઓરકન, મોન્ટમેયર, ગાર્સિલેગો, અને એરિક્લિંગ પ્રસિદ્ધ ચોક્કા તેમજ મહાન ગ્રંથકર્તા હતા. *

+ બંદુકથી લગનાર સવારની દુકડી.

* મોન્ડોઝા ડિ કોરેવાંએ ઉભા કીચેલા રૂપેનના છેલ્લા પાયદળ સૈન્યનો એક એક માણસ લગારે પણ હુકમ વગર કે દારૂ તોડ્યા વગર અને ૧૬૪૩ માં સેકી-દના યુદ્ધમાં હાથો અને સર્વે કાલ થયા. આખી દુકડી નિયમિત ક્રમમાં મરણ પામેલી માલમ પડી. પેનિન્ટ્યુલર યુદ્ધમાં રૂપેનના પાયદળથી આ દેવા લુદા પ્રકા-રનું સૈન્ય હતું જે પાયદળને તો બચરસમાં સમગ્ર પણ અધરે હતું. એક પ્રકારે વ્યૂક આપે એકિંગને તેમાંના ૧૦,૦૦૦ માણસોને નાસી જતા જોયા. તેઓ અદરથ પણ સાંસુધી દોડ્યા ગયા.

સ્પેનનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ સર્વેન્ટીસ અને પોર્ટુગલનો પ્રસિદ્ધ પુરુષ કેમોએન્સની વચ્ચે અમુક સાદસ્ય છે. બંને યોદ્ધાઓ અને વિદ્વાનો હતા. સર્વેન્ટીસે સુદમાં ડાળો હાથ ખેંચે હતા, અને કેમોએન્સે જમણી આંખ ખેંચે હતી. બંને મરણ પામ્યાં અને તેમનાં હાડકાં મૃત્તિકાસ્પર્શ થયા પછી ઘણે લાંબે વખતે તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સર્વેન્ટીસ ક્યાં જન્મ્યો હતો તે જાણવામાં નથી. મેડ્રિડ, એસ્કોવિચસ, સેવાકલ અને લ્યુસેના એની જન્મભૂમિનાં માન માટે સ્પર્ધા કરે છે. આપણને તેની જન્મભૂમિની ખબર નથી તો શીકર નહિ. તે ઘણો ગરીબ મરી ગયો. તેને જે સ્થાને દાટવામાં આવ્યો તે પણ યાદ નથી, અને તેના શવનો કંઈ પણ સત્કાર થયો નથી.

યોડા વખત ઉપર પોર્ટુગીઝ લોકોએ પોતાના ઐહ કવિ કેમોએન્સને મરી ગયાને ત્રણસે વર્ષ થયાનો ઉત્સવ અતિથય ખુશાલીથી કીધો. લિસ્બનમાં વરધોડાઓ નીકળ્યા, વાળાં વાળ્યાં, વાવટાઓ ઉડ્યા, અને એ પ્રમાણે સર્વત્ર આનંદ વર્તી રહ્યો. તોપણ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર કેમોએન્સ ત્યાં ભૂખ્યો મરી ગયો અને તેની પાસે તેના શબ પર દાંડવાને ચીથડ પણ ભાગ્યેજ હતું. આ શી રીતે બન્યું? કેમોએન્સ શરો યોદ્ધો અને મહાન કવિ હતો. લશ્કર સાથે સ્યૂદામાં ચાકરી પર હતો ત્યારે તેણે ઘણી બહાદુરી બતાવી. છઠ્ઠાદશી ફેર દરીઆઈ-લડાઈમાં તેણે કમનસીમે એક આંખ ખેંચી. પણ તેને કાંઈ ધનામ મળ્યું નહિ, તેમજ પદવી પણ ચલાવ્યો નહિ. લિસ્બન પાછો આવ્યા પછી તરતજ તે હિંદુસ્તાન જવા વહાણમાં ખેડો અને 'લ્યુસીઅદ' નામનો ગ્રન્થ રચી સફરના કંટાળાભરેલા વખતમાં તેણે આત્માને આનંદ પમાડ્યો. હિંદુસ્તાનમાંથી તે ચીનમાં મોકલ્યો ગયો. ગોઆ પાછો આવતાં મેકન નદીના મુખ આગળ તેનું વહાણ ભાંગ્યું. તે કિનારે પહોંચ્યો. એક હાથમાં તેણે પોતાની કવિતાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક ઝાલ્યું, અને બીજો હાથે તર્યો. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ ખોડ્યું. તે લિસ્બન પાછો આવ્યો ત્યારે મરણી ચાલતી હતી. હમેશની પેઠે તે સમયે તે ઘણો ગરીબ હતો. ત્યાર પછી બે વર્ષે 'લ્યુસીઅદ' કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. લોકોએ તેને ઘણા હોંસથી વાંચ્યું. ત્યાંના જુવાન રાજાએ પાંચ પાઉંડની કિંમતનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. પણ કેમોએન્સ મદિ પડ્યો, તેને પેન્શન આપવામાં આવ્યું નહિ, દરબારે તેનો અનાદર કીધો અને તેને લોકોની ઉદારતાથી પોષણ કરવું પડ્યું. તેનો નિમકહલાલ નોકરજ તેનો એકલો મિત્ર હતો. તે રાતે અન્ન માગવા છૂપો નીકળતો. ૧૫૮૦માં કેમોએન્સ ઇસ્પાંચમાં મરી ગયો અને

પદ્ધતિમાં જે અવકાશ મળતો તે નેત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગાળતો. નીચ્છી રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયો, અને વિશેષે કરીને પ્રકાશની રાસાયનિક ક્રિયા જેમાંથી અન્તે આલોકચિત્રકળા (ફોટોગ્રાફી)ની શોધ થઇ, તેનો અભ્યાસ તેણે સફળ થયો. સારે તે ક્રેંચ બંદુકથી લડનાર સ્વારની ૧ લી કુકડીમાં ઉપસેનાપતિ+ તરીકે નોકરી કરતો હતો. જે અભ્યાસક્રમથી એમ ડાઝ પરિણામે ક્રેંચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તેનો ઉપક્રમ કરતાં પહેલાં કેટલાંક વર્ષ સુધી સાધારણ શોધ તરીકે તેણે નોકરી કરી હતી. પદાર્થવિજ્ઞાની લેમાર્કે પણ ક્રેંચ સૈન્યમાં શોધ તરીકે થયું વર્ષ સેવા બજારી હતી, અને સેનાનાયક ઓલ્ડીના હાથ નીચે સાર્વધી ધણી ખ્યાતિ પામ્યો હતો. યુદ્ધમાં ધાયલ ચવાથી અને તખીયત સારી ન હોવાથી તેને સૈન્ય છોડવાની જરૂર પડી. સારપણી જે વિદ્યાવિષય સાથે તેનું નામ આટલું બધું એક રૂપ થયું છે અને જેમાં તે આટલી બધી કાર્તિ પામ્યો છે તે વિષયના અભ્યાસમાં તે લીન થયો. કરોડ વગરનાં પ્રાણીઓ વિષે તેનો ઇતિહાસ તેનો ઉત્તમ કાર્તિસ્તંભ છે, કેમકે તે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં ધણીજ ઊંડા અને સંપૂર્ણ ગ્રંથ ગણાય છે.

ફ્રાન્સના વિકાન પુરુષોમાં “નીતિસૂત્ર” માં વર્ણવેલો ડિ લા રોચ-ફોકોલેડની પ્રથમ ધરખીઈ શોધાની હતી અને ફ્રાન્ડનાં યુદ્ધોમાં ઓર્ડાના ઘેરામાં અને સેન્ટ એન્ડ્રોઇનની લડાઈમાં સખત ધાયલ થયો હતો. “ઋણ સંભાષણ” નો કર્તા પાલ લુઇ ફૂરિઅર રાહિન ઉપર પ્રજાતંત્ર રાજ્યના સૈન્યમાં નોકર હતો અને પાછળથી તોપખાનાના અમલદાર તરીકે ઇટલિમાં તેણે નોકરી બજારી હતી. તે ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતો હતો. સારે તેની ગેરહાજરીમાં એક દિવસ હલકા ઓળંગવાળો એક ઓરિયન સ્વાર તેનું હોમરનું પુસ્તક ચોરી ગયો તે જોઇને તેને કેટલી બધી દિલગીરી થઇ તે એક પત્રમાં વર્ણવે છે.

સર્વ કાળમાં યુદ્ધ નિર્ણયતાનાં કૃત્યથી સંયુક્ત છે. વિજયપ્રાપ્તિના ગાંડા તોફાનમાં શહેરો લુટાય છે, દેશે ઉજડ કરાયા છે, અને અમંખ્ય લોકોના પ્રાણ ગયા છે. મધ્યયુગમાં યુદ્ધની કૂરતા કેટલેક અંશે દૂર કરવા શસ્ત્રધારી પદ્ધતિ* ચોળવામાં આવી. શસ્ત્રધારીનાં કર્તવ્યોનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા માટે

+ સેનાપતિથી ઉતરતો અમલદાર.

* યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં ‘ફ્યૂડલ સિસ્ટમ’ (અમુક પ્રકારનો જમીનને લગતો પારો) આવતો હતો તે સમયમાં વિધાપૂર્વક અભિપેક્ષ કરી જેને સરદાર બનાવતો

માણસને આત્મીયતા અને સમ્યક્તાની ટેવ પાડતા. તેને અશ્વવિદ્યા અને ભાલો વાપરવાની કળા શિખવતા, અને સ્ત્રીમંડળમાં રાખી કામળતા, વિનય, અને દયાભાવ શિખવવામાં આવતાં. પુખ્ત ઉમ્મરે પહેાંચે એટલે તેને શસ્ત્ર-ધારી તરીકે વિધિપૂર્વક અભિષેક કરતા. આ પદ્ધતિ સાથે ધર્મ પણ જોડાયેલો હતો. એજ કારણથી શસ્ત્રધારી શરવીરને ખરોખર ઉપવાસ, દેવલમાં રાત્રિભગરણ, જંગસંસ્કાર* પાપસ્વીકાર+ અને પ્રભુભોજનવિધિ* કરવાં પડતાં. આ પ્રમાણે ધણા શરવીરોમાં શૌર્યનું જન્મું ધોરણ અને ખરી અમીરાઇ દાખલ થયાં.

ધોડેસ્વાર યેયડું સલ્લહીલ, અને જય અને નિન્દા રહિત શરા શસ્ત્ર-ધારી તરીકે હમેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. યેયડું ૧૪૭૬ માં ડોફિનિમાં યેયડુંના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો. તેણે લશ્કરો ખાતામાં નોકરી કરવાનું પસંદ કીધું અને રાજાની નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં શસ્ત્રધારી શરવીર તરીકે કયાં કયાં અને કેવી રીતે વર્ત્યો તે જ્ઞાનત વર્ણવવાની જરૂર નથી. તેણે મુખ્ય નોકરી ઇટલિમાં ૧લા ક્રાન્સિસના હાથ નીચે રોનીર્વમાં, મિલનમાં, જીનોઆમાં, પેડૂઆમાં, વિરોનામાં, લા આશિયામાં, અને ઍશિયા-માં ખુળવી. ઍશિઆના ધેરામાં તે હુમલો કરનારાઓનો અગ્રેસર હતો. તે તે કિલ્લા પર ફૂલો, અને તેને જંગમાં જય કરીતે ભાલો વાગ્યો, કેમકે જાંગેલી ભાલાની અણી તેના માંસમાં રહી. તેણે કહ્યું, “શહેર તો જીતાયું પણ હું તેમાં પ્રવેશ કરનાર નથી. હું તો મરણતોલ ધાયલ થયો છું.” જ્યારે ને-મોર્સના ડયૂકને એવી ખબર થઈ કે પહેલો કિલ્લો જીતાયો, પણ યેયડુંને નાશકારક ધા વાગ્યો, ત્યારે પોતાને ધા વાગે ને જેટલી દિલગીરી યાય તેટલીજ તેને થઇ. તે બોલી ઉઠ્યો, “ચાલો મારા ભાઈઓ અને મિત્રો, ચાલો આપણે આ ધણો પ્રવીણ શસ્ત્રધારી, જેવો કવચિતજ અગાઉ થયો હશે, તેના મોતનું વેર લઇએ.” ઍશિયા જીતી લીધું અને વેનિશિયન લોકોને લાંધી કાઢી મૂક્યા.

ફ્રેન્ચ લોકો તે શહેર લૂંટવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે જે ઠેકાણે મરણ પામેલા અને મરણ પામતા લોકો પડેલા હતા તે ઠેકાણે યેયડુંને જન્મડી

તેને ‘નાઇટ’ કહેતા. તે શસ્ત્ર ધારણ કરતો. ત્યારે પરાક્રમે કરતો, અને સ્ત્રીઓ પ્રતિ વિનય દર્શાવતો. એ પદ્ધતિનું નામ શસ્ત્રધારી પદ્ધતિ.

+ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થવાનો સંસ્કાર. * કીધેલાં પાપ ધર્મશુદ્ધ સમક્ષ કબૂલ કરવાનો વિધિ. ÷ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંસ્કાર.

લીધો અને એક લાકડાના બારણા ઉપર પાસેમાં પાસે આવેલા ધરમાં લઇ ગયા. તે ધર જે ગૃહસ્થનું હતું તે પોતાની સ્ત્રી અને બે જુવાન અને સુંદર પુત્રીઓને ઇશ્વરની સંભાળ તથા મૂકી નાસી ગયો હતો. તે સ્ત્રીએ જાતે બારણું ઉઘાડ્યું અને બેચડાને સત્કાર કીધો. મરણ પામે છે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું તોપણ આ ધર લૂંટવાની સિપાઓને રજા ન આપવી એવો હુકમ કરી શક્યો એટલી તેનામાં શક્તિ રહી હતી અને તેમની મિલકત લૂંટવાથી તેમને જે નુકસાન થાય તે ભરી આપવાનું તેણે માથે લીધું.

તે સ્ત્રીએ બેચડાને એક સુંદર ઝોરડામાં લેવડાવ્યો અને ત્યાં તેના મેં આગળ પડે પડી તેને કહ્યું, “અમીર સાહેબ, આ ધર અને એમાં જે કંઈ રાચરચીલો છે તે સર્વ હું આપને અર્પણ કરવા માગું છું. એ સર્વ પુલ્કના નિયમ પ્રમાણે આપનું છે. હું માત્ર એકજ મહેરબાની માગું છું કે આપ મારી અને મારી છોકરીઓની જાંદગી અને કીર્તિ જાળાવશો.” બેચડામાં બોલવાની પણ લાગ્યેજ શક્તિ હતી, તોપણ તેણે કહ્યું, “મને આ ધા વાગ્યો છે. તેમાંથી હું બચીશ કે નહિ તે મને ખબર નથી, પણ જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી તમને કે તમારી પુત્રીઓને કદી ઈર્ષ્ય થશે નહિ મારાથી જેટલું બનશે તેટલું માન અને માયાળુપણું દર્શાવવાનું હું તમને વચન આપું છું. પણ હાલ ધણુંજ જરૂરનું કામ કરવાનું છે તે એકે મારે માટે કોઈ ડાકટરની મદદ મેળવવી અને તે જલદી.”

તે સ્ત્રી એક સિપાઈ સાથે એક શસ્ત્રવૈદ્યને શોધવા ગઈ. તે જોવો આવ્યો તેવો તેણે તે ધા તપાસ્યો. તેને માલમ પડ્યું કે ધા નાશકારક નથી. નેમૂસ ઉચકે પણ પોતાના શસ્ત્રવૈદ્યને મોકલ્યો, અને કંઈક ધાના મલમપદ્ધતિ કરવાથી અને કંઈક માવજતથી સેવા કરવાથી બેચડાને તરજ સાફ થવા માંડ્યું. એ દર્મિયાનમાં તેણે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે તમારો ધણી ક્યાં છે? ગદ-ગદ કંઈ વિલાપ કરી તેણે જવાબ દીધો કે “તે જવતો છે કે મરી ગયો.” તે હું જાણતી નથી, પણ હું ધારું છું કે તેણે મઠમાં આશ્રય લીધો છે.” તેના આશ્રયસ્થાનની ખબર પડી ત્યારે બેચડા તેને પાછો પોતાને ઘેર લાવવા બે ધનવી અને તે ધરના કારભારીને મોકલ્યા, પછી તેને ખાતરી કરી આપી કે ત્યાં સુધી આ રોગી ધરમાં છે ત્યાં સુધી તમે સહીસલામત છો અને તમારું રક્ષણ થશે.

જ્યારે શસ્ત્રવૈદ્ય તેને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે તમારો ધા રૂઝવો છે અને તમારા આકરની મદદથી મારા મલમ વડે, આ બહારનું આહું સહેલથી રજી

જશે ત્યારે બેયડું હમેશની ઉદારતા પ્રમાણે તે ચતુર્વિધને છતાંમ આપું અને બે દિવસમાં લક્ષ્મીમાં જવાનો નિશ્ચય કીધો. રક્ષણ માટે બેયડુંને શો બદલો આપવો બોધ્યો તે વિષે તે ગૃહસ્થ તથા તેની સ્ત્રીએ વિચાર કીધો, ત્યારે તેમણે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વ એકત્રી કરી. એક ઘણી સુશોભિત પેટીમાં તેમણે ૨,૫૦૦ ડયુડેટ મૂક્યા. તે સ્ત્રી બેયડુંના ઝોરકામાં ગંધને તેને નમી. તે બધા ચતુર્વિધને તેને બિલ્વાની જરૂર પાડી અને બધાં સુધી પોતાની પાસે તે બેસે નહિ ત્યાં સુધી તે કહે તે સાંભળવાની ના પાડી.

તેણે કહ્યું, “અમીર સાહેબ! અમારું શહેર લૂંટાતું હતું તે દર્મિયાન ધંધરે મહેરબાની કરી અમારે ઘેર આવા ઉદાર ચતુર્વિધને મોકલ્યા. તેથી હું જીવીશ ત્યાંસુધી ધંધરનો ઉપકાર માનીશ; અને મારો સ્વામી અને છોકરાં હમેશાં આપને રક્ષક દેવદૂત બેવા વિચારશે, અને અમારી જીંદગી અને અમારી કીર્તિ આપને લીધે બધાં છે એ હમેશાં યાદ રાખશે. અને કબૂલ કરીએ છીએ કે અમે તમારા કેદી છીએ, જે કંઈ આ ઘરમાં છે તે સર્વ સહિત, આ ઘર વિજયના હક્ક પ્રમાણે આપનું છે. પણ આપે અમને એટલી બધી ઉદારતા અને મોટું મન દર્શાવ્યાં છે કે હું આપની પાસે એટલું માંગવા આવી છું કે અમારા પર દયા કરો અને જે થોડી બેટ હું આપને આપવા માગું છું તેથી ચંતુષ્ટ થાઓ.”

તેણે તે પેટી રજુ કરી અને બેયડુંને તેમાં જે હતું તે દર્શાવ્યું. તેણે કહ્યું, “એમાં કેટલું છે?” તે સ્ત્રીએ જવાબ દીધો, “સાહેબ માત્ર ૨૫૦૦ ડયુડેટ છે, પણ જો આપને એટલાથી સંતોષ ન થતો હોય તો, આપને જે રકમ લેવાની ઇચ્છા હોય તે કહી જતાવો, અને અમે તે મેળવવા પ્રયાસ કરીશું.” બેયડુંના મનમાં સોના કે રૂપાનો વિચાર નહોતો. તેણે તરતજ જવાબ દીધો, “તમે મને ૧,૦૦૦૦૦ ડયુડેટ આપવા માંગતા હો તોપણ હું તમારે ત્યાં આવ્યો છું, ત્યારથી જે પ્રીતિ તમે મને દર્શાવી છે અને તમારા આપ્તા. કુટુંબે તમારા સમાગમનો જે લાભ મને આપ્યો છે તેના જેટલા કિંમતી હું તે ડયુડેટને ગણું નહિ.”

વળી તે સ્ત્રી તેને પગે પડી અને આંખમાં આંસુ લાવી તેને તે બેટ સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. તેણે કહ્યું, “જો આપ એ લેવાની ના કહેશો તો હું દુનિયામાં સર્વથી અભાગીઆણ સ્ત્રી છું એમ સમજાવ.” બેયડું જવાબ દીધો, “તમારી આટલી બધી ઇચ્છા છે તો હું એ સ્વીકારું છું, પણ હું તમને વિનંતિ કરું છું કે તમે તમારી પુત્રીઓને અહિં મોકલો કે હું તેમની

રજા લઉં.” બેયડે ડ્યુકેટના ત્રણ વિભાગ કર્યા, બે, હબ્બર હબ્બરના, તે એક, પાંચસેનો. તે જુવાન કુમારિકાઓ આવી ત્યારે તેઓ એને નમી પડી; પણ એણે તેમને બાહી અને પોતાની પાસે બેસાડી.

તેમાંની મોટીએ કહ્યું, “સાહેબ, આપના સમક્ષ આપ જે બે જુવાન કુમારિકાઓ જાહેરી અને આખર માટે આપની દેવાદાર છે, તે બેને જુઓ છો. જીવીશું ત્યાં સુધી આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં આપને એનો બદલો વાળવા ઈશ્વરની વિનંતિ કરી વાચવા સિવાય બીજી રીતે અમારો ઉપકાર આપને દર્શાવવાને અમે સમર્થ નથી તેને માટે અમે દિલગીર છિએ.”

બેયડેના મન પર લગભગ રોનું આવે એવી અસર થઈ અને મદદ અને રમણીય સમાગમ માટે તેમનો ઉપકાર માન્યો; કેમકે તેઓ એની દર-રોજ સોબતીયણ હતી અને એના ચોરડામાં કામકાજ કરીને અને વાંસળી વગાડી અને ગાઈને તેમણે એને આનંદ પમાડ્યો હતો. તેણે કહ્યું, “તમે જાણો છો કે થોડાઓ પાસે સાધારણ રીતે જુવાન સ્ત્રીઓને બક્ષીસ આપવાનાં રત્નો હોતાં નથી. પણ તમારી માએ મને હમણાંજ પેલા તમે જુઓ છો તે ૨,૫૦૦ ડ્યુકેટ સ્વીકારવા જરૂર પાડી છે. હું તમને દરેકને તેમાંના ૧,૦૦૦ કન્યાદાનમાં આપું છું અને જે ધન રહિત મોકોને આ લૂંટથી બચાવે તુકશાન થયું છે તેમાં ગાડીના ૫૦૦ વહેંચી આપવા હું ધારું છું.”

આ પ્રમાણે એ બાબતનો નિવેડો આવ્યો અને તે આખા કુટુંબને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં અને તેણે તેનો ઉપકાર માન્યો. બેયડે ગયો ત્યારે ખરા ખ્રિસ્તિ શસ્ત્રધારીમાં જેવો આનંદ, સૌજન્ય, અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ હોવાં જોઈએ તેવી વૃત્તિસહિત તે ગયો.

આ વખતને સુમારે આચાર્યવર્મ જીલિયસે બેયડેને ધર્મસૈન્યનો સેનાધિપતિ કરવા કહ્યું. આનો બેયડે જવાબ દીધો કે “મારે માત્ર સ્વર્ગમાં એક ઉપરી છે અને તે ઈશ્વર છે, અને પૃથ્વી પર એક ઉપરી છે અને તે ક્રાન્સનો રાજા છે. અને હું કદાચ બીજાની કદી નોકરી કરનાર નથી.”

ધણાં યુદ્ધ અને સાહસિક કાર્યમાં બેયડે હમેશ રાજબક્ષિત અને શૌર્ય દર્શાવ્યાં, તે પછી તેને મિલન પાસે રેળોકમાં મોકલેલો વાળ્યો. ૧ લા ક્રાન્સિસના માનીતા સેનાપતિ બોનિયેટ કદાચ ઇર્ષ્યાથી તેને ઘણું બેખમ ભરેલે સ્થાને મોકલ્યો. ત્યાં પોતાનું કર્તવ્ય કરતો હતો ત્યારે સ્પેનિયડે લોકોએ તેના પર જાંદુક ફેાડી. બેયડેને ગોળીકન્મરની આરપાર વાગી તેથી

તેની કરોડ લાંબી ગથ. તેને ધા લાગ્યો ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો, “અરે ઇશ્વર, હું મરાયો છું.” પછી તેણે તરવારના ત્રાંસા હાથને સૂળીસહિત ઇસુખ્રિસ્તની મૂર્તિ સમજી ચુંબન કીધું.

તેના મિત્રોએ તેને લગાડમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છ્યું. તેણે કહ્યું, “ના, મારી આખરને વખતે મારી જીંદગીમાં પહેલેજ વખતે શત્રુને હું મારી પીડ ખતાવવા ઇચ્છતો નથી.” તેણે કુકમ કીધો કે મને ઝાડ તળે લઇ જાઓ. હજી તેનામાં “ધસારો કરો” એટલું બોલવાનું જોર રહ્યું હતું. તેણે કહ્યું, “મારું મુખ શત્રુ તરફ રાખી અને મરવા દો,” તેની આસપાસ ઉભેલા સાથીઓ આંસુથી નહવાઇ ગયા. તેણે કહ્યું, “ઇશ્વરની ઇચ્છા અને પોતાની પાસે લેવાની છે. તેણે અને આ દુનિયામાં જોઇએ તેટલી લાંબી મુદત રાખ્યો છે, અને મારી યોગ્યતા કરતાં મને વધારે દયા અને કૃપા દર્શાવી છે... હું તમને સર્વને વિનંતિ કરું છું કે મને છોડી જતા રહો, નહિ તો મને ધાસ્તી રહે છે કે તમને કેદી કરશે અને તે મને ખીલું શોડનું ધારણુ થશે. હું મરી જાઉં છું. તમે કોઇ પણ પ્રકારે મને મોતમાંથી મુક્ત કરી શકવાના નથી.”

પછી એને દૈવ પકડવા રૂપેનિયર્ડો પાસે આવ્યા. પેસ્કેરાના માકિર્વિસે x કહ્યું. “હાડો મેયર! મરણ પામ્યા વગર મારાથી જોડાઈ લોલી બોધ લકાપ તેટલું મારામાંથી નીકળ્યું હોત અને તમને સારી તનદુરસ્તીમાં કેદી કીધા હોત તો કેવું સાઈ! મેં શબ્દ ધારણુ કીધાં છે ત્યારથી તમારી બરોબરીઓ જોયો નથી.” માકિર્વિસે મરણ પામતા શરા યુરુપને દરેક પ્રકારની સમ્યક્તા અને સત્કાર દર્શાવ્યાં. પણ યુરોપિયનના ટ્રાન્સ્ટબલે રૂપેનના રાજધિરાજના હાથ નીચે નોકરી લેવા પોતાના રાજ અને દેશને ત્યાગ કીધો હતો, તે ત્યાં આવ્યો અને ન્યારે તેણે કહ્યું, કે “એવે બેયર્ડ! મને તમારી કેટલી બધી દયા આવે છે!” ત્યારે બેયર્ડે ખાટલામાંથી જાંબા થઈ ધીરે અવાજે તેને જવાબ દીધો, “અગીર સાહેબ! હું આપનો ઉપકાર માનું છું. મને મારી દયા આવતી નથી. હું ગ્રામાણિક માણસ તરીકે મરણ પામું છું. હું મારા રાજની નોકરી બજાવતો મરી જાઉં છું. તમારો રાજ, તમારો દેશ, અને તમારા સોગનની વિરુદ્ધ તમે હથિવાર ગ્રહણ કીધાં છે, તેથી તમારી દયા આવવી જોઈએ.” પછી થોડો વખત રહીને તે મરણ પામ્યો.

બેયર્ડે મરી ગયા પછીજ ૧ લા ફ્રાન્સિસને એ શરવીર રાજધારીની જોડ સમજાઇ. ગ્રામાણિક અને ઉદાર મનુષ્યોને સેનાપતિપણ આપવાને

બદલે ક્રાન્સિસે તે માનીતાઓને આપ્યું હતું. તે રાજ્યએ ઘણું જ મોકું કહ્યું, “આપણે એક મહાપુરુષ જોયો છે. એના નામથીજ, એના હસ્તકરથી શત્રુઓ ખીતા અને માન આપતા; ખરેખર, એને આપવામાં આવ્યા હતા તે કરતાં વધારે ફાયદાઓ અને વધારે ઊંચાં કામેને એ યોગ્ય હતો.” પેવિયાના યુદ્ધમાં ૧ લા ક્રાન્સિસે “કીર્તિ સિત્તાય સર્વ જોયું” ત્યારે તેને એ પુરુષની જોડે ઘણી વધારે લાગી. તેણે કહ્યું, “એ સત્ત્વધારી બહાદુર અને અનુભવી ખેડૂંડ જીવતો હોત અને મારી પાસે હોત તો તેની હાજરીજ સૌ સેનાપતિની ખરોખર થાત. અરે સત્ત્વધારી ખેડૂંડ ! મને તારી ટૂંકી જોડ પડે છે ! હું જીવતો હોત તો હું અત્રે ન હોત.” પણ રાજ્યના શોકનો સમય પીતી ગયો હતો. ખેડૂંડ મરી ગયો હતો અને રાજ્ય જતે દેદ પડકાયો હતો.

ખેડૂંડ મદાની, મહાત્મા, અને પવિત્ર હતો. તે નિષ્કલંક, નિર્ભય, ન્યાયી, ઉદાર, દયાળુ, અને સત્યશીલ હતો. સંકટ દૂર કરવાને સમયે હમેશ તેની કિંમત વૃદ્ધિ પામતી. દ્રવ્યવાન પુરુષો સન્નજન ન હોય તો તે તેમને ધિક્કારતો. જે દ્રવ્ય તેણે મેળવ્યું તે સર્વ તેણે વહેંચી આપ્યું. તે પાડોશીને ચાકરીથી કે દ્રવ્યથી મદદ કરવા કદી ના પાડતો નહિ, અને એ કામ હમેશા છુપી રીતે અને ‘દયાભાવથી’ કરતો. તેના વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે સોથી વધારે નખાપી નમ્ર અને સાદી છોકરીઓને પરજીવી અને સ્ત્રીધન આપ્યું. વિધવાઓને તેની મદદ અને દિલાસો મેળવવાની હમેશ ખાતરી હતી. જેઓએ તેના હાથ નીચે નોકરી કરી તેની તરફ તે ધણેજ માયાળું હતો. કાંઈક હથિયારબંધ સિપાઈ ઘોડા પરથી પડી ગયો હોય તો તેને તે દૂરો ઘોડા પર બઢાવતો, કાંઈકને પોતાનાં લુગડાં આપતો, અને કાંઈનું દેવું પોતે વાળતો. કાંઈ પણ જીંતેલા દેશમાં તેના સિપાઈઓએ જે કંઈ લીધું હોય તેની કિંમત આપ્યા વિના તે તે દેશમાંનું ઘર કદી છોડતો નહિ. ખુશામતીઆઓ તરફ શત્રુવટ રાખવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને પારકાની બદલો કરવાનું તે અંતિશય ધિક્કારતો હતો. તેના સદ્ગુણો બાલ્યાવસ્થામાં પ્રકાશ્યા અને જેમ જેમ તે મોટો થયો તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામતા ગયા. છેવટે તેને એવી કીર્તિ મળી કે દૂરમાં દૂર કાળની હવે પછીની પ્રજા તેને માન આપશે અને તેનાં વખાણુ કરશે. +

+ ખેડૂંડની તલવાર સર જંગમ થી. જોઈલ્યુ જેરોનેટના કબજામાં છે, એ વાત કદાચ કહેવી જોઈએ. એ-સત્ત્વધારી વીરે ૮ મા દેવ્રિને સુવર્ણ વસ્ત્રની બૂમિ (શીલ્ડ ઓફ ધ કૉલર ઓફ ગોલ્ડ) આગળ જે દાલ આપી તે વિન્ડસરના કિલ્લામાં પહેરેગારના ઔરડામાં છે.

સ્વદેશ રક્ષણ માટે યુદ્ધ કરવું હમેશ માનવંતુ ગણાયું છે. પરદેશ જીતવા માટે યુદ્ધ કરવું એ ધણે જાગે અપકીર્તિમાન ગણાય છે, તોપણ એ યુદ્ધ સુધારાનો ફેલાવો કરે છે એવું ડાળ કરી વારંવાર બચાવ કરવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિમાં ગાંધી પદ્ધતિના જેવા કૂર પુરુષો મુખ્ય વજ્રથી હોય છે. એ સ્વદેશભક્તિ ઉચ્ચ આવેશ અને ઉદાર વિચારથી પરિપૂર્ણ મનોગુણ છે. એ દેશની સ્વાર્થનિરપેક્ષ પ્રીતિમાંથી ઉદય પામે છે. આતોદિય વોન વિંકલ-ફીડે સેમ્પેકનું યુદ્ધ કરવું તેને માટે, ક્લુસે ઝેનોડબર્નનું યુદ્ધ કરવું તેને માટે, અને હોડરે ઇન્સ્ટ્રુક્ટ આગળ લડ્યો તેના માટે, કાના મનમાં દીનસોજની લાગણી થતી નથી? તેમનાં ફલ ઉત્કૃષ્ટ હતાં, તેમનું અનુકરણ કરવાના વિચારથી પણ દેશીઓનાં મન ઉન્નતિ પામ્યાં છે. તેમણે કર્તવ્ય વિષે પોતાની પાછળ જે વિચાર મૂક્યો છે તે કદી ભૂલી જવાનો નથી.

વળી સ્વદેશભક્તિ જગત્પ્રસિદ્ધ સાર્વજનિક ઉપકારવૃત્તિથી ઠાધ પણ પ્રકારે વિરુદ્ધ નથી. જે પુરુષની મનોવૃત્તિઓ સ્વાર્થમાંજ લય પામે છે અને જે પોતાનો વખત ભોગવિલાસ, નાદાની અને બેપરવાઈમાં ગુમાવે છે તેના કરતાં જે પુરુષનું હૃદય રૂઢ અને પિતૃભૂમિની પ્રેમમંથિથી વિંદલાયકું છે તે પુરુષમાં શુદ્ધ મનોભાવ, ઉચ્ચ ભોક્ષક અને તીવ્ર ઉલ્ભવવૃત્તિ વિશેષ હોવાની યોગ્યતા છે. સૃષ્ટિથી શૃંખલામાંજ હું એક અન્યરૂપ છું, અને મારા પોતાના સ્વદેશને માટે મને તેટલી પ્રીતિ હોય તોપણ આખી દુનીયા પ્રીતિ અને દયાનાં ફાલને અર્થે મારે માટે ખુલ્લી છે એવો વિચાર દરેક પુરુષે મદ્ય કરવો જોઈએ.

સ્વદેશનાયક અને સ્વદેશરક્ષક 'વૉશિંગ્ટનના જીવનમાં દેશભક્તિ, ઔદાર્ય, અને પરાક્રમ પરિપૂર્ણતા પામે છે. તે અદારમાં સૈકાના મોટામાં મોટા પુરુષોમાંનો એક હતો, અને સુદ્ધભાવ, અને વિશ્વાસનીયતાથી* તે જેટલો ઉત્કૃષ્ટતાએ પહોંચ્યો હતો તેટલો જુદિબળથી નહિ. તે અંગ્રેજ વંશમાંથી ઉતરી આવ્યો હતો એ તેને સુંદર વારસો મળ્યો હતો. કલ્હમ પરગણામાં વસેલા એક અંગ્રેજ કુળમાં તે જન્મ્યો હતો. સાંથી ૧૬૫૭ માં એના પરગા વરગાઓ સ્વદેશ છોડી અમેરિકા ગયા અને વર્જનિયામાં વસ્યા.

જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનનું ચારિત્ર્ય એવું સુંદર હતું કે નાની ઉંમરમાં તેને ભારે જીભાવાળી અને વિશ્વાસવાળી જગ્યાઓએ નીમ્યો. ૧૯ વર્ષની

ઉમ્મરે તેને વર્ણનિયાતો એક લશ્કરી અમલદાર બનાવ્યો અને મેજરની પદવી આપી. શક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી તેને નીમનારને તેણે કદી છેતર્યા નહિ; કારણ કે તે હમેશ આલાક, આઘાધીન, અને સ્વધર્મશીલ હતો. ૨૩ વર્ષની ઉમ્મરે, ફ્રેન્ચ લોકોની સામા પશ્ચિમ પ્રાંતના રક્ષણને માટે જે અંગ્રેજી લશ્કર એકઠું થયું હતું તેને મદદ કરવા વર્ણનિયાતો લશ્કર ઊભું કર્યું હતું તેના તેને કુર્બાન અને સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો. તેને માત્ર જ્ય મેજવવાથી કેળવણી મળી નહોતી, પણ પરાજયથી પણ મળી હતી; કેમકે તેથી તેની કદી ડબે નહિ એવી હિંમત બહાર નીકળી આવતી. . . .

વૌશિંગ્ટનનું જીવનવૃત્તાન્ત એટલી બધી વાર લખાયું છે કે તે વિશે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર જે ઇમાનદારી, સ્વાર્થસાગવૃત્તિ, અને શુદ્ધ ઉદ્દેશથી પોતાના દેશને પરાધીનપણામાંથી મુક્ત કરવા અને સ્વતંત્ર કરવાનું કામ તેણે માથે લીધું અને બરોબર પૂરું કર્યું તેજ શુભો વિશે બોલવું જરૂરનું છે. કોઇ પણ માણસ તેનાથી વધારે પવિત્ર, વધારે સ્વાર્થસાગી ધર્મ, શકે નહિ. વિજય વખતે તે આત્મવૃત્તિને નિયમમાં રાખતો, અને પરાજય વખતે કબજે નહિ. સર્વ પ્રસંગે તે મોટા મનનો અને શુદ્ધ હૃદયનો હતો. વૌશિંગ્ટન સરદારમાં સૌથી વધારે વખાણુ રોનાં કરવાં; ઉત્કૃષ્ટ આરિયનાં કે ઉમ્મ દેશભક્તિનાં કે પવિત્ર વર્તણૂકનાં, તે બધું અધર્મ છે.

સેનાધિપતિની પદવીનું રાજનાયું આપતી વખતે કેટલાંક રાજ્યોના અધિકારીને તેણે લાપણુ કર્યું, તેને અન્તે કહ્યું કે “હું હમેશ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તમને અને તમારી સત્તા નીચેના રાજ્યને પવિત્ર રક્ષણમાં રાખે, અને તુરવાસીઓના હૃદયમાં એવી ઉર્મી પ્રેરે કે તેથી તેઓ ઉપરી અધિકારીઓને માન આપવામાં અને સરકારને આઘાધીન રહેવામાં ટેવાય, અને એક ખીજને માટે, આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના વતની લાઇઓ માટે, અને વિશેષ કરીને તેમના સાથીઓએ રણક્ષેત્રમાં નોકરી બજાવી છે તેને માટે, જાતુરનેહ અને પ્રીતિ તેમના મનમાં આવે, અને છેવટે તે આપણા પર અતિ-શય કૃપા કરી આપણા સર્વના મનમાં એવું વલણુ કરે કે તેથી આપણે ન્યાય કરીએ, દયા પર પ્રીતિ રાખીએ, અને જે પ્રેમવૃત્તિ, તત્ત્વતા, અને શાંત સ્વભાવ આપણા સુખરૂપ ધર્મના સર્જનાર દેવપુરુષનાં લક્ષણો હતાં અને જે શુભોમાં એના દાખલાનું નમ્ર અનુકરણ કર્યા વિના આપણે સુખી

ન પોતાનું કર્તવ્ય કરવાની જેને દેવ પરી છે તે.

* રોમની એક પદ્યવૃત્તિ મુખ્ય સરદાર.

પ્રગ્ન યવાની કદી પણ આશા રાખી ચક્રાએ નહિ તે ગુણોથી હમેશ વર્તાએ.”
વૌશિંગ્ઝનના આ ચબ્દો કેવા સાદા, સાચા, અને મુંદર છે !

યોદ્ધાઓના જીવન વિષે બોલીએ. ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ઝન વિષે કહ્યા વિના એ હેવાલ પૂરો કરવો અશક્ય છે. તે ઇંગ્લેન્ડમાં જોયડું જેવો હતો. તેનો પહેલો અને છેલ્લો ચબ્દ કર્તવ્ય હતો. તેના જીવનનું મુખ્ય નીતિધોરણ કર્તવ્યજન હતું. જાહેર તેમજ ખાનગી વર્તનમાં તે પ્રસન્ન સત્ત્વરવરૂપ હતો. સરકારી નોકર તરીકે તેનો માન એકજ ઉદ્દેશ હતો; તે એ કે સ્વદેશને શક્તિ અને ચતુરાઈથી જેટલો લાભ આપી શકાય તેટલો આપી સેવા બજાવવી. માન કે અધિકાર મેળવવાની ઇચ્છાથી તે કદી પણ પ્રેરાયો નહોતો. તેને કીર્તિલોભ નહોતો. તે માન પોતાનું કર્તવ્ય બજાવીને સંતુષ્ટ રહેતો હતો.

તેનું પ્રથમ કામ પલટણનાં અમલદાર તરીકે પોતાનો ધર્મ સમજવાનું હતું, અને પલટણની સરદારી મેળવ્યાને તેને ધણો વખત થયો નહિ એટલામાં તે પલટણ લશ્કરી ખાતામાં ત્રેષ્ટ ક્લાયતવાળી થઈ. તેને જે કંઈ કરવાનો હુકમ થતો તે ઉદ્યોગથી અને નિયમસર કરતો. વખત, એક એવી મુદત છે કે તેમાં કંઈ પણ કરવુંજ જોઈએ અને તે ખરા લાવથી અને ચપલતાથી કરવું જોઈએ એમ તે સમજતો હતો. એક ખીંછ બાબતમાં તે સર્વથી ઠેક હતો. તે આગ્રાધીનતા હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેણે મોટા કૈન્યોની સરદારી કીધી હતી અને ધણી યુરોપનાં રાજ્યોની બરાબર ક્ષેત્રફળવાળા મુલકોનો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. લાંથી તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને સસ્પેકસ માં એક મોટી પાયદળ ટુકડીનો સરદાર નીમ્યો. તેના મોંમાંથી કદી પણ ફરિયાદ કે નાખુશીનો ચબ્દ નીકળ્યો નહિ, અને સ્થિતિના ફેરફાર માટે તેને મશ્કરીમાં મહેલું મારવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું, “મેં રાજનું લુણ ખાધું છે અને એ જે કંઈ કરવાને મને ફરમાવે તે કરવું મારી ફરજ છે.”

એના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્યની સત્તા તે રાજાની સત્તા. રાજા માત્ર પ્રજાની કીર્તિનું જ મૂળ નથી પણ જે સઘળા હક્ક અને વિશેષ અધિકાર પ્રગ્ન લોગવે છે તેનું પણ મૂળ છે. પણ નમ્રમાં નમ્ર અગ્રીરનો તાબેદાર જેટલો કાયદાથી અને રીવાજથી ઘેરાયેલો છે તેટલોજ રાજા પણ છે. ૧ લા વ્યાહર્સના વખતના ઉત્તમ રાજપૂતી (ડેવલીઅર્સ)ની પેઠે રાજસત્તાને દેશમાં મોટામાં મોટી સ્થાપિત ગંઠા ગણી તેને માટે તે દરેક પ્રદારનું જોખમ માથે લેવા તૈયાર હતો.

તેની હિંમત વિશે બોલવાની જરૂર નથી. તોપણના અને પાયદળથી લડવામાં આવે છે તેવા જમાનામાં સેનાપતિને જોખમને સ્થળે જાતે રહેવાની જરૂર નથી. તેને નાયકનું કામ કરવાનું છે અને ગંદ જેમ બિલિઆનવાલા ના યુદ્ધમાં સાધારણ સિપાઇઓમાં ભેગો થઈ હાથમાં તલવાર લઈ લડ્યો તેમ તેનું કામ કંઈ જાતે લડવાનું નથી. તોપણ ક્રાઇ પશુ લયને સ્થળે કે હુમલો કરતી દુકડીને મોખરે તેની હાજરીની જોટલી વાર જરૂર પડતી તેટલી વાર તે બહાદુરીથી પોતાના પંડને જોખમમાં મૂકતો. એસેની લડાઇમાં લડતાં તેના બે ધોડા મરી ગયા. ડૂરો નદી ઉપર તેની આસપાસ ક્રેન્ચ ધોડેસ્વારની દુકડી વીંટલાઇ વળી અને તેણે હાથમાં તરવાર લઈ તેઓમાં થઇને રસ્તો કાઢ્યો. સેલામાન્કામાં તેની જાન કચરાઈ અને ટોપીમાં થઇને તેને ગોળી વાળી. તેપીઅરે કહ્યું છે, કે "સેલામાન્કાનું યુદ્ધ જે દિવસે થયું તે દિવસથી સાંજે જ્યાંસુધી નજર પહોંચે ત્યાંસુધી તોપોના લડાકા અને ખૂબ બંદુકો એકઠી થઈ પૂટતી તેના અજવાળાથી તેણે જે સર્વ જીત્યું હતું તે ખુદસું જણાઇ આવતું હતું ત્યારે હું તેની સાંધે હતો. તે એકલો હતો. તેના કપાળ પર વિજયનો પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો, તેની દૃષ્ટિ ઉતાવળી અને તીક્ષ્ણ હતી, પણ તેનો અવાજ સાન્ત અને મધુર પણ હતો."

કયુકનું ધૈર્ય અશ્વૈકિક હતું. ૧૮૧૦ માં ટોરિસ વીડાસ આગળ મેસીનાના લશ્કરથી ઘેરાઇ ગયો હતો ત્યારે તેના પોતાના અમલદારોએ તેની વિરૂદ્ધ બંડ જેવું કીધું. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ જવા વારંવાર હક્ક બતાવી રજા મારતા હતા. તેણે કહ્યું, "આજ સુધે અમારામાંના સાત સાધારણ અમલદારો સ્વદેશ ગયા છે કે જામ છે; અને મારા અને ડંખેએલના સિવાય લશ્કરની સાથે આવેલામાંના અમલદારોમાં આ દેશમાં કોઈ નથી. આમાંના દેટલાકની ગેરહાજરીનું પરિણામ એ થયું છે કે હેક્ષી યુદ્ધક્રિયામાં મારે ધોડેસ્વારના તેમજ ગોખરાની પલટણના સરદાર અને બે કે ત્રણ દુકડીઓના નાયક થવું પડ્યું છે અને તે કોઈ વખતે એકજ દિવસે."

સ્વદેશમાં વર્તમાનપત્રોએ કયુકનો વિરૂદ્ધ પણ પડ્યો અને તેને નિંધો. તેના શત્રુઓએ કહ્યું, "તેણે યુદ્ધ કરવાનું જોખમ માથે કેવાની હિંમત ધરી નહિ." એ વિચિત્ર પુરોષો, લંડન સહેરના લોર્ડ મેયર અને કોમન કાઉન્સિલે રાત્રીને પણ લખી એવી રીતિ કરી કે કયુકની રીતભાતની તપાસ થવી જોઈએ. આમની ચલાએ તેની વર્તણૂક માટે નાખુશી બતાવી. મનિમંડળ શું કરવું તે વિશે અનિશ્ચિત રહ્યું. તોપણ વેલિંગ્ટન ટોરિસ

વીડ્રાસમાં પોતાની પદ્ધતિનેજ વળગી રહ્યો. તેની મદદ માત્ર અંગ્રેજી લશ્કર હતું, કેમકે પોર્ટુગીઝ લશ્કર ભાગ્યેજ કંઈ પણ મદદ કરતું હતું. અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં તેની વિરુદ્ધ જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા તે વિષે તેણે કહ્યું, કે “હું આદા રાખું છું કે એટલિટનના લોકોના અભિપ્રાયોના પર વર્તમાનપત્રનાં વચનોથી અસર થતી નથી અને એ વચનો એ વિષય પર પ્રજાને અભિપ્રાય કે વિચાર દર્શાવતાં નથી. તેટલા માટે હું (જેને બીજા કોઈ માણસ કરતાં આ પ્રકારનાં આગરને અટ્ટે લગાડનાર વચનો માટે ફરિયાદ કરવાને વધારે કારણ છે) તેની લગાર પણ દરકાર રાખતો નથી, અને મારે વિષે અને મારા હુકમ વિષે જે અસંખ્ય જુઠાણ અને ખોટી દલીલો જ્યાંય જાણવાં છે તેની વિરુદ્ધ કે તેના જવાબમાં કંઈ પણ લખાણ કરવા મેં કોઈને અધિકાર આપ્યો નથી.” માનવતા લોડ મેયર અને કોમન કાઉન્સિલની ધમકી વિષે તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે “તેઓની મરજીમાં આવે તેમ કરે, હું અહિંની બાજુ રમાશે લાંબુથી છોડી દેનાર નથી.”

ટોરીસ વીડ્રાસ આગળ લશ્કરી બાંધામ બિસ્તું કરવામાં આવ્યું હતું તેની પાછળં છાવણી કરી રહેલા અંગ્રેજી લશ્કરે ક્રેન્ચ લોકોને હરાવ્યા. ક્રેન્ચ લોકોને આખરે નાસવાની જરૂર પડી. ડયૂક તેમની પાછળ પડ્યો. નાસવામાં થોડી અડચણ નડે માટે તેઓએ તોપ અને બીજાં યુદ્ધસાધ્ધિના ધણા ભાગનો નાશ કાઢ્યો. તેમણે ગામડાંના લોકોને મરજી મુજબ લૂટી લીધા અને મારી નાંખ્યા. ધણા ગામડીઆઓએ ક્રેન્ચ હુમલો કરનારાને મૈત્રી દર્શાવી નહોતી તેટલાજ કારણ માટે તેમને મારી નાંખી તેમનાં મુઠાં રસ્તાની ખતે ખાજી તરફ લટકાવેલાં માણસ પડ્યાં. ક્રેન્ચ લોકોનો પાછા ફરતો માર્ગ તેમણે જાગી મૂકેલાં ગામડાંમાંથી નીકળતા ધુમાડાથી અંકિત હોય. તે ડયૂકે ઈસીનાની સેનાને ડ્યૂએન્ડીસ ડિઓનારો આગળ પકડી પાડી તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કાઢ્યો. પછી તેણે એલ્મીડા છતી લીધું. સિઉડડ રોડોગો અને ઝંડોજોજ ઉપર હુમલો કાઢ્યો. માર્માટને સેનામાન્ડા આગળ હરાવ્યો, અને મંડ્રુડમાં પ્રવેશ કાઢ્યો. નવાઈની વાત એ કે રપેનિસ સેનાપતિ મિરંડાના હાથ નીચે સહાયક અમલનાર ૪૩ થી ઓછા નહોતા, પણ વેલિંગ્ટને મંડ્રુડમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેની સાથે લોડ ફિટ્ઝરોય સમસેટ નામનો માત્ર એકજ અમલદાર હતો.

વેલિંગ્ટન જે દેશમાં ચક્રને જતો હતો તે દેશના લોકો તરફ અતિ-વધ દયાલાવ દર્શાવતો હતો. રપેનિયડ લોકોને અંગ્રેજી લશ્કર કરતાં

પોતાનાંજ લશ્કરની વધારે ધારતી હતી. સ્પૅનિશ લશ્કર જ્યાં જાય ત્યાં લૂટફાટ કરતું હતું, પણ અંગ્રેજી લશ્કરને તેમ કરવાની મના હતી. તેપણુ અંગ્રેજી લશ્કરને દ્રવ્ય અને સ્થાન ફેરફાર કરવાનાં સાધનની તંગીથી અતિશય અડચણ પડતી હતી. વેલિંગ્ટનનું લશ્કર મેસીનાની પાછળ પડ્યું ત્યારે સિપાઇઓએ ક્રાઉન્ટ કોસ્ટેલો મેલ્હોરની જમીનમાંથી ફટલાંક લાકડાં બળતણ માટે લીધાં. સેનાપતિઓમાં કવચિતજ જોવામાં આવે એવી ઉદારતાથી ડયૂકે પોતાના ગરીબ સિપાઇઓએ લીધેલાં લાકડાંની કિંમત પોતાની પાસેથી આપી તેણે કહ્યું, “લશ્કરના સ્વાર્થની સંભાળ તેમજ તેની સાથે કમનસીબ રહેવાસીઓ માટે દયાની લાગણીથી ચારા અને ખીચ દરેક વસ્તુનો અમર્યાદ નાશ થતો અટકવો જોઇએ.”

સ્પૅનિશ યોદ્ધાઓએ અંગ્રેજી લશ્કર તરફ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે, મુખ્યત્વે કરીને ટેલાવીરાના યુદ્ધ પછી, ચતુર્ભાવ દર્શાવ્યો ત્યારે ડયૂકે એવો હુકમ કર્યો કે “શાંત પ્રજા તરફ જેમ જને તેમ અતિશય દયાથી વર્તવું જોઇએ.” સ્પૅનિશ લશ્કર ક્રાન્સમાં દાખલ થયું ત્યારે તેણે તરત લોકોને લંડી લેવા અને મારી નાંખવા માંડ્યા. આ વાત માત્રમ પડી કે ડયૂકે તેમને સ્પૅન પાછા જવાનો હુકમ કીધો અને તેમના વગર ઓર્થઝનું યુદ્ધ લડ્યો. તેણે ડાન ક્રીઅરને કહ્યું, “હું એટલો બધો નીચ નથી કે લડતી રમ્યા આપું. તમારા સિપાઇઓ લૂટફાટ કરે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારે ખીજે ઢાઈ સેનાપતિ નીમવો જોઇએ.”

વેલિંગ્ટનને સ્વદેશમાં બરોબર પુષ્ટિ મળતી નહોતી. હાય નીચેનાં માણસોને પરાક્રમનાં કામ માટે જિંચી પદવીએ ચઢાવી માન આપવાની સત્તા નહોતી. ફ્રેન્ચ અમલદારોને પોતાનાં માણસોને જિંચી જગ્યાઓ આપી ઉત્તેજન આપવાની સત્તા હતી, પણ વેલિંગ્ટન કોઇ પણ અમલદારને બહાદુરી માટે વધારી શકતો નહોતો. તમામ જિંચી પદવી આપવાનું કામ ઇંગ્લેન્ડમાં હોર્સ ગાડર્સ કરતા હતા, અને જે કદી પણ ઓરિન ઇંગ્લેન્ડ રોકાયેલા નહોતા તેમને આર્થર્બીરીઅન હીપકલ્પના યુદ્ધના ચરવીરાઓ જિંચી પદવીએ ચઢાવામાં આવ્યા હતા. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કલેચરે ટોરિસ વીડાસના લશ્કરી જાંધડામતી આસપાસ ખાડી ખોદી હતી, અને સિડ્ડિંગ રોડિંગો, બેડ્જેઝ, બર્ગોસ, અને સેલામાન્કાને ઘેન પાલવામાં આગેવાની કરી હતી. તે ત્રણ વરસ પછી સેન સેબેસ્ટીઅનની ખાડીમાં ઇરાનેા ગોળો વાગવાથી મરણ પામ્યો ત્યારે પણ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલનીજ પદવી પર

હતો. વળી બહાદુર અને કઠી પણ થાકે નહિ એવા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વૉટર્સે ડયૂરાના સાંકય પ્રદેશમાં ૧૮૮૯ માં જે પદવી મેળવી હતી તેજ પદવી ૧૮૧૫ માં વૉટર્સનાં યુદ્ધમાં તે ધરાવતો હતો. તોપણ જે સરકારી લખાણ વેલિંગ્ટન કરતો તેમાં તે હમેશ તેમની કિમતી નોકરી વર્ણવતો.

સિપાઈઓની સ્થિતિ સુધારવા તે અવિરત પ્રયાસ કરતો હતો. તેની તેઓ ખૂબ જાણતા હતા અને જીંદગી બચાવવાની તેની અતિશય કાળજીથી તેમનાં મન પર અસર થઈ હતી. તેઓ તેનાં નિબ્ધક્ષપાત, સત્ય, ન્યાય, અને નિઃસ્વાર્થતાની સ્તુતિ કરતા હતા. તેણે અમલદારોમાં તેમજ સિપાઈઓમાં બેહદ વિશ્વાસ પ્રેર્યો. તેણે શિક્ષા કીધી તેના કરતાં ધણાંજ વધારે મનુષ્યોને ક્ષમા કીધી. લશ્કરની કવાયત જારી રાખવી એ આવશ્યક હતું પણ જેઓ ભૂમ કરતા તેમને વિષે હમેશ જની શકે તેટલો તેમના લાભમાં તે વિચાર બાંધતો. કોઈ અમલદાર શત્રુ સમક્ષ ખરાબ રીતે વર્તતો સારે તેના પર કામ ચલાવવા લશ્કરી ન્યાયસભાને સોંપી દેવાને બદલે તે એવી વિનંતિ કરતો કે એ કમનસીબ માણસનું રાજીનામું કબૂલ કરવું. તે કહેતો કે “એની દુનીયામાં નિન્દા થાય તેના કરતાં એ નોકરી દે તે હું વધારે પસંદ કરું છું.” એક પ્રસંગે એક કવાયત શિખવનાર હવાલદાર પોતાની ટુકડીનો પગાર લાઇ નાસી ગયો. આ ટુકડાનું મૂળ એક સ્ત્રી હતી. તેણે તેને છેતરી એ અપરાધ કરાવ્યો હતો. આ વાત જની તે પહેલાં તે માણસનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ હતું. ડયૂકે તેને ક્ષમા કીધી. તે ફરીથી અખત્યાર વગરનો અમલદાર થયો. તેને અખત્યાર આપવાની ડયૂકે ભલામણ કીધી, અને પાછગથી તે દીપકસ્પતી સેનામાં કામદાર વર્ગનો ઉત્તમ અમલદાર થયો.

વેલિંગ્ટન હાથ નીચેનાં માણસો જોડે અતિશય સંબંધતાથી વર્તતો. શાંતતા, સંબંધતા, અને મોહ હિતપત્ર કરે એવી રીતભાત જિંદગી દુનિયામાં જન્મ્યાથી કે સ્વાભાવિક ઉન્નત ચારિત્ર્યથી હિતપત્ર થાય છે, તે ગુણો ડયૂકમાં હિચે દરજ્જે પહોંચ્યા હતા. તેના હુકમમાં તે કઠી હુકમની લાખા વાપરતો નહોતો, પણ માત્ર વિનંતિ અને પ્રાર્થનાની લાખાનો ઉપયોગ કરતો હતો. અમલદારોની સાથે વાતચિતમાં તે તેમને વિનંતિ કરતો હતો કે તમારે તમારા હાથ નાચેના માણસો સાથે કઠોર વચન વાપરવાં નહિ. તે કહેતો કે “એવી જાતનાં વચનોની જરૂર નથી, તે કદાચ મનુષ્યને કારી ધા જેવા લાગે પણ તે કઠી તેને ખાતરી કરી આપતાં નથી.”

યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત હોય સારે પણ તેને પોતાનાં માણસો માટે અતિશય

અથાવ્યા. ટૅલાવેરાના યુદ્ધ પછી કવેસ્તાના સિપાઈઓને ધાયલ થયતા ફ્રેન્ચ લોકોને મારી નાંખતા અને તેમના જાંગ કાપી નાંખતા અટકાવવાને અંગ્રેજ લોકોને તેમની સાથે ઝપાઝપી થઈ. શૅલ્ડ્રિયાન્ડે કહ્યું છે કે “ અમને પરાક્રમને માટે એટલું બધું માન છે કે અમે હોર્ડવેલિંગ્ટનને વખાણવા વિના રહેતા નથી. ખરેખર પોર્ટુગલમાં અમારા લશ્કરે પાછી પાતી કરી, ત્યારે એને પાસે જવતો લાવવામાં આવે, તેવા દરેક ફ્રેન્ચ કેદી માટે બે ગિનિ આપવાનું વચન આપતા એ મહાન અને માન પામેલા પુરુષને જોઈને અમારા મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે અમારી આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.”

એ ડયૂકની બધી કારકીર્દી એ જાતની વર્તણૂકથી ભરપૂર છે. હિંદુસ્તાનમાં એણે ધાયલોમાં માલમ પડેલા હુન્ડયાના પુત્રને સાન્ને કરાવ્યો અને ઉછેર્યો. સેનાપતિ ફ્રેન્સેશિને રપેનિયડે લેખાએ રોગીષ્ટ બંદીખાનામાં સડીને મરી જવા નાંખ્યો હતો, તેને છોડવવામાં એણે હાથ ધાર્યો. એણે જીવાન મેન્કરહેનસનો, અને રપેનના રાજ્યની નિર્હયતાને જોગ થઈ પડેલા ધણી પુરુષોને ઉદ્ધાર કર્યા. ધાયલ થયલા ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ અને જે શત્રુના સિપાઈઓ ઓપોટો ખાલી કર્યા પછી યુદ્ધના દેવચોગથી એના હાથમાં આવ્યા તેમનું પોર્ટુગીઝ સિપાઈની ક્રૂતાથી એણે ધણી કાળજીથી રક્ષણ કર્યું. એણે કહ્યું, “ યુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે તેમને મારી તરફથી રક્ષણ મેળવવાનો હક્ક છે, અને મેં તેમનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” એણે ફ્રેન્ચ શસ્ત્રવૈદ્યને સુલ્હના લશ્કરના માંદા માણસો પાસે જવાની અને રખવાળ સાથે સહકારીઓની ઓવણીમાં જવાં આવવાની રજા આપી.

એવીજ માનવંતી રીતે તે શત્રુઓ સાથે પણ વર્તી જાણતો હતો. જ્યારે હુન્ડયા વાઘને દટારના ઝંટકાથી ઠાર કરી તેની સાથેના યુદ્ધનો અંત આણ્યો એવી સૂચના તેને કરવામાં આવી, ત્યારે તેણે તે સૂચના નિરરધારપૂર્વક ના કળૂક કરી. વળી રપેનમાં સુલ્હના સૈન્યમાં બંડ થવાનો સંભવ જણાયો, અને એ બંડને પ્રુષ્ટિ આપવા દયુકને વિનંતિ કરવામાં આવી, ત્યારે તેણે એ વાતની તેનીજ દલતાથી ના કહી. તેણે વિચાર્યું કે શક્તિ અને પરાક્રમથીજ લાભ મળવો જોઈએ તે લાભ લશ્કરી બંડની મારફતે ગ્રાપ્ત કરવો એ મને પોતાને તેમજ જે પક્ષનો હું હિમાયતી છું તે પક્ષને પણ અયોગ્ય છે.

ઝેસ્લિંગનો શાહજોડો ટોરીસ વીડુસમાં હતો ત્યારે તે અંગ્રેજ લશ્કરી બંધિકામ તપાસવાને ઇતેજર થયો. તે એક અંગ્રેજ તોપખાનાની

અંદર યજ્ઞને ગયો, અને એક નીચી બાગની દિવાલ ઉપર ઢાલા રહી દુર્ગાન વડે તે તપાસ્યું. અંગ્રેજી અમલદારોએ તેને દાઢો અને તેઓએ તે સેનાધિપતિના હાથ નીચેના કામદાર વર્ગને સામટી તોપો છોડી ગભરાવી નાંખ્યો હોત, તોપણ તેમ કરવાને બદલે તેને પોતાની લાયકારેલી સ્થિતિથી વક્રિ કરવા તેમણે માત્ર એકજ ગોળી મારી. તે ગોળી એવી તો એકસાધથી મારી કે જે દિવાલ પર તે ચાહજદાનું દુર્ગાન ગોઠવ્યું હતું તે દિવાલ તૂટી પડી. આ સભ્ય રીતે બળર આપનામાં આવી તે ઝંસીના સમજ્યો તેણે તોપોના અવાજથી તે તોપખાનાનો સત્કાર કર્યો અને ફરીથી ધોડા પર ચઢી બેસી દોડી ગયો.

વૉટર્સમાં વેલિંગ્ટન પણ એવીજ રીતે વર્ત્યો. તે ડ્યૂક ડ્રેચ લોકોની સૈન્યવ્યવસ્થા તપાસતો હતો, સારે એક તોપખાનાનો અમલદાર તેની પાસે ધોડો દોડાવતો આવ્યો અને જે સ્થાને નેપોલિયન તેના હાથ નીચેના કામદાર વર્ગ સરિત ઊભો હતો તે બતાવવાને તેણે કહ્યું કે “ હું ગોળી મારું તો સહેલથી મારી ગોળી તેમને પહોંચી શકે અને મને ખાતરી છે કે એમાંના કેટલાકને હું ઠાર કરી ચકીશ. ” તે ડ્યૂકે જવાબ દીધો, “ ના, ના, મોટા યુદ્ધમાં લશ્કરના અધિપતિઓને, પરસ્પર ગોળી મારવા સિવાય ખીજું કંઈક કરવાનું છે. ”

નેપોલિયનના રાજ્યની પડતી આવ્યા પછી તેને મારી નાંખી તેવું કાંસસ કાઢવાની સૂચનાને વેલિંગ્ટને નિરસ્કરપૂર્વક ના કબૂલ કરી. તેણે કહ્યું, “ એવા કૃત્યથી પછીની પ્રજામાં આપણી અપકીર્તિ થાય. આપણે મઠિ એવું કહેવાય કે એ લોકો નેપોલિયનના જીતનાર થવાને યોગ્ય ન હતા. ” સર આર્લ્સ સ્ટુઅર્ટને તેણે લખ્યું કે “ જૂન્યર અને મારી નાંખવા ઇચ્છે છે; પણ મેં તેને કહ્યું છે કે હું દક્ષિણ દાખલાઓ આપી એમ કરતાં વારીશ અને સામાન્ય એકમતથી અને જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરવી, એમ આગ્રહ કરીશ. મેં વળી એને કહ્યું છે કે ખાનગી મિત્ર તરીકે હું તમને સલાહ આપું છું કે એવું નીચ કર્મ કદિ પણ કરવું નહિ; અને આપણે બંનેએ આ યુદ્ધવ્યવહારમાં એવો તો કાર્તિમંત બાગ લીધો છે કે હવે ફાસિયાનું કામ કરીશું નહિ, અને મેં એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે રાજાઓનો ઇન્જા એને મારી નાંખવાની યાય તો તેમણે એક ફાંસી દેનાર નિમવો, પણ તે ફાંસી દેનાર હું કદી પણ થઈશ નહિ. ”

નેપોલિયનની જીંદગી જ્યાંવવાની ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટને કાળજી

રાખી તેના બદલામાં જે દુષ્ટ પુરુષ એ ડયૂકને મારી નાંખવાનો પ્રયાસ કરે તેને ૧૦,૦૦૦ ફ્રેન્કનો વારસો આપવા કહેવું એ કેવું વિચિત્ર !

ડયૂક સત્યશીલ હતો અને હાથ નીચેનાં માણસો પણ તેવાંજ દેખાય એમ તે ઇચ્છતો હતો. ૧૮૦૬ માં તેણે સરદાર ક્રિસ્ટિયનમનને લખ્યું કે “જ્યારે અંગ્રેજ અમલદારો નારી જવાનો પ્રયાસ નહિ કરીશું એવી પ્રતિજ્ઞા કરશે, ત્યારે તમારે ખાતરી રાખવી કે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશે. હું તમને ખાતરી કરી આપું છું કે દાષપણ વિરુદ્ધ વર્તશે તો તેને પાંડી તમારી પાસે તરતજ પાછો મોકલતાં હું આંચકા ખાઇશ નહિ.”

તે ડયૂક મોટા મનનો હતો. લાંચથી તે વચ કરી શકતો નહિ કે ધમકીથી ત્રાસ પામતો નહિ. તેને હલકી જગ્યા આપવા માંડી, ત્યારે તેણે કહ્યું, “મને તમે કુકમ કરો, અને હું તમારો કુકમ માથે ચઢાવીશ.” તેનામાં આઘાતીનતા, પ્રામાણિકપણું, અને ધર્માનુવાદી સંપૂર્ણતા પામ્યાં હતાં. તે સ્વાર્થનો કશો પણ વિચાર કરતો ન હતો, પણ પરકલ્યાણનોજ વિચાર કરતો હતો. તેનામાં ઇર્ષ્યાનો અંશ પણ ન હતો. પોતાની કીર્તિ વધારવાને માટે તે ખીજાઓને વખોડી તેમની કીર્તિ ઓછી કરતો ન હતો. જેટલો તે પોતાની આબરૂ માટે સારચેત રહેતો હતો તેટલોજ અમલદારોની આબરૂને માટે પણ રહેતો હતો. જેમ બર્જોસમાં થઇ તેમ જો કંઈપણ ભૂત્ર ચાપ તો તેના બધા દોષ તે પોતાનેજ માથે લેતો. ઈંગ્લંડમાં ગ્રેહામ, હિલ, અને કોફીન્ડની ઉપર જે બદા મૂકવામાં આવ્યા તેની વિરુદ્ધ તેણે તેમને પુષ્ટિ આપી. પરંતુ અન્યાય અને નિન્દાને ધિક્કારી કાઢવાને સમર્થ થઇ શકે એવો તેનામાં દૃઢ નિશ્ચય અને પ્રૌઢ મન હતાં. જ્યારે મિડિડના સુધરાઇ ખાતાએ (મ્યુનિસિપલિટીએ) તેને શાઆશી આપી, ત્યારે નોકરી ગળવી હતી તેને માટે પોતે કંઈ શાઆશી લીધી નહિ, પણ કહ્યું કે “પુઢનાં પરિણામ ઇશ્વરના હાથમાં છે.”

પણ વેલિંગ્ટનના સર્વ સુલક્ષણોમાં મોટામાં મોટું એ હતું કે તે પોતાનું કર્તવ્ય હમેશ સમજતો. તેના ચારિત્ર્યનો એ મુખ્ય ભાગ હતો. એજ પ્રાધાન્ય ચલાવનાર અને આજ્ઞાકારી અંશ હતો અને એને ખીજું સર્વ આધીન રહેતું. જે કંઈ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો તે પ્રામાણિકપણે કરવું અને કર્તવ્ય છે માટેજ તેમ કરવું એ તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો, અને એમ કરવા તે હમેશ ઇચ્છતો. તેના જીવનનો એકજ હિદેશ હતો, તે એ કે પોતા તરોફે પોતાનું કર્તવ્ય કરવું, અને સર્વ ગળથી, સર્વ જોખમ વેડીને, અતી શકે

એવી ઉત્તમ રીતે, સર્વ શક્તિ વાપરીને, સર્વ સાધનો યોજીને; અને અન્તે વિજય થાય એવી રીતે કરવું. એકજ વર્તન ધોરણને સ્પષ્ટ રીતે સમજવાથી અને સમાનતાથી સર્વ પ્રસંગે તેનેજ અનુસરવાથી ચારિત્ર્યમાં કેવું ઐક્ય, સાદાઈ, અને બળ આવે છે તે જોવું એ બોધદારક છે. એના જીવનવૃત્તાન્તને અન્તે પ્રાયશ્ચોદ્ધેષ કહે છે કે “અર્વાચીન કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષોમાં તે મોટામાં મોટો હતો; કારણ કે તે સર્વથી વધારે પ્રામાણિક હતો. બ્રિટિશ રાજ્યની નોકરી કરનારાઓ અને પુષ્ટિ કરનારાઓમાં તે ડાહ્યામાં ડાહ્યો અને સર્વથી વધારે વફાદાર પુરુષ હતો.

શક્તિવાન પ્રજા શી રીતે બને છે તેનો આ એક દાખલો છે. પ્રશિયા નેપોલિયનના કાળમાં હતું, તેમાં રાજ્યતંત્ર કંઈ નહોતું, અને એ દેશ ક્રૈંચ રાજ્યનો માત્ર ખંડીઓ હતો, ત્યારે વોન સ્ટ્રીન સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા બહાર પડ્યો. ૧૮૦૭ના ઓક્ટોબરમાં સ્ટ્રીનના મનમાં પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય આપી દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાનો વિચાર આવ્યો. એની યુક્તિને સાર આપી. જુન શબ્દમાં સમાયેલો હતો કે “કે રાજ્યને વિસ્તારણી મહત્ત્વમાં નુકસાન થાય તેના બદલે તેણે વૃદ્ધિ થાય એવી શક્તિથી વાળવો જોઈએ.” તેણે કહ્યું કે “રાજ્યનું ખર્ચ બળ તેના અમીર વર્ગમાં રહેલું નથી, પણ સમગ્ર પ્રજામાં રહેલું છે. કોઈ પણ પ્રજાને ઉન્નતિમાં લાવવી હોય, તો જે વર્ગના લોભ જીકમથી સપડાયેલા હોય તેમને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરી સ્વતંત્રતા અને સ્વામિત્વનો અધિકાર આપવા અને કાયદાનું રક્ષણ સર્વ વર્ગને સરખું મળે એમ કરવું. ખેડૂતને ગુલામગીરીના બંધનમાંથી મુક્ત કરો; કેમકે સ્વતંત્ર મહેનતુ વર્ગજ પ્રજાને સફળ પુષ્ટિ આપે છે. જે જમીન ખેડુત ખેડતો હોય તેનું સ્વામિત્વ તેની પાસેથી છીનવી લીધું છે તે તેને પાછું આપો; કેમકે સ્વતંત્ર જમીનદારજ ઘરનું ને દેશનું રક્ષણ કરવામાં હિંમતવાન છે. અનિર્વાત અધિકારીઓ અમુક પદાર્થ વેચવાનો ખાસ હક્ક અમુક પુરુષોનેજ આપવાનો અને લોકોને બાલ્યાવસ્થામાં રાખવાનો પ્રજા પર જીકમ ગુનારે તેમાંથી પ્રજાને મુક્ત કરો; કેમકે દુકાન અને બહાર મંડળીમાં સ્વતંત્રતાથીજ જર્મનના પ્રાચીન પૌરજનો, તેઓએ ધારણ કરેલી ઈધેલી ઔદ રિચિતિ પામ્યા હતા. જમીનદાર અમીરોને સિખવો કે પરગણામાં અને રાજ્યમાં સ્વાર્થરહિત નોકરી બજાવવાથી અમીર વર્ગની યોગ્ય પદવી જળવી શકાય, પણ કરમાંથી મુક્ત રહેવાથી અને ખીજા ગેરવાજખી વિશેષ હક્ક ગોળવવાથી એ પદવીનો ગુમ

તે નાચ થશે. અનિયંત્રિત અધિકારીએ માત્ર મિથ્યા પાંડિત્ય દર્શાવનારૂં ગ્રંથજ્ઞાન મેળવવાને બદલે અને ખીજી બધી ચીજો કરતાં પોતાના અધિકારનો આચાર બરોજર પાળવાને અને પગારને વધારે કિમતી મણુવાને બદલે, લોકોના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, મીઠનસાર યત્ન જોઈએ, અને સમયના ખરેખરા વાસ્તવિકપણાને અનુકૂળ થાય એવા ધારા કરવા જોઈએ. ”

આવી યુક્તિને અનુસરીને સ્ટીન વર્યો. અમીરોને નુકસાન ભરી આપી શુભામ રાખવાની પદ્ધતિ રદ કરવામાં આવી. કાયદાની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા વર્ગના લોકો વચ્ચે જે ભેદભાવ મળ્યો હતો તે કાઢી નાંખવામાં આવ્યો. ચહેરે મુઘરાઇને લગતી પદ્ધતિ દાખલ કરી. પ્રશિયાના તરફ પુરુષોને ધીમે ધીમે તોપણ સર્વત્ર શસ્ત્રવિદ્યાની ફેળવણી આપવામાં આવી. એ દર્મિયાનમાં નેપોલિયનને ખબર થઇ કે ‘એક સ્ટીન’ પ્રશિયાને પાછી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણુવાના પ્રયાસમાં રોકાયેલો છે, કે તરતજ ૧૮૦૮ માં સ્ટીનને પોતાની પદવીનું રાજીનામું આપી ઓસ્ટ્રિયામાં આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. પછી તેની યુક્તિઓ તેની પછીના અધિકારી કાઉન્ટ વોન હાઉડેનબર્ગે ખંતથી અમલમાં આણી. ત્યાર પછી થોડો વખત રહીને હીન્ડેનબર્ગે યુદ્ધ થયું, અને તેમાં નેપોલિયનના લશ્કરને ક્રાન્સ તરફ હાંકી કાઢ્યું. સ્ટીનની જીદથી યુક્તિઓ પાર ઉતારવામાં આવી નહોતી, અને રાષ્ટ્રીય સભામાં પ્રભુને પ્રતિનિધિ આપવાની શૈલી એણે મચવી હતી, તેને આચળ પર મલતવી રાખવામાં આવી; તોપણ શુભામગીરી રદ કરવામાં આવી, અને પ્રશિયાના ભવિષ્યના ઉદયનો પાયો રચાયો. અતિ દૃઢ પ્રકૃતિવાળો અને મોટામાં મોટો રાજદ્વારી પુરુષ, એના જેવો પ્રશિયામાં કવચિતજ ઉત્પન્ન થયો હશે, એવી ખ્યાલિ પોતાની પાછળ મૂકીને સ્ટીન ૧૮૩૧ માં મરણ પામ્યો.

આસરે ત્રણ વર્ષ ઉપર, બર્લિનમાં સ્ટીનના સમરણાર્થે ‘જીલ્ડે’ કોમેન્ટ્સ પૂતળું ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું, ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસકેન્દ્રની સ્ટે એ વીર પુરુષે પ્રશિયા માટે જે જે મોટાં ફૂલો કીધાં હતાં તે યાદ દેવાન્યાં. તેણે કહ્યું, “એ મહાપુરુષે સિદ્ધ કીધું છે કે ધર્મજ માત્ર નીતિ-વર્તનનું ખરૂં મૂળ છે, વિપયવિકાસ, આજ્ઞા, અને લાભ અને દ્રવ્યની પ્રીતિની વિરુદ્ધ થવામાં સ્વદેશલક્ષિત અને પડોશી પર પ્રેમભાવ સિવાય ખીન કોઇ પણ શુભ સફળ મધ્ય સહે નહિ, અને ન્યાં સુધી-સ્વતંત્રતા જળવાય ત્યાંસુધી તેને મુકાબલે રાજ્યધારાને લગતી શૈલિઓ અને આચારો ધ્યાનમાં

લેવા લાયક વિષય નથી. આવા ઉપદેશને માટે આપણે જે પુરુષોનો આભાર માનવાનો છે તે પુરુષ માત્ર બોધ આપી બાંધી હોય છે તે એટલું જ નહિ, પણ પોતે તે પ્રમાણે કરી બતાવે છે. તેનાં કૃત્યનો આધાર સ્વદેશભક્તિ, ઉદ્યોગ, સત્ય, અને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ એવું ચારિત્ર્ય હતું. ઇશ્વરનો ભય તેનામાં પરિપૂર્ણ હતો અને તેજ કારણથી સર્વ પ્રકારના મનુષ્યભયથી તે મુક્ત હતો. મોટાં કાર્ય કરવાની ધારણા બાંધતો હતો અને ગમે તે સંકટ આવે તોપણ તેને દૂર કરી તે ધારણા પાર પાડવામાં કદી પણ આચક્રા ખાતો નહોતો, એવો એ મહાપુરુષ વારંવાર વર્તનધારણુ રચીને સંતોષ પામતો હતો અને તેને અમલમાં આણવાનું કામ તેમજ ઉપાયો અને સાધનાને સાવચેતીથી પસંદ કરવાનું કામ ખીજાઓને માટે રહેવા દેતો હતો. ભય, અવિશ્વાસ, સ્વાર્થીપણ, અને ખોટા દેખાવ-એ બધાની વિરુદ્ધ ઉચ્ચ પ્રકારના ક્રોધથી પરિપૂર્ણ, જરૂર હોય ત્યાં ગર્વિષ્ટ, તોછડો, અને આઘાતક એવો એ પુરુષ લોકોના બલભરેલા વિચારો અને વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયેલા રિવાજોની સામા બહાદુરીથી લડ્યો હતો. આ એક ઇશ્વરની દયાળુ યોજના હતી કે આપણામાં એક આણનાર જવાહીર અને રતનરૂપ આ મહાન સ્ત્રીના એક મજબૂત અને સખત હીરા જેવો હતો, અને સુધારકમાં આવસ્યક ગુણો, સખતાઈ, અને શક્તિ, એ બંને તેના લક્ષણમાં હતાં. વળી આ દેવલોક પામેલા રાજદારી પુરુષનું સ્મરણ આણવાને આપણે આ પૂતળું બાંધું કીધું છે તેથી આપણે કંઈ ખુશી થવાની જરૂર નથી; કેમકે અર્વાચીન જર્મનિની સર્વ પ્રકારની સ્થાપિત મંડળાઓ એના મનોગુણની છાપ ધારણુ કરે છે. તેમજ આ સ્મરણચિહ્ન કીર્તિ-સૂચક છે એવી પણ મગજની કરવા આપણે ઇચ્છતા નથી. કીર્તિના વિચારને પણ એનો શુદ્ધ આત્મા, એનાં સર્વ લખાણુ, અને એનાં સર્વ કૃત્યો તદ્દન ધિક્કારતાં હતાં. નહિ, નહિ, એનો કબરલેખ જેમ સાદી ડાળ વિનાની બાપામાં જણાવે છે તેમ, આ સ્મરણચિહ્ન કંઈ કીર્તિસૂચક નથી, પણ ઉપકારસૂચક છે; કંઈ જયસૂચક નથી, પણ કૃતજ્ઞતા સૂચક છે.”

આપણે આ જમાનાના પુરુષોએ, આપણી નજર તળે પ્રગળે સતેજ ચતી જોઈ છે. ચાળીસ વર્ષ ઉપર ઈટલિના ખરામાં ખરા સ્તુતિકારોને પણ તેનું ભવિષ્ય ઘણું દુઃખદાયક બાસતું હતું, જે સ્વરાજ્યશક્તિ થોડા વખત ઈટલિના પ્રજાતંત્ર રાજ્યોનું કીર્તિસ્થાન હતું તે ક્ષીણ થઈ ગયેલી બાસતી હતી. એવું ધારવામાં આવતું હતું કે લોકોએ જૂના રાજકીય ગુણો ખોવા હતા. નેપોલિયનની સત્તા લાંબી પડી, ત્યારે ઈટલિના નાના નાના આપ-

અખત્યારી રાજકર્તાઓની સત્તા નીચે ધણા વિશાગો થયા, અને એ સત્તા-ધારીઓએ લોકોના પર ધણા જુલમથી રાજ્ય કર્યું. ઉદ્ધ ૧૮૪૮ નું વર્ષ થયું ત્યારે સાર્ડિનિયાનો રાજા વાલ્ડર્સ ઍલ્બર્ટ બહાદુરીથી આગળ પડ્યો, અને તેણે કાયદાના બંધારણને અનુસરીને રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના વિચારો દબતાવી પ્રતિપાદન કીધા. તેજ વર્ષમાં આખા યૂરોપમાં ભારે ઉથલપાથલ કરનારું મોટું યુદ્ધ પ્રસરી રહ્યું. પેરિસના મહોલામાં સનુને આવતા અટકાવવાને મોટા કોટ રચવામાં આવ્યો, અને લુઈ ફીલિપ ઈંગ્લંડ નાસી ગયો. બર્લિનમાં લોકો અને સૈન્ય વચ્ચે મહોલામાં લડાઈ થઈ અને તે શહેર પર ઘેરા ધાલ્યો હોય એવી સ્થિતિમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું. પોલંડમાં બંડ થયું અને તે ભયંકર કતલ થયા પછી શમ્યું. પ્રેગ શહેરના લોકોએ ઑસ્ટ્રીઅન લોકોની સામા બંડ કીધું. મેસિના ઉપર નેપલ્સના રાજાએ હરાના ગોળાનો માર ચલાવ્યો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આચાર્યવર્ધ (પોપ) ગેએટામાં નાસી ગયો, અને રોમન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું. મિલનની પ્રજા ઑસ્ટ્રીઅન લોકોનો સામા થઈ અને તેમને હાંકી કાઢ્યા. વેનિસે પણ અનુકરણ કીધું, અને ડોનિયલ મેનિના હાથ નીચે કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવામાં આવ્યું.

વાલ્ડર્સ ઍલ્બર્ટ મિલનના લોકોની મદદે ગયો. ઑસ્ટ્રીઅન લોકોએ એને અતિશય જુરસાથી ટ્યુરિન તરફ હાંકી કાઢ્યો. નાવેરા આગળ હરાવ્યો, અને બળવો કીધેલા પ્રાન્તોનો પાછો કબજો કીધો. રાજાએ પોતાના પુત્ર વિક્ટર ઈર્મ-યુઅલના લાભમાં રાજ્યગાદીનો લાગ કીધો. તરુણ રાજાએ રાજ્યાસન ગ્રહણ કીધું, ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ઑસ્ટ્રીઅન હાથણી તરફ દર્શાવીને કહ્યું, “ ઈશ્વર સમક્ષ કહું છું કે ઈલિ રહેશે. ” તે વખતે તે મિથનામિમાનસ્યક બહાદુર લાગી. તોપણ એનું ભવિષ્ય સાચું પડ્યું. સેનાપતિ રેટ્ટઝ્કિએ એને સૂચવ્યું કે તમારા પિતાએ પ્રજાને જે ધારાબંધારણમાં વિશેષ હક્ક આપતી સનદ બક્ષી છે તે તમે રદ કરો, અને પ્રજાને અંકુશમાં ને અપ્રસિદ્ધિમાં રાખવાની ઑસ્ટ્રીઅન રાજ્યનીતિને અનુસરો. તે તરુણ રાજાએ એ સૂચનાને નાકબૂલ કીધી, અને કહ્યું કે “ આવી શરતને અનુમતિ આપવા પહેલાં માત્ર એક રાજ્ય નહિ, પણ હજાર રાજ્યો તજ દેવા હું તૈયાર છું. સેવોયનું કુટુંબ દેશનિકાલનો માર્ગ જાણે છે, પણ અપ-કીર્તિનો માર્ગ જાણતું નથી. ” રેટ્ટઝ્કિ વિજેતા હતો, તોપણ તેણે આ તરુણ રાજાનું મહત્ત્વ કબૂલ કીધું. તેણે કહ્યું, ‘આ માણસ મોટા મનનો છે, એ આપણને પુષ્કળ ઉદ્યોગી અને માત્રત રાખશે.’

એ રાજાને સમર્થ રાજકારભારીઓની સહાયતા અને પુષ્ટિ હતી. નેવારાના યુદ્ધ પછી દુઃખના દિવસો આવ્યા તેમાં કેવરે કહ્યું કે “દરરોજ જીવ્યા તે લાભ સમજવો.” રશિયા સાથે યુદ્ધ થયું, સારે સાઈનિયાનો રાજા ૧૫,૦૦૦ પાળા કિમીઆમાં મોકલે એ બહાદુરોનું કામ લાગ્યું. સાઈનિયાનું પાયદળ ખાડીમાં કાદવમાં અથડાય છે એવી ખબર કેવરને કરવામાં આવી, સારે તેણે કહ્યું, “શીકર નહિ, એ કાદવમાંથીજ ઇટલિની ઉન્નતિ આવવાની છે.” આ રાજાની સત્તા વધતી જોઈને ઑસ્ટ્રિયાના રાજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે તમારી પ્રજાએ હથિયાર છોડી દેવાં, નહિ તો તમારી સાથે તરત યુદ્ધ કરીશું એમ સાઈનિયાના રાજાને હુકમ કર્યો. વિકટર ઈર્મિન્યુઅલે જાહેરનામું કાઢ્યું. તેણે કહ્યું, ઑસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય આપણી સરહદ પર હરકર વધારે છે, અને આપણા મુલક પર હુમલો કરવાની ધમકી આપે છે; કેમકે અહિં વ્યવસ્થાસહિત સ્વતંત્રતા સર્વત્ર પ્રસારેલી છે, અહિં શક્તિથી પ્રજા પર રાજ ચલાવાતું નથી, પણ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે એકમત અને પ્રેમબન્ધથી રાજ્ય ચાલે છે, અને ઇટાલિયન લોકોના શોકધ્વનિના અહિં પ્રતિધ્વનિ થાય છે. વળી આપણે માત્ર સ્વરક્ષણ માટેજ શસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, તોપણ ઑસ્ટ્રિયાના અધિકારીઓ આપણને એમ ફરમાવવાની હિંમત ધરે છે કે તમે તમારાં હથિયાર મૂકી દો અને અમને વશ થઈ શરણે ચાલો. આ અપમાનકારક માગણીને જોવો યોગ્ય ઉત્તર મળવો જોઈએ તેવોજ મળ્યો છે. મેં તેને પિકારી કાઢી નાંખી કીધી છે.....ચોક્કાઓ શસ્ત્ર સજ્જ દો.”

અધિરાજ નેપોલિયને સહાયકારી સાઈનિયાના રાજાને પક્ષ લીધો અને ઑસ્ટ્રિયાની સામા યુદ્ધ કરવાનું જાહેર કીધું. યુદ્ધ શરૂ થયું, અને ઑસ્ટ્રિયન લોકો મોન્ટેએલ્સો, પ્રિલેસ્કો, એગેન્ડા, મેલિમ્મોના, અને મોલ્ટ્રેરિનો આગળ હાર્યા ગયા. વિદલાઈન્કાના તહનામાંથી લડાઈની મુદતનો અંત આવ્યો, અને લોમ્બાર્ડિ, ટસ્કની, પાર્મા, અને ઘોસોનાનાં રાજ્યો ઉત્તર ઇટલિ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં. પછી ગેરિબાલ્ડિએ પહેલ કાઢી અને સિસિલિ પર હુમલો દીધો. તે એક પછી એક સંગ્રામમાં જીત્યો, અને દક્ષિણથી જતી આગગાડીમાં પહેલા વર્ષના ઉતાડ તરીકે માત્ર એકલોજ નેપોલિમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. આવી રીતે અગાઉ કદી પણ રાજા રાજ્ય છૂટવામાં આવ્યું નહોતું. પણ સમય પરિપક્વ થયો હતો, અને લોકો

ઇટલિના ઐક્યના પક્ષમાં હતા. 'વેનેરિયા અને રોમ આ પ્રગતિ કરા-
રમાં સર્વથી છેલ્લાં દાખલ થયાં.

જુદાં જુદાં રાજ્યો ભેગાં થઇ ઇટલિ એક રાજ્ય થયું. ઐક્ય પામેલી
પ્રજા નવીજ પ્રજા થઇ. હાલ તે યૂરોપમાં મોટાં રાજ્યોમાંનું એક છે.
થોડાં વર્ષ થયાં ઇટલિનું રાજ્ય દુનિયાની રંગભૂમિ પર ભવિષ્યના મહત્વની
આશા ઉત્પન્ન કરતું બહાર પડી આવ્યું છે. આ વાતને અમે ૧૯ મા
સેક્રનો એક મોટામાં મોટા નીતિવિજય સમજીએ છીએ. પ્રજાઓ કંઈ એક
દિવસમાં જન્મ પામતી નથી; પણ એક થયેલી પ્રજા તરીકે શ્રેષ્ઠ હક્ક જાહેર
કરવાની અને ધણી પેઢી થયાં યુદ્ધ અને રાજ્યની ઉચ્ચપાયાલમાં પણ એજ
સર્વોત્તમ વશેવાધિકારનો દાવો કરવાના તૈયારી કરતી પ્રજાનો આ એક
દૃષ્ટાન્ત છે.

યોદ્ધાઓના અને સ્વદેશભક્તાના જીવન દૃષ્ટાન્તસહિત બતાવવામાં
અમારે યુદ્ધની કૂરતા બૂલી જવી ન જોઈએ. યૂરોપમાં સર્વ દેશમાં જન્યુ
સૈન્યો છે. થોડાં વર્ષ થયાં મનુષ્યધાતક યન્ત્રો, જેવાં કે, પોલાદની ખોબણ-
વાળી તોપો, 'મિની,' 'મટ્રિંગ' અને માર્ટિની હેવિની તોપો, નાવ-
નાશક યન્ત્ર, અને બીજાં યુદ્ધને લગતાં યન્ત્રો યોગ્યવામાં અને બનાવવામાં
શસ્ત્રશોધકો મંડ્યા છે. દરેક પ્રજા એકબીજાની તપાસ રાખતી રહે છે,
અને કંઈ પણ સહેજ ચીઠાવવાનું કારણ મળે કે વૈરભાવ તૃપ્ત કરવાને માટે,
કે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવા, કે વિજય મેળવવા, યુદ્ધ કરવા તૈયાર હોય છે.
ફ્રાન્સ, જર્મની, અને રશીઆમાં આવીજ સ્થિતિ છે.

છેલ્લું યૂરોપી યુદ્ધ પૂર્વ દિશામાં થયું. રશિયનો તુર્ક લોકો પર
ધસી આવ્યા અને ઘણાં વિકરાળ સંગ્રામ થયા પછી તેમણે તુર્ક લોકોને
એક કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના કિલ્લામાં નસાડી મૂક્યા. સૈન્યવ્યવસ્થા, લશ્કરનો
ધસારો, યોદ્ધાના મનમાં અતિશય આવેશ, પરાક્રમનાં કામો, અને વિજય
પછીની કીર્તિ, આ સધળો યુદ્ધનો આડંબર થઇ રહ્યા પછી રણક્ષેત્ર કેવું ભાસે
છે તે વિષે આપણે વિચાર કરીએ. ૧૮૭૬ નાં મે મહિનામાં શિષ્કાનો સાંકડો
રસ્તો જોવા સરદાર સ્કોબેલોફની જોડે રોઝ ગયાં. રોઝ કહે છે કે
શિષ્કાનાં ગામડાં પાસે સરદાર સ્કોબેલોફ તંત્રમાંથી બહાર આવ્યો, અને

+ વિ. કિનેડ 'રોઝકૃત "સેનોવા અને શિષ્કાની ફરી મુલાકાત." જુઓ
'નૅન્ડર્મૅન્સ મૅગેઝીન.'

એની સાથે એની હાથ નીચેના બધા અમલદારો ભેગા થયા એટલે એની આગા પ્રમાણે એના સ્થાનકોની સવિસ્તર તપાસ અમે શરૂ કરી. અમે થોડાં પગલાં ચાલ્યા એટલે ચાર વિશાળ શાખાવાળાં ‘બીચ’ નામના ઝાડની છાયામાં ઉભું કીધેલું લાકડાનું એક કૂચ(+) આવો આકાર) અમે બેસું. સેનાપતિએ તરત પોતાની ટોપી ઉતારી, અને અમે બધાએ પણ એનો દાખલો લીધો. તે થોડી મિનિટ સુધી ચૂપ ઉભો રહ્યો. સાંધી ફરીતે તે સેનાપતિએ મને કહ્યું, “ તે એક વીર પુરુષની કબર છે, અને યુદ્ધને દિવસે મેં તે કૂચને તેની કબર ઉપર દાટવાનો ખાસ હુકમ કીધો કે એથી એનું છેલ્લું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન જાણી શકાય. તે માત્ર પંદર અને સોળ વર્ષની વચ્ચેની વયનો છોકરો હતો અને રશિયામાં સારા કુળમાં જન્મ્યો હતો. લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાનમાં લશ્કરી જુસ્સાથી અને પવિત્ર રશિયાનું સૈન્ય, જે ધર્મપક્ષને માટે લડતું હતું તેથી ઉશ્કેરાઈને તે નિશાળ અને ઘેરથી નાસી ગયો, અને યુદ્ધને સ્થાને આવ્યો. પ્લીન્ના આગળ મને મળ્યો એટલે મેં તેને ઐત્તિહાસિક સૈનિક તરીકે કબૂલ કરી, અને ઓસ્મન પાશાના કિલા પર મોટો હુમલો કરી પાછળથી તેને છૂટી લીધો. તે પ્રસંગે તે બહાદુરીથી અને સારી રીતે લડ્યો. સેનાવામાં તેણે ૩૨ મી દુકડીની સરદારી કરી, અને તેમની ફરજ મધ્યમાં આવેલા, છેલ્લો આશ્રય લેવાય એવા કિલા પર હુમલો કરવાની હતી. યુદ્ધની ઝનુનથી અને લયની સંપૂર્ણ બેદરકારીના આવેશથી તે ચાર છોકરાએ પોતાનાં માથુસોને તરત ઘણાંજ પાછળ મૂક્યાં અને ગોળાના બારમાંથી બચતો બચતો આગળ ધસ્યો અને કિલામાં પેટા તેવો માત્ર બાચનેટ* મોકાવાથીજ મરણ પામ્યો. એનું જીવન દેવું* પણ પરાક્રમી હતું. ”

પરાક્રમ તો આવું હતું; હવે પરિણામ જુઓ. સૌએ કહ્યું, તે ઝરો ઓળંગીને અમે નાના દીપકરૂપ પર આવેલા મધ્ય આશ્રયદુર્ગમાં પેટા, અને કેવો બચકર દેખાવ બોલો! તે દુર્ગદારની આસપાસ સર્વત્ર જાણે થુલ થોડાજ દિવસ પર ચર્ચું હોય તેમ, વીખરાયલા, લાંબેલા ગોળાના ડબ્બાઓ, છરાના ગોળાના કકડા, અને સૈન્યના સમાનવસ્ત્રનાં ચીથરાં ભેંયાં. પણ અંદરનો ઘેર દેખાવ બોલો મેં જાણેજ ધારણા રાખી હતી. હજારો માથુસોને સાં જતલી દારૂ દીધા હતા; પણ પરસાદ અને બરફથી ટીકી માટી તબાઈ મઘ હતી, વરસો અને કુતરાઓએ બાકીનું કામ પૂરું કર્યું હતું, અને તે આશ્રયદુર્ગની ફરસબથી પર માથુસનાં હાકલો મોટા, એકઠો થયેલો, દમ

વીખરાયલો હતો. ગરબનાં હાડકાં, હાથ અને પગનાં હાડકાં, તડકા અને વર-
સાદથી સંકેદ થઈ ગયલી ખોપરીઓ સાથે વિચિત્ર રીતે એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.
જુઓ, આ જીવ વગરનાં મોં આસ વિના કેવાં દાંતીઆ કરે છે ! તમે બધા
જે સ્થિતિમાં છો તેને હસી કાઢી તિરસ્કાર ન કરતાં હોય એવાં એ લાગે
છે, તોપણ તમે જે સ્થિતિમાં છો તેવીજ સ્થિતિમાં તેઓ પણ હતાં. ' યુદ્ધ
થઈ રહ્યા પછી તરતજ ત્યારે પૃથ્વી પર ખીજી તરેહની માટી ઢંઢાયલી
હોય છે, ' ઘોડેસ્વાર, અને ઘોડો યત્ન અને મિત્ર, સર્વ ગોંધાઉ મપટ્ટા અને
ઢગલાખંધ જોવામાં આવે છે, ' ત્યારે રણક્ષેત્ર પર સ્વારી કરવાથી મનને
કમકમાટ હિતપત્ર થાય છે તે મેં અનુભવ્યો છે, પણ તે દર્શન લગાઈનાં તોફાન
અને ભય જતાં રહ્યા પછી સોળે મહિને આ દેખાવ જેવો ભયંકર અને
ધોર દીઠો તેથી અર્ધુ પણ ભયભીત કે વિકરાળ નહોતું. આ માંસ અને મુડદાનાં
ધર તરફ અમે જોતા હતા ત્યારે સરદાર રોકેજેલોડે મને કહ્યું, કે " આજ
કીર્તિ કે ! " મેં જવાબ દીધો, 'સરદારજી, બધું વિચારતાં,

“રધિરના સમુદ્ર કાઢ્યા કરતાં એક આંસુને સુકવી નાંખવામાં (એક પણ
પુરુષને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં) વધારે પ્રામાણિક કીર્તિ સમાયલી છે. ”

તેણે જવાબ દીધો કે ' તમે કહો છો તે ખરૂં છે, તોપણ હું તો યોદ્ધા
સિવાય ખીજો કોઈ નથી. ’ ”

પ્રકરણ ૯.

મુક્ત્યરૂપી શૌર્ય.

ઝીઢરત પાલુ લોહમય હરન.

ફેંચ કહેવત.

જે દુઃખ વેઠતો નથી તે જ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી.

ઇસલિયન કહેવત.

જે ઉદ્ધમ કરે છે તે વિન વસા કરે છે.

સ્કૌચ નીતિશૂન.

આ દુનીઆમાં કર્તવ્યનો માર્ગ તે પર દુનીઆમાં મોક્ષનો માર્ગ છે.

ચાહુદી પંડિત.

કેમકે, આપણામાના ઝાઢતું છવન સ્વાર્થને માટે નથી, તેમજ ડોઈતું મરણ પણ સ્વાર્થને માટે નથી.

સેંટ પૉલ.

પ્રાચીન કાળમાં શૌર્ય અને સદ્ગુણ પર્યાપ્ત હતા. શૌર્યને માટે લૅટિન ભાષામાં જે શબ્દ હતો તેના અર્થ યોગ્યતા, અને કિમત થતો હતો, અર્થાત્ જાંચા પ્રકારના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી શક્તિ કે બળ. જે જાતિભાઇઓની સારામાં સારી સેવા બળવે છે, જે તેમને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણે છે, અને જે તેમનું રક્ષણ કરે છે તે સર્વથી વધારે શરો છે.

વળી એક માનસિક શૌર્ય છે, અને તે ચિત્તવૃત્તિનું, પ્રામાણિકપણનું, આત્મદમનનું, સ્વાર્થપરિત્યાગનું, અને દુનિયાની નિંદા લેખવ્યા વિના જે ખર્ચ લાગે તેજ કરવાની હિંમત ધરવાનું છે. એ શૌર્યનું મુખ્ય ચિહ્ન ઉદાર હૃદય છે, અર્થાત્, એવું શૌર્ય ઉદાર હૃદયવાળા પુરુષોમાં હોય છે. સહનશીલતા અને ઉદ્યોગ, અને ખર્ચ શૌર્ય જે યોગ્યતા તેના આત્મરૂપ છે.

રણક્ષેત્રરૂપી રંગભૂમિમાં જે શૌર્ય દર્શાવવામાં આવે છે તે જાંચામાં જાંચા પ્રકારનું છે. બંદુક પરના ભાલા સામસામા અથડાતા હોય અને તોપોનો બાર ગાજી રહ્યો હોય તે પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યને શૌર્યનાં કૃત્ય કરવાની પ્રેરણા થાય છે, અને સ્વદેશના કલ્યાણને અર્થે પોતાનો પ્રાણ તજવા તેઓ તત્પર થાય છે. શાખાશ છે તેમને !

સ્ત્રીઓનો અધિકાર સહન કરવાનો અને ક્ષમા કરવાનો છે તેથી તેઓ પુરુષના જોડણી સહનશીલતા માટે સમર્થ છે. યુદ્ધની લેહીનોહાણીની વાર્તાઓમાં, એક સ્ત્રીએ પોતાના પ્રિયની સાથે યુદ્ધમાં જવાને પુરુષનો પોરાક પહેર્યો, તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પાસે તે ઉભી રહી, અને પછી તેના શબથી જુદા પડવા કરતાં મરણ પામવું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. તે સ્ત્રીની વાર્તા કરતાં આપણા હૃદયમાં વધારે દયા ઉત્પન્ન કરે એવી કદાચ બીજી કોઈ નથી. દુનીઆદારીના આવા કેટલા બધા ચોક્કાઓ જીવનરૂપી દુર્ગમ યુદ્ધમાં હમેશા પ્રવૃત્ત થાય છે, હમેશા અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે અને તે કદી મેળવવા પામતા નથી. દિવિતારૂપી તોપથી કપાઈ મરે છે, જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા જાય છે ત્યાંથી તેમને દેવ હડસેલી કાઢે છે અને હરાવી પાડે છે, અને નિરાશ અને નાઉમેદ જેવા થાય છે તોપણ તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા ફરી ધસારો કરે છે !

જેવાં હિંમતનાં કામથી રણુવીર પ્રેરાય છે, તેવાં કોઈ પણ પ્રકારનાં કાર્યથી ખ્રિસ્તિ ધર્મવાર પ્રેરાતો નથી. જે રંગભૂમિ પર એને પોતાનાં પરાક્રમ દર્શાવવાનાં છે તે પ્રથમ હુમલો કરવાનું કે લડાઈ કરવાનું સ્થાન નથી, પણ દુઃખ સહન કરવાનું અને સ્વાર્થપરિત્યાગનું છે. એની છાતી પર કોઈ પણ તારા ચગકતા નથી કે એના ઉપર કોઈ પણ વાવટા ઊડતા નથી. વળી ધણી વાર બને છે તેમ એ પોતાનું કર્તવ્ય કરતાં મરણ પામે છે; ત્યારે એનો પ્રજા તરફથી ધન્યવાદ થતો નથી કે ભલકાથી એની પાછળ શોક દર્શાવાતો નથી, માત્ર એની કબર પર લોકો મુંઝાં અશ્રુપાત કરે છે, એજ એને દયાનાં દૃશ્યો બદલો મળે છે.

મનુષ્યને આબરૂ, કીર્તિ કે વિજયને માટે ઇશ્વરે સરળ્યો નથી, પણ દુનિયા આપી શકે તેના કરતાં કંઈ પણ વધારે જીવું અને મોટું ઇનામ મેળવવાને માટે સરળ્યો છે. જેરિમિ ટેલર કહે છે કે “ઇશ્વરે મનુષ્યને અંદિ પૃથ્વી પર અલ્પકાળ આપ્યો છે, તેમ છતાં પણ એ અલ્પકાળ ઉપર અનંત રિયતિનો આધાર છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે ધણા શત્રુઓ જીતવાના છે, ધણાં સંકટો ખાળવાનાં છે, ધણું જોખમ વેઠવાનું છે, ધણાં વિધન વડ કરવાનાં છે, ધણાં આવશ્યનાં કામો કરવાનાં છે, અને ધણું કલ્યાણ કરવાનું છે.”

આત્માર્પણ, ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આધારજૂત અંશ છે. જિતમ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કદી પણ સ્વાર્થ શોધનારાં નહોતાં. તેઓએ કીર્તિ કે પ્રસિદ્ધિની

અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્મા બીજાને અર્પણ કીધો છે. મેં મારું કર્તવ્ય કીધું એવું જ્ઞાન થાય તેજ તેઓ ઉત્તમ ધનામ સમજ્યાં છે. તોપણ જેમની તેઓએ સેવા બજારી છે તેમની તરફથી ‘ધન્ય છે’ એવું સાંભળ્યા વિના ધણા માણસો નય છે. “બીજા તમારા જેવી સરાહજત કરે એમ તમે ઇચ્છતા હો તેવીજ સરાહજત તમે તેમની કરો” એ આજ્ઞા અનન્ત પ્રસંગે લાગુ પડે છે, તોપણ વિશેષે કરીને જેઓ સમૃદ્ધિમાં હોય છે કે બેદરકાર હોય છે તેઓને તો એ ધર્મ બજાવવો સહેલો લાગતો નથી.

આપણે સમજી શકીએ તો જીવનમાં એક પણ જરૂર વગરની ચીજ નથી; આપણે જોઈ શકીએ તો જીવંતીનો આપણો એક પણ અનુભવ પ્રયોજન વિનાનો નથી. વિપત્તિ પણ ધણીખરી વાર મનુષ્યજાતના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોની સર્વથી વધારે નિશ્ચિત કસોડી છે. જર્મનિના પ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યે કહ્યું છે કે “જેણે પોતાનું ભોજન અશ્વસહિત કીધું નથી, જેણે પથારીમાં રૂઢન કરતાં ધણી. દુઃખદાયક રાત્રિ ગાળી નથી, તેને હજી ઇશ્વરી શક્તિનું જ્ઞાન નથી.” દુઃખદાયક બનાવો બને છે ત્યારે આપણી પરીક્ષા કરવાને અને કસોડી પર ચઢાવવાનેજ કદાચ ઇશ્વર તેમને આપણી પાસે મોકલે છે. પરીક્ષાને સમયે આપણે દૃઢ રહીએ તો જે મન કર્તવ્યને અનુસરીને વર્તવાથી હમેશ સંતોષ પામે છે; તે મનમાં એ એ દૃઢતાથી ચાંતિ આવે છે.

જે કામ કરે છે અને જે કામ કરવાનો સંકલ્પ રાખે છે તે સર્વને સુકલ કરવાની ભેગવાઈ મળી આવે છે. કલ્યાણ કરવાને આતુર આત્મા બીજાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ધૈર્ય અને આગ્રહ સર્વ વિધો દૂર કરી શકે છે. કેટલા બધા પુરુષો; અને કેટલી બધી સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્યનાં વિના મરણ પામવા સ્વેચ્છાથી તત્પર થાય છે ! તેઓ દરિદ્ર લોકોની મુલાકાત લેવામાં મંડ્યા રહે છે, તેઓ માદા માણસોની માવજત રાખે છે, તેમને માટે કંઈ વેડે છે, ચેપી રોગ ગ્રહણ કરે અને ઉપડે તેથી મરણ પામે છે. આ પ્રમાણે ધણા લોકોએ પોતાના પ્રાણ કર્તવ્ય અને દયાની ખાતર-બોધો છે. તેમને પોતાનાં કાર્ય માટે પ્રીતિ સિવાય કંઈ બદલેલું મળ્યું નથી. પોતાને માટે નહિ પણ પારદાને માટે દુઃખ સહન કરવું એ હમેશ પવિત્ર છે.

કીડના તત્વજ્ઞાની અને કવિ એપિમીનાઇડીસને* મરડી અટકાવવા

* એવું કહેવાય છે કે એને સેડ પાલે ટાઇટસ-પ્રત્યે પોતાના પત્રમાં (૧૩:૧૨) સૂચવ્યો છે.

અંથન્સ બોલાવ્યો હતો. તે ત્યાં ગયો અને મરકીનો ઉપદ્રવ અટકાવવામાં સફળ થયો, પણ પોતાના નિવાસસ્થાન નોસ્સસના રહેવાસી પ્રત્યે અંધીનિયન લોકોની મહેરબાની ઉપરાંત બીજું કંઈ પણ ઇનામ લેવાની ના પાડી.

અસહનતા વખતમાં મરકી એ ભયંકર રોગ હતો. લોકો તેનાથી નાસ્તી જતા હતા. તેઓ એક બીજાથી આધા નારી જતા હતા. મરકીના ઉપદ્રવથી પીડાતાને વારંવાર લોકો છોડીને ચાલ્યા જતા અને તેઓ એકલા મરી જતા તોપણ, ધણા ઉદાર મનના અને દયાળુ પુરુષ અને સ્ત્રીઓ એ રોગ અટકાવવાને માટે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર ચતા. આસરે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર મિલન શહેરમાં મરકી ઉભરી નીકળી, મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ કાર્ડિનલ ચાલ્સ બોરો-મોએ તે વખતે (૧૫૭૬ માં) લોદીમાં રહેતો હતો. ઉપદ્રવથી સપડાયેલી જગ્યાએ જવાને તેણે તરતજ દંઝા જણાવી. તેના હાથ નીચેના પાદરીઓએ તેને સલાહ આપી કે તમારે રાહ જોવી. તેણે જવાબ દીધો, “ નહિ, ધર્માધ્યક્ષને ધર્મ ભક્તજન માટે પ્રાણત્યાગ કરવાનો છે તે તેમને જોખમનાં સમયમાં તજી શકે નહિ. ” તેઓએ જવાબ દીધો, “ હા, તેમના પક્ષમાં રહેવું એ વધારે ઉચ્ચ પદ્ધતિ છે. ” તેણે કહ્યું, “ યું, જાણી રીત પકડવી એ ધર્માધ્યક્ષનું કર્તવ્ય નથી ? ” એ પ્રમાણે તે મિલન ગયો.

મરકી આશરે ચાર મહિના ચાલી. એ દર્મિયાનમાં તે કાર્ડિનલે જાતે માંદા માણસની, તેમને ઘેર, ઇસ્પિટાલમાં, અને બીજે દરેક સ્થળે, મુલાકાત લીધી. તેણે તેમની તપાસ રાખી, તેમને અન્ન અને ઔષધ આપ્યાં, અને મરતી વખતે છેલ્લો ક્રિયા પણ પોતેજ કરી. જે દાખલો તેણે કરીને બતાવ્યો તેનું અનુકરણ તેના હાથ નીચેના પાદરી વર્ગે કર્યું, અને તેમણે તેના જેટલી આત્માર્પણ વૃત્તિથી લોકોની બરદાસ કરી. આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી છેલ્લો માણસ મરી ગયો અને છેલ્લો માણસ સારો થયો ત્યાંસુધી તે બલો મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ પોતાની ધર્માધ્યક્ષ તરીકેની ખાસ ફરજ જાળવવા પાછો ગયો નહિ.

એ કાર્ડિનલ બીજી જાખતમાં પણ માનપાત્ર છે. દરિદ્રનાં હોકરાની કેળવણી માટે રવિચારશાળા જેઓએ પ્રથમ સ્થાપી તેમાંનો એ એક હતો. તેણે કહ્યું, “ વિશ્વાન્તિદિવસ મનુષ્યને માટે બનાવ્યો છે, અને મનુષ્યને કંઈ વિશ્વાન્તિદિવસને માટે સરજ્યો નથી. ” જેમ બીજે કોઈ દિવસે કરી શકાય તેમજ તે દિવસે પણ દરેક સુકૃત કરી શકાય. તે કાર્ડિનલ મહોલામાંથી

છોકરાને રવિવારે પાછલે પહોરે મિલનના દેવલમાં પોતાની પ્રાસે બોલાવતો અને લખતાં વાંચતાં શીખવતો. તેઓ કિતાબી ચોપડીઓ અને પથ્થરપાટીઓ લઈ જતાં અને એ જો બોધ કરતો તે તેના પર ઉતારી લેતાં. એના પાદરીઓએ એને મદદ કીધી, અને એ સ્થાપિતશાળા લોકપ્રિય થઈ. ૩૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે તોપણ કાર્ડિનલ બોરોમીઓની રવિવારશાળા હજી પણ ચાલતી છે. ૧૮૭૬ ની વસંતઋતુમાં આ ગ્રન્થકારે છોકરાંને પથ્થરપાટી અને પુસ્તક સહિત રવિવારશાળામાં બોધ લેવા દેવળમાં એકઠાં થતાં જોયાં.

એ કાર્ડિનલે પોતાની બધી આવક શાળાઓ અને વિદ્યામંદિરો બાંધવામાં અને દયા અને પ્રેમનાં કામો કરવામાં વાપરી. એના જમાનામાં નિર્દયતા ખૂબ જોમમાં હતી અને તેનું જોર નરમ પાડવા એનાથી બને તેટલા ઉપાય એણે ચોજ્યા. એણે પોતાના વર્ગમાંજ સુધારો કરાવતો આરંભ કીધો. એણે પાદરી વર્ગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને મઠવાસી પંથોમાં સુધારો અમલમાં આણવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઉમ્બિલિટ્ટિ પંથના લોકો પોતાના વિષયી આચરણને કીધે લોકોને નિન્દા કરવાનું ધણું કારણ આપતા હતા તેમનામાં વધારે સારી જીવનવૃત્તિ દાખલ કરવા મહેનત કીધી. તે કાર્ડિનલ મોટા દેવલમાં ગરીબ છોકરાંને વાંચતા શીખવતો હતો તેથી તેને તેમણે સરખો નિન્દાપાત્ર ગણ્યો. તેને વિશ્રાન્તિદિવસ, પવિત્ર દેવલ, અને ઉપદેશકવર્ગને અપવિત્ર કરનાર ગણવામાં આવ્યો. + તેની રવિવારશાળાને એક “ભયંકર નૂતન પદ્ધતિ” ગણવામાં આવી. ઉમ્બિલિટ્ટિ પંથીઓએ પ્રજુબોજનના મેજ આગળ કાર્ડિનલ હોય ત્યારે તેને જાળીથી ઠાર કરવા એક માણસને પૈસા આપ્યા. “તમારાં હૃદયને

1 + એક અમેરિકન ગ્રન્થકાર કહે છે કે “આજ પણ જો કોઈ પુરૂષ રવિવારશાળાનું કામ એવા વિરતાસ્થી અને મોટા પાયા પર કરવા પ્રયાસ કરે તે છોકરાંના બધા જીવનને ઘાટુ પડે—અને કાઈસ્ટે કીધું ‘પ્રમાણે કામ કરવાની ખાત એ એકજ બ્યાવહારિક અને ફેલેક્ટમંદ સીલ છે—તો તેની સર્વત્ર નિન્દા થાય. દાખલા તરીકે તે પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી સારા નીતિ સુધારે એવા બ્યાવહારિક ગ્રન્થો પૂરા પાડી અનીતિના ગ્રન્થો તરફ લોકોની પ્રીતિ અટકાવવા પ્રયાસ કરે, કે પોતાની શાળામાં કામ સોંપનાર મંડળી નીમી આજમુ, બટકવાની ટેવ દૂર કરવા પ્રયાસ કરે તો તરતજ વિશ્રાન્તિદિનના રક્ષણ કરનારાઓ અને ધર્મપુરુષના અસ્થાસરક્ષકો નમત્ થાય છે: કારણ કે ધર્મનું ડોળ કરનાર માણસોને ઈશ્વર સમક્ષ હમા રહેનાર માણસની કોઈ પણ જમાનામાં કદી પણ ખોટ પડી નથી. અરે પવિત્ર પંથના બાક્યો ! તમારો અગ્ન્યુષ્કારક જીવનો કદી પણ સમૂળ નાશ નહિ થાય !”

પીડાવાદેશો માં, તેમજ તમે ભવ રાખશો માં” એવી મતલબની કવિતા ગાયકમંડળ ગાતું હતું તેજ ક્ષણે મારાએ ઉઘાડેઝાડ તે કાડિનજને બંદુકથી ગોળી મારી. તેને તે ગોળી પીઠ પર વાગી, પણ તેણે રેશમો અને ભરત ભરેલા ખૂંટતો જામો પહેર્યા હતા, તેણે તે ગોળીથી તેનું રક્ષણ દીધું અને તે ગોળી જમીન પર પડી. તે કાડિનજ બહાદુર અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો હતો. તેની આપપાસના બધા ગભરાયા, સારે તે પોતે મુંગા પ્રાર્થના કરતો જારી રહ્યો.

મરકીનો વિષય પાછો પકડીએ. ન્યારે લોકોને ખરાબ ખાવાનું મળતું અને તંદુરસ્તીના આવશ્યક નિયમોને તદ્દન ગણુકારવામાં નહોતા આવતા, ત્યારે આ દેશમાં એ ઉપદ્રવ વારંવાર આવતો. લંડનમાં શેરીઓ સાંકડી અને ગંદી હતી, પવનની બરોબર છૂટ નહોતી, અને પાણી બરોબર પૂરું પાડવામાં આવતું નહોતું, ત્યાં મરકી ધણી નાશકારક નીવડતી. એ છેલ્લી ૧૬૬૫ માં દેખાઈ, અને લંડનની વસ્તી હાલ છે તેના કરતાં ઘટે દિરસે પણ નહોતી, સારે એ ઉપદ્રવથી ૧,૦૦,૦૦૦ માણસો નાશ પામ્યા. લંડનમાંથી તે ગામડામાં ફેલાઈ. ધણી લોકો એ રોગ ન્યાં ચાલતો હતો ત્યાંથી નાસી ગયા, તોપણ ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વાર્પણ કરનારા દૃષ્ટાન્તભૂત ધણા પુરૂષો મળી આવ્યા. ડૉક્ટરો અધ્યક્ષ મૅડર્સ એમાંનો એક હતો. તેણે સ્વાર્થનો કંઈ પણ વિચાર કીધો નહિ, પણ પોતાના ભક્તમંડળનેજ માટે વિચાર કીધો. મરીબ લોકોને રહેવાને માટે એક મહામારીરક્ષકાલય અથવા ઇસ્પિતાલ ઉભી કરવા માં આવી; તેમને કંગાલ ધરોમાંથી ત્યાં લાવ્યા અને સંભાળથી તેમની બરદાસ લીધી. સંભાળ રાખનારાઓ મેળવવા મુશ્કેલ પડતા, તોપણ તે અધ્યક્ષ હમેશ ત્યાં રહેતો. યોદ્ધાની પેઠે તે પોતાને કર્તવ્યસ્થળે હમેશ રહેતો. અન્નની જરૂર હોય ત્યારે તે પોતે સવાર થઈ ગામડામાં પોતાને ખેતરે જતો, અને અનાજના કાંચળાઓ ઘોડા પર મૂકી તેમને માટે લાવતો. જે જોખમમાં પોતે જતો જતો તે જોખમમાં પોતાના નોકરોને જવા દેતો નહિ, અને ઘોડા પર પોતે જતેજ જન બાંધતો અને ઊડતો; એટલુંજ નહિ, પણ એક છુપું બારણું કરાવ્યું હતું તેમાંથી ખેતરના લોકો સાથે મેગા થયા વિના જ આવ કરી શકતો. આ પ્રમાણે રોગ ચોક્કસમાંજ રહી. તે અધ્યક્ષ આત્મદમન કરનાર, ઉદાર વૃત્તિવાળો, અને સંપૂર્ણ રીતે સાધુ પુરૂષ હતો. તેની આવક વધી ત્યારે તેણે તે સધળી ધર્મદા કામમાં, ધરોણાગત કરવામાં અને દરેક

સત્કાર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં વાપરી. ખરેખરી ભક્તિ અને ખ્રિસ્તિઓમાં જોઈએ એવી પરાપકાર. છુદ્ધિનું એક સંપૂર્ણ કાર્યરૂપ તેનું જીવન હતું.

લંડનમાં સિડનહામ અને ઘણા ખરા દાકતરો નાસી ગયા, પણ દેટલાક આત્મસંયમી પુરૂષો રહ્યા એમાંનો એક દાકતર હોજીસ હતો. તે પોતાને કર્તવ્યસ્થળે વળગી રહ્યો હતો. તેણે માંદા માણસોની પાસે સતત જવાનું જારી રાખ્યું. અતઃકરણ કામ પસંદ કરે તે સિવાય આત્મસંયમી હોયોગથી તેને બીજો કંઈ લાભ મળ્યો નહિ. દ્રવ્ય જતું રહેવાથી તે દુર્દશામાં આવી પડ્યો. કરજને લીધે તેને લડ્ગેટના કેદખાનામાં કેદ કીધો, અને ત્યાં તે ૧૬૮૮ માં મરણ પામ્યો. મરકીના હેલ્થ ઉપદ્રવ વિષે તે ઉત્તમ વર્ણન મૂકી ગયો છે. x

અમે કહી ગયા તે પ્રમાણે લંડનથી મરકી ગામડાંમાં પ્રસરી. ઘણા દૂરનાં ગામડાંનાં સ્થાનોમાં એવી જગ્યાઓ બતાવાય છે કે ત્યાં એમ કહે છે કે, “તેઓએ મરકી દાદી દીધી.” દાખલા તરીકે ડબ્લિં પરગણામાં પ્રવેશના દૂરના ભાગમાં એક દરજીને લંડનમાંથી મોકલેલી લુગડાંની પેટી મળી. દેવતા આગળ તેને સુકવતો હતો ત્યારે તે મદિદ પડ્યો અને થોથે દહાડે મરકીના ઉપદ્રવથી મરી ગયો. રોગ ફેલાયો. તે ગામના રહેવાસીઓ માત્ર ૩૫૦ જ હતા, તેમણે સર્વેએ ગામકું છોડી બીજે સ્થળે જવાનો વિચાર કીધો, પણ ધર્મોપદેશક વિલિયમ મોમ્પેસ્સનની બહાદુરીથી તેઓ પોતાનો વિચાર અમલમાં આણતા અટક્યા. તેણે લોકોને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે તમે જશો તો રોગને સર્વત્ર ફેલાવશો, તેથી તેઓ રહ્યા. તેણે પોતાનાં છોકરાને મોકલી દીધાં, અને નાનુક. અને પણ મોકલી દેવા ઈચ્છ્યું, પણ તે ઘણીની પાસે રહી.

મોમ્પેસ્સને આસપાસના ભાગોમાં મરકી ફેલાય નહિ માટે તે ગામને નિરાળું કરવાનો નિશ્ચય કીધો. અર્લ્ડ ઑફ ડેવનશાયરે સર્વ આવશ્યક મીનો, ખોરાક, ઔષધ, અને બીજી જરૂરની ચીજો, પૂરી પાડી. લોકો દેવ-લમાં એકા ન થાય માટે તેણે ખુલ્લી જગ્યામાં ઉપદેશ આપવા માંડ્યો.

x એ મરકી વિષેનાં વર્ણનોમા ઉત્તમ જાતિનું વર્ણન કીધેનું લખેલું છે. તે ૧૭૨૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું; અને જણાય છે તે પ્રમાણે, સત્તાવાર વર્તમાનપત્રો અને ખાનગી અને જહેર લેખ પરથી તે ગેજવેલું છે; પણ સર્વથી ઉત્તમ વર્ણન ૧૬૭૨માં ને દાકતર દોજીસે પ્રસિદ્ધ કીધું અને ને અંગ્રેજીમાં સાપ્તાહિક ૧૭૨૨ માં દાકતર જોન કિવન્સએ કીધું તે છે.

ખીણમાં એક ખડકને તેણે વાંચવાની મેળ તરીકે પસંદ કીધી, અને લેડો તેની સામા લીધા ઢોંગાવ પર ગોઠવાતા, તેથી તેને સ્પષ્ટ સાંભળી શકતા.

સાત મહિના સુધી મરડીથી ચતો વિનાશ જારી રહ્યો દરેક પ્રસંગે ધર્મસમાજ એકઠી થતી ત્યારે નાની નાની થતી. ધર્મોપદેશક અને તેની સ્ત્રી હમેશાં માંદા માણસોમાં રહેતાં હતાં અને તેમની સલાહ લેતાં, માવજત રાખતાં, અને તેમને ખોરાક પૂરો પાડતા. આખરે તે સ્ત્રી એ ઉપદ્રવથી સપડાઇ અને તેની નખળી સ્થિતિમાં તરતજ ભોગ થઇ પડી. તેને દાદી અને ધર્મોપદેશકે, જેવી રીતે પોતાના લતામાં રહેનારાં આટલાં બધાં માણસોની કબર પર કહ્યું હતું, તેમજ તેની કબરપર કહ્યું કે “જેઓ ધર્મ પર વિશ્વાસ રાખી મરણ પામે છે તેમનું કલ્યાણ થાય છે, એજ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ કહે છે; કેમકે તેઓ કષ્ટમાંથી વિશ્રાન્ત પામે છે.” તે ધર્મોપદેશક મરવાને તત્પર હતાં, પણ તે આશામાં ને આશામાં જીવતા રહ્યો. રહેવાસીમાંના ચાર પંચમાંથી બાજ મરણ પામ્યો, અને તે સર્વેને ગામની ઉદાર નીશાળી ટેકરીમાં દાદવામાં આવ્યા. તેણે એક પત્રમાં કહ્યું, “હું ખરેખર એમ કહી શકું. કે અમારૂં શહેર ગાદગોથા જેવું, ખોપરીનું સ્થાન થયું છે..... મારા લતામાં ૭૬ કુટુંબ એ ઉપદ્રવથી સપડાયાં હતાં અને તેમથી ૨૬૫ માણસો મરી ગયાં.” મોરપેરસન જાતે ઘણું ધરડો થયો ત્યાંસુધી જીવ્યો. તેને લિંકનની ઉપાધ્યક્ષની જગ્યા આપવામાં આવી, પણ તે લેવા તેણે ના કહી. તેણે પોતાના લતાનાં માણસોમાં અને પોતાની વહાલી સ્ત્રીની કબર પાસે રહેવાનું વધારે પસંદ કીધું. તે ૧૭૦૮ માં મરી ગયો.

અજબજબ જેવી વાત એ છે કે આશરે પચાસ વર્ષ રહીને કેટલાંક મજુરો “જ્યાં મરડી દટાઇ હતી” તે જગ્યા પાસે જોદતા હતા, ત્યારે કંઈ સણતુ ધુગડું તેમને જડી આવ્યું. તે ખેશક મરી ગયલાઓની કબરમાંનું હતું. તે મજુરોને તરતજ ઝેરી તાવ વળગ્યો. તેમાંના ત્રણ માણસો મરી ગયાં પણ એ એક આખા ગામમાં પ્રસર્યો અને ૭૦ માણસો માર્યા ગયાં. મરડી ગઇ તોપણ ઝેરી તાવ રહ્યો જણાય છે. અને ઇંગ્લેન્ડનાં ઘણાં શહેરોમાં દર વર્ષે હજારો માણસો એ બચકર રોગથી માર્યા જાય છે.

૩૩ વર્ષ પહેલાં લીડ્સમાં અન્યકાર રહેતો હતો ત્યારે તેને ઝેરી તાવ એકદમ નીકળેલો યાદ છે. તે શહેરના મરીનમાં મરીન લેડો રહેતા હતા તે ભાગમાં તે મૂળ પ્રગટ થયો અને પછી રૈસાદર લેડોના લતામાં પ્રસર્યો. એક વાડામાં સાત ઘરમાં ૨૮ માણસો એ તાવથી સપડાયાં હતાં અને

તેમાંનાં ત્રણ ધનમાં સુવાને પથારીઓ પણ નહોતી. ખીજા વાડાઓ અને ઘરોમાં પણ એવીજ દશા હતી. એક ઘેર બાર જણને તાવ આવ્યો હતો અને તેમને એક પણ પથારી સુવાને નહોતી. રોગમુક્તિગૃહ* અને જવરૌ-પદાક્ષય† તદ્દન ભરાઈ ગયાં. ઇસ્પતાલને બદલે એક કામચલાઉ શાશ્વતની છાપરી ઊભી કીધી, અને તાવથી પીડાતા રોગીઓને રહેવાને માટે એક કારખાનું અલાયદું રાખ્યું.

લીડ્સનો ધર્મોપાધ્યાય, ડૉક્ટર હૂક, અને માનવતો જે. હિલ્સ (જે પાછળથી કે.સંખિયાનો ધર્માધ્યક્ષ થયો) એ જમ્યાના દરરોજ મુક્તાકાત લેતા. તેઓ બની શકે એટલો દિલાસો અને મદદ આપતા. કુથોલક પાદરીઓ સર્વથી વધારે પરમાર્થ કરનારા હતા. આ સંનિપાતજ્વર ઊભળ્યો ત્યારે તેઓ લાગલાજ ગરીબ લોકોને મદદ કરવા આવ્યા. ખીચાખીચ વસ્તીવાળાં મરદીનાં સ્થાનો, જ્યાં ઝેરી હવાનો શ્વાસ લેવાથી પંથુ મોતની પંજરું, ત્યાં તેઓ નિર્જીવથી અને પવિત્ર રૂઝિયા થયા. તેઓ મરનારાઓ અને તરતજ મરી ગયલાઓની પથારી આગળ ઊભા રહેતા માલમ પડ્યા. તેમનાં દૃઢ અંતઃકરણ કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી કમ્પાં નહિ. તેઓએ સાક્ષાત્ નજર આગળ મૃત્યુ જોયું, તોપણ તેઓ ખીધા નહિ. આખરે તેઓને ચેપ વળગ્યો અને એક પછી એક માંદા પડ્યા અને મરણ પામ્યા. માનવતો હેલ્થ વાગ્નેડી, નોકરીમાં જૂનો કુથોલક પાદરી, પ્રથમ મરણ પામ્યો. ખીજે દિવસે તેની પછી નોકરીમાં દાખલ થયેલો પાદરી મરી ગયો, તે લીડ્સમાં માત્ર ત્રણજ અઢવાડીમાં થયાં આવ્યો હતો. જાણે કોઈ સહેને ઘેરો પાલ્યો હોય ને તે છતવા કોટમાં પાડેલા બાકારા આગળ જવાને યોદ્ધાઓની પડાપડી થાય તેવીજ રીતે અત્રે પરોપકારનું કામ કરવામાં પણ દયાળુ હૃદયના પુરુષોની પડાપડી થઈ. તે સર્વેએ આજીજી કીધી કે ભયને સ્થાને જવાની અમને રજા આપો. વાગ્નેડીની પછીનો ધર્માધ્યક્ષ પણ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો. વળી ખીજા બે મરી ગયા. એ પ્રમાણે પાંચ ઉપદેશકો મરી ગયા. તેમના સ્મરણને માટે જે સાદી કબર હિલી કીધી તેમના પર એમ લખ્યું કે "૧૮૪૭ માં પવિત્ર ધર્મ બળવતાં તેઓ જ્વરનો ભોગ થઈ પડ્યા."

આ લોકો ઉપરાંત તે ગામડાના દેવલનો મદદનીસ પાદરી પણ એજ કારણથી મરણ પામ્યો. મિતાહારીપણના પક્ષમાં પોતાના પ્રવાસને માટે

* રોગમાંથી મુક્ત કરવા રોગીઓને રહેવા બાંધેલું ઘર.

† તાવથી પીડાતા લોકોની ઇસ્પતાલ.

પ્રસિદ્ધ એવો એક ગૃહસ્થ પણ ચાલ્યો ગયો. તે શહેરના એ શત્રુવૈદ્યો પણ એ તાવથી સપડાયા અને તેમાંનો એક મરી ગયો. બધાં મળીને ૪૦૦ માણસો એ ઉપદ્રવથી માર્યા ગયાં. શત્રુવૈદ્યો અને દાકતરો ગમે તેવો એવી રોગ હોય તોપણ હમેશ તે રોગથી પીડાતા દરદીઓના સંબંધમાં હોય છે. એ માણસો, ઘણીવાર ઇનામની સહેજ પણ આજ્ઞા રાખ્યા વિના, દરેક રૂપમાં મોતની સામા છાતી ચલાવે છે. તેમને બોલાવે છે ત્યાં તેઓ જાય છે, પાછા હઠ્યા વગર કર્તવ્ય કર્યા જાય છે, અને કોઇ કોઇ વખત તો તેની તેમને કોઇ શાખાથી પણ આપતું નથી. જ્યાંસુધી તેમની શક્તિ નરમ પડી જાય છે અને હિંમત બાગી પડે છે ત્યાંસુધી તેઓ પોતાનું જોર વાપરે છે. તેમનું શરીર ખાલી થઇ જાય છે, અને તેઓ મહેનત અને કષ્ટ સહન કરે છે. પછી જ્યારે તેમના પર ચઢી બેસે છે અને તેઓ તેને શરણુ થાય છે. આવા વીરો શાંત રીતે જીવન પૂરું કરે છે અને કીર્તિ તેમને ઠંદી પહોંચવા પામતી નથી. સર્વથી મોટા વીર પુરુષો એવા હોય છે કે તેમને ડુનીયા ઝોજખતી પણ નથી.

શત્રુવૈદ્યોએ રણક્ષેત્રમાં તેમજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. તેઓ છાવણીમાંથી ગોળીના પ્રહાર ચલા હતા ત્યારે ત્યાં ગયા છે, અને ખાયલ સિપાઈઓને પાટા બાંધવા અને આવજત કરવા લાઈ આવ્યા છે. ફ્રેંચ શત્રુવૈદ્ય લૅરિ એ બાબતમાં ખરેખરો શરવીર હતો. ઍરકૅથી લસકર પાછું ફર્યું ત્યારે શત્રુની ગોળીઓ વાગતી હતી તેજ સ્થળે એ બરોબર શત્રુક્રિયા કરતો જોવામાં આવ્યો હતો. દરદીનું રક્ષણ કરવાને તેની પાસે માત્ર છાવણીમાં પહેરવાનો ઝબ્બો હતો. બરફ પડતો હતો તેમાંથી રક્ષણ કરવાને દરદી ઉપર તે ઝબ્બો છત્રની પેઠે ધરવામાં આવ્યો. ખીજે એક દાખલો ઠંજીસની બળતી રેતીમાં બન્યો. તેમાં પણ આ બહાદુર નાના શત્રુવૈદ્ય એવોજ ઉત્સાહ બતાવ્યો. અંગ્રેજ લેફ્ટીની સાથે યુદ્ધ તરતજ થઇ રહ્યું હતું, અને ખાયલ ચમલાઓમાં એક સરદાર સિદ્ધિ હતો, તેનું ઘુંટણુ ગોળાથી ભાંગ્યું હતું. લૅરિને માલમ પડ્યું કે ઘુંટણુને એકદમ કાપી નહિ નાખીએ તો કદાચ નાશકારક પરિણામ નીપજશે, તેથી તેણે તે કાપી નાંખવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી. સરદારે એ સંજોગ્યાર કરવાની હા કહી, અને તેથી માત્ર ત્રણ મિનિટમાં જ શત્રુની ગોળીઓ આવતી હતી તેવે સ્થળે તે શત્રુક્રિયા કરવામાં આવી. પણ અરે! એટલામાં તો અંગ્રેજી પાસગા આવી પહોંચતા હતા. હવે ફ્રેંચ શત્રુવૈદ્ય અને તેના પ્રિય દરદીની શી વલે? લૅરિએ કહ્યું છે,

કે “ તે ધાયલ અમલદારને મારા ખલા પર બેસાડી અમારું લશ્કર પર બેસથી પાછું ફરતું હતું ત્યાં તેને જલદી લઈ જવાનો મને ભાગ્યેજ વખત મળ્યો. મેં હારખંધ નીકો બોધ, તેમાંની કેટલીકમાં એક જાતનાં ઝાડવાં વાળ્યાં હતાં, તેમાં થઈને હું આડકતરાતો ચાલ્યો અને તે ઝાડવાંથી છવાયલા પ્રદેશમાં પાપમાઓને ચકરાવો ફરીને વધારે લાંબે રસ્તે જવું પડ્યું. તેથી આ પાપગાની ટુકડી આવી તે પહેલાં અમારા સૈન્યની પછવાડેની ટુકડી સાથે હું મારે સારે ભાગ્યે મળી ગયો. આખરે હું આળસબેર એક ધાયલ થયલા અમલદાર સાથે એલેક્ઝાન્ડ્રિયા આવ્યો અને ત્યાં મેં એને બરાબર સારું કીધું ”

આ વળી એક બીજા વીરનો વૃત્તાન્ત છે. વાત્રામના મુકની શરૂઆતમાં શાહનવાહ કિશ્તિયનના સેંક્રાન સરવૈઘ દાકતર સેલસડોઈનો પગ છરાના ગોળાથી લાંગ્યો. બોંબપર સુતો હતો, સારે તેણે સેનાપતિના મદદગાર એમ કિ કબ્જાઈને ગોળી વાગવાથી આસરે પંદર પગલાંને છોટ પડેલા અને લોહી વમન કરતો બોયો. સરવૈઘને માલમ પડ્યું કે આ અમલદારને ત્વરાથી મદદ કરવામાં નહિ આવે તો તે તરતજ મરી જશે. તેણે સર્વ શક્તિ એકઠી કરી, જ્યાંસુધી તે અમલદારની પાસે પહોંચ્યો ત્યાંસુધી બોંબ પર ધસડાતો ધસડાતો ગયો. તેની ફસ બોલી રુધિર ઢાઢી નાંખ્યું, અને તેની છાંદગી બચાવી: ફી કબ્જાઈ પોતાના કલ્યાણકર્તાને આભિનંદન કરી રાક્યો નહિ. તે ધાયલ દાકતરને વીંચેના લઈ ગયા, પણ તે એટલો બધો થાકી ગયો હતો કે તેના પગને કાપી નાંખ્યા પછી માત્ર ચાર દિવસ જીવ્યો.

... લશ્કર ધસારો કરે, સારે સામાન્ય રીતે ધાયલ થયલાઓને બેસવા માટે સૈન્યના પાછલા ભાગમાં ગાડાં લઈ જવામાં આવે છે. થોડાઓ પડી જાય છે, સારે તેમને દવા કરવા સારું સરવૈઘની પાસે લઈ જાય છે. લશ્કરને માથું હલતું પડે છે, તો સરવૈઘોને અને ધાયલ થયલાઓને નાસી જવું પડે છે; નહિ તો તેઓ કેદ પડાય છે. આદમાના મુદ્દ પ્રસંગે રુશિયન લોકો નાહા અને અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો તેમની પાછળ દોડ્યા. ધણી ધાયલ થયલા થોડાઓ પડ્યા રહ્યા. હજારો રુશિયનોને રણક્ષેત્રના પૂર્વ ભાગમાં આપ્યા અને ત્યાં તેમને તે નદીની પાસે જમીનના રક્ષિત પ્રદેશ પર હારખંધ મૂક્યા.

સુભાગ્યે મુખ્ય અધિકારીની છાવણીમાં એક સરવૈઘ હતો, તેનામાં કીર્તિ અને કર્તવ્યની સમજ હતી. તે સમજ દૃઢ સંકલ્પશક્તિ, અનિવાર્ય

ઉદ્યોગ, અને ધંધુી ચપળતા સાથે ભાંગેજ સંયુક્ત ચગલી પરિપક્વ વિવેક-
શુદ્ધિ અને સ્વભાવને વશ રાખવાની શક્તિથી પુષ્ટ થઈ હતી. એ ૪૪ મી પલ-
ટણુનો દાકતર ચેમ્પ્સન હતો. રશિયન લોકો દેશ છોડીને જતા રહ્યા
હતા, તોપણ ૪૦૦ રતલ બિસ્કૂટ અને પોતાના કામમાં મદદ કરવાને
લેખેએ તેટલાં માણસો મેળવવામાં તે ક્ષતેહ પામ્યો. તેણે તરતજ ધાયલ
ચપલાએને ખવડાવ્યું; કેમકે ચોવીસ કલાક થયાં તેમને કંઈ ખોરાક મળ્યો
નહોતો. પછી તેણે તેમના ધાને પાટા બાંધ્યા. આ કરવામાં તે સર્જનના
સાત વાગ્યાથી રાતના સાડા અગીઆર વાગ્યા સુધી રોકાયો.

એટલામાં સિપાઇઓ ધાયલ અંગ્રેજને યુપેટોરિયામાં વહાણોમાં
લઈ જવા નીકળ્યા હતા. પછી ચેમ્પ્સન અને તેનો તોકર, જૉન એમ
આથ, ધાયલ રશિયનોમાં રહ્યા. તેઓ લાં એકલા ત્રણ દિવસ અને ત્રણ
રાત, દિવસે બાળી મૂકે એવો સૂર્યતાપ અને રાત્રે તારાના ઝળકાટમાં અતિશય
ટાંઠ સહન કરી રહ્યા. આખરે રશિયનોને વહાણમાં બેસાડી સલાહના
વાવટા નીચે રશિયન બંદરમાં મોકલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કિંગ્લેક કહે છે
કે “આખરે જ્યારે ૨૬ મીની સવારે ‘આલ્ફિયન’નો ટંડેલ લૂશિંગ્ટન
કિનારેથી આવ્યો અને બે દેશી ભાઇબંધોને લપકર રીતે કર્તવ્ય કરતા
તેણે જોયા, સારે તેમની દહતાથી તેને ધણો આનંદ અને આશ્ચર્ય લાગ્યાં,
અને જે જે દુઃખો તેમણે સહન કર્યા હતાં તેને માટે તેના હૃદયમાં સમાન-
ભાવ ઉત્પન્ન થયો.”

એજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના બળવામાં બનારસની ધરિપતાસનો
શસ્ત્રવૈદ્ય ડાક્ટર કે જીંદગીને જોખમે કર્તવ્ય સ્થળે ટકી રહ્યો; કેમકે શત્રુઓ
તેનો તેમજ તેના પીડાતા દરદીઓનો નાશ કરવા આવતા હતા. કાનપુરના
લપકર બનાવો, જેમાં એકેએક મરદ, સ્ત્રી, અને છોકરે સર્વે નાશ પામ્યાં,
તે દરેક જણને યાદ છે. તોપણ અંગ્રેજો બળવાખોર સિપાઇઓની ક્ષય
કરતી ગોળીઓ સહન કરીને પણ આખર સુધી ટકી રહ્યા. ન્યૂ યૉર્કનો
કોલિયર કહે છે કે “જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તેવા ધર્મથી શૂન્ય
સાધારણ સિપાઇ કરતાં કોઇપણ અન્ય પુરુષ સામાન્ય રીતે વધારે હોષ
શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. તે બાપડાની આખી જીંદગી એવી હોય છે કે
તેથી તેને ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ વિચાર આવવો ધણો મુશ્કેલ છે, અને
તેને એ પ્રમાણે ધર્મ વિષે કંઈ પણ વિચાર ભાગ્યેજ આવે છે. પણ હિંદુ-

સ્તાનના મોટા સિપાઈના બળવા પછી એમ માલુમ પડ્યું છે કે અંગ્રેજ સરકારમાંના વણાં માણસોને ખ્રિસ્તિ ધર્મ છોડી દઇ બળવાખોરોનો ધર્મ ગ્રહણ કરવાનો પક્ષ અથવા તે પાખંડીઓ વિકાર અને કોષથી જે કંઈ કમકમાટ ઉપજાવે એવી રીતે શોધી કાઢે તેનાથી મરણ પામવાનો પક્ષ, એમાંથી ખુશીમાં આવે તે પક્ષ સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવ્યું. એમ ધરાય છે કે તેઓ એકેએક મરી ગયા, અને કોઈપણ સાધારણ સિપાઈ વશ થવાનો એકે દાખલો હજી લગણુ જાણવામાં આવ્યો નથી.....એ મનુષ્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મના પક્ષમાં હતો, અને ચીપીયા વડે પણ તેના હૃદયમાંથી એ શુદ્ધ શૌર્ય એવી બહાર કાઢી શકાયું નહિ કે અગ્નિ વડે બાળી નાંખી શકાયું નહિ.....અને એ પ્રમાણે કોઈપણ મનુષ્યમાં લાગ્યેજ ચારતા હોય અથવા તમે ચારતાનો અર્થ શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન અને ધર્મગાનરૂપી સુંદરતા કરતા હો તો તે ન હોય, તોપણ તેનામાં શૌર્ય હોઈ શકે."

વળી મુલતાનમાં થોડાં વર્ષ ઉપર અધોકતો રોગ આપ્યો હતો ત્યારે ૭૦ મી પલટણના જે બીનઅધિકારી અમલદારોની આદ્યમાર્પણુવૃત્તિ અમારે અત્રે વર્ણવવી જોઈએ. સ્ત્રીઓની ગેરહાજરીમાં તેમણે માંદા અને મરતા દર-દીઓની માવજત કીધી, અને અધોકથી પીડાતા દરદીઓની ઇસ્પતાલમાં રાત દહાડે કામ કીધું. આખરે કોર્પોરલ ડબ્લિયુ.શાયરનું શરીર માત્ર પરિશ્રમ-થીજ તૂટી ગયું અને તે મરણ પામ્યો; પણ તેની જગ્યા બીજાઓએ પૂરી પાડી. બીજા બીનઅધિકારી અમલદાર કોર્પોરલ હ્યુમ્પરે ટોપાની ઇસ્પ-તાલમાં કામ કરવા ખુશી જણાવી, અને ત્યાં દાકતરી અને લશ્કરી, અને અમલદારોએ તેનો ઉપકાર માન્યો. અને સ્થળે શસ્ત્રવૈદ્યોએ હમેશાં કર્તવ્ય બજાવ્યું, અને દરેક ક્ષણે મોતની સામા ટક્કર લીધી.. થોડાં વખત પછી સેનાધિપતિ મુલતાન ગયો, ત્યારે તેણે ડબ્લિયુ.શાયર અને હ્યુમ્પરને સ્તુતિ કરનાર મિત્ર સમક્ષ જાહેર રીતે ઉપકાર માન્યો.

૧. પણ એજ ગુણુ કોઈ કોઈ વખતે ગોળી અને છરાના ગોળાનો પ્રહાર ચાલતો હોય ત્યાં પણ દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૮૧૨ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ કેડીઝને ઘેરો ધાલ્યો ત્યારે મરદ અને સ્ત્રીઓને મહોલ્લામાં, બારીઓમાં, અને ઘરને એકાંત સ્થળે પણ મારી નાંખ્યાં. શત્રુઓ છરાના ગોળા મારતા ત્યારે લોકોને રક્ષણ કરવાની સૂચના તરીકે એક મોટો ઘંટ એક વાર વગાડવામાં આવતો. એક દિવસ ગોળી આવવાના ચિહ્ન તરીકે ગંભીર ઘંટનાદ સંભળાયો. તે ગોળાજ ઘંટ પર જોરથી અકળાઈ તેના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. જે સાધુની

ફરજ એ ઘંટ વગાડવાની હતી તેણે શાંત રીતે આ ફુનીઆનો ત્યાગ કરીધો અને પરફુનીઆનો પ્રવેશસૂચક ઘંટ વગાડ્યો. એ સંતુષ્ટ મોતના ભયને પત કર્યું નહિ.

પણ એજ ઘરમાં એક સ્ત્રીએ અલૌકિક શૌચ દર્શાવ્યું. મૅડગોર્ડાઈ એક સીમાડા પર આવેલો કિલ્લો હતો, તેની આસપાસ ખાડી કે છરાના ગોળાથી રક્ષણ કરનાર કંઈ સાધન નહોતું. એ કિલ્લામાં ફ્રેન્ચ લોકોના બાંધકામ પૂરા થતાં અટકાવવાને ૧૪૦ અંગ્રેજી સ્વારો રાખ્યા હતા. સ્પેનિશ્મન ડોકોની ૭૪ માણસની ટુકડી અને હથિયારબંધ નાનું નૌ-સાધન રક્ષણ કરવામાં મદદ કરતાં હતાં. પણ અભાર સુધી છૂપા રહેલા તોપખાનાનો માર વહાણો પર પડ્યો અને જોની ગોળાઓનો ખૂબ વરસાદ વરસવાથી તેમને કેડીછતા બંદરમાં રક્ષણને અર્થ નાસી જવું પડ્યું. મોટામાં મોટી ૪૮ તોપો અને ગરનાબોના ગોળાનો માર એ નાના કિલ્લા પર એકઠો પડવા માંડ્યો. ગોળાઓ અને છરાના ગોળાના મગડાવી પાડે એવા પ્રહારથી નખળો ધોરો તરતજ ગૂમ થઇ ગયો અને પલટણના રક્ષણને માટે માત્ર એક દિવાલ અને ચાર હદય સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહિ. આ તોફાન ૩૦ કલાક સુધી પહોંચ્યું, અને હવે મૅડગોર્ડાઈની સ્ત્રીની વાર્તાનો પ્રસંગ આવે છે.

એક ક્વામત સિખવનાર અધિકારીની સ્ત્રીનું નામ રેડ્સન હતું, તે ગોળાઓ ભેદી ન શકે એવા ઓરડામાં એક ધાયલ થયલા માણસની માવજત કરતી હતી. દરદીને તરસ લાગી અને પીવા માટે કંઈ પણ મીઠા માગી. તેણે એક પડખમ વગાડનાર ઊકરાને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે વાવે જઇ પાણીની પવાલી ભરી લાવ. તે ઊકરાએ જવાની આનાકાની કરી; કેમકે તે બળતો હતો કે ત્યાં શત્રુઓના તોપના ગોળા ખૂબ નેરથી આવતા હતા. તેણે તેના હાથમાંથી ડાલ બેચી લીધી અને પોતે જાતે વાવે ગઇ. તેણે તે ભયંકર તોપના મારની સામા છાતી ચલાવી, વાવમાં જોતરી, ડાલને પાણીથી ભરી; અને એક ગોળા વાગવાથી તેના હાથમાંથી દોરડું કપાઈ ગયું, તોપણ તે પાછું લીધું, દરદી માટે પાણી લઇ પાછી ફરી, અને કર્તવ્ય જરોબર જાળવ્યું.

આ કિલ્લાનું હવે આવી બન્યું હતું. તેના પર ગોળાનો માર ખૂબ નેરથી અને વારંવાર પડવા માંડ્યો. સ્પેનિશ ધ્વજ વાંસ સાથે બાંધી હતી તે કલાકમાં ૭ વાર કપાઇ ગઇ. આખરે સર ચૉમસ ગ્રેહામે (જે પાછળથી લૉડ લિનેડાક થયો) રક્ષણ કરવું અશક્ય છે એમ જાહેર કર્યું.

રહ્યા હતો તેમને લઈ જવાને જૂઠા રાખેલા મહત્વાઓ મોકલ્યા. મેજર લેફ્ટીની સરદારી નીચે એક શુરજને તોપને ગોળે ઉડાવી દીધો; પણ એ પણ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે લાંબી પડેલો કિલ્લો તેમને છોડવો પડ્યો, તેમાં જેમના સ્થિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો તેઓમાં એ છેલ્લો હતો. પછી મહત્વાઓ ભરાયા, અને તે માણસો કેડીઝ પાછા ફર્યા. તેમની સાથે મેજરોડની બહાદુર સ્ત્રી પણ હતી.

યુદ્ધના સમયમાં સ્ત્રીઓ યોદ્ધાઓની માવજત કરવાનું કામ માથે લઈ શકે એવું કાષ્ઠપણ માની શકશે ? તોપણ એ કામ સ્ત્રીઓ હિંમતથી અને ઉદાર વૃત્તિથી કરે છે. સાધારણ ધરકામ કરનાર નોકરો જે વર્ગના લોકો માંથી લેવામાં આવતા તેજ વર્ગના લોકોમાંથી ખીમાર માણસોની સેવા કરવાને નોકરો રાખતા. મિસ નાઈટિંગેલે માંદા અને ધાયલ થયેલાઓની ખરદાસ કરવામાં ઉદાર વૃત્તિથી ચિત્ત અર્પણ કરીને ઇતિહાસમાં કીર્તિસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારેજ લોકો સમજવા લાગ્યા કે માંદાની માવજત કરવાનું કામ પણ શિખવા લાયક છે અને તેમાં શુદ્ધિ, મન અને ચોગ્યતા તેમજ ધર્મવૃત્તિ રહેલાવ, અને પ્રીતિની જરૂર પડે છે. મિસ નાઈટિંગેલ કહે છે કે “દરેક સ્ત્રી માંદા માણસની સેવા કરનારી થઈ શકે છે એમ ધણી વાર કહેવામાં તથા લખવામાં આવ્યું છે. પણ હું તો એમ ધારૂં છું કે માંદા માણસોની માવજત કરવાના શુભો જરોખર જાણવામાં આવ્યા નથી.”

પણ એમ કેમ જાન્યું કે તે માંદાની સેવા કરવાના ધંધામાં મઝી રહી તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેનામાં પ્રેમ અને કર્તવ્યની લાગણી હતી. આવા કસોટી કાઢનાર અને અગ્રિય ધંધામાં મંડવા રહેવાની તેને દૃષ્ટી જરૂર નહોતી. તે એક કળાવતી જુવાન સ્ત્રી હતી અને તેની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તે કુટુંબની સુખી, સર્વની માનીતી, અને એક સ્તુતિદારક મંડળના મધ્યબિંદુરૂપ હતી. જેથી તેનું અંસારવર્તન અને શુદ્ધવર્તન સુખદારક થઈ શક્યું હોત તે દરેક વસ્તુની ઇશ્વરની તેના પર કૃપા હતી. પણ એ બધા સુખના વિચારો તેણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તજ દીધા, અને જે એક માર્ગમાં દુઃખ અને શોક વેકવાં પડે છે તેજ માર્ગ વધારે પસંદ કરી. તેને દમેશ પોતાની જાતિ વિશે અતિથય પ્રેમભાવ હતો. તે સાગાઓમાં ઉપદેશ કરતી, દરિદ્રોને ઘેર જતી, અને તેઓ માંદા પડે ત્યારે તેમનું પોષણ અને ખરદાસ કરતી. હુમ્પશાયરમાં એમ્બ્રેલી નામના ઈંગ્લેન્ડના અપ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં તે

તે મંડળ દમેશ તેનું વખાણ કર્યા કર્યું હતું.

રહેતી હતી અને ઉચ્ચ કરતી હતી; પણ કાઈ મનુષ્ય પ્રસિદ્ધ સ્થળના જેટલુંજ અપ્રસિદ્ધ સ્થળમાં પણ સત્કર્મ કરી શકે.

દુનીઆના રંગભોગ તેની દંષ્ટિ સંગીપ હતા. તેની ઇચ્છામાં આવ્યું હોત તો જેવી રીતે બીજી યુવાન સ્ત્રીઓ શહેરમાં વર્તે છે તેમજ તે પણ વર્તી હોત. પણ તેને તેના હૃદયે તેને બીજી તરફ ટ્રેરી. કષ્ટ પામતા, દુઃખમાં ગરક થયલા, અને પીડાથી અતિશય સપડાયલા પુરુષોના દુઃખમાં તેણે ભાગ લીધો. તેણે ઇસ્પતાલો, બંદીખાનાં, અને શોષકાલયોની + મુલાકાત લીધી. બંધારે અન્ય પુરુષો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં, સ્કૉટલેન્ડમાં, કે દરિયા કિનારે આનંદ-કારક ઉત્સવોમાં કાળક્ષેપ કરતા હતા, ત્યારે તે એક જર્મન રૂઝોપચાર-શાલામાં x કે જર્મન ઇસ્પતાલમાં રોકાઈ હતી. તેણે રોગીઓની માવજત કરવા બાબતનો મૂળધોજ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ તો તે મેલ ધોષ નાંખવાનાં તે કચરો સાફ કરવાનાં જુદાં જુદાં સાધનોનો ઉપયોગ શીખી,

* ઓસ્મેરિકામાં ઉપદેશ કરનાર મેન્ચેસ્ટરના અધ્યયે એક તરણ સ્ત્રીનો કાગળ વાંચ્યો. તેમાં તેણે પોતે દિવસ કેવી રીતે ગાળતી હતી તેનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું હતું, અને વળી તેને પૂછ્યું હતું કે જુઓ હવે દિવસમાં પ્રિસ્તિ ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ કામ કરવાનો વખત છે?—“અમે દસ વાગે નારતો કરીએ છીએ. નારતામાં એક કલાકનો ઘણો ભાગ જાય છે, અને એ દર્મિયાનમાં અમે અમારા કાગળો વાંચીએ છીએ અને વર્તમાનપત્રોમાં મેંડીને લગતી ખબર જોઈ લઈએ છીએ. ત્યાર પછી અમારે કાંગોના જવાબ લખવાના હોય છે, અને મારી મા આશા રાખે કે તેની આમન્ત્રણપત્રિકા મારે લખવી કે તેવી પત્રિકાનો ઉત્તર મારે પ્રત્યેક. પછી મારે રક્ષણવાદિકામાં જવાબું હોય છે. ત્યાં ‘કેનેરી’ નામનાં પક્ષી અને પોપડોને ખવડાવવાનું હોય છે ને છાંટ ઉપરથી મરી ગયેલાં પાંદડાં અને કરમાયેલાં ફુલો કાપી નાંખવાનાં હોય છે. પછી બપોરનું ખાણું ખાવા સાથે પોશાક ગહેરવાનો હોય છે, અને એ વાગે અમે બપોરનું ખાણું ખાઈએ છીએ. ત્રણ વાગે મારી માન્યાં મળવા જાય છે ત્યાં હું તેની સાથે જઈ એમ તે છાંટું છે. પછી અમે પાંચ વાગ્યાની આઠા ખીવા પેર આવીએ છીએ અને સમય કેટલાક મિત્રો અમારે ત્યાં આવી બેઠે છે. પછી અમે ગાડીમાં બેસી બાગમાં ફરવા જવાની તૈયારી કરીએ છીએ, અને ફરી રહી પેર ભોળન સાર પાછા આવીએ છીએ. ત્યારબાદ અમે નાટકશાળામાં કે સંગીતશાળામાં જઈએ છીએ, અને ત્યાંથી પેર આવીએ છીએ, ત્યારે હું એટલી બધી થાકી જઈ છું કે મેં કરવું તે મને સહ્યું નથી.”

+ બાળક કેલઓને મુકારવાનાં સ્થાન.

x રોગીઓની ખરદાસ કરવાનું સ્થાન.

કમે કમે તેણે રોગીઓની સેવા કરવાની કળા શીખવા માંડી. તથા મહિના સુધી લાગલગત તેણે દલાડો ને રાત માંદની પાસે જોડી તેની બરદાસ કરવી જારી રાખી, અને એ પ્રમાણે ઇસ્પતાલમાં રોગીઓનાં સ્થાનને લગતી ફરજો અને મહેનત વિશે પુષ્કળ અનુભવ એકઠો કરીધો.

મિસ નાઇટિંગેલે ઇંગ્લંડ પાછી ફર્યા પછી પણ પોતાનો ઉદ્ધમ જારી રાખ્યો. માંદો અધ્યાપક સ્ત્રીઓની ઇસ્પતાલનું કામ યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોવાને લીધે નિષ્ફળ થવાની તૈયારીમાં હતું, એટલામાં તેણે તેની સંભાળ લેવાનું માથે લીધું. કુટુંબપ્રેમનું સુખ અને મામડાની તાજી હવાનો લાભ તથા દષ્ટ તે હાલતી શરીરમાં ઉદાસી ઉત્પન્ન કરે એવી ઇસ્પતાલમાં કામે વળગી. લાં તેણે માંદો બેતોની બરદાસ કરવામાં સહાયતા, કાળ, અને સાધન સર્વ અર્પણ કર્યો. એ ઇસ્પતાલનો ઉદ્ધાર થયો, તોપણ અતિ પરિશ્રમના બોળથી તેનું શરીર અટકવા માંડ્યું, તેથી તેણે થોડો વખત હુમ્પશાયરની આરોગ્ય આજીનાર પવનની લહેરનો ઉપભોગ કરવા લાં આશ્રય લીધો.

પણ મદદને માટે વળી પાછી નવી ખૂસ ઉઠી. ક્રિમિયન યુદ્ધ ચાલતું હતું. રોગીની સેવા કરનારી કેળવાયેલી સ્ત્રીઓની ઘણી જરૂર હતી. ધાયલ થયેલા યોદ્ધાઓ બોરફ્રેસમાં ઇસ્પતાલમાં પડ્યા હતા અને લાં તેમની માવજત બરોબર થતી નહોતી. તે સ્ત્રી ઉદાર પ્રેરણાને વશ થઈ અને તરતજ તેમની મદદને માટે ગઇ. નેક્રોટરાઈ જતા વહાણમાં તે ચડી બેઠી. આ કામ તેણે ઘણા જોખમથી, જીંદગીના, સંકટના, ભયના, સર્વ પ્રકારના જોખમથી, કીધું પણ ચરા આત્માને કર્તાવ્ય પ્રેરે છે, ત્યારે ઈશ્વરે તેના કાણુ વિચાર કરે છે ? મિસ નાઇટિંગેલેને જે કંઈ કરવા કહ્યું તે સર્વ કરવાનું તેણે માથે લીધું. તેણે મનુષ્યજાતિના દુઃખમાં બરોબર ભાગ લીધો, ધાયલ યોદ્ધાઓ અને નાવિકાની સેવા બજાવી, રોગીઓને ઉપચાર કરવાની પદ્ધતિની યોજના કરી, અને તમામ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ માથે લીધું.

આ અંગ્રેજ સ્ત્રીની ધીરજવાળી બરદાસ અને સંભાળથી ધાયલ થયેલાઓને એટલો બધો આરામ મળ્યો કે તેઓ તેનું વર્ણન કરી શક્યા નહિ. રાત્રે પોતાના સવનસ્થાન પર તેની જાણ પડેલી દેખતા કે તરતજ યોદ્ધાઓ તેનું કંસ્યાણુ ઇચ્છતા. તેઓ તેનું નામ બંધુતા નહોતા, તેઓ તેને માત્ર 'દીપકુમારિકા' કહેતા હતા.

" તે જાણે છે, તેની ચાંત નિદામાં તેની પાસે આસન-પાસનાં કરવા

કાણુ બેસે છે ? તેના શત્રુઓ મરી ગયા છે અને અહિં તેને કાંઈ મિત્ર નથી. શું તારે તેની દયા બાળુવાં ધધરે તેની પાસે કોંઈ ફિરસ્તો મોકલ્યો છે ? ના, એ તો દિવ્ય આકૃતિનું પૃથ્વી પરનું મનુષ્ય છે.”

યોદ્ધાઓ એ કુમારિકાને પૂજતા હતા. વેદના યાગ એવું કંઈ પણ કઠોર વચન તેઓ તેને કહેતા નહોતા. સસ્ત્રોપચાર કરવાની જરૂર હોય તારે તેઓ તેની વેદના સહન કરવામાં હઠી જતા નહોતા. તેની શિખામણ પ્રમાણે વર્તવામાં અને તેનો દાખલો લેવામાં તેઓથી બન્યું એટલું તેઓએ કીધું. તે પણ સાધારણ સિપાઈઓ માટે ખરેખરો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે માત્ર તેમના શારીરિક સુખ તરફ નજર રાખતી નહોતી, પણ ઈંગ્લંડ, આયર્લેન્ડ, અને સ્કોટલેન્ડની દરની વિશાળ ખીણોમાં તેમના મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતી. તેમનું દ્રવ્ય તે બચાવી રાખતી. તેણે દરેક અડવાડીઆમાં એક દિવસનો પાછલો પહોર સ્વદેશમાં તેમના મિત્રોને તેમણે બચાવેલા પૈસા લઈ મોકલવાનું કામ કરવા રાખ્યો હતો. આ યોદ્ધા તેઓનો ફટલો બધો ઉપકાર માનતા હતા ! વળી તે પણ તેમની ફટલી બધી સંભાળ અને ચિન્તા રાખતી !

તે કહે છે, કે “શુદ્ધ હિંમત, સહનશીલતા, ધૈર્ય, સફળિ, ચાંત રીતે દુઃખ વેડવાની શક્તિ, આ શુણે આ દેશના સાધારણમાં સાધારણ યોદ્ધાઓમાં પણ યુદ્ધમાં જેટલા બેવામાં આવે છે તેના કરતાં કંઈ પ્રજામાં વધારે દેખાય છે ? બીજા બાળુસો મરણમાં આવે તેમ કહે, પણ મારે તો અભિપ્રાય એવો છે કે સધળા પ્રકારના તપ, ઉપવાસ, નમસ્કાર, અને અપરાધનો સ્વીકાર કરવામાં જેટલો ખંડે ધર્મ રહ્યો છે તેના કરતાં જે મનુષ્ય પોતાનો મંમત, શક્તિ, અને જરૂર પડે તો જીંદગી પણ કંઈ પણ પરકલ્યાણને માટે, રાજકિતને અર્થે, સ્વદેશકિતને અર્થે કે સ્વસંન્યાસ કિતને અર્થે અર્પણ કરે છે તે પુરુષ વધારે ખરેખર ધર્મકૃત કરે છે; અને અમે સ્વાર્થ તજી નુકસાન વેડીએ છિયે એમ કહ્યા વગર આવી રીતે આત્માર્પણ કરવાની વૃત્તિ જેવી સાચી ઈંગ્લંડમાં બેવામાં આવે છે તેવી બીજે કાંઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી.” આ પ્રમાણે સાધારણમાં સાધારણ યોદ્ધાના જીવન અને દાખલા ઉપરથી આપણે ધણો બોધ મેળવવાનો છે.

મિત્ર નાઈટિંગેલની પછી મિત્ર સ્ટેન્લી કિંમિયામાં ગંધ. બીજી પચાસ દરદીઓનો ઉપચાર કરનારી સ્ત્રીઓ અને પરિચારિકાઓ તેના હાથ નીચે સોંપવામાં આવી. તે તેમને કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ લઈ ગઈ. તે પુર્કિસ્તાનમાં

ચાર માસ રહી તે દર્મિયાન થી રૂપીઆમાં નાવિકો માટે ઈસ્પતાલ બાંધવામાં મદદ કરી, અને ફૂલેલીમાં ચોદાઓ સારૂ ઇસ્પતાલ સ્થાપી. ઇન્કર્મેનથી આજેલા ધાયલ સિપાઈઓ તેણે જોયા, ત્યારે તેણે સ્વદેશમાં એક મિત્રને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—“કયો દેખાવ સર્વથી વધારે હૃદયવેધક છે, સુંદર બળવાન પુરુષોને પરિશ્રમથી ધસાઈ ગયલા અને નાશ પામતા જોવા તે, કે બીજાઓ લયંકર રીતે ધાયલ ચયલા આવ્યા જાય છે તેમને જોવા તે, તે હું જાણતી નથી. ગોદડાંઓ સીવવામાં, ૫૩ વગેરે ધોત્ર નાંખવામાં, શસ્ત્રવૈદ્યને તેમના ધાતો ઉપચાર કરવામાં મદદ કરવામાં, અને પાંચ દિવસ સુધી ધા પર કથા મહામપટ્ટા ચયા વગર વહાણમાં જોંધાઈ રહ્યા પછી એ આપ-ડાને અમારાથી બની શકે તેટલું સુખ આપવામાં કાલનો આખો દિવસ ગયો. રોગીઓના ૧૧ ખંડ મને સોંપ્યા છે. તેમાંથી ૧૨ માણસો રાત્રે માત્ર પરિશ્રમથીજ મરણ પામ્યા. મનુષ્યસત્તાનો વિચાર કરી બોલીએ તો જે પોતાક ખોરાક તેમને મળવોજ જોઈએ એમ હું જાણતી હતી તે જો મને મળી આવ્યો હોત તો આ પરિશ્રમથી નિષ્ફળાં મોત અટકાવી શકાત.”

ઇંગ્લંડ પાછી ફર્યા પછી, મિસ સ્ટૅન્લી ચોદાઓની સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓને મદદ આપવામાં મચી. તેણે વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં યૉર્ક શેરીમાં એક ઘર અને બાગ ખરીદ કીધાં, અને ત્યાં એક મોટું ઉદ્યોગી પુરુષો માટે લુગડાં ધોવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું. લશ્કરને લુગડાં પૂરાં પાડવાનો સરકાર તરફથી તેણે ઇંજનેર મેજબ્યો, અને એ પ્રમાણે આ અનાથ, પરિત્યક્ત સ્ત્રીઓને કામે લગાડવાનું મોટું સાધન પ્રાપ્ત કર્યું. લંડનના ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓને દુઃખમાંથી ઊડાવવામાં અને તેમની બરદાસ કરવામાં મિસ સ્ટૅન્લી અતિશય ઉદ્યોગથી મંડી. જ્યાં દશ હજાર સ્ત્રીઓની જરૂર હતી ત્યાં તે માત્ર એકઠીજ હતી; તોપણ એ સ્ત્રી નશ્ચકમાં નશ્ચક કરવા જેવું કામ શોધી કાઢતી અને કરતી. તે દરરોજ પોતાનું જીવન પારકાઓની સેવા બળવંવામાં અર્પણ કરતી. તે મુર્તિરૂપ આત્માપણે ચત્તિજ હતી. પોતાનું કામ બીજાઓને પસંદ પડ્યું કે નહિ તેની તેને દરકાર નહોતી. કેટલાંક તેનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છતાં હતાં. તેમને તે કહેતી, કે “ડૉક્ટર આનોર્લિડે કહ્યું છે તે કદી જૂલસો માં. એની દિનપત્રિકામાં એણે ઉછી નોંધ કીધી છે તે હું દરરોજ જે વાર વાંચી જાઉં છું. તે એ છે કે ‘ધશ્વરની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા ઉદ્યોગ કરવો, તોપણ ધશ્વરની મરજમાં આવે કે એ કામ મારે બદલે બીજાઓ કરવું તો તેને માટે મારે આપુરતા રાખતી નહિ.’”

સારો દાખલો હમેશ સારાં ફળ ઉત્પન્ન કરે છે. બીજી સ્ત્રીઓ એનેજ પગલે પ્રામાણિકપણે ચાલી તેઓમાં એક મિસ ફ્લૉરન્સ લિસનું નામ વર્ણવવું જોઈએ. એણે માત્ર રજીસ્ટ્રેશનમાં દરદીઓની સેવા બજાવી છે એટલુંજ નહિ, પણ રોગીઓને શાસ્ત્રીય રીતે ઉપચાર કરવાનો ધર્મ બીજીઓને શીખવ્યો છે. સત્કર્મ કરવાની પ્રથમ પ્રેરણા હૃદયમાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિસ્મયકારક છે. સ્ત્રીનમાં એક પ્રિય ભાષના મરણથી તેને આ પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ થયો. તે રૉગહાઇમાં નાવિકોની ઇસ્પિતાલમાં મરણ પામ્યો હતો, અને અગ્નિપ્રેરણાંત્રી પુરુષોએ તેની કેવી માવજત કીધી હશે તે વિશે તેને વિચાર આવ્યો ત્યારે બીજાઓએ જે કાર્ય તેને અર્થે કીધું હતું તેજ કાર્ય બીજાઓ માટે પોતે કરવું એવી તેને બળવાન ઇચ્છા થઈ.

આ બનાવ જ્યારે તે બાળક ઊકરી હતી ત્યારે જ-પો. તેણે લિન્ચે-રેટરના માણ અધ્યક્ષની સલાહ લીધી. તેણે કહ્યું કે આવા કામમાં ઉલ્લેગ કરવાને હજી તમે ઘણાં બાળક છો. “જ્યાંસુધી તમારી દિલ્લગીરી જતી રહે અને જ્યાંસુધી તમારી શુદ્ધિ પરિપક્વ થાય ત્યાંસુધી વાટ લુઓ.” પણ તેના મનમાં નિશ્ચય અને આશાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. મિસ નાઇટિંગેલ પ્રત્યે તે પૂજ્યભાવ ધરાવતી હતી. તેણે તેની સલાહ પૂછી અને તેની તરફથી કેવી રીતે કેળવણી લેવી તેની ઉત્તમ શિખામણ અને મદદ મળી. આખરે ત્રણ વર્ષ રાહ જોયા પછી તે સેન્ટ ધોમસની ઇસ્પિતાલમાં દાખલ થઈ અને ત્યાં તેણે રોગીઓની બરદાસ કરવાની કેળવણી લેવાનું કામ શરૂ કીધું. પછી તેણે કિંગ્સ કોલેજને લગતી ઇસ્પિતાલમાં જઈ ત્યાં કિમતી અનુભવગાન મેળવ્યું. એ વિષયનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ કરવા તેણે હૉલંડ, ડેન્માર્ક, જર્મની, અને ફ્રાન્સમાં કેટલાંક વર્ષ ગાળ્યાં. જર્મનીમાં કેસલ્થર્મમાં એક રોગીઓની ઉપચાર કરનારી સાખી જેવું અનુભવગાન હમેશ મેળવે છે તેવું જ્ઞાન તેણે સંપાદન કર્યું, અને હોંશીઆરી માટે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. ફ્રાન્સમાં મુલકી ઇસ્પિતાલોના અધિનિયંત્રા એમ હુંસનની મહેરબાનીથી રોમન ઇથોલોજીક સ્ત્રીઓની દેખરેખ નીચેની પેરિસની મુખ્ય ઇસ્પિતાલોમાં કામ કરવાની તેને રજા મળી. ત્યાંની મુખ્ય સ્ત્રીઓ સાથે તેને સોબત કરાવી. તેઓ જુદા જુદા ધર્મ અને વિચારની હતી તોપણ તેમની સાથે વણી મળાને ચાલી તે જોઈને તેની બેનપણીઓને અતિશય સંતોષ થયો અને તે જાતે વણી સુખી થઈ.

બેનપણીઓના તેનો પ્રત્યે પ્રીતિ અવર્ણ્ય હતી, તેઓએ તેને ધર્મ,

દેશ, અને સાંસારિક જીવનમાં જુદી હતી તોપણ તેવી ગણી નહી, પણ જેન અને સહિયર જેવી ધારી. આ પ્રમાણે તેણે વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવ્યું. તે ઉપરાંત મંત્રકોમાં જ્ઞાત, આનંદી સ્વભાવ રાખવાનો, બધી બાબતનું વિરુદ્ધ પરિણામ આવતું હોય સારે પણ સર્વનિયંતા પ્રજાના પર વિશ્વાસ અને આશા રાખવાનો, દૃઢ આત્મસંયમ રાખવાનો, અને જે ઇશ્વરે તેમને સજ્જી છે અને જેની તેઓ સેવા બળવતા હતા તે ઇશ્વરને આત્મા અને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો બહોળો બોધ તેઓ તરફથી તેને મળ્યો. વળી અહિંજ શાંતિની સેવા અને બરદાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તે સર્વને માટે આનંદી સ્વભાવ એ કેવો ઉત્તમ સદગુણ છે તે પણ શીખી.

મીસ લીસને ઉછી અને સર્વથી કિમતી કેળવણી તે વખતના ફ્રેંચ લશ્કરી ખાતાના પ્રધાન, સેનાપતિ લેખ્યૂફની મહેરબાની ભરેલી રળથી મળી. તેની વગથી તેને ફ્રેંચ લશ્કરી ઇસ્તિલાખમાં કામ કરવાની રળ મળી, અને અધિનિયંતા માણ મિકાયલ લેવીએ તેને મુધારવામાં મન ધાક્યું તોથી ત્યાંની કેળવણી બમણી કિમતી થઇ. તે કહેતો તે પ્રમાણે તે કિમિયામાં મિસ નાઇટિંગેલનો 'સોળતી' હતો, અને તેની ખાતર ઠાઇપણ ફ્રેંચ સ્ત્રી કે લણી અંગ્રેજી સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે જેટલી કેળવણી મેળવી શકે તેના કરતાં વધારે સખત કેળવણી અને નિયમો તેણે તેને લેવડાવ્યાં. તોપણ વાલ્ડર ડિ ગ્રેસમાં એમ મિકાયલ લેવીની જાતની મહેરબાનીથી તેને જે અતુલવસિદ્ધ જ્ઞાન મળ્યું તે એવું તો કિમતી હતું કે તેની પાછલી જીંદગીમાં કદી પણ તે વીસરી નહિ.

આ ઉપચારવિધામાં લાંબો વખત કેળવણી મેળવીને તે ઇંગ્લંડ પાછી ગઇ ત્યાર પછી તરતજ ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર થયું. પ્રથમના લોહી લોહીઆણવાળા સંગ્રામોનાં પરિણામો વર્તમાનપત્રોમાં પુષ્કળ આવવા લાગ્યાં. વિક્રમી સૈન્ય આગળ વધ્યું અને ધાયલ થયલાઓને એમના એમ મરવા દઇ ચાલતું થયું. તેમાંના હજારો ઉઘાડા મેદાનમાં ફાઇની પણ સંભાળ કે બરદાસ વિનાના પડ્યા હતા. આ પરિપાલિતાનું હૃદય દયા અને સમાનભાવથી પ્રેરાયું. તે લાગલી તણ જર્મન સ્ત્રીસહિત યુરોપખંડ જવા નાકળી, પણ તેમને તરતજ જુદી જુદી દિશાએ મોકલવામાં આવી. તે બેદરજીબીમાં યર્ધને કોલોન ગઇ, અને ત્યાં તેણે આગગાડીના વિશ્રામ-સ્થાન (સ્ટેશન) પર ઉતાર્યોને. જિભા રહેવાની જગ્યા જગ્યાએ (પ્રેક્ટોરિય પર) ધાયલ થયલા મોદાઓની હારની હાર પડેલી જોઇ. ત્યાંથી કોપ્લેન્ડ

અને દ્રીઞ્ઞ ગધ અને ત્યાંથી પોતાને મુકામે મેટ્ઞ ગઈ. તેણે આગમોટ છાડી સાર પછી તેની મુસાફરી દુઃખદાયક હતી. ગરબડાટમાં તેણે પોતાનો સરસામાન ખોયો, પણ તેમ છતાં પણ તે એકલી સાં ગધ.

સેનાપતિ બેઝેને ધણા ક્રૈચ પાયગા સાથે મેટ્ઞમાં આશ્રય લીધો હતો અને શાહનદો ક્રૈચિક જર્મન અને બવેરિયન સૈન્યથી સહેર પર ઘેરો ધાલતો હતો. આ ઘેરો ધાલનાર હરકરની પાછલી ટુકડી જે રથજે હતી સાં, મેરેન્ગમાં, ઇસ્પિતાલમાં મિસ લીસને નીમવામાં આવી. તે તે રથાને ગધ. એ રથજ એક જૂની ખેતરની જગ્યા હતી. દાણા ભરવાના ઝુંપગને ઠેકાણે ઇસ્પિતાલ હતી. એ ધણીજ સગવડ વિનાની જગ્યા હતી. માંહે મોકળાશ પણ ધણીજ થોડી હતી. ઉપચારિકાને તરખણાથી ભરેલા કાચળાના કડકા પર સુવું પડતું. ઔષધિ પણ થોડી હતી, અને ખોરાક તેથી પણ ઓછો હતો. જે મુખ્ય રોગ સારો કરવાનો હતો તે ખાઇઓની ભીનાશથી ઉત્પન્ન થતો ઝેરી તાવ હતો. ઇસ્પિતાલમાં માત્ર ૨૨ પચારીઓ માતી અને તે સર્વે ભરેલી હતી.

રથક્ષેત્રની ઇસ્પિતાલની ઉપચારિકાને કંઈ સહેલું કામ કરવાનું હોતું નથી. તાવથી પીડાયલા લોકો આવતા, સારે પ્રથમ તો તેમને સ્વચ્છ કરવા પડતા. તેઓ ખાડીઓમાંથી આવતા, સારે તેમના પગ પર કાઢવના એવા થર ખાડી જતા કે સ્વચ્છ કરતાં પહેલાં એ કાઢવ ધસી નાંખવો પડતો. સ્વચ્છ કરવાનું કામ પૂરું થતું, સારે પચારીમાં સુવાડી ઔષધ આપવામાં આવતું. પછી એ માણસોના કાળા પડી ગયલા ચહેરાને ઘોષ સ્વચ્છ કરતા, શરીરને સ્વચ્છ કરવા તરફ ધ્યાન રાખતા, સનેપાત થતો અટકાવવાને રાત્રે મગજ થંડા રાખતા, હાથ અને મોંને પાણીથી ઘોષ નાંખતા, અને એકની એક પચારીમાં એકની એક સ્થિતિમાં સુષ રહેવાથી ફેમ્સા ધાય તે અટકાવવાને કોચ બદલતા. વળી આ સર્વ અતિશય નિરાશાજનક સ્થિતિમાં કરવું પડતું.

કોષક કોષક પ્રસંગે દરદીઓ ભયંકર લવારા પર ચડતા. મેટ્ઞ આગળ તાવથી પીડાતા રોગીઓની ઇસ્પિતાલમાં પોતાનું જીવનજ્ઞાનત પોતે જાતેજ મિસ લીસે કહ્યું છે. + એક દિવસ રાતે તે એકલી હતી. તેણે ઉપલે માળે એક ઓરડામાંથી આવતો અવાજ સાંભળ્યો. ઉપર ગધ તો એક સિપાઈને બેરથી બારણું ઉપાડવાનો પ્રયાસ કરતો તેણે બોલ્યો. તે

બાપડો સ્વદેશ જવા ઇચ્છતો હતો. તે સ્ત્રીએ એક ખીજ દરદીને મદદે બોલાવ્યો અને કાલે તમને ઘેર મોકલીશું એમ કહીને તેને પાછો પથારીમાં મુલા સમજાવ્યો. ખીજે એક ગિતબ્રમથી પીડાતો ચોદો, જે નીચે સુતો હતો તે સોજતીના આસીકાં તળે ચપ્પુ શોષતો હતો. મિસ લીસે તે શોષતો હતો ત્યાંજ તે ચપ્પુ હતો તે લીધો અને કંપક અળાણી જગ્યાએ સંતાડ્યો. પશુ શસ્ત્રવૈદ્ય ફરતો ફરતો આવ્યો, ત્યારે તેણે તેને વિનંતિ કરી કે રાત્રે મારે ફરીથી એકલા ઇસ્પતાલમાં રહેવું ન પડે એમ કરજો.

એ ઉપચારિકાએ લાં વણાં અઠવાડીયાં રામ કીધું. વણા મરી ગયા, ફેટલાક સાગ થયા તેમને માંદગીની રજા પર સ્વદેશ મોકલ્યા, અને થોડાક ફરજ બજાવવા પાછા ફર્યા. આખરે બેઝેન શરણુ થયો, તેના ફઢીએને જર્મનિ મોકલ્યા, અને રેડ પ્રિન્સ અને તેના પાયગા પરિસને ઘેરા ધાલવા આજ્ઞા. મિસ લીસે મેડ્રુમાં પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો હતો, પશુ તેણે જાતે માથે વહોરી લીધેલું કામ પૂરું થયું નહોતું. તેને થોડક રસ્તે આગગાડીમાં બેસાડી હોમ્બર્ગ લઇ ગયા, અને લાં તેને પ્રશિયાના પાટવી કુંવરની સ્ત્રીની દેખરેખ નીચેની ધાયલ ચોદાઓની ઇસ્પતાલનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. લાં તેને દરદીએને પવનની બરોબર છૂટ મળે એવા ઉપાય ચોજવામાં મુખ્ય અડચણ નડી. જર્મન દાકતારો પવનને ધિક્કારે છે. જેવી તે પરિપાલિક બારી ઉઘાડે કે તેવીજ દાકતારો તેની ગેરહાજરીમાં તેને બંધ કરવાનો હુકમ કરતા. પછી તેણે પાટવી કુંવરની સ્ત્રીને અરજ કરી અને આખરે દરદીએને માટે પવનની છૂટ બરોબર મેળવવામાં તે ફતેહ પામી.

મિસ લીસેનો વૃત્તાન્ત આગળ કહેવાની જરૂર નથી. જર્મનિમાંથી પાછી આવ્યા પછી તેણે કુનેડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઇસ્પતાલો તપાસ્યાં લાં જવાની તૈયારી કીધી. ૧૮૭૩ ના શિયાળામાં તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી અને હૅલિફૅક્સ, ક્વેબેક, મૅન્ડ્રિયલ, ટોરોન્ટો, કલોન્સાંડ, ન્યૂયૉર્ક, બોસ્ટન, ફિલાડેલ્ફિયા, વૉશિંગ્ટન, અને ઓને-પોલિસમાં જે દરેક ઓજા જેવા લાયક હતી તે જોઇ. થોડાં વર્ષ થયાં મિસ લીસ વેસ્ટ મન્સ્ટરના રોગીની પરિપાલક મંડળીના મુખ્ય ઉપરી થઈ છે, અને હજી પોતાના સત્કાર્યમાં વળગી રહી છે.

પછી તરણ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ આવા સત્કાર્યમાં ઉદાર વૃત્તિથી મગ્ન રહે છે. તેઓ આપણા કર્યા અને સહેરોનાં ચોક્કાં અને ગલીઓમાં જાય છે, અને જે પુરુષો તેમની બરદાસ વગર ત્યાંના ત્યાં સડ્યા કરી મરી જાત

તેમની સેવા કરે છે. પીડાતા જાતિજાઈઓને માટે નીચામાં નીચાં કે 'અતિ-શય કંટાળો આપનાર કામ કરવાથી તેમના હાથ કે 'મનને કલંક લાગતું નથી. મિસિસ વાંકરે પોપ્પલરમાં ગરીબ છોકરીઓ પ્રત્યે, મિસ ઍક્ટે-વિયા હિલે વેસ્ટ એન્ડ કોર્ટમાં, મિસિસ વિકાર્સે બ્રાઇટનમાં દુઃખી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે, અને મિસ રોબિન્સને પોર્ટસ્માઉથમાં ચોદાઓ પ્રત્યે જે ફરજ બજાવી તે વર્ણવવાની જરૂર છે? એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ લોકો અલૌકિક પરાયકારી છે. એવા કવચિતજ મળ્યા આવે છે, અને આધારહીન, દુઃખી, ગરીબ, અને સાધનરહિત લોકોથી હજી પણ દુનીયા ભરપૂર છે અને એવા લોકોને કાઈની મદદ નથી.

સાધારણ જીંદગીમાં ધણું ચરત્વ રહ્યું છે, તે કદી પ્રસિદ્ધિમાં આવતું નથી. દ્રવ્યવાન કરતાં દ્રવ્યહીન પુરુષોમાં કદાચ વધારે ચરાતન હોય છે. દ્રવ્યહીન લોકો પડોરીઓની વધારે દાઝ જાણે છે. એક શરીરમાં ફરી માગનારે કહ્યું કે મને હમેશાં જીજ લોકો કરતાં ગરીબ શરીરોની છોકરી પાસેથી વધારે પૈસા મળે છે. બીખારનો પહેરવેશ પહેર્યો હોય તેમાં પણ સદૃશ્ય હોય તો તેને અવશ્ય માન આપવુંજ પડે છે.

જેમ્સી કહે છે કે "માણસો ચરાઓ અને સૌર્ય વિશે ધણી વાતો કરે છે, પણ શહેરમાં અપ્રસિદ્ધ રીતે જીવન ગાળવાની ધણી સ્થિતિમાં ચરત્વ દર્શાવવાના ધણા પ્રસંગ મળે છે. એવા ધણા લોકોએ ખ્યાતિ પામ્યા વગર ઉદાર વૃત્તિથી જીવન ગાળ્યું છે અને ઉલ્લોગ કર્યો છે. ઉમદામાં ઉમદા જીવનજીતાંતો હમેશાં લખાવા પામ્યાં નથી. એવા પણ મહાનવીર પુરુષો થઈ ગયા છે કે જેમણે પોતાનું નિત્યકાર્ય કદ વેડી કર્યાંજ કીધું છે, દુઃખ સહન કર્યો છે, સ્વાર્થત્યાગ કીધો છે, પ્રામાણિકપણું જાળવ્યું છે, ધન્યર સેવ્યો છે, સંબંધીઓને મદદ કરી છે, પોતે સમૃદ્ધિમાં આવ્યા છે, અને આ સધળાં કૃત્યમાં, કાષ્ઠપણ અખ્યસ, સેનાપતિ, કે ન્યાયાધીશને શોભાવે એવા સદ્ગુણના, હિંમતના, અને સદાચારના ગુણો દર્શાવ્યા છે."

ખરી પરાયકારવૃત્તિવાળા જેનપણી મેરિ કાર્પેન્ટરને ચોડાંજ વર્ષ થયાં ધન્યર આપણી પાસેથી લઈ લીધી છે. તેના ઉલ્લોગી જીવનના દર્શિયાનમાં કાષ્ઠએ પણ દરકાર રાખ્યા વગર તજ દીધેલા ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં તે મચી રહી. તેણે બ્રિસ્ટલમાં એક શોષકાલય સ્થાપ્યું અને તેની દેખરેખ રાખી. તે એટલું બધું રહિ પામ્યું કે લોકો તે જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. જે ચોદાં અને ગલીઓમાં પોલીસનો સિપાઈ પણ ભાગેજ

જઠ શકે તે સર્વ રચણે તે શુદ્ધ પરોપકારના પ્રભાવથી જતી. દુરાચારી વિભાગોની કમકમાટ ઉપજાવે એવી અનીતિ તેની દષ્ટિએ પડી. તે કશાથી હિંમત હારી ગઈ કે કટાણી નહિ. આ દુષ્ટ વિભાગોમાંથી તે પોતાની દરિદ્રશાળાઓ માટે છોકરાં મેળવતી. તે પોતાનું કર્તવ્ય જોન હાવડીના જેટલીજ હિંમતથી કરતી. તેનું લખાણ હમેશ આણુ હતું અને તેથી લોકોની નજર આગળ હમેશ એ વિષય રહેતો. આખરે તેણે મોટો જય મેળવ્યો; કેમકે સરકારે તેની યોજના પસંદ કીધી, અને શોધકાલય અને ઉદ્યોગશાળાઓ સ્થાપી, આથી દુરાચારી વર્ગના લોકોને ધણો ફાયદો થયો છે. આપણા લશ્કરમાં, નૌકાસૈન્યમાં, અને ઉદ્યોગશાળામાં હજારો માણસો છે, તેમને મેરિ કોર્પેન્ટરના નામને આશીર્વાદ દેવાનું કારણ છે. જ્ઞાનસ્થાપી તે પોતાનાં પરોપકારી કામ કરતી બંધ પડી નહિ. ૬૦ મે વર્ષે પૂર્વ દુનિયામાં પોતાની કેળવણીની પદ્ધતિનાં બીજ વાવવા તે હિંદુસ્તાન ગઈ. બધી મળાને તેણે હિંદુસ્તાનની ચાર મુલાકાત લીધી ને તેમાંની છેલ્લી ૧૮૭૬ માં. ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તેણે પોતાના ઉદ્યોગનાં ફળ સર્વ દિશાએ, નવા જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ એના વગર આસપાસ સર્વત્ર પ્રસરેલા દુર્ગુણ અને અપરાધમાં પડી રહ્યાં હોત તેઓમાં, જગેલાં પોતાની અંદગીમાં જોયાં. આવી સ્ત્રીઓ અને આવા આત્મસંયમના ઉદ્યોગમાં તેમની ઉદારવૃત્તિવાળી બેનપણી મનુષ્યજાતિનાં બૂપણુ અને આચાર્ય છે તે સિવાય તેમને વિષે બીજું શું કહી શકીએ ?

મહાંમ મિસિસ ક્રિશોલ્મે નવી તરેહનો ઉદ્યોગ પકડ્યો. તે તરૂણ સ્ત્રીઓને દેશ છોડી પરદેશમાં વસવામાં મદદ કરવામાં અને તેમની બરોબર બરદાસ લેવાય સાંસુધી પોતે તેમની દેખરેખ રાખવામાં મંડી. ત્યારે પરદેશમાં વસવા તત્પર થયલાઓની મોટી સંખ્યાસહિત તે સાહિયોમ્પ્ટનથી નીકળવાની તૈયારીમાં હતી, ત્યારે તેને અને તેના સ્વામીને ખાણું આપવામાં આવ્યું અને ત્યાં પોતાની ઉદ્યોગ માથે લેવા સ્ત્રી રીતે પ્રેરાઈ તેનું તેણે વર્ણન કીધું. તેણે કહ્યું, “જે કૃત્ય સારી રીતે કરવાથી સ્વર્ગનું અવરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવા કૃત્યરૂપ અંદગી છે એવો અંદગી વિષે વિચાર હું છેક બાળક હતી ત્યારે લેંગ રિન્મન્ડના બોળામાં સીખી. ત્યારપછી અબોડના છોડાની હોડીઓ બનાવી દરિયાની પેલી તરફ જુદાં પડેલાં કુટુંબોઓને પરદેશમાં એકઠાં કરવાની હું બાલ્યવસ્થાનાં વર્ષમાં કેવી રમત રમતી તે મને મારી મેળે યાદ આવે છે. વળી રમતમાં એજ છોડામાં એક વેસ્લીઅન ઉપદેશક અને એક રોમન કૅથોલિક પાદરીને પણ હું કેવી રીતે મૂકતી તે મને બરોબર

યાદ છે. જ્યારે પડોશીઓ અમારે સાં મળવા આવતા—જેમાંના ઠેઠલાક મુસાફરો અને પુખ્ત વિચારવાળા હતા અને જેઓ ધર્મપ્રચાર વિષે વાત કરતા હતા; કેમકે ધર્મપ્રચારકો તે સમયે વાર્તાવિષય થવા માંડ્યા હતા—સારે મારી મા હમેશ મને તે આરડામાં રહેવા દેતી તેથી એ બાબત વિષેના મારા વિચારો ઉત્પન્ન થયા હશે. એ વિચારો જેમ જેમ હું મોટી થઈ તેમ તેમ જાન્યુ મારા મનમાં આવવા લાગ્યા. વળી મને મારી માની ફળવણીને લાભ મળ્યો હતો, અને મારાં લક્ષણમાં જે કંઈ ઉદ્યોગવૃત્તિ છે તે તેની તરફથી મળી હતી; કેમકે તે મને હમેશ આ નીતિસૂત્ર કહેતી કે કદી અશ્રુપાત કરવો નહિ, કે બચને લીધે મારો જે ઉદ્દેશ હોય તે ઊડવો નહિ.”

તે મોટી થઈ સારે હિંદુસ્તાનના લશ્કરના એક અમલદાર સાથે પ્યારમાં પડી. પણ લમના કોલકરાર થયા તે પહેલાં તેણે તેને કહ્યું કે તમારી ફરજ બજાવવા તમારે જ્યારે જ્યારે પરદેશ જવું પડે સારે મનુષ્યવૃત્તિને દુઃખમાંથી ઊગાવવા સર્વ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવાનું કામ ધૃશ્વરે મને સોંપ્યું હોય એમ મને લાગે છે. તેણે કુમારિકા અવસ્થામાં આ પ્રમાણે કષ્ટસત આપી તેથી તે અમલદારની તેના પર વધારે પ્રીતિ થઈ; તે સ્ત્રીએ જે કંઈ કહ્યું તે સર્વ તેણે કબૂલ કરી, અને સારપણી તરતજ આ સુંદર જોડાનાં લક્ષ થયાં. પતિ લમની શરતોને પ્રામાણિકપણે વળગી રહ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેણે પોતાની સ્ત્રીને તેના કાર્યમાં મદદ કરી. ૧૮૫૦ માં જેમને સ્વદેશ ઊડી પરદેશ મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમના લાભને માટે યોગ્ય અવસ્થા કરવાની જરૂર પડી એવો સમય આવ્યો, અને ટંડેલ કિસોમ પોતાને ખરચે તરતજ ઑસ્ટ્રેલિયાની સફરે નીકળ્યો. જતા પહેલાં જાને જણે પોતાની પાસે જે કંઈ થોડી આવક હતી તેના સરખા વિભાગ કર્યા અને જાને જણે છૂટા પડ્યા.

મિસિસ કિસોમ પછી હિંદુસ્તાન ગઈ, અને ત્યાં તેણે યૂરોપિયન ચોદાઓની ઊડરીઓ માટે એક શાળા સ્થાપી. એ શાળાનું નામ કન્યાકલા-ભવન પાડ્યું. એ ભવન હજી હયાત છે. ૧૮૭૮ માં તે અને તેનો ધણી હવાફેર માટે ઑસ્ટ્રેલિયા ગયા. તે કહે છે કે “ત્યાં મને હબરો કુંવારી સ્ત્રીઓ નિરાધાર અને ધંધા વગરની માલમ પડી. વળી જોશ વધારે સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં વહાણમાં આવતાં જારી હતાં, અને એ સર્વે સ્ત્રીઓ જેવું અવસ્થા પરિણામ થવું જોઈએ તે પ્રમાણે અનીતિના માર્ગમાં પડી હતી. આ જરીજ પ્રાણીઓને નિર્લય સ્થિતિમાં મૂકવાનું અને તેમને માટે આજરૂ સચવાય એવી નોકરીની જગ્યા મેળવવાનું કામ કરવામાં હું મચી. સર્વ તરફથી મને

નાદિંમત યવાનું કારણ મળ્યું; પણ હું મારા કાર્યને વળગી રહી અને હેવટે મારો હેતુ પાર જિત્યો. આખરે ત્યાંના સુખાએ પરદેશવાસીઓના આશ્રય-સ્થાનમાં હોકરીઓ સાથે એક નાના ઓરડામાં મને સુવાની રજા આપી. એ ખરી વાત છે કે મેં ત્યાં પ્રવેશ કીધો તે પહેલીજ રાત્રે મને તેમાં ધણા કાળો માલમ પડ્યા; પણ એ સહજાને મેં ઝેર દીધું ને હું મારે કર્તવ્યરથને વળગી રહી. આ પ્રમાણે હું હોકરીઓ ઉપર મારી જાતની અસર કરવામાં અને અધિકાર મેળવવામાં સક્તિમાન થઈ. ખૂશમાં તેમને કામધંધે લગાડવા મેં એક વિદ્યામન્દિર સ્થાપ્યું, અને હજારો કન્યાઓને સારી જગ્યાઓએ ગોઠવી. એ મતલબ હાંસલ કરવામાં આ નિરાધાર હોકરીઓનાં મોટાં ટોળાંને જગ્યા મેળવવા સારૂ ખૂશમાં લઈ જવાં જરૂરનાં છે અને મારે જાતે તેમની સાથે જવું આવશ્યક છે એમ મને માલમ પડ્યું. એ કામ મેં કેટલાંક વર્ષ સુધી કીધું. એ દરેક ટોળાની સંખ્યા ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી હતી. આ પ્રમાણે ઑસ્ટ્રેલિયામાં ધણાં વર્ષ સુધી મેં ઉદ્યોગ કર્યો. દેશાન્તરનિવાસીઓને એક રચળથી બીજે રચળ લઈ જવામાં મેં ઘણું દ્રવ્ય ધીરું; પણ એ ધીરેલી રકમનેા મને એટલો બધો પ્રામાણિક બદલો મળ્યો કે આ દમિયાનમાં મને જે ગેરનફા થયો તે ૨૦ પાઉંડ પણ નહોતો. ઇશ્વરકૃપાથી મેં એ જગ્યા છોડી તે પહેલાં ઓછામાં ઓછાં બધાં મળીને; ૧,૦૦૦ મનુષ્યોને ધંધે લગાડવામાં અને ઠેકાણે નાંખવામાં હું સાધનશૂન્ય થઈ. એમાંની મોટી સંખ્યા, તરુણ સ્ત્રીઓ હોવાથી, અનીતિ અને દુરાચારના માર્ગે જતાં અટકી. આજે મને જે ખરાબાવથી માન આપવામાં આવ્યું તે હું કદી જૂલનાર નથી, અને મારા હોકરાંને મેં પિંડપર વિશ્વાસ રાખી જાતમહેનત કરવી અને માના દેવલોક પામ્યા પછી તેને માટે કંઈ પણ માન ધરાવતાં હોય તે સરકારનેા આશ્રય કદી પણ શોધવો નહિ કે સરકારનેા પગાર કદી પણ લેવો નહિ એવા નાતિસૂત્રની ફેજવણી આપી છે. તે હોકરાંની તેમજ મારા સ્વામીની સુસ્થિતિ પણ હું કદી વીસરનાર નથી.”

કેટલાંક એમ ધારણે કે આ કંઈ ચરતવના ખરા દાખલા નથી. જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ દરીઆમાં નૌકાલંગ થવાથી નાવિકોની જાંદગી બચાવવામાં અતિશય ઉદ્યોગ કીધો છે તેમનાં વધારે અસરકારક દેશાન્તેા આપી શકાય. પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી અમને એક વાર્તા મળી છે. તેથી એક તરુણ સ્ત્રી ગ્રેસ વર્નોન બુસેલનાં પરાક્રમ માલમ પડે છે. ‘ફોર્ગેટ્ટે’ નામની આગ્રેઓટ પર્ય આગળ કિનારા ઉપર લાંગી મઈ.

મહેનાં સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને તેમાંથી બહાર કાઢી મજવામાં મોકલ્યાં; પણ મોળાં ધણાં જિયાં ચડતાં હતાં તેથી તેમાં પાણી બરાઈ ગયું. મજવામાંના નિરાધાર પ્રાણીઓ મજવાને વળગી રહી પાણીમાં તરફડીયાં મારતાં હતાં, અને તેમની જીંદગી જોખમમાં આવવાની તૈયારી હતી, એટલામાં એક જિભી ટેકરીના શિખર ઉપર ઘોડા ઉપર બેઠેલી તરણુ સ્ત્રી આવી પહોંચી.

તેનો પહેલો વિચાર આ હતો સ્ત્રીઓને અને છોકરાંને શી રીતે બચાવવાં તે હતો. તેણે ટેકરીની નીચે ઘોડા ખૂબ જોરથી શી રીતે કુદાવી મૂક્યો તે કહી શકાયું નથી. દરીઆમાં ધસી મોળાંઓ જોરથી આવતાં હતાં સાંઘોડા દોડાવી શીણવાળાં મોટાં મોળાંની બીજી કારની પેલી તરફ મજવો હતો ત્યાં તે પહોંચી. સ્ત્રીઓને ને છોકરાંને કિનારેલાવવામાં તે ફત્તેહ પામી. હજી એક મરદ રહ્યો હતો. તેણે દરીઆમાં ફરી ફૂલકી મારી અને તેને બચાવ્યો. મોળાં એવાં વિકરાળ હતાં કે પચાસ માણસોને કિનારે લઈ જતાં ચાર કલાક લાગ્યા. જેવા તેઓ કિનારે પહોંચ્યા કે તે બહાદુર સ્ત્રી, દરીઆનાં શીણથી નાહી ગઈ હતી અને પરિશ્રમથી અર્ધાં મૂર્છાગત થઈ હતી. તે કિનારા પરનાં બચેલાં માણસોને મદદ અને આરામનાં સાધનો મોકલવા ત્યાંથી બાર માઇલ દૂર પોતાને ઘેર ઘોડા દોડાવતી ગઈ. હવે બાકી રહેલું કામ તેનીબેને કીધું. પોતાની સાથે ચાહ, દૂધ, ખાંડ, અને લોટ, એટલો ખોરાક લઈને જંગલમાં થઈને તે તે કિનારે ગઈ. બીજે દિવસે ઉગારેલાં માણસોને પોતાને ઘેર લઈ આવી, અને તેઓ એકલાં રસ્તે પડે એટલાં સારાં થયાં ત્યાંસુધી તેમની બરદાસ કરવામાં આવી. આ ચરી સ્ત્રીની જેન. મિસિસ ક્લૅકમૅનને પરિશ્રમ કરવામાં સંજોગ થયો અને તાવ આવ્યો, ને મગજ પર ગરમી ચઢી જવાથી તે મરણ પામી એ વર્ણવવું પડે છે તેથી દિલગીરી થાય છે.

જ્યારે કેટલાક માણીઓને બચાવવા કાંઈ પણ દરીઆમાં જવા તૈયાર થયું નહિ, ત્યારે એક શેટ્લાંકની તરણુ સ્ત્રી તેમને ઉગારવા દરીઆમાં પડી તેની વર્તણૂક પણ આથી ઓછી ચરી નહોતી. અન્ડેના દૂરના ટાપુના લોકાનો મુખ્ય આધાર માછલાં પકડવા પર હોય છે. તેમનાં વહાણ દરીઆમાં હતાં, ત્યારે તે ટાપુમાં બારે તોફાન થયું. એક પછી એક મજવાઓ સહી-સલામત ખુલા બંદરમાં પહોંચ્યા, પણ હજી છેલ્લો મજવો બંદરબહાર હતો અને જેઓ કિનારે હતા તેમણે જોયું કે તે મહાસંકટમાં છે. તે જોધો વળ્યો અને બહાસીઓ પાણીમાં તરફડીયાં મારતા દેખાયા. આ પ્રસંગે હિલેન પેટ્રી નામની એક નાણુક છોકરી બહાર નીકળી આવી, અને તેણે આમલ-

પૂર્વક કહ્યું કે ગમે તેટલું જોખમ વેડવું પડે તોપણ તેમને ઉગારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તે માણસોએ કહ્યું કે જ્યોત્સના આવા તોફાનમાં કિનારો છોડી બર દરીઆમાં હાંકારવા ઇચ્છે તેનું નિશ્ચિત મોત સમજવું.

તેમ છતાં પણ હેલેન પેટ્રી મોતની સામા ટક્કર લેવા ખુશી હતી. તે તરતજ એક નાના મછવામાં બેઠી. તેની સાળી તેની સાથે સામેલ થઈ, અને તેના બાપનો એક હાથ ઠુઠો હતો; તે સુકાન ફેરવવાનું કામ કરવા અંદર બેઠો. તે માછલાં પકડનારા મછવાના બે ખલાસીઓ ક્યારનાએ ગૂમ થયા હતા, પણ બીજા બે મછવા જીંધા વળેલાં તળીયાંને વળગી રહ્યા હતા. આ લોકોનેજ બચાવવા તે સ્ત્રીઓ ગઈ. ઘણા પરિશ્રમ કર્યા પછી તેઓ તે ભાંગેલા મછવા આગળ પહોંચ્યાં. જેવાં તેઓ ત્યાં પહોંચ્યાં કે એક માણસ માંહે તણાવો અને હેલેને તેના વાળ પકડી મછવામાં બેઠી ન લીધો હોત તો તે નક્કી દૂધો ગયો હોત. બીજા માણસને પણ બચાવ્યો. અને સર્વે સહીસલામત બંદરમાં પાછાં ફર્યાં. હેલેન પેટ્રીએ પાછગથી ચાકરડીતું કામ કરી અપ્રસિદ્ધ રીતે આશ્ચર્ય પ્રાપ્ત કરી, અને થોડા દિવસ ઉપર તે મરી ગઈ ત્યારે જ જે લોકો તેની વાર્તા જાણતા હતા તેમને તેના જીવન વિષે યાદ આવ્યું.* જે દેશમાં આવો બનાવ બની શકે તે દેશમાં શ્રી સ્ત્રીઓ પુષ્કળ હોવી જોઈએ એમ કોઈ પણ માણસ ધારી શકે.

વળી એસ ડાલિંગ ક્રી શેરો લોન્ડોન દીવાદાંડીની એ શ્રી સ્ત્રીને કાણુ ભૂલી જઈ શકે? નોર્થમ્બર્લેન્ડના ઇશાન કોણમાં દૂર ઉજડ ફર્ન ટાપુએ આવેલા છે. તેઓ એક જાતની મજાનુત કાળી અને ઉધાડી ખડકોના સમૂહના બનેલા છે તે તેમની આસપાસ બચકર દરીઓ ગર્જના કરે છે. તોફાની હવામાં ઘણા દિવસ અને અઠવાડીયાં સુધી ત્યાં જઈ શકાતું નથી. એ ખડકો ઉપર નાદ કરતાં જુદી જુદી જાતનાં દરીઆઈ પક્ષીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ બીજું પ્રાણી વાસ કરતું નથી. પણ તેની દૂરમાં દૂર આવેલી અણી લોન્ડોન ખડક પર ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટ્લેન્ડ વચ્ચે જતાં વહાણોને બચતી ચેતવણી આપવા એક દીવાદાંડી ઉભી કાઢેલી છે. ૧૮૩૮ના સપ્ટેમ્બર માસની એક દિવસ તોફાની રાતે બે વૃદ્ધ માણસો એક પુરુષ અને તેની સ્ત્રી, અને એક તરુણ સ્ત્રી, જે તેમની દીકરી હતી, તે એ દીવાદાંડીનાં રક્ષક હતાં.

‘ફોર્થર્થાયર’ નામની આગબોટ હાલથી ડાંડી સફર કરતી હતી. તે

આગબોટ ખરાબ સ્થિતિમાં હતી. બાકના ડબ્બા (બોઈલરો) એવા તો ખામી-વાળા હતા કે આગબોટે હલ મૂક્યું કે તરતજ દેવતા હોલવી નાંખવો પડ્યો. એમ છતાં પણ જ્યાંસુધી તે સેંટ ઍન્સ હેડ પહોંચી ત્યાંસુધી તે મહાકળે ધીમે ધીમે આત્મા કાઢી, એટલામાં એક ભયંકર તોફાને તેને પાછી હડસેલી. આખી રાત પવન ધસડી લઈ ગયો તેમ તે ધસડાઈ, અને બીજે દિવસે સવારમાં વહેલી ભયંકર જોરથી હૂંકર્સ ખડક બેડે અથડાઈ. તે આગબોટના ભાંગીને બે કડકા થયા. ખલાસીઓમાંના નવ જથ્થુ એક મજવામાં બિતરી પડ્યા, અને જે એકજ માઠે આગબોટ ગઈ હોત તો બચત તે રસ્તે ધસડાતા ચાલ્યા; બર દરીઆમાં તેમને બીજા વહાણના ખલાસીઓએ લઈ લીધા અને રીફર્સ લઈ ગયા. ઘણાખરા ઉતારો અને નાવિકો દરીઆમાં ગિપા વળ્યા અને ડૂબી ગયા. આગબોટનો આગલો ભાગ ખડકને વળગેલો રહ્યો. તેમાં નવ માણસો હતાં, તેઓ મદદને માટે બૂમ પાડતા હતા.

લાંથી અર્ધે માર્ગ છેટે દીવાદાંડીમાં એસ ડાર્લિંગે તેમની બૂમો સાંભળી. સર્વોદય વખતે દીવો ઘેર કરતાં પહેલાં એ છેલ્લો પહેરો ખરવાનો. સમય હતો. અને એ પહેરો એસ ભરતી હતી. હજી ધુમસ ભરી હતી અને સમુદ્ર તોફાની હતો, તોપણ તેણે ભાંગેલી આગબોટના મુસાફરોને તે બોટના આગલા ભાગમાં વળન ઉચકવાના યત્રને વળગી રહેલા જોયા. તેણે પોતાના બાપને મજબો બિતારી આ ડૂબતાં માણસોને ઉગારવા દરીઆમાં હંકારવા વિનંતિ કરી. વિલિયમ ડાર્લિંગે કહ્યું કે એમ કરવું એ તો નિશ્ચિત મોતના મીમાં જાતેજ ધસવા જેવું છે. તેમ છતાં પણ તેણે મજબો બિતાયો અને એસ ડાર્લિંગ તેમાં સર્વથી પહેલી બેડી. વૃદ્ધ પુરુષ તેની સાથે થયો. ભય વિષે કહેવાનું પ્રયોજન શું ? બચાવવાનો કે પોતાને બચવાનો સંભવ અતિશય થોડો, રે, નહિજ જેવો હતો. પણ ઈશ્વર તે સ્ત્રીના હૃદયમાં બિતર્યો હતો તેથી તેણે તેના હાથમાં જોર મૂક્યું, અને બંને જથ્થુ ભયમાં અને ધારતીમાં આગળ ચાલ્યાં.

અતિશય સંભાળ અને જાગૃતિના જોમથી તે વૃદ્ધ પિતા ખડક પર બિતરવામાં અને ભાંગેલી બોટ પાસે જવામાં ફતેહ પામ્યો, અને એસે મજવાના કકડેકકડા ચતા અટકાવવા તોફાની મોજમાં આમતેમ હલેલાં માર્યાં. એક પછી એક નવ નાવિકો, જેઓ નૌકાલંગ થયા પછી જીવતા રહ્યા હતા, તેમને તે મજવામાં બેસાડી તે દીવાદાંડીમાં લઈ ગયા. લાં ગયા એટલે એસની માતા તેમને આવકાર દેવા, સેવા કરવા, ખવડાવવા, અને અગાઉના જેવી

તન્દુરસ્તી અને શક્તિ તેમનામાં પાછી આણુવા તૈયાર હતી. પછી જ્યાંસુધી તોફાન ઓછું થયું અને તેમને શુદ્ધ ખંડ પર લઇ જઇ શક્યા ત્યાંસુધી ત્રણ દિવસ તેઓ ત્યાં રહ્યા.

આ પરાક્રમથી પ્રજાની વૃત્તિ ઉત્કેરાઇ. એસ ડાર્લિંગને અસંખ્ય ભેટ માકલવામાં આવી. દૂર દેશથી તેની છત્રી લેવા ચિત્રકારો આવ્યા. વર્ડ્સવર્થે તેને વિષે કાવ્ય રચ્યું. 'એડેલ્ફ' નાટકશાળામાં નૌકાભંગના અંકમાં એક મજવામાં બેસવાના એક રાતના તેને ૨૦ પાઉંડ આપવા માંડ્યા. પણ તે સમુદ્રથી ઘેરાયેલી પોતાની ખડક છોડતી નહોતી. તે દીવાદાંડી શા માટે છોડે ? આ દેવીના વાસ માટે એના જેવી બીજી યોગ્ય જગ્યા કયું હતી ? એક પુરૂષે એની મુલાકાત લીધી હતી, તે એની ખરેખરી સાદાઈ, શાંત રીતભાત, અને ખરેખરો સદાચાર વર્ણવે છે.

આ બધાવ ક્યાં પછી ત્રણ વર્ષે ક્ષયરોગના ચિન્હ દેખાયાં. થોડે મહિને તે શાંતતાથી, સુખમાં, અને ધર્મવૃત્તિમાં મરણ પામી. ફિલિપ્સ કહે છે કે તેના મોત પહેલાં થોડા વખત ઉપર તેની જાતિમાંનીજ એકે તેની ઉછી મુલાકાત લીધી. તે સાદો પોશાક પહેરી આ તેના કુનીખાના ઉત્સા પ્રવાસમાં કલ્યાણ મજવા આવી હતી. આ બધી બેનપણી ડચેસ આર્ચ બૌદ્ધિમંદલીડ હતી. આવી રનેહવૃત્તિથી અને સ્ત્રીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેની રળ લીધી તે કારણથી તેનો અમીરી તાજ હમેશ વધારે દેદીપ્યમાન રહેશે. જોન આર્ચ આર્કનું રમરણચિન્હ રાખવામાં આવ્યું છે. નૌદર્શિમિત્રયાનું બલે કંઈ પણ રમારકચિન્હ ન હો.

“એનું કૃત્ય સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાં તોંધાયલું છે, અને મહાત્માના જે સદગુણો બૂલકણી પૃથ્વીએ બોયા છે તે સદગુણોની સ્તુતિ દેવદૂતો કરશે, ત્યારે એ સ્તુતિના વિષય તરીકે હમેશ સ્વર્ગમાં રહેશે.”

ફર્ન ટાપુની લગભગ સામાં નૌદર્શિમંદલીડ નામની મધ્યભૂમિ ઉપર એક જગ્યા ત્રિકાણાકાર ખડકપર ઔમ્બરોનો કિલ્લો આવ્યો છે. જૂના વખતમાં સ્કૉટ્લેન્ડના કુમલા સામા એ એક મજબુત રક્ષણનું સાધન હતું, તેમજ ઈંગ્લેન્ડનાં દૈશિક પક્ષયુદ્ધોના સમયમાં એ એક અગત્યનો કિલ્લો હતો. વિશેષે કરીને ડહ્મીમના અધ્યક્ષ લૉડ ક અને ઉપધર્માધિકારી શાર્પની સહાયતાથી થોડાં વર્ષે થયાં એ કિલ્લો નૌકાભંગથી સપડાયેલા નાવિકોના આશ્રયસ્થાન તરીકે વપરાય છે. આ દેશમાં કોઇ પણ ખાનગી ઉપકારથી જેટલું કલ્યાણ થાય તેના કરતાં આ કિલ્લાને આવાં સારાં કામમાં વાપરવાની લૉડ

કૂએ યોજના કરી તેથી દેશનું વધારે કલ્યાણ થયું છે. કિનારા પર નૌકાભંગ વારંવાર થાય છે, અને એથી સપડાયલા લોકોને દરેક પ્રકારની બની શકે એવી મદદ કરાય છે. ૩૦ નાવિકો રહી શકે એવા ઝોરડાઓ તૈયાર થયા છે. આઠ માઈલ કિનારા સુધી દરરોજ તોફાનની રાતે રોન ફરવામાં આવે છે. અને કોઈ વહાણુ જોખમમાં દેખાય કે જીવનનોકા જીતારવામાં આવે છે. ધુમસને વખતે વહાણુને દૂર રાખવા ધંટો વગાડે છે. વહાણુ ભયમાં દેખાય છે ત્યારે તોપ છોડે છે, અને વહાણુ ખડક પર ચોંટી જાય કે ભાંગી જાય તો બીજી વાર તોપ છોડે છે. તેમજ સપડાયલા લોકોના ભયની કિનારા પરના લોકોને ખબર પડી છે એમ તેમને સૂચના આપવાને એક મોટો વાવટો જોડો કરે છે. વળી કોઈ કોઈ પ્રસંગે એ શુદ્ધ ખંડમાંથી કોઈ પણ મજબૂત તોફાની મોર્ગની અંદર જઈ શકે નહિ, ત્યારે પવિત્ર ટાપુના માછીઓ તે ટાપુઓમાંથી મજબૂત હંકારી શકે તેટલા માટે તેમને સૂચના આપનાર નિદાન હોય છે. ખડકો ઉપરના આ રક્ષક કિલ્લાથી જમીનપરના તેમજ દરીઆ પરના સર્વ સપડાયલા મનુષ્યોને દરેક પ્રકારની મદદ મળે છે.

ચિલિયમ હોવિટ કહે છે કે “ તોફાની અને ભયંકર સમુદ્રની ચોકી કરનાર આત્મા જેવો આ ભવ્ય કિલ્લો એક બળવાન રક્ષક દેવદૂત સમાન જાણે ઉભો છે, અને આ ડુનીઆનો ત્યાગ કર્યા પછી હજારો વર્ષ સુધી કોઈ પણ મનુષ્ય પૃથ્વી પર સત્કર્મ કરતો કેવી રીતે જારી રહે તેના કાર્ત્તિમંત દર્શાવત તરીકે આ દૈવ પરોપકાર કૃત્ય જીવે છે. કોઈ પણ પ્રુફ્ફ આ ખરેખર પવિત્ર મકાન, જેનો આકાર ભવ્ય છે, જેમાંથી જનતાં કૃત્ય ઇશ્વરી છે, અને જેમાંથી જમીન તેમજ દરીઆ પર દરરોજ કલ્યાણુ કૃત્ય થાય તે મકાનમાં જોયાં શિખરો દૂરથી જુએ છે, ત્યારેજેવી રીતે હજારો અતિશય દરિદ્રાવસ્થામાં આવેલા અને મધ્યરાતના અંધારાના ભયંકર દુઃખમાં સપડાયલા પુરુષોને લોહી કૂતું રમરણુ કરી આશીર્વાદ દેવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે અને જેવી રીતે લોહી કૂતી પેટે આપણે કબરમાં દીર્ઘ નિદ્રા પામીશું ત્યાર પછી પણ તેઓને કરવુંજ પડશે તેવી રીતે પણ લોહી કૂતું રમરણુ કરી તેને આશીર્વાદ દો.

પ્રકરણ ૧૦.

સમાનભાવ.

મનુષ્યદેહમાં અતઃકરણને અતઃકરણ સાથે અને આત્મામાં બુદ્ધિને બુદ્ધિ સાથે સાંધનાર રૂપેરી શૃંગલા જેવી અને રેશમી ગન્ધિ જેવી, શુદ્ધ સમાનવૃત્તિ છે.

સર વૉલ્ટર સ્કોટ.

હું તારી (ઇશ્વરની) પાસે હમેશાં ડાહી તખાચ રાખી વિચારવંત પ્રીતિ અને દુઃખીઓને દિલ્લાસો આપવાને અને તેમનાં દુઃખની દાઝ બાંધવાને સ્વાર્થવૃત્તિથી મુક્ત અતઃકરણ માથું છું.

મિસ વૉરિંગ.

મનુષ્ય મનુષ્યને પ્રિય છે. ગરીબમાં ગરીબ પણ પરિશ્રમયુક્ત જીવનમાં એવો કેટલીક ફાલ ઈચ્છે છે કે જ્યારે તેઓ બહુ અને તેમને એવી લાગણી થાય કે અમે પણ કેટલાંક નાનાં કલ્યાણનાં ઉત્પન્ન કરનાર અને ફેલાવો કરનાર છીએ, અને સર્વને એકજ મનુષ્યમતિનું અતઃકરણ છે તેજ કારણે બીધે જેમને દયાભાવથી જરૂર હોય તેમને અમે દયાભાવ દર્શાવ્યા છે.

વર્ડસ્વર્થ.

સમાનભાવ જીવનનું એક મોટું રહસ્ય છે. તે દુઃખને દૂર કરે છે અને સુખને દૃઢ કરે છે. તે વિરોધને બસહીન કરે છે, કંઠમાં કંઠ હૃદયને પિગાળે છે, અને મનુષ્યપ્રકૃતિના સુંદર અંશને પોષે છે. જે મોટા સત્ય સિદ્ધાંતો ખ્રિસ્ત ધર્મનું નજ છે તેમાંના એ એક છે. “પરસ્પર પ્રેમભાવ રાખો” એ વાક્યમાં દુનીયાનો ઉદ્ધાર કરવાને જોઈએ એટલો ખ્રિસ્ત ધર્મનો સિદ્ધાન્ત સમાયલો છે.

સેન્ટ જોન વિશે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે તે જ્યારે ધણો જુદું હતો-એટલો બધો જુદું હતો કે તેનાથી ચાલી ચકાતું નહિ અને તે લાગ્યેજ બોલી ચકતો-ત્યારે તેને તેના મિત્રો દ્વારા પર ટેકવીને ખ્રિસ્ત ઊકારાની સલામાં લઈ ગયા. તેણે જાંચા ચકતે કહ્યું કે “નાનાં ઊકારાંઓ, પરસ્પર સ્નેહભાવ રાખો.” વળી તેણે કહ્યું, “પરસ્પર સ્નેહભાવ રાખો.” તેને પૂછ્યું કે “તમારી પાસે અમને કહેવાનું બીજું કંઈ નથી?” ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “હું વારંવાર આનું આજ તમને કહું છું તેનું કારણ એ કે જો તમે એ કરશો તો બીજા દયાની જરૂર નહિ રહે.”

આજ સત્ત્વ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. સમાનભાવનો આધાર પ્રેમ છે. એ માત્ર સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ અને સ્નેહવૃત્તિનો પર્યાય શબ્દ છે. આપણે બીજા પુરુષના મનની રિયતિ ધારણ કરીએ છીએ, આપણે આપણા પંડની બહાર જઈ બીજાના પંડમાં વાસ કરીએ છીએ, આપણે તેની સાથે સમાનભાવ રાખીએ છિયે, તેને મદદ કરીએ છિએ, અને દુઃખમાંથી હોડવીએ છિયે સમાનભાવ સિવાય કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રેમભાવ હોઈ શકે નહિ. સમાનભાવ સિવાય કંઈ પણ ઐત્રી બંધાઈ શકે નહિ. દયાભાવની પેઠે સમાનભાવ અને ઉપકારવૃત્તિ બેવડું કલ્યાણ કરે છે, એ ભાવ દર્શાવનારનું, તેમજ જે પ્રત્યે દર્શાવ્યો હોય તેનું, દર્શાવનારના હૃદયમાં બ્યારે એ વૃત્તિઓ સુખરૂપી પુષ્કળ ફળ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વારે ગ્રહણ કરનારના હૃદયમાં દયાભાવ અને ઉપકારવૃત્તિના રૂપમાં હૃદય પામી શકે પામે છે,

કેવળ ફરર કહે છે કે “આપણે ઘણીવાર ઉદ્યોગ કરતાં સમાનભાવથી વધારે હિત કરીએ છિયે, અને આપણી પોતાની કીર્તિની ઇચ્છા માટે અતિશય પ્રયાસ કરવાથી દુનીઆનું નેટલું ભડું કરી શકીએ છિયે તેના કરતાં ઇર્ષ્યાભાવથી મુક્ત રહેવાથી અને બીજાઓની યોગ્યતા કબૂલ કરવાથી વધારે વખત સુખી પહેલિએ એવું દુનીઆનું કલ્યાણ કરીએ છિયે. માણસ પદવી, અધિકાર, દ્રવ્ય, અને ધરીરસુખ પણ ખુબે તોપણ સંતોષથી સુખમાં જીવ્યા કરે; પણ એક વસ્તુ એવી છે કે તે વિના જીવંતી બારરૂપ થઈ પડે છે, તે સમાનભાવ છે.”

એ તો ખરી વાત છે કે દયાનાં ફલો હમેશાં ઉપકારથી સ્વીકારાતાં નથી; પણ આથી દયાભાવવાળા મદદ કરનારે કદી પણ પાછા હઠવું ન જોઈએ. જીવનયુદ્ધમાં જે અડચણો દૂર કરવાની છે તેમાંની આ એક છે. પરસ્પર સહાયતા મનુષ્યોએ એક બીજાને દરવી જોઈએ તેને માટે સર્વથી વધારે અધમ પુરુષ પણ યોગ્ય છે. બેન્ધાને નેટલી પ્રૌઢતાથી તેટલાજ સત્ત્વથી કહું છે તે પ્રમાણે એ માદ રાખવું જોઈએ કે એક અને ઉદારમાં ઉદાર માણસનું સુખ નેટલો આખી મનુષ્યજાતિના સુખનો અખંડ વિભાગ છે તેટલાજ વિભાગ નિર્દય મનુષ્યનું સુખ પણ છે. વળી માણસ પોતાનું ભલું કે જીવંત ક્યાં સિવાય બીજાનું ભલું કે જીવંત કરી શકે નહિ.

ઘણું ધરીને મનુષ્યહૃદયની પ્રેમવૃત્તિઓને જાગ્રત્ કરવામાં સમાનભાવ નેટલી બળવાન અસર બીજી કંઈ નથી. અતિશય દૂર સ્વભાવવાળા પણ થોડાજ પુરુષો પર સમાનભાવ વધારે અસર કરતો નથી. બહાદુર જે કંઈ

કરાવી શકે છે તેથી એ વધારે ફરજ પાડે છે. જેમના પર "લાઠકાર અજમાવ્યો" વર્થ ગયો છે તેમના પર એક સ્તિગ્ધ શબ્દ કે સ્તિગ્ધ દાંષ્ટ્યેષ અસર કરશે. સમાનભાવ અન્ય હૃદયમાં પ્રીતિ અને આત્માધીનતા પ્રેરે છે. પણ દોકોરતા, ધિક્કાર અને વિરોધને ઉશ્કેરે છે. "શક્તિમાં પણ કોમળતાનું અર્જુ બળ નથી" એમ જે કવિ કહે છે તે સત્ય વહે છે.

સમાનભાવ વધારે મનુષ્યો પર દર્શાવી તેના વિષયને વધારે વિસ્તાર પામવા દઇએ છિયે સારે તે સાર્વજનિક દયાભાવ થાય એવું મોટું ફપ ધારણ કરે છે. જાતિભાઈઓને દરિદ્રતા અને દુઃખની સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરી ઉન્નતિમાં આણવાના, સાધારણ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના, વિદ્યાવૃદ્ધિનાં પરિણામો મનુષ્યજાતિમાં સર્વત્ર ફેલાવવાના, અને મનુષ્યજાતિના છુટા પડેલાં કુટુંબોને શાન્તિ અને જાતૃભાવરૂપી ગ્રન્થિથી એકત્ર કરવાના પ્રયાસમાં સમાનભાવ મનુષ્યને પ્રેરે છે. વળી જે દરેક માણસને બીજાને મુશળલે ઇશ્વરે વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂક્યો છે, અને જે માણસ દ્રવ્યના, જ્ઞાનના કે જનમ'ડળમાં બીજાઓ પાસે હતા નથી, એવા સત્તાના લાભ ભોગવે છે, તે દરેક પુરુષનેા ધર્મ છે કે તેણે વખત અને સંપત્તિને થોડો ભાગ લોકોનું હિત વધારવામાં વાપરવો જોઇએ.

સમાનભાવ દર્શાવવામાં બહુ દ્રવ્યબળ કે બહુ શુદ્ધિબળની કંઈ જરૂર નથી. દ્રવ્યની સત્તા છે તે કરતાં લોકો અતિશય વધારે સમજે છે. 'પૌલ અને તેના શિષ્યોએ ચાલુ માદના પોશાક વગેરે જ્યાં વેચાતા હોય એવા બજારમાંથી જોઈતું દ્રવ્ય મેળવાય તે કરતાં લાગ્યેજ કંઈ પણ વધારે દ્રવ્યથી અર્ધા રોમન રાજ્ય પર શ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાયો. શ્રિસ્તિ ધર્મનાં જનમ'ડળને લગતા મોટા મતોનો મૂળ આધાર જાતૃભાવનો વિચાર છે. "બીજાઓ તમારી જેવી સરાહગત કરે એમ તમે ઇચ્છતા હો તેવી સરાહગત તમે તેમની કરો." દરેક પુરુષે બીજાને મદદ કરવી, બળવાને નિર્બળને, ધનાઢ્યે ધનહીનને, અને વિદ્વાને અવિદ્વાનને, અને એથી વિપરીત ક્રમમાં, જેમની પાસે સર્વથી ઓછાં સાધન હોય તેમણે પણ જેમની પાસે સર્વથી વધારે સાધન હોય તેને કંઈ ઓછી મદદ કરવાની નથી. સર્વ સહાયતા વિશેષ શક્તિ પર આધાર રાખે છે; કેમકે શિષ્યથી શિક્ષકનું કામ થતું નથી, કે અભણ અને નિરાધારથી વિદ્વાનનું કે મદદ આપનારનું કામ ચતું નથી.

મનુષ્ય ઇવન જેવું ઇચ્છે તેવું કરી શકે. ઇશ્વરે તેને શક્તિ આપી છે તેના પ્રમાણમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ માટે તે પોતાનું ઇવન કિમતી કરી શકે.

આસપાસની સ્થિતિ પ્રતિકુળ ન હોય, સારે તે નીતિગુણ અને ધાર્મિક વૃત્તિને સંપૂર્ણ કબજામાં રાખી શકે છે. તે પોતાને માટે ધણું કરી શકે, અને ઇશ્વરે જે સર્વ આપ્યું છે તે મનુષ્યના ઉદ્યોગને લીધે બાંહે મનુષ્યનું જ કીધેલું ખાસ ફૂલ ન હોય તેમ દેખાવું જ નોંધવું.

આપણે વિનોદને માટે શુદ્ધિબળની અપેક્ષા રાખવી નોંધવું, તોપણ સુખને માટે સ્નેહભાવ ઉપરજ આધાર રાખવાનો છે. સ્નેહભાવ રાખવો એટલે આત્માર્ષશુદ્ધિ રાખવી. સદ્ગુણો, છોકરાંની પેઠે, જેમ જેમ આપણે તેમને માટે નુકસાન બેઠીએ છિયે તેમ તેમ, વધારે વહાલા થાય છે. મિસિસ ફ્લેચર પોતાના જીવનવૃત્તાન્તમાં કહે છે કે “મારી માની સત્તાનું રહસ્ય તેના અસહના મિત્ર ડૉક્ટર કેલિવેન્ડન ઓપ રિપને સારી રીતે કહી બતાવ્યું હતું અને એજ તેના જીવનનો મર્મ કહી શકાય. સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેણે તેને એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તે કહે છે કે ‘તમને જેટલા સ્નેહથી, ખરાબાવથી, અને પ્રીતિથી સર્વત્ર લોકો ચાહે છે તેવી પ્રીતિ કોઈ તરફ દર્શાવાતી હું બાંધતો નથી; હું ધારું છું કે એનું કારણ તમારી સર્વ પર પ્રેમ રાખવાની શક્તિ છે.’”

જે પુરુષો વૃત્તિઓને નિયમમાં રાખી શકતા નથી, જેમનામાં બીજાં પ્રત્યે ધર્મ બળવવાની લાગણી નથી, જેઓ આખી અંદગીરૂપી મુસાફરીમાં પોતાનાજ ભોગવિલાસ શોધે છે, અને જેઓ સતકાર્ય કરે છે તે પણ મનને સંતોષ પમાડવાના હેતુથી કે ચિદ્વૃત્તિની નિન્દાના બચથી, એવા હસકા ઉદ્દેશથી કરે છે, તે પુરુષો સર્વથી વધારે શોચનીય છે. એમાંના કેટલાક પોતાની સદ્વૃત્તિઓ માટે ગર્વ ધરાવે છે, તેઓ પોતાના પંડને અતિશય ચાહે છે, પણ આસપાસના પુરુષો માટે તેમને બાળ્યેજ કંઈ પણ પ્રીતિ છે. તેઓ ઘર બહારનાં મંડળ સાથે ઘણા સંબંધ હોય છે, પણ તેમનાં ઘરનાં આચરણ જુઓ અને કુટુંબ પ્રત્યે તેઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે તરફ નજર કરો. મહાંમ ધર્માધિકારી રામસેએ એક નાના છોકરા વિષે જે વાત કહી છે તે ઘણી શોકજનક છે. એ છોકરાને સ્વર્ગ વિષે તેમજ ત્યાં જેઓ દેવલોક પામ્યા છે તેમને મળવા વિષે કહ્યું. તેણે પૂછ્યું, “અને મારો બાપ ત્યાં દશે?” “અલગત તે ત્યાં દશેજ” એમ તેને કહ્યું કે તરતજ તેણે જવાબ દીધો કે “સારે મારે ત્યાં જવું નથી.”

‘જોટા સમાનભાવ ધણો સાધારણ જોવામાં આવે છે. શાપ્ કહે છે કે દ્વિપત પાર્તાના કરુણાત્મક ગ્રન્થોની સામા સર્વથી વધારે મોટા વાંધા એ છે કે તે વાંચવાથી ખરેખર કોઈનું દુઃખ ઓડવા વગર કે જીવનની સામા ધણ

વગર દયા અને ક્રોધ લાવવાની ટેવ પડે છે. એજ પ્રમાણે સ્ટર્નને મરી ગયલા ગધેડા માટે દયા આવી શકે છે, પણ તે પોતાની સ્ત્રીને મૂખે મરતી છોડી દે છે. મોન્ટેન એક માણસ વિષે એમ કહે છે કે તે વિચિત્ર છે. “તેના અભિપ્રાયો અસૌકિક છે, પણ આચરણ પશુસમાન છે.” બ્રહ્મરના પ્રૌઢ સંભાષણમાં શુદ્ધ પરોપકારવૃત્તિના આ કૃત્રિમ નકલ કરનારાઓને સારી રીતે પકડી કાઢી હિંમત કીધા છે.

વિદ્યાચાર (પ્રોફેસર) બેન કહે છે કે “ગ્રાએથ દુઃખીઓના માર્ગ-માંથી દૂર રહેતો હતો; કેમકે તેમને જોઈને તેને વેદના યતી અને તેનું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નહિ. એ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં જાતભાષાઓનાં દુઃખો લઇ લેવાની હોઈ શકે તેટલી શક્તિ હતી, પણ એ કામ કરવાની જરૂર પડી શકે એવા પ્રસંગમાં આવવાની તે ખુદીના કહેતો હતો.”*

સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન, બેક્ટર, જોનાથાન એડ્વર્ડ્સ, અને એલેક્ઝેન્ડર નોક્સના ગ્રન્થોમાં વાંચનારને માલમ પડશે કે ઇશ્વરસંબંધી સિદ્ધાન્તો પર તેમજ મનુષ્યનાં કર્તવ્ય વિષે તેમના વિચારો પર ધર્મવૃત્તિથી કેટલી બધી અસર થઇ છે. નોક્સ કહે છે કે “સમાનભાવથી લાગણી સહુથી વધારે પ્રેરાશે. ખરું જોઈએ તો બીજા કશાથી તે પ્રેરાઇ શકેજ નહિ. એક હૃદયની બીજા હૃદય પર અસર થયા વિના રહેજ નહિ, અને હૃદયના સર્વ પ્રકારના સમાગમમાં એ પણ જીવતો પુરૂષ છે એવો વિચાર આવશ્યક છે.” જ્યારે કલ્યાણનીજ આતર, શુદ્ધ કર્તવ્યના સ્વીકૃત નિયમ તરીકે કે સદૃશ્યની ખુબી, જેથી સત્કાર્ય કરવાની જરૂર પડે છે, તેની લાગણીથી કોઇ પુરુષ કલ્યાણ કરવા પ્રયાસ કરે છે, ભારેજ તેનામાં ખરું ચરત્વ હોઇ શકે છે. આવાં કાર્યધીજ મનુષ્યનાં લક્ષણ પર એવી અસર થાય કે તેથી તેને પણ તેવું કાર્ય સામું કરવાનું મન થાય છે.

સત્કાર્ય અને સમાનભાવથી જે ઇશ્વરી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જેટલો મનુષ્યનો ઉદ્ધાર થાય છે જેટલો માત્ર સિદ્ધાન્તના નિરાળા વિચારથી થતો નથી. એજ ઇશ્વરદત્ત ભાવથી “સમસ્ત દુનીયા બાંધવરૂપ થાય છે.” જે મનુષ્ય બીજાના જીવનને પોતાનુંજ જીવન સમજે છે, અને જનમંડળમાં, નીતિમાર્ગમાં, અને ધર્મસંબંધમાં, સર્વ પ્રકારે તેને મદદ કરવાને જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરે છે તે દૈવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે. તે બળવાનમાં બળવાન રક્ષણસાધનથી ચોતરફ ઘેરાયલો છે. સ્વાર્થવૃત્તિને તે પત કરતો નથી.

*બેનફ્ટ “લક્ષણનાં અભ્યાસ વિશે.”

જીવનરૂપી કસોટીમાંથી બહાર નીકળી તે નત્ર પણ ઉદારવૃત્તિનો દેખાય છે. દુનન મોઝલીએ અતિશય ચતુરાઈથી દર્શાવ્યું છે કે દુઃખ અને પીડાની શાન્તિ જનમંડળને અગવ્ય લાભકારક છે. તેને આનંદરૂપ કરનાર દયાભાવ અને પરસ્પર સહાયતા એક નવા શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તની શોધના જેવી, મોટી ખિસ્તિ ધર્મની શોધ છે.

ઉત્તમ અને ઉદાર પ્રકૃતિના પુરુષોમાં સર્વથી વધારે સમાનભાવ હોય છે. અધ્યક્ષ વિલ્મફ્રેંસિસ સમાનભાવના બળ માટે પ્રસિદ્ધ હતો. એક મિત્રને પૂછ્યું કે “વિલ્મફ્રેંસિસની ફત્તેહનો મર્મ શો ?” “તેનું સમાન ભાવનું બળ” એવો તરતજ જવાબ દેવામાં આવ્યો. તે મોટા મનનો, ઉદાર પ્રકૃતિનો, અને ઊંચી નજરનો હતો. તે પાંધરો આગેવ.નીનું કામ પકડતો, અને જે દરેક યોજનાનો હેતુ કલ્યાણકારક હોય તે પાર ઊતારવામાં સર્વ શક્તિ વાપરતો. જે દરેક પ્રયોગ તેને અજમાવી જોવા લાયક લાગે તેમાં તે અગ્રેસર થતો, અને પરિણામે તેને ફત્તેહ મળતી.

બીજાઓનાં દુઃખ, સંકટ, અને નાઉમેદી માટે મનને લાગણી થવાની શક્તિ તે સમાનભાવ. નોર્મન મેક્લીઅડને માટે એમ કહેવાતું હતું કે સમાનભાવ તેનાં લક્ષણનો પહેલો તેમજ છેલ્લો ગુણ હતો. તેને મનુષ્ય માત્રમાં અતિશય મન લાલવા લાયક માન્ય પડ્યું. સાધારણમાં સાધારણ પુરુષ કે સ્ત્રી પણ મનુષ્યજાતિનો કંઈપણ બાગ છે એમ તે સમજતો હતો. એક લુહારે કહ્યું કે “તે મને મળવા આવ્યો, ત્યારે તે જાતે લુહારજ ન હોય એમ બોલ્યો; પણ મારા હૃદયમાં ધસ્યું ખિસ્તને મૂક્યા વગર તે કદી પાછો ફર્યો નહિ.” મનુષ્યફલનું મધ્યગિદ્ધ મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્ય છે; તેથી કોઈ પણ મનુષ્યમાં શા ગુણો હતા અને તેમાંથી શાં ફાયો ઉત્પન્ન થયાં તેજ માત્ર અગલનું છે. ઐહિક જીવનમાં મનુષ્ય સમાનભાવ રાખીને અને ઉદ્યોગ કરીને પોતાની લાગણીથી બીજાઓ સાથે હમેશા સંબંધમાં આવે છે; તોપણ જે વધારે અગત્યનો માર્ગ ઐહિક સ્થિતિની અવધિ પર લઈ જાય છે તે માર્ગે આપણે એકલાજ જઈએ છીએ.

જ્યારે નોર્મન મેક્લીઅડ ગ્લાસ્ગોમાં પોતાની અધિકારભૂમિમાં પોતાનું કામ માથે લેવાની તૈયારીમાં હતો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ આપણે મનુષ્યત્વ જેમાં હોય એવાં પ્રાણીની જરૂર છે, માત્ર તેમના ગ્રંથોની કે દ્રવ્યનીજ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ તેમનીજ જરૂર છે.... જે પ્રીતિ તે (ઉપકાર કરનારની) દૃષ્ટિમાં શાંત રીતે પ્રકાશે છે, જે તેનામાં જ્ઞાન અને શાંતિ છે

એમ મૂચવે છે, અને જે પરિશ્રાન્ત હૃદયને કેવું વિશ્રાન્તિસ્થાન મળ્યું છે અને તેનો તે હૃદય કેવો ઉપભોગ કરે છે તે દર્શાવે છે, તે પ્રીતિ ગરીબ અને તંગીમાં આવેલા, નબળા અને જાતિબ્રષ્ટ, ઉઠાડે અને નિરાશ પુરુષો, અગાઉ કંઠી પણ કોઈ બીજી ચીજ આ દુનીઆમાં જોઈ કે ભોગવી નહિ હોય એવી રીતે, જોઈ અને અનુભવી થકે. કેવળ સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ-જેને અત્યાર સુધી તે દુઃખી પુરુષોએ સ્વપ્નામાં પણ અનુભવી નહોતી, જેણે સુખ અને સ્વચ્છતાવાળા ધરમાંથી રોગ અને ગંદકીવાળા અજાણ્યા ધરની મુલાકાત લેવાને તેમને પ્રેર્યા, અને જે મદદ કરતી વખતે માયાળુ શબ્દો અને કામળ મુપારકગાદીનાં વચનો તેઓ બોલે છે તેથી જણાઈ આવે છે- તે સ્વાર્થનિરપેક્ષવૃત્તિ તેઓ સમજી શકે અને તેની કિમત કરી શકે. ”

ગ્લાસ્ગોની પોતાની અધિકારભૂમિમાં તેનાં કામતી યોજનાનો મર્મ આ શબ્દોમાં રહેલો છે.

વળી તેણે કહ્યું કે “આપણા પ્રત્યેક જણનાં કર્તવ્ય, જેવાં કે સ્થિર ઉદ્યોગ, આરોગ્યનું સંરક્ષણ, ગંભીરતા, માયાળુપણ, હડાપણ, અને શુદ્ધ આચાર, માયાપતરીકે ગૃહકર્તવ્યો, જનમંડળના પુરુષ તરીકે કર્તવ્ય-જેથી વ્યવહારમાં સભ્યતા અને સાચા રાખવાં જોઈએ, પ્રતિષ્ઠા પાળવી જોઈએ, અને કારીગર તરીકે આઠાધીન તેમજ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ-રાજ્યકર્તાના સંબંધમાં કે કાયદાને અમલમાં લાવનારા અધિકારીઓના સંબંધમાં રાજ્ય તરફનાં કર્તવ્યો, તેમજ દેશના ઇતિહાસને અને રાજ્યતંત્રને લગતી ખબર રાખવી, આ સંબંધો કર્તવ્યો જે લક્ષ્યપૂર્વક યોજાવી કેળવણીથી આપણા લોકો બરાબર કરવા શક્તિમાન થાય એવી સર્વ વિષયને લગતી કેળવણી વિષે અતિશય બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે. એથી કરીને કેળવણીમાં પુષ્કળ સુધારાની જરૂર છે અને તેને શ્રિસ્તિત ધર્મના વિચારોને આધારે ચલાવવાની અને એ વિચારોથી સર્વત્ર મિશ્રિત કરવાની જરૂર છે.”

ડોક્ટર મેક્લીઅડના શબ્દો દુનીઆમાં ધનાઢ્યમાં ધનાઢ્ય, તેમજ દરિદ્રમાં દરિદ્ર થહેર, જે લંડન, તેને પણ સમાન રીતે લાગુ પડી શકે. તંગી, કૂરતા, અને દરિદ્રતાથી અતિશય સેકાતા લોકજનમહદી પૂર્વલંડન કેવું છે તે યોગ્ય લોકો જાણે છે. કેટલાક લોકો બીજાઓને ઉન્નતિમાં આણવા પોતાનું દ્રવ્ય વાપરે છે, પણ યોગ્ય તે કામ સાફ વખત કે વિચારશક્તિ મામેલમાં છે. દરલોક પામેલો એડ્વર્ડ ડેનિસન અપવાદરૂપ હતો. તેણે પૂર્વલંડનના દરિદ્ર લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં પૂરેપૂરું મન ધાલ્યું. તેણે તેમને સાફ અપદ્મમંત્રાદિક પેઢીઓ (પેન ઍન્ડ)સ્થાપી, કારણ કે તે જણોને

હતો કે મનુષ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રથમ ઉપાય એજ છે કે ગરીબ માણસ પોતાની ચરખાની કમાઈમાંથી જે કાંઈ અલ્પ દ્રવ્ય બચાવે તે તેની પાસેથી લઈ લેઈ તેનો પેઢીમાં સંગ્રહ કરવો કે તેમાંથી તેના કુટુંબનું તેમજ તેનું પોતાનું ભવિષ્યમાં પોષણ થાય. તેણે નિશાળો, પુસ્તકાલય અને સખત નિયમ પળાવનારા પાદરીઓનું દેવલ સ્થાપવા આરંભ કર્યો. કેટલેક દરજ્જે તેણે એ લોકોને દુઃખમાંથી સારી સ્થિતિમાં આપ્યા. પણ આટલા બધા લોકોમાં તે એકલો શું કરે ? તેણે કહ્યું કે “કુનીઆમાં ધનાઢ્યમાં ધનાઢ્ય દેશમાં વસ્તીમાંના ઘણા લોકોને દરેક વર્ષે ક્ષૂધાથી પીડાવા દઈ મરણપાત્ર ટેરવવામાં આવે એ કેવી ભયંકર વાત !..... ખરું કારણ એ છે કે ગયાં વીસ વર્ષમાં ઇશ્વરે આપણી જે અદ્ભુત ચડતી કરી છે તેનો આપણે સ્વીકાર કર્યો છે, પણ તેની સાથે જોડાયેલી શરતોનો વિચાર કીધો નથી, અને એ શરત પરિપૂર્ણ કરવાને જે ઉદ્દમ અને આત્માર્પણ કરવાની જરૂર છે તે કરવામાં આપણું જોર વાપર્યું નથી.” ડેનિસન માત્ર આરંભજ કરી શક્યો. તેનાં કૃત્યનાં પરિણામો એકઠાં થઈ શક્યાં તે પહેલાં તે મરણ પામ્યો. પણ જો કાંઈ પણ પુરુષની તેને પગલે ચાલવાની મરજી હોય તો જે કર્તવ્યમાર્ગ તેણે શોધી કાઢ્યો છે તે ઉધારો છે.

અતિશય આગ્રહી અને ખેદકારક મહેનતની છાંડીને અન્તે જોસેફ ડિ મેન્ડિએ જે પોકાર કીધો છે તે સાંભળો. “શકું જીવન કેવું હોય તે હું જાણતો નથી, કેમકે હું કદી શકે થયો નથી, પણ પ્રામાણિક પુરુષનું જીવન ઘણું કંટાળવાજોગ છે. આ મૂર્ખે અહીં (૫૨મી) ઉપર જેમનો માર્ગ ખરેખરાં શુભ અને ઉપયોગી કૃત્યથી અંકિત થયો છે એવા કેટલા થોડા પુરુષો છે ! જે પુરુષને વિષે એમ કહી શકાય કે તે હમેશ સત્કાર્યજ કર્યા કરે છે, જેણે જાતિભાષાઓને બોધ આપવામાં, દિલાસો આપવામાં, અને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં ક્ષેત્ર મેળવી છે, જેણે સત્કાર્ય કરવા ખાતર ખરેખર નુકશાન વેઠ્યું છે, જે શુભકાર્ય કરનારા પોતે સંતોષ જાય છે અને આ દુનિયામાં કાંઈ પણ પ્રકારના ઈનામની આશા રાખતાં નથી એવા સત્પુરુષોને હું સાદૃશ્ય પ્રણામ કરું છું. પણ સાધારણ મનુષ્યવર્ગ કેવો હોય છે ! “આ કુનીઆમાં મેં શું કાર્ય કીધું છે ? સામાન્ય કલ્યાણની મેં કંઈ બાબતમાં વૃદ્ધિ કીધી છે ? અને સાંઈ કે નકારે માંડે કીધેલું શું રહ્યું છે ?” એવા પ્રશ્નો રાંઈ પણ ભય પામ્યા વિના આત્માને પૂછી શકે એવા હૃદયમાં કેટલા મનુષ્યો છે ?

ન્યાયાધીશ ટેલેફોર્ડે હેલા શબ્દો બોલ્યો તે આ પ્રમાણે છે : “અંગ્રેજ

લોકોની મંડળીમાં એક વર્ગના લોકો બીજા વર્ગના લોકો સાથે મીલનસાર થતા નથી એવી મોટી ખામી છે, તેનું કારણ શું એમ જો મને પૂછે તો હું ટુંકમાં તેનો જવાબ દઈ કે એ ખામીનું કારણ સમાનભાવનો અભાવ છે ” એ આપણા જમાનાનું મુખ્ય પાપ છે. મંડળીના વિવિધ વર્ગને એક બીજાથી જુદા પાડે એવો જે ભેદકારક હેતુ તે વિસ્તાર પામતો જાય છે. દ્રવ્યવાન લોકો દરિદ્રીથી પાછા હઠી જાય છે, અને દરિદ્રીઓ ધનાઢ્યથી આધા જાય છે. ધનાઢ્ય લોકો ગરીબ વર્ગના લોકો પ્રત્યે સમાનભાવ દર્શાવતા નથી ને તેમને દોરતા નથી, અને ગરીબ લોકો દ્રવ્યવાન લોકોને આઘાધીન રહેતા નથી અને માન આપતા નથી.

દુનીઆનું રાજ્ય દયાળુ અને ઉત્કંઠિત પાલકવર્ગે કરવું જોઈએ અને તેમાં સંપત્તિના અનિયમિતપણાનો બદલો જેમને ઇશ્વરે વધારે સારી સ્થિતિમાં જન્મ આપ્યો છે તેમની પોતાના ઉમળકાથીજ કાઢેલી ઉદારતા અને પ્રીતિથી કેટલેક અંશે વળવો જોઈએ, એવું જે અગાઉનું વર્તન ધોરણ તે મૂકે ઈ હાલ નિયમ એવો થયો છે કે જેવી રીતે પૃથ્વી ધ્રુવના તારાની આસપાસ પરિવર્તન કરે છે તેમ પૃથ્વી પરનાં આપણાં સર્વ કાર્યો બીજા કોઈની દરકાર સમ્યા વિના કેવળ સ્વાર્થજ્ઞતિની આસપાસ પરિભ્રમણ કરે છે, અને જે કંઈ માર્ગમાં આવે છે તેને સ્વાર્થસ્થાને પહોંચવાને અત્યુત્સુક પગ તળે આપણે કચરી નાંખીએ છીએ.

પ્રવર્તક અને કારીગર વચ્ચે સમાનભાવ જતો રહેતો જાણે છે. મોટાં કારખાનાવાળાં શહેરોમાં શેક અને કારીગરો એકબીજાથી જુદા રહે છે. તેઓ એકબીજાને ઓળખતા નથી. તેમનામાં એક બીજા પ્રત્યે સમાનભાવ નથી. કારીગરોને વધારે મુસારો જોઈએ છે તેઓ કામ કરવાની બંધી કરે છે; શેઠોને ઓછા મુસારો આપવો હોય છે તો તેઓ કારખાનાં બંધ કરે છે. બંને પક્ષના લોકો એક એકની વિરુદ્ધ એકો કરે છે. પછી બંને પક્ષના લોકોની સમાજ એકઠી કરવાની સૂચના થાય છે, અને તેનું કામ વખતે સાફ પરિણામ થાય છે અને કાઈ વખતે નફાં પરિણામ થાય છે. બંને તરફના લોકો ઉરકેરામલા રહે છે, અને પરસ્પર દોર વચન વડે છે. કાઈક પ્રસંગે પ્રવર્તકનું ઘર જાળી મૂકે છે અને તેની ગાડીઓ સગગાવી મૂકે છે, બંદુકથી લગ્નાર સવારો અને પાવટળને જોલાવવા પડે છે, અને પછી ઘોરો વખત શાન્તિ થાય છે; પણ એથી બંને પક્ષના લોકોના વિચાર અને જ્ઞાતિઓની-કેટલી બધી ખરાબી થાય છે !

વળી ધરની ચાકરી વિષે શું કહીશું? કંઈ નહિ તો મોટાં શહેરોમાં તો સમાનભાવની આવશ્યકતાનો વિચાર જતો રહ્યો છે. ચાકરોમાં હમેશ ફેરફાર થયાં કરે છે; એક વર્ગના નોકરોને કાઢી મૂકી બીજા વર્ગના નોકરોને રાખવામાં આવે છે. પણ ખરું જોઈએ તો અમુક રકમને તેને બદલે અમુક નોકરી, એવા લેવડદેવડના નિયમ પ્રમાણે કંઈ કુટુંબનું જીવન ચાલે નહિ. નોકરો આપણે ઘેર દાખલ થાય, લાંબે તેમને એક રીતે કુટુંબનાં માણસ જેવા ગણવા જોઈએ. હાલ તો એથી ઉત્તરોજ સિવાજ છે. ચાકરડીની મદદ આપણા દરરોજના સુખને માટે અવશ્યની છે, તોપણ રાજ્યના ચાલુ સિદ્ધાંતો અમુક રકમને માટે કામ કરવાની મેલી મજુરણુ તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. તે રસોડામાં રહે છે, અને કાતરીઆમાં સુઈ રહે છે. એ બે રથાનની વચ્ચેની જગ્યા માટે લાંબા કંઈ કામ કરવાનું હોય તો તે સિવાય, તેને દરકાર નથી. પ્રવર્તક અને કામ કરનારાઓ વચ્ચે તેઓ જુદા દેશના વાસીઓ હોય અને જુદી ભાષા બોલતાં હોય ને જેટલો સમાનભાવ હોય, તેથી વિશેષ સમાનભાવ હોતો નથી.

અંની મેકે, પોતાના શેઠ ફામ્પટ ડિક સાથે પગાર કે ધનામ વગર રહેતી હતી, અને તે શેઠના મરણ પછી ગરીબ લોકોને જે આશ્રય આપે છે તે લેવાની તેણે નાપુશી બતાવી. તેને વિષે લખતાં એક સ્ત્રી અમને કહે છે કે "તેનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ ખરેખરો યોગ્ય છે, અને આપણા ખેડુતવર્ગમાં પિરલ થતો જાય છે. જ્યાં અવશિષ્ટ રહ્યો હોય ત્યાં તેને પોપલો એ વિશેષ હક્ક મેળવવા જેવું આનન્દનું કારણ છે; કેમકે હાલના રામયમાં વરતુઓમાં એવો નિરંતર અને ઉતાવળો ફેરફાર થયો જાય છે કે જૂના વિચારોમાં ઉપલપાયલ થાય છે. આ ચાકરડીને શેઠને માટે પ્રીતિ હતી તે તેની અને તેના જમાનાની સાથે જતી રહી; અને મને લાગે છે કે હવે જે જમાનો આવે છે તેમાં એ પ્રીતિ એક અબજણી વૃત્તિ થઈ પડશે. શેઠા ચાકરો પ્રત્યે સમાનભાવનો અભાવ દર્શાવે છે તે વિષે નિન્દાનાં વચન વાંચીને અને સાંભળીને હું ઘણી વાર ગુસ્સે થાઉં છું—જાણે આગગાડીઓ, આગબોટો, અને સહેજસાજ વિદ્યાર્થી જે ફેરફાર આપણા સંબંધમાં ચાકરોની વૃત્તિમાં થયો છે તે ફેરફાર આપણે અટકાવી શકીએ. તેઓ ફેરફારની ધ્વજા રાખે છે અને ફેરફાર સિવાય સંતોષ પામી શકે નહિ."

સમાનભાવનો અભાવ જનમંડળમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આપણી દરજ પ્રમાણે આપણે એક બીજને ઓળખતા નથી કે એક બીજની દરકાર

રાખતા નથી. સ્વાર્થપણું પોતાનું મૂળ ધણું જિંદું ધાતે છે. મોજશોખ કે દ્રવ્યની શોધમાં આપણે કઠોર અને બેદરકાર થઈએ છીએ. દરેક મનુષ્ય બીજાની વૃત્તિઓની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાનો જીવનમાર્ગ પકડવાને આતુર હોય છે. આપણા કરતાં જેમને વધારે દુઃખનો બોજો સહન કરવાનો હોય છે તેમને આગળ ચાલવામાં મદદ કરવાનો આપણે વિચાર કરતા નથી. ન્યાયાધીશ રૂલ્ફેડાઈનાં છેલ્લાં વચને આવી સ્થિતિનો અનર્થ દર્શાવી આપ્યો છે. એથી મનુષ્ય કપટ અને અપરાધ વિષે બેદરકાર થાય છે. મનુષ્યજાતિના પ્રાતુભાવને તેઓ સ્વીકારતા નથી, અને બીજાઓના દેહ, આત્મા, જીવંત, અને મિશ્રિતને નુકસાન પહોંચે તો તે પર ધ્યાન આપ્યા વિના કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિથી અને અતિ તૃષ્ણાથી પોતાનું હિત સાધવામાં જ મગ્યા રહ્યા છે.

આજસુ અને સ્વાર્થ મનુષ્ય દુનીઆના આરામ માટે ભાગ્યે જ કંઈ પણ દરકાર રાખે છે. તળવલા કે તંગીવાળાઓને મદદ કરવા તે કંઈ કરતો નથી. તે કહે છે, “મારે તેમની શી નીસબત છે? તેમને તેમનું લાગ્યું ભોગવવા દો. મારે તેમને શા માટે મદદ કરવી જોઈએ? તેમણે મારું કંઈ હિત કર્યું નથી. શું તેઓ દુઃખ પામે છે? દુનીઆમાં હમેશા દુઃખ રહેશે. જે મટાડી ન શકાય તે સહન કરવું જ જોઈએ. આજ સો વર્ષ રહીને એવી ને એવીજ સ્થિતિ રહેશે.”

“મારે કંઈ દરકાર નથી” એવા વિચારવાળો પુરુષ મરણ પામેલાઓનાં વચનથી ભાગ્યે જ જામત્ થઈ શકે. તે પોતાના મોજશોખમાં, પોતાના કામકાજમાં, કે પોતાના આજસમાં એટલો બધો ગુંથાયો છે કે બીજાઓના અતિશય જરૂરના હક તરફ પણ તે ધ્યાન આપશે નહિ. દરિદ્રતા, અછાન, કે દુઃખ વિષેની તકરારથી તેના મનને સંતાપ થાય છે. તે કહે છે કે “તેમને ઉદ્યોગ કરવા દો. મારે તેમનું પોપણુ શા માટે કરવું જોઈએ? તેમણે જાતમ હેનત કરવી જોઈએ.” “બિનદરકારી” માણસ સાથે સરખાવતાં આજસુ ઉદ્યોગી પ્રાણી છે.

પણ “બિનદરકારી” પુરુષ ધારે છે તેટલી સહેલાઈથી બચી જતો નથી. જે મનુષ્ય બીજાઓ માટે દરકાર રાખતો નથી, જે બીજાઓ માટે સમાનભાવ ધરાવતો નથી કે તેમને મદદ કરતો નથી, તેને ઘણી વાર પોતાનાં કાર્યના જેવો જ યોગ્ય બદલો મળે છે. થોડા મહોલ્લાને છેટે આવેલાં ધરોના રહેવાસીઓ દુર્ગંધી અને મરકી ઉત્પન્ન કરે એવી દવાનો આસ લે છે તેને માટે તે દરકાર રાખતો નથી; પણ જે જવર સાં ઉત્પન્ન

યાય છે તે મુસાફરી કરતો કરતો તેને ઘેર આવે છે, અને તેનાં વહાલામાં વહાલાંને પણ ઇસડી જાય છે. હાં એકઠા થયલા અપરાધી, અઝાની, અને દરિદ્ર લોકો માટે તે દરકાર રાખતો નથી, પણ ખાતર પાડનારાઓ અને ચોરો તેના એકાંતવાસમાં તેને શોધી કાઢે છે. તે દરિદ્રી માટે દરકાર રાખતો નથી, પણ તેને વર્ષમાં બે વાર મરીજ લોકોના આગ્રય માટે ભારે કર આપવો પડે છે. તે રાજનીતિ માટે દરકાર રાખતો નથી, પણ તેને આવક પર કર આપવો પડે છે; તે યુદ્ધને માટે કર આપવાનો છે; અને છેવટે તેને માલમ પડે છે કે બધું વિચારી જોતાં 'બેદરકારી' એ કંઈ સહેલાઈથી નીકળી જવાની રીતિ નથી.

'મારે કંઈ દરકાર નથી' એમ કહેતા પુરુષને નીચેના પ્રસિદ્ધ કુટુંબ પરિણામ માટે કંપકો દેવાનો હતો:—“એક ખીલો ન હોવાને લીધે નાળ ખોવાઈ ગઈ, નાળ ન હોવાને લીધે ઘોડો ખોવાઈ ગયો, અને ઘોડો ખોવાઈ જવાને લીધે તે ખોવાઈ ગયો.” જૈલીયો એક 'બેદરકારી' પુરુષ હતો, અને તેને વિષે આપણને એવી ખબર મળે છે કે “તેને આમાંની કોઈપણ ચીજ માટે દરકાર નહોતી.” જૈલીયાના જેવા 'ખિનદરકારી'થી માણસોનું ખરાબ પરિણામ થાય છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ 'ટહે છે કે શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર દ્રવ્યનું સાદું છે, અમુક નોકરી અને તેને બદલે અમુક મુસારો બેચક્ર એ પણ એક પ્રકારની લેવડદેવડ છે, અને તે અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાની ગણતરીમાં અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ. પણ નીતિવેત્તા, તત્ત્વજ્ઞાની, રાજકારણારી, અને બીજા માણસોએ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ચાકર અને શેઠની સ્થિતિમાં એક સામાજિક અગ્નિ છે, તેથી મનુષ્ય તરીકે તેમના સાધારણ સમાનભાવમાંથી અને જે સ્થિતિમાં તેઓ છે તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં અમુક કર્તવ્ય કરવાને અને પ્રીતિ દર્શાવવાને બંને પક્ષના લોકો અનુક્રમે બંધાયેલા છે. બંને તરફ દયાભાવ હોવો જોઈએ અને અમર પ્રાણીઓને ઘટે એવું માન દર્શાવવું જોઈએ. જ્યાં એક અમર આત્મા તરીકે મનુષ્યના ખરા ગૌરવના જ્ઞાન વિષે માત્ર ખાતરી થઈ છે એટલું જ નહિ પણ તેની અસર છેક મનોવૃત્તિ લગણુ ગઈ છે ત્યાંજ આ પ્રકારનું માન હોઈ શકે; અને એવા માન વિના જનમંડળની સ્થિતિમાં કાષ્ઠપણુ પ્રકારના મુદારાની આશા રાખી શકાય નહિ.

સિડ્નિ સ્મિથે કહ્યું કે “હા, એ તો ઉપયોગીપણાનેજ નીતિ માનનારના મતનો છે. એ માણસ એવો કદણુ છે કે તમે એના ઉપર પહોળા

પેગનું ગાડું હાંકી લઈ જાઓ, તોપણ તેથી એના પર કંઈ અસર થશે નહિ. તમે સાહારડીવડે એનામાં કાણું પાડો તોપણ મને ખાતરી છે કે તેમાંથી વહેર નીકળશે. એ મતના લોકો મનુષ્ય પ્રત્યે માત્ર યત્ન ન હોય તેવી રીતે વર્તે છે; હૃદયની વૃત્તિ તેમના વિચારમાં કદી પ્રવેશ કરતી નથી. ”

આપણું વિશ્વાસીપણું, વફાદારી, અને નિઃસ્વાર્થીપણું ક્યાં ગયાં ? વિશ્વાસ એક નષ્ટ ચયલી કળા જેવો લાસે છે. હવે તે દ્રવ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્પરનું માન જતું રહ્યું છે. હુબર્ટ^૧ કહે છે કે “જે બીજાને માન આપશે નહિ તેને કોઈ માન આપશે નહિ.” સન્માર્ગે દેરનાર નીતિસૂત્ર મટે જૂના વખતમાં જતું પડે છે. ધારીગર શેઠને માન આપતો નથી, અને શેઠ ધારીગરને માન આપતો નથી. યૂરોપના ધણા ભાગમાં મળતો તેના કરતાં ધણાં વર્ષ મુધી આ દેશમાં ધારીગરને વધારે મુસારો મળતો. હવે એ સમય ગયો છે. આગગાડી અને આગબોટથી સર્વ દેશમાં મુસારો લગભગ સરખો થવાનું વલણ છે. સર્વ વર્ગના લોકોને નવેજ ધંધે વળગતું પડશે એવો સમય આવ્યો છે.

જેટલી મનન અને વિચાર કરવાની ટેવની અને આચરણની ખામી છે તેટલી વિદ્યાથી સંપાદન કીધેલી કેળવણીની ખામી નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારના આનંદ દ્રવ્ય ખરીદી શકતું નથી. અંતઃકરણ, રસગતા, અને વિવેકબુદ્ધિ મનુષ્યનું સુખ નક્કી કરે છે અને તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રવૃત્તિના પ્રાણીમાં પાછો આણે છે. યન્સ^૨ કહે છે કે:—

“મનની શાંતિ અને આરામ ખરીદ કરવાની શક્તિ, ખિતાબમાં કે પદવીમાં કે હાંકનની પેઢીના જેટલા દ્રવ્યમાં રહેલી નથી. આપણને ખરેખર સુખી કરવાની શક્તિ ધણું દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં, મન્યમાં કે ઉપદેશમાં રહેલી નથી. સુખનું રચાન અને મધ્યિનું આપણા હૃદયમાં ન હોય તો આપણે ગાંધા, તવંગર, અને મહાન ચંદ્ર શકીએ, પણ કદી સુખી થઈ શકીએ નહિ. ”

એક ધણી અવલોકન કરવાની શક્તિવાળા મનુષ્યે કહ્યું કે દ્રવ્યના અભાવમાં જેટલાં દુઃખ છે તેટલાંજ દ્રવ્યની સ્થિતિમાં પણ છે. તવંગર માણસે જે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું છે તે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સંકટની સામા થવાનું સત્ત્વ ખોયું છે. પણ તેણે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેને શા કામનું છે? દ્રવ્ય સંપદ કરવાના સાધન સિવાય તેની પાસે બીજાં કયાં સાધન ન હોય તો તે દુઃખી છે. પેલા પ્રસિદ્ધ તવંગર ચરણીની મીણખતી બનાવનારની પેઠે તેનો આનંદ ‘ગાળવાના દિવસે’ માત્ર જૂની દુકાને જવામાંજ રહેલો છે. તેને મંચમાં આનંદ માનવાની, વિદ્યાની શક્તિમાં મન પાલવાની, અને દુઃખને છુટકારો

જે ઘણે માર્ગે ચાલ છે તે માર્ગે જવાની કેળવણી આપવામાં આવી નથી. તોપણ તેના હાથમાં એક જાદુખળવાળી લાકડી છે. તેની પાસે દુઃખમાંથી મુક્તિ કરવા માટે અને જૂએ મરતાંને જરૂરીઆતની ચીજ પૂરી પાડવા માટે દ્રવ્ય છે. તે ભુખનો પોઢાર જમ કરી શકે, તે વિધવા અને નમાયાં કે નખાપાનાં અંતઃકરણને દિલાસો આપી શકે. પણ નિરાધાર અને દુઃખીઓને સુખી કરવા કરતાં જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને માટે તે વધારે દરકાર રાખે છે.

જેમ જેમ આપણે સ્વાર્થે ઝાઝો શોધીએ છિયે, તેમ તેમ આપણી રહેણી વધારે નિયમસર ચાલ છે, અને આપણે વધારે સુખી થઈએ છિયે; કારણ કે નિઃસ્વાર્થી જીવન દુર્ગંધોનો નાશ કરે છે, ધન્યતાઓ નાશ કરે છે, આત્માને દૃઢ કરે છે, અને મનને ઉત્તરિમાં આણી તેમાં વધારે ઉચ્ચ વિચારો મૂકે છે. સૉક્રેટીસે કહ્યું છે કે “જેમ મનુષ્યની અપેક્ષા ઝાઝી ઝાઝી ચાલ છે, તેમ તે ઇશ્વરની વધારે વધારે સમીપ જાય છે.” મિકાઇલ એન્જેલોનો નોકર, ઉર્ધ્ધ્વિનો મરણશય્યા પર સૂતો હતો, સારે તે વૃદ્ધ કેતરણી કરનાર, પોતે અશક્ત હતો તોપણ, દહાડો ને રાત તેની બરદાસ કરતો હતો. તેને વિષે તે વેસ્પેરિને આ પ્રમાણે લખે છે:—“મારા મિત્ર મારાથી બરાબર લખાશે નહિ, તોપણ મારે તમારા પત્રનો ઉત્તર લખવોજ જોઈએ. તમે જાણો છો કે ઉર્ધ્ધ્વિનો દેવલોક પામ્યો છે. એ મને ઇશ્વર તરફથી એક મોટી કૃપા થઈ છે, તેમજ એ અતિશય ખેદનો વિષય પણ છે. એને હું ઇશ્વરની કૃપા સમજું છું; કારણ કે જેણે પોતાની જાંઘીમાં મારી સંભાળ લીધી છે તેણે મરતી વખતે, કેવળ શોક વગર મૃત્યુને મળવું એટલુંજ નહિ, પણ મૃત્યુને ધન્યવું, એમ મને શિખવ્યું છે. તે મારી સાથે જીવીસ વર્ષ રહ્યો અને તે દર્મિયાનમાં હમેશ સદાચારી, શુદ્ધિમાન, અને પ્રામાણિક હતો. મેં તેને દ્રવ્યવાન બનાવ્યો હતો, અને જે ક્ષણે મેં ધાર્યું કે મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તે મને એક આધારરૂપ થઈ પડશે તેજ ક્ષણે તેને પાછો સ્વર્ગમાં મળવાની આજ્ઞાજ મારે માટે મૂકીને તે ચાલતો થયો છે.”

કાર્થુસિયન કાયોનિસિયસે પરણેલા પુરુષોને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“તમે જાતે ચાકર હો અને બીજાઓ તમારી સાથે જેવી રીતે બોલે અને વર્તે એમ ધન્ય છે, તેવીજ રીતે તમે તમારા નોકરો સાથે બોલો અને વર્તો. શૂદ્ર અને શેકાણીએ પોતે સર્વ ચાકરો પ્રત્યે સ્નેહી, ક્ષમાવાન, નમ્ર, શાન્ત-પ્રતીતિના, તેમજ ન્યાયી છે એમ દર્શાવવું જોઈએ. તેમની સાથે કદી પણ મગજબીથી કે સખતાધથી તેઓએ બોલવું જોઈએ નહિ; પણ કુટુંબમાં કંઈ

પણ અપરાધ થાય તો આપણે ધન્યરત્ના સેવકો ક્રેટલા બધા અપરાધ કરીએ છિયે તોપણ ધન્યર આપણા પર કેવી કૃપા દર્શાવે છે તે યાદ લાવીને ધર્મ-શુદ્ધિ અને ક્ષમાશક્તિથી તેમણે તે અપરાધ સહન કરવો જોઈએ, અથવા તો ઉદારશક્તિથી સુધારવો જોઈએ.”

આપણે માત્ર પોતાને માટેજ ઉદ્યોગ અને પ્રયાસ કરતા નથી. પોતાને માટે કરીએ છિયે તેમ પારકાને માટે પણ કરીએ છિયે. નીતિનિયમો, કુલ-સંબંધ, કુટુંબપ્રીતિ, ગૃહસત્તા, અને ગૃહનીતિ, એ સર્વે સ્વાર્થ તૃપ્ત કરનાર ભોગવિલાસ કે ક્રમ્યદાન કરતાં વધારે જાંચી પદવી પર આવેલા છે અને વધારે ઉદાર વિચારને ધોરણે ચાલે છે. આપણા વિચાર આપણા સ્વાર્થમાજ લીન ન થવા દેવા માટે આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. એપિક્યુરિઝમને કહ્યું છે કે “ક્રમ્યનો, ભોગવિલાસનો, કે કીર્તિનો આહનાર કોઈપણ પુરુષ મનુષ્યનો પણ આહનાર હોઈ શકે નહિ.” સેન્ટ ઓગસ્ટાઈનને કહ્યું છે કે “મનુષ્યના આહનાર થવું એજ ખર્ચ જીવન છે.” આ પ્રમાણે પ્રેમ સતકાપ્યું સર્વત્ર મૂળ છે. મનુષ્યશુદ્ધિ પણ કીર્તિપદ પામેલો પ્રેમજ છે. મનુષ્યજાતિનાં દુઃખનો એજ કેવળ ઉપાય છે. વિઘ્નાર્મા, તર્પણાનર્મા, રીતભાતર્મા, કાયદા રચવાર્મા, એ સર્વર્મા અને રાજ્યતંત્રર્મા મધુર કૃત્યરૂપ પ્રેમજ છે.

જે સર્વ પદાર્થો નીચ અને અપરાધયુક્ત છે તેને માટે કોઈપણ શરતથી લડે નહિ એવી ચિત્કારની વૃત્તિ સાથે ઉત્કૃષ્ટતાપ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિ નિલ સંબંધથી જોડાયેલી છે. ઝાસ્ટન ડિ ક્રોઈકસ વિષે ક્રોઈસાઈએવું વર્ણન કરે છે કે “તે દરેક વિષયમાં એવો તો સંપૂર્ણ હતો કે તેની જેટલી શક્તિ કરીએ તેટલી આછી છે; જે પદાર્થ પર પ્રીતિ રાખવી જોઈએ તેજ પદાર્થ તે આહતો હતો અને જેનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો.” સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન લગભગ એજ વાત કહે છે. “સદૃશ્ય માત્ર સુનિયમિત પ્રીતિ છે; જે પદાર્થ પર આપણે પ્રેમ દર્શાવવો જોઈએ તે પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા, અને જે તિરસ્કારપાત્ર છે તેનો તિરસ્કાર કરવા તે આપણને લલચાવે છે.”

એક ખીન્ન ધર્મોપદેશકે કહ્યું છે કે “નિયમિતપણે, કોઈ પણ ભોગ-વિલાસથી કુમારે ચડે નહિ એવો પ્રેમભાવજ છે, ખીન્નું કંઈ નથી. દુર-દશિતા, કોઈ પણ ભૂલથી લલચાય નહિ એવા પ્રેમભાવ સિવાય ખીન્નું શું છે ? ધૈર્ય દુર્દેવને હિંમતથી સહન કરનાર પ્રેમભાવજ છે, તે સિવાય ખીન્નું શું છે ? ન્યાય. પણ આ જાંગીની અસમાનતાને અમુક પ્રકારની ખુબીથી

વ્યવસ્થિત કરનાર પ્રેમભાવ નહિ તો બીજું શું છે ?” સ્ટોર્મફ્રી નામના ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રેમભાવની આ અદ્ભુત શક્તિ કળ્પ કરી છે. સૌકેટીસે કહ્યું છે કે “ પ્રેમભાવના જન્મ પહેલાં આવશ્યકતાના અધિકારમાં ઘણા ભયંકર બનાવો બનતા, પણ જ્યારે એ ઇશ્વરી ભાવ જન્મ પામ્યો ત્યારે મનુષ્યને સર્વ પ્રાપ્ત થયું.”

બીજાઓને માટે વિચાર, દયાભાવ, અને કાળજી રાખવાનો હમેશા બદલો મળશે; જે પુરુષો પ્રત્યે એ ભાવ દર્શાવ્યા હશે તેઓ તેનો ઉપકારથી બદલો વાળશે; અને કેવળ દ્રવ્યથી કદી પણ ઉત્પન્ન કરી ન શકાય એવી ખુશીથી અને હોંસથી તેઓ સેવા બજાવશે. સમાનભાવ ધરના ખરા ઉત્સાહ અને પ્રકાશનું કારણ છે; તે શેઠાણીઓ અને નોકરો, પતિ અને પત્ની, મા, બાપ, અને છોકરાં વચ્ચે ઐક્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને જે ઘરમાં સમાનભાવ હોતો નથી તે બરાબર સુખી હોઈ શકે નહિ; કેમકે સમાનભાવ, પ્રીતિ અને એકમતની અન્ધથી આખા કુટુંબને જોડે છે.

મહૂંમ સર આર્થર હેલ્સ એક વિચારયુક્ત નિબંધમાં કહે છે કે “તમે કાંઈપણ મનુષ્યને દિવસે દિવસે વધારે વધારે દ્રવ્યવાન થતો કે પદ્મીમાં વૃદ્ધિ પામતો કે ધંધા સંબંધી ખ્યાતિમાં વધતો જુઓ છો એટલે તેને જીંદગીમાં ફત્તેહમંદ મનુષ્ય તરીકે ગણો છો; પણ તેના ધરની વ્યવસ્થા ખરાબ હોય, તેની પ્રીતિરૂપી અન્ય સમસ્ત કુટુંબને જોડતી ન હોય, તેના અગાઉના નોકરો (અને તેને બરાબર યાદ હોઈ શકે તેના કરતાં પણ તેને વધારે નોકર ઘણા ગયા છે) એને ઘેર રહ્યા ત્યારે દયાળુ વચન કે કૃત્સરૂપી કંઈપણ સુખ અમને મળ્યું નથી એવો વિચાર કરતા હોય તો હું એવો વિવાદ કરું છું કે તે મનુષ્ય ફત્તેહમંદ થયો નથી. તેને દુનિયામાં ગમે તેવી બાંધ્યસંપત્તિ મળે, તોપણ એટલું તો યાદ રાખવું કે હમેશા તેને પોતાની પાછળ એક અગત્યનો ડુર્ગ વશ કરવાનો રહ્યો છે. કાંઈપણ પુરુષ કે સ્ત્રીના હૃદયમાં પરાપકારજીવિ સર્વ કાર્યનું મધ્યબિંદુ ન હોય, તો તેનું જીવન બેચક સાફ લાગતું નથી. તેના જીવનમાંથી બિન બિન દિશાઓમાં ફિરજો ગયાં હશે, પણ તેમાં જે પ્રીતિ સત્પુરુષના હૃદયમાં સ્વાભાવિક નિવાસ કરે છે તે પ્રીતિરૂપી ઉત્સાહજનક મધ્યબિંદુની આખી હતી.

એક ચૌદમા સૈકાનો અન્યકાર, જેણે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કીધું નથી, તેણે પાડેલા ગૃહશાન્તિના રમણીય ચિત્રમાં, આપણને માલમ પડે છે કે ઉમરાવમાં ઉમરાવ કુળના તરુણ પુરુષો, જ્યારે તેમના પિતા પોતાના મિત્રને આણું આપતા, ત્યારે તેમના દામ પિરસવાનું કામ કરતા.

વેનિસના ઉમરાવ લોકોનાં વખાણ કરતી વખતે, કાડેન વિશેષે કરીને સેવકો પ્રત્યે તેમની દયાળુ અને ઉદાર રીતભાર પર ધ્યાન આપે છે. તે સેવકો પ્રત્યે અતિશય નરમાસ અને દયાલાવની ભાષામણુ કરે છે. ઉમરાવ યોદ્ધા વેક્ટરિયસ વિષે એમ કહેવાતું હતું કે “ જે સર્વે તેના તાબામાં છે તેના પર તે શુદ્ધિબળ કરતાં અધિકારથી ઓછું રાજ્ય ચલાવે છે. કોઈ એમ કહી શકે કે તે કુટુંબના શેઠ કરતાં ધારભારી જેવો વધારે બાસે છે.”

ગૃહસમાનભાવ વિષે બોલવું બાજ્યેજ જરૂરનું છે. સિરારોએ કહ્યું છે કે “ પ્રથમ સમાજ લક્ષમાં ચાલે છે, પછી કુટુંબમાં, અને પછી રાજ્યમાં.” કુટુંબ પર રાજ્ય કરનાર પિતા એક સ્વતંત્ર રાજા છે. પછુ જેમના પર તે રાજ્ય ચલાવે છે તેમની સાથે સમાનભાવ રાખવામાં તેની સત્તા રહેવી જોઈએ. સર્વ પ્રકારનો સુધારો ધેર ચર ચાલે છે, અને પવિત્ર હોય કે દૂષિત હોય તોપણ તેજ મૂળથી જે વર્તનધોરણુ અને નીતિસૂત્રો સમાજ પર અધિકાર ચલાવે છે તે પ્રસાર પામે છે. માતાપિતા કર્તવ્યમાં પ્રવર્તાવનારી શક્તિ સમાનભાવ અને પ્રીતિ છે. જન પૌલ રિક્ટરે કહે છે કે “ પછીના જમાનાના લાભને માટે જે ઉદારમાં ઉદાર અને અતિસુંદર ગુણુ કુદરતથી સ્ત્રીમાં આવી શકે અને આવશેજ નોંધએ તે, અતિશય બળવાન વીરપણુ બદલા વિનાનો, અને અસમ વિવય તરફ દર્શાવેલો પ્રેમ છે. બાળકને મા પ્રેમ દર્શાવે છે; યુવન કરે છે, અને તેને માટે રાતે જાગરણુ કરે છે; પછુ પ્રથમ તો બાળક તેનો બદલો વિરોધીજ વાળે છે. આ પ્રમાણે જે નજા પ્રાણીને અતિશય આશ્રયની જરૂર છે તે તેના સવેથી ઓછો બદલો વાળે છે. પછુ મા ખીસકુદ્ધ અટક્યા વિના ઉપકાર કરીજ નય છે, રે, જેમ જેમ તે પ્રેમ મદ્ય કરનાર બાળકને તેની જરૂર વધતી જાય છે અને તે વધારે દૃઢપણુ થતું જાય છે, તેમ તેમ માનો પ્રેમ માત્ર શદ્ધિ પામતો જાય છે; અને જેમ પિતાને સર્વથી બળવાન અપત્યને માટે અતિશય પ્રેમ ઉત્તર ચાલે છે, તેમ માતાને સર્વથી નજા અપત્યને માટે ધણીમાં ધણી રોદ્ધ લાગે છે.”

પિતાએ ધરનો અધિકાર ચાલાવવાનો છે, અને માતાએ તેની જવરદા કરવાની છે, પિતા ધરનો અધિકાર દયાભાવ અને આત્મગ્રંપમયી ચલાવતાં સીખ્યો છે ; માતા જે કળાઓથી ધર સુખી થઈ શકે તેમાંની એક કળા સીખી છે ; ને એ પ્રમાણે બંને સીખ્યાં નાદિ દોષ તો લક્ષ્યો સુખ મળવાને બદલે બોલાબોલી અને એકબેકનાં વિરુદ્ધ ફેલથી કચ્છો ચાલે છે. સર આર્યરે હેલેશ કહે છે કે “ ખરેખર, ગૃહપતિ અન્યાયી પણ દોષ તેના કરતાં

સમાનભાવશન્ય હોય તો તે વધારે નુકસાન કરે છે કે નહિ તે વિષે મને શક નેવું છે.” એક સ્ત્રી જેને તેના ધણીએ કાઢી મૂકવા ઇચ્છી તેના એક સુંદર વિચાર હતો. તેણે કહ્યું, “જે હું તમારી પાસે લાવી હતી તે સર્વ મને પાછું આપો.” તેના ધણીએ જવાબ દીધો, “હા તારો પૈસો તને પાછો મળશે.” તે સ્ત્રીએ કહ્યું, “મારા મનમાં પૈસાનો વિચાર નથી; મને માફ ખરું દ્રવ્ય પાછું આપો-મને માફ સૌન્દર્ય અને યૌવન પાછું આપો-મને મારા આત્માની પવિત્રતા પાછી આપો-મને આનંદી મન અને જે હૃદય કદી પણ નાઉમેદ થયુંજ નથી તે હૃદય પાછું આપો.”

મનુષ્યે સુખી થવું હોય તો કામકાજમાં મદદગાર તેમજ વિચાર અને મનોવૃત્તિમાં ભાગ લેનાર અર્થાત્ યોગ્ય સ્ત્રીની તેને જરૂર છે. અને એ સત્ય-શીલ, પવિત્ર અને દયાળુ થવું જોઈએ. અપત્ય પ્રત્યે તેમણે પ્રેમાળ થવું જોઈએ. કુટુંબજીવનમાં ધણી કસોટીઓ આવે છે, પણ આત્મસંયમ અને આત્માર્પણથી તે તરી શકાય. ટકોલિયન કહે છે કે “ધૈર્ય” સ્ત્રીનું આશ્રયણ અને પુરુષની કસોટી છે. બાળકમાં તે ચહવાય છે, અને તરુણ પુરુષમાં વખણાય છે. દરેક અવસ્થામાં તે સુંદર દેખાય છે.” વૈસે-શીઆના ગૃહસ્થને ડાન ઓ-ટોનિયો ડિ ગ્વેવારા પતિકર્તવ્ય વિષે બોધ આપતો હતો, ત્યારે તેણે તેને કહ્યું છે કે તમારી ઇચ્છા કોપી પુરુષના કોષ્ટ પણ વચનનો ઉત્તર દેવાની યાચ તો તમારામાં સંસ્કૃતિના જેટલી શક્તિ હશે અને સોસોમનના જેટલું કહાપણ હશે તોપણ તે બસ થશે નહિ. તેટલા માટે તમારે ધૈર્ય અને ક્ષમાભાવ રાખવાં. અતિશય ઉદ્વેગ કર્યા કરતાં આનંદનો અંશ પણ હોય તો તે લાભકારક છે.

સ્ત્રીનું જીવન કદી પણ તેના બાલ રૂપમાં જોઈ શકાય નહિ, તો તેના આબ્યંતર રૂપમાં તો તેથી પણ જોણું દેખાય. પણ એ જન્મેને માટે ઉત્તમ સાધન એ છે કે જન્મથી વારસામાં મળેલા સ્ત્રોતવને તેણે સાવચેતીથી પરિપૂર્ણ કરવું. સ્ત્રીત્વ એ શબ્દનું લક્ષણ આપી શકાય એમ નથી. દૌર્જન્યમાં, આધાર રાખવાની, બરોસો રાખવાની, વિશ્વાસ રાખવાની, પૂજનભાવ દર્શાવવાની અને સેવા કરવાની જરૂરમાં, તેમજ જે શક્તિ તેને સહનશીલતા રાખવામાં, રક્ષણ કરવામાં, બચાવ કરવામાં, અને ટકી રહેવામાં શક્તિમાન કરે છે તે શક્તિમાં સ્ત્રીત્વ દેખાય છે. જે બિન બિન રૂપ મહત્ત્વ કરવાની શક્તિથી તેનામાં સમયને અનુસરીને વર્તવાની આવી વિચિત્ર શક્તિ આવે છે તેમાં, જે દૃઢતા માત્ર કર્તવ્યનેજ વશ થાય છે તેમાં, જે નરમાય જંબ મેળવે

છે તેમાં, અને જે આત્માર્પણ સર્વને વશ કરે છે તેમાં, આપણને સ્ત્રીત્વ માધ્યમ પડે છે. ખરી સ્ત્રીસ્વામીના ક્રમકાજમાં સમાનભાવ દર્શાવે છે. તે તેના કામમાં તેને હિંમત, ઉત્તેજન અને મદદ આપે છે. તેની કૃતેહ અને આનંદમાં ભાગ લે છે. અને તેના સંતાપ જેમ અને તેમ ઝોછા કરે છે. ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે, ફેરેડેએ, સુખદાયક લક્ષને ઘણા વખત યાદ પાડી, પોતાની સ્ત્રીને આ પ્રમાણે લખ્યું:—પ્રિયતમા, હું તમને મળવા, વિવિધ વિષયો ઉપર તમારી સાથે સંભાષણ કરવા અને જે સર્વ પ્રીતિ મેં તમારી તરફથી મેળવી છે તે વિષે સ્મરણ કરાવવા ઇચ્છું છું. મારું મગજ વિચારથી ભરપૂર છે, મારું હૃદય મનોભાવથી પૂર્ણ છે, પણ મારી સ્મરણશક્તિ, જે મિત્રો એકજ ખંડમાં મારી સાથે હોય તેમના સંબંધમાં પણ, જલદીથી ફીચ થાય છે. તમારે મારા મનના આધારભૂત અને વિરામસ્થાન થવું પડશે, એટલે સુખકારક પત્ની તરીકે તમે જેવું કર્તવ્ય અગાઉ બજાવ્યું છે તે તમારે ફરીથી ઉપાડી લેવું પડશે. ”

આદર્શ લેખના કરતાં કાંઈ પણ પુરુષ વધારે દયાળુ નહોતો. તેની જીંદગીમાં એકજ ભયંકર બનાવ બન્યો છે તે વિષે નહિ સાંભળ્યું હોય એવા થોડાજ છે. માત્ર એકવીસ વર્ષનો હતો સારે તેની બેન, મેરિએ ગાંડપણના આવેશમાં, માંસ કાપવાની છરી માના હૃદયમાં ભોજી તેને મારી નાંખી. તેજ ક્ષણથી તેના ભાગ્યે પોતાનું જીવન “ પોતાની ગરીબ, વહાલી, અતિશય વહાલી બેનને ” અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ખુશીથી તેના સાથી થયો. તેણે પ્યાર અને લક્ષના સર્વ વિચાર તજી દીધા. જે એકજ સ્ત્રી સાથે પ્રેમબંધન તેને કદી પણ થયું હતું તે તેણે કર્તવ્યની બળવાન સત્તાથી છોડી દીધું. ભાગ્યેજ ૧૦૦ પાઉંડની પણ વાર્ષિક આવકથી, બેન પ્રત્યેની પ્રીતિથી દૈનિક, સંસારમાર્ગમાં તે એકલોજ આદ્યો ભોગવિવાસ કે કંઈ કદી પણ પોતાના કાર્યમાંથી તેને ફેરવી શક્યું નહિ.

તે વાતુલાલયમાંથી* છુટી, સારે “ શેકસપીઅરનાં નાટકોમાંથી રચેલી વાર્તાઓ ” અને બીજા ગ્રંથો રચવામાં તેણે થોડો વખત ગાળ્યો. હું ઝાલક તેને વિષે કહે છે કે તેને વારંવાર ગાંડપણનો આવેશ આવતો હતો અને સારી હોય સારે પણ હમેશા ગાંડાઈની છાયામાંજ હતી, તેપણ તે ધણીજ ડહો સ્ત્રી હતી. એવી મેં કવચિતજ જોઈ છે. તેને ગાંડપણનો લુપ્તો આવતો માધ્યમ પડે કે તેને આદર્શ પોતાની જગલમાં ધાલી હુંદરેટન વાતુલાલ-

* વાપર ચડેલા, ગાંડાઓની, ઇન્ડિપતાલ.

યમાં લઇ જતો. નાના બાઈને અને મોટી બેનને આ દુઃખદાયક કામને માટે સાથે ચાલતાં અને સાથે રદન કરતાં જોઈને મેન પર ધણી અસર થતી. તે તેનું સાંકડું બદન હાથમાં લેતો અને વાતુલીશયના અધિકારીઓની સંભાળ નીચે મૂકતો. તેનું ચિત્ત ડેંકણે આવતું ત્યારે તે પોતાનાં બાઈ પાસે પાછી ઘેર જતી; અને તે તેને ખુશીથી આવકાર દેતો અને તેના પર અતિસીધ હેંત બતાવતો. તે કહે છે કે “ઈશ્વરની તેના પર પ્રીતિ છે. ઈશ્વર કરે તે અમારી પરસ્પર પ્રીતિ ઝોછી ન થાય.” તેની તનદુરસ્તીના ફેરફારથી જે કંઈ વિદ્ય આવી પડે તે સિવાય બીજાં કંઈ પણ વિદ્ય વગર તેમની પ્રીતિ ચાળીસ વર્ષ સુધી પહોંચી. હેંઝળે કર્તવ્ય ઉદારતાથી અને બહાદુરીથી બળવું, અને તેના યોગ્ય બદલો મળ્યો.

જેમની જીંદગી જોખમમાં હોય છે તેમને ઉગારવાની ઇચ્છામાં સમાન-ભાવ ધણી વાર જણાઇ આવે છે. આવી તરેહનાં ધણાં દ્રષ્ટાન્ત અમે વર્ણવી ગયા; પણ એક બીજું વર્ણવવા લાયક રહ્યું છે. એક દિવસ વૉલ્ટસન નામની સ્ત્રી પોતાના સંમહસ્થાનને માટે છીપો એકઠી કરતી ફરીઆ કીનારે ફરતી હતી. તેણે જાણે નજર કીધી તો પાણીથી ઘેરાયેલી ખડકની કચેરી ઉપર એક એકલા પુરુષને જોયો. તે કાણ હતો તે બહુતી નહોતી; પણ તેની જીંદગી જોખમમાં હતી, તેથી તેણે તેને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભરતી જોરથી ચલતી હતી, અને મોજાં જમીન પર ભુરસાથી ધસતાં હતાં. આ નિઃશ્વાસ પુરુષને બચબરેલી સ્થિતિમાંથી હોડાવવાનું કામ અશક્ય જેવું લાગ્યું. તેમ છતાં પણ તેણે ખલાસીઓને વિનંતિ કરી, અને જોઓ મછવો ફરીઆમાં બિતારો તે માથુસને ઉગારે તેને બારે ઇનામ આપવાનું કહ્યું. પ્રથમ તો તેઓએ આનાકાની કીધી, પણ આખરે એક મછવો નીકળ્યો અને જેની તે મનુષ્યની શક્તિ ફીજી થઇ ગઇ કે તરતજ તે ખડક પર પહોંચ્યો. તેઓએ તે મજાવામાં બેસાડ્યો અને તેને સહીસજામત જમીન ઉપર લઇ ગયા. એ ઉગારેલો પુરુષ પોતાનોજ ધણો, સર વિલિયમ વૉલ્ટસન છે એમ તે જાણે માત્રમ પડ્યું ત્યારે તેને કટલું બધું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

યોગ્ય સમયે બોલેલો એક શબ્દ પણ યાદ રહે છે. પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર સિડેન્હામે કહ્યું છે કે દરેક પુરુષ કોઇ સારા કે નહારા પુરુષની સાથે માત્ર બોલવાથી જ કોઇ પણ પ્રયત્ને વધારે સારો કે વધારે ખરાબ થશે. કૂપરનો માત્ર ઓલનીનો મદદનાથ ધર્મગુરુ એક એવો પુરુષ હતો કે તેના સાથે બોલવાથી ભાગ્યેજ કોઇ પણ પુરુષને લાભ થવા વિના રહે. તેણે પોતાને વિષે કહ્યું છે કે “મારાથી ત્રેમવૃત્તિ વિના કશું પણ જવાબ નહિ.”

એક જંગલી દેશમાં જેણે દુરાચારીથી છાંદગી ગાળી હતી તેણે કહ્યું કે “એક સ્ત્રીના સ્મરણથી હું ઘણી લાલચોને વશ થતાં અટક્યો છું. મારા પોતાના લોકોમાંથી એક પણ કદી તેને ઓળખતો નહોતો; મેં સ્વદેશ છોડ્યો તે પહેલાં તે મરણ પામી હતી. પણ કેટલીક એવી સ્ત્રીઓ હતી કે તેમાંથી તેને હું આહનો હતો. તેથીજ હું સહીસલામત રહ્યો. નહિ તર તેને શરણ થતું માફ મન અટકાવવાને મારામાં જેમણે તેટલી શક્તિ નહોતી. મેં તેની પ્રીતિ કાંઈ પણ પ્રકારે જોઈ છે એમ મને કદી લાગતું નહોતું, અને જે દુષિત સ્થળે હું તેને કદી પણ તેડી લઈ જઈ શકું નહિ તે સ્થળે મારા હૃદયમાં તેની પ્રીતિ રહેવા દધને હું જઈ શક્યો નહિ. જેઓ મારા સાથી હતા તેમની સાથે હું સામીલ થઈ શક્યો નહિ તે મરણથી હું સહેજ એકાકી છું એમ મને લાગે કે “તેની ખાતર (હું આમ વર્તું છું)” એવા વિચારથી હું મારા હૃદયને પુષ્ટ કરતો હતો.”*

આ એક વાર્તા સમાનભાવનો સંપૂર્ણ અભાવ દર્શાવે છે. ચિદાગોના એકપણનક દેવલના, અને દાલ ન્યૂયૉર્કના ઉપદેશક, રાખર્ડ કેલિગરે એ વાર્તા પોતાના ઉપદેશમાં કહી હતી. કેલિગર યૉર્ક પરગણામાં કેલીમાં જન્મ્યો હતો. ઇકલી હાલમાં મોટા લોકોનું જલસ્થાન છે ત્યાં તેણે બાલ્યાવસ્થાનો ધણો ભાગ ગાળ્યો. તેને એક છુદ્દાર જૉડી બચ્ચને ઘેર ધણી શીખવા ગુમારો રાખ્યો હતો. એરણ પર કામ કરતો હતો ત્યારે તે પરણ્યો હતો. ઉપદેશક વર્ષનો નહોતો તોપણ તે મેથોડિસ્ટ પંથના લોકોમાં ઉપદેશક થયો. પછી તે અમેરિકા ગયો અને ત્યાં હર્મોપદેશક થયો. તેના ઉપદેશો સત્ત્વ, કવિતા અને છટાથી ભરપૂર છે અને મનુષ્યગતિનાં લક્ષણના બહોળા અનુભવને આધારે રચેલા છે.

તે કહે છે કે “૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ ઉપર ઇંગ્લંડમાં મેથોડિસ્ટ દેવલમાં એક પ્રેમોત્સવમાં મને માદ છે કે એક પુરુષ બેસો થયો અને અમને કહ્યું કે મારી સ્ત્રી જીવરથી મરણ પામી છે, અને ત્યાર પછી એક પંજી એક સર્વે ઓકરાં દેવલોક પામ્યાં છે; ત્રેમ છતાં પણ જાણે કંઈ પણ બન્યું ન હોય એવી રીતે માફ મન શાંત અને પ્રસન્ન લાગે છે, મને કંઈ પણ પીડા થતી નથી, કે દુઃખનો સહેજ પણે ઝાટકો લાગતો નથી, અને હું ધારું છું તે પ્રમાણે એનું કારણ એટલુંજ છે કે માફ મન ઇશ્વરીકૃપાથી રક્ષિત છે અને તેમાં કાંઈ પણ ઉદ્વેગ પ્રવેશ કરી શકતો નથી, અને હાલમાં તમારી સાથે વાત કરું છું ત્યારે મારા મનમાં કંઈ પણ શોક નથી.”

જેવો તે બોલી રહ્યો કે તરતજ તે મંડળીનો પ્રમુખ, ગણો અને હિંમતવાન વૃદ્ધ ઉપદેશક જિભો થયો અને બોલ્યો, “હવે બાપ, ઘેર જાઓ, તમારી એકાંત કેટલીમાં ઇશ્વરને કુટણીએ પડી નમન કરો; અને જને તો ત્યાંસુધી બદલાઈ જઈ નવાજ માણસ થાઓ ત્યાંસુધી નમન કરતા બિડશો મા. તમે જે અમને વાર્તા કહી તે કંઈ ઇશ્વરની કૃપાનું ચિન્ન નથી. એ તો કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં મેં કદી પણ નહિ જોયું હોય, એવા કઠણમાં કઠણ હૃદયનું લક્ષણ છે. તમે એક સાધુ પુરુષ હોવાને મદલે સાચું જોઈ ચકાવ એવા પાપી જેટલા પણ બાગ્યેજ સારા છો. ધર્મ કદી પણ મનુષ્યમાંથી દયાભાવ લઈ લેતો નથી, એ તો તેને વધારે દયાળુ બનાવે છે; અને તમારામાં મનુષ્યત્વનો કંઈ પણ અંશ હોત તો જેવાં દુઃખો તમારા પર પડ્યાં તેવાં દુઃખથી તમારું હૃદય કંઈ જવું જોઈતું હતું. હું જાણું છું કે એવાં દુઃખથી તમારું હૃદય વિદીર્ઘ થાય, હું કંઈ અન્ય પ્રાંપ કરતાં એ બાબતમાં વધારે સાધુપણનો દાંગ કરતો નથી, તેથી હું તમને ચેતવું છું કે હવે પછી આવી વાર્તા પ્રેમોત્સવમાં કદી પણ કહેશો મા.”

વળી જુદી અને વધારે સાચી બાબતમાં સમાનભાવની સત્તા દર્શાવનારી એક બીજી હૃદયવેધક વાર્તા કેલિયરના ‘ઉપદેશો’ માંથી અમે લઈએ છિયે. “એક દૂર રથજે, હું પારું છું કે એકિન્બરોમાં, એક ધણીજ થંડીને દિવસે એક વીસીને બારણે બે ગૃહસ્થો જિભા હતા, એટલામાં એક છોકરો આવ્યો. તેનો ચહેરો ગરીબ, પાતળો, અને આસમાની હતો; તેના પગ ઉધાડા હતા અને ટાંકને લીધે લાલ થયા હતા, અને તેણે ચીથરો સિવાય બીજું કશું પહેર્યું નહોતું. તે આવ્યો અને તેણે એક ગૃહસ્થને કહ્યું, “સાહેબ, મહેરબાની કરી મારી પાસે થોડી દવાસળીની પેટીઓ વેચાતી હો.” તે ગૃહસ્થે જવાબ દીધો, ‘ના, મારે એકે પેટી જોઈતી નથી.’ તે છોકરાએ આમહ કરીને કહ્યું, “પણ, હું એકે પેટી માત્ર એક પેનિએજ આપું છું.” “ઠીક, પણ તમે જુઓ છો કે મારે કંઈ પેટીનું કામ નથી.” આખરે તે છોકરાએ કહ્યું, ‘ભારે હું તમને એક પેનિની બે વેચીશ.’ તે ગૃહસ્થે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં એ વાર્તા વર્ણવી છે; તે કહે છે કે ‘અને તેથી તેને રસ્તો પકડાવવા મેં એક પેટી ખરીદ કરી, પણ મને માલમ પડ્યું કે મારી પાસે ખુરદો નથી, તેથી મેં કહ્યું, “હું કાલે પેટી ખરીદ કરીશ.” વળી તે છોકરાએ આમહ કરી કહ્યું કે “અરે, આજેજ ખરીદ કરો, હું દોડતો દોડતો ખુરદો લઈ આવીશ; કેમકે હું ધણો બૂખ્યો થયો છું.” તેથી મેં તેને એક શિલિંગ આપ્યો અને તે દોડતો ગયો. મેં તેની

વાટ જોઈ, પણ કોઈ છોકરો આવ્યો નહિ. સારે મેં ધાર્યું કે મેં મારો શિક્ષિંગ ખોલ્યો; પણ તે છોકરાના ચહેરામાં કંઈક એવું લક્ષણ હતું કે તેના પર મેં વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, અને તેને વિશે ખોટો વિચાર લાવવો મને ગમ્યો નહિ.

‘હવે, છેક સાંજે મોડો એક ચાકર આવ્યો અને મને કહ્યું કે એક નાનો છોકરો તમને મળવા માગે છે તેને અંદર લાવ્યા સારે મને માલમ પડ્યું કે જે છોકરો મારો શિક્ષિંગ લઈ ગયો તેનો એ નાનો ભાઈ છે. પણ તેનાથી પણ વધારે ચીયરીઆળ, ખરીબ, અને પાતળો છે. જાણે કંઈ શોધતો ન હોય તેવી રીતે થોડા વખત પોતાના ચીયરીઆળ કપડામાં મોં કાઢવા લાગ્યો તે જોમો રહ્યો, અને પછી બોલ્યો, “જે ગૃહસ્થે સંડિ પાસેથી દીવાસળીની પેટીઓ ખરીદી તે તમેજ કે ?” મેં કહ્યું, “હા.” તેણે કહ્યું, “હીં સારે, તમારા શિક્ષિંગમાંની આ ચાર પેની રહી. તે સંડિથી આવી શકાયું નથી. તે સાંજે નથી. એક ગાડી તેના પર ફરી વળી અને તેને પાડી નાંખ્યો. તેણે તેની ટોપી, દીવાસળીની પેટીઓ, અને તમારા અગીઆર પેની ખોનાં, તેના જંને પગ બાગ્યા, તે તેથી મદિા થયો છે, અને દાકતર કહે છે કે તે મરી જશે. તમને જોટલું આપી ચકાવ તેટલું તેણે મોકલ્યું છે.” એમ કહીને તેણે મેજ ઉપર ચાર પેની મૂકી. પછી તે બાપડો છોકરો કુસકે કુસકા બરીને રોવા લાગ્યો. તે ગૃહસ્થે વાત ખરી રાખી કહ્યું, કે “તેથી મેં તે છોકરાને ખવડાવ્યું અને પછી તેની સાથે સંડિની તળીયત જોવા ગયો.

મને માલમ પડ્યું કે આ જે છોકરાઓ એક કંગાલ ક્રિપલ સાવકા મા સાથે રહેતા હતા; કેમકે તેમનાં માતાપ મરી ગયાં હતાં. મેં બાપડા સંડિને વાળના દગલા પર સ્ત્રો દીઠો. જેવો હું અંદર ગયો કે તેણે મને ઓળખ્યો, અને કહ્યું, “સાહેબ, મેં પુરદો મેળવ્યો, અને તમારી પાસે આવતો હતો, પછી મને થોડાએ પાડી નાંખ્યો, અને મારા જંને પગ બાગી ગયા. અને રૂબી ! નાના રૂબી ! મને ખાતરી છે કે હું મરી જાઉં છું, અને રૂબી ! મારા ગયા પછી તારો કોણ સંભાળ લેશે ?” પછી મેં બાપડા દુઃખી મરણ પામતા છોકરાનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું કે હું હમેશ રૂબીની સંભાળ લઈશ. તે મારું કહેવું સમજ્યો, અને જાણે મારો આભાર ન માનતો હોય તેમ મારી તરફ જોઈ શકે એટલીજ તેનામાં શક્તિ હતી. પછી તેની ખૂરી આંખમાંથી તેજ જવું રહ્યું, અને એક ઘણાં “એક ધાવતા

છોકરાના જેવો તે ઇશ્વરના પ્રકાશમાં, જ્યાં ફર પુરુષો પીડા કરતા બંધ થાય છે, અને પરિશ્રાન્ત થયેલા વિરામ પામે છે, ત્યાં સૂતો. ”*

સમાનભાવ મનુષ્યસ્ત્રવને પ્રતિષ્ઠા આપે છે. પ્રેમ. તેનો પર્યાય છે. સમાનભાવથી મનુષ્ય, શોકાગ્રસ્ત અને પીડિત પુરુષોની જરૂરીઆત અને અપેક્ષાઓ પૂરી પાડે છે. જ્યાં જ્યાં નિર્દયતા, અજ્ઞાન, કે દુઃખ હોય ત્યાં ત્યાં સમાનભાવવાળા મનુષ્યો, દિવાસો આપવામાં અને દુઃખમાંથી છોડાવવામાં મદદ કરે છે. શોકના દેખાવથી અને નિઃશ્વાસના સ્વરથી સમાનભાવવાળા હૃદય પર અસર થાય છે અને તે જતી રહેતી નથી. સમાનભાવ અને ન્યાયમાંથી અર્ચાની કાળના કેટલાક મોટામાં મોટા બનાવો ઉદ્ભવ પામ્યા છે. ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સમાં કાયદાથી દારૂવૃત્તિનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે તે, અશિક્ષિતનું શિક્ષણ, રવિવારશાલાનો પ્રસાર, નિયમિતપણાને ફેલાવવાના પ્રયાસો, જીવનમાં અધમ સ્થિતિમાં સપડાવેલા વર્ગને ઉન્નતિમાં આણવા, કે જે કાર્યમાં ઉત્તમ વર્ગના સ્ત્રીપુરુષો આટલું બધું મન ધામે છે, આ સર્વ બાબતો ગણાવવાની જરૂર છે ?

સર્વની સમાનભાવજન્ય સહાયતાને માટે અવકાશ છે. જે પુરુષ ઇશ્વરને ચાહે છે તે ગરીબ કે તવંગર પડોશીને ચાહે છે, અને ન્યાયી, સમશીલ, અને દયાળુ થયા વિના રહેતો નથી. મેન્ડિસલને કહ્યું છે કે “ન્યાયી મનુષ્ય દુનીઆને માથે છે અને સર્વ વૃત્તાન્તોની ઉપર છે. સર્વ પ્રાણીઓ તેને વશ છે અને તે માત્ર ઇશ્વરનેજ વશ છે. ” શ્રાંદાની માવજત કરવી, વિધવાની અને નમાપાંતી, સંકટોમાં મુશ્કાકાત લેવી, પરીપક્ષારની અને દરિદ્રની ઉન્નતિની યોજનાઓને આરંભવી કે તેની વૃદ્ધિ કરવી, આ સધળાં કામમાં ઉલ્લેખ, દયા, અને પ્રેમની જરૂર છે.

ડૉક્ટર માર્ટિન્સ કહે છે કે “ ખ્રિસ્તિઓનાં ઉત્સાહની જૂસ અને નિષ્ફળતા વિષે તમને ક્યેં તે કહો, પણ તમે જેને વધારે ડાહ્યો ઉત્સાહ ધારતા હો તેવા કોઈ પણ ઉત્સાહથી ખ્રિસ્તિધર્મ જે કંઈ દુઃખ પામતાં મનુષ્યો માટે કીધું છે તેથી અર્ધું પણ યદ્યપિ યદ્યપિ નહિ. ખ્રિસ્તિધર્મ ચેતનાને ઉદ્દેશ સફળ કરવામાં નિષ્ફળ થયો છે; પણ જે ઉદ્દેશ એના કરતાં મન્દ ઉત્સાહથી કદી પણ સિદ્ધ થયા ન હોત તેવા બીજા ઉદ્દેશ તેણે સફળ કીધા છે. ખ્રિસ્તિધર્મના ઉત્સાહ વગર ખ્રિસ્તિરાજ્યમાં શાળા ક્યાંથી રાત ?

* “ સાંપ્રત્યરનઃ અને પ્રદેશ અને જીવન. ” સ્વિડેનના ઐક્યજનક દેવધના ઉપદેશક, સેબર્ટ ડોલિયરફલ ઉપદેશ.

અસ્તિત્વમાં પ્રચારક સૈન્ય ધણી વાર પરાજય પામ્યું છે અને નિષ્ફળ થયું છે, તોપણ તે ન હોત તો જે સુધારાકામી મોખરાની પક્ષટણો દુનીઆમાં સર્વત્ર જંગમીપણાને વશ કરે છે તે પક્ષટણો ક્યાં બિની હોત ? આત્માને માટે આપણે પૂજ્યભાવ ન ધરાવતા હોત તો દેહકુઃખ માટે, બિન્ન બિન્ન પ્રકારના દવાભાવ માટે અને નિવારણના ઉપાયને માટે આપણે ક્યાં સુધી વાટ જોવી પડત ? અસ્તિત્વમાં ક્યાં મૂખ કાર્યો વિષે પ્રયાસ કાધો દશે, પણ એથી વધારે કાલાં કાર્યો કાણે સફળ કાધાં છે ? દુનીઆને તિરસ્કારવા વિષે તેમણે કદાચ જોઈએ તેથી વિશેષ કશું દશે, પણ તેને વસવા યોગ્ય બનાવવા કાણે વધારે કાધું છે ? ” વળી તેણે કહ્યું છે કે “ દરિદ્રમાં દરિદ્ર લોકોમાં પણ એક વાર ધર્મની કારકૃત્તિઓ પ્રેરાય અને કુટુંબ ઇશ્વરથી ભય પામતું થાય, તો તરતજ તેનું સ્વરૂપ બદલાવા માંડે છે. ચીથરીઆળ લુગડાં દેખાતાં બંધ થાય છે, રાયરચીકું પાછું આવે છે, માંદગી ઓછી થાય છે, હોકરાં આનંદી દેખાવા લાગે છે, કલહ બંધ થાય છે, સંકટના સમયો અગાઉ કરતાં વધારે સારી રીતે તરી જવાય છે, અને શોક એક વખત માન્ય અને ઉદાસી ઉત્પન્ન કરનાર હતો, તે હવે આશાકામી અને વિશ્વાસજનક થાય છે. ”

વર્ણવર્થ કહે છે કે “ ગરીબમાં ગરીબ પણ જાતે કંઈક નાનાં કલ્યાણોના ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રચાર કરનારા થયા છે. ” એક જોડા સાધનારે પાર્ટીસમારકમાં ચીથરીઆળ હોકરાં માટે શાળા સ્થાપી. તેને વિષે ડોક્ટર કુશીએ કહ્યું છે કે “ જૉન પાર્ટીસ મનુષ્યજાતિનું ભૂપણ છે, અને ધ્રિષ્ટનના કિનારામાં કદી પણ બિંબ નહિ કાધું હોય એવા અતિશય જીવ્યા સ્મારકચિત્રને યોગ્ય છે. ” ઝ્ઝ્ઝરના એક ચિત્રકારે અંગ્રેજી રવિવારશાળાઓ સ્થાપી અને તેને માટે તે જૉન પાર્ટીસ કરતાં પણ વધારે જીવ્યા સ્મારક ચિત્રને યોગ્ય છે. ન્યૂ ઈસલેન્ડ એક મોગીએ હિંદુસ્તાનમાં અસ્તિત્વમાં પ્રચાર કરવાનું કામ આરંભ્યું. એક કારખાનાની હોકરીએ ઝ્ઝ્ઝરોમાં કૃષ્ણશાળાના (‘કાઉન્ડ્રી’ના) હોકરાઓ માટે ધર્મમંડળ સ્થાપ્યું.

ગરીબ લોકોને શેની શેની જરૂર છે તે દ્રવ્યવાન કરતાં ગરીબ લોકો વધારે સારી રીતે જાણે છે. મોટા શહેરોમાં વિચારવંત, ચિતાનુર ચહેરા અને સખત શીકરની છાપવાળાં ચઢી ગયલાં બંધાવાળા વૃદ્ધ વાસીઓને જોવાથી જેટલી દિલગીરી પેદા થાય છે તેટલી લાંબીજી કશું જોવાથી થતી નથી. ગરીબ લોકોનું ધર ધણીવાર ધરજ નથી. દ્રવ્યવાન અને ગરીબો જુદા જુદા

અને છેટે છેટે રહે છે. તેમનો સામાજિક વ્યવહાર અટકાવવાને ધણી અડચણો વચમાં નડે છે. ગરીબ લોકોને પોતાનાં વર્ગ સિવાય બીજાં કંઈ સમાજ-મસ્થાન નથી. અસભ્ય અને અસિક્ષિત લોકો સાથે વ્યવહારમાંથી બચવાનો તેમની પાસે કંઈ ઉપાય નથી. અતિદરિદ્ર લોકોનાં છોકરાં માત્ર ખોરાક માટે માખાપનાં પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે જ જીવે છે, અને જાંદગીની મુશ્કેલાઈનાં ખર્ચ સ્વરૂપમાં તેમને કાચી વયે ઉતાવળથી દાખલ કરી દેવામાં આવે છે. ઉપલી સ્થિતિના લોકોને ગરીબ લોકો જાણે અગત્યના દેશના વાસી ન હોય એવા લાગે છે.

માત્ર ગરીબ લોકોને જ ગરીબ લોકો સાથે ખરેખરી અને સાચી લાગણી થાય છે. તેઓજ પરસ્પરનાં દુઃખો જાણે છે, તેઓજ એક બીજાના સમાનભાવ અને પ્રીતિની જરૂર જાણે છે. પૈસાદાર લોકોની ઉદારતા વિષે લોકોને ક્યે તેમ વાત કરે, પણ ગરીબ લોકોની ઉદારતાને મુકાબલે તે કંઈ નથી. તંગી, માંદગી, સખતાઈ, અને દુઃખના સમયમાં ગરીબ લોકો એટલે બધે દરજ્જે એકબીજાને દિદાસો અને પુષ્ટિ આપે છે કે તેનો જોયા વર્ગના લોકોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ આવતો નથી. દિવસે દિવસે અને વરસે વરસે જૂનૂળ પેટભર અનાજ માટે મહેનત કરવાને તેઓ સંતુષ્ટ છે; તોપણ જાતિભાઈને તંગીમાં કે દુઃખમાં જીએ છે, સારે તેને માટે પોતાના અત્યંત દ્રવ્યમાંથી પણ બચાવી શકે છે. તેમજ ઓસીકું સુવાળું કરવું અને એવાં બીજાં નાનાં ફાળાં કાઢી કરવાથી માંદગી અને દુઃખ સહ યાય છે, તેને માટે પણ કોઈ મિત્રની કદી ખામી પડતી નથી. આ બાબતમાં ગરીબ લોકોની સ્ત્રીઓ વિશેષ તત્પર અને ઉદ્યોગી હોય છે. તેઓ એટલે બધે દરજ્જે તુકસાન વેઠે છે, જોખમમાં પડે છે, તંગી સહન કરે છે, અને ધૈર્ય અને ફાળુપણું બતાવે છે કે દુનીઆ તે કદી પણ જાણતી નથી. અને જાણે તોપણ ભાગ્યેજ માની શકે.

૨૨. ફેબ્રુઆરી રૅકસ વિષે થોડો વખત ચર્ચા ધણું લખવામાં આવ્યું છે, તેથી અમે એને વિષે થોડો વખત ટુંકમાં પતાવીશું. રવિવારશાળાઓ એના સમય પહેલાં હયાતીમાં હતી. ચારસે કરતાં વધારે વર્ષ ચર્ચા ચાલતી આવતી કાલેનલ બોરોમાંથી એની શાળા વિષે અમે સૂચના કરી ગયા છીએ. ઇંગ્લેન્ડમાં સાર પછી ધણાં વર્ષ ઉપર પણ રવિવારશાળાઓ હતી. રૅકસના મનમાં પ્રથમ વિચાર આજનાર જિનની પિંડોટી કરનાર વિલિયમ કિંગ હતો. તેણે ઈસ્કોમાં એક રવિવારશાળા સ્થાપી હતી, તે લોકોની સહાયતા ન હોવાને લીધે નિષ્ફળ ગઈ હતી; તોપણ તેણે પોતાની યોજના વિષે વિશ્વાસ છોડ્યો

નહોતો. એક દિવસ રવિવારે તે ગ્લુસ્ટર ગયો હતો, સારે તેણે રેકસની મુલાકાત લીધી અને જને જણાવ્યું સહેરના એક નીચામાં નીચા ભાગ, 'ટાપુ' ઉપર સાથે ફરતા હતા. સાંચીચર્યાઓ છોકરાં લિન લિન રમતોમાં ગુંચાયલાં હતાં. કિંગે કહ્યું, “વિશ્રાન્તિદિવસ આવી રીતે અપવિત્ર કરાય છે એ કેવું શોકજનક છે!” રેકસે કહ્યું, “પણ એ રીતમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરાય?” “સાહેબ, મેં ડરહામમાં ઉધાડી છે તે પ્રમાણે એક પ્રામાણિક રોજિંદારની મદદથી એક રવિવારશાળા ઉધાડો; પણ અતિશય કામ હોવાને લીધે જેટલો ઇચ્છું છું તેટલો વખત શાળા પાછળ હું રોકી શકતો નથી; કેમકે મને એમ લાગે છે કે મારે આરામની જરૂર છે.”

રેકસે ગ્લુસ્ટરના બંદીખાનાની મુલાકાત લીધી. ખાતર પાડવાના ગુના માટે મોતની શિક્ષા થયલા એક માણસને તેણે સાં જોયો. રેકસ કહે છે કે “તેને લગાર પણ કેળવણી મળી નથી. તેણે પોતાના સર્જનારની કદી પણ પ્રાર્થના કીધી નથી. ઇશ્વરને તે સમ ખાવાના નામ તરીકે જ ઓળખતો. મરણ પછીની સ્થિતિ વિષે તેને ખીલકુલ યાન નહોતું. આ સમાગમથી રેકસના મન પર ધણી અસર થઈ. તે સહેરની આસપાસના લાગ્યેજ કાંઈ પણ છોકરાને કંઈ પણ કેળવણી મળતી. જેવા તેઓ કંઈ પણ કરવાને શક્તિમાન થાય કે તરતજ તેમને કામે મોકલવામાં આવતાં, અને અવકાશના વખતમાં મુખ્યત્વે રવિવારે તે છોકરાંને કાંઈ પણ પ્રકારના દાખ વગર છૂટાં મૂકવામાં આવતાં.”

પછી તેણે એક રવિવારશાળા સ્થાપી. તેના મર્નમાં બાળપણ માટે દયાભાવ હતો, અને છોકરાંને તે પ્રીતિથી નાનાં અધમ અનુધ્ય કહેતો હતો, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કીધી. દેવલમાં વપરાતી પ્રશ્નોત્તરમાલા વાંચતાં અને સમગ્રતાં શિખવવાની અને એ નાના નારિતકોને નિયમમાં રાખવાની તેણે સૂચના કીધી. ૧૭૮૩ માં તે ચાર શાળાઓ બાંહે રાખવા તૈયાર થયો અને અભાર સુધી કાંઈએ દરકાર ન રાખેલી એવાં છોકરાંના દરેક શિક્ષકને એક શિલિંગ આપવા કબૂલ થયો. રવિવારે પાછલે પહેરે, એ શાળાઓની મુલાકાત લેવા અને છોકરાંના યાનમાં શો વધારો થયો તે તપાસવા તેણે તાલુકાના મદદનીશ પાદરીને નિર્મતિ કરી. રેકસની શાળાઓમાં શિક્ષકોની છોકરાં તરફ ખરી પ્રીતિથી શિક્ષણું ધણુંજ કિમતી મૂલ્યતરવ જેવામાં આવતું. શિક્ષકોની પ્રીતિથી બાળકોનાં હૃદય પ્રેરાતાં હતાં.

રેકસની પ્રથમ શાળાઓ રચાયાને લગભગ ત્રીશ વર્ષ થયા પછી એક જોસેફ લેન્કેસ્ટર નામના જુવાન કંવેન્શનના ઉદ્યોગી પ્રયાસથી રવિવાર

સિવાયને કોઈ પણ દિવસે ગરીબનાં છોકરાંને કેળવણી આપવા; પાછળથી 'થિટનની અને પરદેશની શાળામંડળી' નામથી પ્રસિદ્ધ ચર્ચલી સભા સ્થાપવામાં આવી હતી. તે રેકસને એકાંતવાસમાં મળવા આવ્યો. તે સમયે રવિવારશાળાને સ્થાપક ૭૨ વર્ષનો હતો અને ઉઘોગનું કામ કરી શકાય એવી તેનામાંથી શક્તિ જતી રહી હતી, તોપણ તેની અતિપ્રિય સ્થાપિત શાળા માટે તેને ધણી કાળજી હતી. રવિવારશાળાનાં મૂળ વિષે લૅન્કેસ્ટરે ઘણી પૂછપરછ કરી, અને રેકસના એક જવાબનું રસિક વર્ણન સાચવી રાખ્યું છે.

પરોણાના હાથ પર ટોકા દબાવે તે વૃદ્ધ પુરુષ તેને ગ્લૂસ્ટરને ધોરી રસ્તેથી પાછલી શેરોમાં જે સ્થળે પ્રથમ શાળા ઉઘાડી હતી ત્યાં તેડી ગયો. તે વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું, “અહિં થોમો.” પછી ટોપી ઊતારીને, અને આંખ બંધ કરીને, તે ખોટા આંખા વગર એક ક્ષણપર્યંત પ્રભુપ્રાર્થના કરતો બિમો. પછી મિત્ર તરફ ફરીને, ગાલ પર અશ્રુધારા વહેતાં તેણે કહ્યું, “મેં છોકરાંની હાથાર અવસ્થા જોઈ અને શહેરના લોકોને વિશ્રાન્તિદિવસ અપવિત્ર કરતા જોયા, ભારે હું આ સ્થળે બિમો હતો. મેં પૂછ્યું કે “આ દુરાવસ્થા દૂર કરવા કંઈ પણ કરી શકાય નહિ ?” ભારે ‘પ્રયાસ કરો’ એવો એક શ્વનિ મેં પ્રત્યુત્તરમાં સાંભળ્યો. મેં પણ પ્રયાસ કરીએ અને જુઓ, ઇશ્વરે કેવું પરિણામ આપ્યું છે ?” જે સ્થળે ‘પ્રયાસ કરો’ એવા વચને મારા મનમાં આટલી બધી અસર કરી તે સ્થળે, ઇશ્વરે મારા મનમાં એવો વિચાર આણ્યો તેને માટે તેના આભાર માનવા મારા હાથ અને હૃદય ઇશ્વર તરફ ઊંચા કરી તેની પ્રાર્થના કર્યા વિના, હું કદી છોડી શકીશ નહિ.”

ઘણાં વર્ષ સુધી રેકસ શહેરનાં અને ગામડાંનાં બંદીખાનાં હમેશાં જોવા જતો, અને ૩,૦૦૦ છોકરાંની કેળવણી પર તેણે દેખરેખ રાખી હતી; તેમાંનાં કોઈપણ બંદીખાનામાં આવ્યાં છે કે નહિ તે જાણવાની તેને પુષ્કળ જોગવાઈ હતી, તેથી લૅન્કેસ્ટરે તેને ખુલ્લું પૂછ્યું કે એમાંનાં કોઈ પણ છોકરાં કેદખાનામાં ગયાં છે ? જે સ્મરણશક્તિ આટલી મોટી ઉમ્મરે પણ તિવ્ર અને વિકારરહિત હતી તે સ્મરણશક્તિની મદદથી રેકસે ખાતરીથી જવાબ દીધો કે “એકે નહિ.” *

મેરિ ઍન કલૂ. સ્લાસ્ગોની કારખાનાની છોકરી, રૅબર્ટ રેકસના કરતાં સંસારી રિયતિમાં ઘણી નીચી પદવીની હતી. તે વર્તમાનપત્રનો

* આ આદેશ એગરિકલ્ટ, “રૅબર્ટ રેકસ” વર્તમાનપત્ર સમાર અને વિશ્વ-મિત્ર, ૧૮૭૭.

નહોતો. એક દિવસ રવિવારે તે ગ્લુસ્ટર ગયો હતો, સારે તેણે રેકસની મુલાકાત લીધી અને બંને જણા શહેરના એક નીચામાં નીચા ભાગ, 'ટાપુ' ઉપર સાથે ફરતા હતા. સાંચીચરીઆળાં છોકરાં બિન બિન રમતોમાં ગુંથાયલાં હતાં. કિંગે કહ્યું, “વિશ્રાન્તિદિવસ આવી રીતે અર્પવિત્ર કરાય છે એ કેવું ચોકજનક છે!” રેકસે કહ્યું, “પણ એ રીતમાં ફેરફાર કેવી રીતે કરાય?” “સાહેબ, મેં ડરલીમાં ઉઘાડી છે તે પ્રમાણે એક પ્રમાણિક રોજિંદારની મદદથી એક રવિવારશાળા ઉઘાડો; પણ અતિશય કામ હોવાને લીધે જેટલો ઇચ્છું છું તેટલો વખત શાળા પાછળ હું રોકી શકતો નથી; કેમકે મને એમ લાગે છે કે મારે આરામની જરૂર છે.”

રેકસે ગ્લુસ્ટરના બંદીખાનાની મુલાકાત લીધી. ખાતર પાડવાના ગુના માટે મોતની શિક્ષા થયેલા એક માણસને તેણે સાં જોયો. રેકસ કહે છે કે “તેને સગાર પણ કેળવણી મળી નથી. તેણે પોતાના સર્જનારની કહી પણ પ્રાર્થના કીધી નથી. ઇશ્વરને તે સમ ખાવાના નામ તરીકે જ ઓળખતો. મરણ પછીની સ્થિતિ વિષે તેને ખીલકુલ જ્ઞાન નહોતું. આ સમાગમથી રેકસના મન પર ઘણી અસર થઈ. તે શહેરની આસપાસના બાગ્યે જ કાંઈ પણ છોકરાંને કંઈ પણ કેળવણી મળતી. જેવા તેઓ કંઈ પણ કરવાને શક્તિમાન થાય કે તરતજ તેમને કામે મોકલવામાં આવતાં, અને અવકાશના વખતમાં મુખ્યત્વે રવિવારે તે છોકરાંને કાંઈ પણ પ્રકારના દાખ વગર છૂટાં મૂકવામાં આવતાં.”

પછી તેણે એક રવિવારશાળા રચાવી. તેના મનમાં બાળપણ માટે દયાભાવ હતો, અને છોકરાંને તે પ્રીતિથી નાનાં અથમ મનુષ્ય કહેતો હતો, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કીધી. દેવલમાં વપરાતી પ્રશોત્તરમાલા વાંચતાં અને સમજતાં શિખવવાની અને એ નાના નારિતકોને નિયમમાં રાખવાની તેણે સૂચના કીધી. ૧૭૮૪ માં તે ચાર શાળાઓ લાડે રાખવા તૈયાર થયો અને અસાર સુધી કાંઈએ દરકાર ન રાખેલી એવાં છોકરાંના દરેક શિક્ષકને એક શિલિંગ આપવા કળ્લ થયો. રવિવારે પાછલે પહેરે, એ શાળાઓની મુલાકાત લેવા અને છોકરાંના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો તે તપાસવા તેણે તાલુકાના મદદનીશ પાદરીને વિનંતિ કરી. રેકસની શાળાઓમાં શિક્ષકોની છોકરાં તરફ ખરી પ્રીતિથી શિક્ષણું ધણું કિમતી મૂલતત્ત્વ જેવામાં આવતું. શિક્ષકોની પ્રીતિથી બાળકોનાં હૃદય પ્રેરાતાં હતાં.

રેકસની પ્રથમ શાળાઓ રચાયાને લગભગ ત્રીશ વર્ષ થયા પછી એક જોસેફ લેન્ડેસ્ટર નામના જુવાન કેવેકરના ઉઘોગી પ્રયાસથી રવિવાર

અશ્લીલ ભાષાથી મુક્ત રહેતા તેથી, એવા તો જુદા પડી આવતા કે સર્વ કૃપ્યગૃહોમાં 'મેરિ ઍનના છોકરાઓ' એક પ્રસિદ્ધ જનપ્રવાહ થયો.

ડાક્ટર ગુથો કહે છે કે "આ છોકરીએ જે કલ્યાણ કીધું છે તેનો અંશ પણ એના કરતાં દશ ગણો વખત, દ્રવ્ય, કેળવણી, અને અધિકાર જેમને હોય છે એવા કેટલા બધા ખિરિતઓએ કીધો નથી તે વિચારવાથી કોઈ પણ પુરુષને દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય. કોઈ પણ મનુષ્ય 'શું હું મારા જાતિભાઈનો પાલક છું' એવું બહાનું ન્યાયની રીતે દલીલમાં મૂકી શક્યો હોત તો તે એજ સી હતી; કેમકે એને પોતાનો નિર્વાહ કરવો અધરો માલમ પડતો હતો. એ દરરોજ સવારે કારખાનાના ઘંટનાદથી જાગતુ થતી, અને અંધારા અને શાન્ત મહોલ્લામાં યમને અર્ધી દુતીઆ જાગતુ થઈ હોય તે પહેલાં કેટલાએ કલાકે કામ કરી ચૂકી હતી.....વળી ધણી રાત તે દયાનાં કામ કરવા, વંઠી ગયલાઓને શોધી કાઢવા, અધમ સ્થિતિના લોકોને ઉન્નતિમાં આણવા, અને મનુષ્ય જાતિનાં દુઃખ પોતાનેજ કામળ હાથે નિવારણ કરવા નીકળી પડતી."

આસરે ત્રણ વર્ષ પર્વન્ત મેરિ ઍન કલૂએ ઉદાર ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; પણ પછી આખરે તનદુરસ્તી સારી ન રહેવાને લીધે તે કામ તેને ખીજને સોંપવું પડ્યું. પણ તેણે જે ખીજ વાળું હતું તેણે મૂળ બાલ્યું અને પરિપક્વ થઈ તેનાં સારાં ફળનીપલ્યાં. ૧૮૬૫ માં ગ્લાસ્ગોના કૃપ્ય-ગૃહબાલકોની ધર્મસમાજ રચપાઠ. છ વર્ષમાં તેમાં ૧૪,૦૦૦ છોકરા, અને છોકરીઓ દાખલ થયાં, અને તેના પર ૧૫,૦૦ ઉપસાસકે (મૉનિટર) અને ૨૦૦ થી વધારે ગૃહસ્થોએ દેખરેખ રાખી. ૩૦૦ થી વધારે ગૃહસ્થોએ શહેરના જુદા જુદા ભાગમાં છોકરાંને બાપણે આપ્યાં. તેમની સંસારી સ્થિતિ સુધારવા દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. એ સમાજ સ્વિચારશાળા અને ખિરિત દેવલને જોડનાર સાધનજૂત થઈ. એમાં ધર્મસંજ્ઞા અને સંસારસંજ્ઞાની કેળવણી મફત આપવામાં આવતી હતી. નિગમિતપણું એ સ્થાપિત થવાનો મર્મ હતો. અલ્પદ્રવ્યસંગ્રાહક પેઢી (પૅન ડૅક) અને રક્ષિતદ્રવ્યસંગ્રાહક પેઢી (સેવિંગ બૅક) સ્થાપવામાં આવી. વાઘ અને સંગીત મંડળીઓ ખીજું બળવાન સાધન થઈ પડ્યું. દરેક સાંવારની સાંજે સંગીતોત્સવ કરવામાં આવતો. શહેરના જીવનમાં જે બેફીકરાઈ, અજ્ઞાન, અને નિર્દયતા જોવામાં આવે તેમાંથી બાળકોને દૂર કરવા દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ઉપસા દરજ્જાના અશિક્ષિત શિક્ષકો સિવાય જે સર્વ એ સ્થાપિતાલયમાં

અધિપતિ હતો, પણ એ તો સંચારમાં કામ કરનારી હતી. પણ તેને મનુષ્ય-
જાતિનાં દુઃખ નિવારણ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, અને એવો પ્રસંગ દરેક જણને
મળી શકે. એ કંઈ ‘કેળવણી’થી પ્રેરાઈ નહોતી, પણ કામળ સ્ત્રીત્વોચ્ચ
સમાનભાવથી પ્રેરાઈ હતી. દરરોજ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા તે હાથમહેનત
કરતી હતી, પણ પ્રેમભાવથી મહાન શિક્ષકે તેને જિંયા પ્રકારના ઉદ્યોગના
વિષયમાં ચઢાવી. તેનું દિવસનું કામ પૂરું થતું, સારેજ તેનો પ્રેમભાવનો
ઉદ્યોગ શરૂ થતો. તેણે કુખ્યગૃહમાં ધણી ગરીબ છોકરાઓ કામે લાગેલા
નોયા. તેમની સંભાળ લેવાને કાંઈ પણ હોય નહિ એમ ભાસતું હતું. તેમની
સંપૂર્ણ બેદરકારી રાખવામાં આવતી અને તેથી તેઓ બાળપણથીજ
દુર્ગુણના બોધમાં દાખલ થતા. તે છોકરીને તેમની દયા આવી. તેણે કહ્યું,
“જો મારાથી તેમને ધમ્મરભક્તિમાં અને સત્કાર્ય કરવામાં આણી શકાશે તો
હું પ્રયત્ન કરીશ.”

જેવો તેણે નિશ્ચય કીધો કે તરતજ તેને અમલમાં આણવાનો પ્રયત્ન
કીધો. તેણે કારખાનાની નીચે એક ખંડ વાપરવા માગ્યો અને તે મેળવી
લાં પોતાને ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. એ ખંડ ૧૮૬૨ ના જૂનમાં તેણે ખોલ્યો.
પાછલા યોગાનમાં બીટી પીવામાં અને અસહ્ય ગમતમાં વખત ગાળવાને
ટેવાયા હતા તેમાંથી ચીયરીઆળ કપડાં અને ગંદા ચહેરાવાળા ધણી કુખ્યગૃહના
છોકરાઓને તેણે પોતાની પાસે આવવા આકર્ષ્યાં. તેણે તેમને જોડણી
કરતાં, વાંચતાં, રચ્ચ રહેતાં, સદાચારી અને ધાર્મિક થતાં શીખવ્યું. એ
ગરીબ, ભટકતા, કાંઈએ પણ દરકાર રાખ્યા વિનાના છોકરાઓને તે ચાહતી
હતી. સંકટને સમયે તે તેમને ખરી મદદ કરતી હતી.

આ છોકરાઓને દુરાચારમાંથી બચાવવાનો અને સુખી કરવાનો તેનો
પ્રયાસ માત્ર રવિવારેજ થયો હતો એમ નહિ. આખા અડવાડીઆમાં પોતાને
બધો અવકાશનો વખત તેમનામાં રોકતો હતો. જેવું દિવસનું કામ પૂરું
થાય કે તે ઉદાર સ્ત્રી તે છોકરાંઓનાં ઘર (જો એવાં નિવાસરયાનને
ઘર કહી શકાય તો) સોંપી કાઢતી. તે સઘળાને ઝાળખતી હતી અને તેમની
દિલગીરી ભરેલી હકીકત, તેમનાં જોખમ, અને તેમનાં સંકટો જાણતી
હતી; અને અસ્થિરિત્વમાં અનુસરતાં વર્તનધારણ, ચિત્તાકર્ષક રીતભાત,
અને ઉભરાઈ જતા દયાભાવથી તેણે તેમના પર એવી તો સત્તા મેળવી કે
તેમાંથી ધણીજ સુખકારક પરિણામ નીવડ્યાં. એ છોકરાઓ પોતાનાજ વર્ગના
અને ધંધાના બીજા છોકરાઓથી, જેવી જાતનો ઉદ્યોગ, સદાચાર, અને

પ્રકરણ ૧૨.

વિશ્વપ્રીતિ.

વિશ્વાસ, આશા, અને કૃત્યમાં ઈશ્વરનો મિત્ર થા.

મિકાયલ ર્કોટ.

કેમલ દયાલાલ અમીરાઈનું ખરું લક્ષણ છે.

ચૈકસપીઅર.

અરે માર્ગમાં પરિશ્રમને લીધે મૂર્ચ્છાગત થતા લાછ, અરે ગરીબ બેન, જેનાથી ધાર્મિક પુરુષો દૂર રહે છે, આયુષ્ય અને શક્તિ જતાં રહે તે પહેલાં તમારો બોલો સહન કરવા એક પુરુષ આવે છે.

જીવનવિષે ગીત.

મરનાર માણસો તરફથી ધણા દીર્ઘનિશ્વાસ નીકળે છે, તે આપણે સામજીક નથી. વિધવાઓ અને નબળાં છોકરાં ધણા વિલાપ કરે છે, તે આપણે કાને પહોંચી શકતા નથી ધણા ગાલ આંસુથી ભીના થાય છે, અને વદન અવરજી રોકથી ખિન્ન થાય છે, તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. નિર્દય જોરજુલમને ઉત્તેજન મળે છે, ચોરોને પુષ્ટિ મળે છે, અને હુલારો લોકોએ આપણને કદી ધન કરી નથી, તેમને નિરાધાર દાસત્વમાં ગ્રાબવામાં આવે છે.

બોન વૂડ્મૅન (કવેકર) ૧૭૭૫.

ખીનઓને દોરવામાં, સુધારવામાં, અને નિયમમાં રાખવામાં અંગબળ આવશ્યક છે એવો તે પરનો વિશ્વાસ છોડી દેવામાં મનુષ્યો ધણી દીક કરે છે. અંગબળ ધણી ઉધાડી, દેખાઈ આવે એવી ચીજ છે, અને તે કાવંકારજીની સર્વ તપાસ કેરે મૂકે છે. સુક્તિપ્રયુક્તિની કંઈ પણ ગુણના કયાં વિના વિધ્યોનો નિર્ણય કરવાની એ ટુંકી રીત છે. સર્વથી મોટો પ્રહાર કરે કે સર્વથી વધારે ચોક્કસ નિશાન મારે તેજ ઉત્તમ પુરુષ એમ જે જંગલી પ્રજાઓમાં ગણાય છે તેમનું સંક્ષિપ્ત તર્કશાસ્ત્ર અંગબળ છે.

સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ અંગબળ પરનો વિશ્વાસ મૂકી દેવામાં ધણો વિલંબ કરીધો છે. ધણા પાસેના વખત સુધી, જે આખરદાર પુરુષો વચ્ચે દૈવયોગે કળઓ થતો તેઓ પોતાનો કળઓ દ્વ-દ્વયુક્તિ નક્કી કરતા, રાન્યો પણ, લગભગ એકે એક, મુલકની કે પરસ્પરવ્યવહારની વ્યવસ્થા વિષે પોતાની તકરાર પતાવવા લરકરી બળનો આશ્રય લે છે. ખરેખર, અંગબળની સફળતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની આપણને એટલી બધી કેળવણી અને બોધ મળ્યાં

ઉદ્યોગ કરે છે તે સ્વેચ્છાથી કામ કરે છે. તેમનો ઉદ્યોગ પ્રેમથી સ્વીકારેલો છે.

ઉનાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ, પર્યાવેક્ષક અધિકારીઓ (સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) સહિત ગામડામાં ગમત કરવા જાય છે. તેઓ ધણુંખણ ધન્યેશરેમાં ડયૂક ઓફ આર્ગાઈલના બાગમાં જાય છે; કેમકે એ ઉમરાવ એ મંડળીનો માન્ય અધ્યક્ષ છે. એવે એક પ્રસંગેજ અમે ઉમરાવ કામ કરતી આ સંસ્થાથી વાકેફ થયા. હજી તેનું ‘કુખ્યગૃહના બાલકોની મંડળી’ એવું નામ જારી રહ્યું છે; તોપણ તેનો ઉપયોગ ફેલાવવામાં આવ્યો છે, અને સર્વ વર્ગનાં મહેનત કરનાર છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટેની તે મંડળી થઈ છે. એ મંડળી કહ્યાણુ કર્મ કરી ચૂકી છે તે અવર્ણનીય છે. દરેક શહેરમાં એના જેવી એક સંસ્થા હોય તો કેવું સારું! પણ એનું અનુકરણ માત્ર સ્કૉટલેન્ડમાંજ, શ્રીનાઈ, એડિનબરો, ડન્ડી અને એમર્ડીનમાં થયું છે. મેન્ચેસ્ટર, લીડ્સ, બ્રિસ્ટોલ, અને ઇંગ્લેન્ડનાં ઉત્તર દિશામાં આવેલાં ઘીય વસ્તીવાળાં કુન્નરનાં કારખાનાવાળાં શહેરોમાં એવી સલા હોય તો કેવું સારું! એ સ્થળે એવી મંડળીઓ અતિશય ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રકરણ ૧૧.

વિશ્વપ્રીતિ.

વિશ્વાસ, આશા, અને કૃત્યમાં ઈશ્વરનો મિત્ર થા.

મિત્રાયલ ર્કૉટ.

કોમલ દયાલાવ અમીરાઈનું ખરું લક્ષણ છે.

શેક્સપીઅર.

અરે માર્ગમાં પરિશ્રમને લીધે મૂઝવેલીગત થતા લાઇ, અરે ગરીબ યેન, જેનાથી ધાર્મિક પુરુષો દૂર રહે છે, આયુષ્ય અને શક્તિ નતાં રહે તે પહેલાં તમારો બોલો સહન કરવા એક પુરુષ આવે છે.

શુવનવિરે ગીત.

મરનાર માણસો તરફથી ધણા દીર્ઘનિશ્વાસ નીકળે છે, તે આપણે સામળતા નથી. વિધવાઓ અને નળાખાં છાકરાં ધણા વિલાપ કરે છે, તે આપણે શને પહોંચી શકતા નથી ધણા ગાલ આંસુથી લીના થાય છે, અને વહન અવસ્થાં શોકથી ખિન્ન થાય છે, તેને આપણે જોઈ શકતા નથી. નિર્દય જ્વેરભૂલમને ઉત્તેજન મળે છે, ચારોને પુછિ મળે છે, અને હજારો લોકોએ આપણને કહી ઇન કરી નથી, તેમને નિરાધાર દાસત્વમાં રાખવામાં આવે છે.

બોન વૂડ્મૅન (કવેકર) ૧૭૭૫.

ખીજાઓને દોરવામાં, સુધારવામાં, અને નિગમમાં રાખવામાં અંગમળ આવશ્યક છે એવો તે પરનેઃ વિશ્વાસ છોડી દેવામાં મનુષ્યો ધણી દીત કરે છે. અંગમળ ધણી ઉધાડી, દેખાઈ આવે એવી ચીજ છે, અને તે કાર્યકારણની સર્વ તપાસ કોરે મૂકે છે. સુકિતપ્રયુક્તિની કંઈ પણ તુલના કર્યા વિના વિષયોનો નિર્ણય કરવાની એ કુટ્ટી રીત છે. સર્વથી મોટો પ્રદાર કરે કે સર્વથી વધારે ચોક્કસ નિશાન મારે તેજ ઉત્તમ પુરુષ એમ જે જંગલી પ્રજાઓમાં મશુરુ છે તેમનું સંક્ષિપ્ત તર્કજ્ઞાન અંગમળ છે.

સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ અંગમળ પરનો વિશ્વાસ મૂકી દેવામાં ધણી વિલંબ કરી છે. ધણા પાસેના વખત સુધી, જે આગરદાર પુરુષો વચ્ચે દેવોએ કહ્યો હતો તેઓ પોતાનો કહ્યો દ-દયુદ્ધથી નક્કી કરતા, રાજ્યો પણ, લગભગ એકે એક, સુલકની કે પરસ્પરવ્યવહારની વ્યવસ્થા વિશે પોતાની તકરાર પતાવવા લસકરી બળનો આશ્રય લે છે. ખરેખર, અંગમળની સફળતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની આપણને એટલી બધી કેળવણી અને બોધ મળ્યાં

છે—ઇતિહાસમાં, માન, કીર્તિ, અને સર્વ પ્રકારના મોટા આડંબરવાળાં નામ સાથે યુદ્ધ એટલું બધું એકરૂપ થયું છે—કે જો અંગબળ વાપરવાનો રિવાજ કાઢી નાંખીએ અને તેને સ્થાને પ્રેમભાવ, પરાપકારશુદ્ધિ, અને ન્યાયવૃત્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો જનમંડળનું બંધારણ ટકી રહી શકશે એ આપણે ભાગ્યેજ સંભવિત ધારી શકીએ.

તોપણ અંગબળ વાપરવાની રીતિની સફળતા વિષે ધણે ઠેકાણે મંથન રાખવામાં આવે છે. એવું ધરાય છે કે અંગબળ વાપરવાથી યોગ્ય કરતાં વિશેષ વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જોરજૂલમની રીતે મનુષ્યને નરમ પાડવામાં આવે તો તેથી સામા થવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે, અને તે વખતે વખતે બલાત્કારનાં કૃત્યો, તિરસ્કાર, દુરાચાર, અને અપરાધના રૂપમાં બહાર નીકળી આવે છે. ખરેખર, સર્વ દેશમાં અને સર્વ પ્રસંગે બલાત્કારની રીતિમાંથી એવાંજ પરિણામ થયાં છે. દુનીયાનો ઇતિહાસ ધણે દરજ્જે બલાત્કારની રીતિની નિષ્ફળતાનો ઇતિહાસ છે.

શું આપણે વધારે ડાહ્યા થઈએ છીએ ? જો આપણે મનુષ્યને વધારે સારા અને સુખી કરવા હોય, તો સામબળ, જે અંગબળ કરતાં વધારે સારું અને કલ્યાણકારક છે, તેનો આશ્રય લેવો જોઈએ એવું આપણને જ્ઞાન થવા માંડ્યું છે ? મનુષ્ય સાથે એવી નરમાશથી વર્તવાની રીત વાપરવામાં આવી છે સારે તેઓએ કોઈ પણ પ્રસંગે વિરોધ દર્શાવ્યો નથી કે બંડ કીધું નથી, તેઓ કદી પણ બગડ્યા નથી, પણ દરેક પ્રસંગે તેઓમાં સુધારો થયો છે. પ્રેમભાવ એક નિયામક શક્તિ છે. જે સર્વે તેની સત્તા તળે આવે છે તેમને તે ઉન્નતિમાં આણે છે, અને સુધારે છે. પ્રેમભાવ મનુષ્યને વિષે એક પ્રકારનો વિશ્વાસ દાખવે છે, અને વધારે જાંચા શુશ્રુષા પર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના, તેને સુધારવા જે કોઈ રીત વાપરીશું તે સફળ થશે નહિ. દયાભાવ દરેક પુરુષપ્રકૃતિના વધારે સારા અંશને બહાર કાઢે છે, વિરોધને નિર્જળ બનાવે છે, ક્રોધવિકારને દૂર કરે છે, અને કંઠજુમાં કંઠજુ હૃદયને પણ નરમ બનાવે છે. દયાભાવ દુરાચારને હટાવે છે અને સદાચારને પુષ્ટ કરે છે. એજ વર્તનધોરણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યે ચલાવો તેજ પ્રમાણે પ્રજા પ્રત્યે પણ ફેલાવો તો ત્યાં પણ તે સફળ થશે. એથી ટોળીઓ અને પ્રાન્તો વચ્ચે કળાયા કચારના ઓળ ચઈ ગયા છે; એજ વર્તનને જુદા આપી સર્વત્ર પ્રસરવા દેશો તો પ્રજાઓ વચ્ચે યુધ્ધ પણ એથી બંધ થશે. આવો વિચાર હાલ રોજમસદી જેવો લાગશે, તોપણ આવતા જમાનાના લોકો યુધ્ધ કરવું એ ન કરાય એવો અતિધોર અપરાધ ગણતા થશે.

એમસીન કહે છે કે “આ પરિશ્રાન્ત, શુભ દુનીઆ, જેમાં આપણે ધણો વખત નાસ્તિક અને શત્રુ તરીકે રહીએ છીએ, તેનું સ્વરૂપ પ્રેમથી નવીન થશે; અને રાજકારભારીઓનું નિષ્ક્રમ એકચીપણું, નિર્બળ તરી અને ખુશ્કીનાં લક્ષર, અને અસમર્થ રક્ષણબાધકામ, એ સર્વ જતું રહી તેને બદલે શસ્ત્રરહિત પણ સખળ પ્રેમબાળ જોર ચલાવશે. જ્યાં પ્રેમબાળથી આવી શકાશે નહિ, ત્યાં તે પેટ ધસડીને જશે, અર્થાત્ જે કાર્ય પ્રેમથી પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ નહિ થાય તે કાર્ય તે મનુષ્યનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરી તેને સમજાવી પરોક્ષ રીતે સાર્થક કરશે. જે કાર્ય બલાત્કાર કદી પણ સિદ્ધ કરી શક્યો નથી તે અદશ્ય રીતે પ્રેમબાવ સફળ કરશે; કેમકે આ અદશ્ય રીતે કાર્ય સફળ કરવામાં જ તેનો આધાર, ગતિ, અને બળ રહેલાં છે. પાનખર ઋતુમાં સવારે હઠાડો ચઢી ગયો હોય ત્યારે તમે જંગલમાં કુતરાની ટોપી જેના પર થાય છે તે છાડવો જોયો નથી? એ ધણોજ નાનો, અતિશય પોચો છાડવો હોય છે અને ફળના પાક કે પાણીમાં સેકેલા લોટ જેવો નરમ દેખાય છે, પણ હમેશા, બહાદુરીથી, ધીમે ધીમે કળી ન શકાય એવી રીતે આગળ વધીને જોર ચલાવી બીનાશવાળી જમીનમાંથી જોયો જગવાની યુક્તિ કરે છે અને માથા પર કંઠણ પોપડો ધાલે છે. પ્રેમબાવના બળનું એજ ચિહ્ન છે. મનુષ્યમંડળમાં મોટાં મોટાં કાર્યના સંબંધમાં એ વર્તનધારણની સત્તા ધણો કાળ થતાં જતી રહી છે અને તે લોકો બહી ગયા છે. ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ રથને એક બે વખત એ સત્તા અજમાવી છે અને તેનો સંપૂર્ણ વિજય થયો છે. આ મોટું, અતિશય વૃદ્ધિ પામેલું, મૃતપ્રાપ્ત પ્રિરિતરાજ્ય હજી પણ ‘મનુષ્ય જાત પર પ્રેમ રાખનાર’ એવું નામ પણ જીવતું રાખે છે. પણ એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે સર્વ મનુષ્ય પ્રીતિ રાખનાર થશે, અને સર્વત્ર પ્રસરેલા પ્રેમના પ્રકાશમાં દરેક વિપત્તિ જતી રહેશે.”

પૂર્વ કાળમાં ઝાંઝા, કોહોડીઆ, વહાણ પરના ગુલામો, અને ગુન્હેગારો પ્રત્યે વર્તવામાં બલાત્કારનું ધોરણ ધણું ભયંકર રીતે કામે લગાડતા હતા. ગાંડાઓને સાંકળે બાંધતા અને વન્ય પશુની પેઠે પાંજરામાં પૂરતા. કોહોડીઆઓને શહેરમાંથી દેશનિકાશ કરતા, અને તેઓ જાતે મનુષ્ય હતા તોપણ તેમને મનુષ્યજાતિથી છેડે કોઈ દૂર પ્રદેશમાં રહેવાની જરૂર પાડતા*.

* નીચેનું અસરકારક વચન મર્હૂમ કવિ હીને લખ્યું છે, અને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લખેલું એવું એ છેલ્લું લખાણ હતું:—લિમ્મનર્વનો ઇતિહાસ કહે છે કે ૧૪૮૦ ના વર્ષમાં દરેક જાણીતા પ્રદેશોમાં કદી સાંસજ્યાં હોય તેના કરતાં વધારે

વહાણ પરના યુદ્ધાભો પાસે ખૂબ જોરથી હલેસાં મરાવતા, તે એટલે મુધી કે તે બાપડા દુઃખથી મરણ પામતા. ગુન્હેગારોને ઉમ્મર કે જાતિનો વિચાર કર્યા વગર, બંદીખાનામાં ખીચોખીચ ગોંધતા, એટલે મુધી કે યૂરોપનાં કેદખાનાં અન્યાયના ખાણ જેવાં થયાં. આસરે ચારસોં વર્ષ ઉપર ગુન્હેગારોને જીવતા કાપી નાંખવા ફ્રેન્સ અને પાઈસના ચઢવંદોને સ્વાધીન કાઢ્યા હતા. હવે તેમને ઠેકાણે યુગાં પરજીવોને કાપવામાં આવે છે.

સેંટ વિન્સન્ટ ડી પૉલ ઉત્તમ પંક્તિનો વિશ્વદિતકર્તા હતો, તે લૅંગ્વિડોંકમાં એક ખેડુતનો પુત્ર હતો. તેના પિતાએ પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થવાને લાયક થાય એવી તેને કેળવણી આપી અને તેના વિદ્યાલયનો ખર્ચ પૂરો પાડવા ખેતરના બળદો વેચી નાંખ્યા. માર્સેલસના એક મિત્રે તેને માટે થોડો વારસો મૂક્યો, અને તે લેવા તે સમુદ્રમાર્ગે ત્યાં ગયો. તે ફરીઆને રસ્તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો, અને જે વહાણમાં તે આવતો હતો તેને એક સખત લડાઇ થયા પછી ત્રણ આફ્રિકાના ચોરવહાણે કબજો કર્યો. એ સંગ્રામમાં

મધુર અને મનોહર ગીતો ગાતો હતો અને વાદ્યમાં ઉતારતો હતો, અને સર્વ લોકો તરુણ, તેમજ જુદાં અને મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ, ગીત ગાવાના ઉર્ધ્વમાં છેક બાંદા બની ગયા હતા, તેથી તેમના મધુર સ્વર સવારથી સાંજ સુધી સંભળાતા હતા. ઇતિહાસ વિશેષ વર્ણવે છે કે માત્ર એ ગીતનો રચનાર, જે એક કોહોડથી પીડાતો જીવાન કારકુન હતો, તેજ આખી દુનીઆથી ગ્રીસ, એક ઉજડ નગરમાં એકલો રહેતો હતો. ગ્રીસ વાંચનાર ! મધકાળમાં કોહોડ કેવો લયંકર વ્યાધિ બણાતો હતો અને જે બાપડા અભાગિયાઓ આ અસહ્ય રોગના સપાટામાં આવતા તેમને જનમંડળમાંથી કેવી રીતે દેશનિકાલ કરતા અને કોઇ પણ મનુષ્ય પાસે આવવા દેતા નહોતા તે તમે બેશક જાણો છો. જીવતા રાખતી માફક માયાથી પણ મુધી લગડાં લપેટીને અને માયાનો ટોપ ગુણ ઉપર બેસીને તેઓ હાથમાં એક છુપસો વગાડી સર્વને પાસે આબ્યાની ખબર કરતા કે ફરેક નજી તેમના માર્ગમાંથી વખતસર આધો ખસી જાય. આ બાપડો કારકુન, જેની કવિ અને ગર્વયા તરીકે કીર્તિ વિંબજનો ઇતિહાસ વખાણે છે, આવેજ એક કોહોડીઓ હતો, અને આખા જર્મનિના લોકો આનંદમાં અને સુસ્વરથી એનાં રચેલાં ગીતો ગાતા હતા અને વાંસળીમાં ઉતારતા હતા ત્યારે તે લયંકર નાસકારક દુઃખમાં એકલો બેસતો હતો.....પણીખરી વખત આરા રાતનાં લયલીત સ્વપ્નદર્શનમાં હું ધારું છું કે હું મારા મોં આગળ વિંબજના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલો, જે બાપડો કારકુન, જે એપોલોમાં મારો બાંધવ હતો, તેને જોઈ છું; અને તેની રોડાદર, પીડાતી આખ ટોપની અંદરથી મારા વરફ વિચિત્ર રીતે તાકીને જીએ છે, પણ તેજ સમયે તે હાસ થતો પાસે છે, અને કોહોડીઆના છુપરાનો બેસુર વણવણ, સ્વપ્નના પ્રતિબિંબિ પેઠે, દૂર લય પામતો હું સાંભળું છું. !

વિન્સન્ટ બાણુથી સખત ધાવલ થયો. ખલાસીઓ અને ઊતારીઓને બેડી ધાલી અને તેમાં વિન્સન્ટને પણ ધાલી. તેને ટ્યૂનિસ લઈ મયા અને વહાણને ગુલામ બનાવ્યો. દરીઆના કામને માટે નાલાયક હોવાથી અને હમેશ માંદો રહેતો હતો તેથી તેને એક મૂર વેચને વેચ્યો. એક વર્ષને અંતે તેનો શેક ભરી ગયો, અને તેને પાછો એક ખેડુત, નીસનો રહીશ હતો તેને ત્યાં વેચ્યો. વિન્સન્ટ પોતાના શેકને પાછો ખ્રિસ્તિધર્મમાં આવ્યો અને તે ખૂંતે જળે સાથે નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ એક નાના હોડકામાં બેસી દરીઆમાં નીકળ્યા, અને ક્રાન્સના દક્ષિણમાં એન્ગ્રીસ મોટી-સમાં ઊતર્યા.

પછી તરતજ સેન્ટ વિન્સન્ટ ડી પૉલ એક રામન મંડળીમાં દાખલ થયો. તેનો ધર્મ ઇસ્પતાલમાં માંદા માણસોની માવજત રાખવાનો હતો. ત્યાર બાદ તે પૅરિસ ગયો, ત્યાં તેણે એજ કામ કર્યું. પછી તે કાઉન્ટ ડી બોઈગ્નિ ક્લેબાનાં તરીકે વપરાતાં વહાણોનો તપાસનાર હતો, તેના કુટુંબમાં શિક્ષક રહ્યો. ત્યાં એ લુવાન ઉપદેશકે મનુષ્યોને બેડીઓ પહેરી હથેલમાં ભારતા અને આફ્રિકાના ગુલામોની પેઠે મહેનત કરતા, એવા બયબીત દેખાવો બોધ્યા. તેમને મદદ કરવામાં તે એવી તો સફળ રીતે મંડ્યો રહ્યો કે ૧૩ માં લુઈએ, તેનાં કૃત્ય વિષે ખબર થઈ એટલે, તેને વહાણોનો સર્વોપરી દાનાધિકારી બનાવ્યો. એક પ્રસંગે તેણે એક દુઃખી પતિત પુરુષ સાથે ધંધો પણ ફેરબદલ કર્યો. તે છૂટો થયો, અને વિન્સન્ટ તેની બેડી પહેરી અને તે અપરાધીને અપાતો ખોરાક ખાધને રહ્યો, અને અપરાધીઓની મંડળીમાં રહ્યો. તેને તરતજ શેધી કાઢ્યો અને છૂટો કર્યો, પણ અપરાધીઓની બેડી પહેરવાથી એને જે હાલ થઈ હતી તે આખી છાંદગી, મુઠી પહોંચી. તેની પદવી તેને પાછી આપવામાં આવી, અને પવિત્ર ઉત્સાહથી તેણે પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો. તેણે ધણી અપરાધીઓને ઉપદેશજળથી દુષ્ટ કરને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતાં શીખવ્યું, અને ક્લેબાનાં અને ગુલામથી ચાલતાં વહાણોની ખરી રિયતિનું સ્વરૂપ બહાદુરીથી દર્શાવેને તે બંનેમાં સુધારો કર્યો.

તેનું બાકીનું જીવનશૃત્તાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પાંચે પૅરિસ ગયો અને બીઓનાં દયાભાવ અને પરોપકારશક્તિને ઉદાર પ્રમંથ ગણે માટે ત્યાં દયા-લગિની એવી એક મંડળી સ્થાપી. આ દયાલગિની ક્રાન્સમાં તેમજ બીજે રચે દરેક પરોપકારી કામમાં અગ્રેસર રહી ઉદ્યોગ કરે છે, માંદાની

માવજત કરે છે, બાળકોને શિક્ષણ આપે છે, અને પરિત્યક્ત અનાથ છોકરાંની સંભાળ લે છે; આ પ્રમાણે તેઓ દરેક સત્કાર્યમાં આગેવાની લે છે. પોતાની બંદીખાનાની સ્થિતિ સ્મરણ કરીને તે આફ્રિકન કેદીઓને દ્રવ્ય આપી મુક્ત કરવા પૈસા એકઠા કરવામાં મગ્યો. આ પ્રમાણે તે ઝોઝામાં ઝોઝા બારસે ગુલામોને દ્રવ્ય આપી મુક્ત કરવાનું સાધન યથો. ૧૮૧૬ માં, જ્યારે ઍલ્જીરિયામાં ચાંચીઆઓનું બૂનું સ્થળ જમીનદોસ્ત કીધું, ત્યારે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડનાં એકઠાં નૌસાધનથી ચાંચીઆઓનાં કૃત્યોનો હમ્મેશને માટે નાશ કરવામાં આવ્યો.

આપણે મધ્યકાળના સ્વઅધારી ચરરીરોના (નાઇટના) સમયના કિલ્લાઓમાંના બંદીખાનાં અને બેડીઓ વિષે સાંત્રણાયે છિયે, પણ અર્વાચીન કાળની ન્યાયસંજ્ઞાઓ આગળ દુઃખ અને નિર્દયતાની કેવી વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આપણાં મોટાં સહેરોમાં ગરીબોનો ઇતિહાસ શોધો અને કેટલી બધી વાર તમારે જેરેમિ ટેલરે કહ્યું છે તે પ્રમાણે કહેવું પડશે કે: આ “અપ્રેમી-પથ” માત્ર જંગલી લોકોની ફરતાયીજ ઊતરતી પાંક્તનું છે, અને જીસસનાં દયાનાં કૃત્યથી અપાર દૂર છે.”

જૉન હાવર્ડનો ખરોપકારી સ્વભાવ દેખીતા આકસ્મિક પોતાને બનેલા બનાવથી બંદીખાનાનો સુધારો કરવા તરફ પ્રથમ વળ્યો. જ્યારે પ્રસિદ્ધ ધરતી-કંપની અસરથી લિસ્બનમાં બંદીઓનો યર્ષ તેમાંથી હુમાકા નીકળતા હતા અને એ પ્રમાણે તે સહેર દુઃખદાયક લાગણી ઉત્પન્ન કરતું હતું, ત્યારે તે પૉર્ટુગલ જવા સફર કરતો હતો. તે દૂર ગયો નહિ એટલામાં જે ડાગવહાણમાં તે બેઠો હતો તે વહાણને દુશ્મનનાં વહાણ પકડવાની જેને છૂટ મળી હતી એવા એક ફ્રેંચ વહાણે પકડ્યું. તેની સાથે બહુ નિર્દયતાથી વર્ત્યા. ૪૮ કલાક સુધી તેને ખોરાક ખાવા કે પાણી પીવા દીધું નહિ; અને શ્વેદ ઊતર્યા પછી બીજા કેદીઓ સાથે તેને કિલ્લામાં ખૂરવામાં આવ્યો. તેમને એક ગંદા કેદખાનામાં નાંખ્યા, અને હજી પણ ધણો વખત સુધી ખોરાક લેવા દીધો નહિ. આખરે તે સાંકડી દુર્ગન્ધ જગ્યામાં ગોસતો એક કકડો નાંખ્યો અને તે દુઃખી માણસોને જંગલી પશુઓની માફક તેને ફાડી ખચકે ખચકે ખાઇ જવાની જરૂર પડી. કેદીઓએ એક અઠવાડીયા આવીજ દૂર વર્તણૂક અનુભવી, અને તે કમંકમાટ ઊપગમે એવા બંદીખાનામાં જ્યાં ઇંગ્લેંડનાં મરકી ઉત્પન્ન કરે એવી બિનાસથી રક્ષણ કરનાર તરખણાં સિવાય બીજું કશું નહોતું, એવા બંદીખાનાની ભોંય ઉપર સપ્ત રહેવાની તેમને જરૂર પડી.

આખરે હાવડને મુક્ત કીધો અને તે ઇંગ્લેન્ડ પાછો ફર્યો; પણ જ્યાંસુધી તે ધણી કેદી બાંધબંદોને મુક્ત કરવામાં ફત્તેહ પામ્યો ત્યાંસુધી તે નિરાંતે બેઠો નહિ. પછી યૂરોપખંડમાં ખીજાં કેદખાનાંમાંના અને કિલ્લામાંના અંગ્રેજી કેદીઓ સાથે તેણે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો, અને તેને માલમ પડ્યું કે પોતાનાંજ જેવાં અથવા તેથી પણ વધારે બારે દુઃખો કેદીઓને સામાન્ય રીતે ખમવાં પડે છે.

પછી તરતજ બેડફર્ડ પરમણાના મોટા નાજરની ફરજ બજાવતાં ઇંગ્લેન્ડના કેદખાનાંની સ્થિતિ વિષે તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. સાધારણ રીતે એ પદવી કર્તવ્ય બજાવ્યા વિના માન ભોગવવાની, માત્ર સહેજ લલકો અને ગર્વિષ્ટ દમદમો આપનારી ગણાય છે. પણ હાવડની ખાખતમાં એથી જુદુજ દરું. તેના વિચાર પ્રમાણે કાંઈ પદવીએ તેની નિમજ્જક થાય એટલે તે તેને લગતી ફરજ બજાવવાને બંધાયલો હતો. ન્યાયસભામાં બેસતો અને ત્યાં ચાલતાં કામો ધ્યાન દર્શાવતો, કામ પૂરું થતું સારે જે કેદખાનામાં કેદીઓને ગોંધ્યા હતા તે કેદખાનાંની મુલાકાત લેતો. ત્યાં અપરાધી પ્રત્યે શરમભરેલી અને પરુસમાન વર્તણૂક દર્શાવવામાં આવતી હતી તેથી તે વાકેફ થતો. કેદખાનામાં જે દેખાવ એની નજરે પડ્યો તેથી ભવિષ્યમાં શું કર્તવ્ય કરવા એને ઇશ્વરે સન્મોં છે તે તેને માલમ પડ્યું.

ઇંગ્લેન્ડનાં તેમજ ખીજા દેશનાં કેદખાનાં તે વખતે બચકર સ્થિતિમાં હતાં. કેદીઓને જુદા રાખવામાં આવતા નહોતા કે તેમની વર્ગણી કરવામાં આવતી નહોતી. ખીજાને મુકાબલે નિરપરાધીઓ અને તિરસ્કારપાત્ર અપરાધીઓને એકઠા ગોંધવામાં આવતા હતા, તેથી સાધારણ બંદીખાનાં અપરાધની સત્વર વૃદ્ધિ કરનારાં સ્થાન થઇ પડ્યાં હતાં. જે બૂખે મરતા પુરુષે ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા રોટલીનો કકરો ચોર્યો હોય તેને રાતના ખાતર ચાડનાર અને ખૂની સાથે પોતે સમાગમમાં આવ્યો છે એમ માલમ પડતું. દેવાદાર અને ખોટી બનાવટ કરનાર, હલકો ચોર અને ગળું કાપનાર, અપ્રામાણિક છોકરી અને વ્યંજનારિણી સર્વને એકઠાં રાખવામાં આવતાં. બંદીખાનાંમાં સમ ખાવા, શાપ દેવો, અને ઇશ્વરનિન્દા કરવી, એ અવગુણો સર્વત્ર પ્રસર્યાં હતાં. ઇશ્વરપ્રાર્થનામાં તો કોઇ સમજતું નહોતું. એ સ્થાન ખીલ્કીબબ રેતાનની સત્તા નીચે મૂક્યું હતું. ત્યાં પિશાચતું રાજ્ય હતું.

કેદીઓની વર્તણૂકથી હાવડના મન પર અસર થઈ તેનું તે આલું સાદું વર્ણન કરે છે:—“કેટલાક, જેમને પ્રમાણપુરુષોની (‘જુરી’=પંચની)

તેમની પીઠ સાંકળોથી ભોંય સાથે બાંધતા હતા. તેમના પર ફેટલાક લોઢાના સળીઆ મૂકતા અને એક લોઢાના ખીલાથી ઢંકાયેલો, ગળપટો તેમની ગરદનની આસપાસ બાંધતા. નાનિંચામાં ભોંયરામાં ઠાટડીઓ બાંધતા અને કેદીઓને ધણુંજ નજીવું ખાવાનું આપતા. તેના વાર્ષિક ખરચ એક ગિનિ (૨૧ શિલિંગ) થતો. દારોગાને પગાર મળતો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેને વરસ દહાડે પોતાની પદવી માટે ડિપુટી નાજરને ૪૦ પાઉંડ આપવા પડતા, તે પોતાની આવક ભેરભુલમથી મેળવતો.

છંદગીના આ ઉદાર કર્તવ્યથી ત્રેરાઇ હાવડે એક રથાનેથી બીજે રથાને ગયો. કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવાની કલ્પના તેના સર્વ વિચારમાં રહેલી હતી અને મનમાં એક ઉત્કંઠાની પેઠે રમ્યા કરતી હતી. ઠાઇ પણ પ્રકારનું કષ્ટ, બચ, કે શારીરિક દુઃખ તેને જીવનના આ મહાન ઉદ્દેશ પાર પાડવામાંથી ફેરવી શક્યું નહિ. ઇંગ્લંડનાં કેદખાનાંની કંટાળાભરેલી ગૂઢ વાતોને પકડી પ્રસિદ્ધ કરવા તે એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી આખા ઇંગ્લંડમાં ભટક્યો. જેઓને જુજ દેવા માટે કેદ કરવામાં આવ્યા હતા અને બીજા ધણીઓ જેઓ ખીલકુલ નિરપરાધી હતા, તેમાંના ધણીખરાને તેણે મુક્ત કરાવ્યા. તેની તપાસ પૂરી થઇ સારે એ બાબતની વાસ્તવિક સ્થિતિ નક્કી કરવા આમની સભામાં એક કાર્યમંડળી નીમાઇ. તે કાર્યમંડળી આગળ હાવડે પોતાના દિપ્પણસહિત હાજર થયો. એ તપાસ ચાલતી હતી તે દર્મિયાનમાં તેણે ધણી બારીકીથી અને બહોળી ખબર એકઠી કરી હતી તેથી આશ્ચર્ય પામી એક સભાસદે તેને પૂછ્યું કે તમે કેને ખરચે આટલી જાંડી ખબર ભેગી કરવા મુસાફરી કરી છો? જવાબ દઇ ચક્યો તે પહેલાં હાવડેનું ઉદય બરાઇ આવ્યા જેવું થયું.

પુરાવો પૂરો થયો ત્યારે તે ધારાસભાએ તેને શાબાશી આપી. તેણે જે ભાગે દર્શાવ્યો હતો તે જ માર્ગે તે સભા ચાલી. જે વર્ષમાં તેણે ઉદ્યમ આરંભ્યો હતો તેને બીજે વર્ષે એટલે ૧૮૭૪ માં કાયદાઓ પસાર થયા અને તેથી સર્વ પ્રકારની હકસાઇ રદ થઇ, દારોગાઓનો પગાર બાંધવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી, અને સર્વ કેદીઓને નિર્દોષ ઠરે કે તરતજ જાંડીખાનાંમાંથી છોડી મૂકવાનો હુકમ થયો. વળી એવો પણ હુકમ કરવામાં આવ્યો કે સઘળા જાંડીખાનાને સાદુ રાખવા, ઘોળાવવા અને તેમાં દવાને જવા આવવાના માર્ગ કરવા, કેદીઓને ઓપધ કરવાને અને માવજત કરવાને રાજિશાળાઓ રચાવવી અને ચોગ્ય તુરંતે બાંધવા. ત્યારે એ કાયદા પસાર

થયા, સારે હાવડે રોજને લીધે પચારીવશ હતો, પણ આ માથે વહોરેલા ઉઘમથી જે બીમારી અને પરિશ્રમ તેને ખમવા પડ્યા તેમાંથી તે સાગે થયો કે તરતજ તેણે પાછો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો, અને કાયદાએ બરોબર અમલમાં આવે છે કે નહિ તે નક્કી કરવા તુરંજોની ફરી મુલાકાત લીધી.

ઇંગ્લંડમાં બધે ફરી રહ્યા પછી હાવડે રફોટલંડ અને આયર્લેન્ડમાં જઇ તે દેશના તુરંજોની તપાસ કરી. તે પણ તેને એવાજ ભયંકર માલમ પડ્યા, અને તેની તપાસનું પરિણામ પણ તેને તેટલીજ ફત્તેહથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. પછી તે યૂરોપમાંના બંદીખાનાંની સગવડ વિષે તપાસ કરવા લાં ગયો. પૅરિસમાં ઍસ્ટાઇલ કિલ્લામાં તેને પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ; પણ બીજાં ક્રૅચ કેદખાનાં પુબ્લિક ખરાબ હતાં તોપણ ઇંગ્લંડનાં કેદખાનાં કરતાં તે ઘણાજ ચઢીઆતાં હતાં. હાવડે ઍસ્ટાઇલ વિષે તપાસ કરે છે એમ માલમ પડ્યું સારે તેને કેદ કરવા હુકમ ટાલવામાં આવ્યો, પણ તે વખતસર નાસી ગયો. અતિશય મુશીબત અને મહેનતથી કેદખાનાં વિષે ક્રૅચમાં તરતજ પ્રસિદ્ધ થયલા ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કરી તેણે એનું વેર વાળ્યું.

હાવડે આગળ, બેલ્જિયમ, હૅલ્લંડ, અને જર્મનીમાં મુસાફરી કરી. તેણે સર્વે રથણે ટિપ્પણ કરી, અને અતિશય ઉદ્યોગ કરી પુબ્લિક ખબર મેળવી. બંદીખાનાંના સુધારાનું મૂળ બરોબર જામ્યું છે કે નહિ તે જોવા તે ઇંગ્લંડ પાછો વળ્યો અને સારઆદ તે એ જ પ્રેમકર્તવ્ય બબલવા સ્વિટ્ઝર્લંડ ગયો. સાંકેદખાનાંના નિયમોનું સાચું તેની દૃષ્ટિગોચર થયું. માત્ર કેદીઓનાજ કલ્યાણ માટે નહિ, પણ કેદખાનાંનો ખરચ પૂરો પાડવા જે કર લેવામાં આવતા હતા તે ઝોજા કરવાના હેતુથી પણ, તેમને કામ કરવાની જરૂર પાડતા.

હાવડે ત્રણ વર્ષ થાક્યા વિના પરિશ્રમ કર્યો અને તે દર્શિયાનમાં ૧૩,૦૦૦ માઈલથી પણ વધારે મુસાફરી કર્યા પછી “બંદિગૃહની સ્થિતિ” વિષે તેણે મોટા ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે વાંચીને લોકોના મનમાં ઘણી લાગણી પ્રેરાઈ. કેદીઓના સુધારા માટે હવે બીજા કયા ઉપાયો યોજવાની જરૂર છે તેના સંબંધમાં આમની સલાહએ તેને ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યા, તેણે હલકા કેદીઓ માટે સુધારકગૃહો બાંધવાની ભલામણ કરી. તેણે એવું એક ગૃહ આમેસ્ટર્ડામમાં જોયું હતું, અને તેના વિચાર પ્રમાણે તેને નમુના તરીકે લઈ ચલાય.

ઠીક રીતે બ્યવસ્થા રખાય છે તે જોવા તે પાગ લાં ગયો. હૅલ્લંડથી તે પ્રશિયા ગયો; અને ઑસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાનાં સૈન્યની વિરુદ્ધ પાંક્તઓની વચ્ચે થઈને તેણે સિલેસિયા યોજાવ્યું. તેણે કેટલોક વખત વિએનામાં

ગાળ્યો અને પછી તે ઇટલિ ગયો. રોમમાં ધર્મવિચારણુસભાના (ધનિક-
જિશન'ના) બંદીખાનામાં દાખલ થવાની તેણે રજા માગી. પણ જેમ
ફ્રાન્સમાં તેને ઔરંગઝેબના કિલ્લામાં દાખલ થવા દીધો નહિ, તે જ પ્રમાણે
અહિં પણ ધર્મવિચારણુસભાનાં બંદીખાનામાં એને પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ.
બીજાં બધાં બંદીખાનામાં જવાની તેને છૂટ મળી. ફ્રાન્સમાં થઇને તે પાછો
સ્વદેશ ગયો અને આ મુસાફરીમાં ૪,૬૦૦ માઇલ ફર્યો. જ્યાં ગયો ત્યાં
લોકોએ તેને આનંદથી વધાવી લીધો. કેદીઓના આશીર્વાદ તેની પાછળ આવ્યા.
તેણે સર્વત્ર બહોળે હાથે ધર્મદાન કીધું. પણ એથી પણ વિશેષ કીધું. સત્રજા
દેશના વિચારવંત અને દયાળુ પુરુષોને તેણે બંદીખાનાં સુધારવાની અગત્યતા
સમજાવી.

તેણે કેદી આરામ લીધો નહિ. વળી એટલિટનનાં કેદખાનાંની મુલાકાત
લીધી અને આસરે ૭,૦૦૦ માઇલ મુસાફરી કીધી. તેને માલમ પડ્યું કે
પૂર્વના પ્રવાસથી કંઇક ફાયદો થયો છે. અગાઉ તેણે જે ધોર અન્યવસ્થા જોઇ
હતી તે હવે જતી રહી હતી, અને કેદખાનાં અગાઉ કરતાં વધારે સ્વચ્છ,
આરોગ્યવાળા; અને નિયમસર હતાં. જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા તેણે એક બીજીવાર
પ્રદેશપર્વટન કીધું. યુરોપના દક્ષિણ દેશોમાં ફર્યો હતો. હવે તેણે રશિયાનાં
કેદખાનાં જોવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકસો ચાલતો પોટરબર્ગમાં પેઠો.
સીપાઇઓએ તેને ઝાળખ્યો અને દરબારમાં મહારાણી કુંથરાઇનને
મળવાનું તેને આમંત્રણ આપ્યું. તેણે મહારાણીને માનપૂર્વક લખી જણાવ્યું
કે હું કેદીઓના તુરંગો અને દુઃખીઓનાં ધરો જોવા રશિયા આવ્યો છું
અને રાજા, રાણીઓના મહેલ અને દરબાર જોવા આવ્યો નથી.

રશિયામાં એક પ્રકારનો ચાળખો ચાપ છે તે કેવી રીતે મારે છે તે
સત્તાસહિત તે જોવા ગયો. એક પુરુષને અને એક સ્ત્રીને બહાર કાઢ્યાં.
પુરુષને ૬૦ ચાળખા માર્યા અને સ્ત્રીને પચીસ હાવડ કહે છે કે “કેટલાક
દિવસ પછી મને ને સ્ત્રી ઘણી નબળી સ્થિતિમાં આવમ પડી, પણ તે પુરુષને
તો પછી હું જોઇ શક્યોજ નહિ.” તેનું શું થયું તે જાણવાનો નિશ્ચય કરી
હાવડ ફાંસી દેનારને મળવા ગયો. તેણે કહ્યું, “ઘણા યોગ વખતમાં મોત
નિપજે એવી રીતે તમે ચાળખો મારી શકો છો ?” ફાંસી દેનારે કહ્યું, “હા.”
“કેટલા યોગ વખતમાં ?” “એ દિવસમાં.” “એવી રીતે તમે કોઇ દિવસ
ચાળખો માર્યો છો ?” “હા, જે છેલ્લા પુરુષને મેં મારે હાથે ચાળખાની
શિક્ષા કરી તે તે શિક્ષાથી મરણ પામ્યો છે.” “તમારો ચાળખો આમ

નાશકારક શી રીતે કરો છો ? “પાસાંમાં એક બે ચાળખા મારવાથી, તેથી પુષ્કળ માંસ નીકળી આવે છે.” “આવી રીતે શિક્ષા કરવાથી તમને કંઈ ઈનામ મળે છે ?” “હા, મને મળે છે.” આ પ્રમાણે મોતની શિક્ષા આખા રાજ્યમાંથી રદ કરી છે એવી જે રશિયા દ્વિધિયારી હાંકે છે તે દેવી ખોટી છે તે તેણે સફળ રીતે ઉઘાડું કીધું.

તેણે આસ્કોથી લખ્યું કે “એકજ વર્ષમાં રશિયાની ધરિપતાલોમાં ઓછામાં ઓછા ૭૦ ખુશીના લશ્કરના નવા સિપાઇઓ અને તરીના લશ્કરનાં નવાં માણસો મરી ગયાં છે.” હાવર્ડે ચોક્કસ કામ કરનાર હતો અને સલ સિવાય બીજું કંઈ બોલી શકતોજ નહિ; અને તેથી આ ભયંકર સલ વાત યુદ્ધ અને જીલમ બંને વિષે આપણો તિરસ્કાર વધાર્યા વિના રહી શકતી નથી. રશિયામાંથી તે પોલાંડ, પ્રશિયા, હુંનોવર, અને ઓસ્ટ્રીઆના તાબાના નેધર્લેંડને રસ્તે સ્વદેશ, ગયો. ૧૭૮૩માં રૂબેન અને પોર્ટુગાલમાં તેણે એજ મતલબથી મુસાફરી કરી. મુસાફરીનાં પરિણામ તેણે મોટા મન્યના બીજા પરિશિષ્ટમાં પ્રસિદ્ધ કીધાં.

હાવર્ડેને જાંદગીના આ ઉલ્લોમમાં તક્ષીન થઇ ગયા રહેતાં હવે બાર વર્ષ થયાં હતાં. યૂરોપનાં મુખ્ય શહેર અને કરખાનાં બંદોખાનાંની મુલાકાત લેવામાં તેણે ૪૨,૦૦૦થી વધારે માર્ષલ મુસાફરી કરી હતી; અને દેહીઓ, રોગીઓ, અને નિરાધાર લોકોને દુઃખમાંથી છાડાવવામાં તેણે ૩૦,૦૦૦થી વધારે પાઉંડ ખર્ચ્યા હતા. તોપણ હજી તેણે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું નહોતું. જે દેશોમાં મરકી ચાલતી હતી ત્યાં બની શકે તો એ ભયંકર રોગ માટે ઉપાય શોધી કાઢવા તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો ધરાદો પ્રથમ ક્રાન્સમાં થઇને માર્સેઈલ્સ જવાનો હતો.

૧૭૮૫ ના નવેમ્બરમાં તે પૅરિસ જવા નીકળ્યો. ક્રેંચ લોકોએ બેરુટાઇલ વિષે તેણે ચોપાનીઈ લખ્યું હતું તે યાદ કરી તેને ક્રાન્સની જમીન પર પત્ર મૂકતાં અટકાવ્યો. તે વેશ બદલી પૅરિસમાં પેઠો. ત્યાં આવ્યો તે પહેલીજ રાતે ચોકોદાર સીપાઇએ તેને પથારીમાંથી જગાડ્યો. સુલાગ્યે તેને એવો વિચાર સુઝ્યો કે તેથી તે ચોરાવખત સુધી એ સિપાઇઓમાંથી છૂટ્યો, કેમ કે તેણે તરતજ છીકી કપડાં પહેર્યાં, ઘરમાંથી નાઠો, અને એકદમ માર્સેઈલ્સને રસ્તે પડ્યો. ત્યાં તેણે પીતીઆની ધરિપતાલમાં દાખલ થવાની રજા મેળવી, અને એને જે ખજારની જરૂર હતી તે મેળવી.

તેણે રમનાંની સફર કીધી. એ ઠંડાણે તે વખતે મરકી ચાલતી હતી.

લાંથી તે દૃઢ વિશ્વહિતકર્તાએ એથી રોગવાળાઓ વહાણમાં બેઠા હતા તેમાં બેસી એડ્રિઆટિક સમુદ્ર તરફ સફર કરી તે એવા ધરાદાથી કે એવાં વહાણોને કિનારા સાથે વ્યવહાર ચલાવવાની ૪૦ દિવસ સુધી મના થાય છે તે દુઃખને પોતે પણ વશ થઈ જુએ. તેને તાવ વળગ્યો, અને ૪૦ દિવસ સુધી કિનારા બેઠે કોઈ પણ પ્રકારના સંવ્યવહાર વિના, અતિથય દુઃખ પામતો, એકલો, કોઈ પણ જાતની મદદ વગર, તે રહ્યો. આખરે તે સારો થયો અને પાછો ઇંગ્લંડ ગયો. તેણે ગામડાની પોતાની જાગીરની મુલાકાત લીધી, પડોશના ગરીબ લોકોના પોપણ માટે વ્યવસ્થા કરી, અને જેમ પિતા, હાકરાથી જુદો પડે તેમ નમ્ર મિત્રોથી જુદો પડ્યો.

હજી તેને એક બીજી મુસાફરી કરવાની હતી. તે તેની છેલ્લી મુસાફરી હતી. મરકીના વિષયમાં વધારો કરવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો. ૧૭૮૯ માં તે ટુર્કસ્તાન, ઇજિપ્ત, અને બાબરિનાં સંસ્થાનમાં જવાના ધરાદાથી હૈલાંડ, જર્મની, અને રશિયામાં થઈને ગયો. પણ માત્ર રશિયન તાતારમાં ખુર્સન સુધીજ તે મુસાફરી કરી શક્યો. લાં હમેશની માફક તેણે કેદીઓની મુલાકાત લીધી અને તુરંગમાંથી તાવ તેની પાછળ પડ્યો. પરદેશીઓમાં, તે મંદવાડથી સપડાયો અને ૧૪ વર્ષની તેની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એકલો, એક પુરુષ મરતી વેળા તેની પધારી પાસે હતો, તેને ડૉક્ટરિના કબરસ્તાનમાં જે ઠેકાણે પોતાનું મડદું દાટે એવી તેની ઇચ્છા હતી તે સ્થળ મુકરર દર્શાવ્યું. “ મને શાંત રીતે જમીનમાં દાટજો, મારી કબર પર એક જાયાયત્ર મૂકજો, અને મને લોકો ભૂલી જાય એમ કરજો. ”

પણ જ્યાંસુધી મનુષ્યજાતિનું સ્મરણચિહ્ન રહેશે ત્યાંસુધી એ ઉદાર હૃદયડું ભૂલી જવાશે નહિ. ધણીજ દુઃખી લોકોને તે કથાશ્રુક્તા હતો. તે કંઈ પણ સ્વાર્થનો વિચાર કરતો નહિ, પણ જેઓ એના વિના નિરાધાર અને મદદ વિનાના થઈ પડતા તેનો જ માત્ર વિચાર કરતો. તેના પોતાના જમાનામાં તેણે અસાધારણ ફત્તેહ મેળવી. પણ તેના કામની સત્તા તેની સાથે નાશ પામી નહિ; કેમકે તેનાં કૃત્યની અસર માત્ર ઇંગ્લંડનાજ કાયદા પર અસરસુધી આલતી આવતી નથી, પણ સુધરેલી પ્રજાઓના કાયદાઓ પર પણ તેની સત્તા હજી સુધી ચાલુ છે.

બુકે આ પ્રમાણે તેનું વર્ણન કર્યું છે:—“ કેદખાનાંના બંડામાં બંડા બાગમાં પ્રવેશ કરવા, ઇસ્પતાલોના એથી રોગમાં કંપલાવવા, શોક અને દુઃખનાં નિવાસસ્થાન તપાસવા, પીડા, નાકિમેદી, અને તિરસ્કાર કેટલાં ફેલાયાં

છે તેનું બરોબર માપ લેવા અને વિસ્તાર તપાસવા, વિસારી મૂકેલાઓને માદ કરવા, સંભાળ વગરના પડી રહેલાઓની સંભાળ લેવા, પરિણત પુરુષોની મુશ્કાકાત લેવા, સર્વ દેશમાં સર્વ મનુષ્યોનાં દુઃખો સરખાવવા અને એટલાં કરવા તે આખું યુરોપ ફરી વળ્યો. તેની યોજના સ્વનિર્મિત છે, અને તે જોટલી દયાભાવથી પૂર્ણ છે તેટલીજ શુદ્ધિપ્રભાવથી પણ પૂર્ણ છે. શોષ કરવા સારૂ સફર કરવાની અને પરોપકારનાં કામ સારૂ દુનીઆમાં સમુદ્રમાર્ગે પયંટન કરવાની એ યોજના છે, અને એના ઉદ્દેશનો લાજ દરેક દેશમાં થોડો કે ઘણો અનુભવમાં આવવા માંડી ચૂક્યો છે. ”

હાવર્ડના સમય પછી કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ઘણો સુધારો થયો છે. પ્રથમ સંસાર માર્ટિન, મિસિસ ક્રાઇ, અને બીજા એમને મળતા સ્વભાવના પુરુષો, એવા પરોપકારી માણસો જ કેદીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો ઈરાદો રાખતા. સિડની સ્મિથ વર્ણવે છે કે મેં મિસિસ ક્રાઇ સાથે ન્યૂગેટ જવા રજા માગી. ભાંના દેખાવથી મારા મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે હું એક બાળકની પેઠે ગયો. એ વિષયને લગતું પાછળથી ધર્મોપદેશમાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું:—“ આ શહેરમાં હમણાં જે દેખાવ નજરે પડે છે તે એવો છે કે હું તેને કદી પણ કોઈ મનુષ્યે જોયો નહિ હોય એવો, સૌથી વધારે ગંભીર, સર્વથી વધારે ખ્રિસ્તિધર્મને શોભાવે એવો, અને સર્વથી વધારે ચિંતાકર્ષક છે એમ કહેવાની હિંમત ધરીશ. તે પવિત્ર સ્ત્રીને દુઃખી કેદીઓમાં ઉલ્લમ કરતી જોવી, તેનાં વચનથી શાંત થઈ, અને તેની દૃષ્ટિથી ઉત્તેજન પામી, સર્વે કેદીઓને આતુરતાથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા, તે સ્ત્રીના હુગડાની કારને વળગતા, અને જે કોઈએ પણ તેમના પર પ્રીતિ રાખી છે, ઉપદેશ કર્યો છે, સંભાળ લીધી છે કે ઇશ્વર વિષે તેમને કહ્યું છે તે એ જ સ્ત્રી છે એમ વિચારી તેની પૂજા કરતા એવા એ કેવો ચિત્તવેધક દેખાવ ! એ દેખાવ દુનીઆના દુનંદના વિષેની મનુષ્યોની પ્રીતિને લાંગી નાંખે છે. તેમને એમ કહે છે કે આયુષ્યની ડુંગ્રી મર્યાદા આવી જાય છે અને તેથી આપણે સત્કૃત્યો કરી ઇશ્વરને મળવાની તૈયારી કરવી જોઈએ, અને દાન કરવાનો, પ્રાર્થના કરવાનો, દુઃખીઓને દિલાસો આપવાનો, આ કલ્યાણ કરનારી સ્ત્રીની પેઠે જઈને, અપરાધીઓમાં, નિરાશ થઈ ગયલાઓમાં અને માંદા પુરુષોમાં આપણા દિવ્ય તારક કોઈસ્ટે જેવું કામ કરીશું તેવું કામ કરવાનો આ વખત છે. ”

“ મિસિસ ક્રાઇ આગ્રહયુક્ત પ્રયાસથી કેદીઓનાં સ્થિતિમાં અને સ્ત્રી

બંદીવાનો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં સંપૂર્ણ સુધારો કરવામાં ફત્તેહ પામી, તે એટલે બધે દરજ્જે સુધી કે દ્વિપતિ પુરુષો વિરુદ્ધ કામ ચલાવવા લાયક પુરાવો છે કે નહિ તે નિર્ણય કરનાર પ્રમાણપુરુષોએ ૧૮૧૮ માં ન્યગેટ જજ આગ્રા પછી ઓલડ બેલીને જે લખાણ કર્યું તેમાં તેઓ કહે છે કે “ જે ધોરણ પ્રમાણે તેણે પ્રોતાના ધારા ખાંધ્યા છે તે જ ધોરણ પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે લાયક પાડવામાં આવે તો તે બંદીખાતાને સુધારકથાના બનાવવાનું સાધન થઈ પડે, અને દુર્ગુણ અને દુરાચારમાં રીઠા થઈને હાલ જેમ કેદખાનામાંથી કેદીઓ છૂટી ફુનીઆમાં પાછા જાય છે તેને બદલે તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરતા થાય અને ધણું કરીને જનમંડળમાં ઉપયોગી મનુષ્યો નિવડે.”

મિસિસ ક્રાઈના કરતાં ઓછી પ્રસિધ્ધ મિસિસ ટૅન્નાલે પણ વૅરિફિકનું બંદીખાનું, જ્યાં તેનો સ્વામી અધિપતિ હતો, તેના કેદીઓની સ્થિતિ અતેનીતિ સુધારવાના કામમાં અતિશય આગ્રહથી ઉદ્યમ કર્યો. તેણે ધણી અપરાધીઓને દુર્ગુણના માર્ગમાંથી સફળરૂપે અને ઉદ્યોગના માર્ગમાં આપ્યા. જે છોકરાઓ અને છોકરીઓ બીજાઓને મુશ્કેલી નવાસવા યુ-હેમાર હતાં તેમને સુધારવા પર તેણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું. જનમંડળમાં તેમને નીતિના માર્ગમાં પાછા લાવવામાં તે લગભગ દરેક પ્રસંગે ફત્તેહ પામી.

પણ કેદીઓના સમૂહને સુધારવામાં કે નીતિમાર્ગમાં પાછા લાવવામાં પ્રત્યેક પુરુષની મદદથી થોડુંજ થઈ શકે. આવા મોટા વિષયનો નિર્ણય કામદા રચનારની મદદથી થઈ શકે. કામદાનો એક મુખ્ય હેતુ એ છે કે અપરાધ કરવાની લાલચો દૂર કરી લેવાને અપરાધ કરતા અટકાવવા, અને કેદખાનાના સારા નિયમોનો મુજબ હેતુ અપરાધીઓની નીનિની સ્થિતિ સુધારવાનો. અને જે જનમંડળની વિરુદ્ધ તેમણે અપરાધ કર્યા છે તે જનમંડળમાં તેમને પાછા નીતિમાર્ગમાં લાવવાનો છે. ન્યાયની રીતે કેદીઓ પ્રત્યે આ આપણા ધર્મજ છે; કેમકે જે સ્થિતિમાં તેઓ ઉછેરાયા છે તેથી, તેમને જીવણી આપવામાં આવી નથી તેથી, અને જનમંડળે જે અસમાન નિયમો રચ્યા છે તેથી ધણી ખરી વાર તેઓ અપરાધ કરતાં શીખ્યા છે.

પૂર્વ કાળમાં જનમંડળ અપરાધીઓ પર વેર વાળતું અને વન્ય પશુઓ પ્રત્યે જેમ વર્તે તેમ તેમની સાથે વર્તતું; હવે સુધારવાના વિચારથી તેઓ તરફ વખાને નર વર્તણૂક દર્શાવવાની રીત તેણે પ્રદર્શ કરી છે. ન્યૂ યૉર્કના રાજ્યમાં સિંગસિંગ પેનિટેન્સિયરીના રાજ્યકર્તા અપરાધીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં સુધારો કરવામાં અગ્રેસર થયા. એડ્મન્ડ્સનાં

લખાણ પરથી એ વિષય પર તેમનું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચાયું. તેણે કહ્યું કે “દુનીયામાં આટલા બધા વખત સુધી જે બળાત્કારની પદ્ધતિ, ગુન્હેગારોને રીખાવોને સારા નિયમ કે વ્યવસ્થા કહે છે તે પ્રમાણે રહેતાં શીખવવાની પદ્ધતિ, અને લખની નીચી લાગણી સિવાય બીજા કોઈ પણ ઉત્તમ મનોભાવથી કદી પણ અપરાધીઓના મન પર અસર ન કરવાની પદ્ધતિ સર્વેત્ર રસરી છે તેની સફળતા પર મને ખીલકુલ વિશ્વાસ નથી. મેં અનુભવમાં પુષ્કળ જોયું છે ને તેથી મને ખાતરી થઈ છે કે તેમનાં આચરણ ગમે તેવાં અધમ થયાં છે, તોપણ હજી તેમનામાં દયાભાવથી અસર થઈ શકે એવાં હૃદય રહ્યાં છે, વિચારશક્તિ અજમાવવાની અરજ કરવાથી જામત થઈ શકે એવી વિદ્વત્તિઓ છે, અને વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન નિર્ગમન કરવાની ઉમેદ છે; અને તેને દબ કરી હમેશનો સુધારો કરવામાં સમાનભાવ અને આશાના કિતેજક વચનની જ માત્ર જરૂર છે.” આ પ્રમાણે એડ્મન્ડ્સની બહામણને અનુસરીને સિંગ્સિંગ કેદખાનામાં બંદીવાનો પ્રત્યે જુદી રીતે વર્તવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ અને તરતજ તેનાં અતિ સુખદાયક પરિણામ નિવડ્યાં. હવે એવો નિયમ થયો કે જેમ બને તેમ ઓછી શિક્ષા કરવી, અને જે માણસમાં સુધરવાની કંઈ પણ ઇચ્છા હોય તેની ઇચ્છાને ઉત્તેજન આપવું. પણા ગુન્હેગારો અગાઉ સુધરી ન શકે એવા ગણાતા હતા, તેઓને આ પ્રમાણે જનમંડળમાં ઉપયોગી અને લાભકારક મનુષ્ય તરીકે પાછા દાખલ કરવામાં આવ્યા અને તેમનાં ઘણાંજ થોડા ભાગ અગાઉની દુરાચારની ટેવમાં પાછા જતો માલમ પડ્યો.

સ્ત્રીઓની બાબતમાં આ પદ્ધતિ ખાસ રીતે ફતેહમંદ માલમ પડી. એક પ્રૌઢ સ્ત્રીએ તેમને આત્મદમનરૂપી કર્ત્તવ્ય વિષે અને આ ભોક્ષમાં અને પર ભોક્ષમાં દુઃખમાંથી બચવાની તેમની ઇચ્છા હોય તો લક્ષણ સુધારવાની આવશ્યકતા વિષે બક્તિગૃહમાં ઉપદેશ કીધો. સાર પછીના ભાષણમાં તે પ્રૌઢ સ્ત્રી કહે છે કે “આ નાના પ્રયોગની અસર કેદીઓની વધારે શાંત અને નમ્ર હીલચાલમાં, કોમળ ચપલી અને નરમ પડી ગયલો બોલવાની ઢગમાં; અને તાર્કિક અને આનંદથી આગ્રા પાળવાની રીતમાં જણાઈ આવી છે. એથી મારો વિશ્વાસ દબ થયો છે કે લોકો પાપથી ગમે તેવા અધમ થયા હોય કે જોર જીલમ કે ઈજ્જતી ગમે તેવા નહોતર થયા હોય, તોપણ જ્યાંસુધી વિચાર-શક્તિ મન પર કુલ અખતાર ચલાવ્યા કરે છે, લાંસુધી કાષ્ઠપણ પુરુષનું હૃદય એવું બેહેર મારી ગયલું કે કંઈજ હોતું નથી કે સમાનભાવ અને દયાના ચપ્પે તેમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, અથવા તો એવું નીચ થયલું નથી કે તે

પર પ્રિસ્તિઓમાં જેવો પ્રેમ હોવો જોઈએ તેવા પ્રેમથી બોલવાની રીતથી કંઈ પણ અસર થાય નહિ.

કપતાન પિલ્સબરિ કેનેડિટકટમાં વેસ્ટબરીનાં કેદખાનાનો અધિપતિ હતો. તે પણ ગુન્હેગારો પ્રત્યે દયાળુ રીતથી વર્તવામાં અને તેમને સુધારી સન્માર્ગમાં લાવવામાં પ્રસિદ્ધ રીતે ક્ષેત્ર પામ્યો. જે ખરું લાગે તે કેદવાની અને કરવાની તેનામાં એવી તો હિંમત હતી કે તે લગભગ જાયામાં જોયે રથાને પહોંચતી. તેની નિમણુંક પહેલાં હમેશની કુર વર્તણૂકની રીતિ અમલમાં આવતી, અને તેનું પરિણામ હમેશ કેદીઓને કઠોર અને અધમ બનાવવાનું અને તેમનામાં “જાડો અને નિશ્ચિત દ્વેષભાવ” ઉત્પન્ન કરવાનું થતું. અપરાધનું ધોરપણું વધતું જતું હતું અને કેદખાનાં દરેક વર્ષે રાજ્યને વધારે વધારે ભારે ખર્ચમાં નાંખતાં. કપતાન પિલ્સબરિએ કેદીઓ પ્રત્યે વર્તવાની રીત બીલકુલ બદલી નાંખી; તેણે પોતાના પ્રયત્ન દયાળુ વર્તણૂકથી કેદીઓને સુધારવા તરફ ચલાવ્યા. તેણે સદાચારનો માર્ગ પકડવામાં તેમને ઉત્તેજન આપ્યું; સફળતાને રસ્તો પાછો લેવામાં તેમને હિંમત આપી. તેણે મોટામાં મોટા ગુન્હેગારોને એકદમ બેડીની નામોશીથી મુક્ત કર્યા અને કહ્યું કે “હું તમારો ભરોસો રાખીશ.” આ રીતિ પ્રમાણે વર્તવામાં પરિણામ અમત્કારિક થયાં. તે ગુન્હેગારોએ પણ એના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેમણે એની સત્તા માટે અતિશય માન દર્શાવ્યું, કેદખાનાંમાં વ્યવસ્થા અને નિયમ સર્વત્ર પ્રસર્યાં અને બંદીખાનાનો ખર્ચ કેદીઓના ઉદ્યોગથી ચાલવા માંડ્યો.

એક કેદી પ્રત્યે તેની વર્તણૂક તાલુગ જેવી હતી. તે માણસ રાક્ષસી ગાત્રનો, બંદીખાનામાંથી નાસી જનાર, દેશનો ત્રાસહેતુ હતો; અને સત્તર વર્ષ થયાં વધારે વધારે ધોર અપરાધ કર્યા કરતો હતો. તે બંદીખાનામાં આવ્યો ત્યારે કપતાન પિલ્સબરિએ તેને કહ્યું કે “હું આશા રાખું છું કે તમે જેમ બીજા કેદાણે કાપું છો તેમ અહિં નાસી જવાનો પ્રયાસ નહિ કરો. હું તમને મારાથી બની શકશે તેટલું સુખ આપીશ અને તમારો મિત્ર થવા આતુર રહીશ. મને આશા છે કે તમારે માટે મને કંઈ પણ મુશ્કેલીતમાં તમે નાંખશો નહિ. એકાંત ગોધવાના ઈશદાથી બાંધેલી એક સાંકડી ઝારડી છે, પણ અમે તે કદી વાપરતા નથી; અને કદી પણ કાઢને પણ માંહે પૂરી તાળું દેવું પડે તો મને ધણેજ ખેદ થાય. જેવી રીતે તમારા પર હું ભરોસો રાખીશ તેવી રીતે તમે મારા પર ભરોસો રાખશો તો મારી પેઠે છુટ્ટી આ જગ્યામાં તમે હરી ફરી શકશો.” તે માણસ ગીડીઓ અને આડો હતો અને

ધણાં અઠવાડીઆં સુધી કપતાન પિદસખરિની સત્તાથી નરમ થવાનાં તેણે ધણાંજ ધીમાં ચિન્નો દર્શાવ્યાં. આખરે પિદસખરિને એવી ખબર મળી કે તે કેદખાનામાંથી નાસી જવાનો ધરાદો રાખે છે. કપતાને તેને બોલાવ્યો અને તેના પર નાસી જવાનો આરોપ મૂક્યો; તે માણસ ચીડાયેલો, બોધ્યા આધ્યા વિના હમેશની માફક ઉભો રહ્યો. તેને કહ્યું કે હવે તમને એકાંત સાંકડી ઝોરડીમાં ગોધી તાળું દેવાની જરૂર છે. કપતાન નાનો, ઠીંગણો માણસ હતો, તે આગળ આધ્યો અને તે રાક્ષસી બંદીવાન તેની પાછળ હિંડ્યો. જ્યારે તેઓ તે માર્ગના સાંકડામાં સાંકડા બાગમાં પહોંચ્યા, ત્યારે તે કપતાન દીવા સાથે પાછો ફર્યો અને તે ગુન્હેગારના મુખ તરફ જોયું. તેણે કહ્યું “હવે હું તમને પૂછું છું કે તમારે મારી સાથે જેવી રીતે વર્તવું થોડ્ય છે તેવી રીતે તમે વર્ત્યા છો? મારાથી તમને સુખી કરવા જે કંઈ કરી શકાય તે સર્વ મેં કાઢ્યું છે. મેં તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને તેના બદલામાં તમે મારા પર કંઈ પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નથી. આ તે કીક કહેવાય! તોપણ મારાથી તમને તાળામાં પૂરવાનો વિચાર સહન કરાતો નથી. તમે મારી વાત ધ્યાનમાં લો છો એવું સહેજ પણ ચિહ્ન જો હું જોઉં—” તે માણસ એકદમ રોષ પડ્યો. તેણે કહ્યું, “સાહેબ, હું તો સત્તર વર્ષ થયાં ખરેખરો સેતાન થયો છું, પણ તમે મારી સાથે હું માણસ હોઉં તેમ વર્તો છો.” તે કપતાને કહ્યું, “આલો, આપણે પાછા ફરો ” તે અપરાધીને અગાઉની માફક કેદખાનામાં છૂટથી ફરવા દીધા. આ વખતથી તેણે કપતાનને હૃદય બોધવા માંડ્યું, આનંદથી કેદની બધી મુદત પાળી, અને જેમ જેમ પોતાના પરનો વિશ્વાસ બાંધ કરવાના આવેશ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતા હતા, અને તેના ધારવા પ્રમાણે વિશ્વાસ તોડવા સારું જે સર્વ સુગમતા તે કેખતો હતો તે સર્વ તેણે પોતાના મિત્ર કપતાન પર વિશ્વાસ રાખી તેને કહ્યું.

એક મરણીઆ કેદીએ તમારું ખૂન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવી ખબર મળવાથી જે ગૃહસ્થે તરતજ પોતાની હજમત કરવા તેને બોલાવ્યો અને ત્યાં ઠાકને હાજર રહેવા દીધા નહિ તે ગૃહસ્થ કપતાન પિદસખરિજ હતો. તેણે કેદીને નિહાળ્યો, તેને અલો બતાવ્યો અને હજમત કરવા ફરમાવ્યું. કેદીનો હાથ કપ્યો, પણ તેણે તે કામ ધણું સારી રીતે દીધું. તે હજમત કરી રહ્યો, ત્યારે કપતાને કહ્યું, “મને એવી ખબર મળી હતી કે તમે મારું ખૂન કરવા ઇચ્છતા હતા, પણ મેં મારું કે હું તમારા પર બરોસો રાખી રહીશ.” તે પુરુષનું મન એકદમ સુધરો ઈશ્વર તરફ વળ્યું અને તેણે જવાબ

દીધો, “ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, સાહેબ.” મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવાની આવી સત્તા છે. +

ન્યૂ યૉર્કમાં ઍમ્બનમાં રાજ્યબંદિત્વનો અધિપતિ મેજર ગડેલ, અને ખીજે કેદખાનાંની દેખરેખ રાખનાર આઇઝેક ટિ હૅપર ગુન્હેગાર તરફ દયાળુ વર્તણુક બતાવવામાં અને તેમની નીતિ મુધારવામાં એવી જ રીતે કૃતેદ પામ્યા. આ છેલ્લો વર્ણવેલો સ્તુત્ય પુરુષ પચાસ માણસોને મુધારી નીતિમાર્ગમાં લાવવામાં કૃતેદ પામ્યો, તેમાંથી માત્ર બેજ જણે દુરાચારની ટેવ પાછી પકડી—એજ વાત દવાબાવની સત્તાના લાભમાં પુષ્કળ પુરાવો આપે છે. *

+ મિસ માર્ડિન્સકૃત “પશ્ચિમની મુસાફરી.”

* યુનિયનના કેટલાંક રાજ્યબંદિત્વોમાં કેદીઓ પ્રત્યે દયાળુ વર્તણુક દર્શાવવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ વિલિયમ ટ્લૉક ૧૮૮૦ ની ૩૭ ફેબ્રુઆરીના ‘ટાઇમ્સ’માં કેટલાંક સંસ્થાનમાં નવાસવા કેદીઓ પ્રત્યેની વર્તણુક વિશે ફરિયાદ કરે છે. તે કહે છે કે “ દાખલા તરીકે એક ધોડા વખત ઉપર નીકળેલી વિદ્યાર્થીનીઓના વર્તમાનપત્રમાં ન્યોર્થના સંસ્થાનના બંદિત્વની મુલાકાતનું વર્ણન છે, અને તે સંસ્થાનમાં સંખ્યાબંધ અપરાધીઓને કાયદાની ખાણમાં એકઠા, એક ખીમની નીતિમાં બંધા કરવાની પાંખાલદેલી રિયલિટી, કામ કરતા વર્ણવ્યા છે. તેમને રહેવાનાં ઠેકાણાં ધણાં કઠાવ છે, શિકારી કુતરા તેમની ચોરી કરવા રાખેલા છે અને તેમને સાડળોથી બાંધી રાખે છે. તેમનામાં તે મુલાકાત લેનાર શુદ્ધરૂપે એક પંદર વરસની ઉંમરનો છોકરો જોયો. તેને દસ વરસની નાનુક વયે ન્યાયાધીશો રાત્રે ખાતર પાડવા માટે ૪૦ વર્ષ કેદમાં રહેવાની શિક્ષા કરી હતી, અને તેણે આવી રીતે ગુલામગીરીનાં પાંચ વર્ષ કાઢ્યાં હતા. જે વર્તમાનપત્રમાં આ હકીકત વર્ણવી છે તે પરથી અને તે લખનારની દેખીતી આખર ઉપરથી એમ વિચારવાનું કારણ મળે છે કે એ વાત ખરેખરી છે; કેમકે અમેરિકામાં આના જેટલાજ ખરાબ કેદખાનાંને લગતા અસંખ્ય દુરાચાર છે, અને તેનું સત્ય સરકારી લખાણથી જરોબર સિદ્ધ થાય છે. જે ન્યાયાધીશ આવી નાની વયના છોકરાને આવી શિક્ષા કરી શકે તો તેને જલેજ કેદખાનાની શિક્ષા થાય એમ પણ ઇચ્છે, પણ તે શિક્ષા એ એક અમેરિકાના ન્યાયાધીશને પેન્સિલ્વેનિયાના રાજ્યબંદિત્વમાં એક વખત ખમતો જોયો હતો તેવી સંદેશની રિયલિટી ન દોવી જોઈએ. તેને લાંચ લેવા માટે જે વર્ષ કેદની શિક્ષા થઈ, પણ તેના રહેવાના ઓરડાઓમાં ફરેક પ્રકારની ઝોનરોખની ચીજ પૂરી પાડવામાં આવી, અને એ લગ્ગરેક અબજબ જેવું હતું કે જે અપરાધને તે સ્થાનના લોકો વખાણવા લાયક, ‘અપબ્રાદરસ’ ગણવા હતા તેને આ પ્રસંગે પણ કાપડો પહેાંચી શક્યો.”

એક મોટામાં મોટી મુશ્કેલીત જે ગુન્હેગારને વેકવી પડે છે તે કેદખાનાની મુદત પાળ્યા પછી નોકરી મેળવવા હરકત પડે છે તે છે. તે કામ કરવાને ખુશી હોય છે, અને તેણે પ્રામાણિક રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે. પણ પોલીસના સિપાઈ તેનાં રહેઠાણ જાણે છે અને તેની વિરુદ્ધ ખબર આપે છે. તરતજ તેનું મન સદાચારથી ફેટાઈ જાય છે, અને તેને પોતાની જૂની દુરાચારની રીત ચલાવવાની જરૂર પડે છે. આ પ્રમાણે અગાઉના કેદીને પ્રામાણિક માર્ગમાં પાછું આવવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. વિશ્વહિતકર્તા થોમસ રાઇટ મૅન્ચેસ્ટરનો રહીશ હતો; તેણે પરિસક્ત કેદીઓના ખરા મિત્ર તરીકે ખ્યાતિ મેળવી. તેને જનમંડળમાં કંઈ મોટી પદવી નહોતી. તેની પાસે ઉદાર અને સ્નેહી હૃદય સિવાય બીજું કંઈ દ્રવ્ય નહોતું.

તેને સંપૂર્ણ કેળવણી મળી હતી, તોપણ મા તરફથી બાહ્યાવસ્થામાં તેણે ધર્મ સંબંધી બળવાન સંસ્કાર મેળવ્યા હતા. આખરે એવો વખત આવ્યો કે તે તેના ગણજુમાંથી છૂટે થયો અને સંકટ, મોજશોખ, અને દુરાચારથી પૂર્ણ દુનીઆદારીમાં તેને પડવું પડ્યું. તરતજ તે મૅન્ચેસ્ટરના અતિ નિર્દય માણસો અને છોકરાઓની સોબતમાં પડ્યો. થોડો વખત સુધી આ પ્રમાણે આહુત્યું, પણ આખરે તેનું મન અને ચિદ્વૃત્તિ સોબતીઓની ઇશ્વર નિન્દાથી કંટાળો ખાઈ પાછાં ફર્યા. માના મુખથી સાંભળેલા ઉપદેશો તેની મદદે આવ્યા. તેણે એક ધાર્મિક તરુણ પુરુષ જોડે ઓળખાણ કર્યું અને એક પ્રાર્થનાલક્ષમાં નિયમસર જવા માંડ્યું.

૧૫ વર્ષની ઉંમરે તે મૅન્ચેસ્ટરમાં એક લોહાના હરતકામ કરનારને લાંબા અમુક ચરતે શુભાર્થો રહ્યો. પ્રથમ તેને અઠવાડીએ પાંચ શિલિંગ રોજ મળવા માંડ્યા. નિયમસીલ, હરેલ અને ઉલોગી હોવાથી તે ધીમે ધીમે ઉદ્ય પામ્યો, અને આખરે ૨૩ વર્ષની ઉંમરે ૩ પાઉન્ડ અને ૧૦ શિલિંગના અઠવાડીઆના રોજથી તે કારીગરોનો મુકદ્દમ થયો. આ તેની વંધારેમાં વધારે આવક હતી, પણ જે કલ્યાણ તેણે પાછળથી કીધું તેને દ્રવ્યમાં મળતા મુસારા સાથે બીલકુલ સંબંધ નહોતો.

પ્રથમથી તેનું ધ્યાન અપરાધી વર્ગ, જે અતિશય નિરાશાસ્થાન છે, તે તરફ ઉત્કેરાયું. અપરાધીને બંદીખાનામાંથી છૂટે મુકે છે ત્યારે તેને મૂળ નોકરી પર લાગ્યેજ ફરીથી રાખવામાં આવે છે. નવા રોઠો તેને સારી વર્તણૂકના પ્રમાણપત્ર વગર નોકરીએ રાખશે નહિ, અને એ પ્રમાણ

પત્ર તેનાથી મેળવી શકશે નહિ. કેદથી બહુ કરીને તે વધારે દુરાચારી થયો હોય છે. બંદીખાનામાં તે પોતાના કરતાં વધારે દુગુણી પુરુષો સાથે સંબંધમાં આવ્યો હોય છે. આ પ્રમાણે તેને અગાઉના સોજતીઓ સાથે પાછો સમાગમ કરવો પડે છે, અને અગાઉની પેઠે તે દુરાચારની કારકીર્દી કરી શરૂ કરે છે.

એક દિવસ એક માણસ કુપ્પણામાં ગયો અને ત્યાં તેણે મનુરની નોકરી મેળવી. તે નિમગ્નશીલ, ચોક્કસ, અને ઉદ્યોગી, કામ કરનાર હતો. પણ તે મુક્ત થયેલો કેદી હતો એ ગુપ્ત વાત બહાર નીકળી આવી. થોડા સમય રાહ જોઈને પૂછ્યું કે તમે એ વાત જાણો છો? તેને તે વાતની ખબર નહોતી, પણ તેણે નક્કી ખબર મેળવવાનું વચન આપ્યું. તે દિવસના દર્મિયાનમાં રાહ જોઈને તે માણસને પ્રસંગ પરત્વે પૂછ્યું કે “તમે કેલ્લી નોકરી ક્યાં કીધી છો?” તે માણસે જવાબ દીધો કે “હું પરદેશ ગયો હતો.” આખરે બીજા કેટલાક આગ્રહપૂર્વક પુછપરછથી તે બાપડા માણસે, આંખમાંથી દડ-દડ આંસુ પાડી, કબૂલ કીધું કે હું એક કેદખાનામાંથી છૂટેલો કેદી છું, પૂર્વની દુરાચારની રીતમાં પાછા ન જવાની મારી ઈચ્છા છે, અને હું આશા રાખું છું કે ખંતથી મારી ખરાબ સાખ દૂર કરીશ.

રાહ જોઈને તે માણસ પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેને ખાતરી થઈ કે એણે ખરા અંતઃકરણથી સુધરવાનો વિચાર કીધો છે. તેણે એના શેઠાને એનો વૃત્તાન્ત કહ્યો, અને તેની ભવિષ્યની સારી ચાલ માટે બાંહેધરી તરીકે તેના હાથમાં ૨૦ પાઉંડ મૂકવાનું કહ્યું, ત્યારે એણે વચન આપવામાં આવ્યું કે એ ગુન્હેગારને નોકરીમાં રહેવા દઈશું; પણ બીજા દિવસે સવારે તે માણસ નહિ આવેલો માલમ પડ્યો, કેમકે તેને કાઢી મૂકવાનો હુકમ મહાલતથી પાછો એથી લેવાયો નહોતો. તે માણસને ઘેર તરતજ તેને નોકરી પર પાછો બાવવા દેત મોકલ્યો. પણ તે માણસે પોતાની સધળી પુણ એક પાકીટમાં સાથે લઈ ક્યારનું એ પોતાનું ઘર છોડ્યું હતું.

બરિની દિશામાં તે મનુષ્ય ગયો હતો એવી ખાતરી કરી રાહ જોઈ તરતજ તેની પાછળ ચાલતો ગયો. તેણે તે નાસી ગયેલા માણસને મેન્-ચેસ્ટરથી થોડા માઇલ દૂર રસ્તાની બાજુએ, શોધાતુર, દુઃખી, અને નિરાશ થતો બેઠેલો જોયો. રાહ જોઈને તેને ઉભો કીધો, તેની સાથે ખુદીથી હાથ મેળવ્યા, તેને કહ્યું કે તમને નોકરીમાં કામ રાખ્યા છે, અને માનવંતાં કારીગર તરીકે કામ જળવવા માટે દરેક વાતનો તમારા પર આધાર છે. તેઓ મેન્-ચેસ્ટર સાથે પાછા ફર્યા, કારખાનામાં સાથે પેડા, અને તે માણસની

હવે પછીની વર્તણૂક પરથી તે મુકદ્દમે જે બાહેધરી કરી હતી તે સારી પેઠે અને ઉત્તમ રીતે વાજબી છે એમ દર્શાવી આપ્યું.

આ બીનાથી રાઇટના મન પર ઘણી અસર થઇ. આ બાપડા મુન્હેગારે દુઃખના દરીયામાં પડ્યા હતા, તેમાંથી તેમને ઉગારવામાં મમાન-ભાવ અને મનુષ્યપ્રીતિથી ટેટલું બધું કરી શકાય તે તેણે જોયું. તેને ક્ષામ્યું કે તેમને સુનીતિમાં લાવવાની સર્વ આચાર તથા દેવી ન જોઇએ, અને દરીયા ઉઘોગની કારકીર્દીમાં પ્રવેશ કરવામાં મદદ કરવી એ દરેક ખ્રિસ્તિતને યોગ્ય છે. આ વિષય તેના મનને મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. આ જ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તે સમજ્યો અને તે બળવવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હજી સુધી તેને કાંઇ મદદગાર નહોતો; પણ તેને કામ પાર પાડવામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને જ્યાંસુધી તેણે જય મેળવ્યો ત્યાંસુધી ઉદ્ધમમાં ખંતથી જાગી રહ્યો.

રાઇટ રૅલ્ફર્ડ કેદખાનાની પાસે રહ્યો અને કેદીઓને મળવાની છૂટ મેળવવા તેણે ઇચ્છ્યું. ઘણા વખત સુધી તેની અરજ નિષ્ફળ ગઇ. આખરે કુખ્યાશાલામાં એક જુવાન માણસનો પિતા બંદીખાનાનો કાલીદાર હતો, તેણે તેને અધિપતિ સાથે જોળખાણ કરાવ્યું. પછી તેને રવિવારની પાછલા પહોરની પ્રાર્થનામાં દાખર થવા દીધો. પણ હજી પ્રત્યેક કેદીને મળવાની તેને છૂટ મળી નહિ. પણ રાહ જોઇ શકે એટલું તેનામાં ધૈર્ય હતું.

આખરે એક દિવસ રવિવારે પાછલે પહોરે તે ભકિતગૃહના ઉપદેશકે કેદખાનાના ભકિતગૃહમાંથી તેને નીકળતો અટકાવ્યો અને પૂછ્યું કે એક કેદીની કેદની મુદત લગભગ પૂરી થઇ છે અને પોતાનાં લક્ષણ સુધાર્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મેળવવા હચ્છે છે, તેને માટે તમે કંઈ નોંઠરી મેળવી શકશો? રાઇટે કહ્યું, “હા, હું મારાથી જેટલું જાનશે તેટલું કરીશ, હું નોંઠરી મેળવી આપવા પ્રયાસ કરીશ.” તે ફત્તેહ પામ્યો અને તેણે મુક્ત થયલા કેદી માટે કામ શોધી કાઢ્યું.

અધિપતિએ હવે તેને કેદખાનામાં ફરવાની અગાઉ કરતાં વધારે છૂટ આપી. તેણે તેને કેદીઓ જોડે જાતોજાત મળવા દીધો. રાઇટે તેમને શિખામણ દીધી અને પોતાના વિચાર કહી જતાવ્યા. તેણે તેમનો સુધારવાનો નિશ્ચય દૃઢ કાઢ્યો. તેણે તેમના મંદેશા ઘેર તેમની સ્ત્રીઓને પહોંચાડ્યા અને ઘણી રીતે તેમનો મિત્ર અને કલ્યાણકર્તા બન્યો. કેદીઓને છૂટે સારે

મળવાનો તેણે વિવાજ રાખ્યો. તે તેમને ઘેર લઇ જતો, અને પોતાની થોડી સંપત્તિમાંથી પણ તેમને ગુજરાન ચલાવવામાં મદદ કરતો અને પછી તેમને સારું નોકરી શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરતો.

ધણીખરાના સંબંધમાં તે ફતેહ પામ્યો. કારીગરોના પ્રવર્તકોએ થોમસ રાઇટ પર વિશ્વાસ રાખવા માંડ્યો. તેમણે બાપ્તિસ્મ કે તે બલો અને ગુનેચક છે અને આપણને ખોટી સલાહ આપશે નહિ. તેણે પ્રવર્તકોના વિશ્વાસ ખેંસાડ્યો અને તેઓએ ધણી કરીને મુક્ત થયલા ગુન્હેગારોને કામે લગાડ્યા. જ્યાં જ્યાં તેમને સંશય લાગ્યો ત્યાં અઠવાડીએ ૭૦ શિલિંગે મુકદ્દમ તરીકે પોતાને પગાર મળતો તેમાંથી એકઠા કરેલા પૈસા મૂકી તેમના પર વિશ્વાસ રાખવા માટે પોતાની જાહેદારી આપી.

આ પ્રમાણે શાન્ત રીતે અને જાણ આડંબર વિના તેણે ઉદ્યમ ચલાવ્યા કીધો. જે કલ્યાણ તે કરતો હતો તેમાં વિપ્નકર્તા ન થાય માટે પોતાના નામની કંઈ પણ પ્રસિદ્ધિ ન કરવી એમ તેણે વધારે પસંદ કર્યું. આખરે તે આસરે ૩૦૦ મુક્ત કરેલા કેદીઓ માટે ધંધો મળવવામાં થોડાં વર્ષોમાં ફતેહ પામ્યો. સ્ત્રીઓને મલપાન કરતી અટકાવી નીતિમાં આણવાના સર્વથી મુશ્કેલ કામમાં પણ તેણે ફતેહ મેળવી. જે સ્ત્રીઓએ મલપાન કરવાની ટેવ છોડી દીધી હતી અને જેઓ પરતાવો કરતી અને ઘેર જવાનું કમ્પતી થઇ હતી તેમને તેમના ધણીઓ સ્ત્રીકારે માટે પગ પડીને તેમની સાથે દલીલ કરવા તે કેટલીક વાર તે દેશમાં ધણા માર્ગલ સુધી જતો.

તેના એક મિત્રે * એક અદ્ભુત દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. પોર્ટ્લાન્ડમાં એક માધ્યસ શિક્ષા તરીકે ગુલામી કરતો હતો તેમાંથી મુક્ત થયો. રજા મળ્યાની ચિઠ્ઠી અને ભક્તિગૃહના ઉપદેશક તરફથી થોમસ રાઇટ પર કામજા લઇને તે મૅન્ચેસ્ટર ગયો. ત્યાં તેને માટે ઝાડુ કાઢનારની નોકરી શોધી કાઢવામાં આવી. રાઇટે તેને વધારી રસ્તા સુધારનારની જગ્યાએ મકવાની ગોઠવણ કીધી, અને એ જગ્યાએ પણ તેની વર્તણૂકનાં વખાણ થયાં. માણ્ડ કેનન + સ્ટોવેલની રવિવારશાલા અને રવિવાર સિવાયના કાંઈ પણ દિવસે રાતની શાલામાં તેણે તેને દાખલ કરાવ્યો; અને એ અને શાલામાં તે શિક્ષક થયો. તેણે સીખવાની એટલી બધી સક્તિ

* 'સુચકલવન રૂપાન્ત' નો કર્તા.

+ ખ્રિસ્તધર્મચરની અનુક પદવી.

ખતાવી કે દેનન સ્ટોવેલે તેના હિત પર ધણું ધ્યાન આપ્યું. તે દેનનને તેના પૂર્વના મર્વ વૃત્તાન્તની ખબર ચાહ. તેમ છતાં પણ તેણે તેની સાથે 'વાંચવાની' ગોઠવણ કીધી, અને યોગ્ય વખતે પોર્ટુગાલના શુદ્ધગારને પાદરીની દીક્ષા મળી.

ખીન્ડું દષ્ટાન્ત એવું છે કે એક તરુણ પુરુષ એક વખારમાં વિશ્વાસ અને જીભાવાળી જગ્યા પર હતો, તે ખરાબ સોજતમાં પડ્યો હતો અને શેઠના પૈસા ઉઘાડત દરી જતો હતો. એ ચોરી પકડાઈ ગઈ અને તેના પર ફાજદારી કામ ચલાવવાની તૈયારી હતી. તે તરુણ પુરુષના પિતાએ થોમસ રાઈટ વગેરે પડે એવી અરજ કરી. તે તરતજ તે શેઠની પાસે ગયો, અને તેના ઉપર કામ નહિ ચલાવવું; પણ એની એક વાર ફરીથી પરીક્ષા કરીશ એવું વચન તેની પાસેથી લેવામાં ફત્તેહ પામ્યો. થોમસ રાઈટની વારંવાર આગ્રહપૂર્વક શિખામણુ એજ હતી કે “તેને ફરી એક વાર અજમાવી જુઓ.” તે તરુણ પુરુષને ફરી નોકરીએ રાખ્યો. તેની વર્તણૂક અતિશય સંતોષકારક નીવડી. અગાઉના કરતાં તેણે ધંધાના કામમાં વધારે મન ધાડ્યું. આગળ જતાં તેને બાગીદાર તરીકે દાખલ કીધો અને આખરે તે એ વખારનો અધિપતિ થયો. થોમસ રાઈટના નામને આશીર્વાદ દેવા તે કદી ચૂકતો નહિ.

આ પ્રમાણે ધણાં વર્ષ સુધી કામ કર્યાં કરતો હતો ત્યાર પછી તેનો ઐત્તિહિક ઉદ્યોગ સરકાર તરફથી માન્ય થયો; કપતાન વિલિયમ્સે જાંદીખાનાંની રિયલિટિ વિષે વાર્ષિક લખાણમાં તેનું નામ વર્ણવ્યું. તે કહે છે કે “આ નમ્ર અને ખીન્ડાઈની સહાયતા વગર કામ કરનાર સત્પુરુષ પોતાની પરાંપકારવૃત્તિ કેટલે બધે દરજ્જે લઈ ગયો છે અને તેનો કેવો વિજય થયો છે તે દર્શાવવા માટે એ કહેવું જરૂરનું છે કે તેણે જે દૈ અપરાધીઓને મદદ કરી અને દુનીયામાં પાછા ઠેકાણે પાડ્યા તેમાંથી માત્ર આરજ કેદખાનામાં આવ્યા છે. અપરાધીઓ અને કંગાલ પુરુષો કેવો પૂર્ણ વિશ્વાસ અને બરાસો રાખે છે તે જોવાથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ વિશ્વાસ તેની સાદી, દૃઢતા વગરની, અને ખરેખરી પિતાની પેઠે હિત કરવાની રીતથીજ બધો પ્રેરાયલો બાસે છે.”

મુક્ત થયલા કેદીઓ માટે રાઈટ નોકરી મેળવી શક્યો નહિ એવા પણ ધણા દાખલા હતા એવી બાબતમાં તે પોતાના પૈસા ધીરતો અથવા તો તેમને પરદેશ જઈ વસવા શક્તિમાન કરવા સાફ, મિત્રોમાં ઉધરાણું કરતો.

આ પ્રમાણે તેણે ૯૪૧ બિનગુન્હેગાર ઠરેલા કેદીઓને અને ગુન્હેગારોને પરદેશ જવામાં અને નવી સ્થિતિમાં અને જૂના સોજાતીઓથી છૂટા પડીને નવેસરથી ધંધે વળજવામાં મદદ કરી. ધણી દાખલાઓમાં નિર્દોષી ઠરેલા કેદીઓએ જાતેજ તેના વિશ્વહિતકાર્યમાં મદદ કરી. તેઓએ પોતાના સોજાતીઓ માટે નોકરી મેળવી, અથવા તેમને પરદેશ જઈ વસવા શક્તિમાન કરવા ઉધરાણું કરવામાં મદદ કરી. આ પ્રમાણે એક ધર્મકૃત્યથી બીજાં ધર્મકૃત્યો ઉત્પન્ન થયાં.

આ પરિણત પરદેશવાસીમાંનો એક, જેને ઉત્તર અમેરિકામાં મોકલ્યો હતો, તેણે ૧૮૬૪ માં રાઇટના પર કાગળ લખ્યો તેમાં તેને 'મારા પ્રિય, સ્વીકૃત પિતા' તરીકે લખ્યું. લંડનમાં પુરુષવર્ગ માટે બાંધેલા શોધનાલયને મદદ કરવા તેણે ૨ પાઉંડની નોટ કાગળમાં બીડી. તે પરદેશવાસી હવે સમૃદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેણે રાઇટને પત્રમાં લખ્યું કે "તમારી કદી વિસરાય નહિ એવી પિતા જેવી મદદને લીધે હું મારી દાક્તરી ફતેહ પામ્યો છું. આ દુનીઆમાં તમે ખરેખર મારા ઉત્તમ અતિ દયાળુ અને એકલાજ બોધ આપનાર મિત્ર હતા. તમારી પોતાનીજ, કોઈની સહાયતા વિનાની, મદદથી તમે મને દુર્ગુણી જીવનમાંથી બચાવ્યો, બીજા સર્વેએ મને નારિતક અને રખડેલ ગણી મારી સામું જોવું બંધ કર્યું હતું, ત્યારે પૂર્વકાળના ઉડાઉ છોકરાના પિતાની માફક તમે મને સફળતા અને પ્રામાણિકપણના માર્ગમાં પાછો વધાવી લીધો. હજી પણ તમને વધારે સુખી દિવસ આવશે એવી આશાથી મારા તરણુ હૃદયને દિલાસો આપ્યો અને પિતાના જેવા શુભેચ્છક બોધની સાથે પરલોકની વધારે શુદ્ધ આશા આપી. પ્રિય પિતા ! ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. ઇશ્વર તમારી સર્વ દયા માટે તમારું બહું કરે તમારા અનાથ જાતિબાઈઓ માટેના ઉદાર પ્રયત્નો વિષે વિચાર કરે છું ત્યારે તમારાં દયાનાં કૃત્યો યાદ આવવાથી આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ પડે છે."

એ દર્મિયાનમાં રાઇટ દરરોજ કુપ્યશાલામાં સવારના પાંચ વાગ્યાથી સાંજના ૭ વાગ્યા સુધી અને કોઈક વખત એથી પણ મોડે સુધી ઉઘમ કરતો હતો. તેનો સાંજનો સંધળો અવકાશનો વખત અને ધણીખરા રવિવાર બંદીખાનાંમાં, સાસનગૃહમાં, અતિ દરિદ્ર લોકો માટે રથાપેલી રવિવાર-શાલામાં કે હતલાવ્ય અને અપરાધીઓને ઘેર પોતાના માથે વહોરી લીધેલા કામમાં જતા. હવે તેની ઉંમર ૬૩ વર્ષની હતી અને તેનું શરીર

અટકવા માંડ્યું હતું. તેણે કંઈ પણ દ્રવ્ય બચાવ્યું નહોતું. પોપણ કરતાં જે કંઈ વધારે કમાયો હતો તે સર્વ મુક્ત થયલા કેદીઓને મદદ કરવામાં અને પરદેશ વસવા મોકલવામાં વાપર્યું હતું. તે ઘણીખરી વાર હલકામાં હલકી રીતે પોપણ કરતો હતો; કેમકે તે વિચારતો હતો કે જ્યાંસુધી મારી પાસે સાધન હોય ત્યાંસુધી દુઃખમાં હોય તેમને માટે તે ન વાપરું એ ન્યાયી ન કહેવાય.

તે સમયના રાજ્યતંત્રીઓએ તેની નોકરીની કિંમત કબૂલ કરીને ૮૦૦ પાઉંડના વાર્ષિક પગારની કેદખાનાના ફરતા તપાસનારની જગ્યા તેને આપવા માંડી. એમ બાસે કે થોડુંક દ્રવ્ય બચાવવાનો અને તેની સાથે પરોપકારનો વિસ્તાર વધારવાનો આ સારો પ્રસંગ હતો. પણ તેણે કશો પણ આંચકો ખાધો વગર તે લેવાની ના પાડી. તેણે કહ્યું કે આવી સત્કાર્ય કરવાની મારી સત્તા ઓછી થાય; કેમકે મને ખાતરી છે કે હું એક વાર સરકારી અમલદાર થાઉં તો હું કેદીઓનો ચિત્ર ચણાતો તરતજ બંધ થાઉં.

આ ઉપરથી મૅન્ચેસ્ટરના લોકોએ તેની અકવાડીઆની કમાણની રકમ, જે તેણે ઉદ્યોગથી રાજ્યને જેટલો લાભ કીધો હતો તેનો માત્ર દશાંશ હતી, તેની બરોબર વર્ષાસન બાંધી આપવા સારું એક મોટી રકમ ભેગી કરવા પ્રયાસ કીધો. એ ઉધરાણામાં મદદ કરવા ૧૦૦ પાઉંડની રકમ 'રોયલ બાઉન્ડિ દન્ડ'માંથી આપી. બાકીની રકમ મૅન્ચેસ્ટરના લોકોએ એકઠી કરી. આ બધું મળીને એક એવી રકમ એકઠી થઈ કે તેમાંથી જેટલી રકમ પોતે દરરોજ મહેનત કરી અગાઉ મેળવી હતી તેટલીજ બરોબર રકમ, એટલે ૧૮૨ પાઉંડનું વર્ષાસન તેને મળ્યું.

આ પ્રેમપ્રમાણના સંબંધમાં આ 'બલા પરગણુ' નું એક વખાણુવા લાયક ચિત્ર જ. ફ્રેન્સ વૉટ્સ ર. અ. નામના ચિત્રકારે " આ ઉદાર વિશ્વહિતકર્તા થોમસ રાઈટનાં પોતે વખાણુ કરતો હતો અને તેને માટે સન્માન ધરાવતો હતો તેના ચિત્ર તરીકે " મૅન્ચેસ્ટરની નગરસભાજને બક્ષીસ કીધું. મૅન્ચેસ્ટરના સાર્વજનિક સભાલયમાં ('ટાઉન હૉલ'માં) બધાની નજર પડે એવે સ્થાને એ ચિત્ર મૂક્યું. તે ચિત્રકારની પ્રીતિ અને ઔદાર્ય તેમજ ચિત્ર જે પુરુષનું દર્શન આપતું હતું તેના ઉદાર સફર્તનનું આ પ્રમાણુ હતું.

રાફટ હજી પણ દયાનાં કામમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. હાવર્ડની માફક તે

એક શહેરથી બીજો શહેર દેશનાં બંદીખાનાંની મુલાકાત લેતો ચાલ્યો. ફીલ્ડલેનમાંનો રાત્રિવિશ્રામ, રેડહિલ પરની ઉઘોગશાળા, અને મિલ્મૅન્ડ, પેન્ટોન્વિલ, પોર્ટલાંડ, પોર્ટ્સ માઉથ, અને પાર્કહુર્સ્ટમાંનાં કેદખાનાં તરીકે વપરાતાં જૂનાં વહાણો અને અપરાધીઓનાં કારખાનાં તેણે તપાસ્યાં. તેણે અતિ દરિદ્રીઓની શાળામાં પુષ્કળ મહેનત કરી. ગરીબ છોકરાઓ પ્રામાણિકપણેથી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે અને તેને લીધે ગુફેગાર થતા અટકે એવું તે ઇચ્છતો હતો. અજ્ઞાન અને અનીતિના દાખલા સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટ પરિણામ અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે એમ તે સમજતો; અને વ્યવહાર સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી શિક્ષણથી તેનું મન કાઢવા બને એટલે તેણે પ્રયાસ કર્યા. કૉખડન તે સમયે સમસ્ત પ્રબળને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિનો પક્ષ ખેંચવામાં ગુધાચલો હતો, તેને રાઇટ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે એ કેળવણી ફરજિયાત કરવી નોંધએ; કેમકે તેથી અપરાધ અને દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાનું તે મુખ્ય સાધન થઈ પડે. અનાથશાલા ઉપરાંત તેણે શોધનશાલા, અસ્પૃશ્યસંપ્રાહક પેઢીઓ, અને જોડા સાફ કરનારની ટુકડીઓ સ્થાપી. જ્યાં જ્યાં કંઈ ઉપકારનું કામ કરવાનું હોય ત્યાં ત્યાં તેનો ઉદ્યોગ અને મદદ કદી પણ ન હોય એમ નહિ. દરેક પગે કામમાં શેરાવું તેને અતિશય ગમતું હતું. “ આજનો દિવસ કહેવાય ત્યાંસુધી, ઉઘમ કરો, અવસ્ય ઉઘમ કરો; કેમકે રાત્રી સમીપ આવે છે,” એ તેનું નીતિસૂત્ર હતું.

આ પ્રમાણે તે મરણપર્યન્ત વસ્યો. તે ૮૫ વર્ષની વયે પહોંચ્યો, ત્યારે તેનું શરીર જલદી ધસાઇ જઇ ચાલતું બંધ થયું. તોપણ જોયો તેને મળવા ઇચ્છે તેમને, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગરીબ લોકો, મુક્ત થયેલા કેદીઓ. અથવા સુનીતિમાં પાછા ફરેલા દુષિત પુરુષોને આવકાર દેવાને તે હમેશ તૈયાર હતો. ધામે ધામે તેની જીદથી ક્ષીણ થઈ ગઈ. ૨૩ મું જાન્યુઆરી તેના ઓઠ પર હમેશ હતું, અને દરરોજની માંદગીને અન્તે તેને એમ લાગતું કે “ એક દિવસની મજલે સ્વગૃહની વધારે પાસે ” આવ્યા છિયે. તે સત્કાર્યના પક્ષમાં ધુમ્મો હતો, અને દર્વે પોતાની કારકાર્દિ પૂરી કરવાની તૈયારીમાં હતો. ૧૮૭૫ના એપ્રિલની ૧૪ મી તારીખે તે અદેન અને શાંતિથી પરલોકવિશ્રાન્તિ પામ્યો. બેશક આ “ જીવનચોજ જીંદગી હતી.”

રાઇટ કેદી પર બરોડો રાખી કામ સોંપી તેમને મુદ્દાર્યા. કામ સોંપતું એટલે વિશ્વાસ રાખવા. માણસોને કામ સોંપવાથી તેમનામાં જે કંઈ સદૃષ્ટિ હોય છે તેને બહાર નીકળવાનો તમે પ્રસંગ આપો છો; તેમના હૃદયમાં પણ

તેવો જ મનોભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તરણ પુરુષોને બેસીકરથી અને અગ્રામા-
લિકપણે કેળવણી આપી હોય છે, તેવા છેક ખરાબ દાખલા બાતલ કરતાં
એ વિશ્વાસ અસ્પર્શ થશે. હમેશ કોઈ પણ મનુષ્ય વિશે સારો વિચાર
બાંધો. લોક બેસિંચોડે કહ્યું છે કે “કોઈ પણ માણસ વિશે નારામાં
નારો વિચાર બાંધવો એ નીચ આત્મા અને દુલક્ષ મનનું નિશ્ચિત લક્ષણ
છે.” એ ખરી વાત છે કે કદાચ તમે છેતરાઓ, પણ અન્યાયી થવા કરતાં
છેતરાવું વધારે સારું.

થોડા વખત ઉપર જ અંગ્રેજ લોકોમાંના ઘણાને કોઈ પણ જાહેર
સ્થળે જવાની છૂટ નહોતી. જેઓ “હુકમ” મેળવી શકે અથવા તો જડી-
દારને અને નવાઈની ચીજો દર્શાવનારને દાખલ થવા માટે પૈસા આપવા ખુશી
હોય તે સિવાય બીજા બધા લોકોને માટે મુખ્ય જાહેર મકાનો રવિવાર સિવા-
યને દિવસે બંધ હતાં. ખ્રિસ્તી સંગ્રહસ્થાન બંધ રાખવામાં આવતું, સાર્વ-
જનિક ચિત્રાલયો બંધ હતાં, સેંટે પૉલનું દેવલ, અને વેસ્ટ મિનસ્ટરનો
મઠ બંધ હતાં, ચિન્ડસરનો કિલ્લો, લંડનનું મોટું બંદીખાનું, રાષ્ટ્રીય
પરિવહન મકાનો, બીજાં સર્વ જાહેર મકાનો અને નવાઈની ચીજો, અને
કળાકૌશલ્યનાં કૌતુકોનો સમૂહ, એ સર્વ માત્ર થોડાજ લોકો સિવાય બીજા
સર્વને માટે બંધ હતાં. સાધારણ લોકોને આ જગ્યાએ દાખલ કરીશું, તો
તેઓ તરતજ લાકડાને ચપ્પુના ડાપા પાડશે, પથ્થરને છોલશે, આ પૂર્વ
મકાનોના ચૂરેચૂરા કરશે અને નાશ કરશે એવું માનવામાં આવતું હોય
એમ લાગે છે.

આ શોચનીય વસ્તુચિત્રિતામાં ફેરફાર કરવા જે પ્રથમ સાર્વજનિક પુરુષ
મંત્રી તે અમારા ધારવા પ્રમાણે મર્દૂમ લેસેફ્રે હુમ હતા; અને જે
પહેલો જાહેર સંગ્રહ લોકોને ખુલ્લો મુકાવવામાં એ ફત્વો પામ્યો તે ખ્રિસ્તી
સંગ્રહસ્થાન હતું. આટલે દરજ્જે તેણે પોતાની મતલબ હાંસલ કીધી તેમાં
તેને ઘણો વિરોધ નડ્યા વિના રહ્યો નહિ. એ સંગ્રહને ઈર્લેન્ડ થશે, નુકસાન
થશે, ડાપા પાડશે, અને એટલો બધો બગાડી મૂકશે કે પાછો હતો તેઓ
સુંદર ઘર ચકશે નહિ, અને કદાચ કેટલીક કિંમતી ચીજો ચોરાઈ જશે એવી
ભૂની ફરિયાદ કરવામાં આવી. વળી એ કેવી નવી રીતિ ! એમ છતાં પણ, ધન્ય
છે હુમના અતિદુરાગ્રહને, ખ્રિસ્તી સંગ્રહસ્થાન લોકોને માટે ખુલ્લું મુકવાનો
હુકમ થયો, અને સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એવું લવિચ્ચે કહેવામાં આવ્યું
કે સંગ્રહસ્થાનનો ‘નાશ’ થશે એ સંગ્રહસ્થાનમાં સર્વને જવાની છૂટ મળી

તે પહેલાં એકી વખતે માત્ર પાંચ કે છ જાણને જ દાખલ કરતા અને તેમને એક અમલદાર સવળું બતાવતો. એ અમલદાર સાદાં કુળનાં, પહેરીને ઉભેલો એક જાતનો પોલીસનો સિપાઈ હતો, અને આ ખંડન કરનારાઓથી મધ્યનું રક્ષણ કરવાની અને કાર્મ જંગલી પુરુષ દ્વાય પહેંગી શકે એવી રીતે ગોઠવેલી કિંમતી ચીજો નાશ કરવાના લાગની સ્વાભાવિક રીતે માત્ર વાટ જોતો હોય તેના પર દુમસો કરવાને તૈયાર રહેવાની તેની ફરજ હતી.

હવે તો રાષ્ટ્રીય પરિવર્તનું એવું શાસન નીકળ્યું કે કસાઈઓ, ભડિયા-રાઓ, સાધારણ સિપાઈઓ, દરજ્જો, સ્ત્રીઓના માથાના પોશાક બનાવનારી સ્ત્રીઓ, અને સાધારણમાં સાધારણ નોકરો, સર્વને બ્રિટિશ સંપ્રદાયનામાં આવવાની છૂટ છે. વળી લૉર્ડ રૅન્ડલી (માજી અર્લ ઓફ ડર્બી) એ જંગલી ગાય લોકોનો દુમસો થયા પછી શું કર્યું છે ? એ દુમસા પછીને બીજેજ દિવસે તે આમની સભામાં (જેનો તે તે વખતે સભાસદ હતો તેમજ બ્રિટિશ સંપ્રદાયનાનો વિશ્વસ્ત અધિકારી હતો,) પોતાને રથાને ઢાંભો થયો અને દૃઢ સ્વરથી બોલ્યો, “ મને અતિશય લય ઉત્પન્ન થયો અને હું બીધા, પણ હવે હું કંઈ શકું છું કે ૩૧,૫૦૦ માણસો કાલે (મે માસની પહેલી તારીખે) બ્રિટિશ સંપ્રદાયનામાં આવી ગયાં, અને છ પેન્સની કિંમત જેટલું પણ નુકશાન થયું નથી.” આ પ્રમાણે ખારવામાં આવેલો ‘ નાશ ’ થયો નહિ; અને સર્વ લોકોને પ્રાચીન વસ્તુઓનો અને કળાકૌશલ્યનાં કામોનો સાર્વજનિક સમૂહ જોવા દેવા કંઈ પણ દરકત વગર દાખલ કરી શકાય અને તેમ કરવાથી તેનો સામાન્ય નાશ થશે નહિ એમ માલુમ પડ્યું. આનો મર્મ શોધી કાઢવો સહેલો હતો; તે એજ કે લોકોના પર ભરોસો રાખ્યો હતો.

ધુમ સતકાર્યમાં આગ્રહથી મચ્યો રહ્યો. તેજ સાર્વજનિક લોકોના કાનમાં હમેશાં મોટેથી કલાં કીધું કે તમારે લોકોનો વધારે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, જે જાહેર સમૂહોમાં તેમને ગમત, મુધારો, અને કેળવણી મળી શકે, એવા સંપ્રદાયો તેમને માટે ખુલા કરવા જોઈએ; અને વરસોવરસ દમેલ ફરી ફરીને કહેવાના બળથી લંડનનું કેદખાનું (ટાવર), હુમ્મટનનો દરવાજા, વેસ્ટ મિન્સ્ટરનો મંદિર, અને સેંટ પૅલ્સનું દેવલ લોકોને માટે ખુલાં કરવામાં તે ફતેદ પામ્યો. આ રીતિ ધીમે ધીમે પ્રસરી અને હવે માત્ર લંડનમાં જ નહિ, પણ ધણાં-ખરાં મોટાં કારખાનાંવાળા સહેરો અને કસબાઓમાં પણ લોકોના મુખ અને આનંદને માટે બાગ અથવા દા રાખવામાં આવે છે.

૧૮૫૧ ના મોટા પ્રદર્શનને વખતે પણ લોકોને શાન્ત રાખવા લંડનની આસપાસ લસકર મૂક્યું કે નહિ તે ભારે વાદવિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો. એવી રીતે લસકર મૂકવાની સલાહ નામજુર થઈ અને સ્ટ્રિક્લવનની આસપાસ લસકર મૂક્યું નહિ. એનું શું પરિણામ થયું ? એ સંગ્રહમાંથી એક પેનિની કિંમત જેટલું પણ લાગ્યેજ ચોરાયું, અને એક વસ્તુને પણ રમતને લીધે ધ્વંસ થઈ નહિ. એ રાજધાનીના પોલીસખાતાના એક ઉપરી ફર્નલ રોયનને આમની સભાની કાર્યમંડળી આગળ એ વિષય ઉપર એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેણે જવાબ દીધો કે એનું કારણ “લોકોની સારી વર્તણૂક.” તેણે વળી વધારામાં ક્યું કે થોડાં વર્ષ ચયાં જાહેર જગ્યાઓએ લોકોને દાખલ કરવામાં જે સુગમતા થઈ છે તેથી, એટલે હુકામાં કહીએ તો તેમના પર વિશ્વાસ રાખવાથી, હાલનો ઘણો સુધારો ઉત્પન્ન થયો છે.

“નાશ” ને દૂર કરવાની આજ ખરી રીત. જે કળાદૌશલ્યની કૃતિ મનુષ્ય તરફ હૃદયની ઉદારતા પ્રસિદ્ધ રીતે દર્શાવે છે તે પધ્ધતિને જોવા લોકોને ફક્ત પણ પ્રતિબંધ વગર દાખલ કરે. સૌન્દર્યની કૃતિઓ કોઈ ખરેખર મનોભાવ, કોઈ પ્રૌઢ વિચાર, અથવા તો ઇતિહાસના ફક્ત ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમનું સ્મરણ કરાવે છે, અને લાવણ્ય, લક્ષિત, અને સદૃશ્યથી ભરપૂર છે તે વિષે મનન કરવા દે અને એમ કરવાથી પ્રેક્ષક, પોતાને ખબર પડ્યા વિના, ઉન્નત, દયાળુ, શુદ્ધ, અને સુધરેલો થશે. રસિકત્વને ઉન્નત અને શુદ્ધ કરીને, તેમજ મનને જ્ઞાનથી પૂર્ણ કરીને, ઉત્તમ પ્રકારની પ્રગ્લબવણીની વૃદ્ધિ કરવામાં આ પ્રમાણે આપણાં ચિત્રાલયો સાધનભૂત થઈ શકે. માત્ર લોકોનો વિશ્વાસ રાખવો અને એવે સ્થાને તેમને પ્રતિબંધ વિના જ્યાં દેવા એજ એક પ્રકારની નીતિની કેળવણી છે. માણસ પર ભરોસો રાખો, માણસ તરીકે તેના પર વિશ્વાસ રાખવા તમે તૈયાર છો એમ દર્શાવો, તેની તરફ તમારી વર્તણૂકથી વસ્તુતઃ આગર પર, તમને વિશ્વાસ છે એમ દર્શાવો; અને એમ કરવાથી કાયદા અને અધિકાર સર્વ પ્રકારે અજમાવવાથી થઈ શકે તેના કરતાં તે માણસનું હૃદય વશ કરવા અને તેના મનની ઉત્તમ કૃતિઓ જદાર કાઢવા વધારે શક્તિમાન થશે. તમારાં દૃશ્ય અને વર્તણૂકથી મનુષ્યના ઉત્તમ મનોભાવ પર તમને વિશ્વાસ છે એમ જ્યારે તમે સિદ્ધ કરો છો, ત્યારે તમે તેની કૃષ્ટ કૃતિઓને નિર્મળ જાનારી દેા છો. આજ પ્રમાણે સદૃશ્યથી દુર્વૃત્તિ વધ કરી શકાય.

ખરેખર, મનુષ્યમાં જે સદૃશ્ય છે તેને જદાર કાઢવા આપણે તેના પર

મકરણ ૧૨.

ધર્મપ્રચારસંબંધી સૂત્રવ.

ધર્મ સાધુ પુરુષની પરીક્ષા અને સહનશીલતાની કસોટી છે. તે દરેકને પોતાનો તારક અને જે સકટ જીવનની પુરોષ અને દૈવ તેના પર નાંખી શકે તે સર્વ પર વિજયી બનાવે છે.

મિલ્ડન.

કારણ કે આપણે હંમેશા આશા રાખીએ છીએ કે જે આ લોકમાં પ્રમાણિક પણે આરંભ્યું છે તે વધારે મોટા અવકાશ મળી શકે એવા પરલોકમાં પૂર્ણ થશે, નાશ પામશે નહિ.

અ. હ. કલિંઘ.

પણ બ્રહ્મામાં સર્વદા હું એવાં વિગ્ન જોઉં છું કે જ્યાં પવિત્ર પુરુષો હાંસી નખ છે. હાનિ થયા વિના કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, મરણ પામ્યા વિના કંઈ પણ ઉત્કૃષ્ટ ઇષ્ટન થઈ નથી, શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના કંઈ પણ ઈશ્વરપ્રેરિત વિચાર આવતો નથી, લગ્ન સહન કર્યા વિના કંઈ પણ કીર્તિ મળતી નથી, નિન્દા ખમ્યા વિના ન્યાય મળતો નથી; અને ઇસુ ખ્રિસ્તે વેઠેલાં અનન્ત દુઃખ આપણને સૂચવે છે કે કીર્તિ, ઉન્નતિ, અને નામની રમ્ય રહો.

ઓલિંગ ટ્રેનજ.

હમ્ફ્રી ઓફ વેલિંગ્ટન વિશે એવું વર્ણવેલું છે કે અમુક ઉપદેશકે તેને પૂછ્યું કે હિંદુ લોકોને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી તમારા વિચાર પ્રમાણે લાભ થશે કે નહિ? ત્યારે તે નિયમશીલ પુરુષે તેને પૂછ્યું કે “તમને ધર્મપ્રચાર માટે પર્યટન કરવાની શી આજ્ઞા મળી છે?” તે ઉપદેશકે જવાબ દીધો, “તમે આખી દુનિયામાં જાઓ અને દરેક મનુષ્યને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરો.” તે હમ્ફ્રીે કહ્યું, “ત્યારે તમને જે આજ્ઞા મળી છે તે પ્રમાણે વર્તો, તમારો ધર્મ માત્ર આજ્ઞાથી ન થવાનો છે.”

પોતાના તારક (ઇસુ ખ્રિસ્ત)ની આજ્ઞા પાળવાની ફરજ આજીવનની, લોકોમાં અપ્રિય, અને જોખમબરેલી હોય, તોપણ સધળા જમાનામાં એ આજ્ઞાને અનુસર્યા છે એવાં મનુષ્યો માત્રમ પડ્યાં છે. ઇસુખ્રિસ્તે યાહુદી અને જેન્ટાઈસ લોકોને ધર્મોપદેશ કર્યો. સેંટ પૉલ પહેલો જ ધર્મપ્રચારક દેવદૂત હતો, તેણે પૂર્વમાં કોરિન્થ, ઈફેસસ, થેસસાલોનિકા, અને ગ્રીસે રમ્યો દેવલો રચાવ્યાં, અને રોમમાં તે ખ્રિસ્તિધર્મનો ઓધ કરવા ગયો હતો, ત્યાં પોતાના દાસ્યો મર્યાં.

ધર્મપ્રચારકની કારકારિસર્વથી વધારે ફરજ બજતવનારી અને શૌર્યવાળી છે. તે હંદગી હાથમાં લઇને ફરે છે, તે ભય અને મોતની સામા દકર લે છે. તે જંગલી લોકોમાં, અને કોઇ કોઇ વખતે મનુષ્યાદારી પ્રજાઓમાં પણ રહે છે. જે ભક્તિથી તે જોખમ અને દુઃખોની સામે ધાય છે તે ભક્તિ દ્રવ્યથી વશ કરી શકાતી નથી. જે દયાળુ દૃઢત્વ સ્વીકારવાની તેને આજ્ઞા મળી છે તેથી જ તે ટકી રહે છે. દેશમાં તેમજ પરદેશમાં ધર્મ-પ્રચારકોએ જે કાર્યોના જતે અંગીકાર કરેલો છે તેની બરોબરી કરી શકે એવું કંઈ પણ “મુષરેલા ચિંતક” કહેવાય છે તેઓ આપણને બતાવી શકતા નથી. કેવળ નિષેધથી કંઈ શિક્ષણ મળતું નથી. તે જૂની સરણિનો નાશ કરી શકે, પણ તેનાથી નવી સરણિ ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી. તે આપણી શ્રદ્ધાના સ્તમ્ભભૂત વિચારોને ધૂમ્રવી નાંખે, પણ આપણે પ્રહણ કરીએ એવું, અથવા જેથી આપણે પવિત્ર બનીએ, ક્રિયા આપણી પ્રકૃતિમાં ઉત્પત્તિ કે દૃઢતા આપે એવું તે આપણને કંઈ પણ આપી શકશે નહિ.

પણ જંગલી પ્રજાની પ્રકૃતિ ‘અધમ’ હોય છે. ધર્માધ્યક્ષ સેદિયને કહ્યું છે કે “કોઈ પણ મનુષ્યને હલકો કે અસ્વચ્છ કહેવો નહિ એવો આપણને ઈશ્વરે યોગ્ય કર્યો છે તેથી તેઓ આપણા વિચારમાં શી રીતે અધમ થઈ શકે ? “ગરીબ, બાપડા નાસ્તિક” અને “નાશ પામતી જંગલી પ્રજા,” આ લોકોમાં વપરાતાં વચનો વિષે હું ફરિયાદ કરતો નથી. ખ્રિસ્તિ દેશોના પુરુષોએ આટલો બધો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તોપણ આટલાં બધાં ઝોઝાં કામો માટે હિસાબ આપી શકે છે, તે લોકો એથી પણ વધારે શોચનીય અને નાશ પામવા યોગ્ય હોઈ શકે. વળી સર્વથી વધારે શોચનીય આપણે હોઈ શકીએ; કેમકે આપણે ઈશ્વરની કૃપાના ઉપદેશક અને કારભારી તરીકે, કારભાર કરવામાં આટલા બધા અપ્રામાણિક માલમ પડીએ છિયે. બીજા માણસોના જેવા આપણે અધમ નથી તેથી ઈશ્વરનો આભાર માનવા જેવી એક પ્રકારની પ્રપચી આત્મપવિત્રતા, જે ધર્મપ્રચારના કામમાં છપી રહેલી જણાય છે, તે આત્મપવિત્રતા જોખમમાં નાંખીએ છિયે એમ સમજવા કરતાં, નાસ્તિક લોકોમાં તેમના બરોબરીઆ અને જાતિલાઇ તરીકે જતું એ ઘણું વધારે લાભકારક છે.”

આપણી સ્વતંત્રતા, પ્રામાણિકપણું, વિદ્વત્તા, અને ધર્મપ્રચાર કરવાના સાહસ માટે, પહેલો પ્રચારક, સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન, ઇંગ્લંડમાં આવ્યો તેના આપણે કેટલા બધા આભારી છિયે ! જૂના સંકોને અન્તે ઓગસ્ટાઇન

અથવા ઑસ્ટ્રિનને આચાર્યવર્ચ ગ્રેગરિએ ધર્મસંસ્કાર કીધો અને ઇંગ્લેંડના ધર્માધ્યક્ષની પદવીનો અગાઉથી જ હક્ક આપી મોકલ્યો. તે ધર્મપ્રચારને અર્થે નીકળ્યો, અને ક્રાન્સમાં થઈને, ઘણા સાધુસહિત, થેનેટમાં આવ્યો. તેનું કેન્ટના રાજા એથેલ્મર્ટ કેન્ટર્બરીમાં સન્માન કીધું. તે રાજા એક ખ્રિસ્તિ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો, અને કંઈક તેની સત્તાથી તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંસ્કાર મળ્યો અને પાછળથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ થયો. ઑગ-સ્ટાઈને ધર્મપ્રચાર આખા દેશમાં ફેલાવવાને ઉદ્દેશ કર્યો, તે એટલે બધે દરજ્જે સુધી કે સને ૧૦૫ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે ઇંગ્લેંડના ઘણા ભાગે રોમના આચાર્યવર્ચની તાબેદારી કબૂલ કીધી હતી.

પણ ઇંગ્લેંડના ઉત્તરભાગના લોકો મૂર્તિપૂજક રહ્યા. હુંબરની ઉત્તરમાં આવેલા દેશનો ઉપરી એડ્વિન કેન્ટના રાજા એડ્મોંડની બેન, એક ખ્રિસ્તિ શાહબદી હતી, તેની સાથે પ્રેમબંધનમાં પડ્યો. તે કુમારિકા પોલિનસ નામના રોમમાં જન્મેલા પાદરી સાથે ઉત્તર તરફ ગઈ. કેટલાંક વર્ષ પછી એડ્વિને ખ્રિસ્તિ ધર્મ મહણ કર્યો, પણ 'એડ્મોંડ' અને 'થેન' મૂર્તિ-પૂજક રહ્યા. આ નવા મત વિષે વિચાર કરવા પ્રસંગ (વિદેનાગીમોટ) એકઠું થયું. એડ્વિને ધર્મ બદલ્યો તેનાં કારણ સલા આગળ રજુ કર્યા અને એક પછી એક સર્વ સલાસદો પ્રત્યે ભાગ્ય કરીને એ બાબત વિષે તેમનો વિચાર પૂછ્યો. એ વાર્તાનું વર્ણન બીડ ઇતિહાસમાં આપ્યું છે અને તે અતિશય અસરકારક છે.

પ્રથમ જેણે જવાબ દીધો તે પાદરીઓમાં મુખ્ય હતો. તેણે ગદ્દર કીધું કે પ્રાચીન દેવતાઓ, થોર, ઓદિન, અને ક્રીઆ, સત્યરહિત છે અને હું તેમને હવે પછી પૂજવા છોડ્યો નથી. પછી મોદાઓમાંનો મુખ્ય કોનો થયો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

“ અરે રાજા, ક્રિયાજાના દિવસમાં ત્યારે તમે તમારા 'એડ્મોંડ' અને 'થેન'ની સાથે બેઠા હો છો, ત્યારે ગોરડામાં સારો અગ્નિ પ્રજ્વલિત હોય છે, ત્યારે તમારા મંડપમાં ગરમી હોય છે પણ બહાર વરસાદ, બરફ અને તોફાન હોય છે, ત્યારે જે બનાવ કાઢક વખત અને છે તે તમને યાદ દશે. ત્યારે એક નાનું પછી આવે છે અને તે એક બારબેથી અંદર જાયું અને બીજે બારબેથી બહાર જતું અતિવેગે સલામંડપમાં થઈને દોડ્યાં કરે છે,

આ મંકમણસમય તેને પ્રિય લાગે છે; કેમકે એ સમયમાં તેને વરસાદ કે વાવાઝોડાનું તોફાન સહન કરવું પડતું નથી. પણ એ સમય થયોજ અદ્ય છે. પક્ષી આંખના પલ્લકારામાં જતું રહે છે, અને શિયાળામાંથી આવ્યું હોય છે ને પાછું શિયાળામાં જાય છે. આ દુનિયામાં મનુષ્યનું જીવન મને એવુંજ લાગે છે; જે દીર્ઘકાળ એના જીવનની પૂર્વે અને પછી આવ્યો હોય છે તેની સાથે સરખાવતાં એનું ક્ષણિક આયુષ્ય મને તે પક્ષીના મંકમણસમય જેવુંજ લાગે છે. તે અન્તકાળ આપણને અગમ્ય અને મુખરહિત છે, અને તેને કળી શકતા નથી તેથી તે આપણને અતિશય પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે જ આ નવા મતથી એ વિગે આપણે કર્ષ પશુ શાંખી શકીએ તો તે પ્રમાણે વર્તવું એ આપણને યોગ્ય છે.”

તે વૃદ્ધ યોદ્ધાના લાપણુથી તે વિષયનો નિર્ણય થયા. તે વિગે મતલેવાયા અને પ્રાચીન દેવોની પૂજનને ગંભીરતાથી તજી દીધી. પણ ધર્મપ્રચારક પૉલિનસે એવી સૂચના કરીધી કે તમારે દેવોની મૂર્તિનો નાશ કરવા, ત્યારે આ નવા મત પર એટલો બધો દૃઢ વિશ્વાસ બેસે હોય કે તેથી મૂર્તિખડન જેવા અપવિત્ર કામના જોખમની સામા હામભીંટ એવા એકે પણ પુરુષ તેમનામાં માલમ પડ્યો નહિ. પણ તે મોટા ઉપદેશક થોડા પર ચડ્યો અને તરવાર બાંધીને અને ભાલો આમતેમ ફેરવતો તે દેવાલય તરફ દોડ્યો, અને સઘળા યોદ્ધાના દેખતાં તેણે ભાલા વને દેહસંની દિવાલો અને માંહેની મૂર્તિઓ તોડી પાડી અને આખરે તેનો નાશ કરીધો. પછી એક લાકડાનું મકાન ઉભું કરીધું, અને તેમાં એડવિન અને તેના મંખ્યાગ્રંથ અનુયાયીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મંત્રકાર કરીધો. પછી પૉલિનસ ડીરા અને બર્નિસિયા દેશમાં ફરી વળ્યો, અને જે સર્વે પ્રજામંજળના નિર્ણયને આધીન થવા ખુશી હતો તે સર્વને સ્વેચ્છ અને મુરિના પાણી વડે તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મંત્રકાર કરીધો.

સાતમા સંદર્ભમાં, ઝૉલમાં એન્ડોમર, એમન્ડ, અને કોલંબ્રા નામના ધર્મપ્રચારકોની મહાપતાથી ઈંગ્લેન્ડમાં, પૉલિસ, ચિલ્ડ્રેન્ડ અને કથમર્ટની મદદથી, અને જર્મનિમાં, કિલ્ડેન્, રૂપર્ટ અને પાળગથી યોનિફેરની મદદથી, એ પ્રમાણે યુરોપના સર્વ અજ્ઞાનભિમિરથી ઘેરાયલા પ્રદેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મરૂપી પ્રકાશ ફેલાયો. યોનિફેરસ ખ્રિસ્તમાં આવ્યા ત્યારે તે એક દાયમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના સ્વીકૃત મન અને ખીંગ દાયમાં સુધારાનું માપ લઈને આવ્યો. તેનામાં પ્રમ કરવાનાં બંદ સ્વભાવ હતા. ને પાળગથી જર્મનિ ગયા, ત્યારે તે સ્થપતિની કળામાં કુશળ યજ્ઞને ગયા.

અમેન્ડકાર માત્ર એક સોજતીસાથે ૮૨૬માં ડૉનિશ રાજ્યની સરહદમાં ગયો, અને ત્યાં પોતાના કામમાં જ્ય મળવાથી પ્રેરાઈ, તેણે ત્યાર પછીના ધર્મપ્રચારકોને માટે વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં. ઇસુ ખ્રિસ્તની સુવાર્તા પ્રગટ કરનાર ૧૦મા સૈકામાં હુંગરિ અને પોલાંડ ગયા અને ત્યાં કેકેમાં ધર્માધિક્ષની અધિકારભૂમિમાં તેઓ સ્થાયી રહ્યા. તેમને અતિશય અગવડાં વેડવી પડી, પણ સંકટરૂપી વિપ્ત વશ કરવાં એ તેમનો ધર્મ હતો. મોતનો ઈર્ષ પણ ભય રાખ્યા વિના જેઓ મરણીથી સપડ્યા હતા તેમને મદદ કરવાના કામમાં તેઓ ઉદ્યોગથી મગ્ન રહ્યા. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા ઉપરાંત તેમણે આંદોલન રાજ્યમાંથી કેદીઓને વેચાતા લેવા માટે પૈસા એકઠા કર્યાં. આવા પ્રેમી ધર્મપ્રચારકના સાહસની સામા કોણ ચર્ચ શકે ?

હસમા અને અગીઆરમા સૈકામાં કારિગરો અને સ્થપતિઓનાં દૂતત્વને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સાથે સંબંધ હતો. એજ લોકોએ આ દેશમાં તેમજ પરદેશોમાં ભગ્ય દેવલો બાંધ્યાં. તેમણે મન નુકાને અને ધર્મવૃત્તિથી કામ કીધું. તેમની કારિગરીમાં સત્ત્વ, સત્ય, પ્રીતિ, અને આનંદ રહેલાં હતાં. એ કારિગરી દરશીએ કીધેલુ ગાયન હતું, અર્થાત્ ગાયનથી નેટલો આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેટલોજ આ દરશીની કારિગરીથી થતો હતો. આધુનિક સમયના નિર્માણ મકાનોથી એ કેવાં જૂઠાં છે ? ત્યારે જૂનાં દેવલો લલકારાં જિભાં રહ્યાં છે અને પ્રેક્ષકોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે હાલનાં મકાનો જગડી પડી તેના ચૂરેચૂરા ચર્ચ જાય છે.

એવું કહેવાય છે કે ચીનમાં છેક સાતમા સૈકામાં નેસ્ટોરિયસના મતના ધર્મપ્રચારકો ગયા હતા, અને છેક બારમા સૈકામાં ફ્રેંચ પ્રચારકો ગયા હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના પ્રચારકોને તો છેક ૧૮૦૭ માં ચીન મોકલ્યા હતા. એશિયા અને આફ્રિકામાં માત્ર થોડાજ ધર્મપ્રચારક ગયા હતા. આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચારના પરાક્રમી કાળનો હમણાંજ ઉદય થવા માંડ્યો છે, પણ હજી કેટલોગધો પ્રદેશ વશ કરવાનો રહ્યો છે !

ઈંડીઝના ટાપુમાં ગયલો ધર્મોપદેશક, સેંટ ક્રાન્સિસ એવિયર, સર્વને શિક્ષામૂત હતો. તે ૧૫૪૨ માં અચાનકિમરથી આવૃત ચયલાઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા એક ડિરંગી વહાણમાં ગોવા ગયો. તે અમીરી કુળનો હતો અને બીજાઓની માફક આનંદ અને ભોગવિલાસમાં શુવન ગાળી શક્યો હોત. પણ તે સર્વનો તેણે ત્યાજ કીધો અને આત્માપણ, ભક્તિ, અને પરકથ્યાણમાં શુદ્ધી ગુન્નરવાનું પતંદ કીધું. ગોવામાં હસ્તચક્ર વગાડી તેણે

લોકોને વિનંતિ કરી કે તમારાં છોકરાંને બોધ પામવા મોકલો. ત્યાંથી ને કોમેરિન બશિર, ત્રાવણકોર, મલાક્કા, અને જાપાન ગયો. તેણે ચીન જવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો. આખરે તે તાવથી સાન્નીઅનના ટાપુમાં મરણ પામ્યો, અને ત્યાં તેણે ધર્મોદ્યમ પ્રાણત્યાગરૂપી ઉત્કૃષ્ટ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી.

એજ પ્રમાણે લાસ કેસારસ પશ્ચિમ ઈંડીઝના ટાપુઓમાં ધર્મોપદેશક હતો, તેને પણ આપણે વીસરી જઈ શકીશું નહિ. સર આર્થર હેલ્થસ કહે છે કે “ જે જમાનામાં સર્વત્ર સર્વ બાબતમાં અને મુખ્યત્વે દરીને ધર્મ-સંબંધી બાબતમાં પશુસમાન અંગતગતની મદદ લેવામાં આવતી હતી, તે જમાનામાં તેણે સ્પેનિશ મિઝમંડો અને રાજસભા આગળ દલીલ કરી કે ધર્મપ્રચારનું સાહસ એવું છે કે ને લક્કરી મદદથી સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ, અને ધર્મપ્રચારકે ધર્મર રક્ષણ કરવાની કૃપા કરે તે પરજ માત્ર ભરોસો રાખી, અને મુશ્કેલી કે લક્કરી મદદ પર બીજાકુલ આધાર રાખ્યા વિના, હંદગી હાથમાં લઈને નીકળી પડવું જોઈએ. ” વાસ્તવિક રીતે એના અન્ધા આજ પણ ધર્મપ્રચારકોને માટે વિઘ્નમાન અન્ધોમાં ઉત્તમ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ છે.

૧૪૯૮ માં કોલમ્બસે પશ્ચિમ ઈંડીઝના ટાપુ તરફ પાવા કરી તેમાં પોતાના પિતા સાથે લાસ કેસારસ ગયો. ને વખતે તેણે અમેરિકા પ્રથમ જ જોયું. તે સ્પેન પાછો ફર્યો અને હિસ્પેનિઓલા તરફ તેણે બીજી સફર કરી. ત્યાં તેને ઉપદેશકની દીક્ષા મળી. નવી ફરજ અભવવામાં તે સારી વફાત્વશક્તિવાળો, નીલણ ભુદ્ધિનો, સત્યશીલ, હિંમતવાન, આત્માર્પણ કરનાર, અને ધાર્મિક માલમ પડ્યો. તે સ્પેનિયર્ડ લોકો સાથે એક મથળેથી બીજે સ્થળે ગયો અને તેણે ઈંડિયન લોકોનો વિશ્વાસ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઘણી અવ્યવસ્થા અને કૂરતા અટકાવી, કેમકે ઈંડિયનો કરતાં સ્પેનિયર્ડ લોકો ઘણા વધારે જંગલી હતા. જાતે કેટલીક કતલો જોયા પછી લાસ કેસારસે સ્પેન પાછા ફરવાનો અને તે આપડા લોકોનો પણ ખંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને ફર્ડિનાન્ડ રાજા સાથે મમાગમ થયો, તેને તેણે ઈંડિયનોના પર શુજરતા ભુલમ, તેમનાં દુઃખો, અને તેઓ કેવા ખ્રિસ્તિ ધર્મના જ્ઞાન વિના મરણ પામે છે તે સર્વ વિદિત કાઢ્યું. પણ હવે ફર્ડિનાન્ડ રદ અને અસક્ત થયો હતો, તેનું મોત સમીપ આવ્યું હતું, અને તેથી આ કહેવાનું કંઈ પરિણામ થયું નહિ.

પછી થોડાક વખતમાં ફર્ડિનાન્ડ મરણ પામ્યો. લાસ કેસારસે રાજા

પ્રતિનિધિ કાર્ડિનલ ગ્રિમેનીસ ઇંડિયન લોકોનાં સહોદા અને દુઃખો પર ધ્યાન આપે એવા પ્રયત્ન કર્યાં. કાર્ડિનલે વચન આપ્યું કે અન્યાય ઓછો થશે. તેણે લાસ કેસાસ એટ પશ્ચિમ ઇંડોઝમાં જ્યાં ત્રણ જેરેનિમાઇટ પાદરી મોકલ્યા. સાન ડામિંગો પહોંચ્યા એટલે પાદરીઓ રાજકર્તા અને ન્યાયાધીશોના પક્ષમાં જિતરી પડ્યા, તે પરથી તેમની વિરુદ્ધ અરજ કરવા લાસ કેસાસ પાછો રૂપેન આવ્યો. પણ તે આવ્યો ત્યારે તેને કાર્ડિનલ મરવાની તૈયારીમાં માલમ પડ્યો. રાજ (૫ મો આગસ્ટ) માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરનો હતો અને રૂપેનનો રાજ્યકારભાર તેનો પ્રધાન ચલાવતો હતો. ત્યારે લાસ કેસાસે પ્રધાન સાથે એ વિષય વિશે વાત આરંભી તેના મન પર સારી અસર થીથી, ત્યારે કાર્ડિનલની પેઠે એ પણ મરણ પામ્યો; અને આ પ્રમાણે તે ધર્મપ્રચારક અને તેની યોજનાની સફળતા વચ્ચે મોત હમેશા વિમર્શ આવતું લાગતું. આર્ગેસના ધર્માધ્યક્ષે પાછું પ્રાધાન્ય મેળવ્યું અને લાસ કેસાસ પોતે વર્ણવે છે તે પ્રમાણે તે “જાડમાં પડ્યો.” તોપણ જેરેનિમાઇટ પાદરીઓને પાછા બોલાવ્યા. પણ તે ધર્મપ્રચારક કંઈ વધારે મદદ મેળવી શક્યો નહિ, અને અગાઉની પેઠે તે ઇંડોઝ પાછો ગયો. તેણે ક્યુમાનામાં એક સંસ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં તેણે ઇંડિયન લોકો સાથે મૈત્રી કરી અને રૂપેનિયર્ડ લોકોથી તેમનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેના પ્રયત્ન હમેશા નિષ્ફળ ગયા અને સંસ્થાન સ્થાપવાનો તેનો પ્રયાસ બંધ રહ્યો. તેને કાંઈ પણ મદદ કરનાર નીકળ્યું નહિ, અને જે કામ તેણે કરવા ધાર્યું હતું તે એકલા કરી શકાય નહિ.

પછી લાસ કેસાસે મહાધિકારીની શ્રુતિ પ્રદણ કરી. તે હિરુપેનિ-ઓલામાં ડામિનિકન મઠમાં આઠ વર્ષ મુથી રહ્યો, અને તે વખતે તેણે છેક એશિયામાં હાજરી કરી. પછી તે ધર્મપ્રચારસંગ્રહી ઉદ્યોગમાં મંડળ્યો. જે અતિબાદશો માથે તે ધર્મપ્રચાર સાડ પીડ ગયો. તેમણે મેક્સિકો પાછા ફરી ઇંડિયન લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ આપ્યો. લાસ કેસાસ નિદારાગ્યુઆમાં હતો ત્યારે તેણે તે રાજ્યકર્તાની વિરુદ્ધ એક ભરંડો વિરોધની યોજના કરી. આથી તેણે તેને દેશીઓને હમેશા આટલી બધી નુક-માનકારક થતી એવી મધ્ય ભાગમાં એક ચારી કરતાં અટકાવ્યો. એ પ્રસંગે અતિનિષ્ફૂર કરનાના લાખલા ગળ્યા. એવું જાનવામાં આવ્યું છે કે એક પ્રસંગે ત્યારે ૪,૦૦૦ ઇંડિયનનો ભાર કચકસા એક ચારીમાં સાથે ગળ લતા ત્યારે માત્ર ૭૪ હાના પાછા આવ્યા. ત્યારે કામ ઇંડિયન પરિશ્રમ

અને બૂખને લીધે માટે પંડે અને આગળ આવવાને અસક્ત થાય, ત્યારે તે ઇંડિયનને સાંકળથી ફટો કરવાના ઉતાવળા સાધન તરીકે કેવી રીતે તેનું માયુ કાપી નાંખવામાં આવતું અને એ પ્રમાણે જે ટોળી સાથે તે મુસાફરી કરતો હતો તેનાથી તે કેવી રીતે ફટો પડ્યો તે લાસ કેસાસ બંને જ વર્ણવે છે. તે કહે છે કે “ જીવનજોને કેવી લાગણી થઈ હશે તેના લમે ખ્યાલ કરો.”

લાસ કેસાસ અને તેના સાથીઓએ હવે દુઝડુઝડનના રહેવાસીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આણવાના ઇરાદાથી ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ છઠ્ઠો રૂપનિર્ધાર લોકોને લખતો હેતુ હતો. તેઓ અને “ યુદ્ધના પ્રદેશ ” કહેતા હતા, તેમને દેશીઓએ હાંકી કાઢ્યા હતા. પણ ધર્મપ્રચારકોને ધર્મની શક્તિથી હિંમત આવી અને છઠ્ઠી જોખમમાં આવે તોપણ તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પહેલું કામ તેમણે એ કર્યું કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના મુખ્ય મતોનું કિયથિ લાપામાં કવિતાના રૂપમાં લાપાન્તર કાઢ્યું. પછી કવિતા પર ઇંડિયનોનું ધ્યાન શી રીતે ખેંચવું તેના તેમણે વિચાર કાઢ્યો. એ પ્રદેશમાં વર્ષમાં ફેટલીક વાર વ્યાપારની જાણસો થઈ ચાર ઇંડિયન વેપારીઓ હમેશ જતા હતા તેમની તેણે મદદ માગી. એ ચાર માણસને એ કવિતા જરોજર મેંજી બોલતા શીખવ્યું. વળી એ કવિતા ઇંડિયન વાઘ સાથે ગાઈ શકાય માટે તેને ગાયનશાસ્ત્રને અનુસરતી કરી. વળી તે જૂના રહેવાસીઓને સંતુષ્ટ કરવા, નાની નાની જાણસો, જેવી કે, કાતરો, ચપ્પુઓ, દર્પણ, અને ઘંટો લાસ કેસાસે એ વેપારીઓને પૂરી પાડી.

વેપારીઓને ફેસીકે સન્માન આપ્યું. સાંજે સરદારો એકઠા થયા. ત્યારે વેપારીઓએ એક વાગ મગાવ્યું અને તે વાઘમાં ગિતારી પેલી કવિતાઓ ગાવા માંડી. આથી જે અસર થઈ તે થઈ જાય. ત્યાર પછી ફેટલાક દિવસ મુખી આ કવિતાકૃષ્ટિ જ ઉપદેશો ગવાયા કાઢ્યા. ફેસીકે પૂછ્યું કે આ કવિતાઓ ક્યાંથી લાવ્યા, અને એનું મૂળ તથા અર્થ જાણવા ઇચ્છ્યું. વેપારીઓએ જવાબ કાઢ્યો કે એ પાદરીઓ પાસેથી મળી છે. “ અને પાદરીઓ ક્યાં છે ? ” પછી વેપારીઓએ તેમને પાદરીઓ ક્યાં છે તે સમજાવ્યું; અને ફેસીકે આ વિચિત્ર માણસોને પોતાના દેશમાં બોલાવવા ગયો. આ પ્રમાણે “ યુદ્ધના પ્રદેશ ” માં લાસ કેસાસ અને તેના સાથીઓએ પ્રવેશ મેળવ્યો.

એ વિષય વિશે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. ફેસીકે ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રદાન

ક્રીધા. તેણે મૂર્તિઓ નોડી પાડીને જાળી મૂકી. તેણે પ્રગ્નને ઉપદેશ કર્યો અને તે પ્રગ્નએ કુંસીકનું અનુકરણ કીધું. લાસ કેસાસ અને પીડા ડિ અંબુલોએ રૅખિનલમાં એક દેવલ આપ્યું. ત્યાં તેમણે લેકિને ઉપદેશ ક્રીધો અને કેળવણી આપી. તેમને માત્ર ધર્મ સંબંધી જાગૃતતા શીખવી નહિ, પણ હસ્તકળાઓ પણ શીખવી અને લૂગડાં ધોવાની અને પહેરવાની રીતનાં મળતરવો શીખવ્યાં. પાસેના મુલક કોળનમાં આ દાખલો પ્રસર્યો; અને આ પ્રમાણે આ બહાદુર મહાધિકારીઓએ જે દરેક વિજ્ય મેળવ્યો તે સતત ઉઘોમનું એક કારણ થયું.

લાસ કેસાસ ૧૫૩૬ માં પાછો સ્પેન ગયો. ઇંડિયન જાગૃતતા જ્ઞાનને માટે તેને ત્યાં રોક્યો. તેણે ‘ઇંડીઝનો નાશ’ નામનો ગ્રન્થ લખવાનો આરંભ કર્યો. એ ગ્રન્થ ઘણા દેશોમાં વંચાય છે. તેને કુસ્કો (ન્યૂ ટાસિ-ડોમાં) ના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા આપવા માંડી, પણ તેણે તે લેવા ના પાડી. વળી તેને મેક્સિકોમાં ચિઆપાના ધર્માધ્યક્ષની જગ્યા આપવા માંડી, અને તેના ઉપરીઓએ એ જગ્યા સ્વીકારવી એ તમારે ધર્મ છે એમ કહી તેને લેવાનો આગ્રહ ક્રીધો. આખરે તે ઉપરીઓની ઇચ્છાને આધીન થયો. તેણે નવી દુનિયા તરફ સફર ક્રીધી અને તે પ્રાન્તની રાજધાની સિઉડાડ રીઅલમાં તેને ધર્માધ્યક્ષની પદવી ઉપર વિધિપૂર્વક સ્થાપ્યો. આ ધર્માધ્યક્ષની પદવીથી તેની રીતિમાં કે આચારમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહિ. તેના પહેરવેશ એક સાધારણ મહાધિકારી જેવા ઘણીખરી વખત ફાટેલો અને ઠીંગડાં નીધેલો હતો. તેના કુટુંબમાં દરેક વસ્તુ સાદામાં સાદી જતની હતી. નવા નિયમોની શરતની વિરુદ્ધ જેઓ શુદ્ધાત્મો ખરીદ કરતા અને રાખતા તેમને મોક્ષ આપવાની તેણે ના પાડી. શુદ્ધાત્મગીરી નાણુદ કરવાના પ્રયત્નમાં તેને ઘણી મુશ્કેલી પડી. તેનો જીવ લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. તેને “શેતાન-રૂપ ધર્માધ્યક્ષ,” અને “ ધર્માધ્યક્ષને બદલે ધ્રુસુચિસ્તનો વિરાધી ” કહેવામાં આવ્યો. તેણે તે પર લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ પોતાનું કામ કર્યા ક્રીધું; અને જ્યારે કંઈ પણ અનર્થનો નાશ કરતો ત્યારે આનંદ પામતો. આખરે તે ૧૫૪૭ માં સ્પેન પાછો ગયો અને તેણે ધર્માધ્યક્ષની પદવીનું રાજનામું આપ્યું.

લાસ કેસાસ અજીવ્ય હિંમતવાળો હતો. તેણે યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચેનો સમુદ્ર પાર વાર ઝોળાવ્યો. તેણે જર્મનિમાં અધિરાજને મળવા ચાર વાર પ્રવેશ ક્રીધો. તેણે જીવન ઘણું જ ઉઘોગી હતું અને તેનું શરીર પણ

અજવાન હોયું બેઠેએ, કેમકે તે દર વર્ષની વચે પહેાંચે લાં સુધી મરણ પામ્યો નહિ. ૧૫૬૬ ના જુલાઈમાં દુકી માંદગી બોગવી તે મૅડ્રિડમાં મરણ પામ્યો.

જેને માટે લાસ કેસાએ ત્રણ સૈદા અગાઉ શોક યતાગ્યા તેને માટે આપણે દાલ શોક યતાવવાનો છે. તે એ છે કે ધર્મપ્રચારક આગળ કે પાછળ ઘોડેસ્વારો, પાપદલ, અને તોળો લઈ બચ છે, અને મુતિપૂર્વકને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી સકાય તે પહેલાં તેમને મારી નાખવામાં આવે છે. આ સંધળા અનર્થનું મૂળ કારણ પરદેશ છૂતવાની ઇચ્છા છે. ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ સુધી ઓહામાં ઓછા ૧,૮૫,૦૦,૦૦૦ પાઉંડ આંગ્રેજ લેંદાએ ધર્મપ્રચારના કામમાં વાપર્યા હતા, અને એ ખરેખર ઇંગ્લેંડમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની શ્રદ્ધા, ઉદ્યોગ, અને લક્ષિતું ઉત્તમ સ્મરણચિન્ન હતું. પણ તે જ સમયે આપણે યુદ્ધ અને યુદ્ધનાં સાહિત્ય પાછળ ૧,૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી ઓછા વાપર્યા નહોતા. આ યુદ્ધ અને યુદ્ધક્રિયાનાં સાહિત્યમાં આપણી શ્રદ્ધાનું તેથી પણ મોટું સ્મરણચિન્ન છે.

ધર્મપ્રચારક અગ્રંખ્ય મંડલો પેહી દશિણ આફ્રિકામાં પેદા અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ગયા. તેઓ ત્યાંના દેશીઓમાં રહ્યા, તેમના આગળ પોતાનાં મન, આત્મા અને અંતઃકરણો ખુલ્લાં કાઢ્યાં, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રેમયુક્ત મત પર તેમની શ્રદ્ધા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફળવાપસા લેંકા, જેમને મુધરેલી શહીનાં મુખ અને ચગવડ બોગવવાની ટેવ પડી હતી, તેમણે ધણીજ સખત તરેહની તળીઓ સહન કરી અને તે તેમની સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને લાગી તેથી તેમને સહન કરવી વધારે કઠણ થઈ પડી. આવી સ્થિતિમાં સાલનો કોઈ પણ વિચાર તેમને પુષ્ટિ આપી સંકે નહિ. જ્યારે ડૉક્ટર મોરેટે બેકુઆનાના રાજાના ધર્મપ્રચારક તરીકે ૧૮૨૦માં એંગ્લેંડ નહીં ઓગાંબી, ત્યારે તેનો પગાર પોતાને માટે ૧૮ પાઉંડ અને ૭ શિલિંગ હતો, અને ફ્રી અને કુટુંબ માટે ૫ પાઉંડ અને ૫ શિલિંગ હતો.

મોરેટ આ ટાળીઓમાં ગયો ત્યારે તે તેમની લાપા મળતો નહોતો અને તેને કોઈ સિખવનાર પણ નહોતું. તિરસ્કાર પર ધ્યાન આપ્યા વિના અને કૂરતાથી ખીધા વિના તે કેવળ એ દેશીઓના મંથનમાં રહ્યો. જ્યાંસુધી તે તેમની લાપા ખરેખર શીખ્યો ત્યાંસુધી તે તેમની સાથે ચાલ્યો, ઉખ્યો, ખટક્યો, શિશરમાં રાક્યો, તેણે વિશ્રામ લીધો, ખાધું, અને પીધું; અને લાપા શીખ્યા પડી તેણે તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. વિચિત્ર મેળવવાનાં

કંઈ પણ દેખીતાં ચિન્ન વિના અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે ખૂનની ધમકી તેને મળતી તો પણ તે સર્વ પ્રકારનાં સંકટો અને દુઃખો સહન કરી ઉદ્યોગમાં મચ્યો રહ્યો. આખરે તેઓને તેના પર અને આનન્દદાયક યુગ્દ્ધોનો તેણે બોધ કીધો. તેના પર શ્રદ્ધા બેઠી. અગાઉ નબ્બ અને ગદા એવા જંગલી લોકો સવસ્ત્ર અને સ્વચ્છ થયા. આગસ છોડી તેમણે ઉદ્યોગ ગ્રહણ કર્યો, ઘરો બાંધ્યાં અને વાડીઓ કેળવી સરીરની તંગીની સાથે મનની તંગીને સાફ પણ ઉપાયો શોધ્યા. તેમણે બાળકો માટે શાળાઓ અને મોટાઓ માટે ભક્તિશૃંગો ગ્રામો કીધાં; અને આ પ્રમાણે કેળવણી અને ધર્મનું કામ જલદીથી વૃદ્ધિ પામ્યું.

માઈટની પછી તેનો જમાઈ સિર્વિન્સ્ટન ગયા અને તેણે પણ એજ કામમાં જીવન અર્પણ કર્યું. સિર્વિન્સ્ટને આફ્રિકાનો મધ્ય પ્રદેશ ખુલ્લો કીધો, અને જંગલી લોકોના જે પ્રદેશોમાં અગાઉ ગોરા લોકોએ કદી પણ પ્રવેશ કીધો ન હતો ત્યાં પ્રવેશ કીધો. જંગલી પશુઓમાં અને તેથી પણ વધારે જંગલી મનુષ્યોમાં ઘર્ષને તેણે હમ્બરો માઈલે મુસાફરી કીધી અને ઘણીખરી વખત લયમાંથી મહામુશીબતે બચ્યો, પણ તેણે અધમ લોકોમાં પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશના વિજય વિશે શ્રદ્ધા આપ્યો નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકાએક યુદ્ધ પ્રવૃત્ત થયું તે જોવા અને તેમના મુલકો રાજ્યની સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નની સામા થવામાં જે હમ્બરો માણસ નાશ પામ્યાં તે સાંભળવા તે જીવ્યો નહિ.

માણસો, જંગલી માણસો પણ, એક એકના શબ્દ ઉપરથી નહિ પણ કૃત્ય ઉપરથી એક બીજાને માટે વિચાર બાધે છે. ખોટા સિક્કા વેચનારાની પેઠે માત્ર બહારનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો યોગ કરનાર ચારવાર ખરા ધર્મ પર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ડૉક્ટર ગમ્પીએ કહ્યું છે કે “ અંતઃકરણના ખરા દયાલાવમાં, પ્રિયસ્વભાવમાં, બહોળે હાથે સખાવત કરવામાં, જીંદગીના સાધારણ પ્રેમભાવમાં, ધર્મગ્રંથોની જ્ઞાન વિનાના કેવળ સાંસારિક વિષયમાંજ મગ્ન થયલા ઘણા માણસો આવા ધર્મનો યોગ કરનારની સાથે મુકાબલો કરતાં ઉતરતા માલમ પડતા નથી; અને ‘તમારો આ ધર્મોપદેશક બીજાઓ કરતાં કંઈ વધારે સાચો નથી, કે કોઈ વખતે તેમનાથી વધારે દૃષ્ટ છે,’ એવી રીતે દુનીઆને કહેતાં તમે ગીરીને અટકાવશો ? એક ઈંડિયન સરદારે જે ધર્મપ્રચારકે તેને ખ્રિસ્તિ થવાનો આગ્રહ કીધો તેને કદી બૂલાવ નહિ એવા જવાબ આપ્યો. વળી આ વાત કેવી લયંકર રીતે બહાર પડી આવી છે !

પીછાંઓ ધાલેલાં અને અંગ ચીતરેલું એવો તેજંગમી સરદાર તે ધર્મપ્રચારકના કરતાં પોતાનામાં વધારે પ્રામાણિકપણું છે એવા જ્ઞાનથી જિભો યયો, અને ક્રોધથી ઓઃ ક્રક્રગ્રવીને અને આંખ લાલચોળ કરીને તેણે જવાબ દીધો, “ખ્રિસ્તિઓ ભુદા છે ! ખ્રિસ્તિઓ ઠગારા છે ! ખ્રિસ્તિઓ ચોરી કરે છે, દારૂ પીએ છે, અને ખૂન કરે છે ! ખ્રિસ્તિઓએ મારો દેશ મારી પાસેથી છીનવી લીધો છે અને મારી ટોળીને મારી નાંખી છે !” અને ગર્વિષ્ઠપણાથી પાછા ફરતી વેળાએ તેણે કહ્યું, “સેતાન ખ્રિસ્તિઓ ! હું કદી ખ્રિસ્તિ થનાર નથી.” આવી નિન્દા ધર્મસંબંધી વાક્ય કાઢતાં પહેલાં આપણને સાવધ રહેતાં શીખવે તો કેવું સારું ! વળી ધર્મસંબંધી વચન કહ્યા પછી ગમે તે નુકસાન ખમવું પડે તોપણ ઇશ્વરના કૃપાથી આપણે તે પ્રમાણે વર્તવું અને તેને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આણવી.

હવે આપણે દુનીઆના બીજા પ્રદેશ તરફ નજર કરીએ, એટલે પોલિનિશિયાના ટાપુમાં ઘણા ધર્મપ્રચારકાએ પરાક્રમનાં કામ કીધાં છે તે તરફ નજર કરીએ. દાખલા તરીકે “ઇસ્તેમ્-ગાનો ધર્માર્થપ્રાણસાગી” એ વિખ્યાતિ જોત વિલિયમ્સે મેળવી હતી તેનો જ્ઞાતાન્ત જુઓ. તેનું જીવન એક કલ્પિત વાર્તારૂપ છે. તેના બાળપણુ વિષે કંઈ વિશેષ નથી. તેને એક લંડનના લોદાના બેપારીને ત્યાં અમુક કરારે કામ શીખવા મૂક્યો અને હિસાબ ગણવાના કામ પરથી તે કારખાનાના કામમાં દાખલ થયો. તેનામાં યંત્રસંબંધી સ્વાભાવિક જીદ્દિ હતી અને જે લોદાના કામમાં વિશેષ કામલતા અને ચતુરાઈની જરૂર હોય તે કરતો. જુવાનીમાં તે અધાર્મિક સોજતીઓના સંબંધમાં આવ્યો, અને તેઓ તેનાં લક્ષણુ પર નારાકારક અસર કરશે એવી ધાસ્તી રહી. તેઓ ઉઘાડા નાસ્તિક અને ટોમખેનર હતા. પણ વધારે સારી સત્તાનું જેર ચાલ્યાથી આખરે વિલિયમ્સ એક પરસ્પર સુધારક મંડળીમાં સામેલ થયો અને પછી એક ઉદ્યોગી રવિવારશાલાશિક્ષક થયો.

મૂર્તિપૂજક દેશોમાં ધર્મપ્રચારકના કામ પર તે સમયે લોકોનું ઘણું ધ્યાન જતું હતું, અને ઘણો વિચાર કર્યા પછી તેણે લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીની સેવા જનવવા ખુશી જણાવી. તે મંડળીએ તેની સેવા કબૂલ કરી અને ૧૮૧૦ માં તેણે કરારની મુદત પૂરી થયા પહેલાં શેફની નોકરી છોડી. તે માત્ર વીસ વર્ષનો હતો. જે અદ્ય અવકાશ તેને વિદ્યા અને ધર્મ સંબંધી અભ્યાસ કરવાને મળતો હતો તેમાં પોતાનું યાન્ત્રિક જ્ઞાન સુધારવા અને જે લોકોમાં તેને પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવવાનો હતો તેઓમાં સલાહશાંતિના

હુનરો તેમજ ધર્મગ્રંથી કેળવણી દાખલ કરવા તેણે કારખાનાં અને વખારોની મુલાકાત લેવાની યુક્તિ કરી.

ટંડેલ કુકે પારિસિટિક મહાસાગરમાં ઘણા ટાપુઓ શોધી કાઢ્યા. એમાં જંગલી લેકો વસતા હતા અને એ લેકોમાંના કેટલાક બીજને મુકાબલે નિરંપરાઈ હતા અને બીજાઓ અતિશય નિર્દય હતા, પણ સધળા મર્તિપૂજક હતા. લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીએ, ધર્મપ્રચારના આરંભ કરનારા ડૉક્ટર હુવીસના કહેવા પરથી, પ્રથમ ઉદ્યોગસ્થળ તરીકે સાઉથ સી ટાપુને પસંદ કીધો. ઘણાં વર્ષ સુધી ધર્મપ્રચારના અગ્રેસરોએ ઉદ્યોગ કીધો તેમાં તેમને ઘણો જ થોડો જય મળ્યો, પણ કાળક્રમે દેશીઓએ ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તિધર્મ મહણુ કીધો અને કેટલાક દીપોમાં મર્તિપૂજની ક્રિયાઓ તદ્દન તજ દેવાઈ.

ધર્મપ્રચારકો હમેશા વધારે મદદગાર માટે જૂમ પાડતા હતા. લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીએ આ મદદ જરૂર કયૂસ કરીને, મુકાબલે જોન વિલિયમ્સને અગાઉનો અભ્યાસ ઘણો થોડો હતો તેપણુ તેને મોકલ્યો. અભ્યાસ થોડો હતો તેપણુ તે જીવાન, ઉત્સાહી, અને ખરા દીક્ષથી કામ કરનાર હતો. સફર પર નીકળતાં પહેલાં વિલિયમ્સ મિસ મેરી ચાનર જેડે પરણ્યો, અને એ સ્ત્રી તેના ભવિષ્યના ઉદ્યોગમાં ઘણીજ કિમતી ભાગ લેનારી થઈ પડી. ગુમાસ્તી છોડ્યા પછી છ મહિનામાં બીજા કેટલાક ધર્મપ્રચારક જેડે તે સિડનિ જ્યાં વહાણમાં બેઠો. ત્યાંથી તે સોસાઈટી ટાપુમાંના એક ઇમીઓમાં ગયો. વિલિયમ્સે ધર્મપ્રચારકોને મદદ કરવા ઉપરાંત ટાહિટિયન ભાષાનું મૂર્ખું જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્યોગ કીધો. આ વખતે, ટાહિટિના રાજા પોમરેને માટે ધર્મપ્રચારકો ને નાનું વહાણ બાંધતા હતા તેને સારૂ લોહાનું કામ વિલિયમ્સે તૈયાર કીધું.

વિલિયમ્સને ત્યાર પછી તરતજ કૂએહુમન મોકલ્યો અને પાંજળથી રાએટીઆ મોકલ્યો. આ છેલ્લો દ્વીપ સોસાઈટી દ્વીપમંડળમાં મોટામાં મોટો અને મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહિં એના ઉદ્યોગને ઘણી ફતોહ મળી. કર્તવ્યનો જૂળ હેતુ જૂલ્યા વચર તેણે લોકોની નીતિગ્રંથી અને સંસારગ્રંથી સ્થિતિ સુધારવાને ચત્ન કર્યો. દેશીઓ ઘણા અધમ હતા અને તેમને અતિશય આજસુ ચવાની ઘણી વખત થયાં ટેવ પડી હતી. બલિયાર સાધારણ હતા. વિલિયમ્સે તેમના પર કંઈક સત્તા મેળવી, ત્યારે તેણે તેમને કાયદા પ્રમાણે લગ્ન કરવા મુમ્તજા.

પછી તેણે ઘર બાંધવા લલચાવ્યા. દેશીઓને અનુકરણ કરવાને નમુના

તરીકે, પોતે જાતે અંગ્રેજી દબાવું સમજાવવાનું મકાન બાંધવા તૈયારી કરી. તેના કેટલાક ખંડ પાડ્યા. અને તેમાં લાકડાની જગીર અને પરવાનાનો ચુનો દીધેલી ચોકડાંવાળી દિવાલો બાંધી. આરડાઓમાં મેજ, ખુરશી, કોચ, ખાટલા, શેતરંજી, અને પડદાઓ પૂરાં પાડ્યાં. લગભગ દરેક ગીજ પોતાને હાથે બનાવી.

દેશીઓ નકલ કરી સડે એવા હોવાથી તરત જ તેમણે તેના દાખલાનું અનુકરણ કીધું. તે ધર્મપ્રચારકની સહાયતાથી તેમણે પોતાને માટે ઘરો બાંધ્યાં અને એ પ્રમાણે સુધરેલી જીંદગીની ચોખ્ખતા અને સગવડ તેને સિખવવામાં આવ્યાં. વળી તેણે તેમને મજબો બાંધતાં સિખવ્યું અને તે દ્વીપમાં લવિષ્યમાં વેપાર ખિલવવાના હેતુથી તેણે તેમને તંબાકુ અને શેરડી રોપવા લલચાવ્યા કે તેથી એ એ પદાર્થો વેચવા માટે તૈયાર કરી શકાય. ખાંડના મેચા માટે જોઈતાં વર્તનયંત્ર (શાકર) વિલિયમ્સે હાથે બનાવેલા સંધાડામાં બનાવ્યાં.

આ પ્રમાણે ઉઘોળનાં કામમાં દેશીઓને સારી પેઠે દાખલ કર્યા પછી તેણે તેઓની પેદાશ માટે પૂરતો જગર શોધી કાઢવા ઇચ્છ્યું. એ મરજના બીજા દ્વીપોમાં પણ તેણે પોતાનો શાન્ત વિજય ફેલાવવા ઇચ્છ્યું. તેણે ધાર્યું કે દ્વીપવાસીઓમાં વેપારનો વ્યવહાર દાખલ કરવા કરતાં બીજી કોઈ રીતે તેમની સાંસારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ સુધારવાનો વધારે સંભવ નથી. આ હેતુ સાધવા એક વહાણની જરૂર હતી, કેમકે નાના મજબાથી કામ સરી શકે નહિ.

આ વિચાર મનમાં રમ્યા કરવાથી અને તેને અમલમાં આણવાને આગ્રહ હોવાથી તે ૧૮૯૨ માં સિડનિ ગયો અને 'એન્ડેવર' નામનું ૮૦ ટન માપ એવું સાંકડું એ ડોલવાળું વહાણ તેણે ખરીદ્યું. ન્યૂ સાઉથ વેલ્સના અધિપતિ સર થોમસ બ્રિક્લિંગે તેને ટાપુઓમાં વૃદ્ધિ કરવા સારું કેટલીક ગાય, વાછરડા, અને ઘેટાં ગણીસ કીધાં. આ સાદસ કરવામાં વિલિયમ્સે બધો જુમ્મો પોતાના માથે લીધો. તેનો ધર્મ ઉપદેશ કરવાનો છે અને વેપાર કરવાનો નથી એમ ધારવામાં આવતું, પણ તેનો વિચાર એવો હતો કે મારાં કામની અગત્યતા વિશે વિચાર કરશે ત્યારે સંડોવની મંડળી મદદ કરવામાં જરૂરી રહેશે.

તે રાયેટી સેદીસલામત પાછો ફર્યો, અને ૧૮૯૩ માં ફેરેટાંગાનો ટાપુ શોધી કાઢવા તેણે હારવી ટાપુઓ તરફ સફર કીધી. આ મુદ્દે દ્વીપ ટોચ કુદની અપરિશ્રાન્ત શોધ છતાં પણ તેને વડગો નહિ. દ્વીપવાસીઓમાં આસની કેટલીક દંતકથા અને કહાણીઓથી વિલિયમ્સને એ ટાપુ છે

એમ ખબર પડી. આ નહિ જડતા ટાપુને માટે ઘણા વખત સુધી શોધ કર્યા પછી વિલિયમ્સ રાયેટી પાછો ફર્યો. પ્રતિકૂળ પવન સાથે યુદ્ધ કરી ઘણા દિવસ સફર કર્યા પછી, અને ખોરાક લગલગ ખૂટ્યા પછી ટોડલ તેની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું, સાહેબ, આપણે આ ટાપુ શોધવાનું કામ છોડી દેવું જોઈએ, નહિ તો આપણે બધા ભૂખે મરીશું. વળી એક દેશીને દૂર નજર કરવા ઉઠ્યા દોલ ઉપર મોકલ્યો. આ તે પાંચમી વખત ચઢ્યો. તે બોલી ઉઠ્યો કે રૂંદાંગો નજરે પડે છે.

વિલિયમ્સ કહે છે કે અમે જે દ્વીપ શોધવાનીકળ્યા હતા તેની શોધ અર્ધા કલાકમાં છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યારે જાણે ચઢતા સૂર્યની ગરમીથી તેની અતિસય જાણાઈને ઢાંકી દેતાં વાદળાં વીખેરાઈ ગયાં એટલે તેણે અરે ! આ મેલો દેશ આપણે શોધીએ છીએ તે એમ મોટીથી ખૂમ પાડી અમારી ચિંતા દૂર કરી. અમારી મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર એવો તો તાત્કાલિક અને મોટો થયો કે હાલ એવાતને ઘણાં વર્ષ થયાં છે; તોપણ તે ખૂમથી જે લાગણી ઉત્પન્ન થઈ તે હું કદી ભૂલી ગયો નથી. જે સર્વે વહાણ પર હતા તેમનાં ઉદ્ધાસિત મુખો, ખુશીનાં વચનો અને આનંદી અભિનંદનથી જણાઈ આવ્યું કે તેઓના મનમાં પણ મારા જેવી જ લાગણી થઈ છે. તેમજ જે ઈશ્વરે કૃપા કરી 'અમને ખરે માગે દોરવ્યાં' તે ઈશ્વરનો આભાર માનવા અમે પ્રાર્થના કર્યા વિના રહ્યા નહિ.

તે ધર્મપ્રચારક અને તેના સોગંદીઓ (પાસેના ટાપુના રહેવાસીઓ) ને તે દ્વીપમાં જિતયાં એટલે સાફ માન મળ્યું. શિક્ષકોએ તરત જ દૂતવનો હેતુ કહ્યો. ખરા ઈશ્વરનું તેમને જ્ઞાન આપવું એ અમારો હેતુ છે એમ તેમણે કહ્યું. રાગ અને તેની પ્રગ્ન ઉપદેશ અદ્ય હરવા ખુશી હતા. તે દ્વીપમાં થોડો વખત રહ્યા પછી તેણે એક દેશી શિક્ષકને લાં મૂક્યો અને 'એન્ડેવર' પાછું રાયેટી ગયું. આખો નૅવિગેટર દ્વીપ અને બીજા બેટાને પોતાની સંભાળ તજે લેવા તે તત્પર હતા. તે બીજા યાત્રા કરવા તૈયાર થયો એટલામાં સંડનથી તેને ખબર મળી કે તેના દૂતત્વ સાથે કંઈપણ સાંસારિક બાબત મિત્ર થઈ જાય એવી ધાર્યાથી તે પ્રચારક મળીએ તેનાં કામ નાપસંદ પ્રાપ્ત. તેમજ ન્યૂ સાઉથ વેલ્સના વેપારીઓએ રાજ્યકર્તા તરફથી મહેસુલની બચસ્થાને લગતો કાયદો મેળવ્યો તેથી સાઉથ સી દ્વીપોમાં વેપારની વૃદ્ધિ અતિચય અટકાવવાની અસર થઈ. વિલિયમ્સને આ પ્રમાણે 'એન્ડેવર' છોડી દેવાની જરૂર પડી. વેચી શકાય એવી સર્વ પેદાશ તેણે તે વહાણમાં ભરી અને સિડનિ

મોકલી એવો દુકમ કર્યો કે વદાણ અને તેમનો માલ જને વેચી નાંખ્યાં.

વિલિયમ્સની સ્થિતિ રાયેટીમાંજ બરી રહી, પણ તેણે વખતે વખતે ફેરેટાન્ગાની મુલાકાત લીધી. ૧૮૨૭ માં પિરૂમન અને તેની સ્ત્રી, સાં ધર્મ-પ્રચારક તરીકે વસવાનાં હતાં, તેમની સાથે તે ગયો. તેમને માલમ પડ્યું કે જૂની મૂર્તિઓ ઘણીખરી નાશ કરવામાં આવી છે અને લોકોની નીતિ અને ધર્મસંબંધી વૃત્તિઓમાં ઘણો મુદારો થયો છે. હવે વિલિયમ્સની ફરજ એ હતી કે ખ્રિસ્તિધર્મપુસ્તકના ભાગેનું ભાષાન્તર લોકપ્રિય ભાષામાં કરવું, કેમકે ધર્મપ્રચારકોને હજી જે ગ્રન્થો જાણીતા હતા તે ટાલિટ્રિયન ભાષામાં લખ્યા હતા. એ રીતે તેણે ફેરેટાન્ગાન ભાષાને લિખિતરૂપ અને વ્યાકરણની પદ્ધતિમાં આણી. તેના કહેવાથી એક દેવલ બંધાયું. તેનો નકશો અને ગોઠવણ પોતાની યોજના પ્રમાણે કીધાં અને સરદારો અને દેશીઓએ તેને એવા આનંદથી અને ખુશીથી મદદ કીધી કે બે માસમાં મકાન પૂરું થયું. એક પણ ખીસો કે લોઢાના કામ સિવાય તે પૂરું થયું. આ ભક્તિગૃહમાં આશરે ૩,૦૦૦ માણસો માય એટલી જગ્યા હતી.

એ કામ થઈ હતું ત્યારે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. એક દિવસ સવારે વિલિયમ્સ કાટખુણા વગર આવ્યો. તેણે એક લાકડાનો કંકડો લીધો અને કાપલાના કંકડા વડે પોતાની સ્ત્રીને તે પર સંદેશો લખ્યો અને તેને કહ્યું કે આ ચીપ લાવનાર સાથે કાટખુણો મોકલજો. તેણે એક સરદારને બોલાવ્યો અને તે ચીપ પોતાની સ્ત્રી અને લઈ જવા તેને કહ્યું. તેણે તે લઈ પૂછ્યું કે “મારે સાં જઈ શું કહેવું ?” “તમારે કંઈ કહેવાનું નથી, જે મારે કહેવું છે તે સર્વ એ ચીપ કહેશે.” તે સરદાર આવતો થયો અને પોતે મૂર્ખ છે એમ ધાર્યું. તેણે તે ચીપ તે સ્ત્રીને આપી એટલે તેણે તે વાંચી ફેંકી દીધી. પછી તે કાટખુણો લાવી અને તે તે સરદારને આપ્યો. તેણે તે લીધો, દોડતો ગયો, અને બોલ્યો, “આ અંગ્રેજ લોકોનું ધ્વાપણ જુઓ. તેઓ ચીપોને પણ વાત કરતાં શિખતી થકે.” તેણે તે ચીપને દોરી બાંધી અને પોતાની કાટ લટકાવી. કેટલાક દિવસ મુધી તેની આસપાસ એક ટોણ ચીટગાઇ વગેરે જોવામાં આવ્યું, અને તેઓ આ ચીપે જે ચમત્કાર કીધો હતો તે અતિશય રસધી સાંભળતા.

પોતાને મુકામ રાયેટીએ વિલિયમ્સ પાછો જઈ શકે તેને માટે દ્વીપ આગળ કોઈ પણ વદાણ નજરે પડ્યું નહિ તેથી તેણે પોતાના વખતનો લાલ લેવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે કાળાઓ બાંધી અને સાં લોકોને વાંચતાં

ચિખવ્યું. પણ સૌસાકાદિ કીધમાંના તેમના ગવ્યજા બાદમાં બાથે સરખાવતાં તેઓ પણ મન્દ ચિખનારા હતા. પ્રથમ તેમને ટાણીટીઆન બાપા ચિખવવામાં આવી પણ તેમને તો એ પરજાત જતી હતી. ત્યારે તેણે સેંટ જોને વર્જીવડ કમ્યુનિસ્ટના યજ્ઞાન્તનું અને ગેલેરિયનના પવનું ફેરફારનમાં બાપાન્તર કીધું, ત્યારે જ સેકા પોતાની બાપામાં તે ચિખવા કાગ્ય, અને ત્યાર પછી તેઓ જસદી ચિખ્યા.

વિલિયમ્સનું અને તેના સહકારી ત્યારે ફેરફારગાથી પાસેના ટેલુના કીધમાં ગય ત્યારે તેમનું ખૂન કરી રાજ દરીઆમાં નાંખી દેવાનું તરકક ફેટકાક અનીતિવાળા, બલિયાકી પુરુષોએ રમ્યું. સુખાગે એ તરકક જાનુઆર મધ્ય સરદારોએ સુખા જરી અને માર આગવાનોને મોતની શિક્ષા કરવાનો ફાવ કીધો. વિલિયમ્સ વચ્ચે પડ્યો અને સરદારોને તેમની છંદની બચાવવાની વિનંતિ કરી, તમાપણના દર્મિયાનમાં સરદારે પૂછ્યું કે આવી શિપતિમાં અંગ્રેજ લોકો શું કરે ? તેમને જાણું કે છંદસાંકમાં સ્થાપિત પારાઓ અને ન્યાયાધીશો છે અને તેઓ દરેક માનના ચુનદેમારે પર કામ ચલાવે છે અને તેમને શિક્ષા કરે છે. સરદારોએ પૂછ્યું કે “ આપણે એમ શા માટે ન કરીએ ? ”

આ પ્રમાણે જાહેર ન્યાયના મુજ તરફ એક મુમંસાજનું પુરતક રચવાનો ફાવ થયો. વિલિયમ્સે અને એલેકેકે સાદી અને સ્પષ્ટ બાપામાં તે તૈયાર કીધું. તેમ જ તેઓએ પ્રમાણપુરાની (જુરીની) સલામતગી ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ જુલમની મોટામાં મોટી અટકાવ કરનારી છે, તે પણ તેમાં દાખલ કીધી. એ દર્મિયાનમાં એક કામચલાક ન્યાયાધીશ નીઓ અને તેની આગળ તે ચુનદેમારે પર કામ ચલાવ્યું. તેમને વરની વિનાના ટાપુમાં ચાર વરસ દેશનિકાશની શિક્ષા થઇ.

ફેરફારગામાં પણ મદિના સુખી વાટ બેસ તોપણ કોઇ પણ વદાણ નજરે ન પડવાથી, વિલિયમ્સે પોતાને કાથે વદાણ આંધવાની ધણી જ વિચિત્ર રીત રીકારવાનો ફાવ કીધો. તેને કથિવારની ધણી જોડ પડી. વદાણ આંધવામાં વપરાતું એક પણ કથીઆર તેની ખાસે નહોતું. જુદારની ધમણ બનાવતી એ તેની પહેલી તજનીજ હતી. તે ટાપુમાં ચાર બકરા હતા, અને તેમાંનો એક દૂધ દેતો હતો. આછીના વજુને મારી નાંખ્યા, અને તણ ચાર દિવસ ઉઘોચ ક્યાં પછી તેના આમડાની ધમણ બનાવવામાં તે કપોદ પામ્યો. પણ અમિને બેસ વધારવાને બદલે તે તેને મહિ ખેંચી લેતી હતી.

તરત જ તે ધમણની દુદ્દેશા થઇ. રાત્રે તેના પર ઉદર પોતાને કામે વળગ્યા અને બકરાની ચામડીનો દરેક ભાગ કરડી ખાધો. તેથી સવારે જુએ છે તો ઉઘાડાં પાટીઆં સિવાય કંઈ રહ્યું નહોતું. તોપણ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં દૃઢ વિલિપ્તિએ સુઝ્યું કે જેમજેઓ પાણી કાઢી નાંખે છે તેમજ એજ ધોરણ પર બરોબર બનાવીએ તો તેથી અવશ્ય પવન બીડવો જ જોઈએ. ઘણી મુશીબત પડી આખરે તેણે એક યન્ત્ર બનાવ્યું અને તેથી કામ મળ્યું.

આ પવનધમનીથી તેણે સઘળું લોહનું કામ કીધું. છિત્ર પાડેલા પથ્થરને ફેવતા કાઢવાના લોહા તરીકે, મોટા પથ્થરને એરણ તરીકે, અને મુતારની સાંકડીને ચીપીઆ તરીકે વાપર્યા. કાલસાને બદલે તેણે નાળીએરી અને ખીજાં ઝાડોનાં લાકડાંના કાચલા વાપર્યા. તેની પાસે આરી નહોતી તેથી તેણે ઝાડોને ફાયર વડે કાઢ્યાં અને નાની પથ્થરની કુદાડીથી દેશીઓએ વાંસલાથી કકડા કરે તેમ કકડા કીધા. વળેલા પાટીઆનું કામ હોય ભારે વાંસના કકડાને જોઈએ તેવા ધાટમાં તે વાળતો, અથવા તો જંગમમાંથી એક વાંકુ ઝાડ મંગાવતો અને તેને ફાડી જોઈએ તેવાં બે પાટીઆં મેળવતો. તેની પાસે ભાગ્યેજ કંઈ પણ લોહુ હતું તેથી વહાણ બાંધવાના લાકડામાં તે વહાણની બહારનાં અને અંદરનાં પાટીઆંમાં મોટાં સારડી વડે પાડ્યાં હોય તેવાં કાણાં પાડ્યાં અને પાટીઆંઓને વહાણનાં લાકડાં સાથે ખીલાને બદલે લાકડાના ખુંટાથી જોડ્યાં અને એ પ્રમાણે આખું બાંધકામ મજબુત થયું.

નાળીએરનાં છાંડાં જૂનાં દોરડાના દૂઆ તરીકે વાપર્યા. ‘દિગ્ગિરકસ’ ઝાડની ઝાકને દોરડાં અને સૈડણ તરીકે વાપરી. જે સાદડી પર દેશીઓ સૂતા હતા તેને સડ તરીકે વાપરી અને પવનની સામા દટી રહેવાને ગોદડાંની માફક રીતી લીધી. એક સઘાટો બનાવ્યો અને દીમસાના જથ્થાને બદલે ઝાડનાં સખત લાકડાં વાપર્યા. લગર લાકડાનું બનાવ્યું અને પથ્થરથી બરેલું પીપ પણ વાપરવામાં આવ્યું. તે વહાણમાં ૭૦ થી ૮૦ ટન સુધી ભાર ઉચકવાની શક્તિ હતી. આશરે પંદર દિવસ કામ કર્યા પછી આ મુલેદના ફૂતને દરીઆમાં ઉતાર્યો. પછી મુકાન તેની સાથે લાણુ કર્યું. આ અગત્યના કામમાં ઘણી મુશીબત પડી. મુકાન આગળ લટકતી સાંકડો બનાવવાને જોઈએ તેટલું લોહું ન હોવાથી, તે સાંકડો, તીકમ, પીપ બનાવનારનો વાંસલો અને એક પાવડાના કકડામાંથી બનાવી. આ લોહાના મિશ્રિત કકડાથી મુકાન બંધું કીધું અને આ અદ્ભુત વહાણ દરીઆમાં સફર કરવા તૈયાર થયું.

ટૂંકીદીઅન ટાપુમાં રાચેટી આસરે ૮૦૦ માઇલ દૂર હતો, ત્યાં સુધી

સફર કરવી જોખમભરેલી ધારીને ઐરૂટક માત્ર આસરે ૧૭૦ માઇલ દૂર હતો, ત્યાં જવાનો પહેલાં નિશ્ચય કર્યો. ફેરેટાંગાનો રાજા મેકીઆ એ યાત્રામાં સાથે થયો. તે વહાણુ દરીઆને લાયક માલમ પડ્યું. દેશી ખલાસીઓને અનુભવ ન હોવાને લીધે આગલો ડોલ લાંગી ગયો તે સિવાય બીજો કોઇ ભારે અકસ્માત બનાવ ઐરૂટક સફરમાં બન્યો નહિ; તોપણુ તે વહાણુને બળવાન પવન અને તોફાની દરીઓ નડ્યો. સુભાએ વિલિયમ્સ પાસે હોદ્દાયંત્ર અને મોહોની ઊંચાઇ માપવાનું યન્ત્ર હતાં તેથી બહુ મુશીબત વગર સફર કરવામાં તે શક્તિમાન થયો. ઈ દિશાએ જમીન પ્રથમ દેખાશે એ કહેવાથી જેટલું આશ્ચર્ય રાજાને લાગતું તેટલું બીજા કશાથી લાગતું નહિ. જે આપણે જોઇ શકીએ નહિ તે વિષે આટલી બધી ચોકસાઇથી આપણે શી રીતે બોલી શકતા તે વિષે તે સતત પૂછપરછ કરતો. તેનું એક વચન એવું હતું કે “જેઓ કિનારા પર યુદ્ધ કરે છે તેમને હવે પછી હું કદી ચોક્કા નહિ કહું. માત્ર અંગ્રેજ, જેઓ સમુદ્રનાં મોર્જા અને પવન સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેઓ જ એ ચોક્કાના નામને યોગ્ય છે.”

“સુલેહનો દૂત” નામનું વહાણુ આઠ દશ દિવસ સુધી ઐરૂટકમાં રહ્યું અને પાછા ફરતી વખતે તેમાં માલ ભરવામાં આવ્યો. એ માલમાં મુખ્ય કુકરનાં બન્યાં, નાળીએર અને બિલાડી હતી. ફેરેટાંગામાંનાં કુકરનાં બન્યાં ઘણાં નાનાં હતાં અને તે મોટાં થવાં અધરાં હતાં. વધારે ઊંચી જતનનાં ૭૦ બન્યાંને હવે ત્યાં આપ્યાં. માલમાં બિલાડીને શા માટે મૂકી તેનું કારણ સમજાવવું સહેલું છે. ફેરેટાંગામાં ઉંદર પુખ્ત હતા. તેઓ ઇશ્વરની દશ મરજીમાંની એકના જેવા હતા. તેઓ મેજ ઉપર ખાવાનામાં હોડતા. તેઓ માંસ અને શેટલાના કંકડાં ગ્રહી લઇ જતા. તેઓ ખુરસી પર બેસતા. તેઓ પથારીમાં ચૂતા. વિલિયમ્સ કહે છે કે “જ્યારે કુટુંબમાં પ્રાર્થના કરતાં ઇશ્વરની પડીએ, ત્યારે તેઓ અમારા ઉપર સર્વ દિશાએ દોડે.”

“મોટા ઉંદર, નાના ઉંદર, પાતળા ઉંદર, જાડા ઉંદર, તપખીરીઆ ઉંદર, કાળા ઉંદર, જૂરા ઉંદર, બદામી ઉંદર, ધીમા ધરડા મહેનતુઓ, આર્નલ્ડી લુવાન કુદકા મારનારાઓ, બાપ, મા, કાકા, પીતરાઇઓ, ભાઇઓ બેનો ધણી, ધણીઆણીઓ, દસ દસ અને બાર બારનાં કુટુંબો, પૂજી અને થોલાઓ ઊંચાં ચઢાવતા હતા.”

ખરેખર, ઉંદરો ફેરેટાંગાનો અર્ધો ખોરાક ખાઇ ગયા. તેઓએ વિલિયમ્સની ધમણ કરડી ખાધી. તેઓએ મિસિસ પિટર્સનના બેડા કરડી ખાધા,

વળી બીજાને ખોરાક તેમને મળતો નહિ, સારે તેઓ પ્રાણીનો આહાર કરતા; અને પોતાનાં બચ્ચાંને ખાંઈ જતા. તેટલા માટે રૈરૈટોન્ગાના લોકોને બિલાડીનો વધારો થયો ત્રિપ થઈ પડ્યો. બિલાડીઓએ તરતજ ઉદરે સાક કીધા, અને તેમ કરવામાં એ સ્થળમાં નવાં આણેલાં કુકરનાં બચ્ચાં, ઘણાં ખાવામાં પડ્યાં હતાં, તેમજ તેમને મદદ થાતી. આ પ્રમાણે બિલાડીઓએ તે દ્વીપને અસહ્ય પીડામાંથી મુક્ત કરવામાં મદદ કરી.

વિલિયમ્સ રાષ્ટ્રેડીમાં ધર્મપ્રચારના કામમાં સ્થાયી રહેવામાં મંત્રણ નહોતો. ત્યાં જાણું હીક આશનું હતું, પણ હજી વધારે ટાપુઓ વસા કરવાના હતા, તેથી તેણે તેઓને વસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનામાં મંપૂર્ણ અપગતા, મંપૂર્ણ ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ અને મંપૂર્ણ દિમન હતી. પશ્ચિમ તરફના કેટલાક દ્વીપો કે દ્વીપમંડળો એવાં હતાં કે તેમાં ધર્મપ્રચારકો કદી પણ ગયા નહોતા, જેવા કે હુંપાઇ, સેમોન કે નેવિગેટરના સમૂહ. તેણે 'સુલેહના દ્વત' માં બેસી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, અને બીજા સ્થળે જેવી મતલબ સાધી હતી તેવી જ સિદ્ધ કરી. તેણે મનિપૂગનો નાશ કર્યો અને સાચા પરમેશ્વરની પૂજા સ્થાપી.

વિલિયમ્સ કહે છે કે પ્રિરિતધર્મનો વિચલ્ય થયા તે મનુષ્યની સત્તાધી નહિ, પણ તે ધર્મના નીતિગતથી, જે પ્રકાર તે સર્વત્ર પ્રસારતો હતો તેથી, અને જે પરોપકારની યુતિ તેણે ફેલાવી હતી તેથી; કેમકે જંગલી કે સુધરેલા, સર્વ મનુષ્યના હૃદયની કુચી દવાભાવ છે, દવાભાવથી લોક પ્રત્યે વર્તવામાં આવ્યું, સારે તરત જ તેમણે તે સત્ત્વ સ્વીકાર્યું; કારણ કે અગાઉ જે પણ ક્રૂર સરદારો હતા તેમનું આવું જાગવાનું રૂપાન્તર તેમના મન પર હિમ્નુપ્રિસ્તની સુવાર્તાની હિતકારક અસરથી જ થયું છે એમ ધર્મપ્રચારકો સ્વાભાવિક રીતે ધારતા. આપણી ભાષામાં બે નાના શબ્દો છે, તેને હું હમેશ પ્રખ્યાતું છું. તે યત્ન અને વિશ્વાસ છે. તમે જ્યાં સુધી યત્ન કરતા નથી, ત્યાં સુધી તમે શું કરી શકશો અને શું નહિ કરી શકશો તે તમે જાણતા નથી; અને હજાર પર ભરોસો રાખી તમે તમારા પ્રયત્ન કરશો તો કંઈપત મંડેટોનાં ટોચે તમે તેની પાસે જશો તેમ તેમ હુમ થશે અને કદી પણ પારી નહિ હોય એવી મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે."

આખરે વિલિયમ્સે દંડિસેડ કરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'સુલેહના દ્વત'ને જેવી નાખવા ટાહીટી મોકલીને તેણે એક લંડન જતા માણસ પકડવાના વહાણમાં બેસવાની ટીકીટ લીધી અને ૧૮૩૪ ના જૂનમાં તે ૪૩

લંડન પહોંચ્યો. અંગ્રેજ અને પરદેશની ધર્મપુસ્તકમંડળી આગળ ફેરેટા-
ન્ગનના નવા કરારનું પોતાનું હસ્તલિખિત પુસ્તક તેણે રજુ કર્યું. તેને ઇષા-
વવાનો હુકમ થયો. વળી તેણે પોતાની વિચિત્ર ધર્મપ્રચારક દારદીર્ઘિને લગતી
ઘણીજ અગત્યની બાબતનું વર્ણન પણ લખ્યું. એ વાર્તા પ્રગટ થવાથી
લોકોનું એ પર ધણુંજ ધ્યાન ખેંચાયું. દેશના સર્વ ભાગમાં સંખ્યાબંધ
સમાજોમાં તેણે ભાષણ કર્યું. સ્થાપિત દેવલના ઘણા ધર્માધિકારીઓ,
પદાર્થતત્ત્વવિદ્યાના જ્ઞાન માટે પ્રસિદ્ધ પુરોહા, અને ઘણા ઉમરાવોની તેણે મૈત્રી
બાંધી. ધર્મપ્રચારના સામાન્ય ઉદ્દેશની પુષ્ટિને અર્થે તેને નાણાંની મદદ
મોકલવામાં આવી. લંડનની નગરમંડળીએ તેની સહાયતામાં ૫૦૦ પાઉંડની
રકમ એકમતે મંજૂર કરી. બધું મળીને ૪,૦૦૦ પાઉંડનું ઉધરાણું થયું.
એ રકમવડે ધર્મપ્રચારને સારૂ તેને 'કેમ્ડન' નામનું વહાણ ખરીદ્યું, અને
૧૮૩૮ ના એપ્રિલની ૧૧ મી તારીખે, વિલિયમ્સ, તેની પત્ની, અને ૧૧
બીજા ધર્મપ્રચારકો અને તેમની સ્ત્રીઓ, જેમને બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે મૂકવાનાં
હતાં, તે સર્વ સહિત તે વહાણ એવેસેન્ડથી નીકળ્યું.

'કેમ્ડન' સહીસલામત સાઉથ સી દ્વીપો પહોંચ્યું. સોસાઇટી અને
બીજા દ્વીપો, ત્યાં ધર્મપ્રચારકો પોતાનો મુકામ કરી ચૂક્યા હતા, ત્યાં ફરી વળ્યા
પછી વિલિયમ્સ દૂર પશ્ચિમ તરફના ટાપુ, ત્યાં જંગલી લોકોને જોષ
આપ્યા હજી સુધી કંઈ ઉપાય લેવામાં આવ્યા નહોતા, ત્યાં જવા નીકળ્યો.
યાત્રા પ્રતિપ ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે આલ્મી હતી એટલામાં 'કેમ્ડન' આખરે
ન્યૂ હૅલ્લિડીસ દ્વીપમંડળમાં ધરોમંજ્યા પહોંચ્યું. વહાણમાંથી એક ટોળી
ડિલ્હન ઉપસાગરને કિનારે ઊતરી. એમ જણાય છે કે એ ટાપુમાં એક
વહાણના ખત્રાસીઓ અગાઉ આવ્યા હતા તેઓ ત્યાંના લોકો પ્રત્યે જંગલી
રીતે વર્ત્યા હતા તેથી લોકો ઘણા ગુસ્સે થયા હતા. વેર લેવા માટે જે
ધર્મપ્રચારકો હમણાં ત્યાં આવ્યા તેમના પર તેઓએ હલ્લો કર્યો. વિલિયમ્સ
અને તેના મિત્ર હૅરિસને મારી નાંખી ખાઈ ગયા.

આ પ્રમાણે, ૪૪ વર્ષની વયે, એક ઘણોજ ઉદારપ્રકૃતિનો અને
આત્માર્પણપ્રતિભા મનુષ્ય નાશ પામ્યો. સત્કાર્ય કરવું એ તે કર્તવ્ય સમજતો.
ખ્રિસ્તિધર્મનાં બીજા અને સુધારા તેણે સર્વત્ર ફેલાવ્યાં. એ કદી ચલિત

* લંડનની ધર્મપ્રચારક મંડળીના પૂજ્ય જ્ઞેન વિલિયમ્સકૃત " સાઉથ સી
દ્વીપમાં ધર્મપ્રચારસાહસની વાર્તા " તેમજ તે ટાપુના પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન વિષે તથા
ત્યાંના રહેવાસીઓનું મૂળ, ભાષા, ફલકલા, અને રિવાજો વિષે વિચાર.

ધાય નહિ એવો આગ્રહી પુરુષ હતો. દયાનું કામ કરતાં તેને કશું અટકાવતું નહિ; તોપણ તે પરિણામ માટે ધૈર્યથી રાહ જોઈ શકતો. તે જાણતો હતો કે એવો વખત આવશે કે તેણે રોપેલાં બીજ ઊગી નીવળશે અને વૃદ્ધિ પામશે. તેનાં કૃત્યો તેના મરણ પછી પણ રહ્યાં. ઈશોર્મેન્ગાના મનુષ્યાદારીએ આખરે મૂર્તિપૂજા રદ કરી, અને ખુશીથી ખ્રિસ્તિધર્મના સ્વ સિદ્ધાન્તો સ્વીકાર્યા.

બીજા ઉદાર, ઉદ્યોગી પુરુષોએ વિલિધમ્સનો દાખલો લીધો. ૧૮૪૧માં પૂજ્ય જ્યોર્જ એમ. સેલ્વિનને ન્યૂ ઝીલંડના પ્રથમ ધર્માધ્યક્ષને મંત્રકાર થયો, ધર્મપ્રચારનું કર્તવ્ય કરવા તે તરત જ નીકળ્યો. અધિકારભૂમિના શુદ્ધ ખંડ ઉપર સાત વર્ષ નિરંતર ઉદ્યોગ કર્યા પછી તે ધર્માધ્યક્ષે વિચાર્યું કે ઇંગ્લંડના ધર્માધ્યક્ષે જે કામ તેને સોંપ્યું છે તે પાર પાડવા, ન્યૂ ઝીલંડ અને ભૂમધ્યરેખાની વચ્ચેના પાંચ દ્વીપમંડળો, જેને મિલેનિશિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તેના લોકોને ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો વખત આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી આર વર્ષ સુધી તેનો ધણો વખત આ ધર્મપ્રચારના કામમાં રોકાયો. પ્રથમ આ સાહસના ક્ષણે અને ઉપયોગીપણા વિશે મતભેદ હતા; કેમકે ઈસ લોકો એ સાહસને એટલું બધું કસપનારૂપ ગણતા હતા કે તે ભાગ્યે જ અનુભવમાં મૂકી શકાય. તેને માટે તેમનો દોષ કદાચ નહિ.

જે મિત્રોએ તેને દલીલથી સમજાવ્યો કે એમાં તમારા જાનને જોખમ રહેતું છે તેમને એણે આ પ્રલક્ષપ્રમાણથી જવાબ દીધો કે “ત્યાં વેપારી લાક્ષણે અર્થે જ્યાં ત્યાં ધર્મપ્રચારકે આત્મવૃત્તિનો વેપાર કરવા જવું

* સિડની રિમથે મરફરી કરવાની પોતાની રીત પ્રમાણે એક પત્રમાં કહ્યું, “ન્યૂ ઝીલંડના ધર્માધ્યક્ષે ત્યાં મનુષ્યાદારી સરદારોને માન આપવાની તૈયારી કરી, ત્યારે મેં તેને શીખામણ મોકલી તે એ હતી કે તેમને આ પ્રમાણે કહેવું, “સાહેબો, મારા મેજ પર આપના રવાદને રુચે એક કંઈ નથી તેથી હું ધણો દિલગીર છું, પણ આપને માલમ પડશે કે કયાંટ પર પુષ્કળ શીતલ ધર્માધ્યક્ષના સહાયકારીઓ અને ઉપજી પાદરીઓ છે.” અને આ યાદી ગોઠવણ છતાં પણ તેના પત્રોણોએ ભોજનને અન્તે તેને (ધર્માધ્યક્ષને) પણ ખાઈ જાય તો, મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે “જરા દીલથી મેં આશા રાખી હતી કે તે તેઓથી ભિન્ન મતનો યશે.” આ ઉદ્દેશ વિચારમાં તે મારી સાથે જરા દીલથી મળતો આવ્યો હશે જ, અને સર્વ જાજરનો વિચાર કરતાં તેણે આ એક ઉપયોગી સૂચના વિચારી હશે અને તે સારા બાવધી મનમાં રાખશે.” પૂજ્ય સિડની રિમથેનું જીવનવૃત્તાન્ત, પૃ. ૧૫૦ ૩૮૬.

લેખકે. ” પોતાના પિતાને નેણે લખ્યું કે ‘ ધર્મપ્રચારકની ફરજ છે કે તેણે વાસ્તવિકતા અને નિશ્ચિત લયમાં પડવાથી જ માત્ર ઓછું, છેવટમાં છેવટનું સાહસ કરવું. આ ટાપુમાં કદ પહોંતેલ મેળવરી હોય તો થોડુંક જોખમ માથે લેવું જ લેખકે. ”

બેશક લેખક તો યાત્રું જ હતું, તેનું મુખ્ય કારણ એ કે નાના વઢાણ પર કાંઈ પણ જાનનું દર્શીઆર રાખવાની તે રજા આપતો નહોતો; અને એક પ્રમંદે ન્યૂ હેલિગ્રીસમાં મેલિકોલોમાં એમ જણાવ્યું કે “ થોડાં વર્ષ રહીને જે હુદ્દા ઇ રોમંગામાં વિલિયમ્સની યાદ હતી, અને થોડાં વર્ષ રહીને જે હુદ્દા પૂકાપમાં પેરેસનની યાદ તે હુદ્દામાંથી એ અને એના મહાપત્ર પુરુષો (ટેરેસ અસ્કિનના સજ્જો વાપરીએ તો) સંપૂર્ણ શાંતચિત્ત અને માનનીય વૃત્તિ સિવાય બીજા કશાથી અચ્છા નહિ. ”

તમે તમારી પોતાની અધિકારબૃત્તિ વિશે બેદરકાર રહો છો અને ઘણી બાબતમાં માથું મારો છો, એવી બીજી જાનની હરકતની સામા દલીલ તરીકે તેણે એવી ધારણા દર્શાવી કે આખા મિલેનીશિયા ઉપર હું અને હેમરેખ અને તપાસ રાખવાનું કામ કરી શકું એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાથી ન્યૂ ઝીલંડના મારા પોતાના કામમાં મને ઘણું જ લાભ થાય. માંડે ઉદય એ દર દીપમાં ત્યાંના કાળા રહેવાસી વિશે અનુભાવથી ઉત્કંઠિત છે અને બાળે હમિરે પોતાની દીર્ઘદષ્ટિમાં મને આવો સંપૂર્ણ નાવિક બનાવીને મારો માર્ગ પર્યંત જેવાં ઊંચાં મોઝાં પર અને માંડે ઘર સમુદ્ર પર નક્કી કર્યું ન હોય એમ મને લાગે છે.

પ્રકૃત્ય જોન કોસ્ટરિજ પેરેસન, ધર્માપક્ષ સોલિવનની મદદે ગયો. આ બીજો ઉદારવૃત્તિનો અને આત્માર્પનવૃત્તિવાળો પ્રણ હતો. સ્વદેશમાં તે માનવનું ઊંચી પદવીએ વખો હોત, પણ તેણે ધર્મપ્રચારનું કામ કરવું વધારે પસંદ કીધું. તે ૧૮૫૫ માં ન્યૂ ઝીલંડ જવા નીકળ્યો. ટેરેસ કુકે શોધી કાઢ્યા પછી સ્થપિત જ કોઈ ત્યાં અંતુ હોય એવાં દીપમંડળોના રહેવાસીઓને ધર્મપ્રદેશ કરવા તેને નીમ્યા. એ લોકો મનુષ્યાત્વરી છે એવી એમની ખ્યાતિ હતી. ઓસ્ટ્રેલિયાના દરિયાનું વાંકની આસપાસ એ ત્રીજું મંડળ હતું અને તેમાં ન્યૂ હેલિગ્રીઝ, બર્કસ ટાપુઓ, સોલોમન, અને સેન્ટા દુડના દીપો આવ્યા હતા. રહેવાસીઓ મિલેનીશીઆન અથવા તો તેમની ઉત્પત્તિ અને ગદેશમાં રહેવાસીઓનો ઘણો અંશ હોવાથી સ્થાન દીપવાસીઓ, રહેવાના.

ફેટલોક વખત ન્યૂ ઝીલંડ રહ્યા પછી, ત્યાંની ભાષાઓ શીખ્યા પછી, અને ધર્મપ્રચારકમંડળીનું બેઠાણનું સાંકડું ' દક્ષિણ ક્રૂમ ' નામનું વહાણ ચલાવવાના હેતુથી વહાણવડીનો ધંધો શીખ્યા પછી ધર્માધ્યક્ષસહિત પેટેસન મોર્ફેક દ્વીપ જવા નીકળ્યો. પછી તે સ્કૅન્ડિનેવિય પ્રેસિમીટીરીઅન ધર્મપ્રચારક મંડળીના કામમાં રોકાઈ આવ્યો. પછી જ્યાં વિલિયમ્સને મારી નાંખ્યો હતો, એવા એક અવર્ણનીય સૌંદર્યયુક્ત વનસ્પતિવાળા ટાપુ એરોમંગામાં તેઓ ગયા. ત્યાર પછી સેમોઅન શિક્ષકોને મારી નાંખ્યા હતા તે ફેટે ગયા. તે વહાણ ૪,૦૦૦ ફૂટ ઊંચી, પર્વત જેવી સાંકળ સાથે એન્ડિપરિટુ સૅન્ડો નામના રમણીય ટાપુ આગળ ગયું. પછી તે વહાણ સેમાયલ ટાપુ આગળ થોડું, એટલે તે ધર્માધ્યક્ષ અને તેનો ભાઈબંધ ઉપદેશક કિનારા પર તળતા ગયા અને દેશીઓ, મેરેરીસ હતા, તેમની સાથે તેમણે મૈત્રી આંધી. એ ટાપુમાંથી ફેટલાક છાકરાને ન્યૂ ઝીલંડમાં સેંટ જોનના વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે ફળવણી આપવા લાઈ ગયા.

પછી વહાણે સોલોમન ટાપુમાં મેરા આગળ બંદર કીધું. ત્યાં માલમ પાડ્યું કે લોકો મેઓરિ ભાષા બોલતા હતા, તોપણ ખસારીઓએ તેમને અંગ્રેજી ભાષાના ખરાબમાં ખરાબ અને તિરસ્કારપાત્ર ગ્રન્થો વિશે જ્ઞાન આપ્યું હતું. ત્યાર પછી જે દ્વીપસમૂહ તેમણે જોયો તે મોટા દ્વીપ સૅન્ડા ક્રૂઝ હતો. દેશીઓ રનાળુ અને કમળનાં જોવાં પાંદડાંવાળો ' ટેરો ' નામનો છોડ લઈને નાના હોડકામાં આવ્યા; પણ તેમની મંખ્યા એટલી બધી હતી કે કંઈ પણ શાંત કામ થઈ શક્યું નહિ. તેઓ તે દ્વીપની બરેબર આસપાસ વહાણ ચાલુ કર્યા અને તે મોટા જવાબગુષ્પી પર્વતનો બળનો દેખાવ તેમણે જોયો. ધર્માધ્યક્ષ પેટેસન મરણ પામ્યો તેથી તેનું શૌક્યુક્ત સ્મરણ કરતા. તેઓ નુકાપૂર્માં ગયા. દેશીઓ હાડીમાં બેસીને આવ્યા અને રાટલીના જેવા રવાદવાળાં ફળ અને નાળીએર લાવ્યા. ટેબુઆ, વૅનિકોરા, અને બન્ડ દ્વીપસમૂહ તરફ ધણું લાંબુ પર્યટન કર્યા પછી ' દક્ષિણ ક્રૂમ ' વહાણ ન્યૂ ઝીલંડ પાછું ફર્યું.

આ રીતે પેટેસનનો ધર્મપ્રચારનું કામ કરવાનું હતું. તેણે ઘેર પત્ર લખ્યો તેમાં કહ્યું કે " દ્વીપવાસીઓ ફર છે એમ માનશે ના, તેમની મનોવૃત્તિઓ પ્રેરાય છે ત્યારે તેઓ બેશક લયંકર કૃત્ય કરે છે, અને લગભગ સર્વ પ્રયંગે મનુષ્યાહારી થાય છે, અર્થાત, યુદ્ધ થયા પછી હુમેશ તેઓ મનુષ્યાહારનો ઉત્સવ કરશે, બીજે પ્રયંગે નહિ. પણ તમે તેઓ સાથે સારી પેટે

અને હાપલુથી વર્તેશો તો હું ઘાઈ છું કે તેમની મુલાકાત લેવામાં એટલે, પ્રથમ પ્રસંગે, માત્ર કિનારા પર ઝેતરવામાં, બીજો પ્રસંગે, હદાય દેશીઓના મામડામાં જવામાં, ત્રીજો પ્રસંગે કિનારા પર મુલાકાત, ચોથો પ્રસંગે દશ દિવસ માળવામાં, અને એ પ્રમાણે વતેવામાં લાગેજ કંઈ પણ લય છે.”

દેશીઓને શિખવવાની પોતાની મળની રીતિ તેણે વર્ણવી. મનુષ્ય ઇશ્વરાકૃતિમાં સર્જાયો છે એ ખરી વાતને તે દૃઢ રીતે વળગી રહ્યો. સિડનિમાં ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું, “ આ પ્રેમભાવ એકવાર મનુષ્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય, તો અવશ્ય તેના જાતિજાતઓમાં ફેલાવવો જ જોઈએ.....

પ્રેમ સર્વનું જીવનતત્ત્વ છે. આકાશના દરેક તારામાં, સમુદ્રના ચક્રચક્રિત, પ્રકાશ-માન મોઝામાં, ક્ષેત્રના દરેક પુષ્પમાં, ઇશ્વરે સર્જેલા દરેક પ્રાણીમાં, અને સર્વથી વિશેષ, મનુષ્યના દરેક આત્મામાં રહેલી, પ્રેમવૃત્તિ સર્વના મોટા સર્જનાર અને રક્ષણ કરનારની ખુબી અને પ્રીતિને પૂજે છે અને તેનું સ્તવન કરે છે.”

તે કહે છે કે “ મારા પ્રિય પિતા ડેનિસન જ્ઞાનન્ત વિશે ધણી ચિન્તાથી લગે છે. અરે પ્રભુ ! વાદવિવાદની કાન ફેરી નાંખે એવી જૂમની બહાર રહેવું, અને એ કોધયુક્ત તકરારમાં જે દ્રવ્યની વગરવિચારે ખુવારી થાય છે તે દ્રવ્યની અતિનૃબ્ધિ રાખતા હજારો મનુષ્યોને જોવા એ ઇશ્વરનો આભાર માનવાનું કેવું મોટું કારણ છે ! આ મર્તિપૂજક લોકોને જોવાથી હાઈ ચર્ચ કે લો ચર્ચ કે ઝાડ ચર્ચ કે એવા કાઈ બીજા વિશિષ્ટ નામના ભેદભાવ ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ સર્વ ભેદ ભૂલી જવાની તીવ્ર હચ્છા અને વધારે સાદી પદ્ધતિમાં પાછા ફરવામાં વિચાર સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવ પામે છે.”

દરેક મુસલ્માની આશા રાખતો, અને કાઈ પણ પ્રકારના લયરહિત, પરેસાન મુલાકાત કરતો કરતો મિલેનીશિયન ટાપુઓમાં ગયો. તેને પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ ઘણું માન આપ્યું. સ્ત્રીઓ હાજર હોય, ત્યારે પોતે સફીસલામત છે એમ તે જાણતો. લોકો પર વિશ્વાસ રાખી તેણે દરેક કાર્ય કીધું. તે ઇંગ્લેન્ડ પૂરે કાલ્વ ફેરીને કુટુંબમાં કિનારે ગયો. પછી તે ક્વેરેમ્બેન્ગા ગયો. ત્યાર બાદ તે ફાટીના ટાપુમાં ગયો. અર્દિ લોકો એ દરિયાના ભાગમાં જંગલીમાં જંગલી કહેવાતા હતા. તેઓ મનુષ્યાદારી હતા, અને ‘સોવદીન’ નામનું વહાણ એ ટાપુ પર ભાંચ્યું હતું, ત્યારે તેના બધા અધિકારીઓનો તેમણે આહાર કીધો હતો. તેઓ નવ જણને એકદમ ખાઈ ગયા હતા અને બાકીના નવને પોતાના મિત્રોને જાણીત તરીકે મોકલ્યા હતા.

૧૮૬૧ માં જોન કોલરિજ પરેસાન મિલેનીશિયન દીપના

ધર્મપ્રચારક અધ્યક્ષની પદવીનો મંરકાર થયો. પૂર્વની પેઢે તેણે પોતાનું કામ કર્યું કીધું. તે ઘણીવાર મોતના બેખમમાં હતો. તે દેશીઓમાં એકલો અને સત્કરકિત ફરતો. તેઓએ ઝેરી તીરથી તરત જ તેનો અન્ત આણ્યો હોત. પણ તે હમેશા આનંદી અને ઉત્સાહી હતો. તે કહે છે કે “હું ઇશ્વરનો પાડ માનું છું કે હું સુખની ઘણી દદ ગાળનો ઉપર આધાર રાખી શકું છું; અને તે સર્વમાં મુખ્ય એ છે કે હજાર સર્વ જુએ છે અને ગંધર્વ રીતે ગળે છે. તે દ્વીપવાસીઓને જુએ છે, અને મારાથી કેટલે બધા અપાર વધારે દરમજ તેમને આદે છે ! મને વિશ્વાસ છે કે તે મને તેમની પાસે મોકલે છે. તેમના પ્રત્યે એની હજી અમલમાં આણવાના મારા પ્રામાણિક પ્રયત્નોને તે આશીર્વાદ દઈ સફળ કરશે. મેસેનેરિયામાં જ્ઞાનપ્રકાશ નીકળવા માંડ્યો છે અને એ વિચારથી હું ઉત્તેજન પામું છું; અને એ પૂર્ણપ્રકાશ મારા વખતમાં નહિ થાય તેની શીકર નહિ એમ સ્મરણ કરું છું. મારે માત્ર ઉલ્લેખ જરી રાખવો જોઈએ.”

વળી તેને મદદ કરવા જે માણસો મોકલવાનાં હતાં તેને વિષે જોક્ષની વખતે તે કહે છે કે “જે મનુષ્ય પરવાળાવાળા દ્વીપો અને નાળાઓર વિષે કાદંબનિક વિચાર બાંધે છે તે ખીલકુલ નિરુપયોગી છે; જે પુરુષ આત્માર્પણ કરે છું એવો વિચાર કરે છે તે પણ કદી સાધ્યો નહિ; જે માણસ કોઈ પણ પ્રકારના કામ વિષે તે ‘ગૃહસ્થને લાજ લગાડનાર’ છે એમ ધારે છે તે માત્ર વિદ્વંસ થશે અને પોતે જે કામ અધમ ગણે છે તે કામ ધર્માધ્યક્ષને કરતો જોઈ તેને એવેની ઉત્પન્ન થશે. ઇશ્વરકૃપાથી ખરો માણસ જહાર નીકળી આવશે તો આપણે તેનું કેવું સન્માન કરીશું અને જે કામનાં પુષ્કળ કાવાણુ દિવે આપણે જાણીએ છિયે તેવું બીજું કોઈ જાણી શકે નહિ તે કામમાં તે તરત જ કેવા સુખી થશે !”

આ દીક્ષિત ઉપદેશકો ઇંગ્લેન્ડ હોડતા તે કંઈ દ્રવ્યોપાર્જનને અર્થ નહિ. દ્રવ્યમાં તો તેમને વરસે માત્ર ૧૦૦ પાઉન્ડ આરંભમાં મળતા અને પાછળથી વધારીને ૧૫૦ પાઉન્ડ કરતા હતા. ખજુ તેઓ દેશીઓને દરેક ગાળત—મિત્રવ્યય રાખવાની, ધ્યાન દઈ વર્તવાની, વખતસર કામ કરવાની, દ્વંદ્વ રહેવાની—અને એવી એવી ટેવો, પાડતાં સીખવતા. આ સાધારણ સદ્ગુણમાંથી કેવું ચારિત્ર્ય નીકળી આવે છે ! ત્યાં ત્યાં ધર્માધ્યક્ષ ગયો, ત્યાં ત્યાં તેણે શાળાઓ અને વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં. દ્વીપના છેકરાઓને તે પોતાની સફરમાં સાથે રહેવા સમજવતો કે તે તેઓની લાખા સમજે અને

તેઓ તેની ભાવા સમજે. ૧૮૬૪ માં સૈન્ટા ક્રુઝમાં ધર્માધ્યક્ષ અને તેનાં પક્ષનાં માણસોને ગોળીઓ મારી. એક પીઅર્સ નામના માણસને છાતીમાં તીરનું લાંબુ રાહું વાગ્યું; અને એકવિન નાંખસને ડાબી આંખમાં તીર વાગ્યું. એક હલેસાં મારનાર યંગને ડાબી કાણીની આરપાર તીર વાગ્યું. ધર્માધ્યક્ષે તીર કાઢી નાંખ્યાં અને છાતીમાંનું તીર તે લાંબો વખત સત્વરિયા કર્યા પછી કાઢી શક્યા. ફિરાર યંગને ધનુવા થયાથી મરણ પામ્યો. મરતી વંજાએ તેણે ધર્માધ્યક્ષને કહ્યું, “ મને નુશન કરો: હું માફ કર્તવ્ય કરતો હતો તેથી ઘણો ખુશ થયો છું.” નાંખસ પણ એજ વ્યાધિથી મરણ પામ્યો. પીઅર્સનો ધા ઘણો નીવ હતો, તોપણ તે સારો થયો.

તેણે પછી નૉર્ફોલ્ક, પિટકર્ને, ન્યૂ હેથ્રીડીસ, ફીજી, રૉડોમન, અને ટાહીટિઅન દીપોની મુલાકાત લીધી; અને દરેક સ્થળે સત્કાર્ય કીધાં અને નવાં નવાં માણસોને ખ્રિસ્તધર્મમાં દાખલ કીધાં. તેણે તેમને સારાં નવાં કપડાં અને જૂના કપડાંના સારાંશ તેમની પોતાની ભાષામાં જણાવ્યા. તે નૉર્ફોલ્કમાં હતો, ત્યારે એક નાનાકને દિવસે આકસ્મિક અધ્યક્ષપણા નીચે વીસ મિલેનીશિયનોની ટોળીએ તેના શયનગૃહનાં ગારણાં આગળ નાતાલના દિવસોમાં સ્તોત્ર ગાઇને તેને જગાડ્યો. તે કહ્યું છે કે “આ કેવું આનંદકારક! મારી પાસે સ્તોત્રનું પુસ્તક લઇને અને મારા મનમાં કેમલનું ભક્તિસ્તોત્ર રાખીને હું સર્જિ ગયો હતો; અને હવે દેવદૂતોનાં ગીતો, અને ‘જેન્ડાઈસિ લોકોને જ્ઞાનપ્રકાશ આપવા માટે પ્રકાશ’ ના આપણને જે પરિચિત છે જે તે મોહનાં ભાષાંતરો, અને તે વળી આપણા એક મર્તિપૂજક વિદ્વાને ગાયાં તેથી જાણે દીર્ઘચર જારી રહ્યો. તેમના સ્વર, સાંત મધ્યરાત્રીએ, બીજકુલ અગ્રરદિત આકાશમાં પ્રસન્ન ચદ્રપ્રકાશમાં, અને હિપ્પુષ, આનંદવર્ધક હવામાં કેવા નીન અને સ્પષ્ટ લાગે છે! પછી તેમના મન પર જે મુખકારક ફરફાર થયો હતો તે વિષે વિચાર કરતો, મારા અતિસુહાગ્ય વિષે મનન કરતો કે તેને માટે હું કેવા અગોચર હતો અને છું, અને છેલ્લેનાં અદ્ભુત સફલાવ, દયાલાવ, અને પ્રીતિ વિષે વિચારમાં તક્લીન થતો હું ઘણો વખત સુધી જગતો રહ્યો.”

નૂકાપામાંથી પાંચ માણસો લીધાં હતાં. જેવું અધ્યક્ષનું વહાણું તે દ્વીપ પાસે આવ્યું કે તેમણે પરવાળાના ખરાબા આગળ ચાર હોડીઓ ફરતી નોંધ. તે ધર્માધ્યક્ષને આ ગરીબ લોકો માટે દયા આવવાથી, તેને તે મજવાને નીચે ઉતારવાનો હુકમ કીધો. ચાર બીજા માણસો સાથે તે તેમાં પેટા. હોડી પાસે ગયા પછી તે ધર્માધ્યક્ષ તેમાંની એક, જેમાં બે સરદારો અગાઉ તેની સાથે મિતલાવ રાખતા હતા તે હતા, તેમાં પેટા. તે હોડી કિનારા તરફ ગઈ અને તે વહાણના મજવાળાં માણસોએ તે અધ્યક્ષને જમીન પર ઊતરેલો જોયો અને પછી તેને જોતા બંધ થયા.

તે મજબો બીજી હોડીઓ સાથે રહ્યો. એક હોડીમાંથી એકદમ એક દેશી ઉભો થયો અને તેણે તે મજવાનાં માણસો તરફ એક વાર લાંબું બાણ ફેંક્યું. બીજાઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કીધું. તે મજબો તેમનાં બાણની મર્યાદાથી દૂર ગયેલાં સુધી તેને પાછો હસેલ્યો, પણ તેમ કરનાં પહેલાં ચારમાંથી ત્રણ માણસોને બાણ વાગ્યાં. પણ તે ધર્માધ્યક્ષનું શું થયું હતું ? તેને કિનારા પર મારી નાંખ્યો હતો. બે હોડીઓ આવતી નજરે પડી હતી, તેમાંની એક દેશીઓથી ભરેલી હતી, અને બીજી દેખીતી ખાલી હતી. દેશીઓ પોતાની હોડીમાં પાછા ગયા; અને બીજાના વચક્ષા ભાગમાં ભાર હતો, તે આગળ ચાલી. વહાણમણિ મજબો તેને મળ્યો, અને ખસારીએ તે હોડી તરફ નોંધને ક્યું, “આ ધર્માધ્યક્ષનાં પગરખાં છે.” તે હોડીને પાસે લાગ્યો અને તે શખને એક દેશી સાદડીમાં વીંટાળી લઈ લીધું. તે સાદડી લઈ લીધી, ત્યારે સૌમ્ય દાસ્યયુક્ત મુખવાળો ધર્માધ્યક્ષ નજરે પડ્યો. તેની છાતી પર એક તાડનું પ્રાતરું બાંધ્યું હતું, અને સાદડી ઉઘાડી, ત્યારે માત્ર પાંચ ધા માલમ પણ અને તેથી વધારે નહિ.

મિત્ર ધંબ કહે છે કે “આ દુષ્ટાન્તોની અફલુત, ગૂઢ ખુબીથી ગણે આ મુદ્દેવલના ધર્માધ્યક્ષાલુત્યાગીની રસયુક્ત વાર્તા ન હોય એવો વિચાર કાઢી પણ પુરુષના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના પર પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ રાખનારાઓના સર્વના મનમાં આવે જ વિચાર આવ્યો હશે કે આ જ પ્રકારનું મોત તે હમેશાં ઈન્દ્રો અને કર્તવ્ય કરવા ખાતર ઇંદગી અર્પણ કરવા તે હમેશાં તત્પર હતા. એ તો નક્કી છે કે એને વેરને લીધે મારી નાંખ્યો. કૃત્તીન્સત્તાંડના દુષ્ટ લુટારાઓએ નૂકાપામાંથી પાંચ માણસો ચારાં દતાં અને તેનું આ પરિણામ થયું !

ધર્માધ્યક્ષના મુખનું મધુર, શાંત દાસ્ય, શોક કરનારાઓને એના દોરનાર

આત્માની જોડ પડવાથી શાંતિ રાખવાનો ઉપદેશ તેમને કરવું બારું, પણ તેઓ તેની તરફ ધબ્બો વખત નંદા શક્યા નહિ. બીજે દલાટે સવારે જ્યેન કોલરિજ પેરેસનના યાત્રી પાસિફિક મદાસાગરના પાણીને સ્વાધીન કીધું. જેમ ઇવનાં તેમ પોતાના ગુરની સેવા ગમતી હતી તેવી જ રીતે સેવા કરેતા તે ગુનન વિશ્રાન્તિ પામ્યા. મોત તેને શાંતિરૂપ હતું.

ત્યાર પછી થલાં વર્ષ થયાં પહેલાં, ૧૮૭૫ માં રાણીનાં વદાણુ 'પર્સ'ના અધિપતિ રૂડને ઓ સેન્ટા ફૂઝના ટાપુની મુક્તાશત લીધી. તે ધર્મશક્તિના મરણનું સ્થાન જ્યાં તે આગુર દતો, પણ તેને દેશીઓના હગારા સ્વભાવને લીધે તેમ ન કરવાની ચેનવણી મળી. તેમ છતાં પણ તે તે દ્વીપ પર જતર્યા. લોકો પ્રથમ મિત્રભાવ દર્શાવતા દેખાયા. તે ફરીથી ત્યાં ગયો, પણ તેમની વર્તણૂક એવી તો વહેમભરેલી માલમ પડી કે તેણે પોતાનાં માણસોને મજબા તરફ જવા તરત ડુકમ કર્યાં.

એક પત્ર તેણે છેલ્લો જ લખ્યો છે, તેમાં તે ઓ ખનાય વર્ણવે છે. "મેં ડાખી જાણુ તરફ મૌર્વી પર જાણુ ચલાવતો જોયો, અને એક ક્ષણમાં જ, જેવો હું વિચારતો હતો કે એ તો દેખાડવાની ધમકી દશે, તેવામાં જ તે જાણુ મારા ડાખા પાસામાં જોડાયું. 'ચલો મજબા તરફ' એમ ખૂમ પાડી મેં તે જાણુ ખેંચી કાઢ્યું, અને મારી પાછળ સુસવાટ કરતા પુષ્કળ તીરે આવતાં સાંભળી કિનારા પર દૂદી પડ્યો. મજબામાં પહોંચ્યા કે તરત જ શસ્ત્રવૈદ્ય આવ્યો, અને તે ધાને લાફક ઔષધિ (કાસ્ટિક) થી જાળી નાંખી તેના પર મલમપદા કર્યાં. ત્યાર પછી પાંચ દિવસ રહીને તેણે કહ્યું છે કે "હું સારી પેઠે છું, મને માત્ર પીકમાં દુઃખ થાય છે ને તેથી હું નિદ્રા લઈ શકતો નથી. મને કાગળું નથી"—અહિં તેનું વચન બંધ થાય છે. તે કાગળ પૂરે કરી શક્યો નહિ.

તેને ધનુર્વાનો શય થયો અને તેના મિત્રોએ તેના ઇચ્છાની સધળી આશા છોડી દીધી. તેને પોતાની લયંકર સ્થિતિની ખબર ચંદ્ર, ત્યારે જે માણસનું આણું ઇવન મોતની લાંબી તૈયારી જેવું હોય તે માણસના જેવી અંપૂર્ણ શાંતિ તેણે રાખી. તેણે ઘુલક પર પોતાને લઈ જવાનો ડુકમ કીધો, અને તેનાં માણસો તેની આસપાસ બોલી ચકે નહિ એવા ખેદમાં શિલાં રલાં હતાં, ત્યારે તેણે તેમની સાથે પ્રીતિથી અને નરમાશથી વાત કીધી અને પોતાનું અનુકરણ કરવા તેમને વિનંતિ કરી. સલાહશાંતિથી અને આરામથી તે સતતવિશ્રામ પામ્યો અને તેનું શય સમુદ્રને આધીન કીધું. આ પ્રમાણે

જે માણસની ઇંગ્લેન્ડને ઘણી જ ખોટ હતી તે મરણ પામ્યા. ખરા નાવિક અને ખ્રિસ્તિ સદ્ગુહરથનો તે ઉદાર નમુનો હતો.

ખીજા ખ્રિસ્તિ ધર્મપ્રચારકો, જેવા કે, જાપાન, ચીન, ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં જેસુઇટ્સ, ચીનમાં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને આફ્રિકામાં મેરેવિઅનો, અમેરિકાના ઇન્ડિયનોમાં પ્રથમ ધર્મપ્રચારક જેન કલિયક, ડેવિડ ઐર્નર્ડ, અને તેની પછી થનાર જેનાથન એડ-વર્થ્સ+ હિંદુસ્તાનમાં માર્ટિન, હીબર, કેરે, અને માર્શર્મેન, બ્રહ્મદેશમાં જડ્ડસનનું કુટુંબ, એમ્બીઝીનો પ્રાણત્યાગી ધર્મપ્રચારક આર્થર્સ ક્રેડરિક મેકેન્ઝી, ઑસ્ટ્રેલિયામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશક સેમ્યુઅલ માર્શર્ડન. એ સર્વનાં પરાક્રમે વર્ણવાની અમારી પાસે જગ્યા નથી.

અરે તમે જાણીતા તેમજ અજાણ્યા ખ્રિસ્તિ ધર્મવીરો ! તમે સર્વ માનને પાત્ર છો. જે સર્વ પુરુષો મનુષ્યને ઉત્તતિમાં આણે છે, દિશાસો આપે છે, અને તેનો ઉદાર કરે એવા વિષયનું જ્ઞાન સર્વત્ર ફેલાવવામાં જેઓ પોતાનો વખત ગાળે છે અને ઉદ્યમ કરે છે, જેઓ ધર્મ માટે પ્રાણ અર્પણ કરે છે, અને આ ક્ષણભંચર મંસારનાં મુખ કરતાં વધારે જીવ્યા પ્રકારનાં મુખ મેળવવા જેઓ અનાથને, કાંકાં મારનાઓને, વગર મુખરેશને મદદ કરે છે, તે સર્વ માનપાત્ર છે.

* આ ધર્મપ્રચારકોનું સુંદર વર્ણન મિસ વંચકૂન 'એસેસરી, અને રચાવેલા માલમ પડશે.

+ જ્યારે અધ્યક્ષ એર્ડ્સને પોતાની ધર્મસમાજની નીતિ સુધારવાના પ્રયાસ માટે હોનૉરેબલમાં નોંધપાત્રતામાંના દેવલમાંથી કાઢી મૂક્યો, ત્યારે તે સ્ટોન-ખિજમાં હિંડિયનોને ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તે છ વર્ષ રહ્યો અને તેની સીએ તેને તેના કામમાં ખસ્ટી મદદ કરી. એ દર્મિયાનમાં તેણે ઘણા જ વિચારચક્ષુ અને કિમતી ગ્રન્થો રચ્યા. તેને કાઢી મૂકવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે:- તેની સમાજના કેટલાક તરફ પુરુષોએ કેટલાક અનીતિના અપેક્ષીય ગ્રન્થો મેળવ્યા હતા અને ખીજને તેના ચેપ લગાડવા ફેલાવ્યા. એર્ડ્સે પોતાની આજ્ઞા તથેનાં મુખ્ય માણસોને બોલાવ્યાં અને તેમને આ કૃત્યો વિશે કહ્યું. તેણે જે માણસો શમેલ હતાં તેમનાં નામ દીધાં. એમ જણાવું કે સહેરમાં લગભગ સઘળાં દુહાને એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હતો. સમાજના ઉપરીઓએ તે ધર્મો-પદેશકની અતિશય ગર્વ અને તિરસ્કારથી અવગણના કરી; અને આખરે તેને ૨૦૦૦ વિકરૂદ મતે (જેના પક્ષમાં માત્ર ૨૦ જ માત્ર હતા) કાઢી મૂક્યો. હિંડિયનોમાં તેના ધર્મપ્રચારકવતનું આવું કારણ હતું.

મકરણ ૧૩. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ.

કોઈ પણ પ્રાણી માટે જેને તિરસ્કાર આવે તેનામાં એવી શક્તિ છે, કે તે તેણે કદી વાપરી નથી.

પ્રતિસ્પર્ધ.

૧૫મી જાણ ઘોડેરવાંચે પાસેથી ઘોડો દોડાવતાં મારા હારણનાં બચ્ચાંને જોળી મારી છે તેથી તે મરી જશે. દયારહિત પુરુષોએ તને મારી નાંખ્યું છે, તે જિંદગી પામી શકશે નહિ. જીવતાં તે કદી એમને કરી હતલ કીધી નથી. અરે! તારું મોત એમને કરશે કાયદોક્તો પણ નથી.

માર્ગેલ.

દરેક પ્રાણીની રહિમાં દયાભાવનું ઝાંખું સ્વરૂપ અને એક અદ્ભુત પ્રકારનો ચળકાટ જ તેમાંથી તેમને આપણી આજ્ઞામાં રાખવાના વિચિત્ર શક્ત્યપર્યન્ત તેમની જીંદગી જણાવે આવે છે, તેથી તેઓ મનોવૃત્તિની જાખતમાં નહિ, તોપણ પ્રાણી તરીકે આપણા નતિલાઈઓ છે એમ દાવો કરે છે.

રત્નિન.

મુંગાં પ્રાણી, પક્ષી, પશુ, ઘોડા, અને જે સર્વમાં જીવ છે તે સર્વે પ્રત્યે કેટલી બધી કૂરતા થાય છે! રોમન અસિકીડો જતા રજા છે, પણ સ્પેનની જાપાનસોલક કલિંગ રહી છે. જેવી રીતે રોમન સ્ત્રીઓ અસિકીડોને જાહેર રંગબ્રિમાં લોહીચૂતા અને મરણ પામતા જોઈને આનંદ પામતી; તેવીજ રીતે જે તમાસાથી અંગ્રેજી યોદ્ધાઓને ગીતરી ગટે છે અને કંટાળી જાય છે તે જોઈને અતિદર્પ પામી સ્પેનિશ સ્ત્રીઓ તાળી પાડે છે. કંબોલેરોએ કહ્યું છે કે “એ આપણે કમૂલ કરવુંજ પડે છે અને તે એક સાથે કમૂલ કરીએ છીએ કે સ્પેનમાં પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ જનાવરો પ્રત્યે બાંધે જ કંઈ પણ દયા દર્શાવે છે, અને નીચલા વર્ગના લોકોમાં દયાભાવ છે જ નહિ.”

પણ આપણે પવિત્ર થયા નથી. ઘોડા જ વખત ઉપર જાપાનસોલક કલિ આપણી એક જાહેર ગમત હતી, કુકુટયુદ્ધ અને બેન્ગર ને ઉશ્કે-

* (કુતરા વડે) આખલાને ખિજવવાની જાંબલી ગમત.

+ ગેરોળ, હુંકા, જરા પગવાળું એક જાતનું જનાવર. એ કોલા જેવડું હોય જ અને એનો શિકાર કુતરા આતુરતાથી કરે છે. એને ઉશ્કેરી કુતરા વડે શિકાર કરાવવાની જાંબલી ગમત.

રવાની રમત આપણા વખત સુધી સાધારણ હતી. એ રમતોને તવંગર તેમજ ગરીબ ઉત્તેજન આપતા. ૧૮૨૨ માં પ્રાણીઓના મિત્ર. ઝેડવેના રિચર્ડ માર્ટિને એક કાયદા રચાવવામાં ફતેહ મેળવી, તેથી એક સામાજિક ગંધનથી પ્રાણીઓને હક્ક પ્રાપ્ત થયા, નેમ્સલુ જે ન્યાયાધીશોએ પોતાની આમળ એક કામ અજાત્યું તેમાં એમ જાહેર કીધું કે એ પ્રાણીરક્ષક કાયદાના કાલનો જન્મલે હક્ક નથી.

. . . ૧૮૨૬ માં જાલ્મસંશ્લેષક કેલિ ગંધ કરવાના કાયદાનો ખરડો આમની સભાએ. ૨૮ વિરુદ્ધ ૭૩ વધુમતે રદ કીધો. પણ લોકમતનું બળ વધતું ગયું તે એટલે સુધી કે જાલ્મસંશ્લેષક કેલિ માત્ર ગરીબ લોકોની જ ગમત રાંધી, છેક ૧૮૭૫ ના વર્ષમાં એક કાયદો પસાર થયો તેથી એ કેલિનો અન્ત આવ્યો. માર્ટિનના કાયદાને પરિણામે વધારે પ્રાણી પ્રત્યે ક્રૂરતા બંધ કરવાની મંડળી સ્થપાઇ. પ્રાણીઓને કાયદાના રક્ષણ તળે મૂક્યાં, પણ ફેટલાક દુભાંએ તેમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યાં. હજી ક્રૂરતા ઘણી અવશિષ્ટ છે.

દાખલા તરીકે પક્ષીઓને ખાતલ કીધાં હતાં. ફક્ત તરફ કેવી ક્રૂરતાથી વર્તે છે તે જોવા એક કુમારિકા દિવસે કાઈ પણ પુરુષો માત્ર હર્લિંગ્હામ જવાની જ જરૂર છે. તે આપણ પક્ષીઓને ગંધનમાંથી છૂટા કરે છે, તેને ગોળાથી મારી નાંખવાની સરત થાય છે, ને તેથી સ્ત્રીઓનાં કપડાં સ્પર્શથી ફગાય છે. સ્પેનમાં જાલ્મસંશ્લેષક કેલિમાં જેની તાળી પડે છે તેવી જ આ રમતમાં પણ ખુશીની તાળી પડે છે. તે વીધેકું પક્ષી, તે લાંગેલા પગવાળું પક્ષી, મુદ્દમિની બહાર બીડી જવા તદ્દનીર હરે છે, કાદક છુપી જગ્યાએ બેસી પડે છે, અને લાંબાં લાંબાં વખત કદ પામી મરણ પામે છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પુત્ર પુત્રીઓને દયાલાવનો આવો જ બોધ આપવા ખુશી છે !

સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પક્ષીની પાંખો ઘાસવાના ચાલથી પક્ષીઓના બોમ ફરી વળે છે. “ હિયા કુમની સ્ત્રી ” નો સોખ મૂકે પાડતા પક્ષીની પાંખ માટે સઘળા દેશમાં પક્ષીઓને ગોળાથી મારવામાં આવ્યાં છે. ‘રોફ્ટેટર’ નામનું પત્ર એક લમ વર્ષે છે, તેમાં કન્યા તરફની અગીઆર સ્ત્રીઓએ હંસનાં ફાં અને રાનીબતીવાળી ચક્ષીનાં પીંજાંની કારવાળા પોશાક પહેર્યા હતા. આ એક લમ માટે કેવી પક્ષીની ફતેહ ! ચક્ષીઓ લોહીચતી

• ૨૫ મી માર્ચ, ને દિવસે કુમારિકા મેરિને દેવદૂતોએ અભિનંદન તો આપ્યાં હતા.

હશે. પણ સ્ત્રીઓ ધારા પ્રમાણે કપડાં ન પહેરવા કરતાં કતલ કરવા દેવી વધારે પમદ કરશે.

પણ વેપારને અર્થે પક્ષીનો નાશ કરવાનું કામ હાલ એટલું બધું વધી ગયું છે કે તેથી ધીરે સર્જેલાં કેટલાંક સર્વથી વધારે સુંદર પ્રાણીઓનો ખીલકુલ નાશ થઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે. ગણગણ કરતાં પક્ષી, જલગ્રામી પક્ષી, લાવરી, છુસ્છુલ, સર્વેને ગોળી વડે મારી નાંખે છે. લંડનના એક પક્ષીના વેપારીને ૩૨,૦૦૦ મુઝેલાં ગણગણ કરતાં પક્ષી, ૮૦,૦૦૦ જલચર પક્ષી, અને ૮,૦૦,૦૦૦ પાંખની બેડ, એટલો માલ, આપતીઆએ એકી વખતે મોકલેલો મળ્યો.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર “પ્રસવના સમયમાં વન્ય પક્ષીના રક્ષણને માટે” રાષ્ટ્રીય પરિષદે એક કાયદો પસાર કર્યો, અને ત્યાર પછી “વન્ય મરધાના રક્ષણને અર્થે” એક કાયદો પસાર થયો. પણ એ કાયદાથી લાગ્યેજ કંઈ પણ અસર થઈ. હજી પણ વન્ય મરધાને સ્ત્રીઓના શોખ માટે મારી નાંખે છે, છેલ્લા માસે જે પ્રસર્યા છે તેમના એક “પ્રદર્શિત વન્ય પતંગની પાંખની દારણવાળી” સ્ત્રીઓની દરેશજની ટોપી છે. સ્ત્રીઓને જૂપણનાં સાધન સ્વદેશમાં ન મળે તો તેમને માટે પૃથ્વીને છેડેથી તે શોધી લવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જલગ્રામી પક્ષીની પાંખનો રંગ અતિ સુંદર હોય છે. તે પક્ષી પુષ્કળ માત્રમ પડે છે, તેમને ઇંગ્લેન્ડમાં વેચવા સારૂ મારી નાંખે છે.”

* એક “સુષિલોદર્શને ચાહનાર” જેરપુરથી લાહોરના એક વર્તમાન-પત્રમાં લખે છે કે “જે દિવસ પહેલાં સાંજે હું એક મોઠા સરોવરને કિનારે ફરતો હતો એટલામાં વિચિત્ર આકૃતિની ટોપલી પાસે હતી એવાં જે માણસો મને જોતાએક મળ્યાં. મેં તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો અને શો ધર્મો કરો છો ? તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે ‘અમે મદ્રાસથી આગ્યા છિયે અને પક્ષી પકડનારા છિયે.’ ‘કહ નવતના પક્ષી ?’ ‘જલગ્રામી.’ ટોપલીમાં તેમણે ૨૦૦ જલગ્રામી પક્ષીનાં પીછાં બતાવ્યાં અને કહ્યું કે અમે મદ્રાસ જઈશું ત્યારે આના બદલામાં અમને ૮૦ પાઉંડ મળતે. તેમણે કહ્યું કે આ અમારો વરસોવરસનો ધર્મો છે. આખું વરસ આખા દેશમાં અમારી ટોળીઓ ફેલાયલી હોય છે, અને પીછાં ઘસડે મોકલાય છે. તેઓ દક્ષિણ વડેને રસ્તે જતા હતા તેથી મેં પૂછ્યું કે તમે ગુજરાત જવાના છો ? તેઓએ કહ્યું, ‘ના, અમને ત્યાં ધર્મો કરતાં અટકાવે છે.’ ‘લલ્લા ગુજરાતીઓ ! હું આસા સપ્ત હું કે તેમનો દાખલો બિટિય હિંદુ-સ્તાનના ખીલ લાગેના લોકો લે, અથવા ન લેતા હોય તો તરત લેશે; કેમકે જે આ સુંદર પક્ષીનો જાણીજીને કાપેલો નાશ લાગે વખત સુધી આલ્યા કરશે, તો વન્ય પક્ષીઓમાં એક સુંદર પક્ષી વડેન સુષિમાંથી જન્મ રહેશે તેને માટે આપણે અવરય શોક કરવાને કારણ મળશે.”

નીચલા વર્ગના અંગ્રેજી મુસાફરો પક્ષી અને શિકારનો તદ્દન નાશ કરે છે તેને માટે અંગ્રેજ લોકો નોર્વેના લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે. ક્રિશ્ચિયાનીઆનું ‘ પંચ ’ આપણા દેશીઓ વિષે કહે છે કે “ ઇંગ્લંડ રાજનીતિમાં લાભ લેવા હિંમત ધરતું તે સમય ગયાને ઘણો વખત થયો છે. સાર પ્રાણી તે બરોબર ઉધે છે. (કદાચ કેન્મર્કના મુંગધમાં ક્સાર્ડ બેન રસસૂત્રી રાજનીતિને આ કટાક્ષ લાયક પડે છે.) આખો દેવ ઉનાળો દરેક અંગ્રેજ જડને અમને કનડવાને અત્રે આવે છે, અને માછલાં પકડે છે, ગોળીબાર કરે છે, નાશ કરે છે, તેથી અમારા બધા શિકાર તરત જ ખીલકુલ જતો રહેશે.”

અંગ્રેજ મુસાફરોનાં ટોળેટોળાં ગાય છે તેથી સ્ટ્રેશિંગ (નોર્વેની રાષ્ટ્રીય પરિપદે) એક કાયદો પસાર કરીધો છે, તેની રૂઝમે કાંઈ પણ પરદેશીને બંદુક કે માછલાં પકડવાની લાકડી, પરવાના સિવાય, લઈ જવાની મનાઈ છે. વન્ય મરઘાં અને શિકારનો નાશ કર્યા વિના નોર્વેના રમણીય સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરવો જ નસ છે. કાયદો અતિશય નાશ થનો તો બેસાક અટકાવશે જ.

આ દેશમાં લાવરી ઘણી પકડવામાં આવે છે. સરકમાં, લંકનાડીધમાં ત્રણ દિવસમાં ૨૪,૦૦૦ લાવરી પકડી અને તેનાં લજ્યાં, જે અકરંતીઆનું સ્વાદિષ્ટ ભોજન છે, તે ગનાવવા લાંડન મોકલી. ખરેખર લાવરીનાં લજ્યાં ઘણાં લોકપ્રિય થયાં છે, અને દેશમાં તેમજ પરદેશમાં એ પક્ષીઓને જ્યાં-યાં પકડવાને દરેક સાધન ચોળવામાં આવે છે.

એક સત્પુરુષે લાવરીને ગમાવવાનું અને અકરંતીઆને નાકિમદ કરવાનું કામ શી રીતે માથે લીધું તે અમે વર્ણવીએ. માત્ર થોડાં જ વર્ષ ઉપર એવર્ડીનની પાસે એ બનાવ ગળ્યો. માર્ચના મધ્યભાગને શુભારે એક લારે બરફનું તોફાન થયું. દેશના મધ્યભાગમાં વસનારાં પક્ષીઓને અસહ્ય હવા, ધરદી, અને છુધાને લીધે દરીઆ કિનારે નાસી જતું પડ્યું. જેવી રીતે લાવરીને જનીન પર કિતરતાં પહેલાં વિશેષ તરેહથી પાંખો હલાવવાની ટેવ છે તેમ તેઓ પાંખો ફેફસાવની નગરે પડી. અમુકકિનારાનાં સૂત્રો લાવરીથી સ્થામ જેવાં દેખાયાં.

ઘણા લોકો તેને ભુદી ભુદી રીતે પકડ્યા અને ગોળી મારવા ગયા. પકડાયેલી લાવરીની મુખ્યા ઘણી મોટી હતી. શિયાળાની રૂઝ ઘણી ગઈ હતી તેથી પક્ષીઓનાં બેડાં બધામાં હતાં. તે સર્વે નર અને માદા હતાં. ગરીબ

બાપડાં પક્ષી ! દુઃખના દિવસથી તેઓએ પોતાનું નસીબ સાથે અનુભવવું પડ્યું હતું. જે સત્પુરુષ વિષે અમે વર્ણન કરીએ છીએ તેને એક જંગલી મનુષ્ય એક લાવરી વેચતો માલમ પડ્યો અને તેના પગ આગળ તેણે આખું પાંજરું ભરેલું લાવરી જોઈ. એ તો બરોબર દંડકતાના બેકે હોલ જોતું હતું. નારી જવાના ગાંડા પ્રયાસમાં તેઓ અતિશય મથન કરતી હતી અને એક બીજાને હડસેલો મારતી હતી. આ જોઈને તે સત્પુરુષની મનોવૃત્તિ અતિશય પ્રેરાઈ. તેણે તમામ લાવરી ખરીદી લીધી અને તેમને વધારે મોકળા-શથી રાખવા વખારે મોકલી. પછી તે આ અપમાનકારક વેપાર અટકાવવાને હંધ પશુ ધઈ શકે કે નહિ તે જોવાને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દૂરતા અટકાવનાર મહાત્મા મંત્રીને મળ્યો. પશુ તેને માલમ પડ્યું—અને તેથી તે ઘણો ખિન્ન થયો—કે ૧૮૭૬ ના વન્ય મરવાના સંરક્ષક કાયદાથી આપણાં ઘણાં પ્રિય પક્ષીઓનું રક્ષણ થયું છે. તોપણ નવાઈ જોતું છે કે લાવરી એ રક્ષણમાં રૂઢી ગઈ છે.

આ ઉપરથી તેણે જાતે લાવરીનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ માથે લીધું. જે પુરુષોને તેનો નાશ કરવા તોકરીએ રાખ્યા હતા તેને તેણે કહ્યું કે એને છવડિ આણુશો તો જે કિંમત તમને શહેરમાં શિકારી પક્ષીને વેપાર કરનારા આપે છે તે જ કિંમતથી હું એ પક્ષી ખરીદ કરીશ. એ વાત તેમણે કબૂલ કરી; કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે શહેરમાં વેપારીને વેચીશું તો પક્ષીને મારી નાંખીને ખાઈ જશે અને આને આપીશું તો મંલાળ લેશે અને છૂટાં મૂકશે. તેની પાસે જે લાવરીઓ આણી તેની સંખ્યા એટલી બધી મોટી ૧૦૦૦ ઉપરાંત—હતી કે વખારમાં પાંજરામાં લાવરીઓ હતી તે ઉપરાંત તેમને રાખવાને ગામમાં તેણે એક મોટો ઓરડો વાપરવા રાખ્યો. પ્રાતઃકાળે તેમને સ્વર કાતે ફોડે એવાં મોટા થતો અને આ ગાયન કરનાર પક્ષીસમૂહને સાંભળવા પક્ષીનાં ટોળેટોળાં છાંપરાં પર બેસતાં.

તે મોટું જોશન જતું રહ્યું, બરફ જતો રહ્યો, અને ફરી પાછી લીલોનરી અને સ્થામ પૃથ્વી નજરે પડી. હવે આ કેદીઓને છોડવાનો સંમય આવ્યો. તે ઓરડાની ખારીઓ ઉઘાડી મૂકી એટલે તરત જ તેઓ લવારો કરતી, ગીત ગાતી, અને દોડતી સર્વ દિશાએ દોડી ગઈ. પછી વેપારમાંથી લાવરીનાં પાંજરાં શહેરની બહાર એક રમણીય સ્થળે આપ્યાં. બારણાં ઉઘાડ્યાં અને આ કેસ્યાલુકર્તા પોતાના મિત્રપક્ષીને નાસી જતાં જોવા એક બાલુએ બેઠો રહ્યો.

* મુરાજદીલાએ અમેજ લોકોને જે સાંકડી ઓરડામાં કેદ કર્યા હતા તે.

તેમને જોવાથી વિસ્મય પેદા થતો. ફેટલીક એકદમ બહાર નીકળી, ઉંચે જાડી અને ગીત ગાવા લાગી, અને તેમણે “અચિન્તિત ગાવનકાના પુષ્કળ ઉંચા સ્વરમાં પોતાનું હૃદય ખોલ્યું.” ફેટલીક જમીનની સપાટી ઉપર પાંખ ફફડાવી, અને પાસેના જંગલોમાં ગૂમ થઈ. આ નાના કસ્ટાણુદૃત્યમાં આપણા ઉત્તર તરફના મિત્રના હૃદયમાં ફેટલો બધો આનંદ થયો તેની કાંઈ પણ કલ્પના કરી શકે, પણ તે બાંધે જ વર્ણવી શકે. લાવરીઓ પાસેના જંગલોમાં વસી અને ત્યાં તેમણે માળા ગાંધ્યા. તેમણે ત્યાં પોતાનાં બન્ધ્યાં પાંખ્યાં, અને તે સમયથી શહેરની આસપાસ અમુક તરેહની લાવરીનું મધુર ગાવન ધયાં કરે છે.

“તું પૃથ્વી પરથી ઉંચે ઉંચે અગ્નિના વાટાની માફક જાડે છે. તું ભુરા આકાશમાં જાડે છે, અને હમેશ ગાતી ગાતી જાડે છે અને જાડતી જાડતી ગાય છે.”

મહાન સિઓનાર્ડો ડિ વિન્સ,—પક્ષી અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ માટે પ્રખ્યાત હતો, અને સ્વપતિ તરીકે, લશ્કરી ઇન્જનેર તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે, અને કળા જાણનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, તેને પક્ષીઓ છૂટાં મૂકવા માટે ખરીદ કરવાની ટેવ પડી હતી. એક ચિત્ર પાડ્યું છે તેમાં આ ઉદાર કળા જાણનારને દ્યાનું કામ કરતો, છાંડી મૂકેલાં પક્ષીઓને તેમનાં મૂરલક્ષ્મી આસપાસ પાંખ ફફડાવતાં, અને તેના પગ આગળ ખાલી પાંજરું, એ પ્રમાણે ચિત્તું છે. એ ચિત્ર પેરિસમાં લુવરનાં ચિત્રાલયમાં માન્ય પડે છે.

પ્રાચીન સાધુઓને પ્રાણીઓ પ્રત્યે ધણો ગ્રેમભાવ હતો. તેઓ તેમના એકાકી મિત્ર હતા. પક્ષીઓ તેમની આસપાસ પાંખ ફફડાવતા, અને વન્ય પશુઓ પણ તેમના આશ્રય નીચે રહેતા. તેઓને કંઈ પણ ઇર્ષા નહિ થાય એમ ધારતા તેઓ દેખાતા હતા. બંધુક લઈકોઈ માણસ પક્ષીઓના વાસમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ પણ ભય જાણે છે અને અતુભવે છે. કાગડાઓ દળ ખેડનારની આસ આગળથી ખાડામાંથી દાણા વીણી લઈ જાડે છે, અને તરતજ ગૂમ થાય છે, પણ તેઓ દાણા ખાઈને આવતા. વર્ષની પેદાશમાં શુદ્ધ કરે છે.

સર ફ્રાન્સિસના મનમાં એવો વિચાર હતો કે સર્વ પ્રાણીઓ મારા બાઈ બેન છે અને તે પોતાનો વિચાર માત્ર કલ્પનારૂપમાં જ રહેવા દેતા નહિ. પણ તેને ખરેખરી સત્ય વસ્તુના રૂપમાં મૂકતો. તે પક્ષીને પણ ઉપદેશ કરતો. સર્વ પ્રાણીઓની સાથે જાણે તેમનામાં શુદ્ધિ હોય તેમ ને બોલતો, અને તેમનાં લિલ લિલ લક્ષણોમાં ઇશ્વરી સંપૂર્ણતાનું કંઈક ચિહ્ન કળ્પ કરવામાં

તે પ્રીતિ માનતો. એક બીજા પ્રાચીન ગ્રાનીએ કહ્યું છે કે “ તમારું હૃદય સાચું હશે તો દરેક પ્રાણી, જીવનું દર્શણ અને પવિત્ર સિદ્ધાન્તનો ગ્રન્થ છે.”

દ્વાર્યના અખાતમાં બારા ખડક આગળ જુદી જ તરેહની લાગણી નેવામાં આવે છે. જળકુકડીએ તેને પારધીનું ગ્રિય વાસરથાન બનાવ્યું છે. એ ખડકની આસપાસ હોડી અને આગખોટો ફરે છે, અને ઘણા ઠંડાક સુધી નિરતર અને નાશકારક ગાળીના બાર થયાં કરે છે. જીવાન અને ધરડાં પક્ષી સંખ્યાબંધ પડી જાય છે અને ધાયલ થાય છે કે મરી જાય છે, તોપણ તેમને એમનાએમ દુર્ભાગ્ય ભોગવવા નાંખી મૂકે છે. ધાયલ થયલાં, ભાંગેલા પગ કે લોહી ચૂતી પાંખવાળાં, અપંગ, નિરાધાર પક્ષીઓ સમુદ્રની આસપાસ આમતેમ ફર્યાં કરે છે, અને અતિશય અવર્ણનીય વેદનાથી પીડાતાં મરણ પામે છે. તોપણ મનુષ્યત્વરહિત પુરુષો આને રમત કહે છે.

પક્ષીઓ કેટલાંક મનુષ્ય કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે. સંકટમાં આવે છે, ત્યારે તેઓ એક બીજાને મદદ કરે છે. ઍન્ડ્રે એડ્વર્ડે દીર્ઘપક્ષ જળકુકડાને ગાળી મારી, ત્યારે બે નહિ ધાયલ થયેલા જળકુકડાને પોતાના ભાઈ-બંધને લેતા, પોતાની પાંખઉપર ઊંચે લઈ જતા, અને દરીએ લઈ જતા જોઈને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એડ્વર્ડે ઘણા જળકુકડાને ગાળીથી ઠાર કર્યા હોત, પણ “ તેણે તેમને ખુશીથી દયાનું કામ કરવા દીધું અને જે પ્રીતિનું અનુકરણ કરવા માણસને પણ શરમાવાની જરૂર નથી તે પ્રીતિ દર્શાવવા દીધી.”

જંગલમાં ફરી વળી શિકારીઓની સગવડ માટે શિકારને એક ટેકાણે એકઠો કરવાની રીત ઘણે ભાગે જર્મનિમાંથી આ દેશમાં દાખલ થઈ છે. તીવર, ટુકડી, મરધાં, સસલાં, અને એવાં બીજાં પ્રાણીનાં ટોળાંને રક્ષકો આસપાસના ઘણા માછલોથી હાંકી કાઢે છે. કાંઈ ઢોકલી જગ્યાએ લાવે છે અને ત્યાં સેંકડોને એકી વખતે ગાળીથી મારી નાંખે છે. આને પણ ‘રમત’ કહે છે. ઍર્લના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું છે કે “ નિશ્ચત મોતને માટે એક જંગલમાં હાંકી એકઠાં કરીધેલાં ૨,૦૦૦ શિકારી પ્રાણીને બે દિવસમાં અંધજ લોકો અને તેમના મિત્રોએ મારી નાંખ્યા, એમ તેઓ પોતે. એક વખત મોતોપૂર્વક સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા, એવો ઇતિહાસ જે સમગ્રમાં નવાઈ જેવો થઈ પડશે તે સમય દૂર નથી એમ આશા રાખવાની હું હિંમત ધરું છું. વળી આ બંધનમાં રાખેલાં પક્ષીને, ખચવાનો સંભવ ન હોય એવી સ્થિતિમાં છૂટાં મુક્તવાં, વારંવાર ધાયલ કરવાં, અને પાંખો ફેડાવતાં અને કષ્ટ પામતાં ઊંચકી લેવાં એ બળવાન પુરુષોને એક રમત થાય છે; અને સ્ત્રીઓ

આવી રમતમાં ઉત્સવ માને છે ત્યારે એમ જણાય છે કે તેમનામાં પ્રેમ કે દયા નથી. આ તેમના મનોભાવનો આભાસ આપે છે, અને ખરેખર એ વિગે મનન કરવાથી મનને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

શું ઈંગ્લેન્ડનું આજ શૈય રહ્યું છે ? નિર્દયતા અને ક્રૂરતા માટે આવી રીતે ઉત્ક્રાંત રાખવી એ શું મનુષ્યત્વ વિગે હિંચામાં હિંચા વિચાર છે. ! સર ચાર્લ્સ નેપીઅર સુગાં પ્રાણીઓને ધગ્મ યતી ખમી રાકતો ન હોતો તેથી તેણે શિકાર કરવો છોડી દીધો, તોપણ તે મીઝ્માનીનું પુદ્ગ છૂટ્યો. તે બહાદુર હતો, પણ ક્રૂર નહોતો. નિરપદારી પ્રાણીઓના નિશ્વાસ અને મરતી વખતની ઓસોથી જે રમતને પુષ્ટિ મળે છે તે રમત તે નોઈ રાકતો. નહોતો. સેનાપતિ આર્ટિટ્રામ-જે હિંદુસ્તાનમાં ખેડે હોયો હતો. પોતાની સ્ત્રી સાથે ઇશ્વરમાં તનદુરસ્તી સુધારવા મગો હતો, ત્યારે તેના એક મિત્રને ખખર હતી કે બોગ્લન માટે તેમની પાસે કંઈ માંસ નથી તેથી તેણે એક પક્ષીને જોળાથી માર્યું. આર્ટિટ્રામ શિકારી હતો તોપણ તેણે ખેડ્યો હતું, “કદી પણ પક્ષીને જોળાથી મારવું નહિ એમ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે.” તે પક્ષીને રાંધ્યું ત્યારે તેણે તે ખાધું નહિ અને તેના મિત્રે એક ગામડીઅણને તે આપ્યું, અને તે વર્ણવે છે કે “અમે જેમ બોગ્લન થઈ શકે તેમ કાપું.”

જૂની નાના આધારની જાળીઓમાં સીનાના એલ્ફર્મસને એક સસલાને લાક લગાવતો ચીત્રેલો છે; કેમકે સસલાની પાછળ શિકારીઓ લાગતા ત્યારે તે હમેશ તેમનું રક્ષણ કરતો. નીસાસો નાંખતાં દુરળને નોંધ વિત્રાપ કરતા અને દીક્રા કરતા શોકયુક્ત જૅકૂવીસની માદક આ દેખાવ પર નીતિ-યુક્ત લાપણુ કરતો તેને દસવિલો છે. સેંટ ક્રિસ્ટોમ કહે છે કે “કાંઈ માણસ પણ પદકવાને કુતરા પાળે છે, અને પોનેજ પશુની અધમ સ્થિતિમાં આવે છે. કાર્ક માલ દૂર દેશ મોકલવા બગદ અને ગધેડાં પાળે છે, પણ કુધાંથી ફીળી થતા મનુષ્યોનો અનાદર કરે છે. વગી આરસપદાળુના મનુષ્યનાં પુતળાં બનાવવામાં પુષ્કળ સુવર્ણ વાપરે છે, પણ જે ખરાં મનુષ્યો ખરાળ સ્થિતિને લીધે પથ્થર જેવા થાય છે તેની દરકાર કરતા નથી.”

એક ટ્રેન્ય ક્રિષ્ત વાર્તા લખનાર કાર્ક સ્વજે અંગ્રેજ સોફા વિગે લખે છે કે “આલો આપણે ખદાર જાહેર અને કાર્ક પણ પ્રાણીનો નાશ કરીએ.” અંગ્રેજ ચેકિનાં આચરણ વિગે તેનો આલો વિચાર છે, પણ તે પોતાના દેશીઓની વાત બહી જાય છે. યજ્ઞ પક્ષીઓ આ પાછલા સિવાળામાં

ટાક અને બૂખથી નાશ પામ્યા છે અને તેથી વધારે ગોળાથી મારી નાંખવાથી અને જર્મન લોકોની અગાઉ વર્ણવેલી શિક્ષારને અમુક સ્થળે એકો કરી મારવાની રીત પ્રમાણે નાશ પામ્યાં છે, તોપણ હજી આપણે આપણાં પક્ષીઓનું રક્ષણ કીધું છે. હજી આપણા પક્ષી દેશની શોભા છે, ઈશ્વરની અતિશય સ્તુતિનું કારણ છે. પણ ફ્રાન્સમાં તો ખેત-રેશમાં પક્ષીઓના અવાજ સંભળાતા નથી. આકાશમાંથી કંઈ પક્ષીનું ગીત કાંતે પડતું નથી. લાવરીને જળમાં પડે છે ને ખાય છે. સુંદર પીંછાવાળા પક્ષીઓને મારી નાંખે છે; અને તેમની પાંખ સ્ત્રીઓની ટોપીમાં દાખલ કરે છે. આખા દેશમાં ચકલીઓ, 'ફિચ' નામના મધુર કંકવાળાં પક્ષીઓ, રાતી છાતીવાળાં ચકલીઓ, અને શુશ્કુલો દેખાતાં બંધ થયાં છે. તે સમજાને મારી નાંખી ખાઈ જાય છે. ૩

પણ હવે ફ્રેંચ લોકોને કુદરતે માટે જે શિક્ષા થઈ છે તે વર્ણવીએ છીએ. જુઓનાં પાંદડાં ખવાઈ ગયાં છે અને તે પર્યુરહિત થયાં છે, દ્રાક્ષના વેલા એક જાતના છવડાં ખાઈ ગયાં છે. છોડવાનાં પાંદડાં કીડાઓ ખાઈ ગયાં છે. ઝાડ પરથી તેમનાં ઝુમખે ઝુમખાં લટકતાં દેખાય છે. બિન બિન પ્રકારનાં છવડાંનો પક્ષીઓ નાશ કરતાં તે પક્ષીઓને મારી નાંખ્યાં છે, તેથી ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર ઝાડનો નાશ થાય છે. પાક મૂળ આગળથી ખવાઈ ગયો છે અને કેટલાક છોડામાં દ્રાક્ષના વેલાને ફળ આવ્યા નથી. આ પ્રમાણે

પક્ષીની જાખમમાં ફ્રાન્સ એક અપ્રસિદ્ધ અને સાંત હેરા છે. ત્યાં દહિ ફેરવીએ છીએ, પણ કંઈ નજરે પડતું નથી, અને કાન ધરીએ છીએ પણ કંઈ સંભળાઈ નથી; કેમકે ત્યાં પેદાશ થતી નથી, તેને માટે કુદરત રોક કરતી બેસે છે. પ્રજનનસાધક રાજ્યવંત્ર અને રવામિત્વનો હક ધરાવનારા એકુતોની પદ્ધતિની ગમે તેટલી સ્તુતિ થાય, તોપણ તેઓ કંઈ સુદૃષ્ટાન્તર્થ સાથે ભાગીદારનો દાવો કરતાં નથી; એ દાવો તો તેના જ્ઞાના મિત્ર, જ્ઞાનના ધારાની અમુક પ્રકારની પદ્ધતિ (ફ્યુડલ સિસ્ટમ) અને શિક્ષણસાધક રાજ્યપદ્ધતિની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આપણી રાજધાનીથી થોડા માઈલને છેટે ગમે ત્યાં સુંદર પીંછાવાળાં અને આનંદ ઉપજાવે એવાં ગીત ગાનારાં જોડલાં પક્ષી માલમ પડે છે તેટલાં બધાં પક્ષી ફ્રાન્સમાં કોઈ પણ સ્થળે છે એમ ખબર પડે તો બંદુક અને મોટી કાથળાં લઈને વિવિધ તરેહના પહેરવેરા પહેરીને પાછળ મુશ્કેલાઈથી વર્ણવાય એવા કુતરાઓ સાથે લોકો બહાર નીકળે; અને ભોજન થનાર પક્ષી સહેલાઈથી પકડાઈ જાય એટલું પારો આવવાના સંભવ માટે પણા દિવસ સુધી વાટ જોતા નૈયાર રહે.

શાપની પેઠે નિર્દયતા પણ આશ્રય લેવા પોતાને ઘેર પાછી આવે છે. યોર્કને એવી ગણતરી કરી છે કે જેટલાં જીવડાં એક અડવાડીઆમાં અર્ધાં એકરનો તાલે દાણા ખાઈ જાય તેટલાં બધાં જીવડાંનો એક દિવસમાં માત્ર એક ચક્રાની જેડ નાશ કરે છે.

ફ્રાન્સમાં જાહેર કેળવણીના પ્રવર્તકની પુષ્ટિકારક સહાયતાથી પક્ષી અને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે કંઈક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે તે જોઈને અમે ખુશ થયા છીએ. હાકરાઓને મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમજ જે દરેક વસ્તુ મનુષ્યજાતિની સંભાળને આધારે છે તે પ્રત્યે દયા અને સ્નેહ રાખતાં શિખવે છે; કારણ કે હમેશા બાળક જ કૂરતાનું અનુકરણ કરે છે, આ ફ્રાન્સમાં નવા પ્રકારનું ઔદાર્ય દાખલ થયું છે અને તે ખેતક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રાણીઓની સંભાળ અને રક્ષણ માટે ૫૦૦ તરુણ મંડળીઓ જામી થઈ ચૂકી છે. અમેરિકામાં પણ એવી જ હીલચાલ થઈ છે, અને ફિલાડેલ્ફિયામાં પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે જામી કીધેલી મંડળીની તરુણ પુરુષોની શાખામાં ૨,૦૦૦ છોકરાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં છે. મુંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનો ઉપદેશ સર્વત્ર થાય છે, અને પૂજ્યભાવ અને દયાલાવ રાખવાનો બે પ્રકારનો ધર્મ બજાવવો એવો દૃઢ આદેશ કરવામાં આવે છે.

છોકરાંના મનમાં નદમું જ્ઞાન દાખી દાખીને ભરવામાં કેટલો બધો વખત જાય છે અને ઉપયોગી દયાલાવ શિખવવા પાછળ કેટલો થોડો વખત માળવામાં આવે છે? અન્ધોમાંથી તેમને લાપાઝાન શિખવવામાં આવે છે, તે તેઓને વધારે સારા કે વધારે દયાળુ કરવામાં કંઈ મદદ કરેતું નથી. તેમને નરમાશ, દયાલાવ, કે સહનતા શિખવાતાં નથી. તેમના મગજને કેળવણી આપે છે, પણ તેમના હૃદયને કેળવણી અપાતી નથી. પણ આંતરપ્રકૃતિની વધારે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ બહાર આણી શકે એવા શિક્ષકો મેળવવા કદાચ મુશ્કેલ માલમ પડે. અંગતજ પાસે જ હોય છે અને વધારે સામાન્ય રીતે તેનોજ આશ્રય લેવાય છે, એ સીધી અને જણાઈ આવે એવી વાત છે. એનો અનુભવ મળી શકે છે. એનાં તાત્કાલિક પરિણામ કોઈક વખતે દેખીતાંજ હોય છે, પણ એનાં છેવટનાં પરિણામ હૃદયમાં છૂપાં હોય છે.

•એટલે જેમ આપણે બીજાને શાપ દઈએ તેનું ફળ આપણને મળે છે, તેમ આપણે બીજા તરફ નિર્દયતા દર્શાવીએ તો તેનું ફળ આપણે જ લેવાનીએ છીએ.

એ અપ્રસિદ્ધ અને દુરનાં હોય છે તેથી સાધારણ રીતે એની યોગ્યતા કરતાં ઓછી કિંમત થાય છે.

કોસોનના યુફોરિયસ એક નિરાળ પાસેથી જતો હતો ત્યાંથી મોટી જૂમ નીકળતી સાંભળી, ત્યારે તેણે નિરાળનું દાર ઉઘાડ્યું, તેમાં પેટો, સિંહની પેઠે ધસ્યો, શિક્ષક અને તેના મદદગારની સામા પોતાનો દંડ ઉભો કર્યો અને તેમના હાથમાંથી તે છોકરાને છોડાવ્યો. તેણે કહ્યું, “લુલુમગાર! શું કરે છે! તને શિખવવાને અર્ધિ બેસાડ્યો છે, શિષ્યોને મારી નાંખવાને નહિ.”

છોકરાં પ્રત્યે કેટલાંક માખાપ તેમજ શિક્ષક જે દૂરતા આવરે છે તે અવર્ણનીય છે. છોકરાંમાં માખાપ અને શિક્ષકોના જેવી જ માનસિક પ્રકૃતિ છે, તેમના જેવો જ સ્વભાવ છે, અને તેમના જેટલી જ શિખવાની શક્તિ છે, એમ ધારવામાં આવે છે. તોપણ જે છોકરો ખીબ્બના જેટલી ઉતાવળથી પોતાના પાઠ શિખી શકતો નથી તેને સખત શિક્ષા કરવામાં આવે છે; અથવા તો ખીછ કેાછ રીતે અધમ પદવી પર આવે છે. આ પ્રમાણે જે અતિશય વેદના છોકરાંને ખમવી પડે છે તે પુત્ર ઉમરનાં માણસો બૂલી ગય છે. છોકરાંની જ્ઞાનમર્યાદા એવી ટુંકી હોય છે કે તેને પોતાના દુઃખ માટે કંઈ ઉપાય જડતો નથી અને તેનો શોક તેની આખી નાની છંદગીમાં લીન થાય છે.

“પિતાઓ! તમારાં છોકરાંને યુરસે થતાં શિખવો મા, નહિ તો તેઓ નાઉમેદ થશે.” જે ખાળક દુઃખી થાય તો તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે પણ શરમાળ બને છે અને તેને અંદરથી છંદગી માટે દંટાળો આવે છે. ખાળકને ઇબ્બ થયાની લાગણી થાય છે, અને હંદ્યમાં સત્તુવટનું જ્ઞાન દંડ શેપાય છે. પિતાએ કાર્તિ મેળવે એવો પુત્ર મોનથી જોયો અને આખી છંદગીમાં પિતા તરીકે પોતે તેના પર સંત્તાઇ કરી હતી તેના વિચાર દમેશ આવ્યા કરતા, તે પિતા વિષે આપણે મનન કરીએ છિયે ત્યારે દયા આત્મા પિના રહેતી નથી. તેણે એક મિત્રને કહ્યું, “મારો પુત્ર હું પાતકી છું એમ હમેશ ધારતો, અને એમ વિચારવાને તેને ઘણું કારણ હતું, પણ હું તેને મારા અંતઃકરણથી કેટલો બધો ચહાતો તે તેને ખબર નહોતી, અને હવે તો કાળ વીતી ગયો છે!”

માખાપોને છોકરાંને મારતાં સાંભળીએ છિયે, ત્યારે આપણે વારંવાર ધારીએ છિયે કે ખડું જોઇએ તો એ શિક્ષા તેઓ પોતાના પર જ કરતાં હોવાં જોઇએ. પોતાના જ મનોગુણના વારસને સ્પર્શમાં ઉપજ કરવાનું તેઓ

પોતે જે સાધનરૂપ હતાં. આજક કંઈ પોતાનો સ્વભાવ જનાવી શકતું નથી; તેમજ સ્વભાવ દોરવાને, તે આજક હોય છે ત્યારે, તેની પાસે કંઈ સત્તા નથી. માળાપે છોકરાંને ચીડીયો સ્વભાવ વારસામાં આપ્યો હોય તો તેમની ફરજ છે કે તેમણે આત્મદમન, ક્ષમા, અને ધૈર્ય વાપરવાં, કે તેથી દરદોષના ઇવનની અસરથી, કાળક્રમે જન્મકાળની અપૂર્ણતા સુધરે અને રૂપાન્તર પામે.

પણ “છોકરાંની સંકલ્પશક્તિને તોડી જે નાંખવી જોઈએ,” આ વિચાર કરતાં કોઈ વધારે બૂલભરેલો તર્ક નથી. સંકલ્પશક્તિ આરિત્યનો આધાર છે. સંકલ્પશક્તિ દૃઢ ન હોય તો વિચારમાં દૃઢતા આવી શકે નહિ. જરૂરની વાત તો એ છે કે છોકરાંની સંકલ્પશક્તિ તોડવી નહિ, પણ તેને યોગ્ય માર્ગે વળતાં શિખવવું, અને આ બ્રહ્માદાર કે બચકાગ કરવાનું નથી. આ વચનના પ્રમાણમાં હજારો દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય.

મિલકતે લખ્યું છે કે “જે કેળવણી સર્વ જાહેર તેમજ ખાનગી પક્ષીનાં, લડાઈનાં તેમજ સલાહનાં, સર્વ કર્તવ્ય, ન્યાયથી, ચતુરાઈથી, અને ઉદારશક્તિથી કરવાને મનુષ્યને લાયક કરે તેને જ હું સંપૂર્ણ અને ઉદાર કેળવણી કહું છું.” પણ ગમે તેટલી સોડી, ચાખખા, કે નેતર મારવાથી પણ એ મતલબ હાંસલ થઈ શકે નહિ. કેળવણી આપવી એ વગન અને માનમરતબાનું કામ છે. જોરબુલમથી વિશિષ્ટત્વ કાઢી નાંખવાથી કે સ્વાભિમાન નાશ કરવાથી તેની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. રૂઝિના મર્દમ ડોક્ટર આર્નોલ્ડના કરતાં કોઈ પણ માણસને શિષ્યો મારે વધારે કળકળ હોઈ શકે નહિ. શિક્ષક તરીકે પોતાનો જુઓ તે ઉત્તમ રીતે સમજતો હતો. તરણ પુસ્તોની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી એ રીતે થઈ શકે; નીતિધોરણથી અને બ્રહ્માદારથી. વધારે જાંચુ જે નીતિધોરણ તેની મદદ તેણે માગી. તેણે શિષ્યોમાં કેળવણી અને છંદગીના ઉદાર વિચારો પ્રેર્યા. તેણે તેમના આત્મમાન યાનની સહાયતા માગી. તેણે તેમનું કૃત્ય માન્યું, અને તેમના પર વિશ્વાસ રાખ્યો. તેથી શિષ્યોમાં એવી સાધારણ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ કે “આર્નોલ્ડની આગળ અસલ્ય ભાવણ કરવું એ શરમભરેલું છે; કેમકે તે દમરે કોઈ પણ માણસના કલા પર ભરોસો રાખે છે.” કુટ મનોભાવ કે અન્યવચાનાં કોઈ પણ દૃસો તેને કાને પડતાં, ત્યારે તે શિષ્યોને એકા કરી તેમની આગળ ઊભો રહી તેમને પૂછતો, “તું આ ખ્રિસ્તિયાના કહેવાય ? બધું જાણ અને બ્રહ્માદારથી કરવાનું હોય તો હું અહિં રહી રાખીશ નહિ; મારે અહિં દરોગા જેવા થવાનું હોય તો હું તરત જ મારી પક્ષીનું રાજનામું આપીશ.” વળી બીજો

પ્રસંગે કેટલાક છોકરાને કાઢી મૂક્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું, “ આ શાળામાં ૩૦૦ છોકરા, કે ૧૦૦ છોકરા કે ૫૦ છોકરા હોવા બોધ્યો એ જરૂરનું નથી, પણ જરૂરનું એટલું જ છે કે એ શાળામાં ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થો હોવા બોધ્યો. ” બેશક ડોક્ટર આનોદક એક ઉદારમાં ઉદાર ચિંતક હતો.

માળાપ કે શિક્ષક છોકરાંની સંકલ્પવૃત્તિ દાગમાં રાખવા માટે તેને દુઃખ દેવા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, ત્યારે છોકરાં કર્તવ્ય અને આત્માધીનતાના વિચારને બીક અને ભય સાથે, માલમ પડ્યા વગર, સંબંધ કરે છે. તમે આ પ્રમાણે બીજાઓની સંકલ્પવૃત્તિ પર નિયમ રાખવાના વિચારને દુઃખ સાથે સંબંધ કરો છો, ત્યારે તમે દુષ્ટ ચારિત્ર્યનો પાયો રચવામાં, દુષ્ટ પુત્ર, દુષ્ટ પતિ, દુષ્ટ પિતા, દુષ્ટ પડોશી, અને દુષ્ટ નાગરિક બનવાનો પાયો રચવામાં, તમારાથી જેટલું બની શકે તેટલું કરો છો. ત્યારે માળાપ પોતાનાં છોકરાંના મનમાં પોતાના દોષ દસાવે છે, ત્યારે આ બાબતનો તેઓ કદાચ વિચાર કરતા નહિ હોય; પણ એમ છતાં પણ એ વાત ખરી છે. બચાતકારથી બીજાઓની સંકલ્પવૃત્તિ પર દાગ રાખવાથી ધીમે ધીમે ક્રોધ, અન્યાય, નિર્દયતા, સખ્તાર્થ અને ભેરભુલમની સર્વ લિજ્જા લિજ્જા સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી એક વધારે દરના પરિણામની વાત વર્ણવવાની છે. શિષ્ય પ્રત્યે શિક્ષકોના ભુલમથી શિષ્યોના મનમાં બીજા પ્રત્યે ભુલમ કરવાનો વિચાર દસે છે. શિક્ષાથી જે પુરોષો તેમની સત્તામાં આવે તે પ્રત્યે ક્રૂરતા બતાવતાં તેઓ શિષ્ય છે. જેમ તેમની દુઃખની લાગણીની શિક્ષકો દરકાર રાખતા નથી, તેમ બીજાનાં દુઃખને માટે તેઓ બેદરકાર રહે છે. પરિણામે તેઓ પોતાની વય કરતાં નાની વયના નિશાળના સોગવોને અને મુંગાં સચેતન પ્રાણીઓને દુઃખ દેવામાં ખુશી માનતા થાય છે.

અમારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાણીઓ પ્રત્યે જે અતિશય ક્રૂરતા આચરવામાં આવે છે તેનું મૂળ કુટુંબમાં કે શાળામાં જે શારીરિક શિક્ષા છોકરાને મળી હોય છે તે છે. સંખ્યાબંધ છોકરાઓ મેદાનમાં સાધારણ ગધેડાને મારે છે તેમાં, અથવા તો બિલાડીને કુબાવે છે તેમાં, અથવા તો કુતરાની પૂછડીને તાંસણું બાંધે છે તેમાં, અથવા તો એક જાતનાં કાળાં છવડાંને ચકર ચકર ફેરવવામાં, અથવા તો બીજી કેટલીક છોકરાઓની રમતોમાં, એ વાત તમને પ્રત્યક્ષ માલમ પડશે. દરેક સચેતન પદાર્થ માટે દયાયુક્ત આદરભાવ ધરાવતાં અને સર્વ પ્રકારનું વગર કારણનું દુઃખ દેવાથી દૂર રહેતાં માળાપ અને શિક્ષકોએ છોકરાને સંજાળથી શિખવવું બોધ્યો. તેમના પર બધું નકામું

હોત તો તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હોત:—મારી ઉત્તમ સ્નેહી જે મને ખવડાવતી અને દરેક તરફનો પ્રેમ દર્શાવતી તેને હું કરડ્યો, હું કેવો નિર્દય! કુતરો પોતાની કૃતજ્ઞતાથી સંપર્ણ કરમાઈ ગયા. તે પોતાના ખડામાંથી ત્રણ દિવસ સુધી ખોરાકને માટે પણ બહાર નીકળ્યા નહિ. આખરે તે ડોશીએ કુતરા વગર સલાહ કરી, અને તેને પ્રીતિ અને ઉપકારનાં બેશુભાર ચિન્હ દર્શાવ્યાં.

ચળી કુતરા કેવા પ્રેમાળ હોય છે! દરેક જણને નિમકદલાસ કુતરા ઔઘિની વાતની ખબર છે. ઐડિનખરોમાં ઐક્રાચરના કળરસ્તાનમાં તેના શેડના રાખની સાથે જોડા ગયા તેમની સાથે તે કુતરા ગયો. તેને દાટવાની જગ્યાનું નિશાન રાખવાને એકે પથર નહોતો, પણ ચાર વર્ષ સુધી ઔઘિએ તે નાની ટેકરી પર ચોટી ઢાળી. જે જગ્યાએ તેના શેડને દાટ્યો હતો તે જગ્યા તે કદા બૂલી ગયો નહિ. ઉનાળામાં કે શિયાળામાં, વરસાદમાં કે ખરફમાં, ઔઘિ ત્યાંજ હતો. આજખા મારી તેને કળરમાંથી હાંકી કાઢતા, તોપણ તે ત્યાંજ પાછો જતો. તે પોતાના પંડ કરતાં પોતાના શેડને વધારે આદરતો. તેણે હાડકાં ને આમડાં કાઢ્યાં, અને એક ઘણાજ કંગાસ દેખાવતો અને બુખથી પીડાતો કુતરો થયો.

આખરે મહેનુલ વસુલ કરનાર અમલદારો એ કુતરા પર કર મૂક્યા ઇચ્છતા હતા, તેઓએ એ બધી વાત પ્રસિદ્ધિમાં આપી. પણ તેના સ્વામિ-ત્વનો દક્ષ ધરાવનાર એક પણ માલમ પડ્યો નહિ. તેનો શેડ તો જમીનની તળે હતો. કેટલાકે તેને ખોરાક આપ્યો, કેટલાકે તે પોતાનો છે એમ દક્ષ કરવાનું ઇચ્છ્યું, પણ તે તો કળર છોડેજ નહિ. તેનો ખ્યાલ તો બીલકુલ સ્વાર્થરહિત હતો. ચાર વર્ષ સુધી ચોટી ક્યાં પછી અને રાહ જોયા પછી તે પ્રેમાળ કુતરો મરણ પામ્યો; અને પછી એ ફાયરના કળરસ્તાનના દરવાજા બહાર શેરીમાં આ નિમકદલાસ અને આત્માપણ કરનાર ઔઘિની યાદગીરી હમેશા કાયમ રાખવા એક રમારક પ્રતર્ણ કિયું કીધું. મનુષ્યવ્રતિને ઉપકાર અને પ્રેમનો આથી કેવા બોધ મળે છે!

સર જાહેર રફાઈના ગાળપણનો એક અનાવ ટંડલ હાલ વર્ણવે છે. તેથી એની પછીની કંઠી પર ગળવાનું અચરં થઈ. એક દિવસ એક કુતરો તેની તરફ આવતો હતો તેથી તેણે એક પથરો લઈ ફેંક્યો. આથી તેણે તે કુતરાનો પગ લાંબો. કુતરામાં જે કંઈ સક્રિય રહી હતી તે વડે તે તેની પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો અને તેના પગ ચાટ્યા, ને વર્ણવે છે.

કે આ બનાવથી મને ઘણોજ ભારે પડનારો થયો. તે એ વાત કદી બૂલી શકે એ નહિ, કેમ કે તેનું હૃદય અંપૂર્ણ દયાળુ હતું. તે દમય પોતાની પાસે પોતાનાં માનીતાં પ્રાણીઓને રાખતો. દરેક સજ્જવા પ્રાણી પ્રત્યે તે અતિશય દયા દર્શાવતો. તેણે પોતાની કલ્પિત વાર્તાઓ પોતાની આસપાસ મેડા, નિંદ્રાડ અને ઈન નામના કુતરાઓ રાખી લખી હતી. મેડા તેનો માનીતો હતો. તે તેના છવતાં મરી ગયો. તેણે ખાસજા આગળ તેનું કોનરેક્શન સમારક પૂતળું મૂકાવ્યું. પોતાની 'લુડ્સ્ટોડ' નામની કલ્પિતવાર્તામાં વૃક્ષ મેડાનું અંભારાનું કાયમ રાખવા તેણે યેવિસના નામથી તેનું શ્રમસિદ્ધ અને પ્રેમાળ ચિત્ર આપ્યું છે.

કુતરાની નિમકદલાલી અને ભક્તિભાવનો દાખલો વિરમયદારક છે. વેલ્સના પ્રસિદ્ધ એડગેસર્ટ, સેંટ બર્નાર્ડ્સ, જેણે આદેશના બરફમાંથી આટલા બધાના જીવ બચાવ્યા છે, ડોક્ટર જોન ટ્રાઉને ઘણી અદ્ભુત રીતે વર્ણવેલા પ્રસિદ્ધ કુતરા ફેબ અને નિંધર. મોન્ટાગિસનો કુતરો, જેણે પોતાના શેડ ઓથિ ડિ મોન્ટાડિડીર પર તેના કદા દુશ્મન મેકેરે દુશ્મનો પ્રાધી ત્યારે તેને બચાવવાનો કેગટ પ્રયાગ કર્યો અને પાછળથી તેના પૂતીની શોધ કાઢી તે, અને ડયૂક ઓફ રિમ્મન્ડનો કુતરો, જેની પાછળીરી ડેન્ડાઈ કે કાયમ રાખી છે, અને જેણે હઠાપણ અને દિમનથી શેડનું જીવ બચવું અટકાવ્યું તે, આ બધા કુતરા શું આપણા દેશમાં થયા નથી ?

સર ડોક્ટર સ્કોટ પોતાના ચોપાનિયામાં એક કુતરાએ પોતાના શેડને છવતો બળી મરતો અટકાવ્યો, તેની વાત વર્ણવે છે. તે કહે છે કે "હાઈ ર. ફરે અમને કહ્યું કે મને હાઈ ફ્રાન્સ (આયલેન્ડના અર્લે એનાઈનો છોકરો) તરફથી એક કાગળ મળ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે હું ફ્રાન્સના કિલ્લા આગળ મારા ઘરમાં જતો હતો. એટલામાં ઝુંબળાટની લાગણીથી હું જાગી ઉઠ્યો. એથી એક પણ અવધવ દલાવવાની મારી શક્તિ જતી રહી, તોપણ તે ઘર સળગ્યું છે એવી ચેતના મારામાંથી જતી રહી. નહિ. આં ફણે અને ત્યારે મારો જોરડો મળ્યો હતો ત્યારે મારો મોટો કુતરો મારી પધારી પર ફૂલો, પહેરણ પકડી મને દાત્ત આગળ ખેંચી લઈ ગયો અને ત્યાં તાણ દવાથી અટકાવ કરવાની અને બચવાની મારી શક્તિ મારામાં પડી આવી." પાણીમાં, ત્યાં કુતરાનું જોર અને ચતુરાઈ ચાલે છે ત્યાં ઘણીબરી વખતે કદી પડી કુતરાની અને મનુષ્યનું રક્ષણ પ્રાપ્ત છે તેના ઘણાખરા દાખલા કરતાં આ ઘણા જુદા છે. મનુષ્યગણનિનું જોરનું પાસિમાં જોર ચાલતું નથી તેટલુંજ એનું પણ જોર ચાલતું નથી.

વળી હેલા પૌખીઆઈ અને હકથુલેનીઅમ કુતરાઓ વર્ણવવાના રહ્યા છે. પહેલાની આદૃતિ એક લાડાની જખોલમાં તે માલમ પડ્યો ત્યાંથી લીધેલી છે. યુગળાટ અને વેદનાથી તે મરણ પામ્યો. પણ ચોપીદારની પેરે તેનું પોતાનું કર્તવ્યચળ કદી છોડ્યું નહિ. ઉદ્દા નામના હકથુલેનીઅમ જાતના કુતરાએ પોતાની પાછળ પરાક્રમનો અદ્ભુત હેવાસ મૂક્યો છે. તે દ્વાર્ધ ગયલા શહેરની દટાવણી વીળે કાઢતી વખતે ઘણું કરીને એક જાર વર્ષના યુગળાટા કે જળના હોકાને જચાવવા માટે તેણે પડ્યો હતો એવી રીતે તેનું દાર્પિજર તે છોકરાના દાર્પિજર ઉપર પથરાયલું માલમ પડ્યું. તે છોકરો નેમજ તે નિમજ્જલાલ ઉદ્દા મરી ગયા, પણ તે કુતરાની ઊંચી દિમત દર્શાવવાને એક જગપટો રહ્યો છે. તે એમ જતાવે છે કે તેણે ત્રણ વખત પોતાના શેકની છદ્મી જચાવી હતી; સમુદ્રમાંથી, ચોરોથી, અને વશથી.

આ પ્રમાણે માલમ પડ્યો કે મનુષ્યની નીતિ અને વિચારની ત્રિતિઓનો આભાસ વિચિત્ર રીતે જનાવરોના મનની ત્રિતિઓ પરથી જણાઈ આવે છે; અને પ્રેમ, વિશ્વામૃતાનું, ઉપકાર, કર્તવ્યની સમજ, એકનિષ્ઠાથી કામ કરવાની દેવ, મૈત્રી, અને ઉંચામાં ઊંચી આત્માર્પણની ત્રિતિ, એ સર્વ લક્ષણો તેમનામાં દોષ શકે એમ છે. હાર્દસિ 'મનુષ્યનું અવલોકન' એ નામના પોતાના ગ્રન્થમાં કહે છે કે આપણે જનાવરો પ્રત્યે ધર્મરતી રિધિતિમાં દોષો, ધર્મરતા પ્રતિનિધિ દોષો, અને તેને નામે તેઓ તરફથી અધિરાજ તરફ અભિવન્દન મેળવવાનો આપણને હક્ક આપ્યો હોય એમ ભાસે છે; અને વળી તે કહે છે કે એજ રિધિતિથી આપણે તેના રક્ષક અને ભક્ત કરનાર થવા ગંધાવણા છીએ.

હાર્દિન કહે છે કે “શેક માટે કુતરાના જગવાનું પ્રેમભાવમાં અને તેની સાથે રહેલી આત્માધીનતા, કેટલોક ભય, અને કદાચ બીજી લાગણીઓમાં મનની આ રિધિતિનું કેટકે કરનું મળતાપાનું આપણે જોઈએ છીએ. ગરદાજરી પછી શેકની પાસે કુતરો પાછો આવે ત્યારે તેની વર્તણૂક અને વળી કું કું પું કે વાંદરાની પોતાના પ્રિય રક્ષક પ્રત્યે વર્તણૂક પોતાના જાતભાઈઓ તરફની વર્તણૂક કરતાં અનિશ્ચય ભુદી છે. જાતભાઈઓ પ્રત્યે વર્તણૂકમાં આનંદનો ઉભરો કેટકે જોડો ભાસે છે અને દરેક દૃત્યમાં સમાનતાનું જાન લાગાઈ આવે છે.” એ જ પ્રમાણે નિકેલ્સન કહે છે કે “વળાં પ્રાણીઓ, વળાં માનુષ્યો અને કેટલાક સંપૂર્ણ મનુષ્યવર્મ કરનાં પ્રાણી અને ગેંચા ગુજરાતો હોય છે.

દાખલા તરીકે નીચેની વાર્તામાં માણસના કરતાં જનાવરની વૃત્તિ ઘણી ઝંઝી છે. કુમ્ભરલાંડમાં એક ખેડૂતને એક કુતરો હતો. તે માણસે એવી ચરત બધી કે મારો કુતરો કુમ્ભરલાંડથી સિવરપૂડા સુધી, એટલે ૧૦૦ કરતાં વધારે માઈલના અંતર સુધી, મદદ કે દેખરેખ રાખ્યા સિવાય, એક ઘેરાંના ટોળાને દોરવશે. રસ્તો વાંકાયુકો હતો, તે રસ્તામાં ગાડીની ઝંખ્યા અને જનાવરોનાં ટોળેટોળાં મળે. તે બાબતનો વિચાર કરતાં કુતરાને ફરોદ પામવાની આશા ન હોય એવો લાગતો હતો, તોપણ ઘોડા દિવસમાં તે કુતરો સુધળા ઘેરાંના ટોળા સાથે સિવરપૂડા પહોંચ્યો. કુતરાએ પોતાનો ધર્મ બાળ્યો, પણ તે જામે મુઓ. પોતાનું કર્તવ્ય કરી રહ્યા પછી તે સિવરપૂડાની શેરીમાં મરણ પામ્યો, અને એ પ્રમાણે શેડની રતાનો ભોગ થઈ પડ્યો.

અંન્ડ્રોકલીસ અને સિંહ વિશેની વાર્તા દરેક જણને યાદ હશે. અંન્ડ્રોકલીસ એક શુદ્ધમાં સંતાઈ ગયો હતો, એટલામાં તેને એમ માલમ પડ્યું કે શુદ્ધ તરફ એક સિંહ આવે છે. ખાઈ જશે એવી તેને ળીક લાગી; પણ તે સિંહ લંગડાનો હતો અને તેને ઘણું દુઃખ થતું હોય એમ લાગ્યું. અંન્ડ્રોકલીસ દિંમતથી તેની પાસે ગયો, તે સિંહનો પંજો લીધો, અને લાકડાની એક મોટી ફાંખથી માંસ સજીને પર નીકળતું હતું તે ખેંચી દાટી. તે સિંહે ઘણાજ આભાર માન્યો અને તેની સાથે ગેલ કીધું. પછી ત્યારે અંન્ડ્રોકલીસને કેદ પડ્યો અને વન્ય પશુને સ્વાધીન કરવા તેને રોમ મોકલ્યો, ત્યારે તેને ખાઈ જવા એક સિંહ છોડ મુક્યો. જે સિંહને અંન્ડ્રોકલીસે વેદનાથી મુક્ત કીધો હતો તે જ એ સિંહ હતો. તે પ્રાણીએ પોતાના રક્ષકને ઉપકાર-શક્તિ યાદ કીધો, અને તેને કાઠી ખાવાને બદલે તેની પાસે ગયો અને તેની સાથે ગેલ કીધું. અપીઆન કહે છે કે રોમન કીડાવકમાં અંન્ડ્રોકલીસ અને સિંહ વચ્ચેનો બનાવ મેં મારી નજરે જોયો.

જનાવરને કંઈ દક્ષ છે ? ખરેખર કાવદાએ જે આખા દોષ તે સિવાય કાવદાના તો બીજા દક્ષ નથી. પણ તેને પણ છવવાનો અને મુખ ભોગવવાનો દક્ષ છે. જોન લારન્સ કહે છે કે “ન્યાય, જેમાં દયા અને દાઓના મમાવેશ થાય છે, તેને દેખીતો, લાગણી અને જુદા સાથે મંબંધ છે અને કાંઈપણ રૂપમાં ન્યાય લાગુ પાડી શકાય.” જેરેમિ બેન્થામ કહે છે કે “વિચાર કરવાની બાબત એ નથી કે ‘તેઓનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે ?’ કે તેઓ બોલી શકે ?’ પણ ‘તેઓ દુઃખ પાની શકે છે ?’ એ છે. સમસ્ત વિષયનો ચાર એ છે. ઘણી મુધરેલી પ્રજાની ચિદ્વૃત્તિ તેમને બોધ

ફરે છે કે તમારે પ્રાણી પ્રત્યે દયાથી વર્તવું, અને તેમના મુખ ઉપર તેમજ તેમની મંજૂરના લેકિના મુખ ઉપર નજર રાખવી. ”

સર આર્થર હેલ્થ વોલ્ટરમાંથી એક ફક્કરા જિતારે છે, તેમાં પ્રાણીઓના દુકતા અવાવમાં બોલતો આપણને તે માલમ પડે છે.

“ પશુઓ યત્ર છે, જ્ઞાન અને બુદ્ધિરહિત છે, તેઓ સર્વ કામમાં સમાનતા દર્શાવે છે, અને કંઈ પણ શીખી શકતા નથી કે સપૂર્ણ કરી શકતા નથી એમ કોઈ કહી શકશે કે લખાણમાં મૂકી શકશે ? એમ કેમ અને ? આ પક્ષી માળાને દિવાલ પર બાંધે છે ત્યારે એક અર્ધજોળાકાર બાંધે છે. વળી કાણાકારમાં હોય ત્યારે તેને વર્ણવના ચતુર્થ ભાગ જેવો આકાર આપે છે, અને તે ગાકમાં માળો બાંધે છે ત્યારે તે જોળ ફરે છે. શું આ પક્ષી પોતાના કામમાં એકજ પ્રકાર દર્શાવે છે ? આ શિકારી કુતરાને તમે જ્યારે તમારા હાથમાં લીધો તે વખતના કરતાં ત્રણ માસ કેળવ્યા પછી તે કંઈ વધારે ગણતો નથી ? શું આ ગાયક પક્ષી પ્રથમ સાંભળે છે કે તરતજ સુસ્વર કાઢે છે ? શું એવો સ્વર કાઢતાં શિખવતાં તમને થોડા વખત લાગતો નથી ? શું તેની બહુ ઘણી વાર માલમ પડતી નથી કે અને શું તે માવરાથી મુઠરતું નથી ?

શું મારા બોલવા ઉપરથી મારામાં બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, કે વિચાર છે એમ તમે કહો છો ? વાર, ત્યારે હું ચુપ રહું છું. પણ તમે મને ઘણો ઉદાસ થઈ આવતો, ધૂણી નીચ આપુરતાથી એક કામગીરી શોધતો, કપડાં વગેરેની પેટીમાં તે મૂક્યો છે, એમ મને યાદ છે તે ઉઘાડતો, તે લેતો, અને દેખાતી ખુશીથી વાંચતો લુઓ છો, તે પરથી તમે અનુમાન કરો છો કે મેં દુઃખ અને મુખ અનુભવ્યું છે, અને તમે વિચાર બાંધો છો કે મારામાં સ્મરણશક્તિ અને જ્ઞાન છે.

આ કુતરો પોતાનો શ્રેષ્ઠ બોવાવાથી, શોકની ખૂબ પાડતો, સર્વ શરીરમાં તેને શોધતો ફરે છે, અને મંજુષ્ઠ અને એવેન ઘેર આવે છે, માળે ચડે છે ને નીચે જતરે છે, એક જોરડામાં ગળ્ય છે, આખરે પોતાના પ્રિય શોને ખાનગી જોરડામાં લુએ છે, અને કામગીરીમાં સખ્દથી, આગાથી, અને ગેલથી પોતાની ખુશી દર્શાવે છે, તેને વિશે પણ એવાજ વિચાર બાંધો.

આ કુતરો માણસો કરતાં પ્રેમલાવમાં આટલો બધો ચડીજાતો છે, તેને કેટલાક જંગલી ગસિક ક્યાનેતાઓ પકડે છે, મેજ પર ખીસે વતી દેડે છે, અને તમને પાંચળીઓ ગતાવરા જીવનો કાપે છે. હવે શારીરવૈદ્ય, તમે શું કહો છો ? મને જવાબ દો. શું ફક્કરને આ પ્રાણીમાં મનોવૈજ્ઞાનનાં બીજ, અને લાગણી ન થાય માટે ઉત્પન્ન કાંઈ છે ? તેને મુખ કે દુઃખ ન લાગવા

માટે જ્ઞાનતંતુઓ આપી છે ? મિત્ર તમને ! કુદરતના પર આવી નયળાઈ કે પરસ્પર વિરક્ત કાર્ય કરવાનું તદ્દોભત મુકુશો મા.

અતિશય પાંડિત્યનો ડાંગ કરનારા દાકતરો પૂછે છે કે પશુનો આત્મા શું છે ! પ્રશ્નનો અર્થ હું સમજતો નથી.....આ સર્વે શુભો કાલે બનાવ્યા ! આ સર્વે વૃત્તિઓ એના મનમાં દ્રષ્ટે સ્થાપી ? જે ઈશ્વર પૃથ્વી પર ધારા ઉગાવે છે અને પૃથ્વીને સૂર્ય તરફ આકર્ષે છે તે ઈશ્વર. ”

મુંબુ પ્રાણી મનુષ્યના હૃદયમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે નવાઈ જેવું છે. અનાજના કાયદા વિશે નહીં કવિતા ગ્યનાર, કળેનેઝર ઇસિયટ કથું છે કે “ મારો કુતરો અને ગિલાડી ન હોત તો હું ભાગ્યેજ જીવી શક્યો હોત. ” ગિલાડી પણ માણસને ઘર ઉપર પ્રીતિ કરાવે છે. એક વાર એક નાના છોકરાએ નિશાળ છોડી અને શું કરવું તે તેને મુઝવું નહિ. તે એવેન થયો. તેને નારી જવાની દૃષ્ટિ થઈ. તેને ફૂલીઆ અને તેમાં જે કંઈ હોય તે જોવાનું મન થયું. પણ તેને ઘરડી ટેંચિ પર ઘણું પ્રેમ હતો. તેણે ધાર્યું કે તેને ફૂલીઆ દેશે કે આપી દેશે તેથી તે ઘેર રહ્યો. તેણે એમ કીધું એ સાંઝે કીધું, કેમકે આખરે બધું હીક થયું.

મરસાચુસેસમાં કોન્કોર્ડનો થોરો પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ ગમવામાં પ્રાચીન સાધુ જેવા હતો. ૧૮૪૫ માં ચૌકડન સરેવર આગળ તે જંગલમાં ગયા. તેણે એક ઘર બાંધવા માંડ્યું, તેથી રેફ્રન^૧ અને ખીસકાલીને આશ્ચર્ય લાડ્યું. પણ પ્રાણીઓને તરતજ માલમ પડ્યું કે તેનો ઇરાદો તેમને કરી દેવા કરવાનો નથી. તે પડી ગયલાં ઝાડ પર કે ખડકની કાર પર નીતો અને ખીસકુલ હાડ્યાઆડ્યા વિના સ્થિર રહેતો. ખીસકાલી, ‘રેફ્રન’ કે ‘પૂરચકર’ એની પાસે વધારે નહક આવતાં, અને એને અડકતાં પણ ખરાં. જંગલમાં એવી ખજર ફેલાઈ કે આપણામાં એક મનુષ્ય આવ્યા છે તે આપણને મારનાર નથી. તે માણસ, જનાવરો, અને પક્ષીઓ વચ્ચે એક સુંદર સમાન ભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે તેમને બોલાવતો, ત્યારે તેઓ તેની પાસે આવતાં; સર્પ પણ તેના પગની આસપાસ ચીટળાતા. ઝાડ પરથી તે ખીસકાલી લે એટલે તે નાનું પ્રાણી તેને છોડવાની નાખુશી ગતાવે, અને થોરોના બદનમાં મંત્રાઈ જાય. નદીમાંનાં માછલાં પણ તેને ઓળખતાં. આપણને એ કાંઈ મંત્રાઈ જાય. નદીમાંનાં માછલાં પણ તેને ઓળખતાં. આપણને એ કાંઈ મંત્રાઈ જાય. નદીમાંનાં માછલાં પણ તેને ઓળખતાં. આપણને એ કાંઈ મંત્રાઈ જાય. નદીમાંનાં માછલાં પણ તેને ઓળખતાં. આપણને એ કાંઈ મંત્રાઈ જાય.

૧. ઉત્તર અમેરિકાનું માંસાહારી પ્રાણી, તેનાં રૂવાંમાં કિંમતી ધાતુ છે.

૨. એક ભતતું શેડ જેવું જનાવર.

દેતાં. તેણે પોતાનું ઘર એક બંગલી ઉદરના માળા પર બાંધ્યું હતું. આખરે તે ઉદર પ્રથમ ખીંતો હતો, તે આવતો અને તેના પગ આગળથી રેડલીના ટકડા ઉપાડી લેતો. પછી તે તેના પગરખાં અને હુગડાં પર દોડતો. અન્તે તે ઉદર એટલો બધો હળો ગયો કે તે પાટલી પર બેસતો ત્યારે તે તેનાં હુગડાં પર, તેની બાંહેમાં, અને જે કાગળમાં તેનું ભોજન પીરસ્યું હોય તે કાગળની આસપાસ ફરતો. તે પનીરનો કકડો લેતો, ત્યારે તે ઉદર આવતો અને તેના હાથમાં તે ફરડતો, અને ખાઈ રહેતો ત્યારે માખી પેંડે પોતાનું મોં અને પગ સાફ કરતો અને આદ્યો જતો. કેનેમ ડિગ્મિએ ' મોરીસ ડેથોલિસિ ' માં પુષ્કળ સાધુઓના દાખલા વર્ણવ્યા છે. તે લોકોમાં જોવામાં આવે છે તે સિવાય માણસ અને જનાવર વચ્ચે આવા અવહાર ખીજે કોઈ કોણે કદી સાંભળ્યો નથી.

ધીઆર પાર્કરે એક તજાવમાં એક કાચળા ઉપર નાંખવા એક પથ્થર લીધો, ત્યારે તેના મનમાં કંઈક તેને અટકાવ કરતું લાગ્યું. તે ઘેર ગયો અને માને પૃછ્યું કે એ શું છે ! તેણે કહ્યું કે એ કાંઈક જે તારા મનમાં આવ્યું તેને સામાન્ય રીતે ચિદૃષ્ટિ કહે છે. પણ હું તેને દેવતા કહેવાનું વધારે પસંદ કરું છું. પાર્કરે કહ્યું, “ આ મારી કુદગીનું સ્વરૂપ કેરવી નાંખનાર બનાવ હતો. ” પરમાત્મા આપણા આત્મા સાથે બોલે છે, તે પરમાત્માના ઐશ્વર્યનું રાત્ર કમૂલ કરવાની આ તેની રીત હતી.

પૂજ્ય જ. સ. વૂડ કહે છે કે “ મનુષ્યની મંદસ્પશ્કિતમાં એવું કંઈ નથી કે તે જનાવરોને કેળવવામાં વિચારવન્ત-દલાલાવથી અર્ધું પણ બળવાન હોય. દૃઢ નિશ્ચય અને તેની સાથે નરમાશ અને સમાનલાવ એ મનુષ્યના સ્વાધીનમાં અનિવાર્ય શક્તિ છે; અને યોગ્ય પુરુષ પ્રાણીઓને વશ કરવાનું કામ માથે લે તો કોઈપણ પ્રાણી વશ થયા વિના રહે એમ હું ધારતો નથી.

“ દરતા અને દાના સંચાગથી. ‘ ફરર ’ નામનો ગાંડો, અમર્યાદ ધોડો પણ કલાકમાં નરમ અને આરાધીન થયો, વશ કરનારની સદેશ દસારતને પણ તાબે થયો, અને કંઈ પણ કોઈ દશાન્યા વિના છૂટથી પોતાની સાથે વર્તવા દીધું.

“ એક વખત મેં ફરીને એક સુંદર નાના કાળા આરબ ધોડા પર સંસ્ક્રિયા કરતો જોયો; તે ધોડો તેના પર વાવતી પેટે છલંગ મારતો હતો, એટલી વખતે, લાન મારતો, ફરડતો અને ગીસ પાડતો, અને કોઈ વખતે ઠાંનવતી અને કોઈ વખતે પગની એટલી વતી તેનાં પરંદુમયો કરતો...અર્ધા

હસાઈની અંદર ફેરી અને તે ઘોડો જાને જમીન પર પડેલા, ફેરીનું માથું તેની એક પાછલી ખરી પર આરામ લેતું, અને બીજી ખરી તેના લમણા પર મૂકેલી, એવી સ્થિતિમાં જાને પડ્યા.....તેણે તે પ્રાણીની સ્મરણશક્તિ પર એવું દસાવ્યું હતું કે કાર્મ પણ પ્રકારની ઈર્ષા કરવાનો તેનો છરાદો નથી, તેથી તે ઘોડાને પીક અને ક્રોધ લાગવાને બદલે, જે મનુષ્યે તેને કંઈ દરદ દીધું નહિ તોપણ જેણે એમ દર્શાવ્યું કે તેનો હુકમ માનવો જોઈએ, તેને માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ.

દરેક સ્થળે દેટલેક અંશે વિચારશૂન્યતાને લીધે પક્ષી અને જાનવરો પ્રત્યે ધણી ક્રૂરતા દર્શાવાય છે. ઇંગ્લિંડમાં તો એ ક્રૂરતા જોઈને દરકાઈને પણ કમકમાટ ઊપજે છે. પક્ષીઓને ઊંડરાંની ગમત માટે વાપરે છે. પક્ષીને પગે એક દોરી બાંધે છે, પક્ષી જાડવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેને દોરી વતે ખેંચે છે. તેની જાડવાની શક્તિ ફીણ થાય છે, ત્યારે તેને ધણીખરી વખત જીવતાં તેનાં પીછાં વગેરે ટૂંપી કાઢે છે અને તેના અવયવો જુદા પાડે છે. પણ કે પક્ષી જાતિભાઈ અર્ધ શકે એમ ઊંડરાં સમજતાં નથી. તેમને દલીલથી પોતાનું હુકમ સમજાવે છે, ત્યારે તેઓ જવાબ દે છે કે “ એ કંઈ અસ્થિત નથી. ”

તેપણમાં તમે નાના ઉઘોગી ઘોડાને માણસોનો તમામ બોલો પાછળ લઈ દૂરતા જુઓ છો. જ્યાં સુખી તેમની પીક લાલ થાય છે ત્યાં સુધી સાજીથી તેમની પીક કપાયા કરે છે. તમે રસ્તે જતાં નકામા પડી રહેલા ઘોડા જુઓ છો. તેઓ પોતાના ધા રૂબાય તેની વાટ જુએ છે, અને પછી તેમને પાછા કામે જોડવાના છે. એક દિવસ સવારે ખૂબ ભાર ભરેલી એક ઉઘાડી ગાડી એક રોમન શેરી આગળ આવતી જોઈ. તેમાં શાક લઈ મરદ અને બેરાં બહાર આવતાં હતાં તે બેઠેલાં હતાં. તેમની વચ્ચે એક ધર્મચુરુ હતો. ઘોડો હમેશની માફક દૂરતો હતો. શેરી બીની હતી તેથી ઘોડો પગ ચૂડ્યો અને પડી ગયો. એક મોટી ગાય પડી, એટલે ઘોડાની પીક પર બેરાં, કાળી, મરદ, નારંગી, અને ધર્મચુરુ, સર્વે ગાડીમાં હતાં તે. પથરાઈ ગયાં. એક ફાળુજ આ આશ્ચર્ય રચ્યું. ઘોડાને ખેંચી ઉઠો કાઢો, ગાડી ટોપલીથી ભરી, સ્ત્રીઓ, મરદો, અને ધર્મચુરુ માંડે ચઢી બેઠા, ઘોડાને ચાગખો માર્યો, અને તે શેરીમાં દૂરતો દૂરતો ચાલતો થયો.

ઈંગ્લંડમાં ગુલામગીરી નથી! પણ ઓગ્નિજસ, બગી, અને ગાડાના ઘોડા જુઓ, અને તે ઉપરથી તમને તરતજ માલમ પડશે કે ઘોડાને માટે

શુભમગીરી હયાત છે. છેક ૧૬૪૨ માં મનિસલાના કારકુન જેમ્સ હોવેલે કહ્યું કે ઇંગ્લેન્ડને “ ઘોડાનું નરકસ્થાન કહે છે, અને તેને માટે કારણ નથી એમ નહિ.” ખગીઓ ક્ષીણ થયલાં પ્રાણીઓ ખેંચે છે અને તેમના એક કે વધારે પગ દરદથી ભરેલા હોય છે. તેમાંનો એક કેવી રીતે ધીમેથી પોતાનો આગસો પગ ઉઘંકે છે અને કેવી રીતે ધીમેથી પાછો મૂકે છે તે તમે જુઓ છો. કદાચ જે માર્ગે તેને હાંકે છે તે મોટા પથ્થરથી ભરપૂર છે અને તેને પથ્થર ઉપર ધીમે ધીમે ચાલવું પડે છે. ગાડાના ઘોડા પ્રત્યે કેવી રીતે વત્તવામાં આવે છે તે તેને પૂછો. લાંબી મહેનતની ઇંદગીમાં લાત ખાવા, આખખા ખાવા, બોળને લીધે કરાંજવા અને લયડીઆં ખાવા, અને ગરમી, શરદી, અને ભૂખ, સામા થવા વિના; સહન કરવાજ તેને સરજ્યો છે. આખરે તેને જૂના ઘોડા વેચનારના વાડામાં મૂકવામાં આવે છે.

લંડનપૂલની પાસે થેમ્સને કિનારેથી જતી ઉભી શેરી ઉપર ચઢતા અને ધણીખરી વાર લપસી પડતા અતિશય ભાર લાદેલા ઘોડાની અંગવેદના ઝોણી કરવા, એક ઘ્યાણુ સ્ત્રી હમેશ નોકર સાથે આવતી, અને રેતી અને કાંકરા તે રસ્તા પર પાથરતી. અમે ધણી વાર રસ્તા પરના વેપારની વચ્ચે, ઘોડાઓના છેક મોં આગળ, રસ્તા પર કાંકરા નાંખતી તેને જોઈ છે. આ કામ તેણે ધણી વર્ષ સુધી જરૂરી રાખ્યું. તે મરી ગઈ, ત્યારે તે બાપડા ઘોડાઓને જૂલી ગઈ નહિ. દોળાવવાળા અને લપસી જવાય એવા લંડનના રસ્તાઓ ઉપર ‘હમેશ’ કાંકરા નાંખવાના કામમાં વાપરવા તેણે પોતાની મિલકતના વહીવટ કરનારના હાથમાં પુષ્કળ રકમ મૂકી. તેનું નામ જૂલી જવું ન જોઈએ. એ સ્ત્રી મિસ સિસેટ્ટા રેસ્ટ હતી. ૪૩ વર્ષ સુધી ઠાવરે મોહોલામાં ખાર્કિંગમાં અદલાહલોઝના દેવલમાં તેણે વાગ્નું વગાડનારનું કામ કરીું હતું.

ધિકારવા લાયક વજનદાર લગભગથી, હોલાયલા રો ઉપર મગરૂખ પુખ્ત સુરત સ્ત્રીને ખેંચતા, શીણથી અને કોઇ વખત લોહીથી છવાયલા મુખવાળા, ગાડીના ઘોડાને પૂછશો તો તે શું કહેશે ? એમ કહેશે કે મરદ અને સ્ત્રી બંને મારા સરખા નિર્દય જીવલેલો છે. તોપણ એવી સ્ત્રીઓ પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દયતાની સામા થવા જે જીવતાં પ્રાણીને કાપવાની વિરદ સલાઓ મળે છે તેમાં જન્ય છે.

*નીચકો પત્ર ૧૮૮૦ ના એપ્રિલની ૨૮ મીના ‘સાહેબ’માંથી છે—“સાહેબ, દરોજ ગાડીના ઘોડાઓ પ્રત્યે, તેમાં ઘણું કરીને ઘણા જ ક્રીમતી ઘોડા પ્રત્યે, જે નિર્દયતા આચરવામાં આવે છે તેની વિરદ ફરિયાદ કરવા તમે મને નિમંત્રણ

માણસે ઘોડાને, ગધેડાને, હાંટને, હરણને અને ખીજાં પ્રાણીને મુક્તિ મળનાર છે. તેઓ એની આજ્ઞા પાળે છે. તેઓ એનો ભાર ઉઠાડે છે, તેઓ સ્વતંત્રતાનું જીવન ખોઈ દુઃખ અને મહેનતનું જીવન ગાળે છે. ચાખખા, લગામ, અને સાંકળની પીડાથી તેઓ ખૂબ પાડે છે અને તરફડીયાં મારે છે. સિંચરપૂલમાં એક અતિ કષ્ટવાળી શરતમાં, શરત પૂરી થયા પછી ઓછામાં ઓછા પાંચ ઘોડાને મારી નાંખવા પડ્યા. ત્રણની પીડ લાંગી ગઈ હતી અને બેના પગ લાંબા હતા.

સર આર્થર હુદ્સે ક્યું કે “ હું કાષ્ટક વખત એવું. ધાંડું છું કે ઘોડાને વશ કાઢો એ દુનીયાનું દુર્દૈવ સમજવું. ઘોડા પ્રત્યે મનુષ્ય સર્વથી વધારે ખરાબ રીતે વર્તે છે, અને તેને વશ કરવાથી મનુષ્યજાતિને કેવળ લાભજ થયો નથી. જે જીવમ કરવામાં તેણે મદદ કરી છે તે છેક પ્રાચીન કાળથી ઘણા ભારે જીવમ છે. ‘અજ્ઞાન યુગ’ની ઘણી લૂટનો કારણરૂપ આપણે એનેજ ગણવાનો છે, અને મારા મનમાં તો એવો વિચાર છે કે ભારેમાં ભારે ખુનરેણવાળી લડાઈનું એ મુખ્ય સાધન છે. મુશ્કેલીથી તોપો ખેંચવા

દુઃખી પ્રાણીની ખાતર તમારા પત્રની ઘોડી જગ્યા રોકવા રખ આપશો એવી હું તમને વિનંતિ કરું છું. સખત ભારવાળી લગામ વપરાંત એવાં લગામનાં ચોકડાં હાથ વપરાય છે કે જેથી ખરેખરે પરાકાષ્ઠાનું દુઃખ થાય છે. એક સારા સાળવાળી ‘હૅન્ડો’ (એક પ્રકારની માડી), જેને સુંદર ભુરા ઘોડાની એક ખેંચતી હતી, તે બેડ રોડીમાં કાંચે મારી પાસે યઠને યઠ. તે વળનદાર લગામને અતિશય સખત રાખી હતી, અને ‘દૂર’ ના ઘોડાના મોંમાંથી ‘લોહીનાં શીશ નીકળ્યાં ’ હતાં. મેં ‘ધાર્ડું કે શું આ જીવાન એકું’ જે આ માડીમાં એકું છે તે આ સમજી દુઃખ નહીં રાકે છે ? જેઓ મારી પેઠે ઘોડા પર અતિશય પ્રીતિ રાખે છે અને તેમના મુખનો હંમેશા અસ્થાસ કરે છે તેમને આવા દેખાવ ચિત્તવેષક છે. અમે ઘોડાના બારીક નેતારા ઢિયે, અને એકજ દષ્ટિએપથી તેઓ ચેતનાં છે કે નહિ તે તેઈ શકીએ છિયે. અરેરે ! અમારી નજર કરા પર પડ્યા વિના રહેતી નથી, અને જેવા દેખાવ મેં વર્ણવ્યા તેવા દેખાવથી, એટલે કાં તો મોં લોહીથી બરેહું, કે લગામનાં ચોકડાંના ભેરથી ટક સૂજી અચલી કે લગામ કાળી પડેલી, માથું સ્વાભાવિકથી વિરૂદ્ધ દિશામાં સખત ખાંધી લીધેલું, અને ખીજાં દુઃખનાં ચિન્હથી, પાછલે પહોરે માડીમાં બેસી ફરવા નહીં છિયે ત્યારે, દરરોજ મનને અતિશય વેદના થાય છે. હું ‘પુપું’ છું કે આ બધું અતિશય દુઃખ અજ્ઞાનથી, કે બેદરકારીથી, કે નિર્દય ક્રૂરતાથી દેવામાં આવે છે ? જેઓ ઘોડાના માલીક છે તેમણે તેના પર દયા રાખવી એમ મને વિનંતિ કરવા દો. ઘોડા પશુ ઈશ્વરનો એક સૃષ્ટિ છે, અને માણસના ધણુ સિંચર અક્રિયાળા અને પ્રામાણિક નોકરો છે.”

માણસોજ હોત તો કેવું સાફ! આવી સ્થિતિમાં તેઓ સામા થાય કે નહિ તેના મને શક છે. વળી સરદારને આખી રાવારીમાં પગે ચાલવું પડે તો તે તરતજ લગાઈથી કંટાળી જાય.”

જોખનો અન્ય, જે આસરે ૩,૪૦૦ વર્ષ પર લખાયો છે, તેમાં યુદ્ધના અશ્વનું વર્ણન કરેલું છે. “તે અશ્વને બળ આપ્યું છે? તે એની ગરદન પર તોપ મૂકી છે?...એના નસકોરાંની ખુબી બયાનક છે. તે ખીણમાં બોંધ ખણે છે અને પોતાના બળમાં આનંદ માને છે. તે શસ્ત્રધારી મનુષ્યોને મળતા જાય છે, તે બચી મશ્કરી કરે છે, ને કદી ખીતો નથી, તેમજ તરવારથી પણ કદી પાછે હકતો નથી; તે દુરથી.....સેનાપતિની ગર્જના અને મોટા પોકારથી યુદ્ધ જાણી જાય છે.”

ધણા સૈફા પહેલાં લખેલી ત્રીજી જર્મોલોજમાં વર્ણવેલ યુદ્ધાશ્વ વિશે ત્રીજે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ત્યારે પાણીદાર જલદ ઘોડો દુરથી આનંદી રણસિંગમાં અને યુદ્ધના હર્ષનાદ સાંભળે છે, ત્યારે તે કાન ઉભા કરે છે, અને હર્ષથી કંપતો જગ્યા બદલે છે, બોંધ ખણે છે, અને પ્રતિજ્ઞા કરેલા યુદ્ધની આશા રાખે છે.”

અંધનસમાં પાર્થીવોનાના ચાંબલા વચ્ચે મૂકેલા યુદ્ધાશ્વો, જેને ઇટિસા મંત્રહસ્થાનમાં એલિજનના આરસપહાણ તરીકે મૂકેલા છે, તે યુનાની લોકો આ ઉત્તમ માણી માટે કેટલો ગર્વ ધરાવતા તે દર્શાવે છે. તેઓ વિજય મળ્યો હોય તે પ્રમાણે, જાણે લડવાની તૈયારી કરતા હોય તેમ, બોંધ ખણે છે અને દૂધા મારે છે. ત્યાર પછીના સમયમાં આપણે જાણીએ છિયે કે મેક્સિકો અને ખીર મુખ્યત્વે અશ્વની સહાયતાથી જીતાયા. દેશીઓ ઘોડા પર બેઠેલા યોદ્ધાને હાવર જેવો ગણતા. એના હુમલાથી તેઓ નારી ગયા અને તેમનામાંના હજારોનો નાશ થયો. તોપણ એ દેશો ઘોડાના ઉપયોગ વિના ઊંચા દરજ્જાનો સુધારો કરી શક્યા હતા. સ્પેનિયર્ડ લોકોએ દેશ ભૂટી લીધો, ત્યારે તેમને હજારો ધરો સારી પેટે બાધિસાં માલમ પડ્યાં અને તેમને લગતી વાડીઓ રાખેલી જોઈ. સર આર્થર હેલ્પ્સ કહે છે કે “આપણા લાખો ગરીબ દેશીઓ જેવાં ખરાબ ધરમાં રહે છે તેવાં ખરાબ ધરમાં એક પણ મેક્સિકન રહેતો હતો એ વાતનો મને શક છે.” આ પ્રમાણે આ સવાલ ઘણીવાર પાછો મનમાં આવે છે કે ‘શું આપણે સુધારામાં કંઈ પણ વધારો કરીએ છિયે? ઓક લોકો, રોમનો, અથવા મેક્સિકન લોકો, પોતાની ધણામાં ઘણી વિદ્યાવૃદ્ધિના સમયમાં હતા તેના કરતાં આપણે વધારે સારા છિયે?’

પ્રકરણ ૧૪.

અર્થ પ્રત્યે દયાભાવ—એસ્પર્ડ ફોર્ડેમ ફલાવર.

તે સામન્યનો સારરૂપ હતો, અને એક મૂળમાંથી કાઢેલા પ્રવાહ દ્વેષ ત્રિદિ પામી પૂર્ણ થાય છે, તોપણ મૂળનો અંશ રહ્યો હોય તે પણ મોટામાં મોટો રહે છે એવા પ્રવાહ જેવી આપણે એની રત્નિ કરીએ તે છે.

સેકસપીઅર.

જે પુરુષ માણસ, પક્ષી, અને પશુને સારી પેઠે ચાહે છે તે સારી પેઠે પ્રાર્થના કરે છે, જે પુરુષ મોટા તેમજ નાના, સર્વ પદાર્થો, જીવંત રીતે ચાહે છે, તે જીવંત રીતે પ્રાર્થના કરે છે; કેમકે પ્રિય ઈશ્વર આપણને ચાહે છે તેણે સર્વ બનાવ્યું છે અને તે સર્વ પદાર્થને ચાહે છે.

કોલ્લરિજ.

શૌર્યની ખરી, યોગ્ય કોમલતા તો આપણાથી હલકા વર્ગનાં અને વધારે પ્રૌઢ પ્રાણીનાં જીવનમાં બ્યવરથા અને આદરપૂર્વક લય છે એમ કબૂલ કરવા પર આધાર રાખે છે.....ઇલિયડમાં દિવ્ય પેટ્રોક્લસના મરણને માટે દિવ્ય અશ્વે કરેલા શોક અને તેને મોટામાં મોટા દેવાએ જે દિલાસો આપ્યો તે વાત જે કવિતા વણ્ણવે છે તેના કરતાં આખા ગ્રંથમાં કદાચ અર્થમાં કંઈ વધારે ગંભીર નથી, કે હલકા વર્ગના જીવનની ગૂંટતા માટે મનુષ્યના દયાભાવ અને માનમાં બધા સામાન્યોમાં કંઈ વધારે સંપૂર્ણ નથી.

રન્ડિન.

આપણે ઘોડાના કેટલાંબધા આભારી છીએ ! તે ઘણાના આનંદ અને વિલાસનું મૂળ છે. લુવાની અને ખુબસુરતી હોય ત્યારે તે શેડનો માનીતો છે. પુરુષ, સ્ત્રી, અને છોકરાં ઘોડા પર પ્રેમ રાખે છે. તેની હારતક, ઠેકડા અને ખુદકુક ખુદકુક ચાલ ઉત્તમ સ્વરૂપમાં તેને દર્શાવે છે. ઘોડો આપણને લાંબો વખત સુધી અને પ્રામાણિકપણે લઇ જાય છે, તે આપણા ઓળખે છે, તે મનુષ્યને મહેનતના મોટા ઓળખી મુક્ત કરે છે. પણ એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તેને અધમ સ્થિતિમાં આણવામાં ને ગુલામ કરવામાં આવે છે.

ગાડાના ઘોડાને લાત મારે છે, અને તેનાથી ઊંચકી શકાય તે કરતાં વધારે ભારે ભાર ખેંચવાની જરૂર પાડે છે; ગાડાના ઘોડાને સખત લગામ મના મોટાથી મોં બાંધી લે છે તે એટલે સુધી કે તેને ભાર ખેંચતાં અતિશય પીડા થાય છે. જગીના ઘોડાને ઘણીખરી વાર ખરાબમાં ખરાબ

હવામાં હમેશ ઉઘાડામાં કામ કરવું પડે છે. જ્યાં સુધી તેનાથી લાભજનક હિસા રહી શકાય છે, ત્યાં સુધી તે કામ કર્યો જાય છે. ખરખર પથ્થર પર ભાર ખેંચવાથી અથવા તો કાદવવાળા ખાખોચિયામાં હિસા રહેવાથી તેના પર રોગિષ્ઠ થાય છે. તે પડી જતો નથી અને મરણ પામતો નથી. તો તેને જૂના ઘોડા વેચનારના ઘોડામાં રહેવાની શિક્ષા કરવામાં આવે છે, અને ત્યાં મહેનત અને ખરાકાદાથી પોતાનું જીવન પૂરું કરે છે.

ક્રાન્સની દક્ષિણે ઘોડાનો ભુદીજ રીતે નાશ કરે છે. દૂરીઅર ડિસેન્ડર કહે છે કે યોર્ડોના સદો કરનારા કંટાળો ઉપજાવે એવી વસ્તુ, જે જો તોમાંથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેમણે ગેરેનના દિનારા પર કાદવવાળી કૃત્રિમ નીચી જગ્યા બનાવી છે, અને તેમાં જો ભરી છે. આ ખાડામાં તે પ્રાન્તના તમામ ઘરડા અને થીણુ થયેલા ઘોડાઓને મોકલે છે. તરતજ હળરો જો તોમને વળગી પડે છે. આ કાદવમાં નીચે ખેંચેલા ઘોડાના દરેક છિદ્રમાંથી લોહી નીકળે છે, જે જો તોમની આંખ, ઓઠ, નસદારાં અને સર્વ સચેતન અવયવ પર લટકે છે, તેને બેખાકળા બધથી ખંખેરી નાંખવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે, અને આખરે લોહીના નાશથી પરિશ્રાન્ત થવાથી અને હજારશરક કાંપમાં નીચે ચૂસી લે છે તેથી તેઓ મરણ પામે છે. તે પ્રાણીના નિષ્કૂળ તરફડીઆનું એક નગર નગર જોનાર ભયંકર શબ્દમાં આબેહુલ વર્ણન કરે છે. યોર્ડોમાં ૧૮ હજારથી ૨૦ હજાર સુધી ઘોડાઓનો આ પ્રમાણે દર વર્ષે નાશ કરે છે.

ઈંગ્લંડના જેટલુંજ ક્રાન્સ પંથુ “અશ્વનું નરકસ્થાન” દશે. પણ સ્વદેશ તરફ નગર કરો. ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટનની પેઠે જે ઘોડા છેડા વિજયમાં ઉચ્ચી લાઇ જાય છે તેને શાન્તિ અને પુષ્કળતામાં દરેક માનુસ કંઈ બાકીનું જીવન પૂરું કરવા દેતો નથી. ઘણે ભાગે ઘોડાને જીવતાં પીડા કરે છે, અને નકામા થાય છે ત્યારે ફેફસાં દે છે. હિંમતી પાણીદાર ઘોડા લગામ કરડી કરડીને કંઈ સુંદર રીતે પરમાર્થ પ્રાપ્તિયાગ કરે છે, કે તેથી ૩૦૦ ગિનીના ગાડીના ઘોડાની જોડી જીંદગી એક મેળો વેચનારના ગ્રંથેડા કરતાં પણ લોકપ્રિય રીત પ્રમાણે ઘણી વધારે ખરાબ બનાવવાની યુક્તિ થાય છે, તે વાત મીસ ઓડન વર્ણવે છે. એક સ્ત્રીએ ઘોડા વખત પર ‘સલ’ નામના પત્રમાં લખ્યું છે તેમાં રીજન્ટ શેરીમાં બનેલી ઘોડાની જોડો અતિશય વેલ્લા કીધેલી તેણે જોઈ હતી તે તેણે વર્ણવી છે.

તેણે ક્યું, “મેં એક ચારક અને બે ઘોડા ને શેરીની બાજુએ ગાંધાં

રહેલાં. દીકાં. ખેંચવાની લગામ એવી તો સખત બાંધી હતી કે તે બાપડા જનાવરાને મોં બંધ કરવું અશક્ય હતું અને તેમનાં દુઃખ જોઈને મને એટલો બધો ખેદ થયો કે હું ગઈ અને તે ગાડીવાનને લગામ લગાર દીલી કરવા સમજાવ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયું. તે માણસે મને માત્ર આટલોજ જવાબ દીધો, કે ‘તેમને એવી લગામ સહન કરવાની ટેવ છે. શેફાણીની મરજી એમ લગામ ધાણવાની છે.’ આગળ પડતો ઘોડો સર્વથી વધારે દુઃખ પામતો દેખાયો. તે બાપડા જનાવરે આરામ મેળવવાનું ઇચ્છ્યું, પણ તે વ્યર્થ ગયું; તેની આંખમાં એ જે દુઃખનો દેખાવ જોયો તે મારા મનમાં ઘણા દિવસ રહેશે.”

એડ્વર્ડ ફોર્થમ ફેલાવરે બીજા હરકાઇ પણ માણસ કરતાં ગાડીના ઘોડાનું દુઃખ ઓછું કરવા વધારે ઉદ્યોગ કર્યો છે. તેને લગભગ “ઘોડા તરફ મનુષ્યધર્મપ્રચારક” કહી શકાય. મોં બંધ કરતી લગામની કૂરતા કાઢી નાંખવામાં તેણે પોતાનો વખત, દ્રવ્ય, અને ઉદ્યોગ અર્પણ કર્યો છે. તેણે એ કામ હમેશની નિશ્ચયશુદ્ધિ પ્રમાણે આરંભ્યું છે. તેણે ચોપાનીઆં લખ્યાં છે અને દેશના સર્વ ભાગમાં મંડળીઓમાં એ વિષય પર ભાષણ કર્યાં છે. તેની ભાષામાં કંઈ પણ અનિશ્ચિત ટપ નહોતી. ઍરનેસ ખર્ડે કાઉન્સે એક જાહેર સભા બોલાવી તેમાં તેણે તે નિર્દય સાધન, મોં બંધ કરવાની લગામને, પ્રાચીન કાળના ગુન્હેગાર સિપાઇઓને પણ કમળમાં લઈ રીખાવી મારી નાંખવાના હથિયાર સાથે સરખાવ્યું, અને પ્રતિપાદન કીધું કે જેઓ એવી લગામ વાપરતાં હોય—સાધારણ રીતે એ વાપરનારા ગાડીવાન નથી, પણ ખાનગી ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ છે—તેમને બદિખાનામાં મોકલવાં જોઈએ. ફેલાવરે પોતાના ઘરમાં એક ઝોરડો રાખ્યો છે, તેને “ત્રીવ વેદનાનો ઝોરડો” કહે છે; અને તેમાં જનાવર તરફ મનુષ્યની નિર્દયતા દેટલી બંધી મેરવાજળી છે એ દર્શાવવા તરીકે તે લપકર લગામના ચોટાને તેણે હાર-બધ ગોઠવ્યા છે. નીચની વાત ઉપરથી જણાશે તે પ્રમાણે ફેલાવર વર્ષો માણસ તેમજ ઘોડાની સુલામગીરી રદ કરવાનો સ્થિર અને દૃઢ દિમાયતી છે; પણ અમને લાગે છે કે જેવી આબેહુજ રીતે તે પોતાની પાછલા જીવનવૃત્તાન્તની વાત વર્ણવે છે, તેવી આબેહુજ રીતે અમે તે વર્ણવી શકીશું નહિ.

ફેલાવર હર્ટફોર્ડમાં ૧૮૦૫ માં જન્મ્યો હતો. પાંચ માણસના કુટુંબમાં તે સર્વથી નાનો હતો. તેનો બાપ મંપત્તિવાળો હતો, તેણે હર્ટફોર્ડથી આસરે સામાન્ય માદલ દર માર્ડનહિલની મિલકત ખરીદી. તે કુટુંબ ૧૮૦૮ માં

ત્યાં રહેવા ગયું. નાના એડવર્ડને જનાવર માટે ઘણો શોખ હતો. પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે ઘોડા પર બેસવા માંડ્યું. તેની પાસે “નાના મોઝીઝ” નામનું નાનું શેટલાંડનું ટંકુ હતું. તે તેના પર બેસી કમળો માટે દરરોજ ટપાલ આરીસ જતો. તે ટંકુ એનો ખરો મિત્ર થયું. તેઓ બંને રમતના ગોડીઆ જેવા હતા.

૭ વર્ષે તેને ટંકુ મળ્યું. તેના કાકા, એડવર્ડ કિંગ શેર્ધામિ તેને માટે છત્ર, લગામ, અને ચાળખો, એ સુંદર બક્ષીસ ખરીદ કીધી. એક દિવસ તે પિતા સાથે બહાર ફરવા ગયો હતો, અને ટંકુ રસ્તામાં કશાથી ચમક્યું એટલે તેણે તેને ચાળખો માર્યો. તેના બાપે તે બોલ્યું અને તેને પાછો બોલાવ્યો. “વારૂ નેડ, તે ટંકુને શા માટે ચાળખા માર્યા?” “કારણ કે તે ચમક્યું.” “તું જોતો નથી કે આ ઊંડા ખાડામાં તું એને હાંકતો હતો?” તેના બાપે તેના હાથમાંથી ચાળખો લીધો અને તેના ખલા પર મૂક્યો. “તને આ ગમે છે?” તે છોકરે કહ્યું, “ના, હું તે ચિક્કાઈ છું.” “વારૂ ત્યારે, નેડ, છેક અવસ્યનું ન હોય ત્યાં સુધી કદી ટંકુને ચાળખો મારતો ના.”

ત્યાર પછી થોડો વખત રહી તેને એક અકસ્માત જનાવ જન્મ્યો. તે એક દિવસે નવું કણસણામાંથી ઘણા છૂટા પાડવાનું ચન્ન કેવી રીતે આવે તે જોવા ગયો. તેણે ચક્કરનાં દાંતામાં આંગળીઓ મૂકી. તે ચન્નમાં પકડાયો અને એક મજુરે ચન્ન અટકાવી તેનો હાથ બહાર ન કાઢ્યો હોત તો તેનો હાથ અંદર આવી ગયો હોત. જન્યું તે પ્રમાણે તેની આસરે અર્ધી આંગળી કપાઈ મઠ. પછી તે થોડો વખત મદિ પથારીવશ રહ્યો. તેનાથી વાંચી સકાયું નહિ, તે લખી શક્યો નહિ. હુટ્કી માત્ર આસરે ત્રણ માઈલ છેટે હતું તોપણ તે તે નિશાળે ગયો નહિ. તેને બધુવા તેના પર અપ્રીતિ થઈ અને જોરજુલમથી નિશાળે મોકલવો બાપને ગમ્યું નહિ.

માઈનમાં હતો ત્યારે તેના બાપને પોતાના ગ્રામ્યાલયમાંથી વારંવાર લંડન જવું પડ્યું, અને પોતાના પુત્રની સાથે મુસાફરીમાં હોય ત્યારે તે તેને હુકમ કરતો કે “ગાડી બહાર ફેરી પડ અને લગામની કડી છોડી નાંખ.” તેણે પાલખીથી ક્યું કે ઘોડાની આનંદી ચાલ પર લગામનાં ચોક્કાં ને લગામ કેવી અસર કરે છે તેનો પહેલો વિચાર આથી માણસનમાં આવ્યો.

માઈન હિલ અને વેસ્ટ એન્ડમાંનાં ખેતરોમાં આસરે હજાર એકર જમીન હતી, તેની ઉપજ સારી થતી નહોતી. ફેલાવર ‘મરીનો’ નામનાં ઘેરાં લખણ કરવામાં કમનસીબે ફેલ પામ્યો નહિ, ત્યાં તેઓને બચ્ચાં

આખાં નહિ કે તેઓ પુછ્યું થઈ શક્યાં નહિ. વળી ફ્રેંચ સાથે યુદ્ધ થયા પછી ઇંગ્લેંડમાં જેનીની સ્થિતિ ઘણી નબળી થઈ હતી. મોટા છોકરા જ્યોર્જને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં દેશનું સૌન્દર્ય જોવા મોકલ્યો હતો. તેણે ઘેરે આપને 'પત્ર લખ્યો કે તે દુનીઆમાં સર્વથી સમૃદ્ધિમાન અને આખા દેશ છે. તેણે કહ્યું, " અહિં આપણે તો તમને પસ્તાવો કરવાનું કંઈ ક્ષુદ્ર મળશે નહિ."

ફેલાવરે ૧૮૧૭ માં ઇંગ્લેંડમાંની પાંતની મિદ્ધત વેચી નાંખી, અને આખા કુટુંબસહિત સ્વદેશ એટલે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જઈ પસવા તૈયારી કરી. નાનો ફેલાવર સારે ખાર વર્ષનો હતો. તેના આપે સામાન ભરવા બે વહાણુ ભાડે લીધાં. કુટુંબ ઉપરાંત તેણે મજુર, લુહાર, હળ ખનાવનારા, એક ભરવાડ, અને એક ગાડીવાન મળી આસરે સા પુરુષ અને સ્ત્રીઓ, તેમજ કેટલાક ઘરકામ કરનારા નોકરો સાથે રાખ્યા. વહાણમાં ભરેલા માલમાં બે ગાય, બાર ઘેટાં, કેટલાંક ઇંગ્લેંડના કુકરનાં બચ્ચાં, શિકારી કુતરાની છ જોડ, અને બે સ્કોટ્લેંડના સાબરનો શિકાર કરનારા કુતરા હતા. ૧૮૧૮ ના માર્ચમાં વહાણો સિવરપૂલથી અમેરિકા ચાલ્યાં.

તેમાંનું એક વહાણુ ('એના મેરિયા ') ન્યૂ યૉર્ક ગયું, અને બીજું ફિલાડેલ્ફિયા ગયું. ન્યૂ યૉર્કમાં તે મોટા પાયાસ શહેરની બાહ્યુત વસ્તુઓ જોવા તેઓ કિનારે જાતર્યા. જેવા નાનો ફેલાવર અને તેનો આપ ઓડોવે તરફથી જતા હતા તેવો તેમને પહેરણુ પહેરી તે જ શેરીમાંથી આવતો વિલિયમ ક્રાઉએટ મળ્યો. ફેલાવર પોતાના દેશમાં મુખ્યશિક્ષક, રાજનીતિમાં લાગ લેનાર પુરુષ હોવાથી તેઓએ એક બીજાને આગળખ્યા, અને ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાનાં રાજ્યતંત્ર વિષે તેમની વચ્ચે ઘોડીક વાત થઈ.

' એના મેરિયા ' ને પોતાના લાઈબ્રેરી વહાણુને મળવાને ન્યૂ યૉર્કથી ફિલાડેલ્ફિયા હંકાર્યું. સમળા મજુરો, આકરો, અને દોરોને વહાણુમાંથી ખદાર ઉતાર્યાં. તે સમયે ફિલાડેલ્ફિયા ક્વેકર લોકોનું એક મુંદર સ્વચ્છ શહેર હતું, વસ્તીમાં મોટું નહેતું, તેમજ પશ્ચિમ તરફ ક્રાઉએટ પણ હજી ધરાવેલો નહિ એવી જગીનથી ઘણું છટું પડેલું નહેતું. ફિલાડેલ્ફિયાથી આસરે પચાસ માઈલ સગણુ હજી મુઠી કંઈ રસ્તા ગાંધ્યા નહેતા, અને ખાઠ્ઠો અનાવવા સારૂ કાંધેલું ફેવું પાછળથી ફિલાડેલ્ફિયાના લોકોએ નાકમૂલ કર્યું, તે હજી તેઓએ કર્યું નહેતું. કિનારા પર જાતર્યા પછી પશ્ચિમ તરફ ઘોડો વખત રહીને, આસરે ૨૦,૦૦૦ એકર જગીનનો મોટો પ્રદેશ ઇલિનોઈસમાં વાંચાશમાં તેના મોટા છોકરાએ ખરીદ્યો હતો તે દેશ

તરફ મુસાફરી કરવા સારૂં ફેલાવરે રખવાળ નક્કી કરવા તૈયારી કરી. તેણે દરેક છ ઘોડાથી ખેંચેલું એવાં છ ગાંડાં અને ચાકરો માટે બે ઘોડાવાળાં ત્રણ ગાંડાં બાંહે લીધાં.

રખવાળ સાથે ગાંડાંનું તમામ કગર ૧૮૧૮ ના મે માસમાં દિલ્લા-રેલ્વેમાંથી નીકળ્યું. આકાશ વાદળાંથી મુક્ત હતું. તેથી મુસાફરી આનંદ-કારક થઈ હતી. દેશ માત્ર અર્ધો વસેલો હતો. સાફ કીધા વગરના મૃગના જંગલને રસ્તેથી ગાંડાંની સ્વારી દૂર રહી અને ઘરડવાળે રસ્તે ચાલતી જતી રહી. રસ્તામાં પીસી કે વિશ્રામસ્થાન નહોતાં તેથી આ પરદેશમાં વસવા આવેલા લોકો રાત્રે ગાંડાંમાં સુતા અને જળવાન કુતરાઓ તેમની ચોક્કી કરતા. કોઈ કોઈ વખતે માર્ગમાં કોઈકે ગામડું આવતું તે બવિખ્ખમાં કર્યો કે સહેર થવાની આરભસ્થિતિમાં હતું. ત્યાં વસેલા લોકો પાસેથી ખરીદ કરી તેઓએ ખારાક અને રોટલાનો જથ્થો પૂરતો રાખ્યો. ગેટિસબર્ગ આમાંનું એક હતું. તે સમયે એ શાંત અને સુલેહવાળું સહેર હતું, તોપણ પાછળથી તે અર્વાચીન કાળમાં એક ઘણીજ ખુનરંજવાળી લગાઈનું સ્થાન થયું. રખવાળ સાથે તે મુસાફરમંડળ ચેમ્પર્સબર્ગ ગયું, અને ત્યાં તેણે ઍલીઝેની પર્વત ઓળંગ્યા. ટેકરીઓનો ચડાવ ઘણો ઊંચો હતો, અને ઘોડાને આરામ આપવા ગાંડાં ઘણીવાર ઊભાં રાખી ચલાવ્યાં. તે માત્ર દિવસે ૧૦ કે ૧૨ માઈલ લેખેજ ચાલી શક્યાં.

આ અડચણ દૂર થયા પછી તેઓ પિર્સબર્ગ ગયા, અને ત્યાં તેમણે એમહિયો નદી જોઈ. તે વખતે નદી ઉપર આગળોટો નહોતો, તેથી ફેલાવરે એમહિયો નદીમાંથી સામાન પોતાને મુકામ તરફ (તરાપા ઉપર) મોકલી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ત્રણ મોટાં તરત્તાં વહાણ કે તરાપા બંધાવ્યા અને તે પર માણસો, ગાંડાં ઘોડા, ચેટાં, ગાયો, સિંકારી કુતરા, અને બીજાં બધું ચડાવ્યું. તરાપા નદી પર ધીમે ધીમે કિનારે આવેલાં ગામો અને શહેરો આગળ થઈને ચાલ્યા, અને આખરે સિન્સિનાટિ પહોંચ્યા, તે સમયે તે નાનો કર્યો હતો, પણ હાલ મોટું શહેર થયું છે. ત્યાં ઘોડો વખત રોકાવા પછી તરાપા પાછા ઈન્ડિયાના દક્ષિણ કિનારા તરફ લૂકવિઝી મુધી ચાલ્યા. ફેલાવર અને તેના કુટુંબીઓ ઘોડો વખત લોકસિંગ્ટનમાં રહ્યા. હેન્રિ ક્લે તે વખતે ત્યાં રહેતો હતો, ફેલાવરે તેની સાથે ઓગખાણ કર્યું. ફેલાવર પાછો આવીને એ ત્યાંમુધી કિનારા પર વધારે સારા ચારા મળે માટે ગાય અને તેનાં વાહરડાં ક્લેએ પોતાની દયાળુ રીત પ્રમાણે સ્વાધીન રાખવાનું કર્યું.

હવે આજ પ્રસંગે ફેલાવરના કુટુંબીઓને શુભામગીરી થું તે મમજલ પડવા માંડી. સ્વતંત્ર રાજ્યો અને શુભામી રાજ્યોની વચ્ચે ઓહિયો નદી આવી હતી. એક બાજુ તરફ કેન્ડીક આખું હતું અને બીજી બાજુ તરફ ઇન્ડિયાના અને ઇન્ડિનેઝિસ આખાં હતાં. શુભામો ઘણીવાર સ્વતંત્ર થવા નદી ઓળંગતા અને તેમની પાછળ મનુષ્યદરજા કરનારા જતા અને તેમને પાછા શુભામગીરીમાં લઈ જતા.

એક દિવસે સવારે ફેલાવરે નીચે બોંયરામાં એક લવંટર ચીસ સાંભળી. તે એકદમ ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો, બોંયરા તરફ ધસ્યો, ગારણામાંથી ટાપીઆં કરીને જોયું, અને એક શેડને એક બાજકે દળસાણને ચાળખા મારતો જોયો. તેણે એકદમ ભૂંસાથી ગારણું ઉઘાડ્યું, તે છોકરી અને તેના મેડની વચ્ચે પડ્યો, અને તેને હાથે કે જોઈએ હવે બીજો એક પણ કપાટો માર. તે વખતે તો તે છોકરીનું રક્ષણ થયું. એકે ફેલાવર પર ફેલાવરી કરવાની ધમકી આપી; પણ તે તેમ કરવાથી અટક્યો, અને તેનો પગેલાં કે પણ ધન થયા વિના ને જગ્યાથી ચાલતો ગયો.

મંરણક મુસાફરમંડળ જે મિશ્કત પર આ પરદેશવાસીઓ વસવાના હતા તે શોધી શકવા જમીનને રસ્તે ચાલ્યું. ઇન્ડિનેઝિસમાં એડ્વર્ડ પરમણુમાં ઘાંખાશની પાશ્વે એ મિશ્કત આવી હતી. રસ્તામાં જ્યોર્જ ફેપ અને તેના જર્મન અનુયાયીઓએ રથાપેલા હામાંન સંધાન આગળ ધકેળે તેઓ ગયા. એ મંરધાનમાં દેટલાંક ફરેશનવાળાં ધર, એક દેવલ, એક નિશાળ, એકવારનું દળણું દળવાની ઘંટી, અને દેટલાંક કારખાનાં હતાં. એ જગ્યા પાછળથી ફોર્બર્ડ ઓવેને ખરીદે કાઢી. અને ફેપાઈટના કુટુંબીઓ પિસમર્ગની પાસે ટકેનામિમાં ગયાં. *

→ ફેપાઈટના કુટુંબીઓ વિશે એવું કહેવાય છે કે ધર્મવિચારક વિવિધ રીતિમાં એ કુટુંબનાં માણસોની મઠે રૂઠિએ અને હમુખિરત જલદી આવી એક દવરે વર્ષ મુખી પૂર્વો પર સમ્ય કરશે એવી તેમની આશા, તેમની વ્યવહારિક તીવ્ર ભુદ્ધિ અને હાંનીની કરકસરની દેવથી વિચિત્ર રીતે ચિત્ત હલી. સેકર લોકોની પેઠે તેઓ આત્મવાદી નથી. કુટુંબના વડીલ ફેપે તેમને વ્યવહારિક ખ્રિસ્તિયવાનો બોધ રીધો, અને “નમ્રતા, હાંની નિર્મળ કરવાની સાદી રીત, આત્માર્પણ, પડોરની તરફ પ્રીતિ, નિયમિત અને આમદયુક્ત ઉદ્યોગ, પ્રાર્થના, અને સ્વપરીક્ષાનાં કર્તવ્ય તેના મન પર ડરાવ્યાં. પ્રાચીન ખ્રિસ્તિઓનું અનુકરણ કરીને પદાર્થના સામાન્ય સ્વામિત્વને મજાની એક ક્ષમ તેઓ સમજતા તેથી દરેક વસ્તુ પોતાનેજ દાંપ્ત મામ કરવાને બંધાયેલા હતા. તેઓમાંના એકે એક જર્મન મુસાફર નોંધાવે છે કે

તે મંરકાક મુસાફરમંડળ વાંઝારાની પૂર્વ જાણુએ થઇને હોડી મુકવામાં આવે છે, તે જગ્યાએ પહોંચ્યું. તે વખતે તે દેશ ખીલકુલ વસ્તી વગરનો હતો, તેમણે માત્ર મજવાવાળાનેજ જોયો. તેમને કેટલોક વખત તેની ત્રાટ જોવી પડી, પણ આખરે તે આવ્યો. આ પ્રદેશોમાં વેપાર બહોળો સાક્ષતો નહોતો. તેઓ ઝોવારો ઝિતરી જવામાં ફત્તહ પામ્યા. માણસો, જનાવરો, અને ગાંધાં, એ સમસ્ત મંડળને ઝિતરતાં થણા વખત લાગ્યો. થોડો વખત આરામ લઈ તેઓ ઉત્તર તરફ મેદાનોમાં થઇને ચાલ્યા. એ મેદાનો ઘણાંજ સુંદર હતાં. ઘાસ અને રમણીય વન્ય પુષ્પથી છવાયેલા દૂર લગણુ આવેલા અને લાંબા ઉંચા વધતા ટેકરાઓનાં એ મેદાન બનેલાં હતાં. તેમના પર ફેપેરી ધૂંમર આવેલી હતી, અને તે મપાય નહિ એટલે બધે દૂર સૂંધી ફેલાયેલી હતી. રાત્રે અગ્નિ આગીઆ નીકળી આવતા અને અંધારામાં ઊડી જતા. મેદાન પરનું ઘાસ એટલું બધું ઉંચું હતું કે માણસને અને તેના ધોડાને લાંબી દે. હવે તો મુસાફરમંડળ દોડાવંત્રની મદદ વડેજ ચાલ્યું, કેમ કે આકાશનાં નક્ષત્ર સિવાય તેમને દોરવાને બીજું કંઈ સાધન નહોતું. ઉત્તર તરફ દોરવાને સમર્પિતમંડળ હતું.

સડક, પગથીનો રસ્તો, અને તરાપાથી આસરે હજાર માઈલ મુસાફરી કર્યા પછી તેઓ આખરે દૂર પશ્ચિમમાં પોતાને ઘેર પહોંચતા હતા. પશ્ચિમે કોઈ કોઈ વખતે આવતાં મેદાન અને જંગલ, ઇંડિયનો, શિકારી જનાવરોને જાળમાં પકડનારા, કે જમીન બચાવી પડનારા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. તેઓ પ્યાન્કિશોમાં રહ્યા. એ અગાઉ ઇંડિયન મંરચાન હતું, અને એમાંથી શાંનીઓ હમણાંજ જતા રહ્યા હતા. આ ઘણા દૂર દેશમાં ધર સ્થાપતું ધાતું અપહરે હતું. પણ તેઓ આગ્રહપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવા મર્યા, મજૂરો અને જુહારોએ પાસેના જંગલમાં ઊંચાં ઝાટો વેહેરી નાંખ્યાં, અને દરરોજના

“ દરેક જણ સર્વને માટે ઉદ્યોગ કરે છે, અને પ્રત્યેકનું હિત તે સર્વનું હિત છે, તેથી સ્વાર્થપણ માટે પ્રસંગ રહેતો નથી, અને જગાડ થવાને માટે પણ અવકાશ નથી. અમને મિતબથી ચવાની કેળવણી આપી છે. જિજ્ઞાસુ થવું એ પાપ કરવા બરોબર છે. અમે સાદી રીતે ત્રીજે છિયે અને દરેકની પાસે પુષ્કળ છે, આવાને ને પોશાકને માટે જોઈએ તેટલું છે, અને કોઈપણ માણસ એથી વધારે રાખી મકે નહિ. ” તેઓને ફૂલો, ગાયન, ચિત્રકળા, અને કોતરકળા ગમે છે. વડીલ રૂપના ધરમાં ઘણી કિમતી છબ્બાઓ હતી અને તેમની પાસે એક પુસ્તકાલય હતું, તોપણ તે મુસાફરને એન કહેવામાં આવ્યું કે “ અમારામાં મુખ્ય અન્ય ધર્મપુસ્તક (બાઈબલ) વંચાય છે. ”

ઉદ્યોગગતથી તેઓએ કુટુંબ અને નોકરી માટે એક લાકડાનું ઝુંપડું બંનું ડ્રાઇનું; અને એ દર્મિયાનમાં કુટુંબનાં માણસો ગાંધામાં મૃતાં હતાં. પત્ની માણસોએ પોતાને માટે લાકડાનાં ઝુંપડાં બાંધ્યાં. આખરે એક સંસ્થાન થયું. પણ મોત સર્વથ પાછળ આવે છે. નાના ફેલોવરને એ દેશમાં પહેલીજ ઘેર ખોદવી પડી. તેમાં પહેલા મરનારને, એટલે તેના મોટા ભાઈના છોકરાને, શાવવાનો હતો.

પણ જીવતાં માણસો માટે ખોરાક મેળવવા તેમણે શા ઉપાય યોજવા? મોગમ એટલી બધી ચડી ગઈ હતી કે જમીન ખેડી શકાય નહિ. હવે લુલાઈ મહિનો થયો હતો. પોતાની પાસે જે ખોરાક હતો તે ખાઈ રહ્યા પછી તેમને અતિશય બૂખ લાગવા માંડી. કાંઈ કાંઈ પ્રયત્ને કાંઈ દરણુને મારી નાંખતા, અને તે થોડા દિવસ ચાલતું; પણ માણસોને ખવડાવવાનું સોથી વધારે હતું, અને એટલું બધું નહોતું. ક્યવિતજ દરણુને આનંદસહિત ઘેર લાવતા અને કહેતા કે “જેણે આ દરણુને માર્યું તેને ચું આપીશું?”

આખરે તે સંસ્થાનના લોકો એટલા બધા બૂખે મરવા લાગ્યા કે તેમને ખીજે સ્થળે ખોરાક શોધવો પડ્યો. નાનો ફેલોવર કેટલાંક માણસો સાથે ખોરાકને માટે શૉની કચ્છામાં ગયો. તે સ્થાન ઘણું દૂર હતું. માત્ર ૬૦ માઈલનું છેડું હતું, તોપણ ત્યાં પહોંચતાં માણસોને જે દિવસ લાગ્યા. તેમણે રાત્રે થોડાને વિશ્રામ આપ્યો, પણ તેમની આસપાસ વરસું ધુરંધું સાંભળ્યું. બહાદુર કુતરાઓએ તેમનું રક્ષણ ડ્રાઇનું. શૉની કચ્છામાં તેઓએ મુલાઓ કેટલોક આટો, લોટ, અને મીઠું લઈને મુકવેલી ડુકરની ગંધ મેળવ્યાં અને તે લઈને તેઓ તરતજ ઘેર જ્યાં નીકળ્યા. આવતાં અને પાછા જતાં થોડાઓને નાના ઘોળાશમાં તરતું પડ્યું. ખોરાકને લીને ક્યાં વગર લઈ જવાની ઘણી મુશીબત પડી. તેઓ જમીન પર સ્વીસલામત કીતપાં, ત્યારે તેમણે દેવતા સજગાઓ, હુમડાં મુક્યાં, પોતાને તેમજ થોડાને માટે તાપણી કરી, અને હિંમતવા માટે સૂતા. સવારના પહેરમાં વહેલા થોડા પર ચડી બેઠા અને ખોરાક લઈ થોડો કુદાવતા ઘેર ગયા. કેવી ખુશીથી તેમનો સગાર થયો તેનો કોઈ પણ ખ્યાલ કરી શકશે?

આ પ્રમાણે સંસ્થાને કદ વેડવાં પડ્યાં. તે કુટુંબ થોડા વખત લાકડાના ઝુંપડામાં રહ્યું, ત્યાર પછી ઘર બાંધવાની જગ્યા નક્કી કરી અને ત્યાં “પાર્ક હાઉસ” નામનું ઘર બાંધ્યું. નાનો એડ્વર્ડ આ નવું ઘેર માને લાવવા સેક્રિસંચન ગયો. સંસ્થાન ઘણી વિપત્તિમાં હતું ત્યારે તે ત્યાં રહેતી હતી,

અને હવે પોતાની આસપાસ એકડું ચનાર એક સુખી કુટુંબ તેને માધમ પડ્યું. એ દરમિયાનમાં એ છઠ્ઠામાં નવાં સંસ્થાનો થયાં હતાં. લાડાનું આંધિયું વૉર્સિંગ્ટન સ્થપાયું હતું. ઑલિમ્પિકન હવે એલ્પ્સના પરગણાનું મુખ્ય શહેર હતું તે શરૂ થયું હતું.

એલ્પ્સ સાડા ચૌદ વર્ષનો થયો. ત્યારે તેના આપે તેની કેળવણી વિશે વિચાર કરવા માંડ્યો. વૉર્સિંગ્ટનમાં લાડાનાં કુટુંબમાં એક શિક્ષક વસ્યો હતો. તેના આપે હતું. “વારૂ, નેડ, હવે તું ધણી તીવ્રભૂતો અને દૌશિયાર થયો છે; અને અમારે તારે માટે કંઈ પણ કરવું જોઈએ. તારે શિક્ષક પાસે જવું પડશે અને ત્યાં કંઈક જ્ઞાન અને કેળવણી મેળવવાં પડશે.” નિશાળ ધણી દૂર હતી. રસ્તા દુકા કરવા, આકાશ વાદળોથી મુક્ત હોય, ત્યારે તે શિષ્ય પણ કળી જાય એવા ધામવાળા પોચા સ્થાનમાં થઈને જતો. તે વન્ય ‘ટર્ફિનું’ આશ્રયસ્થાન હતું. અસખત તે શિષ્યે બંદુક અને કનરાને પાસે રાખ્યાં. નિશાળે જતાં રસ્તામાં તેણે એક મુંદર ‘ટર્ફિ’ને મારી પાડ્યું અને તેણે શિક્ષક કને લીધું. ‘ટર્ફિ’નું બોજન કરવું એ વિચારથીજ શિક્ષક કુલાહ ગયો અને નેડ તેનો ધણો માનીતો છોકરો થયો.

ખીજે દિવસે તેણે હતું કે મારી મરણ શિક્ષક સાહેબને તે સમસ્યાની બક્ષીસ કરવાની છે. તે શિક્ષક તેની સાથે શિક્ષાર કરવા બહાર નીકળ્યો અને શિક્ષાર કાઢ્યો. દરણુ અને ‘ટર્ફિ’ પક્ષી, અને શિક્ષારનો તે શિક્ષકના ઘરમાં પ્રવાહ આસતો હતો. ને ધારતો હતો કે એમાં કંઈ નથી. એલ્પ્સની કેળવણી ધણી ખરાબ ચાલી. ખર્ચ જોઈએ તો તે વિદ્યાને ધિક્કારતો અને શિક્ષાર કરવાના કામને ખીજા બધાં કામથી ધાતું વધારે આહતો. એક દિવસ ઘેર તેને આંકે પૂછ્યા. તેણે જવાબ દેવા માંડ્યો કે એ દૂર ગયું, ચાર દૂર પાંચ, અને પાંચ દૂર આઠ. તેની માએ હતું. એ ઉભો રહે, “બધું અર્થશૂન્ય છે, પાછો શિક્ષક પાસે જા.”

પણ તે શિક્ષક તેની સાથે અગાઉની પેઠે શિક્ષાર કરવા ગયો. નેડનું કેળવણીના કામમાં ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ, તેના આપે અગાઉની પેઠે અંકગણિતમાં તેની પરીક્ષા લીધી. તેનામાં કંઈ સુધારો થયેલો જણાયો નહિ. “એ દૂર છે, એ તરી આવડ” એવા એવા જવાબો દેવા માંડ્યા. તેને નિશાળે જતાં છ મહિના થયા અને તેનું આ પરિણામ થયું. આખરે તેના આપે

* એક જાતનું મરઘા, કુકા જેવું અમેરિકાનું જાતવર.

ઘેર દોરની મંલાળ રાખવા નિશાબેથી બિડાડી મૂક્યો. અમેરિકામાં તે આટલું જ રીખ્યો.

એડ્વર્ડે હજી હરણનો શિકાર કરવા જતી રાખ્યો, કેમકે ખોરાક માટે ખરેખર તે એક આવશ્યક પદાર્થ હતો. એક દિવસ તે ચાલતો કેટલાક મિત્રસહિત શિકાર કરવા ગયો. ઘણું ચાલ્યા પછી તેનો કુતરો એક હરણીનાં પગલાં પર ચડી ગયો. તેણે વાગ પારખી અને આગળ દોડ્યો, પણ તેનો શેક આવ્યો. લાંબુથી તે અટક્યો. તેના મિત્રો ઘણા દૂર રહી ગયા હતા. જંગલમાંથી પગલે પગલે ઘણીવાર ચાલ્યા પછી કુતરાએ હરણુ જતાચું અને તેણે હરણુને ગોળીએ માર્યું. હવે વખત ઘણો થઇ ગયો હતો અને તે ઘેરથી પચીસ માઈલ દૂર આવ્યો હતો. તેણે મિત્રોને જૂઠા પાડી, પણ તેમાંનો કોઈ પણ એનો અવાજ મંલગાય એટલે પાસે નહોતો. તેઓ ઘેર જવાને રસ્તે પડ્યા હતા. હરણુ લેવાને આતુર હોવાથી તે એક ઝાડના મૂળ આગળ, પાસે કુતરો રાખી બેઠો અને બાર નિદ્રામાં પડ્યો. તે તરતજ વરના ધુરકવાથી જાગ્યો. તેઓએ શિકારની વાત પારખી હતી અને તેને ફાડી ખાવાની તૈયારીમાં હતા. તેમને હાંકી કાઢવા તેણે તેઓ તરફ વારંવાર ગંદુક ફેંડી, પણ પોતાની આસપાસ વખતે વખતે તેણે તેમને બરસર કરતા અને ધુરકતા સાંભળ્યા. રાત્રી અતિશય અંધારી હતી. આખરે જેવો પ્રભાતનો પ્રકાશ જંગલની ઝાળીઓમાંથી નીકળ્યો કે તરતજ તે જાણ્યો અને ઘેર જવાને રસ્તે પડ્યો. તે પહોંચ્યો ત્યારે તેને કંકડીને બૂખ લાગી હતી, કેમકે ત્રીસ કલાક થયાં તેને ખોરાક મળ્યો નહોતો.

દેસાવરના કુટુંબીઓ કલિફોર્નિયા ગયા, ત્યારે ઘણાં રીંછો, જેવાં કે ડાળાં રીંછો બચાવે, અને એવાં ખીજાં આસપાસ ભટકતાં હતાં. દેસાવર કહે છે કે એક દિવસ સવારે હું પાસેના જંગલમાં ઝાડ કાપવા મોકાઈના શ્વેતમાંથી ઘોરે બેઠી જતો હતો, ત્યારે મેં એક મોટું જાડું રીંછ બાંજુ થતું જોયું. અંધારાથી ગચી જવા તે કાઢવની જગ્યામાંથી ગયું. મારી સાથે ચાર માણસો અને કુતરા હતા. તેમાંના ત્રણ માણસો રીંછના પર હુમલો કરવા મારી સાથે ગયા. કુતરા પહેલા ગયા. રીંછે કુતરાને પકડ્યા, તેમને બચડી નાંખ્યા, અને મારી નાંખ્યા. પછી અમે અમારા કુદાડા વર્ષ દેની સામા ગયા, અને સખત લડાઈ થયા પછી અમે તેને મારી નાખ્યું, ઘેર લઇ આવ્યા, અને ખાઈ ગયા. શિવાજીના અમારા દોરના ચારામાં તે અમને ઘણું મદદગાર થઈ પડ્યું.”

એક દિવસ સમી સાંજે, એડ્વર્ડ પોતાની પાછળ બુંદ લટકાવીને ઘોડા પર સ્વાર થયો હતો, ત્યારે તેનો કુતરો કંઈક પાસે આવતા પ્રાણીથી ભસવા લાગ્યો. તે સમયે તે ખીડની પાસે હતો, અને તેની નજીક એક નાનું વન હતું. તેણે ઉંચે જોયું એટલે એક મોટા પશુને પાસે આવતું તેણે દાઢ એમ તેણે ધાર્યું. છેક વધારે પાસે ગયા, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ તો એક ઘોરેસ્વાર છે. તે માણસે મોંઢથી કહ્યું, “ તમે અંગ્રેજ છો ? ” “ હા, હું છું. ” “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” “ કેમ, હું તો ઘેર જ જાઉં છું, મારી સાથે આવો અને અમારી પરંપરાગત સ્વીકારો. ” અરેબર ટાઈપલ પરદેશીની આ વનના એકાંત મેદાનમાં કે ખીડમાં આગતાસ્વાગતા થાય છે. તેઓ સઘળા પ્રત્યે હમેશના આદરભાવ અને સ્નેહભાવ પ્રમાણે વર્તવામાં આવ્યું.

ઘણી મુડી ખરચ્યા પછી દેશનું સ્વરૂપ ઘણું જટિલ થયું. અનાજ જગવા માંડ્યું અને દોરો વીઆવવા માંડ્યાં. પણ એમ થતાં જુદી જુદી તરેહની ભારે મહેનત પડ્યા વિના રહી નહિ, અને તેમાં વન્ય પશુના હુમલાથી પાકતું અને પશુધનનું રક્ષણ કરવાની મહેનત કંઈ જોઈ નહોતી. એડ્વર્ડ ફાર્માસે આ સઘળા કામમાં ઉદ્યોગથી લાગ લીધો અને એકાંત આજ બાળપણની ટેળવણીથી—અને વૈદિક શિક્ષકની ટેળવણીથી નહિ—તેનો અદ્ભુત ઉદ્યોગી સ્વભાવ બંધાવવામાં મદદ મળી, અને ગમે તે કાઈ પણ કામ, અધરું હોય માટે તેમાંથી હકી ન જવાનું અથવા તો ઉદ્યોગ અને ખેતથી વસ કરાય એવા વિધિથી ડગી ન જવાનું તે શીખ્યો.

ખરી વાત એ છે કે મોટા ફેલાવરે આવી મોટી મિલકતની આસપાસ તેની ઉપજ વાવનાર લોકોની વસ્તી થતાં પહેલાં ખરીદ કરવામાં બૂલ કરી હતી. હજી પણ એ દેશ વસ્તી વિનાનો હતો. પરદેશથી આવી વસનારાઓ વૈભવાશ લગણુ પશ્ચિમ તરફ વધ્યા તેને આસરે વીસ વર્ષ થયાં. એટલેમયન વસનારાઓથી ૫૦૦ માઈલ દૂર હતું. આનું પરિણામ એ થયું કે ફેલાવરને માલ વેચતાં ઘણીજ મુશ્કેલી પડી. તોપણ નવા વાસીઓ પાસે પાસે આવતા હતા અને તેમાંના ઘણા એટલેમયન પાસે આવી વસ્યા. ઘણા હજારીઓએ દ્રવ્ય આપી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી, તેઓ શહેરમાં વસ્યા અને તે આજાદ રયાન થયું. ઘોડાક અંગ્રેજ નવા વાસી કાચા નહિ, અને તેમને પાછા સ્વદેશ જતું પડ્યું. એ લોકોમાં એક હૂકહામ (હાલ લંડનમાં બૉન્ડ શેરીમાં પુસ્તકાલયનો અધિપતિ) હતો, તે સીસહિત સ્વદેશ છોડી

અને વસવા આઓ હતો, અને તેણે અને સ્થાયી રહેવા પ્રયાસ કર્યો. એક દિવસ નાનો ફેલાવર તેને મળવા ગયો, અને તેમને એક મરધું મારતા જોયા, તે ઓળે લોહી નીકળેલું જોયું ત્યારે તે મૂર્છાગત થઈ. તેઓએ વાસ છોડ્યો અને ઇંગ્લેન્ડ પાછા ગયા.

ખીજી મુશીબત ફેલાવરના કુટુંબીઓને વેલ્ષી પડી તે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર ગુલામો સાથે હતી. યાદ હશે કે એપ્રિલિયો નદી ઈંગ્લેન્ડના સ્વતંત્ર રાજ્ય અને કેન્ટૂકિના ગુલામી રાજ્યની વચ્ચે આવી હતી. એવા ઘણા ગુલામો હતા કે તેમને દયાળુ શેઠ દ્રવ્ય આપી સ્વતંત્ર થવાની છૂટ આપતા. જેઓ કેન્ટૂકિના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં રહ્યા હતા, તેઓએ નદી ઓળંગી અને ઘણે ભાગે વૃદ્ધિ પામતા એલિમ્પયન શહેરમાં વસ્યા. પણ નદી પાર શોડાના તાજામાં ગુલામોનાં ટોળેટોળાં હતાં, તેઓ પ્રત્યે નંગલી રૂતાથી વર્તતા. પતિ, પત્ની, અને છોકરાંને એક બીજાથી ભુલ્યાં પાડતા અને ગુલામી રાજ્યોના સઘળા ભાગમાં ગમે તેમ વેચતા. ઘણા ગુલામો, મરદ અને ઝેરાં શેઠ પાસેથી નાસી જતાં, નદી ઓળંગતાં, અને સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કરવા બીના પ્રદેશમાં અને નંગ્લોમાં સંતાઈ રહેતાં. ઘણાએ એપ્રિલિયો ઓળંગી અને એલિમ્પયનમાં આશ્રય લીધો. બીજાઓ ન્યાંસુધી કનેડાના સ્વદેશમાં પહોંચ્યા ત્યાંસુધી ઉત્તર તરફ ગયા.

ગુલામના માલીક સિઠારી કુતરા વડે ગુલામોનાં પગલાં શોધી દેવાની તેમને પકડતા, ઘણી ખરી વાર પાછા પોતાના કામમાં જોડતા, અને ચાખખાની રાખવા વધારતા. હવે મનુષ્યદરજા કરનારી એક નિષ્પ્રભિત ટોળાએ એપ્રિલિયો ઓળંગી, હજારોઓને મિસિસિપિમાં ધકેળે લઈ જવા અને ન્યૂ ઓર્લીન્સમાં વેચવા, સ્વતંત્ર, અને પરતંત્ર બંનેને પકડવા પ્રયાસ કર્યો. એક ગુલામ હજારી ફેલાવરે વેચાતો રાખ્યો. તે એક સુંદર મોટો હજારી હતો. તે ઉત્તમ પુરુષ અને પ્રામાણિક નોકર હતો. ફેલાવરે તેને એક દિવસ કહ્યું, “તમે બેસક ગુલામ હશો, તમે સ્વતંત્રતા ખરીદ કાઢી છે ?” ગુલામે કહ્યું, “ના સાહેબ, પણ મારો માલીક મને એવા ચાખખા મારે છે, અને મારી સાથે એવી ખરાબ રીતે વર્તે છે કે મારે તેનાથી નાસી જવાની જરૂર પડી.” લાર પડી થોડા વખતમાં તે શેઠ ટોળા સાથે ટેની પાછળ ગયો, અને તેને ફેલાવરના ખેતરમાં કામ કરતો જોયો. તેને તરતજ તે ચાખખાને પકડ્યો, હાથકડી કાઢી, અને ખેંચી ગયો.

પણ તે ગુલામ પાછો તેના શેઠ પાસેથી નાસી ગયો, અને તેને

ફેલાવરને ઘેર આશ્રય લીધો. તે યાદી ગયો હતો અને અર્ધો ભૂખે મુઝ્યો હતો. તેણે કહ્યું “શેક મારી પાછળજ છે.” નાના ફેલાવરે તે માણસને કુવામાં સંતાડ્યો અને તેની ઉપર પાટીઈ ઢાંકી દીધું. તેણે વખતે વખતે માંહે આવવાનું નાંખ્યું. તે શેક પોતાની મિશ્કતની પાછળ પડ્યો હતો. તેણે સધળે ટેકાણે શોધ કરી, પણ તેને તે ગુલામ હાથ લાગ્યો નહિ. નાના ફેલાવરે તે માણસને ખાડામાંથી બહાર દાઢ્યો, તેને પુષ્ટળ આવવાનું આપ્યું, અને કહ્યું કે જીવ બચાવવો હોય તો અહિંથી નાસી જા. તે તરતજ ઉત્તર બણી કેનેડા તરફ જવા નીકળ્યો. પણ તે માણસ નદી ઝાળંગી શક્યો તે પહેલાં તેની પાછળ પડનારાઓ તેને પગલે ચાલવા મંડ્યા હતા, તેમણે તેને પકડ્યો, હાથકડી કીધી, અને ‘ન્યાયાધીશો’ ને સોંપી દીધો. તેણે તેના શેકને કહ્યું કે હું કદી ગુલામ થનાર નથી; મારી જીંદગી જોખમમાં આવશે તોપણ હું તમારી સાથે પાછો આવીશ નહિ. તેથી પોલીસનો સિપાઈ આવી પહોંચ્યો અને તેને નાસી ગયલા ગુલામ તરીકે પકડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની પાસે સંતાડેલી પિસ્તોલ બહાર કાઢી અને તેને ગોળાથી દાર કીધો. તે નાસી ગયલા ગુલામને તરતજ ફાંસી દીધી.

આવા ઘણા દાખલા જોવામાં આવતા. આવા નાંમના સ્વતંત્ર દેશમાં બનતા આવા બનાવોથી ફેલાવરને એટલી બધી શરમ આવી કે તે વર્ણવી શકતો નથી. તેણે તે દેશ છોડવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો; પણ તે પ્રદેશ સ્થાપવામાં અને ત્યાં લોકોની વસ્તી કરવામાં તેણે એટલી બધી મુડી વાપરી હતી કે થોડો વખત તે એવું કરતાં અટક્યો. મનુષ્યાહારીની સંખ્યા વધતી રહી. તેઓ તે દેશમાં હબસીઓ શોધતા ટોળાબંધ આવતા. ગુલામનો વેપાર કરનારાઓએ બની શકે તો ફેલાવરને એ રાત્રિમાંથી બહાર દાઢવા નિશ્ચય કર્યો. પણ સખત યુદ્ધ મચાવ્યા વિના તેની જવાની ખુશી નહોતી. તે સમયે ફોજદારી અમલદારો ઘણા વિચિત્ર હતા. એક દિવસ ફેલાવર નજીકમાં નજીક ફોજદારી અમલદાર ડીપ્પૂ પાસે ફેટલાક કપાલા પર સહી કરાવવા ગયો, ત્યારે તેણે ડીપ્પૂને પથારીમાં તદન નાગો બેઠેલો જોયો. તેણે કહ્યું, “હવે મારે મારાં ફેટલાક નાનાં બદન પહેરવાં જોઈએ.” તેથી તે બેઠ્યો ને તેણે દરતાવેજો પર સહી કીધી. ફેલાવરે એક બીજા ફોજદારી અમલદાર મોઝીઝ મિકાયલનું ઝાળખાણ કીધું. તે નીચેના વર્ણન ઉપરથી જાણ્યો તે પ્રમાણે તેને કંઈક ઉપયોગી ચર્ચ પડ્યો.

એપ્રિલ ફેલાવર કહે છે કે “આ વખતે હું ૧૮ કે ૧૯ વરસનો

હતો. આખો દિવસ બહાર ચાલતો રહેવાથી ઘણો થાકી ગયેલો અને પરિ-
શ્રાન્ત થયેલો એક બીજા પુરૂષ સાથે હું ઘેર આવતો હતો. જેવા અમે
ઘરની પાસે આવ્યા તેવા વનમાં એક સ્થળે આવ્યા, ત્યાં અમે ઝાડીમાં ઘણો
વાદવિવાદ થતો સાંભળ્યો. “બ્યાંસુધી હું છવીશ ત્યાંસુધી આ લગામ પક-
ડેલી હું મૂકનાર નથી” એવા શબ્દો મેં સાંભળ્યા. એ મારા બાપનો ઘરો
હતો. હું તરતજ મારા સોજતી સાથે અંદર ધસ્યો અને જે ઘોડાની પીઠ
પર અમારા સ્વતંત્ર ગુલામોના એકને સાટકાના માર પડતા હતા તે ઘોડાની
લગામ ઝાલીને ઉઠેલા મારા બાપને મેં જોયા. એક મનુષ્યાદારીએ કહ્યું કે
“તમે છાડશો નહિ તો હું તમને એક હથુમાં જોળીથી ઉડાવી દઈશ.” હું
તરતજ તેની સામો ગયો અને કુહાડા વતે તેના કંકડા કીધા. મારો સોજતી
બીજાની સામો ગયો, અને તેનો હાથ કાપી નાંખ્યા જેવો કીધો. મારા બાપ
બચ્યા, અને મનુષ્યાદારી તરતજ જંગલમાં ચઢતે નાસી ગયા.

“ફાજદારી અમલદાર મોઝીઝ મિકાયલ પાસેથી અમે તરતજ તેમને
પકડવાનો હુકમ મેળવ્યો. અમે ધાર્યું કે મનુષ્યાદારી વાંબાશ જોળીને
અમુક સ્થળે આવ્યા હશે. તેમને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મેં મારી
ટોળીના ઉપરી થવાનું માથે લીધું, અને તે અધિકારી અમારી સાથે આવ્યો.
અમે મોડી રાત્રે નીકળ્યા, અને પરાદ્રીઉ થતા પહેલાં તરતજ વાંબાશ
આગળ આવ્યા. અમે એવારે ગયા એટલે અમને માલમ પડ્યું કે મનુષ્યા-
દારીઓ ગયા નથી.

સસ્ત્ર મૂકી દીધાં. લુગડાં ઉતાર્યાં, એક પછી એક આગળ આવ્યા, અને તેમને બાંધ્યા.

“બધા મળીને તેઓ આડ હતા. તેમને આસરે ૨૦ માઇલ દૂર ઐલિબયનમાં કામ ચલાવવા સારૂ લઈ જવાની તૈયારી હતી. પણ અમે અમારે રસ્તે પડ્યા તેવામાં તે અમલદારે મને કહ્યું, ‘મને લાગે છે કે આપણે ધણાને પકડ્યા છે. એમાંના બે સારા માણસ છે અને તેમને થોડી શિખા-મણુ દઈને તમારી મરજી હોય તો જવા દો.’ તેમને છૂટા કર્યા અને જવા દીધા. ખીજા બે માણસોને કસી જોયા, અને તેમણે વચન આપ્યું કે હવે પછી આવા કામમાં અમે કદી પડીશું નહિ. તેમને પણ જવા દીધા. હવે કેહી માત્ર ચારજ રહ્યા. તેઓ સ્વતંત્ર હુલસીને પકડવાના પ્રયાસમાં ધણા લાંબા વખતથી ટેવાઈ દૃઢ થયા હતા. એ ચાર પર કામ ચલાવ્યું, તેમને શિક્ષા થઈ, અને વૅન્ડેલિયાના શાસનગૃહમાં સખત મજુરી સાથે બે વર્ષ કેદ રહેવાનો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે ઓહિયો નદીને કિનારે આખી મનુષ્યહરણી પદ્ધતિને તોડી નાંખી, ફેલાવર અને અંગ્રેજી સંસ્થાનના લોકોના બળવાન પ્રયાતની ઇલ્લિનોઇસને શુદ્ધાત્મી રાજ્ય થતું અટકાવ્યું.

છે. તેણે કહ્યું, 'મારી સલાહ એવી છે કે નેડ તરતજ દેશ છોડી જતા રહેવું, અર્થાત્, તેને ખૂનમાંથી બચવું હોય તો જતા રહેવું.' જોકની શિખામણ માની. વડીલ ફલાવરે બીજા દિવસે સવારના પહેારમાં એડ્વર્ડને મધારીમાંથી જગાડ્યો, અને તેઓ તરતજ ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. પણ હવે કરુણ વાર્તા આવે છે. બે રાત પછી, તેઓ નીકળી ચૂક્યાની ખબર નહોતી ત્યારે, આસરે ૭ મનુષ્યાહારી તેને ઘેર ગયા અને નાનો ફલાવર ખ્યાં છે એમ પૂછ્યું. રાત અંધારી ઘોર હતી, અને તે માણસો ઝાળખાઈ શખ્યાં નહિ. એક નાનો છોકરો ચિચડી એડ્વર્ડ ફલાવરનો પિતરાઈ ભાઈ હતો, અને તેનું સ્વરૂપ તેને ઘણું મળતું હતું, તે બારણે ગયો. તે માણસોએ તરતજ તેને પકડ્યો, પોતાના કંઠાડ વડે કંઠડા કર્યા અને તે જ સ્થાને તેને મારી નાંખી ચાલતા થયા. બાપડા ચિચડી માટે સર્વને ધણો શોક થયો પણ તેનું ખૂન કરનાર કદી જડ્યા નહિ.

એડ્વર્ડ ઘેરથી ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના માનીતા કુતરા 'નાના પેન'ને તાળામાં રાખવાનો હુકમ કીધો હતો. તે કુતરો હમેશ તેની સાથે રહેતો. તેની સાથે બંધતો, અને તેની સાથે સિંકાર કરતો; તે કુતરો પોતાના શેકથી ઘૂટો પડ્યોજ નહિ. ગમે તેમ કરીને તે બહાર નીકળ્યો, પોતાના શેકને પગલે પગલે મળ્યા મુધી ગયો, અને વહાણમાં બેઠો. તેને મોક્ષ્યો અને ફલાવરના ભાઈના હાથમાં મૂક્યો. તે મળવો ડકામાંથી નીકળ્યો, ત્યારે તે કુતરો તેના ભાઈના હાથમાંથી ફૂદો અને ઝાહિયોમાં ફૂદી પડ્યો. અલખત કુતરાને માટે વાટ બોઈ શકાય નહિ. તે મળવો ચાલતો થયો અને ફલાવરે તે નાના કુતરાને જ્યાંમુધી દૂર માત્ર એક બિંદુસમાન તે દેખાયો સાંમુધી ઝાહિયોમાં તરતો બેયો, તે જ છેલ્લો બેયો.

એડ્વર્ડ અને તેનો બાપ એક નાના બેડાસવાળા ૧૫૦ ટન ભાર બિચકી શકે એવા વહાણમાં બેસી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. વહાણ પર તેઓજ માત્ર ઉતાર હતા. ૧૮૨૪ માં તેઓ લિવરપૂલ ઉતર્યા. એજ બંદર છોડ્યાને તેમને લગભગ સાત વર્ષ વહી ગયાં હતાં, અને દરેક વસ્તુમાં ધણેજ ફેરફાર થયો હતો. એડ્વર્ડ તે સમયે ૧૩ વર્ષનો છોકરો હતો તે હાલ લગભગ ૨૦ વર્ષનો પુષ્ટ મરદ થયો હતો. હજી પણ તેણે અરણ્યવાસીનાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં. તેની પીઠ પર લટકતા કુમતાવાળી એક પ્રકારની ટોપી, ગુણવાળું સિંકાર વખતે પહેરવાનું પહેરણુ, જાડા સુતરના દોરડેવતી બાંધેલા ચોરણા, કાળાં પગનાં મોજાં, હરણના ચામડાનાં જૂટ, અને એ બધાં ઉપર મોટા

શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. લુગડાં ઉતાર્યાં, એક પછી એક આગળ આવ્યા, અને તેમને બાંધ્યા.

“બધા મળીને તેઓ આકે હતા. તેમને આસરે ૨૦ માઈલ દૂર એલિથનમાં કામ ચલાવવા સારૂ લઈ જવાની તૈયારી હતી. પણ અમે અમારે રસ્તે પડ્યા તેવામાં તે અમલદારે મને કહ્યું, ‘મને લાગે છે કે આપણે ધણીને પકડ્યા છે. એમાંના બે સારા માણસ છે અને તેમને થોડી શિખા-મણુ દઈને તમારી મરજી હોય તો જવા દો.’ તેમને છૂટા કીધા અને જવા દીધા. ખીજા બે માણસોને કસી જોયા, અને તેમણે વચન આપ્યું કે હવે પછી આવા કામમાં અમે કદી પડીશું નહિ. તેમને પણ જવા દીધા. હવે કેદી માત્ર ચારજ રહ્યા. તેઓ સ્વતંત્ર હબસીને પકડવાના પ્રયાસમાં ધણા લાંબા વખતથી ટેવાઈ દૃઢ થયા હતા. એ ચાર પર કામ ચલાવ્યું, તેમને શિક્ષા થઈ, અને વૅન્ડેલિયાના રાસનગૃહમાં સખત મજુરી સાથે બે વર્ષ કેદ રહેવાનો હુકમ થયો. આ પ્રમાણે એલિથો નદીને કિનારે આખી મનુષ્યહરણી પદ્ધતિને તોડી નાંખી, ફેલાવર અને અંગ્રેજી સંસ્થાનના લોકોના બળવાન પ્રયત્નથી ઇલ્લિનોઇસને યુલ્લામી રાજ્ય થતું અટકાવ્યું.

એ દરમિયાનમાં મનુષ્યાહારીઓ નાના ફેલાવરનો નાશ કરવા તકની રચના હતા, અને તેનું ખૂન કરવા તેમણે એક ટોળા જીભી કીધી. તે સંસ્થાનમાં મનુષ્યહરણનો નાશ કરવામાં તે સર્વથી વધારે ઉદ્યોગી અને મહેનતુ હતા, અને હવે તેને કે તેનાં સગાંઓને એને માટે બોજ આપવોજ નોંધ્યો. એમ બન્યું કે જૅક એલિસ નામના એક અરણ્યવાસીને તેમનાં કૃત્યની ખબર પડી. જૅક નાના ફેલાવરને કેળવનાર હતો અને જંગલ અને મેદાનોમાં તે હરણની પાછળ જતો ત્યારે તેની સાથે જતો. આ પ્રમાણે તેને પોતાના જીવાન શિક્ષક માટે પ્રીતિ બંધાઈ હતી. કોઈ પણ કારણથી તે મનુષ્યાહારીમાં લપટાઈ પડ્યો. હવે તેને એડ્વર્ડનું ખૂન કરવાનો ઇરાદો ખબર પડ્યો. અગાઉ તે દેવતા પાસે બેઠો હતો ત્યારે તેને ગોળી મારી હતી. એક દિવસ રાત્રે એક ગોળીબારી લાંગીને આવી તેથી તેના માથા પાછળની આરસી લાંગી ગઈ. આખું કુટુંબ જાડ્યું, અને બારણા તરફ ધસ્યું, પણ મનુષ્યાહારીઓ નાસી ગયા હતા.

યુદ્ધ વધારે તીવ્ર થયું. એક દિવસ રાત્રે જૅક એલિસ એડ્વર્ડની બેન પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું કે મનુષ્યાહારીઓએ ગમે તે શાય તો પણ તમારા લાઇની છંદગી લેવાનો ઇરાવ કીધો છે અને એ વાત જાની

છે. તેણે કહ્યું, 'મારી સલાહ એવી છે કે નેડે તરતજ દેશ છોડી જતા રહેવું, અર્થાત્, તેને ખૂનમાંથી બચવું હોય તો જતા રહેવું.' જોકની શિખામણ માની. વડીલ ફલાવરે બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં એડ્વર્ડને પધારીમાંથી જગાડ્યો, અને તેઓ તરતજ ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. પણ હવે કરણ વાર્તા આવે છે. બે રાત પછી, તેઓ નીકળી ચૂક્યાની બપોર નહોતી ત્યારે, આસરે ૭ મનુષ્યાહારી તેને ઘેર ગયા અને નાનો ફલાવર ક્યાં છે એમ પૂછ્યું. રાત અંધારી ધોર હતી, અને તે માણસો ઓળખાઈ શક્યાં નહિ. એક નાનો છોકરો રિચર્ડ એડ્વર્ડ ફલાવરનો પિતરાઈ ભાઈ હતો, અને તેનું સ્વરૂપ તેને ધણું મળતું હતું, તે ખારણે ગયો. તે માણસોએ તરતજ તેને પકડ્યો, પોતાના કુદાડા વડે કકડા ક્યાં અને તે જ સ્થાને તેને મારી નાંખી ચાલતા થયા. બાપડા રિચર્ડ માટે સર્વને ધણો શોક થયો પણ તેનું ખૂન કરનાર કદી જાણ્યા નહિ.

એડ્વર્ડ ઘેરથી ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના માનીતા કુતરા 'નાના પેન'ને તાળામાં રાખવાનો હુકમ કીધો હતો. તે કુતરો હમેશ તેની સાથે રહેતો. તેની સાથે બાંધતો, અને તેની સાથે શિકાર કરતો; તે કુતરો પોતાના શેઠથી છૂટો પડ્યોજ નહિ. ગમે તેમ કરીને તે બહાર નીકળ્યો, પોતાના શેઠને પગલે પગલે મજબા મુધી ગયો, અને વહાણમાં બેઠો. તેને મોકલ્યો અને ફલાવરના ભાઈના હાથમાં મૂક્યો. તે મજબો ડક્કામાંથી નીકળ્યો, ત્યારે તે કુતરો તેના ભાઈના હાથમાંથી ફૂલો અને ઓહિયોમાં ફૂદી પડ્યો. અલગત કુતરાને માટે વાટ બેઈ શકાય નહિ. તે મજબો ચાલતો થયો અને ફલાવરે તે નાના કુતરાને ત્યાંમુધી દૂર માત્ર એક બિંદુસમાન તે દેખાયો ત્યાંમુધી ઓહિયોમાં તરતો બેયો, તે જ છેલ્લો બેયો.

એડ્વર્ડ અને તેનો બાપ એક નાના બેડાલવાળા ૧૫૦ ટન ભાર ઉઘાડી શકે એવા વહાણમાં બેસી ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળ્યા. વહાણ પર તેઓજ માત્ર ઉતારે હતા. ૧૮૨૪ માં તેઓ લિવરપૂલ ઉતર્યા. એજ બંદર છોડ્યાને તેમને લગભગ સાત વર્ષ વહી ગયાં હતાં, અને દરેક વસ્તુમાં ધણોજ ફેરફાર થયો હતો. એડ્વર્ડ તે સમયે ૧૩ વર્ષનો છોકરો હતો તે હાલ લગભગ ૨૦ વર્ષનો પુષ્ટ મરદ થયો હતો. હજી પણ તેણે અરણ્યવાસીનાં લુગડાં પહેરી હતાં. તેની પીઠ પર લટકતા કુમતાવાળી એક પ્રકારની ટોપી, મુલવાળું શિકાર વખતે પહેરવાનું પહેરણુ, જડા સુતરના દોરડેવતી બાંધેલા ચોરણા, કાળાં પગનાં મોજાં, હરણના ચામડાનાં બૂટ, અને એ બધાં ઉપર મોટા

અભો, આ તેનો પહેરવેશ હતો. તરતજ તેણે એ કપડાં કાઢી નાંખી સુધરેલા દેશનો પોશાક પહેર્યો.

પછી થોડા વખતમાં બંને જણુ વૉરિક પરગણામાં બાર્ફોર્ડ ગયા. ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી, એક દેશિજના વર્તમાનપત્રના તંત્રી બેન્જામિન ફેલાવરને તેઓ મળવા ગયા. તેની છોકરીઓનાં નામ એલિઝા અને સરાહુ ફેલાવર હતાં. સરાહુ ફેલાવર ‘અરે મારા દેવ ! તને કદિ નહિ’ વગેરે સર્વ દેવલમાં ગવાતા એક સુંદર સ્તોત્રની રચનાર હતી. ત્યાર પછી થોડે મહિને ફૉર્બર્ડ આવેન, તે સમયે એક વિશ્વહિતકર્તા ગણાતો હતો, તેને મળવા એડ્વર્ડ રૉટલૅન્ડમાં ન્યૂ લેનાર્ડ ગયો. બાપની સાથે બેગો થવા તે લંડન પાછો ફર્યા પછી તેણે તેને કહ્યું કે મારો ઇરિદો કંઈક કેળવણી લેવા માટે ઇંગ્લંડ રહેવાનો છે. તેના બાપને આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે છોકરો પોતાના કાર્યમાં દબ રહ્યો. તેણે પોતાનો મર્મ કહ્યો નહિ પણ પ્રેમપાશથી તેને ઇંગ્લંડમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી. તેના બાપે પોતાની આવકમાંથી ૨,૦૦૦ પાઉન્ડની અમેરિકન લેન તેને આપવા કબૂલ કર્યું, ને કહ્યું કે એમાંથી તારે યુક્તિથી ખર્ચ ચલાવવો, અને તેમ ન થાય તો અમેરિકામાં માફ ધર છે, ત્યાં જ્યારે ખુશી થાય ત્યારે પાછા આવવું.

લિવરપૂલથી તેનો બાપ ગયો તેને મળાને તે ફૉર્બર્ડ ડલ આવેન જોડે ન્યૂ લેનાર્ડ પાછો ફર્યો. ત્યાં તેણે પ્રથમ વિદ્યાની કેળવણી મેળવી; પણ અમેરિકાનાં જંગલોમાં તેને જે વ્યાવહારિક કેળવણી મળી હતી તે તે શંકા સુધી ધણી ઉપયોગી નીવડી. તે એક પખવાડીક ફૉર્બર્ડ આવેનને ઘેર રહ્યો, અને પછી મકાન ભાડે રાખી ત્યાં રહ્યો. એક દિવસ તે બહાર ફરતો હતો, ત્યારે તેને એક ગૃહસ્થ મળ્યો, તેણે ન્યૂ થૉર્ક જવાનો માર્ગ પૂછ્યો. તેણે કહ્યું, “હું તમને ત્યાં લઈ જઈશ, હું જાતે ત્યાં રહું છું.” બંને જણુ વાત પર ચલ્યા અને તેઓ વચ્ચે સારી ગૈરી બંધાઈ. એમ જણાયું કે એ ગૃહસ્થ એડિન્બરોનો રહીસ ડૉક્ટર ઝૉન્ઝ કૉંબ હતો, અને તે ન્યૂ લેનાર્ડમાં કારખાનાના છોકરા અને છોકરીઓની કેળવણીમાં જે અદ્ભુત કામ ચતાં હતાં તે જાતે જોવા જતો હતો. ડૉક્ટર કૉંબ જુવાન અમેરિકાના અરણ્યવાસી સાથે જન્મ્યો અને તે પ્રગંઢે તે અરણ્યવાસીએ તેને પોતાના વૃતાન્ત અને ‘કેળવણી મેળવવાના’ પોતાના વિચાર છૂટથી કહી બતાવ્યા. તે ડૉક્ટરે કહ્યું, “ઠીક ત્યારે, મરેક્ટ વ્યાકરણ લાવો, અને તરતજ વાંચવા મંચો.

ઉત્તમ ગ્રન્થો વાંચો અને તે વિશે મતન કરો. તમને એક મુશીબત પડશે નહિ.”

ફેલાવર ૭ માસ ન્યૂ લૅન્કાઈમાં અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. તેણે ગ્રન્થ વાંચવા પાછળ એટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો કે તેણે તન્દુરસ્તી ખોઈ. ખરેખર, એક નાના ઓરડામાં એક ખુરશી પર બેસી સપ્તે શીખવા અને વાંચવામાં મગજ રોકવામાં, અને ઉકે પશ્ચિમનાં બીડ ઉપર ભટકી સ્વચ્છ આદારાની આનંદી લહેરોના ઉપભોગ કરવામાં ઘણો ફેરફાર હતો. આખરે તેણે ન્યૂ લૅન્કાઈ છોડ્યું, અને એડિન્બરોથી લંડન ચાલતો ગયો, તે માર્ગમાં જે કસ્ટમા અને સહેરો આવ્યાં તે જોઈ તેને હમેશા આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. ૭ માસ સુધી તે લંડનમાં ટ્રિનિટિના ચોક્કામાં ડૉક્ટર કોલ્લિ સાથે શિખ્ય તરીકે રહ્યો અને તેની સાથે રહી, તેણે અંકગણિત, બીજગણિત, અને ચઢતી કળ-ચણીના બીજા વિષયોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું.

હવે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની થઈ હતી અને તે ધંધામાં ગુંથાવા તૈયાર હતો. તે બુર્મિંગહામ ગયો અને એક ક્લૅપીઆને લાં આડત કરવા વાર્ષિક ૧૦૦ પાઉંડને પગારે રહ્યો. તે એટલો બધો કામનો માલમ પડ્યો કે બે વર્ષમાં તેનો પગાર વધારીને ૪૦૦ પાઉંડ કીધો. પછી તે એક ઉદાર અને પ્રેમાળ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો, અને સાર પછી તેનો સંસાર આનંદકારક થયો. તે એવનને કિનારે આવેલાં સ્ટુડેન્ટ્સમાં વસ્યો, અને લાં તે દેશમાં મોટામાં મોટા દારૂ બનાવનાર થયો. તે ચાર વર્ષ સુધી તે સહેરનો કાટવાલ અને વારિક પરગણા માટે મુલેહનો અમલદાર રહ્યો. તેને દરેક સ્થળે આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા મળી. તેનું ઘર પરોણાગત કરવાનું સ્થળ થઈ પડ્યું. વિશેષે કરીને તે પોતાના અમેરિકાના મિત્રોને ચાહતો હતો, અને ઉનાળામાં તેનું ઘર તેઓથી ખરપૂર રહેતું. તેણે પોતાની બહાદુર રીત પ્રમાણે ૧૮૬૪ માં શેક્સપીઅરની ત્રણસે વર્ષને લગતી જન્મજિતનો ઉત્સવ જિજ્ઞ્યો.

તે વર્ષમાં તે પક્ષાઘાતથી સપડાયો અને તેને ધંધો છોડવો પડ્યો. પણ તેનામાં અદ્ભુત બળ અને હિંમત હતી. ૧૮૬૫માં તે બીજી વાર એ જ રોગથી સપડાયો અને તેનું અરધું શરીર નકામું થઈ પડ્યું. તોપણ ૧૮૬૮માં તે નોર્થ વૉરિક પરગણાના પ્રતિનિધિ તરીકે આમની સભાનો ઉમેદવાર થયો. તે નિષ્ફળ થયો, પણ તેથી નાઉમેદ થયો નહિ. તેણે કેમ્બેન્ડ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે ફરી ૧૮૭૨માં આમની સભામાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કીધો, પણ તે ફરીથી નિષ્ફળ થયો. ૧૮૬૯ માં વળી તે પક્ષાઘાતથી સપડાયો અને

અંગ્રેજી લાપા ભૂલી ગયો. તેને ફરીથી, નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અન્ય વગેરે શીખવા પડ્યાં.

તે રોમ ગયો એટલે તેની તન્દુરસ્તી સુધરી, પછી તે ફ્રાન્સની દક્ષિણે પોમાં ગયો. સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘોડા, ખચ્ચર, અને ગધેડાં પર કૂરતા થતી જોઈ. તેને માટે તેને રોડું આવવા જેવું થયું. તે ૧૮૭૩ માં લંડનમાં રહેવા આવ્યો. ત્યારે ઘોડાને જે દુઃખ દેવાતું હતું, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ખેંચવાની લગામ અને લગામનાં ચોટકાંથી અતિશય પીડા ઘોડાને થતી હતી તે દૂર કરવાના કામમાં મચ્યો. તેણે કાળો ઘોડો ખરીદ્યો. તેને તે પહેલાં નરમ પાડ્યો હતો, લગામનાં ચોટકાં ધાડ્યાં હતાં, અને અતિશય દુઃખ દીધું હતું. તેણે આ પરાકાષ્ટાનાં સાધનો લઈ લઈ તરતજ ઘોડાને સાંભળે કીધા. તેણે 'ટાઇમ્સ'ના અધિપતિને એક પત્ર લખ્યો અને મર્દૂમ સર આર્થર હેલેસની સહાયતાથી તે પત્ર તે વર્તમાનપત્રમાં દાખલ થયો. તેના કહેવાથી સર આર્થરે 'પ્રાણી અને તેના માલીકા' વિષે ગ્રંથ રચ્યો. પ્રાણી પ્રત્યે કૂરતા નિષેધક મંડળીમાં તે ગયો અને લગામનાં ચોટકાંથી મોં બંધ કરેલા ઘોડાની બાર ગાડી સભાના બારણા આગળ ઊભી રહેલી તેણે દીડી. તે સભામાં ગયો, પણ તેઓએ તેનું કશું સાંભળ્યું નહિ. પ્રમુખે તેને ઓરડા બહાર જવાનો હુકમ કીધો.

તેમ છતાં પણ તે પોતાના ઉદ્દેશમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. તેનું મોં બંધ થઈ શકે એમ નહોતું. તેણે સઘળાં રાજ્યનાં વર્તમાનપત્રમાં કાગળો લખ્યા અને તે દાખલ થયા. એ રીતે એ વિષય પર તેણે લોકમત ઉશ્કેર્યો. પછી તેણે 'લગામનાં ચોટકાં અને લગામ' વિશે ચોપાનીઈ પ્રસિદ્ધ કીધું, અને આખા દેશમાં તેનો ફેલાવો કીધો. પછી 'ઘોડા અને ઘોડાનો સાજ' એવું ખીલું ચોપાનીઈ છાપ્યું, તેને પહેલા ચોપાનીઆ સાથે અનુબંધાન હતું; અને તેનો પણ બહોળો ફેલાવો કીધો. ફેલાવર લોકરીતિ પ્રમાણે ચાલનારાઓના ઘોડાના સાજનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ઘોડાના માથાં ઊંચાં ખેંચી રાખવા સારૂ સખત લગામ વપરાય છે, તેનેનીચાં ખેંચવા સારૂ એક જડેલો જેરબંધ વપરાય છે, માર્ગ જોતાં અટકાવવા તેમની આંખ બંધ કરવામાં આવે છે, લગામને તેની જગ્યાએ રાખવા આમડાના પટા વપરાય છે. તેથી તે પ્રાણીનું માથું અને પૂછડી સાથે અકડ રહે છે. રિચર જોશો હોય ત્યારે પીઠ હુંકી કરીને લગારેક આરામ મેળવવા ઘોડો સ્વાભાવિક રીતિની બહાર આગલા પગ લંબાવે છે, અને પાછલા

પગ તેના પ્રમાણે પાછળ નાંખે છે, તેથી પગે સોજે આવે છે અને લંગડાતો થાય છે, અને હોડકાના જોવો દેખાય છે. સખત લગામ, માયાનો અસ્વાભાવિક અને સ્થિર સ્થિતિમાં રાખીને શ્વાસ લેવાની નળી અને ઇન્દ્રિયોને ખૂબ મહેનત આપે છે, અને ખરાડા કાઢવાના અને ખીજા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. લગામનો આગલો ભાગ ઘણીખરી વખત ઘણો ટુંકા હોય છે, તેથી કાનના નીચલા ભાગને ઇજા થાય છે, વળી અંધારીનો પટો પણ ટુંકા હોય છે અને તેથી તે સખત રાખે છે ત્યારે, અંધારીને ઘણી સખત ખેંચવા ઉપરાંત, લગામના ઉપલા ભાગને આગળ ખેંચે છે અને તેથી કાનનો પાછલો ભાગ સપડાય છે અને ઇજા પામે છે; થોડો પોતાનું માથું ઊંચું કરી એચેનીનાં ચિહ્ન દર્શાવે છે, ત્યારે તેને વધારે અને વળી તેનાથી પણ સખત પટાથી બંધન રાખવાની શિક્ષા કરે છે, અને ગાડીવાન તેનાં કુખનું કારણ શોધવા કે તેનો ઉપાય કરવા ભાગ્યેજ મહેનત લે છે.

“લોકરિવાજ બળવાન છે, હું ધારું છું કે તે દયાભાવ કરતાં પણ બળવાન છે, તોપણ મને આશા છે. થોડાના નિમ્નાણ કાપવાનો, અને પૂછડી ઊંચી કરે માટે તેનું મૂળ કાપવાનો રિવાજ હવે દૂર થયો છે, તેટલા માટે આકૃતિમાં વિકાર કરવાની અને કૂરતા દર્શાવવાની નવી રીતિ પણ જતી રહી શકે. થોડા નવી લોકરીતિના અગ્રેસરો સાધારણ જીવિવાળા સ્ત્રી પુરુષો અને દયાભાવના પ્રેમીઓ જોડે મળી જઈ ઉલ્લેખ કરે તો આપણા સુધારાનું આ કલંક આપણે તરતજ ભૂંસી નાંખીએ. આ સત્કાર્યના પદ્ધતિમાં મને મારો નિર્બળ પોક્કર ઉઠાવવા દીધો છે તેથી હું ખુશી છું, અને જે સધળા (અને એવા ઘણા છે) મને મદદ કરવા અને ઉત્તેજન આપવા આગળ પડ્યા છે તે સર્વનો હું ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. હું મગ્યો રહીશ, અને વૃદ્ધ થયો છું તોપણ “જેઓએ ખેંચવાની લગામ કાઢી નખાવી તેમનો એ એક હતો” એવો લેખ મારી દેખરના પથ્થર પર કોતરાર્થ શકે એવું પરાક્રમ મારા અવશિષ્ટ આયુષ્યમાં કરવા માટે નિરાશ થતો નથી.

જાણે મુંગા પ્રાણી પ્રત્યે વર્તવામાં સ્ત્રીઓ સૌથી વધારે નિર્દય હોય તેમ ફેલાવર સ્ત્રીઓની ગદ્દ માગે છે. તે કહે છે કે “થોડાનાં માથાં હવામાં ઊંચાં અને તેમના પગ હિજળતા જેવા સ્ત્રીઓને ગમે છે એવું તેમના પર તહોમત મુકાય છે. ખેસક આનું કારણ એજ છે કે કોઈ સુંદર પુષ્ટ થોડાને સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવો એ કેટલું બહું વધારે રમણીય છે. તે તેઓ બાણીતી નથી. સ્ત્રીઓ ! તમે તમારા થોડાના મુખ તરફ અવશ્ય

જુઓ. તમારા ગાડીવાનો મોં બંધ કરવાની લગામો, અને તીક્ષ્ણ લગામનાં ચોકડાંની જંગલી ફરતા તથા ચાળખાનો ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે એવો ઉપયોગ જરૂરનાં છે એમ જે કહે છે તે પર ધ્યાન આપશો મા. તમારા સુખ અને વિલાસને માટે જે પ્રાણીના તમે દેવાદાર છો તેની નાબુદ ઇન્દ્રિયોનું તમે જાતે જ્ઞાન મેળવશો તો તેઓ પ્રત્યે જે કંઈ પ્રીતિ કે દયાલાવ દર્શાવશો તેનો તેઓ તમને સારો બદલો આપશે. ”

ફલાવરની મહેનતનું ફળ અત્યાર સુધીમાં એવું થયું છે કે દયાળુ પુરુષોએ લગામની વેદના સેક્ટે વીસ ટકા કાઢી નાંખી છે. બાકીની નિર્દયતા કાઢી નાંખવા દયાળુ સ્ત્રીઓને એ પક્ષમાં લાવવાનું રહ્યું છે. અજ્ઞાન, બૂઝભરેલા વિચાર, લોકરીતિ, અને ઘણે સ્થળે તો છદ્ધયી ઉત્પન્ન થતી ફરતાનીજ સામા થવાનું છે. ધણા પુરુષોના વિચારોમાં મેં ફેરફાર કીધો છે તેથી હું ખુશ થયો છું, અને ન્યાંસુધી મોંમાંથી શીલુ નીકળતા, ચીઢવાતા, અને પગ ઉછાળતા, બંધન, મોંમાંની લગામ, અને ચાળખાથી ગાંડા થયેલા ઘોડાનો દાક્ષ દરેક જોવામાં આવતો દેખાવ, આ કહેવાતા સુધરેલા દેશમાંથી જતો રહે ત્યાંસુધી એજ વિષય પર વાત કરતો, મારી સ્ત્રીની મદદથી લખતો અને ધણું કરીને મારા મિત્રોને અને લોકોને થકવતો જારી રહેવા શક્તિમાન થવાની હું આશા રાખું છું. પાર્કમાં કે લોકરીતિને અનુસરનારાઓના મહોલામાં જશો, ઊભા રહેલા કે આવતા મોં બંધ કરેલા ઘોડા તરફ જોશો એટલે તમને માલુમ પડશે કે ઘોડાઓની પરાક્રાંતાનું મારું વર્ણન અતિશયોક્તિવાળું નથી; ગાડીમાં ખેડેલા મુંદર સ્ત્રીપુરુષો જે દુઃખ પોતે ઉત્પન્ન કરે છે તેથી અજાણ્યા હસતા બેસે છે, ગાડીવાન તેની દરદાર રાખતો નથી, કદાચ પોતાના અજ્ઞાન ક્રોધી સ્વભાવ અથવા તો અભિમાનના બોગ થઈ પડેલાં પ્રાણીઓ ઉપર જુલમ કરવાની તેને સત્તા છે તેથી ખુશ થાય છે.

લૅડી લીએ ફલાવરને ઘોડો વખત પહેલાં લખ્યું કે “ હું તમારી કૃતેદ્ધ જોઈને તમને મુખારકબાદી આપું છું, અને મને લગેસો છે કે જેની રીતે બખતર પહેરેલો ઘોડો ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે તેમ સખત ખેંચવાની લગામવાજો ઘોડો પણ ક્વચિત જોવામાં આવશે એવો સમય બહુ દૂર નથી; અને એવો મુખદારક દિવસ આવે તો જેની સેવા વિદ્યમદોસે તેના સમયમાં બાપડા ગુલામોની બચ્ચવી તેવીજ ભારે સેવા તમે બાપડા ઘોડાની બચ્ચવી એમ લાગણી થવાનો તમને સંતોષ મળશે. ”

ફલાવર માત્ર ગાડીના ઘોડાઓની સેવા બજાવવાથી સંતુષ્ટ થયો નહિ.

પછી તે ગાર્ડના ઘોડાની મદદે આગળ પડ્યો. ૭૫ વર્ષની ઉંમરે, પરણ્યાને પચાસ વર્ષ થયાંતો કિતવ થઈ ગયા પછી, તેણે પોતાની સ્ત્રીની મદદથી 'લંડનના પથરો,' જે રસ્કિનકૃત 'વેનિસના પથરો' કરતાં ઘણો જુદો હતો તે ગ્રંથ લખ્યો. તેણે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં રસ્તાઓના મોટા સુધારા કરનાર મેકેડેમની છબી આપી. પણ મેકેડેમના વિચારો ઘણો વખત થયાં લોકો બૂલી ગયા હતા. લંડનમાં રસ્તા મોટા પથરોથી છવાયલા માલમ પડ્યા, અને નીતિબ્રહ્મ ઇંગ્લેન્ડના સાથે એક થઈ અત્તાની ધર્મમંડળીઓ તેની પદ્ધતિ અમલમાં આણત તેનાં પરિણામ જોઈ તેના હૃદયમાંથી રૂધિરપ્રવાહ ચાલ્યો હોત. મેકેડેમના વખતમાં પથરોનો પરિધ એ ઇચ્છી વધારે નહોતો અને તેનું વજન ૭ આંકિસથી વધારે નહોતું. પથરને એવી રીતે ભાંગવાના હતા કે ખુણાથી તેઓ એકઠા થઈ એક દંડ, સંગીન અને કંઈ પણ પ્રવેશ કરી ન શકે એવો પદાર્થ બને, પણ હવે તો પથર એવા વિશાળ થયા છે કે તેમાંના ઘણાખરા કદમાં માણસની મુઠી જેટલા મોટા થયા છે. ચાલતાં હરકત પડે એવા આ પથરો ઉપર આપણા ગાર્ડના ઘોડા ભારે બોળે શી રીતે ખેંચે ? આથી ફેલાવરના મનમાં ઉદ્બોગ પ્રદીપ્ત થયો અને તેથી તેણે ચોપાનિયું લખ્યું. તે ધર્માધિકારીઓની સલામાં ગયો અને પોતાની ફરિયાદ તેમને કહી બતાવી. હઠાપણ જાતે શેરીમાં ખૂમ પાડતું જણાય છે. પણ કોઈ * 'પેરિશ'-માંની ધર્મસભાનો પુરુષ તેને લેખવતો નથી. ફેલાવરનો અવાજ હવે વધારે વાર ફાગટ ખૂમ પાડશે નહિ એવી આપણે આશા રાખો.

એકત્ર વિચાર કરતાં અમે ફેલાવરને પ્રાણીઓનો, એટલે માત્ર મનુષ્યનો નહિ, પણ જનાવરોનો પણ ખરો પ્રેમી ગણીએ છિયે. અમેરિકામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ પ્રદેશો વચ્ચેના યુદ્ધમાં તે આ દેશના સર્વ પ્રદેશમાં ગયો અને આફ્રિકાના ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવા વિષે તેણે બાપણે આપ્યાં. ઇલિસ-નોઈસમાં જે પ્રેરણાઓ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને તે દંડ રીતે વળગી રહ્યો. જ્યારે તેનો બાપ દેશીયપક્ષયુદ્ધ ચાલતી વખતે અમેરિકામાં મરી ગયો ત્યારે એક અમેરિકાના ચોપાનિયા રચનારે તેને વિષે કહ્યું કે "ઇલિસ-નોઈસમાં ગુલામગીરીને કાયદાની મંજૂરી આપવાનો જે બહાદુર પ્રયત્ન ૧૮૨૩માં થયો તેની સાથે જે બહુપરિણામી વાદવિવાદ ઉત્પન્ન થયો તેમાં એના કરતાં કોઈ પણ વધારે ખરા શૌર્યથી એ કાયદાની પક્ષે ઊતર્યું નહિ. આધુનિક સમયમાં રહેવાથી, અને દેશીયપક્ષયુદ્ધના ભયંકર સંક્ષોભમાં આપણે

તે યુદ્ધની કૂરતા અને ભયંકર દુર્નિમિત્તને લાગ્યેજ કુળી શકીએ. તે રાજ્યના વિરુદ્ધ પક્ષે લગભગ એવા સમાનબળવાળા હતા કે અંગ્રેજી સંસ્થાન, જે સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્વતંત્રતાના વિચારોને દૃઢ રીતે હમેશા વળગી રહેતું હતું, તેના મતથી વિજયનું તુલાયંત્ર કર્યું. આ પ્રમાણે જે તુકમાન અને જુલમના વિજયથી અમેરિકામાં ગ્રન્થસત્તાકરાજ્ય સંબંધી અને કાયદા બંધારણ સંબંધી સ્વતંત્રતાનો નાશ હમેશને માટે નક્કી થયો હતો તે વિજય અટકાવવામાં મુઠીભર હાલી શિથિનો ભોખમનાં કામ કરવાને નીમેલી લશ્કરી હુકડી જેવા થયા.

ન્યારે એડવર્ડ ફોર્થેમ ફલાવરના કબરના પથ્થર પર લેખ કાતરામ ત્યારે આ વાત જાણવી ન જોઈએ. ઘોડા પર ચુલરેલી તીવ વેદનાની વિરુદ્ધ તે આવી બહાદુરીથી થયો છે તેનો અન્ત આવેલો હજી પોતાની જંદગીમાં તે ધ્વજ કરેને જુએ !

પ્રકરણ ૧૫.

જવાબદારી.

એ રીતે કોઈ સત્પુરુષ મરણ પામે ત્યારે એ પ્રકાર તે પોતાની પાછળ છુટે છે તે, એની નજર પણ પહોંચે નહિ એટલાં વર્ષ સુધી મનુષ્યના માર્ગ પર રહે છે.

લોગેલો.

કેમકે તેની પવિત્ર પાઠેવીએ માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમજ વૃત્તિ પ્રેરવા પોતાની ઇશ્વરશક્તિ વીણા વગાડી. અને એક પણ અનીતિવાળો, એક પણ કુદ્ધ વિચાર, કે એક પણ મરતી વખતે ભૂસી નાંખવા ઈચ્છે એવી કવિતાની પંક્તિ પ્રેરવા નહિ.

થોમ્સન વિષે લોર્ડ લિટલન.

જાણે હંમેશા જીવવાના ન હો તે પ્રમાણે અવ્યાસ કરો, જાણે કાલેજ મરી જવાના ન હો તેવી રીતે જીવન ગાળો.

અંન્સેલસ ડિ ઇન્સુલિસ.

કર્તવ્ય જન્મદિવસથી શરૂ થાય છે અને મરણ સમયે તેનો અન્ત આવે છે. તે આખા જીવનકાળનું પરિવેશન કરે છે. તે આપણને સત્કાર્ય કરવા ફરમાવે છે, અને કુધાર્ય કરવાની મના કરે છે. તે છોકરાં ઉછેરવાના કામથી શરૂ થાય છે. તેમને પોષવા, બોધ આપવા, કેળવવા, અને આપણા દષ્ટાન્તથી સદાચારના માર્ગમાં લાવવા તે આપણને ફરમાવે છે.

કર્તવ્ય જીવનાવધિ આપણી સાથે સંબંધ છે. આપણા કુટુંબમાંથી બહાર નીકળી તે બીજાને મદદે જાય છે. સ્વામી સેવક પ્રત્યે કર્તવ્ય કરવા અને સેવક સ્વામી પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ જાળવવા બંધાયેલો છે. આપણે આપણા પડોશી પ્રત્યે, આપણા દેશ તરફ અને રાજ્યસંબંધી કર્તવ્ય કરવા બંધાયેલા છીએ. સર્વ પ્રત્યે આપણે ધર્મ અદા કરવામાં ભારે જવાબદારી સમાયેલી છે. કોઈ પણ પુરુષમાં આ કર્તવ્ય કરવાની સમજની લાગણી યતી નથી અને ઉદ્યોગથી તે લાગણી પ્રમાણે વર્તેલો નથી, તો તે સારા પ્રકારનું જીવન નિર્જનન કરી શકેલો નથી.

મનુષ્યમંડળમાં સામાજિક હક્ક અમલમાં આણવાની આપણને એની મેળે જરૂર પડે છે. જવાબદારીની સમજ જુદી થાય છે, સારે જનમંડળની

ખરાબી થાય છે. સર વૉલ્ટર ર્સ્કૉટ કહે છે કે “ મનુષ્યજાતિના લોકો પરસ્પર સહાયતા કરવા બંધ થાય તો તેમનો નાશ થાય. બ્યારથી માતા છોકરાનું માયું બાંધે છે, સારથી તે બ્યાંસુધી (અર્થાત્, જન્મદિવસથી મરણ-સમય સુધી) આપણે પરસ્પરસહાયતા વિના જીવી શકીએ નહિ. તેટલા માટે જે સર્વને મદદની જરૂર છે તેમને જાતિલાઠ્ઠો પાસે તે માગવાનો હક્ક છે. જે કોઇનામાં મદદ કરવાની સત્તા છે તે મદદ આપવાની ના કહે તો અપરાધ કર્યા વિના રહેતો નથી. ”

સારા દાખલાના લાલ દર્શાવવા અમે પૂર્વ ગ્રન્થોમાં પ્રયાસ કર્યો છે. સારો દાખલો સર્વ પદાર્થમાં એક અનર્થ પદાર્થ છે. બની શકે એવો સારો દાખલો આપવો એ આપણી એક મોટામાં મોટી જીભેદારી છે. બોધ કરતાં દાખલાથી વધારે સારી રીતે શિક્ષણ મળે છે. પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણ બનાવનાર સર્વથી ઉત્તમ દષ્ટાન્ત છે. સારી રહેણી રાખવી એ એક ઉપદેશક છે. ઉંચા પ્રકારનો દાખલો આપવો એ, મનુષ્યે પોતાની પાછળ કિમતીમાં કિમતી વારસો મૂક્યા બરાબર છે, અને ઉદાર લક્ષણ દષ્ટાન્ત આપી સિદ્ધ કરવાં એ આગામિની પ્રજાના હિતને અર્થે સર્વથી વધારે કિમતી મદદ કર્યા સમાન છે.

આ સધળું કરવામાં વિશ્વાસ, હિંમત, નમ્રતા, અને સ્વાર્થનિરપેક્ષ વૃત્તિની જરૂર છે. લાલચ સધળાં માણસને સપડાવે છે, પણ વિશ્વાસ અને હિંમતથી આપણે તેને તિરસ્કારી શકવા સમર્થ થઇએ છીએ. કર્તવ્ય આપણને પવિત્ર અને સ્નેહી થવા જરૂર પાડે છે. ન્યાય સર્વ પ્રકારની સ્વાર્થવૃત્તિ, જીલમ, અને ક્રૂરતા નાકબૂલ કરે છે. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવામાં સદ્ગુણો અસદ્ગુણ પર સર્વત્ર વિજય થવો જ જોઈએ એવી આપણી ખાતરી સમાયલી છે. એલ્ફાનના અસ્કિને કહે છે કે “ સદ્ગુણો અસદ્ગુણો ઉપર વિજયનો અર્થ એટલો જ કે સર્વ અસદ્ગુણો બદલી સદ્ગુણ બનાવવી, અંધકારનો પ્રદેશ બનાવવો અને વક્ર પદાર્થને સ્ત્રુ બનાવવો. ”

એક અને ઘણા જ હિંમતવાન પુરુષોમાં પણ કોઇ કોઈ સમયે અનિશ્ચય અને દોષ આવી શકે, તેમને પણ પોતાના વિશ્વાસસ્તંભ કંપતા લાગે, પણ તેઓ એક અને ઘણા જ હિંમતવાન હોય તો મૂળ વર્તનધોરણુનો વિચાર કરી નાઉમેદીરૂપી મનની નિમ્ન સ્થિતિમાંથી પાછા ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ઝાપાણુથી ચક્ર છે, દરેક મનુષ્યે, નિર્માણુને બદલવાની તેનામાં શક્તિ નથી, તેને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. જે જે ઈશ્વરે કીધું છે તે

સાફ છે. સર્વ મનુષ્ય આપણા જાતિલાઈઓ છે; આપણે તેઓ પર સ્નેહ અને પ્રીતિ રાખવાં જોઈએ, અને તેમને, જેઓ આપણને ઇમાન દરતા હોય તેમને પણ, સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ આપણે માનવું જોઈએ.

કોઈ પણ માણસ વાસ્તવિક રીતે નિષેધની પદ્ધતિ પર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. નિષેધ મનુષ્ય માટે કંઈ પણ કરી શકનાર નથી. તે પદાર્થનો નાશ કરી શકે, પણ તેનાથી કશું બીજું ચર્ચ શકવાનું નથી. તે આપણી સદ્વૃત્તિનો નાશ કરે છે. તે વિશ્વાસ અને આશાનો અંત આણે છે. માત્ર ધિક્કારના સાધારણ શબ્દ ઉચરવાથી અનર્થનો નાશ થઈ શકવાનો નથી, પણ એ તો વાસ્તવિક, અને ઉદ્યોગી, સત્કર્મ કરવાથીજ નાશુદ થશે.

પદાર્થતત્ત્વવિદ્યામાં વિશ્વાસથીજ વિજય સંપાદન થયો છે. કુદરતમાંથી ગતિનિયમરૂપી તેનું સ્વરૂપ ખેંચી કાઢવામાં ન્યૂટનને નિષેધે કદી મદદ કરી નથી. વિશ્વાસને આધારેજ કેપ્લરે મહેનત કાઢી હતી અને ડાલ્કન અને ફ્રેડરિક ઉદ્યોગ કર્યો હતો. વિદ્યાગુરુ પ્રિન્સિપલે કહે છે કે “ મોટા દુર્દાસ એનના હાથથી પોપણ પામી હમેશ પોતાનાં પરિશ્રાન્ત પણ અતુલવપૂર્ણ ચક્ર ક્યો તે અશ્વદાને આધારે નહિ, પણ શ્વદાનેજ આધારે. ત્યાંમુધી તેણે પોતાનાં દર્શન પૂર્ણ કર્યા નહોતાં ત્યાંમુધી તે અશ્વક્રો નહિ, કેમકે તેણે શંપૂર્ણ પાતરી કરી હતી કે ચોખ્ખા અવસરે એ દર્શનથી સ્થૂલ સ્વર્ગની રચનાનો તેને પ્રકાશ થશે. વળી એવીજ પ્રેમયુક્ત વિશ્વાસવૃત્તિમાં ત્યાંમુધી તેના ગુણગાલી પુત્રે પિતાએ આરંભેલું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું અને સર્વ યુગને માટે તેમની કાર્તિના કુલચિહ્ન પર ‘સ્વર્ગ શોધન’ એવું લખ્યું ત્યાંમુધી તે સ્વદેશ છોડી દૂર દક્ષિણ દિશામાં ગયો. ”

નિષેધ માત્ર આપણને નાબોદી અને નિરાશામાં મૂકે છે. દરેક વસ્તુને માટે સંશય રાખવામાં આવે છે, ઇશ્વર પરના વિશ્વાસ મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવામાં, કર્તવ્ય પર વિશ્વાસ રાખવામાં, આપણી જાત અને આપણા ઉપ-જોગ સિવાય દરેક અન્ય પદાર્થ પર વિશ્વાસ રાખવામાં, સંશય બતાવવામાં આવે છે. “આની બહાર (શ્વદાની બહાર) સર્વ, મનોવિકાર, અવ્યવસ્થા, સ્થાપિય, અને અંધારું છે, ત્યાં સ્વતંત્રનો ત્યાગ કરાય છે અને આત્માને કંઈ દોરવણી મળતી નથી. ઇશ્વરનિયમ અને ઇશ્વરકાર્યના માર્ગમાં ઉદ્યોગ કરવાને જે પ્રસંગો મળે તેથીજ આપણી હંદની કિમત મપાય છે; અને એજ માર્ગમાં સ્વતંત્રતા, જે વગર મનુષ્યનું ખરું જીવન હતુંજ નથી, તે માત્રમ પડશે. ”

એક વખતે એક માણસે, માદો હતો ત્યારે, પયારીમાં આત્માને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યા:—“મારી જીંદગીમાંથી કંઈ પણ સત્પરિણામ નિવડ્યું છે ? મેં કોના હૃદયમાંથી દુઃખરૂપી બોબો લઈ તેને હલકું કર્યું છે ? કોનો શોક મેં દૂર કર્યો છે ? કોનું ઘર મેં સુખી કર્યું છે ? મેં શું સત્કાર્ય કર્યું છે ? મારા જીવવાથી આ દુનિયામાં કંઈ પણ સુધારો થયો છે ?” આ આત્મ-પ્રશ્નના ઉત્તર જીવ વિનાના હતા. પણ તે પુરુષ મંદવાડની પયારીમાંથી જડ્યો ત્યારે વધારે ડાહ્યો અને સદાચારી થયો. તે વખતથી તેણે જાત અને સાધન સત્કાર્ય કરવામાં વાપર્યાં. તેને સત્કાર્ય કરવાના પુષ્કળ પ્રસંગ મળ્યા. તેનામાં માત્ર સંકેત અને નિશ્ચયની ખામી હતી, તે તેને ઈશ્વરનિયમમાં માલમ પડ્યાં. ધર્મ માત્ર નિલગ્નેમની અન્ય છે, પ્રેમભાવ આશા કરતાં વધારે મોટો છે, શ્રદ્ધાથી પણ વધારે બળવાન છે, તે જ આપણામાં અવસ્થા હોવો જોઈએ એવી ઈશ્વરચેષ્ટા છે, અને એ હોય એટલે આપણાં સર્વ કર્તવ્ય પૂરાં બળવાય છે.

કર્તવ્યજ્ઞાન આપણો જીવનમાર્ગ સરળ કરે છે, તે આપણને જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં, શિખવામાં, અને આજ્ઞાધીન રહેવામાં મદદ કરે છે. તે આપણને સંકટ વશ કરવાની, લાલચની સામા થવાની, જેને માટે મથન કરીએ છિયે તે કરવાની, પ્રામાણિક, માયાળુ, અને સત્યશીલ થવાની શક્તિ આપે છે. સર્વ અનુભવ આપણને શિખવે છે કે જેવા થવા આપણે મથન કરીએ છિયે તેવા આપણે થઈએ છિયે. દુષ્ટ કાર્ય કરવાની વૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરીએ છિયે, અને ધીમે ધીમે જેવા થવા યત્ન કરીએ છિયે તેવા થઈએ છિયે. દરરોજના પ્રયાસથી સન્માર્ગે પ્રવૃત્ત થવાનું યુદ્ધ વધારે સહેલું થાય છે. જેવું વાનીએ તેવું લક્ષીએ છિયે.

કોઈ પણ પ્રયાસમાં ઉત્કૃષ્ટ થવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે અનુકરણ કરવા માટે અતિ સુદર અને સંપૂર્ણ દાખલો આપવાનો વિચાર કરવો. આપણે સંપૂર્ણતાએ પહોંચતા નથી, તોપણ પ્રયત્ન કરવાથી સુધરીએ છિયે. સદ્ગુણ હમેશા અસર કરશે. કેળવણી થોડી હોય, જીવિ નળણી હોય, મિદ્ધત ન હોય, અને ‘જનમંડળમાં’ કંઈ પદવી પણ ન હોય, તોપણ એણે ઉત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ હોય તો તેની સત્તા સર્વ કળૂક કરશે અને તેને સન્માન આપશે. આપણી માનસિક શક્તિની ધાર ઉપયોગથી કવચિત્ત ધસાઈ જાય છે, પણ તે આજસથી ધણી વાર કટાઈ જાય છે. આસ્થા અને ઉદ્યોગથીજ મનુષ્ય-જીવનમાં પ્રદાશ અને સૌંદર્ય આવે છે.

પર્યંત કહ્યું છે કે “હું જાણું છું કે તીવ્ર કર્પનાશક્તિ સાંસારિક જીવનનો રસહેતુ છે; અને તે વિના કુદરત માત્ર અસ્થિર્ધિજરવત્ શુષ્ક છે. પણ જેમ જેમ હિંચા પ્રકારની ગુણશક્તિ તમ તમ વધારે ભારે જવાબદારી હોય છે.” એક તરફ પુરુષને તેણે કહ્યું, “આશા અને વિશ્વાસ રાખી દુનીઆમાં પ્રવૃત્ત થા; એક વૃદ્ધ પુરુષ, જેને હિંચાના બોજન અને ગંતાપનો પૂર્ણ ભાગ મળ્યો છે તે તને આ સલાહ આપે છે. ગમે તેટલી વિપત્તિ પડે તોપણ આપણે હમેશા ટટાર ઉભા રહેવું જોઈએ, અને એ મતલબ સિદ્ધ કરવા આ બહુશી જીવનની ભિન્ન ભિન્ન અસરને આનંદથી તાળે યત્ન જોઈએ... આ મર્ત્યજીવન માત્ર ઉચ્ચ પ્રકારના ગમ્યસ્થાનનો માર્ગ છે એવા જ્ઞાનથી કંઈ તે જીવન આનંદથી નિર્ગમન કરવામાં બાધ આવતો નથી; અને ખરેખર આપણે એમ વર્તવું જ જોઈએ, નહિ તો આપણામાંથી કાર્ય કરવામાં ઉદ્યોગ-શક્તિ બીજકુલ જતી રહેશે.”

તરુણવસ્થામાં ઉત્પત્તિ અને ગતિનો સમય છે. તે મનુષ્યની વસંત ઋતુ છે. તરુણ પુરુષ સંસારમાં પડે છે એટલે પોતાનું જીવન ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં મૂકે છે. જ્યાં તેની માગણી સારી સંભાળ રાખી હોય છે, અને તેણે આત્મગૌરવ અને મનુષ્યજાતિની યોગ્યતા વિષે ઉચ્ચ વિચાર મહત્ત્વ ધીરો હોય છે ત્યાં તેમની કાર્તિ જાળવશે જ અને તેમને જોઈને શરમ લાગે એવું કંઈ કરશે નહિ. જે પ્રામાણિક પુરુષો તેને માટે અકલંકિત આરિય મૂકી ગયા છે અને સંકેતો વર્ષપર્યંત ઉદ્યોગ અને સદાચારથી વર્ત્યા છે તેમને તેણે ધણોળ ઉપકાર માનવો જોઈએ. ઝીસના સાત જ્ઞાનીમાંના એક જ્ઞાની પેરિઅન્ડરે કહેતો કે “તમારાં માગણને તમે યોગ્ય છો એવું આચરણથી સિદ્ધ કરો. તેમના ઉદાર ઉદ્યોગથી સદૃશ્ય મૃતપુરુષની પ્રતિભાસમાન છે. જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં તેમ કુટુંબમાં પણ હદ આગ્રહથી જ તેમની કાર્તિ પ્રકાશમાન રહે છે.” પણ તરુણ પુરુષનું મન અને હૃદય કેળવાયાં ન હોય, અને આશાથી કુસુમ પ્રાદુર્ભૂત ન હોય તો આપણે તેની પુષ્પ ઉગ્મર વિષે વિચાર કરીએ છિયે, ત્યારે નિરાશી નહિ તોપણ ભયનો વિચાર આવે છે.

શબ્દ અને દાખલા હમેશા તરુણ પુરુષો પ્રત્યે પાછા ફરે છે અને તેમના પર સારી તેમજ નાકારી અસર કરે છે; કેમકે કોઈ પણ પદાર્થ—એક શબ્દ કે એક દાખલો પણ—કદી પણ વિસ્મૃત થતો નથી કે તેનો નાશ થતો નથી. આપણે કંઈ પણ અપકાર કરીએ કે તેની પાછળ તેની શિક્ષા આપ્યા વિના રહેતી જ નથી. આપણે નિત્ય ન્યાયનો ધારો તોડીએ છિયે, ત્યારે તેનો આપણે

દુનીઆમાં પ્રતિધ્વનિ થાય છે. સખ્દ અને કૃત્ય નહીં ચીજ ગણી શકાય, પણ તેઓ અસ્પષ્ટધર્યાથી નથી, પણ નિત્યસ્થાયી છે. કોઈપણ નકામો કે નફારો સખ્દ કદી નાશ પામતો નથી. લવિધ્વમાં આપણા મુઆ પછી ઘણે વર્ષે—આજથી વીસે વર્ષ કે સોએ વર્ષે—તે આપણી વિરુદ્ધ આવી શકે. ઈસુખ્રિસ્ત કહે છે કે “જે નકામું વચન મનુષ્ય ઉચ્ચરશે તેનો તેને ક્રિયા-મતને દિવસે જવાબ આપેલા પડશે; કેમકે તારા વચનથી તું ન્યાયી છે એમ સિદ્ધ થશે તેમજ તારા વચનથીજ તું શિક્ષાપાત્ર છે એમ સિદ્ધ થશે.”

ફુટ કાર્ય અને ફુટ દદાંતનું પણ એવુંજ પુનરુદ્ધવન છે. તેઓ કદી નાશ પામતાં નથી, પણ સર્વ કાળના પર અસર કરે છે. તેઓ વારસાની પેઠે વશપરંપરા ગિતરે છે. જીવનનું સ્મરણ જીવનની સાથે નાશ પામતું નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે તે હમેશ રહે છે, અને કદી પણ નાશ પામતું નથી. થોમસ ઓપ્ઝ માન્સખરિએ કહ્યું છે કે “આ હંદગીમાં મનુષ્યનું દરેક કૃત્ય એટલી બધી પરિણામક્રિયાનું મળ છે કે અંતર્પર્યંત આગામી દેખાવ આપણી નજર આગળ મૂકી શકે એવી કોઈપણ મનુષ્યની દીર્ઘદષ્ટિ તીવ્ર નથી. બેબેજ કહે છે કે “સત્કાર્ય અને અસત્કાર્યની અસરવાળો દરેક પરમાત્મ જે કંઈ નિર્માત્મ અને નિરૂપિત હોય તેની સાથે દશદબ્દર રીતે મિશ્રિત અને સંગ્રહ થયેલી તત્ત્વજ્ઞાની અને પંડિતોએ મૂકેલી ગતિ એકા વખતે રાખે છે. હવા જતે પણ એક મોટું પુરતકાલય છે, અને તેના પૃથ પર મનુષ્યે કદી પણ જે કંઈ હોય, ધીમેથી ઉચ્ચાર કાઢી હોય, કે કંઈ હોય, તે સર્વ હમેશને માટે લખેલું હોય છે.

આ પ્રમાણે દરેક સખ્દ, વિચાર, અને કૃત્ય મનુષ્યના જાન્ય પર અસર કરે છે. દરેક સારી કે નગણી રીતે નિર્ગમન કરેલા જીવનની લાંબી પરિણામમાત્રા થાય છે તે હજી ઉત્પન્ન પણ થયા નથી એવા જમાના સુધી ફેલાય છે. આ ગાંધું મનુષ્યના દરેક વિચાર, સખ્દ, અને કૃત્યમાં ફેટલી લુમેદારી રહેલી છે તેની કોડી સમજ તેનામાં લાવવા સમર્થ છે. કોટર આમસે કહ્યું છે કે “અર્સ ઓફ રાચેસ્ટરનો અંતકાળ એ નામનો પ્રબંધ મેં વાંચ્યો છે અને એ વાંચીને કોઈ પણ દાનિકારક ચોપાનીઉં ફેટલી બધી ફુટ અસર પ્રસારવાનું સાધન થઈ પડે તે વિશે મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે.”

ફુટ મન્યો ફુટ વચનથી પણ ખરાબ છે. ફુટ કાર્યની પેઠે તેઓ આગામીની પ્રગતના વિચાર અને સંકલ્પક્રિયાનું ગંધારણ કરે છે. મન્યકાર મૃતિદાખત કે રચાખત થાય છે તોપણ તેનો છાપેલો અન્ય જીવે છે. ફુટ

અન્યદાર હમેશ મનુષ્યજાતિમાં હયાત રહે છે. તેનો અન્ય દુર્ગુણ, અનીતિ, અને નાસ્તિકપણું દેખાવતો રહે છે. ક્રૅડરિક સ્કેલેગેલ કહે છે કે “છાપવાની કળા જાતે સર્વથી પ્રીતિમંત અને ઉપયોગી તોપણુ વિષય છે. અર્થ અને પરિવાદ લેખ ઉતાવળા અને સર્વત્ર દેખાવવામાં તેનો દુષ્ટ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નિર્ણય અને ઉપલક્ષિયાં લખાણો, ફરિય વિચાર અને શુદ્ધ રસજતા અનેથી વિરુદ્ધ છે, અને મિથ્યાકલ્પનારૂપી શીલુ અને નીરસતારૂપી ગર્જનાથી પૂર્ણ સમુદ્રરૂપ છે. તે સમુદ્રમાં કાલધર્મરૂપી નૌકા આમ તેમ યાસંદોશા કરે છે, અને ધ્યાનરૂપી હોકાયંત્ર અને સત્યતારૂપી ધ્રુવમંડળ ખીસકુલ દેખાણું રહી જવાના મોટા અને વારંવારના ભયમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી, એવા સમુદ્રરૂપ લખાણુની ભયકર ભરતી છાપવાની કળાએ ઉત્પન્ન કરી છે.”

વળી તે કહે છે કે “મતભેદથી તો આ પુરો એક ખીજથી લુદા પડે છે જ, પણ તેઓ સ્વદિતથી એક ખીજથી વધારે લુદા પડે છે. લોભબુદ્ધિ તેમનો આત્મા છે. તેમનામાં કોને કુંડું કે કોને દેશનો વિચાર છે ? ફરકને આત્મવિચારજ છે અને ખીજું કંઈ નથી. ઉદાર વિચાર, માન, નિમક્કસાહી, કાર્યપરતા, જે સર્વ વૃત્તિઓથી આપણા બાપદાદાનાં હૃદય અતિશય ધબકતાં, તે સર્વ તેમને શત્રુ શબ્દ જ્યાં ભાસે છે.....આ પુરોનો ધંધો માત્ર સ્વાર્થની ગણના કરવાનો જ છે. ચિદૃત્તિ તો તેમને આશ્ચર્યજનક અને તિરસ્કારપાત્ર છે.”

આ પ્રમાણે સ્કેલેગેલ અન્યદારની જવાબદારી વિશે સમુક્તિ લખાણુ કરે છે. તેઓ શુભ પરિણામ લાવે છે તેને માટે તેમજ અશુભ વિચાર ભેદના મનમાં ઠસાવે છે તેને માટે જવાબદાર છે. દુષ્ટ અર્થે આપણા ધરમાં દાખલ થાય છે. તે અર્થે ઘણા આતુર્યપુરક હોય. તેમની ભાષા વાંચનારને આકર્ષે છે, તોપણુ તેઓ દુષ્ટ વિચારથી પૂર્ણ હોય. ખર્ક કહેતો કે “દુર્ગુણ અમર્માદાનો સાગ કરે ત્યારે તેના અર્ધા અનર્ધ ઝોળા થાય.” પણ આ દાનિદારક વિચાર છે. અમર્માદાથી આપણને કમકમાટ હરે; પણ મનોહર શબ્દમાં દર્શાવેલા શુભ તિરસ્કારપાત્ર વિચાર મનમાં વધારે ઝોડા પ્રવેશ કરી શકે. જાનમા તરીકે તરણુ સ્ત્રીઓ જે દુષ્ટ વિચારશુક્લ આપ્યાયિદા વાંચે છે તે તરફ નજર કરે. તે અશુદ્ધ, અપવિત્ર, અને દુર્નાતિવાળા વિચારથી પૂર્ણ છે; તોપણુ તે સુંદર ભાષામાં લખેલી છે. જાણે આ અન્યદારનો ઉદ્દેશ અતિ:દુષ્ટ નિદારી કવનજ સ્વરૂપ દર્શાવવાનોજ ન હોય તેવી રીતે અન્યના આરંભમાં પછી વાર ખૂન

વર્ણવેલું હોય છે અને અને અસાધુવૃત્ત અને વ્યભિચારનું વર્ણન કરેલું હોય છે. આ નાસ્તિક અન્યક્રોમાં સર્વથી દુષ્ટ અગ્રેજ સ્ત્રીઓ છે.

વળી એવા પણ અન્ય હોય છે કે જે વાંચનારને હંમેશા ખડખડ હસતોજ રાખે છે. એ જાહરા મનનું નિશ્ચિત ચિન્ન છે. વિદ્યારમ્યુકત, માલ વગરના વિચાર, સત્પુરુષની નિંદા, અને દુર્જનની સ્તુતિ, એ લયંકર દેખાય છે. સારા અન્ય કે સારી આખ્યાયિકાથી આ કેવું જુદી તરેહનું છે ! “સુંદર હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવો અન્ય નહિ, પણ જે અન્ય સુવિચાર, પવિત્રતા, અને હિંમતને પ્રેરે છે તે લોકોના પોતાના સસરા સ્કંદ વિશે કહ્યું છે કે, “ત્રીસ વર્ષમાં એક પછી એક નિરંતર જે અન્યમાલા પ્રસિદ્ધ થઈ છે, જેની ખુખીને કોઈ પહોંચી શક્યું નથી, અને જે સર્વ જાંચા અને હિતકારક નિયમો હસાવે છે, તેના આપણે કેટલાજાધા દેવાદાર છિયે તેની કેટલેક અંશે આપણે કદપના કરી શકીએ. શક્તિ અને ઉદ્યમ પ્રવૃત્ત કરનારી વૃત્તિ, વેરીક્ષા કે વિષયવાસનાવાળા અધમ મનોભાવ માટે તિરસ્કાર, નીતિ-શૈથિલ્ય કે સમાનભાવરહિત ઉગ્રવૃત્તિથી વિલક્ષણ તરેહનો દયાળુ પ્રેમભાવ, એટલુંબધું જાંકું જહાંપંજ કે તેમનુપ્પદેપવૃત્તિથી નિરાળુંજ રહે છે, અને કામક્ષતા, જે કદી પણ વિકાર પામી કાદવનિક થતી નથી, વિચારમાં, અભિપ્રાયમાં, લાગણીમાં, અને ભાષામાં જે એટલજ શુદ્ધ ઉલોગી વિચાર-મનુષ્યત્વનો માર્ગ અને ગુણ-તેથી પ્રેરાયલા રહેવું તે, જે કદા આપણી પ્રકૃતિમાં સારી અને ભક્તિયુક્ત વૃત્તિ હોય તેની મદદ માગવી, અને જે જે અધમ અને સ્વાર્થવૃત્તિ સંતોપનાઈ હોય તેની નિંદા કરવી-આ સઘળા ગુણને માટે એ અન્યમાલાના આપણે કેટલાજાધા દેવાદાર છિયે !”

સ્તુતિ ઘણી ભારે છે, પણ તે યોગ્ય છે. સર વૉલ્ટર સ્કૉટને તેની પશ્ચિમ અવસ્થામાં તેના કસ્પિતવાર્તાઅન્યોના પવિત્ર વિચાર માટે મુબારકબાદી આપી, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “હું મારી કારકીર્દીના અન્તની પાસે પાસે આવું છું. હું આ રમખાંડ ઉપરથી જલદી ઊતરી જાઉં છું. કદાચ હું મારા જમાનામાં જાણુ પુસ્તક રચનાર અન્યક્રર થયો છું; પણ કોઈ પણ પુરુષની શ્રદ્ધા અનિશ્ચિત કરવા કે કોઈના પણ વર્તનધોરણ જગાડવા મેં કદી પણ પ્રયાસ કર્યો નથી અને મેં એવું કંઈ લખ્યું નથી કે જે મરણ સમયે ખૂબી નાંખવા હું ઈચ્છું એવો વિચાર આવવાથી મને મુખ ઉત્પન્ન થાય છે.”

ચાર્લ્સ ડિકન્સને વિશે પણ એવુંજ કદી શકાય. તે લેક્ટીને ઉપદેશક હતો. મેન્ચેસ્ટરના ધર્માખ્યે કહ્યું છે કે “મેં ડિકન્સના ઘણાખરા અન્યો

વાંચ્યા છે, અને મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે કંઈ પણ અપવિત્રતાથી કે અધમ કે દુર્ગુણી વિચારની સૂચના કરી શકે એવા કંઈથી પણ દલેક્ષિત થયેલું એક પણ પૃષ્ઠ કે એક પણ વાક્ય એના ગ્રન્થમાં નથી. હું ધારું છું કે જે સાહિત્યનો એ કર્તા છે તે આપણી પ્રગ્નને અગણ્ય હિતના પરિણામોથી ભરપૂર છે. એથી આપણે અસૌમ્ય આલસ્યરૂપમાં ખરેખરા શુદ્ધ સદ્ગુણો જોયા છે. એથી આપણને ખ્રિસ્તિ સમાનભાવનો મોટો બોધ મળ્યો છે, અને ચાર્લ્સ ડિકન્સ સર્વ વિષયમાં જેવો આપણે હૃદયથી એવો કે જેવો એ થઈ શક્યો હોત તેવો નથી, તોપણ આપણે કંઈ એના ન્યાયાધીશ નથી. એનું જીવન કંઈ કંઈ વિપત્તિની સ્થિતિમાં નિર્ગમન થયું હતું તે આપણે જાણતા નથી; પણ મને લાગે છે કે આ મહાન આખ્યાયિકાકારે, ત્યાં ત્યાં મનુષ્યજીવનને ઉત્તતિ અને વિશુદ્ધિની ધણી જરૂર છે ત્યાં ત્યાં તેને ઉત્તત અને વિશુદ્ધ કરવા જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે ઇંગ્લેન્ડ તેનો ધણો ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

ખરાબ ગ્રંથની પેઠે સારો ગ્રંથકાર મરી ગયા પછી ધણો વખત ટકી રહેશે. એકબીજા વર્ષ ઉપર લખેલો ગ્રંથ જીવનનો ઉદ્દેશ દદ કરી શકે. વાચાશન્ય મૂતપુરુષના વિચારનું સ્મરણ થવાથી ધ્યાન આકર્ષાય અને વર્તનસ્વરૂપ અદ્વિત્ય. એથી ઉલટું દુષ્ટ ગ્રંથો હમેશ તરબૂ પુરોને નિર્દોષ અને અપરાધી કૃત્યો કરવા મોટેથી પોકાર કરે છે અને ગ્રેરે છે. ગ્રંથકારો પોતાની કબરમાંથી બોલે છે, અને આખી દુનીઆમાં અપવિત્રતા અને અપદ્ધર્તિ ફેલાવે છે.

ગ્રંથ એક જીવંતો અવાજ છે. એ પૃથ્વીની સપાટી પર ચાલતો એક આત્મા છે. આપણાથી દેશ અને કાળ પરત્વે જુદાપરેલા પુરુષનો તે જીવંતો વિચાર રહે છે. મનુષ્યો જતા રહે છે; સ્મરણચિહ્નરૂપી ગૃહસ્તંભ વગેરે પડી જઈ રંગકાળ થઈ જાય છે; જે કંઈ પણ રહે છે અને આપણા જીવન પછી પણ ટકી રહે છે તે મનુષ્યવિચાર છે. પ્લેટો એટલે શું ? તેને તો મૃતિકા-રૂપ થયાને ધણો સમય થયો, પણ તેના વિચાર અને કૃત્યો હજી હયાત છે. દુષ્ટ ગ્રંથો નીતિને વિપરૂપ છે અને તેઓ દુષ્ટ પરિણામ ફેલાવ્યાજ કરે છે. લખેલા ગ્રંથો હમેશ રહે છે. દાનિકારક ગ્રંથકારો કબરમાં સુએ છે ત્યારે પણ પેદાશર પેદા આગામીની પ્રગ્નના આત્માનો ધાત કરે છે.

સારો ગ્રંથ જીવનને ખગ્નના જેવો છે અને નકારો ગ્રંથ એક અતિ-પીડાકારક શક્તિસમાન છે. સારા ગ્રંથ પ્રામાણિકપાતું, સત્યતા અને સદાચાર શિખવે છે, પણ દુષ્ટ ગ્રંથ દુર્ગુણ, સ્વાર્થપાતું, અને અમદા શિખવે છે. ગ્રંથકારો મરણ પામે છે, પણ તેમના ગ્રંથો જીવ્યા કરે છે. આવા વિચારથી ગ્રંથકારોના મનમાં સાહિત્યની અક્ષય જવાબદારી વિષે ઊંડી અસર થવી જોઈએ.

વર્તુલ્યના એક દૃઢ મિત્રે એ કવિ વિષે પોતાની સ્મરણનોંધ નીચે પ્રમાણે લખી છે:—“ જે છેલ્લે પ્રસંગે હું એને મળ્યો તે પ્રસંગે તે હિંદુ કૌટુંબિક શોકમાં મગ્ન હતો, અને વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતાથી નમી જવા માંડ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે ‘મારે વિષે અને મારી કવિતા વિષે દુનીઆ ગમે તેવો વિચાર બાંધે તેની ક્ષમ હવે હું અગત્ય સમજતો નથી; પણ મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં એક બાબત મને સુખદાયક છે તે એ કે મારી તરસ્યાવસ્થાના આદલના કિવસથી લખેલા મારા ગ્રંથોમાંના દ્રાષ્ટામાં પણ એવી એક પણ પંક્તિ નથી કે તેને, આપણી પ્રકૃતિની અધમવૃત્તિની કામના પરિત્રષ્ટ કરે છે માટે, હું જૂસી નાંખવા ઇચ્છું. આ મને એક સુખહેતુ છે કે હું મરી જઇશ ત્યારે મારા ગ્રંથથી હું કંઈ અનર્થ કરી શકનાર નથી. ”

આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ તે પહેલાં, અમે રશિયન કિલોફની કલ્પિત વાર્તા આપીએ છીએ. તે એકથી વધારે પ્રસંગે ગ્રંથકારને ઉપયોગી થઇ પડી છે. તેને ‘ગ્રંથકાર અને લૂટારો’ એવી સંજ્ઞા આપી છે.

“ જાયા અને અંધકારમય પ્રદેશમાં (યમરાજ્યાનીમાં) જે પાપીઓ એકજ વખતે શિક્ષા માટે ન્યાયાધીશો આગળ હાજર થયા. એક લૂટારો હતો, તે ધોરી રસ્તે જોરજુલમથી ખંડણી લેતો અને તેને આખરે મોતની શિક્ષા થઈ હતી. બીજો એક ગ્રંથકાર હતો, તેણે પૃથ્વી પર કીર્તિ સંપાદન કરી હતી, નારિતકપણાને પુષ્ટિ આપી હતી, અનીતિનો બોધ કર્યો હતો, અને તેના ગ્રંથો સાંકરના જેવા મધુર શબ્દવાળા અને તેનાજ જેવા લખકર પણ હતા. હિંદીઓમાં (યમધાનીમાં) ન્યાય કરવાની રીત રૂંકી છે, નક્કમો વિલંબ થતો નથી. જે મોટી જખરી લોદાની સાંકળથી જે મોટી લોદાની ક્લાંપ હવામાં લટકાવી, અને તે દરેકમાં પાપીમાંના અંકકને બેસાડ્યો. લૂટારાની નીચે લાકડાનો મોટો ઢગલો સીંચ્યો અને પછી એક પિશાચણે જાતે તેમાં આગ મૂકી અને એવો તો લખકર વર્ત્તિ સજગાવ્યો કે યમરાજના મંડપનાં છાપરાના પથ્થર પણ ક્ષણે ક્ષણે પડી જવા લાગ્યા. ગ્રંથકારની શિક્ષા સખત બારી નહિ. તેની નીચે પ્રથમ ચોટાકે અગ્નિ લાગ્યેજ ધમધમતો હતો, પણ જેમ જેમ તે વધારે વાર બળ્યો તેમ તેમ તે વધારે પ્રદીપ્ત થયો.

“ આજ સંકટો વર્ષ થાઇ ગયાં, પણ વહિ જોડવાયો નથી. લૂટારાની નીચેનો વહિ ક્યારેજો જોડવાઇ ગયો છે, પણ તે ગ્રંથકારની નીચેનો અગ્નિ ક્ષણે ક્ષણે વધારે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. દુઃખનો કંઈ ઘટારો ન જોવાયો

* દક્ષિણ ઇટાલિમાં કલ્પિત અપ્સરાઓમાંની એક એ મધુર વાયવ્યી ખલાસીઓને મિત્રો આવવા લલચાવતી અને પછી તેનો નાશ કરતી.

આખરે તે ગ્રંથકારે દુઃખની અંદર મોટીથી ખૂમ પાડી કે દેવતાઓમાં કંઈ ન્યાય નથી, મેં પૃથ્વી પર મારી કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવી હતી, મેં અતિશય ઇશ્વરી લખાણ કર્યું છે, તો મને શિક્ષા પણ અતિશય યથા ચૂકી છે, અને હું નથી ધારતો કે મેં લૂટારા કરતાં વધારે પાપ કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે તેના મોં આગળ ત્રણ નરકની બેનોમાંની (પિશાચણીમાંની) એક સર્પ શુગાર સજ્જને, વાળમાં સુસવાટો કરતા સર્પસજ્જિત અને હાથમાં બોલીચૂતા ચાખખા લઈને પ્રાદુર્ભૂત થઈ.

તેણે કહ્યું, “કુટ ! તું ઇશ્વરનો દોષ કહે છે ? તું લૂટારા સાથે તારો મુકાબલો કરે છે ? તારા અપરાધ સાથે સરખાવતાં એનો અપરાધ કંઈ નથી. માત્ર એ ત્યાંસુધી જીવ્યો ત્યાંસુધીજ એની ક્રૂરતા અને અધર્મ-પણાથી એ અનર્થકારક નીવડ્યો; પણ તારાં હાડકાં રુગ્મેભૂત થવાને પલાં વર્ષ યથા ગયાં તોપણ દરરોજ સૂર્ય ઉદય થાય છે એટલે નવા અનર્થ, જેનો તું કારણભૂત છે, તે પ્રકાશમાં આવે છે. તારાં લખાણનું વિષ કમી થતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ બહાર પ્રસરી જેમ જેમ વર્ષ વાય છે તેમ તેમ વધારે વધારે તીવ્ર થાય છે.” થોડો વખત તેણે દુનીઆ તરફ જોવાને તેને શક્તિમાન કર્યો ને કહ્યું, “ત્યાં જો. જે અપરાધ અને જે દુઃખનો તું હેતુ છે તે તરફ નજર કર. હોકરાંએ કુકુંબ પર કલક આપ્યું છે અને જેમણે પોતાનાં માખાપને નિરાશ કીધાં છે તેમની તરફ જો. એમની શુદ્ધિ અને ઉદય કોણે દર્શિત કર્યાં ? તેજ. જનમેડળનાં અંધન તોડી નાંખવાનો, લક્ષની પવિત્રતાના અને કાયદાના હક્કના સર્વ વિચારને હોકરવાદી ચૂર્ખાંઈ તરીકે દર્શી કાઢવાનો અને એ મરકરીથી સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યગ્રંથક ઉત્પન્ન કરવાનો કોણે પ્રયાસ કર્યો ? એ પ્રયાસ કરનાર તુંજ છે. તે અશ્રદ્ધાને શુધારાની ચંતાથી મહત્વ આપ્યું નથી ? દુર્ગુણ અને મતોવિકારને સર્વથી વધારે રમણીય અને પ્રબોલક સ્વરૂપ તેં આપ્યું નથી ? અને હવે નજર કર ! તારા બોધથી કુમારે ગમેજો આખો દેશ ખૂન અને લૂટફાટ, કહ્યા અને દુઃમલાથી ભરપૂર છે અને તું તેને નાશ તરફ પ્રેરે છે. તારા દેશના દરેક અશ્રુપાત અને રૂધિરસ્રાવ માટે તું નિંદાને પાત્ર છે, હવે ઇશ્વરવિરુદ્ધ તારાં નિંદાવાક્ય જુરસાથી પ્રયોગવાની દિંમત ધરે છે ? તારા ગ્રંથો હજી દુનીઆમાં ફેટલો ગયા અનર્થ કરશે ? ત્યારે તું દુઃખ પામતોજ રહે, કેમકે અહિં તો તારી ચોચતાના પ્રમાણમાંજ તને શિક્ષા મળશે.” આ પ્રમાણે તે કોધાયમાન પિશાચણી બોલી અને ક્ષણ ઉપર હાંકળુ જુરસાથી અંધ કીધું.”

પ્રકરણ ૧૬.

પશ્ચિમાવસ્થા.

જ્યારે અંધકાર સર્વ ઉપર પથરાઈ વળે છે, અને છેલ્લા હગમગી ગયલા સ્તંભ પણ નય છે ત્યારે જે દીન રજકણને તારી કૃપા ઉપજી કરે છે તેને લઈ લે અને એની દિગ્ધ સ્વરૂપની આકૃતિ બનાવ.

ઓ. વેન્ડેલ હોલ્મસ.

જે નાદ હું સાંભળી શકતો નથી તે હું સાંભળું છું. તે કહે છે કે મારે શાહ ન જોવી જોઈએ. જે હસ્ત હું જોઈ શકતો નથી તે હું જોઈ છું અને. એ મને સંકેતથી બોલાવે છે.

ટિકેલ.

અરે જીવન ! અરે મરણ ! અરે સંસાર ! અરે કાળ ! અરે રમસાન ! જ્યાં સર્વ પદાર્થ પ્રસરણ કરે છે ! દુઃખના તમારા મોઢા લાસથી અમારું નિર્માણ જોયા પ્રકારનું કરવાનું તમારા હાથમાં છે.

આપણે જીવનનો ઉપભોગ કરીએ છિયે, ત્યારે તે આવા પ્રકારનું છે. ખાણ કરતાં પણ વધારે જલદી જમન કરે છે, તે સૂર્યની પેઠે આપણી પાસેથી જળ રહે છે, તેમ છતાં પણ તે ખતિ કરે છે એમ કોઈને પણ લાગતું નથી.....શું પૃથ્વીની માદ્રી થતી નથી અને રાત્રિ આવશે ત્યારે તેમના સૂર્યની પેઠે આપણે સૂર્ય પણ અસ્ત નહિ પામે ?

હેન્રિ રિમથ.

તરણ પુરુષ આનંદ અને ઉત્સાહથી હંદગીમાં પ્રવેશ કરે છે. દૂરના સૂર્યપ્રકાશથી ઉજાળવા લાસતા દેખાવની પેઠે દુનીયા તેની નજર આગળ મીનો ચઢાવ્યો હોય તેની સુંદર લાસે છે. પણ કાળ તરતજ તેનો ઉત્સાહ નરમ પાડી દે છે. સુવાવસ્થાના નવીન ઉત્સાહને તે મધ્યમાવસ્થામાં ધકેલે પશ્ચિમાવસ્થામાં લઈ જઈ શકતો નથી. સુવાની વહી નય છે, જીવનકાળ પરિપક્વ થાય છે અને આખરે તેને વૃદ્ધાવસ્થાને મુજબ થવું પડે છે.

ન્યારે જીવન પરિપક્વ થાય છે, અને પાપી પોતાનાં આચરણ બંધ કરતો નથી, ત્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરતાં લાયક અને નિરાશા જ ઉત્પન્ન થશે.

પણ એથી ઉલટું સારું વર્તનધોરણુ એક પ્રકારનું કવચયુગલ છે અને તેને કોઈ પણ શસ્ત્ર ભેદી શકતું નથી. સૈસિસ કહે છે કે “ ખરા ધર્મ આધ્યાત્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક સ્વચ્છતા, અને આધ્યાત્મિક કેળવણી છે, અને જે કોઈ પુરુષમાં એ વાસ્તવિક હોય છે તેને દરેક સમ્બળદ અને સત્કાર્ય માટે ખાસ ઉત્તેજનની પુષ્ટિ મળે છે.”

તોપણ આપણે સર્વેને આ કુનીઆનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને જે સ્થાનમાં આપણે હતા તે સ્થાનમાં આપણે ફરી આવનાર નથી. અદસ્ય દૂત હમેશા પાસે હોય છે. કાલ્સાઈસિ કહે છે કે ‘એ દૂત ઉદ્યોગીને અને આળસુ બંનેને સરખી રીતે પકડી પાડે છે, મનુષ્યને બોગવિલાસમાં કે ધંધામાં અટકાવી પાડે છે. તેની મુખમુદ્રામાં ફેરફાર કરે છે અને તેને આ કુનીઆમાંથી મોકલી દે છે’. ઈલ્ડ્રીકે કહ્યું, “આપણા એડ્વર્ડને જીવનપ્રણાલીની વચમાં અટકાવી પાડ્યો છે. તેણે પોતાના રસાલા અને શરતના ઘોડા પર બેસનારાઓને પાતાળના અધિપતિ, યમરાજની એકચીગિરી કરવા મોકલવા માંડ્યા છે.”

મૃત્યુ સર્વને આવે છે. આપણે દરરોજ આપણા દાંત વડે આપણી કબર ખોદીએ છિયે. કલાકની સીસી જીવનમર્યાદાનું લિંગ છે. તેમાંની રેતી ઓછી થતી અટકાવાની નથી ને છેવટે છેલ્લો દાણો રહે છે, ને તે પડી જાય છે એટલે શાંતિ, મૃત્યુ થાય છે. રાજા પણ પોતાના ધરડાવરડાની કબર પર રાજ્યાભિષેકને અર્થે આવે છે અને પછી તેને તેના ઉપર ધબને પોતાની કબરમાં લઇ જાય છે.

ન્યારે એસ્ક્રિયસમાં અંતિમ બોજનનું ટિટિયનનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર વિલ્કી જોતો હતા, ત્યારે એક વૃદ્ધ જેરેનિમાઇટે તેને કહ્યું કે “ હું આજ ૬૦ વર્ષ થયાં એ ચિત્રની પાસે દરરોજ બેઠો છું. એ દર્મિયાનમાં મારા સોબતીઓ એક પછી એક મરણ પામ્યા છે. જે સર્વ મારાથી વૃદ્ધ હતા, જેઓ મારી સમાનવયના હતા, અને જે ઘણાખરા મારાથી નાના હતા, તે સર્વે મૃત્યુવશ થયા છે. એકથી વધારે વીસી જતી રહી છે તોપણ ચિત્રમાંની આકૃતિઓ બદલાયા વિના રહી છે. હું તેમની સામા જોયાંજ કંઈ છુ તે એટલે મુઠ્ઠી કે હું ધારું છું કે એ સત્યસ્વરૂપ છે અને આપણે આલાસરૂપ છિયે.” તોપણ એવો સમય આવ્યો કે ન્યારે એ વૃદ્ધ મહાધિપતિનું પણ મૃત્યુએ હરણ કર્યું.

મકરણ ૧૬.

પશ્ચિમાવસ્થા.

ત્યારે અંધકાર સર્વ ઉપર પથરાઈ વળે છે, અને છેલ્લા ડગમગી મથવા સ્તંભ પડી જાય છે ત્યારે જે દીન રજકણને તારી કૃપા થયેલું કરે છે તેને લઈ લે અને એની દિવ્ય સ્વરૂપની આકૃતિ બનાવ.

ઓ. વેન્ડેલ હોલ્મસ.

જે નાદ હું સાંભળી શકતો નથી તે હું સાંભળું છું. તે કહે છે કે મારે શાહ ન જોવી જોઈએ. જે હસ્ત હું જોઈ શકતો નથી તે હું જોઉં છું અને. એ અને સંકેતથી બોલાવે છે.

ટિકેલ.

અરે ઈવન ! અરે મરણ ! અરે સંસાર ! અરે કાળ ! અરે સ્મરણ ! જ્યાં સર્વ પદાર્થ પ્રસરણ કરે છે ! દુઃખના તમારા મોટા ભારથી અમારું નિર્માણ બીજા પ્રકારનું કરવાનું તમારા હાથમાં છે.

આપણે ઈવનનો ઉપભોજ કરીએ છિયે, ત્યારે તે આરા પ્રકારનું છે. ખાણ કરતાં પણ વધારે જલ્દી ગમન કરે છે, તે સૂર્યની પેઠે આપણી પાસેથી જઈ રહે છે, તેમ છતાં પણ તે ગતિ કરે છે એમ કોઈને પણ લાગતું નથી.....શું પૃથ્વીની માઠી થતી નથી અને રાત્રિ આવશે ત્યારે તેમના સૂર્યની પેઠે આપણો સૂર્ય પણ અસ્ત નહિ પામે ?

હુન્નિ રિમથ.

તરણ પુરુષ આનંદ અને ઉત્સાહથી હૃદયગીમાં પ્રવેશ કરે છે. દૂરના સૂર્યપ્રકાશથી ઉજ્જવલ લાસતા દેખાવતી પેઠે દુનીઆ તેની નજર આગળ મીનો ચઢાવ્યો હોય તેવી સુંદર લાસે છે. પણ કાળ તરતજ તેનો ઉત્સાહ નરમ પાડી દે છે. યુવાવસ્થાના નવીન ઉત્સાહને તે મધ્યમાવસ્થામાં ઘટ્ટને પશ્ચિમાવસ્થામાં લઈ જઈ શકતો નથી. જુવાની વહી જાય છે, ઈવનકાળ પરિપક્વ થાય છે અને આખરે તેને વૃદ્ધાવસ્થાને આધીન થવું પડે છે.

પણ પશ્ચિમાવસ્થા તેના પૂર્ણઈવનનું પરિણામ છે. વચન અને કૃત્ય પાછાં ખેંચી લઈ શકાતાં નથી. તેઓ તેના ચારિત્ર જેડે મિશ્રિત થાય છે અને લવિષ્યકાળમાં ઊતરી અસર કરે છે. ભૂત વસ્તુ હમેશ આપણી નજર આગળ રહે છે. જેરૈમિ ટેલર કહે છે કે “દરેક પાપ પ્રથમ ભાષણમાં મંદુ હાસ્ય કરે છે, અને મુખમાં પ્રકાશ અને ઝોહ પર મધુ ધારણ કરે છે.”

ન્યારે જીવન પરિપક્વ થાય છે, અને પાતી પોતાનાં આચરણ બંધ કરતો નથી, ત્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર દરતાં લાય અને નિરાશા જ ઉત્પન્ન થશે.

પણ એથી ઉલટું સાફ વર્તનધોરણ એક પ્રકારનું કવચયુગલ છે અને તેને કોઈ પણ શસ્ત્ર ભેદી શકતું નથી. સેસિલ કહે છે કે “ ખરા ધર્મ આધ્યાત્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક સ્વચ્છતા, અને આધ્યાત્મિક કેળવણી છે, અને જે કોઈ પુરુષમાં એ વાસ્તવિક હોય છે તેને દરેક સમજીદ અને સત્કાર્ય માટે ખાસ ઉત્તેજનની પુષ્ટિ મળે છે.”

તોપણ આપણે સર્વેને આ દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને જે સ્થાનમાં આપણે હતા તે સ્થાનમાં આપણે ફરી આવનાર નથી. અદ્યત્ન ફક્ત હંમેશા પાસે હોય છે. કાલ્કાઈલિ કહે છે કે ‘એ ફક્ત ઉદ્યોગીને અને આજીવન બંનેને સરખી રીતે પકડી પાડે છે, મનુષ્યને ભોગવિલાસમાં કે ધંધામાં અટકાવી પાડે છે. તેની મુખમુદ્રામાં ફેરફાર કરે છે અને તેને આ દુનીઆમાંથી મોકલી દે છે’. બેંક્રૉફે કહ્યું, “આપણા એડ્વર્ડને જીવનપ્રણાલીની વચ્ચેમાં અટકાવી પાડ્યો છે. તેણે પોતાના રસાલા અને સરતતા ઘોડા પર બેસનારાઓને પાતાળના અધિપતિ, યમરાજની એકચીગિરી કરવા મોકલવા માંડ્યા છે.”

મૃત્યુ સર્વેને આવે છે. આપણે દરરોજ આપણા દાંત વડે આપણી કબર ખોદીએ છિયે. કલાકની સીસી જીવનમયાંદાનું લિંગ છે. તેમાંની રેતી ઓછી થતી અટકાવાતી નથી ને છેવટે છેલ્લો દાણો રહે છે, ને તે પડી જાય છે એટલે શાંતિ, મૃત્યુ થાય છે. રાજા પણ પોતાના ધરડાવરડાની કબર પર રાજ્યાભિષેકને અર્થે ચાલે છે અને પછી તેને તેના ઉપર યદને પોતાની કબરમાં લઈ જાય છે.

ન્યારે એસ્કૂરિયલમાં અંતિમ બોજનનું દિશિયનનું પ્રસિદ્ધ ચિત્ર વિહ્વી જોતો હતો, ત્યારે એક વૃદ્ધ જેરોનિમાઈડે તેને કહ્યું કે “ હું આજ ૬૦ વર્ષ થયાં એ ચિત્રની પાસે દરરોજ બેઠો છું. એ દર્મિયાનમાં મારા સોળતીઓ એક પછી એક મરણ પામ્યા છે. જે સર્વ મારાથી વૃદ્ધ હતા, જેઓ મારી સમાનવયના હતા, અને જે ઘણાખરા મારાથી નાના હતા, તે સર્વે મૃત્યુવશ થયા છે. એકથી વધારે વીસી જતી રહી છે તોપણ ચિત્રમાંની આકૃતિઓ બદલાયા વિના રહી છે. હું તેમની સામા જોયાંજ કરું છું તે એટલે સુધી કે હું ધારું છું કે એ સત્યસ્વરૂપ છે અને આપણે આભાસરૂપ છિયે.” તોપણ એવો સમય આવ્યો કે ન્યારે એ વૃદ્ધ મહાધિપતિનું પણ મૃત્યુએ હરણ કર્યું.

વૃદ્ધ પુરુષોએ જીવાનોને માટે માર્ગ કરવો જોઈએ અને તેઓએ પણ પોતાના કરતાં વધારે નાનાઓને માટે માર્ગ કરવો જોઈએ. ત્યારે કાળ આપણને ચિરકાળ ખેંચ્યા કરે છે, ત્યારે આપણે વૃદ્ધ પામ્યા સિવાય બીજું કરતા બંધ થઈએ છીએ, આપણે આપણી જાતને અને બીજાઓને જોગજોગ થઈએ છીએ, અને સૌથી ખરાબ એ છે કે આપણે એથી પણ વધારે દીર્ઘાયુષ્ય માટે આકાંક્ષા થાય છે. પરંતુ કહ્યું છે કે “ત્યારે હું મારી આસપાસ ઘણા વૃદ્ધ પુરુષો તરફ જોઉં છું, ત્યારે લશ્કરના ઊંચા જખરા સિપાઈઓ નિશ્ચિત મૃત્યુમાં પડવાનો આચંકા ખાતા હતા, તેમને મહાન ક્રેડરિકે કહ્યું કે “હું, કુતરાઓ ! તમે હમેશા જીવવાનું ઇચ્છો છો, તે મને સ્મરણમાં આવે છે.” *

મોટા સાધરિસે પોતાની કબર પર આ શબ્દો મુકાવ્યા હતા: “અરે મનુષ્ય ! તું ગમે તે હોય અને ગમે તે સ્થળેથી આવતો હોય (કારણ કે હું જાણું છું કે તું આવીશ જ) તોપણ ધરાની રાજ્યનો સ્થાપનાર સાધરિસ છું, આ જે થોડી માટી મારા શરીરનું આચ્છાદન કરે છે તેની તું અદેખાઈ કરતો મા.”

મહાન એલેક્ઝાન્ડરે એ કબરની મુલાકાત લીધી અને એ કબરખેંખરી આ દુનીઆના પદાર્થોનું અનિશ્ચિતપાત્તું અને વિદ્યાર એની નજર આગળ આવ્યાં, તેથી એના પર ઘણી અસર થઈ. તે કબરને લાંગી નાંખીને ઉઘાડવામાં આવી, અને એલેક્ઝાન્ડરે આ પવિત્ર વસ્તુને જાળ કરનારાને મારી નાંખાવો.

ઝર્ક્સીસ વિષે એક જ ડાહી વાત વર્ણવાઈ છે કે તેણે પોતાના દસ લાખથી વધારે મોટા સૈન્યને જોઈને જે વિચાર કીધો કે આ મહાન જનસમૂહમાંથી એક પણ સૌ વર્ષથી વધારે જીવનાર નથી, તે વિચાર છે. એ વિચાર સત્યપ્રકાશ અને મનોલાવના ક્ષણિક તેજ જેવો ભાસ્યો. x

મરણસમયે પેરિક્લસે કહ્યું કે મારી આસપાસના લોકો, જે કામે મારી પેઠે બીજા પણ કરી શક્યા હોત તેને માટે મારાં વખાણ કરે છે ત્યારે મારાં કૃત્યથી કોઈ પણ એથિનિયનને કદી પણ શોક કરવો પડ્યો નથી એવા મારા ચારિત્ર્યના મોટામાં મોટા અને કીર્તિમન્ત અંશથી તેના પર તેઓ કંઈ ધ્યાન આપતા નથી.

જે મનુષ્યોની અભિલાષા નિરસીત હોય છે અને જેઓ આખરે

* પર્યર્તનું જીવનવૃત્તાંત ગ્ર. ૨, પૃ. ૪૭૩.

x મહાન એસિરિયન રાજા નાઇનસના મરણ માટે જેરેમિ દેલારૂત ‘પવિત્ર-મરણ’ પ્ર. ૧ લા. ૨ જુઓ.

પોતાની મહેન્દ્ર પર મર્યાદા મુકાતી જુએ છે તેમના મનમાં નિરાશા આવે છે. હવે વધારે રાજ્ય જીતવાનાં રહ્યાં નહિ એવા વિચારથી એલેક્ઝાન્ડરે રુદન કર્યું. મહુમદ ગિજની, હિંદુસ્તાનના પ્રથમ મુસલમાન વિજયીની પણ એવીજ હકીકત હતી. તેને માલમ પડ્યું કે હવે હું મરી જવાનો છું ત્યારે તેણે રત્ન અને મુવર્જુના સર્વ ખજાના પોતાની આગળ મૂકવા હુકમ કરીધો. તેણે તે જોયા ત્યારે એક બાગકની પેઠે રાયો. તેણે કહ્યું, ‘અરે રે! આ, ખજાના મેળવવા મેં કેટલાખધા ચારીરિક અને માનસિક ભય સહન કર્યા છે અને તેનું રક્ષણ કરવા કેટલીખધી સંભાળ લીધી છે ! અને હવે હું મરવાની અને તેને છોડીને જતા રહેવાની તૈયારીમાં છું. ” તેને તેના મહેલમાં દાટયો અને ત્યાં તેનો દુઃખી આત્મા ભૂતની પેઠે ભટકે છે એમ યાજ્ઞ લેકો ધારતા હતા.

એજ પ્રમાણે મેન્ચેસ્ટરના દીન કારખાનું ચલાવનારે અતિશય દ્રવ્ય-સંગ્રહ કર્યો હતો. તેણે નવા સિક્કાના પાઉંડા પોતાની પાસે મંગાવી તેનો હગલો કરાવ્યો અને પધારીની આદર પર મુકાવ્યો. તેણે તેની સામા ટકટક જોયા કરીધું, તેને રમાડ્યા, તેને જોઇ પોતાની આંખ તૃપ્ત કરી, હાથ ભર્યા, અને તેને એક પર એક પ્રવાહની પેઠે પડવા દઇ પોતાના કાનમાં મધુરસ્વર ઉત્પન્ન કરવા દીધો. તે મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાના બારણા પાસેના બિસ્ત્રુકે કરતાં કંઈ પણ વધારે દ્રવ્યવાન રહ્યો નહિ.

ફ્રાન્સના ૯ મા આર્દર્સનું મોત ભયંકર હતું. તેણે સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુની ભયંકર રાતે હૂંઘિળોટ લેકોની કતલ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, અને મરણસમયે તેની કરતા અને કમકમાટ તેના મનમાં રમ્યા કરતાં હતાં. તેણે પોતાના શસ્ત્રવૈદ્ય એમ્થ્રોક્ષપેરીને કહ્યું, “ એ શા કારણથી થાય છે તે મને ખબર પડતી નથી, પંજુ થોડા દિવસ થયાં મને જાણેજવર ન આવ્યો. હોય એમ લાગે છે. માફ મન અને શરીર બંને બેચેનીમાં છે. હું જાગતો હોઉં કે ઉઘતો હોઉં તોપણ દરેક પળે મને રથિરથી દંકાયલા અને દેખાવમાં ભયંકર, ખૂન કરેલા પુરુષોનાં રાખેલાં સ્વમદર્શન થાય છે. અરે ! મેં આ નિરપરાધી અને નિર્બળ પુરુષોના જીવ બચાવ્યા હોત તો કેવું સાફ થાત ! ” આ કતલ પછી બે વર્ષ રહીને તે મરણ પામ્યો, અને છેલ્લી ક્ષણ સુધી સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુના દિવસની કૂરતા નિરન્તર તેના મનમાં રહી.

સિડ્ની સ્મિથે એક વખત હાવર્ડના કિલ્લાની મુલાકાત લીધી અને સર રૅમ્બુઅસ રોમિલિની સાથે દારમકોઈ (પોર્ટિકો) નાં પગથીયાં પર

ઊભો રહ્યો. તેણે આસપાસ પોતાની આગળની રમણીય ભૂમિ પર અને પછી નજરે પડતી કુટુંબની મસીદ પર તાઈને જોયું. ઘણો વખત અટક્યા પછી હાથ ઊંચા કરી બોલી ઊઠ્યો, “ અરે ! આજ પદાર્થ મૃત્યુને લયંકર કરે છે.”

કાર્ડિનલ મેંઝેરીનને કહ્યું કે હવે તમારે માત્ર બેજ માસ જીવવાનું છે ત્યારે તે કળાકૌશલ્યના ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થથી ભરપૂર પોતાનાં રમણીય ચિત્રાલયોમાં ક્યો અને બોલી ઊઠ્યો કે, મારે આ બધું છોડીનેજ જવું પડશે! આ સઘળું એકઠું કરવામાં મેં કેટલીબધી મહેનત કરી છે, તોપણ હવે હું એને જોઈ શકનાર નથી.” ડ્રિએન્નિ પાસે આવ્યો અને તે કાર્ડિનલે તેના હાથ પકડીને કહ્યું, “ હું ઘણો અસક્ત છું, હવે હું વધારે જોઈ શકનાર નથી.” તોપણ તેણે પોતાની પીઠ પાછી કહી ખતાવી. તેણે કહ્યું, “ મારા મિત્ર ! કોરેગિયોની તે રમણીય છબી અને ટિટિયનના વીનસનું ચિત્ર અને એનિબેલ કૌરોસ્કિનું અનુપમ ચિત્ર જુઓ છો ! અરે ! મારા અસમર્થ મિત્ર ! આ બધું મારે છોડવુંજ પડશે. અરે મારી વહાલી છબીઓ ! જેને મેં આટલીબધી ચલાઈ છે અને જેને લીધે મેં આટલું બધું કષ્ટ વેઠ્યું છે, તમને હું છેલ્લી સલામ કહું છું.”

પણ મરણ કરતાં પણ વધારે લયંકર પદાર્થ છે. મરણ કંઈ મનુષ્યના પર પડતી સર્વથી મોટી વિપત્તિ નથી. મરણ આપણને નમાવે છે પણ ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે. પ્રીતિ મૃત્યુ કરતાં પણ મોટી છે. કર્તવ્ય બળબ્યાથી મૃત્યુ સુખદાયક થાય છે; અપકીર્તિથી તે લયંકર થાય છે. સર હૃરિ વેને કહ્યું કે “હું ઈશ્વરનો પાઠ માતું છું કે જે પવિત્ર ધર્મકાર્યને માટે હું ભોગ થઈ પડું છું તે મેં તન્યું નથી.” જ્યારે સર વૉલ્ટર રૅલીને ફ્રાંસીસે લાકડે ચઢાવ્યો, ત્યારે તેને ફ્રાંસી દેનારે કહ્યું કે તમારું માયું પૂર્વ લાણી રાખી બિલા રહો. તેણે જવાબ દીધો કે, “ માણસ પવિત્ર છે તો ગમે તેમ તેનું માયું રહે તેની શીકર નહિ.”

એક વખત મહાન સેનાધિપતિ મરવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે તેની પયારીની આસપાસનાં માણસો તેના વિજય અને શત્રુ પાસેથી જે વાવટા તેણે લીધા હતા તેની સંખ્યા માટે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે વૃદ્ધ યોદ્ધાએ કહ્યું, “ અરે ! જે સર્વ કૃત્યને તમે ‘કીર્તિમંત’ કહો છો તે બધાં સા કામનાં છે ? પ્રભુપ્રીતિ માટે આપેલા શીતજળના એક ખાલા બરોબર પણ એ સઘળું નથી.”

સર જોન મૂર કોરનાના રણક્ષેત્રમાં સપડાઈ ગયો અને દાકતર તેની મદદે આવ્યો. તેણે કહ્યું, “ના, ના, તમે મને કંઈ કામના થઈ શકનાર નથી. જે સિપાઈને તમે ઉપયોગી થઈ શકશો તેમની પાસે જાઓ.” નેહસને જે છેલ્લા શબ્દો કહ્યા તે એ હતા કે “હું ઇશ્વરનો પાડ માનું છું, મેં માઈ કર્તવ્ય કીધું છે, મેં મારો ધર્મ બજાવ્યો છે.” સર લોલર સ્કોટ પોતાની મરણશય્યાપર પોતાના જમાઇને કહ્યું, “મારા મિત્ર ! સાધુ પુરુષ થાઓ, સદ્ગુણી થજો, ધાર્મિક થજો, અને સદાચારી થજો. તમારે આ શય્યા પર સુવાનો સમય આવશે ત્યારે ખીજા કશાથી તમને કંઈ પણ સુખ મળનાર નથી.” સંમ્યુઅલ જૉન્સને મરતા વખતે કહ્યું, “સારી રહેણી રાખો.”

કુન્ટ એસી વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો. તેનામાં શક્તિ છેક છેવટ સુધી રહી. મંદવાડમાં તે સમીપ આવતા મૃત્યુ વિષે ઘણું જોલ્યો. તેણે કહ્યું, “હું મોતથી ખીતો નથી, કેમકે કેવી રીતે મરણ પામવું તે હું જાણું છું. હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે હું જાણુતો હોઉં કે આ રાત મારી છેલ્લી રાત છે, તો હું મારા હાથ ઊંચા કરે અને કહું કે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરો. મેં કદી પણ કોઈ પણ મારા જાતિભાઈને દુઃખ દીધું હોત તો હું જીદીજ સ્થિતિમાં હોત.”

કુન્ટ એક વખત કહ્યું કે, “મનુષ્ય પાસેથી આશા અને નિદ્રા લઈ લેશો તો તમે મને પૃથ્વી પર ધણીજ દુષ્ટ પ્રાણી બનાવશો. તે પ્રસંગે આપણને લાગે છે કે ઇંદગીનો પરિશ્રમદાયક બાર આપણી નિર્ભજ પ્રકૃતિથી સહન કરી શકાય તેનાથી વધારે છે, અને પિચ્છાના કષ્ટદાયક ઢોળાવ પર ચઢવામાં માત્ર પ્રતિજ્ઞાબૂમિ (પ્રોમિસડ લેન્ડ) જોવાની મોટી આશાથીજ આપણને ઉત્તેજન મળે છે.”

આપણે ઇંદગીમાં પ્રવેશ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે, અને તેમાંથી બહાર નીકળવા હજાર રસ્તા છે. જન્મ અને મરણ માત્ર આ દુનીયાની ઘટમાળ છે. ઇશ્વર આપણને આપણું જીવન આપે છે અને ઇંદગીની કુંચી પણ સોંપે છે. આપણે કૃત્ય અને ઉદ્યોગ કરી શકીએ, જાતિભાઈઓને ચલાઈ શકીએ, અને તેઓ પ્રત્યે કર્તવ્ય કરી શકીએ. જેરેમિ રેલરે કહ્યું છે કે, “ધર્મ વિષે વિચાર બાંધવાનો માર્ગ કર્તવ્ય કરવું એજ છે. ધર્મ ઇશ્વરી શાનને બદલે, અંદાજે જોઈએ તો, ઇશ્વરી જીવન છે. સ્વર્ગમાં, ખરેખર, આપણે પ્રથમ જોવું જોઈએ અને પછી પ્રીતિ રાખવી જોઈએ; પણ અહિં, પૃથ્વી

પર, આપણે પ્રથમ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ અને પ્રીતિ આપણી આંખ અને હૃદય અને ઉઘાડશે, અને પછી આપણે જોઈશું, બરોબર નજર કરીશું, અને સમજીશું.”

આપણે આવતા વખતની સામા બહાદુરીથી જિભા રહેવા ઇચ્છતા હોઈએ તો દરરોજ હિંમતથી ઉઘોગ કરવો જોઈએ. મરણ પછી એવું જીવન છે કે ત્યાં દરેક પુરુષની આંખમાંથી આંસુ લોહી નંખાશે એવી દૃઢ આશાથીજ આપણે આ જીવનના શોક અને કષ્ટ સહન કરવા શક્તિમાન થઈએ છીએ. મરણ પછી કોઈ પણ મનુષ્યનું ખરું વીત આ લોકમાં જાતિભાઈઓને જો હિત કંઈ હોય તે જ છે. તે મરણ પામે છે, ત્યારે લોકો કહેશે કે “તેણે શી મિલકત મૂકી છે ?” પણ જો દેવદૂતો એનાં સંસારકાર્યની પરીક્ષા કરે છે તેઓ પૂછશે કે “તે શાં શાં સત્કૃત્યો કર્યાં ?”

આ લોકમાં દરેક વસ્તુનો અન્ત છે. ગ્રન્થનું, અન્ત્ય પૃષ્ઠ હોય છે, અન્ત્ય ઉપદેશ હોય છે, અન્ત્ય વાણી, જીવનનું અન્ત્ય કૃત્ય, અને મરણસમયે અન્ત્ય વચન હોય છે. એરિસસિના સૅટ ક્રાન્સિસના અન્ત્ય શબ્દો એ હતા કે “હે ઇશ્વર ! મારા આત્માને બંધનમાંથી બહાર કાઢ કે હું તારા નામનો ઉપકાર માનું.” ‘અત્રે સુએ છે’ એવા શબ્દો સર્વ કબરલેખમાં હોય છે. ત્યારે સર્વ હૃદયની શુભ વાત અન્ત્ય દિવસે છેવટે પ્રગટ થશે.

“કાળ પણ એવોજ છે. તે આપણી જીવાની, આપણા આનન્દ, અને જો કંઈ આપણી પાસે હોય તે સર્વ, સોંપેલી વસ્તુ તરીકે લે છે અને આપણને ત્રહાવરથા અને ધુલિ સિવાય કંઈ આપતો નથી; આપણે આ દુનિયામાં સર્વ માર્ગ ભટકી રહીએ છીએ, અને અંધારી અને શાન્ત કબરમાં મુકીએ છીએ, ત્યારે કાળ આપણો જીવનવૃત્તાન્ત બંધ કરે છે; અને એ કબર, માટી, અને ધૂળમાંથી હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ઇશ્વર મને બચાવી લેશે.”